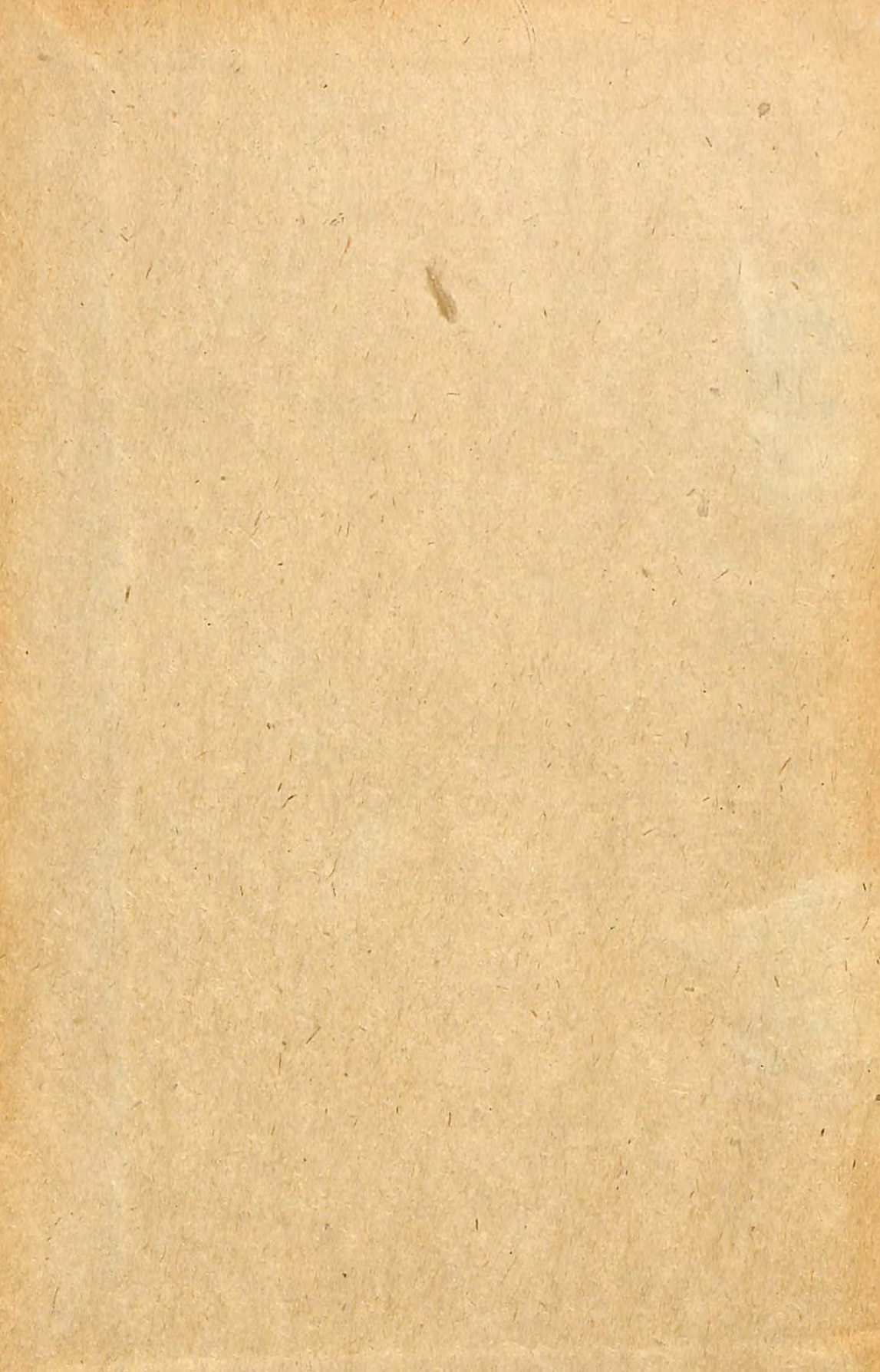
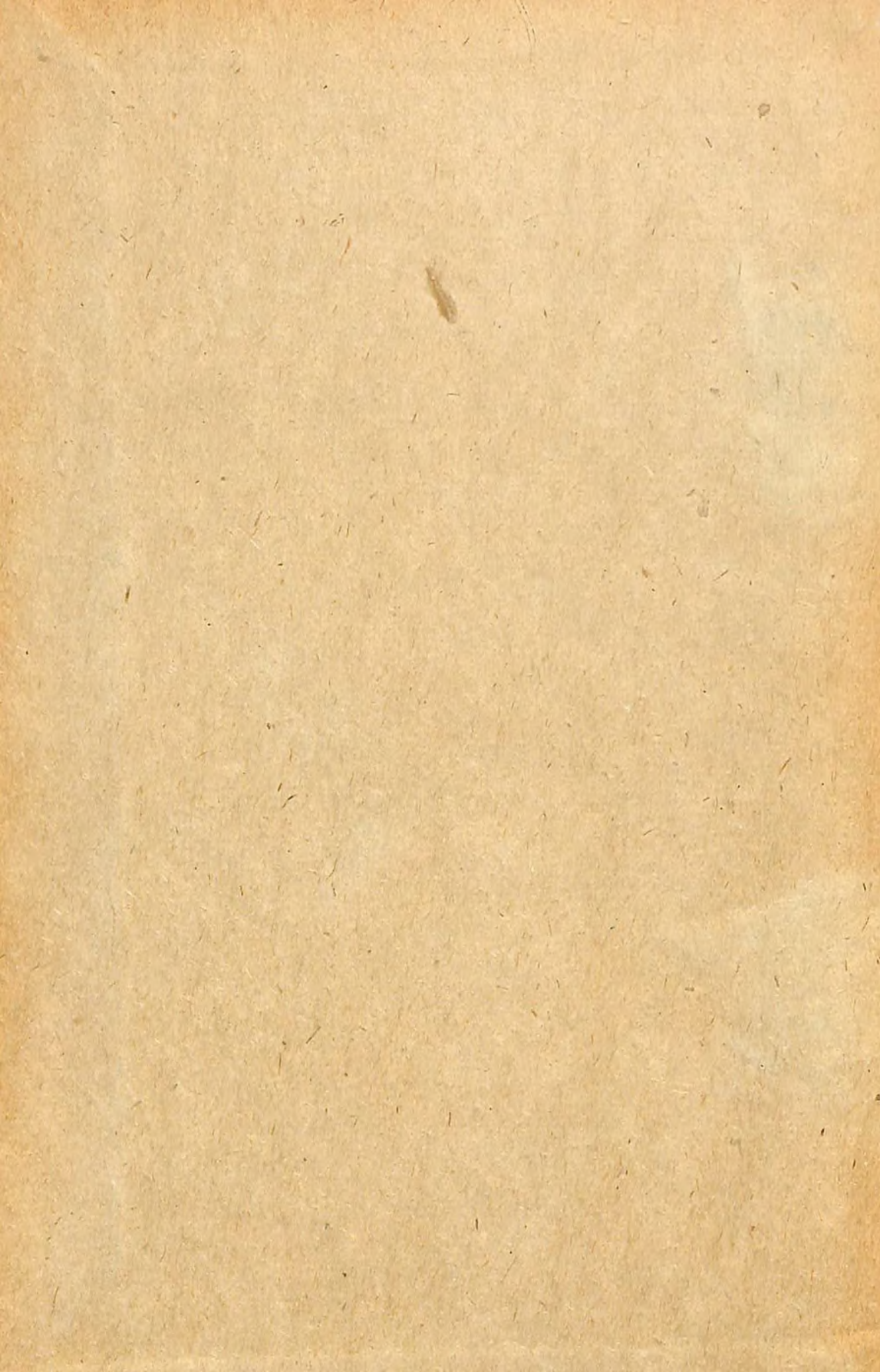
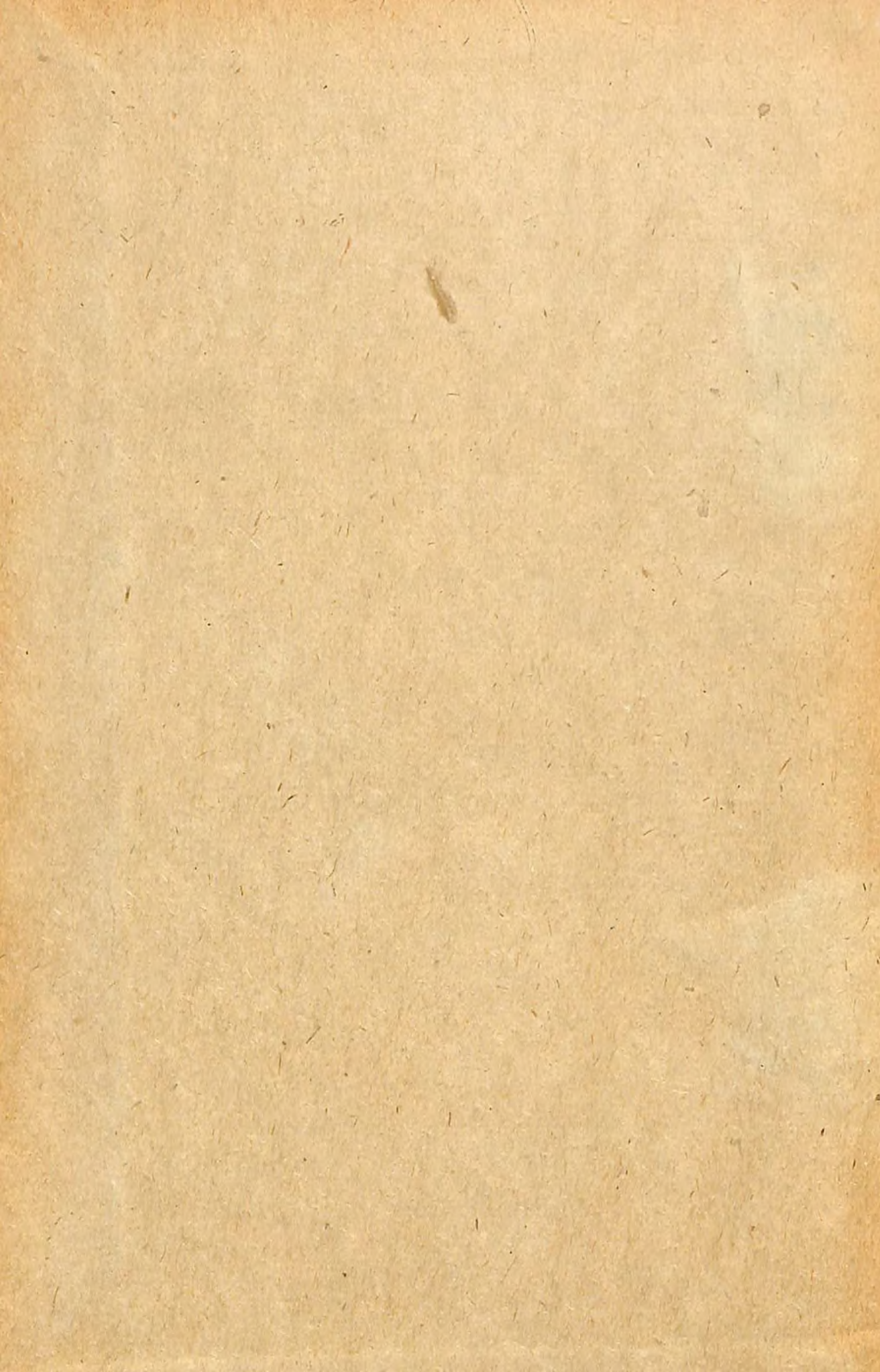










3. ՕՇԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՃԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԴԵՊՔ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ

ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ԽՐԻՄԵԱՆ

ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑ

ՆԱՐ-ՊԷՅ

ԵՂԻԱ

ԶԵՐԱԶ

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ԾԵՐԵՆՑ

ՏԻՒՍԱՐ

ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ
ՏՊԱՐԱՆ ՍՐՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
1956

891.99.09

1400

0 55

02w4wz, z.

Համայնապատկեր արևմտահայ
գրականության

Գրականության օրինակ Գրական. 3.4

[illegible]

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

✓

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

1400

ԳՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ - ՀՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ
ՆԱԼԻ ՊՈԼՏԱՅԻՆ ՄԵՐԷԼ
ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ

ԴԵՊՈԻ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ

ՊԱՐՈՆԵԱՆ
ԽՐԻՄԵԱՆ
ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

ՆԱՐ-ՊԷՅ
ԵՂԻԱ
ԶԵՐԱԶ

ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ
ԾԵՐԵՆՑ
ՏԻՍԱԲ

A II 27099

ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ
ՏՊԱՐԱՆ ՍՐՈՑ ՑԱԿՈՐԵԱՆՑ
1956

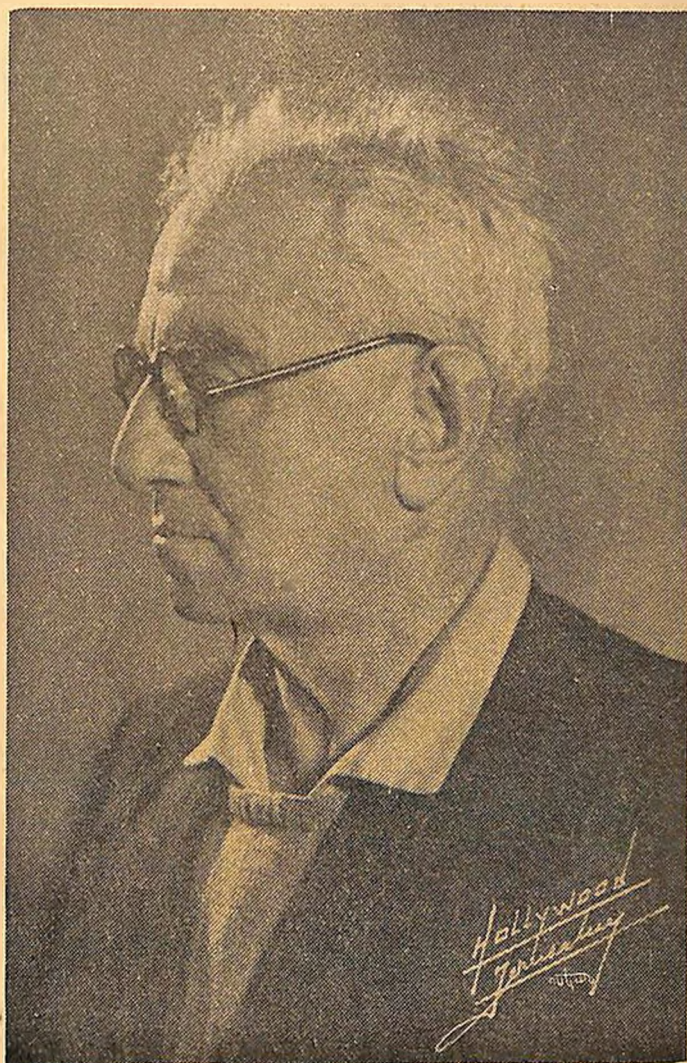


Իրենց վաղամեռիկ քրոջ
ԱՐԱՔՍԻ ՍԷՄԵՐՃԵԱՆԻ

յիշատակին
կը նուիրեն

վեսախոց եղբայրներն
ու քոյրը

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՎԱՀԷ ԵՆ ՇԱՔԷ
Պ. ԱՅՐԷՍ



ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

(1843 — 1891)

ԴէՊԻ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐԸ խումբը բարերարող ու արեւմտահայ գրականութեան մէջ սեռի մը վրայ տիրական նուաճումներ իրագործող բացառիկ մարդ մըն է Էտիրնեցի այս պարզուկ տոմարակալը, որուն հողքը կէս դարով ծանրացած ըլլալուն հակառակ, ճշմարիտ մագնիս մըն է մեր արժէքներով մտահոգ ամէն աշխատաւորի։ Սրինակ մը մեծութեան։ Ոորհրդանշան մը աշխատանքի։ Արձան մը անսահման թշուառութեան։ Ու առակ մը ուր միտքին ու հոգիին կշիռը ըլլար ինքզինքը յարդարած։ Ոչ մուսաններ ունէր, ասոնց դարպասը ոսկեզօծելու, ոչ ալ պատրանքներ, ասոնցմով ինքզինքը շուրջառելու։ Իր հանդէսները — աշխատարանները — իրեն պէս անկայուն, թշուառ։ Իր գիրքերը, ուրիշները հարստացնելու պահմանուած, բայց իրեն արժող տունին հացը ու զաւկըներուն անբաւարար սնունդը որպէսզի իրենց ծիրումը երկարածդէ ազգային հիւանդանոցի պատսպարաններուն մէջ։ Հանճա՞ր։ Բացառիկ տաղա՞նդ։ Մեծ գրագէտ։ Գործածեցէք որը որ կ'ուզէք սա պիտակներէն իր անունին հետ։ Սխալ մը պիտի չընէիք։ Ու լայնցուցէք ձեր սիրտը, մանաւանդ միտքը, ինծի հետ խոստովանելու որ միայն Պարոնեան մը տըւած ըլլալը բաւ է արեւմտահայ գրականութիւնը ազատագրելու, արձակելու իր մեղադրանքներուն մեծագոյն մթերքէն։ Դրէք Նաւագիւնները (Ալիշան) տասներկուերորդ դարուն։ Ըսե՛կ կ'ուզեմ Շնորհալիի ոտանաւորները բերէք տասնըիններորդ դարուն։ Բաւեր միայն կ'ըլլաք տեղափոխած։ Հայ ժողովուրդը կը պակսի երկու գործողութեանց ալ ետին։ Բայց փոխադրեցէք Պարոնեանի դործը, դարձեալ, տասներկուերորդ դարուն։ Ըսե՛կ կ'ուզեմ Մագիստրոսի և Սարկաւազի արձակներուն տեղ դրէք իրաւ մարդու մը ապրումները։ Այսօր, նման հրաշքի մը գինով, դուք կ'ունենայիք մեր ժողովուրդը։ Յ. Պարոնեան, առանց զրազտ մը ըլլալու, արեւմտահայ գրականութեան բոլոր քանքարաւոր մշակներուն հաւասար չափով մը բարեւքն է ըրած մեր ժողովուրդին։ — Բարիքը զայն, այդ ժողովուրդը, զէք իր հիմնական քանի մը երեսներուն վրայ, վնասակէս սեւեռած ըլլալու։ Հիմա

ձեզ կը հրաւիրեմ որ փորձէք սա մտածումը ձեր ուղած ուէ արեւմտահայ գրագէտի վաստակին վրայ: Պիտի զգաք տարազին մեծափառ ճնշումը ձեր գնահատութիւնը հարուածող: Յուզիչ գեղեցկութիւն ու յուզիչ արժանիք: Ահա Յ. Պարոնեանը:

Իր պարզագոյն կերպարանքին տակ այսպէս զրուած սեւ զան, Պարոնեան, նման իր զիծէ մարդոց շատերուն, նոյն աւտեն հեղինակն է մէկէ աւելի հէքեաթներու որոնք հաւանաբար բան մը կ'արտայայտեն գրողին ինչպէս իր ընթերցողներու մը տայնութենէն: Իր փառքէն անցնող մօտ երեք քառորդ դարը գրական իրողութիւն մը աւելորդ անգամ մըն ալ կը յանձնէ մեր ուշադրութեան, — ըստ որուն՝ մենք կը քաւենք մեր համբաւը գրեթէ միշտ, երբեմն տժգունելով, երբեմն հիմնովին ուրացուելով: Չեմ կարծեր որ յիսուն տարի վերջը սա օրերէն՝ Ալիշանի մը, Մամուրեանի մը, Ծերենցի մը, Պէրպէրեանի մը, Թէրզեանի մը փառքերը վերագոռնան իրենց հասցէներուն: Բայց Երուսանի մը համար, Թլկատլնցիին համար վերափառք մը մտածելի արդարութիւն մըն է: Պարոնեան ութսունական թուականներուն մեծատարած գեղեցկութիւն մըն է, արեւմտահայ ողջմտութեան առաքեալը, հայ ժողովուրդին պարզուկ առաքինութեանց դուռարը: Պարոնեան այդ թուականէն քառորդ դար վերջը յիշատակ մըն է, նոր հեղնողներու աւելի արդիական արդիւնքին ընդմէջէն գրեթէ կորսնցուցած իր փայլը: 1920ին արեւելահայերը անոր արձանը կ'առաջարկեն որ բարձրացուի Երեւանի ամենէն փայլուն մէկ հրապարակին, ոչ անշուշտ միայն Պոլսեցիները ծիծաղելի ընող մարդու մը յիշատակը կոթողելու նպատակով, այլև մասամբ մը հպատակ այն մտայնութեան որուն ետին մենք կը զգանք հանճարային ողբերգութիւնը կարգ մը մարդոց: Այսպէս է որ իմ մէջ կը թարմանան անհեթեթ վարկածներ: Ամբողջ արեւմտահայ գրականութիւնը Պարոնեանին միայն վերածող արեւելահայ դատաստանը մէկն է անոնցմէ: Գաղջ, արդահատագին զիջուած շնորհը 1910ի մարդոց, արեւմտահայերէն, Պարոնեանը արժեւորելու... մէկ ուրիշը: Այս կեցուածքները մէկու մը գէժ որուն գործէն գրեթէ ոչինչ է մնում այսօր, Հաֆադաֆէրին հեղինակը կը տպաւորեն սակայն: Կանխահա՞մ է ուրեմն, համագրական ու վերջնական գնահատում մը Պարոնեանի գործէն: Նման հարցական մը զիս չի մատնիր տազնապի իր խումբէն ոչ մէկուն հետ: Որքան ալ կործանէք Եղիան, կամ փառաբանէք, այդ մեծ հիւանդին անկարող էք

բարիք կամ չարիք հայթայթելու։ Մեջեսելն է գործը։ Որքան ալ ձեր հիացումը ոսկեղօծէք, չէք կրնար թարմացնել բանաստեղծ Ալիշանի մը եռամեծար փառքը։ Մէջտեղն են Նաւաբ տաղաւանները։ Անժամանակ, սակայն, Պարոնեանի գործին վերջնական նկատառումը։ Արեւելահայերը, գործնական, արագ, չեն տնտնար սակայն։ Պէտքը հաւաքած է Էտիրնեցի տոմարակալին ամբողջական գործը, ոչ անշուշտ միայն հրատարակչական մտահոգութիւններով, այլ լոկալայն խոստովանութեամբ մը անոր գործին հանդէպ։ Արեւելահայերը այդ քայլով տուած կ'ըլլան անդրանիկ վաւերացումը հայ գրականութեան մեծ արժէքներէն մէկուն։ Մի աճապարէք տպագրական ձեռնարկ մը զրական իրողութիւն մը իբրեւ գնահատել։ Ոչ մէկ գինով անոնք պիտի յօժարէին թէրգեանի մը, Պէրպէրեանի մը գործերը հաւաքել մէկ ծածկի տակ, այսքան կանուխ։ Ու անցէք փաստէն անդին։ արեւելահայերուն համար Պարոնեանի գործը այլեւս բաժնուած, անվերածելի, ազգային հարսութիւն մըն է, ինչպէս, նոյն չափերով ու տարբեր նկատողութիւններով՝ ազգային այդ հարստութիւնն է դարձեալ, այս անգամ արեւմտահայերուն համար, Սրուանձտեանցի գործը։ Արեւմտահայ երկրպագները Պարոնեանը արժեւորելու՝ թերեւ ծնունդ կ'առնէ անոր գրականութեան իսկ նկարագրէն։ Պարոնեան մարդեր ու բարքեր միայն տուած է։ Եթէ այդ մարդերը իբրեւ անուն գոյութիւն չունին այսօր, բայց իբրեւ տիպար մերձաւոր իրաւութեամբ մը կը պըտըտին մեր մէջ։ Պարոնեանով սեւեռուած բարքերը սփիւռքին մէջ գեռ ի գօրու են օրոշ համեմատութեամբ։ Արուեստի գործերը ժամանակէն բացարձակ զերծումով մը կը գտնեն իրենց փառքը, իմաստը։ Ահա թէ ինչու ինքզինքս չեմ զգար իրաւասու, Պարոնեանի հանդէպ գործադրելու վերլուծումը, այսինքն ասոր չափերը, կշիռները, զոր առանց խղճահարութեան, մեծ վստահութեամբ մը նոյնիսկ գործածեցի Զարթօնքի Արուեստի, Ռոմանթիքներուն վրայ, զոր գործադրած եմ Իրապաշտներուն, Արուեստագէտներուն համար ալ։ Պատիկ լուսաբանութիւն մը թերեւ ընէ ձեզի մատչելի սա նկատողութեանց ծփուն կորիզը։ Ռոմանթիքներուն, Զարթօնքի մարդոց գործէն գրականը (օրով կը դատուին այդ գործին միւս հանգամանքները), մեծ չափով մը անձնակամ՝ ընդգրկելի, առանձնաւոր է այսօր, չըջանին քամայքներուն, ակորժակներուն, գովեստին և ուրացումին ընդմէջէն։ Ուրիշ խօսքով՝ այդ գործը կը մնայ հպատակ ամենէն առաջ հեղինակներուն հանգամանաւոր, պարագայական անձնա-

ւորութեան: Ալիշան մը բանաստեղծ՝ իրրե զատատու կրօնքի, ազգային պատմութեան ու քիչիկ մըն ալ ... երազանքի: Պէշիկթաշեան մը բանաստեղծ՝ իրրե գործիչ, թատերագիր, դատարակ, ճառարսօս ու միշտ քիչիկ մըն ալ ... անձնական եղերերգակ: Կը ճշգենք բաժինները ու կ'ըսենք մեր խօսքը: Այն պարագային ուր ինծի տրուէր հաստատել ասոնցմէ անյիմը, այսինքն ցեղային խորունկ ձայներէ արձագանդ մը որոնք չեն կրնար տեղաւորուիլ ծոցը մէկ երկու սերունդի հոգեկան փորձարկութեանց (Պետրոս Դուրեան, Ռաֆֆի, Մեծարեան, Տէրեան, Թէքէեան), վերլուծումը պիտի չվախնար այս վերջիններուն սիրոյն ինքզինքը կանխել: Պարսեան կ'ապրի տակաւին. զիտէք թէ ինչ կը նշանակէ ասիկա: Վերլուծումը — գիտութեան — սառեցնելն է կեանքը թուղթի վրայ ու անցած կ'ըլլայ իր յաւակնութիւններէն անդին երբ կը փորձէ դարձեալ կեանքը որ անտարագելի է:

Եթէ ենթարկենք արեւմտահայ գրականութիւնը ժամանակի կշիռին, Պարսեանի գործը մեզի կը ներկայացնէ հասկընալի միջին մը ընդմէջ երկու յիսուններու (1850-1950): Այս իրողութեան թեւադրա՞նքը: — Ա՛ն՝ որ անիկա կուգայ գրական ծանր երկունքի մը սկզբնական մղումէն, կը վկայէ մեր զարթոնքին (ատ է անունը գրական այդ երկունքին) համայնական ձգտումներէն, շատ աւելի հանգամանաւոր ձեռք մը, քանի որ նուաճուած է զրեթէ օրը օրին, առանց գրականութիւն մը ծանրաբեռնող թեթեւ յաւակնութեանց մեղքերուն, այդ վարթօնքը կերպարանող մարդոց շքախումբին վրայ պայծառ լոյսով մը որ ո՛չ Վենետիկը ո՛չ ալ Բարիզը հոսէր, եթէ կը ներէք փոխաբերութիւնը, այլ ըլլար միջին մը, այդ մարդոց թերութեանց ինչպէս պերճ արժանիքներուն, զանոնք, այս անգամ գործերը ինչպէս մարդերը երկարաձգելով մեր լրջագոյն շարժումին (Իււսպաշ Եարմուկը) ընդմէջէն, հասնելու համար մեր դարուն կէսերը մինչեւ, պաղելու տեղ, փոշիանալու տեղ՝ ամրանալով, պահելով իր ներքին հուրքը, միշտ մեր ժողովուրդին միջին առաքինութիւններովը պարարուն: Այս տողերը կ'իշխան թուղթին Պարսեանի փառքին բովանդակ պայծառութեանը մէջ երբ մէկ կողմէն մեր նոր զոյգ գրականութեանց մէջ ո՛չ ոք՝ որ մտածէր ծաղրին. ու ո՛չ մէկ արամադրութիւն՝ մեր անցեալը ստանալու խելու, զէթ գրական այդ սեռին ճամբաներով: Փո՛րճը՝ այդ փառքը ստուերելու, արեւմտահայոց մէջ կը խորհրմ թէ վրիպած

է, թերեւս այն պարզուկ փաստով որ ժամանակը իր կիսադարեւան կշիռը չէ խնայած անոր ներքին constitutionին: Մեռելէն կ'իյնան ամենէն առաջ զարգը, ներկը, փուշին: Այսօր Գրիգոր Արծրունի մը չ'ապրիր անշուշտ. բայց Պարոնեանի Արծրունի՞ն աւելի իրաւ է քան Մշակի տէր և անօրէն գործիչը: Ու հարկ կ'ա՞յ մեծ տարազներ գործածելու որպէսզի բացատրուի այս հրաշքը որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ արուեստը ինքնին: 1870ին, Յաւիթներու և Նաաֆէներու կոթողային փառքի շրջաններուն որո՞ւ միտքէն կ'անցնէր որ եռամեծ քերթողը, պատմարանը երեսուն տարի վերջը յորեկինական հսկայ մը միայն պիտի դառնար, այսինքն փառքէ մը ազատելու, զայն մոռացման անդունդը նետելու արարքին քաւութեան նոխազ մը, 1940ին երջանիկ, երախտաւոր մեռել մը որմէ անունն իոկ հազիւ կը յիշուի: Ասիկա ոչ հրաշք է սակայն, ոչ ալ հրէշութիւն: Աշխարհի փառքերուն ինչպէս զրկանքներուն մէկ է ճակատագիրը: Պըրպըտեցէք զիւանները գովեստներուն որոնք մարակոց (pile) կազմեցին ԺԹ. զարու մեծ բանաստեղծներուն անձն ու գործը զիւլցազներգող (օտարներուն զիմեցէք մանաւանդ) ու ըսէք թէ քանի՞ քերթուած կ'ազատի անոնցմէ: Մե՞ք, 1910ին, Ռտեանի Փափաշին իր ստեղծած խանդավառութեան շուքովը պահ մը թուեցաւ թէ կը գերազանցէր Աղէսյէն Զօշէր շարքին կշիռը: Այսօ՞ր: Անհռտոր, գրեւոր արարքին հանդէպ պատրանքէ զերծ, դէպքերու միայն սպասարկու ու բարքերու փառքին համար խենթ իմ սերունդը կը վերադառնայ իր սխալէն, գրեթէ մոռնալու համար զազազափուն շնորհները Ռտեանի հեղինութեան, բառական միջոցներով ու ժպտուն, համով սրամտութեամբ մը միայն սնանող: Ի վերջոյ Ծապլվարը հայ գիւղ մը չէր իր օրին որպէսզի, այսօր, այդ շնորհներուն ցնդումէն վերջը (գրական գործերն ալ մարդկային ունին ճակատագիր ու ... աղուամազը երիտասարդութեան որուն գիրն է դարձեալ թափիլ, երբեմն մահէն առաջ) գրականութեան պատմիչ մը փորձէր զայն արժեւորել յետնագոյն զիջողութիւն մը ընելով հոն փրկուած բարքի մթերքին: Մէջո՞րք Տէր Պապան կուգայ անշուշտ Պոլիսէն: Բայց ո՞ր Պոլիսէն: Այսօր արտօնուած ենք այդ հարցումը դնելու Օտեանի բոլոր գործին համար ալ ուր քմայքը (ինք պիտի ըսէր Ֆանքիզին) կը մնայ տիրական ազդակ ու երգիծանքը՝ չորրորդական միջոց մը այդ քմայքը համեմելու: Դիտեցէք Օտեանին զիրքերը վրայէ վրայ: Հոն ձեր գտնելիք բարքին քանակը չի բաւեր լեցնելու, օրինակի մը համար՝ Պոպոյ մը Պապոյ Բաղէրոս:

Բեջը: Մի ըսէք թէ հեղինակութիւնը և բարքերու մթերքը տարբեր իրողութիւններ են: Կ'ըսեմ որ գրողի մը ամենէն վաղանցուկ արժանիքը իր գրելու շնորհն է: Հեղինակէ մը ամենէն շուտ հինգ տոմար՝ իւր հեղինակն իսկ: Երկուքէն ալ ազատուողը՝ ուզենք չուզենք փնտռելու, ընդունելու ենք մնալունին բաժինին մէջ որ բարքերով է պայմանաւոր ամէն բանէ առաջ: Կ'ուրանանք Նար-Պէլի քերթողական վաստակը, միակտուր գրելիք, բայց չենք կրնար վրիպած Ալաֆրանկան (իրը թատերական կատօյց) չօգտագործել, չըջանի բարքերէն իր փրկած փաք մասերովը: Կ'ուրանանք Տիւսարի վէպը ամբողջութեամբ, այդ բարքերէն իր հիմնական անմասնութեանը պատճառով: Կը վարանինք նետել Աշքիւն Է Սէրքը վէպը, հոն գնուած փառքի մթերքին սիրոյն, որ կը քաւէ գիրքին կէսը լեցնող գրական սնտովքը: Հիւմա, այս նկատողութիւններէն վերջ որոնք հանգամանօքէն պիտի բացուին, վերլուծուին իրենց տեղերը, ձեզ կը հրաւիրեմ միակտուր մտապատկերել Պարսնեանի գործը: Ես իմ կարգիս ըրած եմ առիկա ու կը խոստովանիմ թէ պատկառազին զմայլանքէ մը տարբեր ապրում չեմ ունեցած այն չքեղ կատօյցին դիմաց որ հայ բարեբու մթերքն է Պարսնեանի վաստակին մէջ: Արեւմտահայ գրականութիւնը իրապէս պիտի ըլլար մեծ գեղեցկութիւն եթէ երբեք անոր բոյոր մշակները նոյն մտահոգութեամբ թափէին իրենց քրտինքը: Միջին մեր գրականութիւնը պիտի ստանար, այսօր, մեր աչքերուն, բոլորովին տարբեր պատկեր մը: Մեր վէպը պիտի ըլլար մեր իրաւ ժողովուրդը, և ոչ թէ հատուածական նմոյշներու հանդէս մը այդ ժողովուրդէն:

Ու կ'ըսեմ, ինծի յատուկ աննկար պարզութեամբ մը. — Արեւմտահայ գրականութեան մէջ որ — լաւ հասկցէք առիկա, միանգամ ընդ միշտ — ոչ լուսին է ոչ ալ ժանհակ կամ բառակոյտ, այլ իմ ժողովուրդին ապրումներուն աւազանը, ոչ մէկ գրագէտի վիճակուած է սանկ կէս դարու կեանք մը լիակատար համադրած ըլլալու բախտը, ու ձգելու մեղի անվերածելի ինչպէս ամենաթանկ տախտակները մեր բարքերուն, ճշգրտութեամբ մը, փայլով մը, կարկառով մը, նոյնիսկ խորհրդանշանական տարողութեամբ մը, որոնք անցած են ահա փորձի շրջանը, դիմացած՝ ճաշակին վերիվայրումներուն ու գտած — կը հաւատամ — իրենց վերջնական հանգստարանը, պատուանդանը, երբ նկատի կ'առնեմ Սփիւռքը, որ ուրիշ ժողովուրդ մըն է գրելիք. ըսել

կ'ուզեմ՝ Պարոնեանով փրկուած էն թեթեւ հոգեւոր ծուլներով : Այնպէս որ Պարոնեանի գիրքերը ազգային թանգարանին ամենէն կենդանի, վաւերագրական փառքերը կը կազմեն :

Ոչ միայն երեք լման սերունդ , այլև մանաւանդ մեր զրական ճաշակներուն գլխովին անհաղորդ , չըսելու համար հակադիր , հակոտնեալ ուրիշ զանգուած մը (Արեւելահայերը) Պարոնեանի մէջ կ'ողջունէ (*) արեւմտահայ գրականութեան , ճիւղի մը վրայ , ու դուք գիտէք թէ որն է անիկա , անհաւասարելի վարպետը : Ամէն սերունդ երկար տատանումներու ընդմէջէն կ'արժեւորէ իր նախասիրութիւնները , անշուշտ որոշ չափով մը ապրելով զինքը կանխողներուն ամենէն մնայուն արժէքները : Պարոնեանի փառքը (չեմ գրեր վերափառք , վասնզի իր խաւարումը եղաւ չափազանց թեթեւ ու շատ շուտ գտաւ վերջ) ըստ փիւզի գնահատման չեմ գիշիր սակայն : Ինչպէս որ Հալէպի , Պէյրութի , Պաղեստինի , Ֆրանսայի և Ամերիկայի քաւարանին մէջ անոնք որ դեռ չեն մոռցած խաչ մը հանել ու կը գրեն իրենց անունները մեր գիրքերով , բայց շատ հեռաւոր գիծեր միայն կը կրեն այն չքեղ ու սրտառուչ բանէն որ այդ մարդերուն պապերն էին Մշոյ գաշտին , Եփրատի ափունքներուն , Բարձր Հայքի լեռնանիստ ամրարտակներուն ներսը (Սրուանձտանցի գործին մէջ այնքան անուշիկ ձեով մը զգալի) , այնպէս ալ ինչ որ Պոլիս կը մնայ այսօր 1860ի չքեղ ու սրտառուչ մարդոց արիւնէն , այդպէս այլասերած , այլանդակուած , անճանաչելի ըս-

(*) Աւելի անդին , այս ուսումնասիրութեան վախճանին , ես կուտամ բազադրիչ տարրերը սա գնահատման , Հոս , իմ թելադրածը , Պարոնեանի հանդէպ գրական կեցուածքներու զանազանութիւնը բացատրելու տեսակէտէն , կը մեկնի մեր նախապաշարումներէն : Ոչ եւրոպացի Ամերիկա տեղ ու դեր մը ունեցած են Պարոնեանի կազմաւորման մէջ ու մենք կը դժուարանք գրական մեծութիւն մը զետեղել մեր մտքին մէջ առանց բարձրագոյն կրթութեան . մանաւանդ չենք ուզեր սեռին — հեզութիւնը երկրորդական սեռ է նկատուած մեր ինչպէս օտարներուն մօտ — նկարագիրը մոռնալ երբ Պարոնեանի գրական պարզութիւնը , հաստութիւնը , իր լեզուին շուկայիկ , երբեմն դոճիկ հասարակութիւնը կը մեծցնենք , անդիտակցաբար , կարծես ոտնատախտակ գտնելու համար մեր վարանքներուն : Մեծ , իրաւ գրագէտը գիրքի արուեստին գործաւորն է անշուշտ , բայց ասիկա ըլլալէ առաջ՝ ծնունդ է անիկա : Այլապէս ամէն տարի մենք կ'ողողուէինք մարդերու բանականութիւնը որոնք աս ու ան ձեով մը կրթութեան , զարգացման միջոց մը կրնային ճարած ըլլալ ու քրմանալ մեր գլխուն :

ուելու աստիճան պարպուած իրենց ցեղէն (այդ մարդիկը ոչ միայն կը տառապին, կ'ամչնան իրենց հայութենէն, այլ ասիկա ուրանալու, հալածելու արարքներուն մէջ կը պարզեն թուրքն իսկ ապշեցնող, զդուեցնող մոլեռանդութիւն մը) — այսինքն մեւ սփիւռք, ամբողջ ու համապատիւ — զիս չի մատներ շփոթանքի: Մենք կ'անցնինք, Բայց փափք Պարոնեանին, վասնզի ան է որ փրկած է այդ մարդերուն պապերը, զանոնք մասնաւորող, տեսակաւորող հոգեբանութիւնը ուրիշ ունէ մէկէ մը աւելի հաւատարմութեամբ սեկեկելով: Պոյսին ամենէն իրաւ արտայայտութիւնն է անիկա: Միակ այս ծառայութեան զինով անիկա իրաւունքն ունի իմ ամենախոր յարգանքին, հիացումին: Կրնայ պատահիլ որ ժամանակը յաղթահարէ արեւմտահայ գրականութեան ամենէն բարձրահայեաց փառքերը, ամենէն բարձրագիր արժէքները, վարկերը, համբաւները: Իմ կարճ կեանքս որքան շատ տեսաւ այս բարձրակառոյց հոգեկներուն զեանի հաւատարմութիւնը: Ատոր համար է որ, շատ մը օրինակներու մէջէն, չեմ զարմանար Սիւսանթոն ընդունող ուրացու մին — ես ապրեր եմ այդ բանաստեղծին փառքը իր լման պերճութեանը մէջ — ու մատնուեր խոռովքի: Պարոնեանին ուրուականը չի տառապիր դարձեալ տառապանքը Աւետիս Ահարոնեանին խաւարման: Փոխուած չէ, սա արդերուն գրուած պահուն, մեր ճակատագիրը: Այսօր ալ մեր տղաքը կը մեծնան զրկանքին, անթութեան, հոգեղէն սպանդին զարհուրանքին մէջ: Փոխուած են սակայն այդ ամէնը զիմաւորելու մեր եղանակները: Ու ինչ դժբախտութիւն որ ասոնցմէ մէկն ըլլայ այն արժեզրկումը որ կարգախօս է դարձեր: Սփիւռքի աջ թեւը՝ իր կուռքերուն, Զախը՝ իր կիրքերուն: Արեւմտահայ գրականութիւնը՝ ամայաստան: Այս complexներուն ընդմէջէն է որ ըսփիւռքի տղաքը կոնակ կը դարձնեն այն ամէն պատկերներուն, գործերուն, ձայներուն որոնց ներսը մեր գերութեան, ցաւին մէկ արձագանքը կը կարծենք վերգդալ: Զեմ զարներ հաւարին չեփորը: Մեզի կը սպառնան իրենց ընկելքներովը: Թող զան բարի այդ ընկելքները: Բայց թող մնան զգոյշ անարգելէ հսկայ փառքը արեւմտահայ իրաւ գրագէտներուն: Երկու պոռնիկի պատմութիւն, չորս կտոր սրտմիտ, լաւ դարձուած հայհոյութիւն ու քաջքնք չեն կրնար զիրենք իրենց աչքին մեծցնել: Պարոնեան իր կեանքովը վճարած է փրկանքը մեր գրականութեան, իր գործով՝ պարտքը շրջանային ճաշակներուն, նորոյթին քմաւահաճոյքներուն: Անիկա գտած է իր յիշատակարանային գեղեց-

կուլթիւնը: Արեւելահայերուն պիտի իյնար փառքը զինքը իր պանթէոնը առաջնորդելու:

Յետագայ էջերը կը կազմեն այդ փառքին հասկացողութիւնը զիւրացնող ձեռնարկ մը:

Ա.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԴՈՐՔԸ

Քիչ զէմք՝ որ այնքան հարազատօրէն արտայայտէ գործ մը որքան ան որ մեզի հասած է Պարոնեանէն: Լուսանկարի փառքի օրերէն երբ մեր եկեղեցականները, զրուները այնքան տենդազին ունայնամտութեամբ մը իրենք զիրենք յաւակնած են խաւաքարտեայ անմահութեան մը վստահիլ, էտիրնեցի զրուէն մեզի հասած են շատ քիչ լուսանկարներ (ի դէպ է յիշել նորոյթին հանդէպ Պարոնեանի վրէժխնդրութիւնը Մեծապետ Մարգինէրուն մէջ ուր այնքան յաջող ուրուագիծի մը մէջ սեւեռած է սպրիկ այդ տիպարը, լուսանկարիչը, նոյն ատեն զայն կարելի ընող ընդարձակ ունայնամտութիւնը): Մարդոց ֆիզիք զէմքը զրականութեան մը պատմութեան մէջ վաւերաւորական տարողութիւն մը ունի անշուշտ, բայց միշտ ալ անարգաւանդ ցոյց մը չէ: Սա տողերուն հետ ինծի կ'այցելին ծփանում, թանձր, լայն փողկապները, կուրծքը վերէն վար «հանգերձող» պատկանելի բլազոնները, յարգարուն, ԺԼ. գարու կեղծծամերը յիշեցնող զլուխները, և խոշոր, posé, հանդիսաւոր նկարները — լուսա — օրոնցմով մեր Զարթօնքը, քիչիկ մը Ռոմանթիքները, մանաւանդ Գեղի Իրապետները խումբը իրենց զրոզի, գործիչի լուսապսակները յօրինեցին: Սրաօսանեցէք մտովի 1848, 1860, 1885 թուականները: Ձեզի խուժող անունները, ատոնց զուգորդ, լուսանկարներ են ամէն բանէ առաջ: Բայց այդ թուականներէն ձեզի խօսողը մինակ այդ մարմնական ճաշակները չեն, այլ մանաւանդ սերունդներու իմացական հանգամանքը: Հերարձակ, կոճկուած, տարածուն, խնստաճաշակ, առնուազն իրենց շուքերով ծանրաբեռն մարդեր էին խաւաքարտին ինչպէս պարզ թուղթերուն — իրենց գիրքերուն — վրայ, ու կը պատէին իրենց ժողովուրդին մէջ հովովը Եւրոպաներուն, յեղափոխութիւններուն, մշակոյթներուն օրոնց հաղորդ էր ըրած զիրենք իրենց երիտասարդութիւնը, ուսման տարիները:

Ոչխնչ, սակայն, այդ ամենէն Յ. Պարոնեանի շատ ազգատ, շատ պարզուկ դիմանկարին առջև: Խիստ, գուցէ չոր, մաքր անոր գիծերը կը պատշաճին խիստ, մաշած, վաւերապէս ազգատ զգեստի մը հետ որուն է յանձնած այդ զժախտ մարդը իր կործանած կուրծքին... փառքը, ծիւրախտին մանրէներովը արդէն դուռած... փառքը: Այդ գէմքին վրայ շատ պայծառ վկայութիւնը՝ այն գետնաքարէ կիանքին որուն մէջ սահեցան անոր տարիները, անպատմելի թշուառութեամբ մը՝ ներսէն, ու անզգամ ռաշնութեամբ մը՝ դուրսէն: Ո՛չ մէկ թուիչք, ո՛չ մէկ հով, այնքան հաստատելի բաներ ասոնք, շրջանէն մեղի հասած լուսանկարներուն վրայ: Կարծես անկիւնի նպարավաճառին խառնութէն իր պզտիկ գնումները տրամութեամբ փոխադրող մարդ մըն է, նեղ բայց քիչիկ մը բաց ալ ճակատով, հոգէն ինչպէս գուրսի ու ներսի, տան ու զաւկի, ապրուստի ու պարտքի ցաւերէն փոսացած աչուներով որոնք նայելու տեղ կեցային, զամուսին, փնտռեցին ձեռքաւորութիւնը, հաւանաբար քաղուհի համակրանքը, չրսելու համար արգահասանքը (դրկանքը, որուն թիւնը, հալածանքը, ձախողութիւնը մեղմէ անկախ յօրինչներն են մեր հոգիին), այնքան ամէն բան այդ գէմքին մէջ գործը կը ներկայացնէ Պարոնեանին: Յետոյ, ինծի անձանթ չէ տիպարը, իր ընդհանրութեանը մէջ, Պարոնեանի ծննդավայրէն: Չոր, խոհեմ, քիչիկ մը կորաքամակ, վստիկ բաւական բարակ ծանր գլուխ, երբեք ցուցամուր, սկեպտիկ ու թափանցամուր, գրեթէ խեղացի: Աս էր իմ աղաւորութիւնը Անդրապոլսեցիներէն: Անոնց երեսներուն ես չտեսայ քնքուշ, բաց, գրաւիչ մոյքը որ Պոլսեցիները կը յատկորոշէ, երկու սերունդ վերջը: Չտեսայ, դարձեալ, գեղձան թարմութիւնը Պրուսացիի գէմքին, այնքան թոյլ, այնքան անուշ, պարզ ու բացօթի, ինչպէս է արդէն հոգին հոգին մահուան — ջուրերու քաղաքները մահուան քաղաքներ են — համար յարգարուած այդ տարօրինակ քաղաքին շրջակայքը ուր ջուրերը տաք կուգան երկրին ընդերքէն ու դաշտերը չեն զիտեր թոռմիլ... Էտրինէն: Հիւսիսի բիրտ հովերուն բացուած գէջ ու կարծր այդ գաշտավայրին մէջ երեք գետակներու մշտահոսան բխումներովը արմաւոր — ո՛վ մեր բաւերուն տարապարտ գեղեցկութիւնը — մանկութիւնը, ասոր յաջորդ գաժան պատանութիւնը տարօրէն կը ճնշեն Պարոնեանի լման կիանքին: Մի՛ ըսէք թէ կ'արկածախնդրեմ: Այս փոքր, անկարկառ մանրամասնութիւնները կրնաք խնդրական նկատել: Բայց ինծի համար ի ծնէ, վաւերական ամէն գրագէտ,

գիրքերու յօրինուածք մը ըլլալէ առաջ՝ արիւն ք, գոյն ք, հոդի բխում մըն ք, ասոնց պէս ինքնայօդ, անտաշ, անհերգաշնակ, նոյնիսկ, ըլլալու տեղ կոկ, անուշիկ, նոնուշիկ, չինծու չէնքը երկրորդական ֆապրիքէ մեր գրողներուն:

Մեղք որ ըլլամ ստիպուած անցնելու, չատ արագ, տըրտմութիւններէն այդ պատանութեան զօրս ես ապրեր եմ իմ կաշիիս վրայ, էտիրնէին տեղ Պրուստան ունենալով: Այդպէս ձեռնուած փողոցին, անկէ ծծելով անսիրտ, մութ, բարակ թախիծը որ քիչ մը նոյնն է էտիրնէի ինչպէս Թուրքիոյ բոլոր ներքին քաղաքներուն համար: Շատ քիչ բան Պարոնեանէն՝ այդ օրերը լուսաւորող: Իր գործը տարօրէն ժլատ է դարձեալ այդ ուղղութեամբ: Անոր կենսագիրները կը յիշեն Պօղոս վարժապետ մը, ապագայ ներսէս վարժապետներ, որուն հասցէին կ'ընեմ սա տողերուն վրայ դառնագոյն իմ դատապարտութիւնը: Կասկած չկայ որ շրջանին մեծագոյն մարդերէն մէկն էր այս վարժապետը երբ Պոլիս եկեղեցական ասպարէզը ընդունելով հասաւ մեր ընկերութեան բարձրագոյն աստիճաններուն: Կը դատապարտեմ իր յիշատակը, իր անհասկացողութեանը պատճառով, իր շրջանի մեծագոյն սա մարդէն, քանի որ սառնութեամբ հանդուրժեց որ ցամաք հացին իսկ չհասնի արեւմտահայ ու թեւրեւ ամբողջ հայ գրականութեան սա ամենէն իրաւ դէմքերէն մէկը: Երբ իր եպիսկոպոսական, պատրիարքական փառքին օրան կը լիացնէ զինքը խնկարկողները: Պօղոս վարժապետ էտիրնէի մէջ այդ պատանիին տուած է հայերէնի նախադասերը, երկբայիլի իր պաշտպանութիւնը և ... միջնորդած՝ անոր իբրեւ աշակերտ ընդունուելուն յունաց վարժարանին մէջ: Պարոնեանի կենսագիրները կ'աճապարեն սա աշակերտութիւնը օգտագործել անոր Արիստոփանի լեզուին ընտալերման մէջ տեսնելու մեծ բարիք: Կը հասկնամ Մուլիէի աշակերտութիւնը զոր ըրած է արի կամքով մը ու չարքաշ միջոցներով Պարոնեան հրիտասարդը, միս մինակը սորվելու համար Մուլիէի լեզուն (Պարոնեան Արիստոփանէն ոչինչ ունի): 16ին՝ շուկայ: Սփիւռքը հազիւ կը կասկածի հղերականութիւնը այդ բառին: Շուկայ: Խելովկեւ: Գործը: Զօրայեան, հարիւր տարի առաջ, այդ հոգեբանութիւնը սեւեռած է իր Նիւթֆէր Ալֆայէն Ռատիֆիկացիան գործին մէջ: 1900ին, ես ապրիր եմ այդ շուկային սարսափը ու տուեր քիչ մը ճաշակ (Յ. Օւսկան, Համադարէր, Սփիւռքի Սերունդ): Աշակերտ է դեղագործի մը խանութը, այսինքն ազնուական պատանի,

քանի որ 1900ին իմ տասը զասընկերներէս մէկը միայն բախտաւորուեցաւ վաճառատան մը մէջ գրագրի պաշտօնով մը միւսները մտան դարբիններու, զերձակներու, սափրիչներու, կօշկակարներու մօտ, այդ աշկերտութիւնը սկսելու։ Մի մոռնաք զաւանական քաղաքին մէջ սա բախտորոշ տարիքը։ Պոլիսը, իր զանգուածային հայութեամբը, քառսուն եկեղեցիներովը, սղգային կեանքը կեդրոնելու իր առաջաւոր գերովը իր գրողներուն հոգին կը պահէ որոշ *aisanceի*, *éléganceի* մէջ նոյնիսկ։ Գաւառական քաղաքը թրքական իր ահաւոր ճնշումէն խորշակահար կ'ընէ պատանի հոգիները։ . . . Պոլիս է Պարոնեան, այդ օրերու (վաթսուհակաւ թուականներուն) մեծահամբաւ իր հայրենակցին, Տոքթօր Քեաթիւի մնակարանը ուր իրեն կը տրամադրուին չքեղ մատենադարան մը, ապրուստի լայն միջոցներ, զարգացման պատեհութիւն։ Արեւմտեալ ու մեծահոգի բժիշկը անձամբ կը հսկէ այդ ազատագրութեան, և, ինչպէս կը պատահի գրեթէ միշտ, պիտի գտնէ ինքզինքը վերաւորուած, ուրացուած, հաւանաբար հիմնական անհասկացողութեամբ մը հանճարեմ որ մասնագէտն է յաճախ ինքզինքը անօթի ձգելու։ Փողոց (կենսագիրները կը լռեն սա խզումին պատճառները։ Պարոնեան հօրեղբորդին է Պոլսոյ ամենէն ազնուական, բարեսիրտ այդ բժիշկին որ կը հասնէր ծանօթին, մանաւանդ անձանցին։ Այդ թուականներուն հրաշալի հայ մըն էր ու մեծ անձնաւորութիւն մը։ Պարոնեանի փողոցը իրական է սակայն, ընդդէմ այդ բոլոր բարեմասնութիւններուն։ Կը ներուի՞ ինծի այս բախումը շահագործել, ընդլայնել որպէսզի անոր ստուերին ընդմէջէն հասկընալի դառնայ քառորդ դարու մնացեալ ողբերգութիւնը որ ծանօթ է Յակոբ Պարոնեան անունով, հացի, ապրուստի, հիւանդութեան, ընտանեկան տառապանքի կերպարանքներով)։ Փողոցէն մարդիկ, գրեւ կարգաւ զիտցողներ, այդ օրերուն կա'մ ժամ կ'երթային տէրտէր ըլլալու, կա'մ . . . զպրոց, վարժապետութեան։ Պարոնեան կը ճանչնայ տուներու մէջ դաս տալու ստորութեան լիման դառնութիւնը։ Երիտասարդ է ու մարդիկ անոր կը բանան իրենց զոները, սանկ ու նանկ աշակերտներու դասախօսման պատրուակ մը ստեղծելով, իրենց հաշիւներուն ետեւ կ'ծկտելու։ Դարձեալ կը պակսին մանրամասնութիւններ։ Կայ յիշատակութիւն թաղային զպրոցներու մէջ ուսուցչութեան որ իր կարգին իրական ասպիտութեան աստիճան մըն էր թըշուառութեան ճամբուն վրայ, զեռ այդ օրերէն . . . մինչև այսօր։ Փողոց։ Դիւրի՞ն կը կարծէք հանճար ըլլալ ու հանգուր-

ժուրլ պաշտօնակիցներէն, հոգաբարձուներէն, թաղականներէն, եկեղեցականներէն, ծնողքներէն ու . . . աշակերտներէն որոնք կը զգան բայց չեն հասկնար: Յետո՞յ: Իր դժբախտութիւնը, բացառիկ խմորէն, զինքը կ'առաջնորդէ . . . հայոց մամուլին: Մէջո՞ւ: Սէրաֆ: Որոնց մէջ անիկա կ'ընէ անդրանիկ փորձերը իր գրիչին, յայտնելով արտակարգօրէն արագ, սուր, խածան դատողութիւն մը զոր կը պաշտպանէ պարզ, աւելորդէն հիմնովին զերծ, հաստ ու հաստատ լեզու մը, ապագային ըլլալու կանչուած ամենէն ամուր գործիքը ամենէն ընդարձակ տաղանդի մը . . . ի հեղեական: Իր թարմութեան, նորութեան, մանաւանդ ծանր դատողութեան բովանդակ հրապոյրովը ինչպէս լըրջութեամբը: Կ'ըսեմ այս նկատողութիւնները փաստին դիմաց ամէն իրաւ, ծնած, ամբողջ գրագէտի որ քիչ անգամ կը շրջափոխուի, առ ալ ձեւին վրայ, բայց խորքին կը մնայ նոյնը: Ընդարձակուիլը փոխուիլ չէ: Հնար չեղաւ ինծի ունենալ աղբիւրները (Պեհրաւսը ձեռնարկած էր Պարոնեանի գործին ամբողջական հրատարակութեան: Տեսած եմ մինչև վեցերորդը ուր կայ յիշատակութիւնը գեռ լոյս տեսնալիք երեք չորս հատորներու որոնք հաւանաբար պարունակեն սկսնակ Պարոնեանը: Սոս Էջերը տնհրաժեշտ են սակայն ոչ միայն անոր գէժքին հարապատ յօրինման, այլ մանաւանդ շրջանը թափանցելու տեսակէտէն: Երկտասարդները արագ ու տաք կը զգան, տալու համար նոյն արագութեամբ, տաքութեամբ, նկատումէ պակասով ինչ որ տաած են իրենց ջիղերը անմիջական շրջապատէն ու չեն նմանիր հասուններուն որոնք պիտի աշխատին չէզոքացնել այդ տպաւորութեանց անմիջականութիւնը: Յետոյ կայ սեռին ալ նկարագրիր: Հեղեթիւնը պայմանաւոր է կենդանի իրականութեամբ որ յատակն է գործին: Կրնանք երջանկօրէն սնդիտանալ, օրինակի մը համար, Թէրզեանի մը սկսնակութիւնը, քանի որ հասունութիւնը ոչինչ է աւելցուցած այդ երանելի տաղաչափին վրայ: Կրնանք նոյն խաղաղ հոգիով չզբաղիլ, ուրիշ օրինակի մը վրայ, Արշակ Չօպանեանն ըլլար ասիկա, այդ սկսնակ հոգեխառնութեամբ, քանի որ աւելի քան կէս դար տրամադրութեամբ անոր ինքզինքը իրազօրծելու, մեղ յօգնեցնելով: Բայց պարագան նոյնը չէ Սուրէն Պարթեանին ինչպէս Յակոբ Պարոնեանին: Հեղինակի մը — Վաւերածին — սկսնակութիւնը թանկ է ուրեմն բազմաթիւ տեսակէտներով):

Աստանդական — ֆիլիք ինչպէս իմացական երեսներէ —

սա կեանքէն թերևս երկու մեծ թուականներ՝ Թադրանը, այսինքն ասոր խմբագրութիւնը. խէկարը՝ նամանապէս։ Իւրաքանչիւրին համար Պարոնեան պիտի սպասէ իր ամենէն արժող — որովհետեւ երկատարդ — տարիներէն մէկ քանին։ Հերոսականը ան՝ որ այդ հանգէտները (ամսեայ քանի մը ֆորմա) անիկա լեցուցած է միտ մինակը։ Կը կարդաք թեթեւ ու զիւրին։ Բայց կեցէք վկայութեան զառն փաստին առջև։ Հանդէս մը երբ մանկավարժական, վարժապետական, բժշկական կամ գիտական է, աշխատանքով չի նուաճուիր։ Անիկա ժամագրաւայր մըն է բազմաբանդ հոգեխառնութեանց։ Եթէ ութսունական թուականներուն, նոյնիսկ Թադրանի մօտիկ օրերուն ունին զոյւթիւն ներքաշողը և Գրական և Ինստիտուտական Երթմը, երկուքն ալ մեծաշունդ խմբագրապետութեամբը կ'զրային։ ասոնց թղթատումը ձեզի կը թելադրէ թէ որքան տարբեր ձեռնարկներ են Պարոնեանի հանգէտները։ Եզրան անպատասխանատու զրոյ մըն է, բանդազուշանքին հոստորական ելոյթներուն, սուր ամփոփումներուն անկնիք հակերուն վրայ խարսխած իր փառասիրութեան լայնածաւալ զրօշը։ Պարոնեան մեր կեանքին վրայ բացած է սուր, անողորմ, անկաշառելի, մանաւանդ աննկատ իր նայուածքը ու պարտաւոր է ոչ միայն տեսնել այդ կեանքը, այլև հասկնալ զայն։ 1872ին, երբ Պետրոս Դուրեանի համակիրները կը ձեռնարկեն բանաստեղծին ձեռագիրները հրատարակելու, ասոնցմէ թատերերգութիւնները կը յանձնեն, ի գնահատութիւն, Պարոնեանին (որ անանուանելի կատակերգութիւն մը հրատարակած էր 1868ին), ինչպէս զարձեռլ ի գնահատութիւն եւ ի սրբագրութիւն յանձնած էին անոր քերթումները հայերէնի վարժապետի մը։ Այս մարդը ամենայն լրջութեամբ կը սրբագրէ Դուրեանը ու կը զարձնէ իր ձեռագիրը որ տպուած է (Ա. տպագրութիւն) այդպէս հալացած։ Պարոնեան կը զարձնէ ողբերգութիւնները, առանց անոնց մագիքի գլխելու, եթէ կը ներէք այս բացատրութիւնը։ Մանրամասն իմաստը՝ Պարոնեանի իմացական սարակեցողութենէն աւելի անոր վայելած հեղինակութիւնը կը թելադրէ հանրային կեանքին մէջ։ Թադրան ու խէկարը մինչև օրս կը պահեն իրենց արժանիքը ոչ անշուշտ միայն անոր համար որ մեր մեծագոյն գրողներէն մէկուն իմացական անգոստանը կը ներկայացնեն, այլ անոր համար մանաւանդ որ շրջանէն ունին լիութիւն մը բարեբեւ, տալարներէ, տեսական կեանքի տախտակներէ։ Ուրիշ հարց անշուշտ երգիծանքին թեթեւ բայց զիւմացկուն ալ պաշտպանութիւնը, հաստ ու առողջ ծաղրին բա-

ընթացքը որ ինքզինքը ըլլալու արարքը ստիպուած է կրկնաւորել ուրիշ ալ բարիքով, — փրկուածին բարիքովը: Ընկերային, քաղաքական, գրական անձնաւորութիւններու շքահոյժ մը, բոլորին առջև իրենց հայելիները, ուսին՝ իրենց մեղքերը, յիմարութիւնները, անափառութիւնները, գանկին՝ իրենց ունայնամտութիւնը, պարապութիւնը: Բոլորն ալ նուաճուած վճռական վարպետութեամբ մը (maîtrise) ու անխորտակելի կարկառներով: Պէտք կա՞յ աւելցնելու որ երկու հանդէսներն ալ շրջանին ազգային, գրական, քաղաքական, ընկերային գերագոյն եղելութիւններն են, տառացի կերպով լափուած, մարսուած, կարգաւ կըրցող ամէն մարդէ, չուկայի ոսկերիչէն մինչև պատրիարքարանի գահակալները: Ու իրաւ էր ասիկա: Հանդէսները իրենց այդ յորդ կեանքը ապրած են միտելով սակայն անոնց հեղինակը, հրատարակիչը (քիչ անգամ վաւերական գրագէտ մը մեր մէջ այս աստիճան յիմար է եղած, իր հանդէսը լեցնելէ ետքը՝ զայն տպագրելու համար ալ իր հացը ծախելու) անասելի դժուարութեանց ծոցը, քիչ մը ամէն ուղղութենէ, քանի որ Պարոնեան եղիային պէս գովեստ, Չերազին պէս խրատ էր վաճառեր, այլ կոմիթ, ապտակ, մերկացումներ . . . : Վիրաւորուած անձնականութիւնները դիւրաւ չեն հանգչիր: Ու գրական քէները գերեզմանով կը յագեանան: Պարոնեան տառապած է սակայն նիւթականով: 1860ին, Մառէթերթին բաժնեգիրն հանգանակութեամբ կը հայթայթէին գաւառական քաղաքի մը բոլոր կարգաւ գիտցողները տարին մէկ դուռ տրամագրելով: Պարոնեան կը դանդատի բերք փոխ տալու հրէութենէն: Գիտենք թէ իր Խէկէին մէկ օրինակը կը պտտէր Գում-Գափուի բոլոր թաղերը, կ'անցնէր Սամաթիա, Սէսի-Գուլէ, Մաքրի գեղ, արուարձանները, հայաշատ, հազարի մօտ, երբեմն աւելի տուններով, ու կը դառնար կրկին չուկայ, բզիկ բզիկ: Կը հասկցուի՞ր, այս մանրավէպէն, տաքնապը հեղինակ-հրատարակչին: Պարոնեանին մղձաւանջը կազմած են տպագրիչը, գրաշարը, թղթավաճառը. մարդեր աւսոնք, իրենց նիւթին վրայ ամրահաւատ, չուկայի ապրանք, պնդերես, մանաւանդ լիրբ՝ երբ կը կարծեն իրենց աշխատանքը պաշտպանել զոյգ-բոյգ, անկուսի մուրացկաններու գէմ, ինչպէս կ'որակուէին գրողները, վարժապետները, լրագրի խմբագրապետները: Պարոնեան անգիտակցաբար այս տառապանքը մեղմացնել է կարծած երբ Մէժապարէ-Մուրադիաններուն մէջ անդ է տուած գրաշարին, ետքին: Անոնք փորձանքն են կազմած անոր կեանքին, քանի որ վարժապետի, խմբագրի, շրջուն տամարա-

կալի շատ ճիշդ անոր նիւթական միջոցները աներեսաբար կոր-
զած են իրմէ։ Դիտեմ թէ հակառակ Պոլիսին շատ ընտանի մէկը
ըլլալուն՝ կ'ապրէր իւրև հաստատ զաւտոացի մը (Պոլիս քանի
մը սերունդ վերջը կը մարսէր այդ երանգը հոն դադթողներէն),
իր պղտիկ հաճոյքներով, մենագարութիւններով։ Բամբասանք։
Սրճարան։ Իրիկուն օդի սեղան։ Ժուժկալ հաց մը։ Սանկ ու
նանկ վրայ-գլուխ մը։ Նարտի։ Տիրացուական-թաղական-տէր-
տէրական պղտիկ չարախօսութիւններ։ Կարճ՝ անգործ բայց
սրամիտ մարդու տիպար մը։ Այս ամէնը քով քովի, բայց ան-
կարող անոր թուղթին, մեկանին, տպագրիչին ծախքերը փակե-
լու։ Ահա թէ ինչու ստիպուած ըլլայ սանձելու, սանձահարելու
մեծ ու պղտիկ իր բոլոր հաճոյքները։ Աւելին։ Պարտաւորուի
խանութէ խանութ, վաճառատունէ վաճառատուն չրջիկ տոմա-
րակալի ողբերգական ճակատագրին ու ողորմութեան ձեռով մը
ափին սահեցուած չնչին գումարները հաւաքելով՝ չիտկէ չիտակ
հոսեցնէ տպագրական զազան, անկուշտ մեքենային։ Այսպէս է
անցեր ահա կեանքը սա մարդուն զլխէն, սիրտէն, ոտքերէն,
երիտասարդութեան ոսկի շրջանին։ Ու, աւա՜ղ, այսպէս է թա-
ւալեր դարձեալ կեանքին այդ անիւը, սա մարդուն ասպարէզն
ի վար, մանաւանդ չափահասութեան շրջանին։ Այո՛, Զէր կըր-
ցած իր հերոսութիւնը վերածել անմարդկայինին։ Ամուսնու-
թիւնը փաստ մըն է այդ մարդկայինին։ Բայց զիտնալու էք որ
կնիկը, այսինքն ասոր բոլոր իրաւունքները, վայելքէ, զգեստէ,
հացէ, զաւելները, այսինքն ասոնց ոսկորները կազմելու կան-
չուած աննդամիջոցները, բոլո՛րը, բոլորը զոհուած են Թաքա՛նին
և Խիչա՛րին, որոնք կերած են այդ մարդը, զրկած զինքը իրմէ,
ընտանիքէն։ Դարձեալ ասոնք դուք կը կարդաք թեթև գիւրու-
թեամբը գուրսէն գիտողներու։ Զեղմէ անոնք որ չեն զիտեր
այդ Պոլիսը, հազիւ կրնան մտապատկերել ողբերգութիւնը հա-
յոց մեծագոյն դրագէտներէն մէկուն, որ այդ Պոլիսին անհուն
շուկաներէն, թուղթի հաստ ու ծանր չէնքերը — վաճառական-
ներուն տոմարները — իր անութիւն՝ տքալով կը կտրէ կ'անցնի,
աչքը չորսդին, պարտատէրներուն հանդիպելու սարսափի մը
մէջ, հարկին տա՛կը՝ աննշմար անցնելու, իր ճամբան երբեմն
քառապատկելու ու հասնելու վաճառատունը, յոգնած — միշտ
հիւանդ է անիկա —, կատարելու ոսկիներուն զուժարը, ան-
պղինձ զրպանով, անօթի փորով ու անհուն իմացական զերա-
զանցութեան կրակն ալ իրեն հովանի՞ ըրած։ Ընթերցո՛ւ, կը
հասկնա՞ս սա տռաման։ Աւելցուր տակաւին ձմրան ցեխը որ Պո-

լիսին ամենէն ազնուական բերքն էր այդ օրերուն. ձիւնը՝ որուն դէմ իր սառած անդամները պաշտպանելու համար այդ տոմարակալը չունենար ոչինչ: Անօթութիւնը՝ որ կը բարդուիներ քին սպառման վրայ: Բոլորը անցուր յարձակումի՝, այդ տկար, դժբախտ, ճակատագրական խլեակին վրայ զոր հիւծախտը արդէն կը պեղէ թոքերէն, զրկանքը — իր տունին պարտադրուած — կը հալածէ ներսէն: Դիրքը: Ընտանիքը: Ապրուստի բոլոր միջոցներէն զուրկ: Յակոբ Պարոնեան հէքեթին հսկան չէ, այլ այս թափառականը, այս ուրուականը, որ ի խնդիր իր մեքենային կը պտտի շուկայէ շուկայ, պարտքերը կրունկին, երազները առջին . . . : Այսպէս է ապրեր անիկա, ուրիշներուն տետրակներէն անոնց հարստութիւնը ձեռնելով, դասաւորելով, օրինաւորելով ու իր տունին համար անհրաժեշտը . . . : տպարան վազցնելով, գոգնալով կնկանը, զաւկըներուն բերանէն իրենց պատառը որպէսզի Խէկարին մէկ օրինակը պտտի Պոլսին քառսունէ աւելի թաղերը, մտնէ չորս հազարէ աւելի տուներ, խնդացնէ քառսուն հազարէ աւելի մարդեր . . . : Ահա արեւմտահայ գրականութեան ամենէն հարազատ, ամենէն նուիրական, ամենէն սուրբ վկան, նահապարհ: Զեմ գիտեր, արդեօք այս սուրբին անարժան հեղինակութիւն մը, իմ կողմէն, քիչիկ մը սա դասաւորման, պայմաններուն ներսն իսկ ենթադրել անոր հանձարը հասունցնող իսկութիւնը, անոր գրականութիւնը թըղթեղէնէն ազատագրող բարիքը, ու վերբերել յաւակնիլ, այդ ամենէն, Պարոնեանի անբաղդատելի մեծութիւնը, մարդերէն, իրենց մեղքերէն, յիմարութիւններէն իր անհուն, տիրական, մեծափառ, անխորտակելի սեւոռումները և յանդգնիլ յայտարարել որ մեծ Պարոնեանը արդիւնքն է Պոլսոյ մեծ ու պզտիկ մաւազաններուն, այս բառին տալով իր ամբողջ պատկառանքը, բերնին մէջ մարդոց որոնց ամբողջ ստամոքսը, աղիքները, ուղեղը մնային խիստ կնիքին տակը այդ խասա, խոսքս փառքերուն: Բայց դուք չէք գիտեր որ սա վերագրումները կը ներկայանան իմ գրչին յաճախանքին մէջ միւս մեծ ֆրանսացի գրագէտին որ իր տաղանդը անշուշտ պարտական մնաց իր տունին ողբերգութեան — իր կիւնը — բայց իր հանձարը կ'ըսեն թէ գնեց սափրիչի մը խանութէն որ ժէ. դարուն ժողովրդական խորհրդարանն էր Բարիլին ու գաւառիկ մեծ կեդրոններուն: Ուր կ'երթար Մուլէն իր արամութիւնը մարսելու, սաղիւն էտքը անոր արտաքին կերպարանքը պալատներու յորդահոսան լոյսերուն թիւերովը: Ֆրանսացի մեծագոյն հեղինակը և ըստ ոմանց՝

այդ ժողովուրդին ամենէն մեծ գրագէտը, կը տեսնէր մարդերը, շարան շարան, որոնք կուգային խանութպանին մկրատին ու աւծելին տակ իրենց մազն ու մօրուքը իրենց ոտքերուն առջև թափուած գտնելու, մինչ, միւս կողմէն, կղակները կը թափէին դուրս գերբուկները իրենց նկարագիրներուն և բոբերը իրենց հոգիներուն: Սափրիչին խանութը ու Վերսայլի պալատական բեմը: Դաւառական քաղաքներու տնավարի հանդիսատարհները: Բայց մանաւանդ ասոնք լեցնող մարդերը: Անշուշտ: Ֆրանսացի հեգնողին գործին ներսը կայ դառն, դժնդակ, յիմար մարդկութիւն մը զոր դժուար ալ չէ մտապատկերել կամ հասկնալ նոյնիսկ, Պոլիս, մաղաղային մութ անկիւնը իր տետրակները լեցնելու զբաղած տոմարակալին դառնութեան, տրտմութեան, յիմարութեան համահաւասար...: Մոլիէո միայն հեղինակ մը չէր. էր նաև դերասան մը ու ենթակայ ասպարէզին ամենէն տրտում տալնապնդունը: Միայն մեր օրերուն չէ որ դերասանը անօթուութեան մասնագէտն է, վարժապետը շուքի ձգող, այլև անոր հանճարի մարմնառութիւնը: Կը բաւէ՞ արդեօք հոս կամայեղ մը փոփոխ ձեզի թէ յիսունի դռներուն Մոլիէո զիջաւ իր անունը շնորհէ՛լ քսանէն վար իր դերասանուհիներէն մէկուն, գեղանի, թեթև, յիմար ու աւելի անդին քան այս ամէնը, ինչպէս է ըլլալ գրեթէ պարտքը բոլոր դերասանուհիներուն: Մի հարցնէք թէ ինչ է կապը Պարոնեանի անօթութեան ու Մոլիէոի չարչարանքին, իր կնիկին երեսէն: Կայ անիկա, ալգակներու փոփոխութեամբ մը: Ես չտեսայ Պարոնեանի կինը, բայց տեսայ անոր զաւակը... Ազգային Հիւանդանոց, Պոլիս: Ու մտքէս չի կրնար ջնջուիլ ահաւոր անօթութեան կնիքը որ քառորդ դար ապրեր էր անվթար այդ տղուն ցաւալար ոսկորներուն կամարներուն ներսը ու դէմքին կը մնար միակտուր, պայծա՛ռ: Ուրի՛շ: Դարձեալ չեմ գիտեր թէ պարտաւոր եմ հոս յիշել միւս սրբազան գրուագը, միշտ այդ Մոլիէոն, ուր, մահացու կերպով սպառած, գրեթէ հոգեվարք, դերասան հեղինակը, արքունիքը հաճ ձգող ու մեծերը փառաւորող իր ասպարէզին ամենէն ծանր մէկ դարձուածքին, կը մերժէ բժիշկներէն պարտադրեալ հանգիստը, արգելքը ու կը բարձրանայ բեմ իր տկուր խումբին համար որուն հացագինն էր կաղմելու այդ ներկայացումը: Խաղին կէսին անիկա կ'իյնայ այդ բեմին, ա'լ չեղաւու համար: Պարոնեան իր աչքերը պիտի փակէր ուրիշ բեմի մը վրայ. — ատիկա Պոլսոյ Ազգային Հիւանդանոցին ամալի, ցուրտ, վանող մէկ սենեակն էր, ձեզի համար հիմա բոլորովին ձրի բառ մը, բայց Պո-

լիս ապրող գրազէտներուն մեծ մասին վաւերական մղձաւանջը : Զեմ պահեր մեղքս, այդ ապրումները այս խստութեամբ արժեւորելէ : Քառորդ դար առաջ, ինծի կը տրուէր Պարոնեանի հոգեւորքին — հիւծախտը տարի կը դնէ այդ տրտում դերը աւարտելու ստիպուած հիւանդին ուսերուն — ամբողջական վերակազմումը, մղձաւանջէ մը աւելի իրաւ, ամէն անգամ որ տարիքէն կոխուած, հիւանդութեամբ դատապարտուած ու միշտ անմիջոց մտքի բանուոր մը առաջնորդէի ցաւին այդ . . . պաւատը : Զեմ կրնար Պարոնեանի ոյրսականը մինչեւ այդ գերեզմանին դուռը վերակազմել հոս ձեզի : Ազգային Հիւանդանոցը պատասպարեց երկար անոր հոգեւորքին վերջին քանի մը ամիսները : Կ'ըսեն թէ մեռաւ մինակ : Ազգային մամուլը, իր դիակը թաղելու արարողութիւնը մեծահանդէս նկարագրելէ վերջը, նոյն թիւով իսկ ազգային հանդանակութիւն բացաւ, անոր զաւակներն ու կիներ վերահասու աղէտէ մը աղատելու համար :

Այսպէս ապրեցուցինք ու այսպէս մեռցուցինք արեւմտահայ գրականութեան ամենէն վաւերական, արի, անկաշառ աշխատաւորը :

Փա՛ռք քեզի, ժողովուրդ հայոց :

Բայց մանաւանդ

— Փա՛ռք քեզի, Յակոբ Պարոնեան :



Պարզ, պարզ, իրաւ ու համեստ մարդ մըն էր, մեր ժողովուրդին միջին առաքինութեանց պայծառ մէկ խորհրդանշներկայացուցիչը, արժէքաւոր անով՝ որ փտութեան և զեղծանումի մը կեդրոնին մէջ երեան կուզար : Սովորութիւն է իր շրջանի Պոլիսը մտապատկերել խեղաթիւրուած կերպարանքներու ներքեւ : 1850էն առդին մեզի հասած հակասական վկայութիւնները այդ մարդերէն, բարքերէն հեղինակն են սա պատւանքին : Պարոնեանի գործն ալ իր կարգին կը կանխադրաւէ մեզ, այդ Պոլիսը դատելու արարքը հեռացնելով իրականութեան պարտքէն : Գաղտնիք չէ որ արեւելքը հեգնողը չհանդուրժեց : Արաբ ու պարսիկ մեծ բանաստեղծները, ուսանոց յիշատակին մէջ թուրք կայսրութեան մեծ պարսաւողները յա-

ճախ իրենց գլուխովը կը քուէին իրենց հանճարներուն գեղեցկութիւնը: Արեւմտահայ գրականութիւնը դատելու ամէն փորձ պարտաւոր է մեկնիլ սա մտատեսութենէն — թէ անիկա գերի ժողովուրդի մը արտայայտութիւնն է: Այս մտատեսութիւնը ձեզի պիտի բերէ բարիքը սփռփանցին: Ձէին կրնար մեր գրողները իրենց տաղանդը շահարկել ազատ մարդոց արժանաւորութեամբ: Ձէր կրնար մեր ժողովուրդը անգիտանալ թուրքը, ասորը ընտանի հայ թուրքը, բարքերուն կշիւը, որոնք գրականութեան մը մէջ այնքան տիրական դեր ունին սակայն: Պարոնեանը ու իր ժողովուրդը չեն ազատ սա նկատողութեան հետեւող բարիքէն ինչպէս չարիքէն: Պարոնեանի ամենէն քաղցր, սրտայոյզ, բարձր առաքինութիւնը իր բացարձակ անկախութիւնն է այդ բարիքէն ինչպէս չարիքէն: Թուրքերու հետ հինգ դարերու կենակցութիւն մը մեր մէջ պիտի մշակէր ինքնապահպանման տխուր, չըսելու համար ստոր complexներ: Ծանօթ տարազ մըն է սօրկախը: Ազգային գետնէն երբ փոխադրուիք բարքերու գաշտը, դուք պիտի գտնէք երեւոյթը, կերպարանք փոխած, բայց նոյն՝ խորքին մէջ: Պարոնեան այդ բարքերը սեւեռելու պարտքը գերադասած է ամէն փափաքէ: Ուղղակի, անուղղակի: Իր բերնով: Ու իբր թէ ըլլար տափկա անբաւական, հարկն է զգացած կենդանիներու մօրթ մըն ալ փոխ առնելու: Լիման գիրք մը, Պետհրաքի Ե. հատորը, Ծէժաւ և Կէրքէր, այդ բարքերուն արտագրումը կը հետապնդէ: Իր տասը հատորները մարդոց յիմարութիւններուն արձակարան: Բայց ինք յիմար մը չէր: Ու հոս է իր արժանիքին ամենէն իրաւ մագաղաթը: Եթէ երբեք, արեւմտահայ գրականութեան մէջ, այսօր ցաւով կը հաւատասնք անբնական զգայնոտութիւն, շինծու հոգտորութիւն, բառաշարութիւն, կեղծիք ու հոսհոսութիւն, պատեհապաշտութիւն, քանակադիտութիւն և այլապէս անփառունակ ուրիշ առաքինութիւններ, Պարոնեան, Հրանդ մարգեր են որոնց գործէն մեր ներսը կ'արթննայ հակադիր տրամադրութիւն: Ձէք կըրնար որոշ հպարտութեամբ մը չհամակուել երբ կը գտնէք ձեր գէմ պատկերը անօթի տոմարակալին որ չգովեց, չսակաւեց, չսովաց, ու օրուան բոլոր ջոջերէն համարձակեցաւ պատուել զիմակները ու ասոնց ուսերէն ընել մէկդի գիրքին, դրամին չուրջառները: Դրականութիւնը բարոյականի բնմ մը չէ: Համաձայն եմ: Մարգիկ կ'արժեն իրենց արուեստովը: Համաձայն եմ: Արուեստի գործին մէջ իրականութիւնը առաջնակարգ յատկութիւն մըն է: Դարձեալ կ'ընդունիմ: Բայց չեմ ընդունիր որ այդ բա-

րիքները օգտագործուին ճիշդ իրենց ներհակ նկարագրներու ապացուցումին: Սուրեն Պարթևեանն ալ հարուածեց. բայց ժուժմը հացը բաւ էր յաճախ այդ ահարկու գրիչը գառնուկի վերածելու:

Ողջամիտ էր, թեթևներու, երազատեաներու, յաւակնոտներու, իւրօրփիւսներու կայսրութեան օրերուն: Տեսաւ փառքերը իրաւ քերթողներուն ինչպէս չիրաւ գրողներուն: Դատեց դէպքերը, զիրքերը, փառքերը, համաձայն այդ միջին ողջամտութեան: Չէր կարելի զինքը կաշառել: Ու անոր տաղանդին տմենէն ուժով շրջանին (1870–1890) մեր հանրային կեանքը կը պարզէր իրարմէ խեղճ տրտմութիւններ: Մարդիկ գտան միջոցը, ինչպէս վերը ըսի, Սուրեն Պարթևեանը արժեզրկելու, Սրփիարեանը չէզոքացնելու, Օտեանը վարելու իրենց ուղած ճամբաներէն: Պարոնեան հէքեաթը յօրինեց իր անկաշառելիութեան: Ու հէքեաթներուն գիծը երբեմն տասը հեղ կը գլէ իրականութիւնը: Պարոնեան պիտի վճարէ զինը, պատանութենէն իսկ սկսելով ու պիտի պատռէ իր մուրհակը Ազգային Հիւանդանոցին մէջ, իր գաւկըներուն ցաւապար մարմիններուն բնօրն տակ: Մերժեր էր կողմնակի ամէն նպատակ, աջակցութիւն որոնք կաշառքին ազնուական անունները եղան: Պահեց իր պարզութիւնը, աղքատութիւնը, ազատութիւնը: Բաց էր անոր ճակատը, արի էր անոր կեցողածքը, անողոք էր անոր հարուածը հանրային կեանքը յուզող բոլոր հարցերուն մէջ: Ու սարսափ էր անոր անունը, հասարակաց ու գգեանող, պալալոյն պարուրուած փաշաներէն մինչև թաղային վարժարանի մը սմանդուկ բայց այնքան բարձրաժիղ ու աքաղաղ հողաբարձուն համար: Ու այդ սարսափը ուժ մըն էր, սփոփանք մը, սաստ մը նոյն աւտոն: Հին օրերու տրիբունը յիշեցնող սա հանգամանքը սա գրողէն մի արհամարհէք: Մարդիկ կը սոսկային Պարոնեանի գրիչին տակ իյնալէ, մինչ կը վարձատրէին Օտեանը զիրենք հեզնած ըլլալուն համար: Խօսեցայ ձեզի զինքն: Այդ զինով էր որ անիկա լման քառորդ դար մը, միս մինակը — օ՛ ստորնութիւնը դրական փաղանդներուն — դիմաւորեց վարպետ, գգուչաւոր, անվրէպ հալածանքը: Այսօրուան սերունդը հաղորդ չէ այս անբարոյութեան ծանրութեան: Բայց իր աչքին տակն ալ դէպքերը կը դասաւորուին երբեմն մէկ ու նոյն ճարտարապետութեամբ: Չեմ լայնար մտածումին հտեէն: ... Պարոնեան հաշուի չառաւ անշուշտ վապալը, գաղտ, կոնակէն կատարուած այն խուլ

բայց անվրէպ դաւադրութիւնը, երբեմն ուղղակի յարձակումի, երբեմն բացարձակ լռութեան կերպարանքներով, որոնք զրոգի մը համբերատարութիւնը կը սպառեն, զայն մղելով իր գրկէն կոտորելու վճիռին անգամ: Մենք մագիստրոսներ ենք մեր իրաւարժէքները հարուածելու, տապալելու անարգ խաչակրութեան մէջ ու զմայլելի հապիւսներ՝ մեր չիրաւ արժէքները փառապսակ աստուածացիներու մէջ:

Յակօր Պարոնեան խղճմտանքի փաստ մը իրրեւ, մութ ու անօթի, ճառագայթեց, իր շրջանին անկումներուն վերեւ, նուազուն խորհրդանշան մը արդարութեան զգայարանքէ մը, հիմնովին անարգար հասարակութեան մը մէջ: Ըսի՞ք թէ կը զոդարանկէ մեր քաղքենին: Մօտ քառորդ դար, ազգին վերնագոյն խաւերը ուրիշ ուժ մը չգտան զիրենք ըմբերանող: Աղփայէ Զօջէրը քրօնիկներու վերտառութիւն մը չէ, այլ իրաւ, լայն, յուզումնահար ապրումներու հանդէս մը: Այդ ջոջերը, այնքան վարպետ, փորձ, ունայնամիտ, սատանորդի կամ անկէրի, կը կազմէին այն ընտրանին որ Զարթօնքի ճիգէն կրած էր որոշ բարեփոխում: Տէրոյնեց մը ամիրայ մը չէր 1870ին, բայց էր այդ ամիրան քառորդ դար առաջ: Պարոնեանի զրչին տակ այդ մարդը իր երկու կերպարանքներն ալ կը գտնէր նկարահանուած: Ինչ էն անշուշտ 1850ը կանխող տիպարներէն սեւեռումներ, այն պարզ պատճառով որ կեանքը մարսած էր այդ ամիրայութիւնները: Բայց որքան թարմ, շատ՝ այդ դասակարգին յաջորդ միւսները, ընդհանրապէս զրոյց-բրոյց, լրագրող, պաշտօնատար, աւագ եկեղեցական, գրագէտ որոնք կը փոխարինեն մեր աւագանին, ասոր կարգ մը բնազդները իրենց մէջ կը յաւերժեն, ու չեն վախճար նոյնիսկ Աստուծոյ, որ հեռուն է, բայց հաշուի կ'առնեն էտիրներին որ մօտին է, մէջերնին է ու գիտէ զիրենք իրենց յիմարութեանցը նաւերուն վրայ առագաստարձակ: Մեր ջոջերը, այս նոր կարգէն, քրիկ քրիկ բզկտուած են ժողովուրդի անօթի սա զաւկէն: Ուրիշ, Բայց ամբողջ այդ Պոլիսը: Մեր ժողովուրդը մինակ մութ, պարզ, անցոյց առաքինութիւններու գումար չէր անշուշտ: Անոր տգեղ կողմերը: Բայց որքան առատ, սրտաբեկիչ չէնքով մը: Կաղթակայաններուն նկարագիրն է սա անկայունութիւնը: Ակնցին քանի մը պորտ Ակնցի է տակաւին այդ Պոլիսին մէջ ուր միջավայրի համեմատական ազատութիւնը կ'արձակէ զսպուած բնազդներուն արմատները: Բազմաքաղաքացի հոգեբանութիւնն ալ մի մոռնաք: 1900ին Պոլիսը գոց է

գաւառէն գաղթողներուն ու 1910ի Օտեանի հեղեղութիւնը հասարակութեան մը տակաւնքովը անկարող սնանելու, ստիպուած է մտնակի, բացառիկ ապրումներու վրայ ինքզինքը խարսխել։ Փաշալեան, իրաւ, բայց այնքան քիչ է իբրեւ քանակ, որ հազիւ թէ կը պատկանի մեր բարքերուն, ինչպէս Ծապլվարի բէսերը, խեւերը, տէրտէրները, ընկերուհիները՝ այնքան օտարոտի մեր ժողովուրդի ընդհանուր միջինին։ Պարոնեանին Մեծադարձ Մարտիկները բարիքովն են պաշտպանուած ուղղակի մեր կեանքէն բխումներ ըլլալու։ Անոր առջին ճեսարացիները անմահ ընտելմարան՝ մեր բարքերուն։ Ու թիթուութիւնը մեր կրօններուն, այնքան ակնբախ, գաւառական ծանր պայմաններու տակ իր զգայնութիւնը հիւսած տոմարակալին ամէն բան զիտող, որսացող աչուներուն։ Կ'ուզէ՞ք տակաւին որ զպիմ այն հարիւրաւոր փոքրութիւններուն որոնք, իբրեւ փարթամ կեանքի սրինակներ, կ'աճէին անոր շուրջը, երջանիկ, անարգել, խմելով իրենց ժողովուրդին կենսունակութիւնը, անահ որքան անպատիւ։ — ազգասիրութիւնը, ապսպրուած, բռնի նոյն իսկ, մեր վարչական բազմադանակ մարմիններուն, սահմանագրութեամբ նոր թափուած զրամներու նման ունայն ու շլացիկ։ Պարոնեան ծիծաղելի է ըրած թաղականը կամ ասոր կնիկը, ալ այդ մտայնութիւնը, ազգին ծառայող սնահառութեան, առաջին անգամ ենթարկած է կասկածի։ Պարոնեան Մեղսէն վերջ, Թաքրոն մէջ (1874) ինքզինքը գիտէ տիրական, իրեն պարզուած ընդարձակ ռազմարշաւին մէջ ուր գուպարը կայ մեր բոլոր յիմարութիւններուն։ Ռուսներէն մը, Մերենց մը, Զորայեան մը Եւրոպայէն դարձին ի՞նչ խոսքաներով իջան կրկէսը իրենց ժողովուրդին սպասին, իրենց մտադրութեանց իրագործումին։ Յուզիչ են այս պատկերները, տակաւին մինչեւ այսօր, դար մը վերջը նոյնիսկ, պատրաստուած այդ երիտասարդութենէն։ Թաքրոն խմբագրող Էսթրինցի վրիպած դեղագործը, վարժապետը քսանըհինգ տարեկան է։ Տարիքը տաղանդին համար չունի այն նշանակութիւնը զոր ունի գրագէտին համար։ Տարիքը կիրքն է, տաքութիւնն է, առքն է որոնք վաւերական տուրքերն են ամէն ծնած և ոչ թէ կազմուած (կտիկ կտիկ) գրագէտի։ Ահա թէ ինչու այդ քսանամեակի ըսուելու չափ վաղատի մարդը մէկէն կը սարսէ մեր հասարակութեան խղճմտանքը։ Ոչ Սորպոն, ոչ ալ Տորբազ։ Անչուշտ։ Բայց մանաւանդ ծնունդին բարիքը և հաւանաբար բժիշկ Բեաթրիպեանին մատենադարանը։ Բայց ամենէն աւելի իր զմայլելի աչքերը,

ողջամիտ մտածողութիւնը ու ազնուական, *peuple* խառնուածքը: Հիմա զրէք այս պարզ երիտասարդին գիմաց կսօլները, գայլերը, ալուեսները, առիւծները (այս որակումներուն հտին դուք զրէք մեր խմբագիրները: Աղուէսը Իւթիւճհանն է. կատուն՝ Փաշ ազգագոյն լրագիրի տէր և տնօրէն Համբարձում Ալանաները. գայլը՝ Խոթանտանական թուականներու կորովի խմբագիր Կ. Փանոսեանը) ու շրջանին բոլոր մեծ ու պղտիկ յաւակնութիւնները (Եղիան, Չերազը, Թէրզեանը, Պէրպէրեանը, Նար-Պէյը) որոնց սնուցումը այդ օրերուն միայն մեղքը չկազմեց այլև մեր օրերուն ալ շարունակեց իրենց մեռելութիւնը պարտադրել մեզի: Պարոնեան ունէ՞ր գէթ գրական անհրաժեշտ զարգացումը, հակակշիւիւ չափ մուսաներէն չփացուած այդ համբաւներուն տիրական փառքը: Բացի Մամուրեանէն, որուն հանդէպ յարգանքի իր զգացումը դժուար է բացատրել, միւս բոլոր զրոյները ենթակայ են իր ծաղրին, սուր, իրաւ, արիւննող: Ու կան բազմատեսակ տկարութիւնները մեր եկեղեցականներուն, երեսփոխաններուն, ջոջերուն որոնց պորտաբոյժ փառքերը անիկա աճուրդի կը հանէր միշտ այդ Թաքունին մէջ: Ելո՞թիւ: Այսքան կ'ըլլար: Պարոնեան ոչ միայն ձայն մը, ուժ մը, խղճմտանք մը, սարսափ մը, այլև գեղեցկութիւն մըն է, ժողովրդականութիւն մը, փառք մը, հիւսուած՝ տարբեր տարրերէ: Ըսել կ'ուզեմ ոչ՝ թատրոններով, ճառերով, քերթուածներով, վարժարաններով որոնց վրայէն փառքին դային մեր Ռոմանթիքները և Պարոնեանին ընկերները: Ոչ ալ այն միւս փառքը զոր 1910ին մենք ճարեցինք Երուանդ Օտեանի ստորագրութեան, Սուրէն Պարթևեանին գիւային տաղանդին կամ Սրչակ Չօպանեանին ընդարձակ աշխատանքին: Յակոբ Պարոնեան ծաղրելով, մերկացնելով ըրաւ իր փառքին կտաւը: Արի էր ու պարկեշտ: Չեմ կրնար իմ հիացումը սակարկել սա պարզ որակումները արդարացնող քսանըհինգ տարիներու ողբերգական փաստերուն, որ անոր կեանքը եղաւ, մինչև Ազգային Հիւանդանոցի մահաբեմը: Ու կ'ընեմ մերձեցումներ, աւելի յստակ բացատրելու համար տարողութիւնը իմ գնահատումին: Սուրէն Պարթևեան, Բայաշ-Եփեն մէջ աւելի անգութ է անշուշտ երբ կը խարանէ զրեթէ նոյն մարդերը, Պարոնեանէն քառորդ դար վերջը: Բայց զրէք չորս հինգ տարիներու անօթի Բարիկ մը անոր որովայնին ու զուք պիտի ունենաք այդ չար, գաժան սճին հլու, գառնուկ սպասը ձեր ուղած հարցին համար մշտապատրաստ: 1914ին, իր փորին սպասովը միայն մտահոգ, անիկա պիտի չվարանի, Նէթ-

Կահայ իր Տաբեցյացիներուն մէջ հասարակութիւններ, զրեթէ ոչընչութիւններ պոսակադարդելու, զերծակներ, նոյնիսկ նպարավաճառներ ազգային դէմքերու փառքին բարձրացնելու, իր գիրքը վաճառելու անպատում տկարամտութեան մը ենթակայ։ Սուրէն Պարթեան, այս գինով ու ճամբաներով պիտի ապրի իր ներքին յարգարուն, անդարման ողբերգութիւնը, բռնի, ձրի, այս ժողովուրդին կոնակին, մակաբուծութիւնն իսկ ազգային պարտակահութեան վերածելով։ Մեծապատիւ մուրացկանները գերազանցուած էին քանի մը պատիկ, իր անձին օրինակին մէջ։ Սուրէն Պարթեանի թերթերը, որոնք կը հիմնուէին իր բարեկամներուն նպաստովը, պիտի կործանէր, իր փորին ու կիրքին կարիքներովը։ Թաքունը երեք հարիւր բաժանորդ ունէր։ Խէչաք՝ անկէ պակաս։ Երկու քաղաքի մէջ, Կահիրէ և Աղեքսանդրիա, Սուրէն Պարթեան կը վաճառէր հաղարական օրինակ իր Տաբեցյացիներէն։ Այս թուարանութիւնը զուր ցոյց մը չէ հոս։ Պոլիսը և Թիֆլիսը, Երկու հայքերը այսինքն, Պարոնեանին հանդէսներուն աւազանները եղան որպէսզի կենսատու ջուրին թելիկը չհասնէր մինչև խմբագրին տունը։ Բայց խորհած ունի՞ք արդեօք թէ ինչ աւելի դիւրին պիտի ըլլար Պարոնեանին համար, քան շահագործել իր նիւթական անձկութիւնը, երբ իբրեւ տոմարակալ, զիւանապիտ, քարտուղար, խմբագիր մուտք ունէր ազգային բոլոր շրջանակներուն մէջ։ Յետոյ, պարզ մարդ էր, չուկացիին հետ խօսելու մէջ ոչ մէկ նեղութիւն զգացող։ Ու մինչ իր շուրջը հոսհոսները, մեծապատիւ մուրացկանները այնքան կենդանի քաջագործութիւններով կերպը կը գտնէին «եզին, մեղրին մէջ ապրելու, ապրեցնելու իրենց վաւակները» (երանելի ազգային սափրիչը որ պուրս կը ջանայ ճարել իր տղուն), ի՞նչ կ'ընէր ինքը, տետրակ բռնելէն իր առած ճիղճ գումարները։ Դուք անծանօթ չէք սա տարտափին։ Աչքիս առջև կուգայ, սա տողներուն հետ, Երուանդ Օտեանը, այնքան շնական, այնքան ապաքարոյ, այնքան շուկայ։ Որ հեղինակն էր անկարելի հաւասարակշռութեանց, իր աշխատանքի եռօտանիւն իւրաքանչիւր օտքը զետեղած մահու չափ իրարու հակառակորդ պիւրոններու մէջ կուռակցութեանց, օրուան երեք մեծ պահերուն, առտու, կէսօր, իրկուն, հրամցնելու համար այդ մարդոց իրենց ուզածը, ամէնը, այսինքն եղածը չեղածը պատառ մը կիրքէն, կեանքէն 1910ի մարդոց։ Այդ գինով էր որ Փաշաշէին հեղինակը ապրեցաւ արեւելեան իշխանի մը, պորտաբոյժի մը փարթամութիւններովն ու զեղխութիւններովը, աշխատանքէն ու գինովութենէն —

մինչև կէս գիշերը անց անիկա կը թափառէր գինետունէ գինետուն — ատեն չկրնալով գտնել իր գործը հասցնելու: Հիմա, փոխադրուեցէք ձեր մտքովը Պարոնեանի պայմաններուն: Դրէք զայն իր խեղճ ու պատառ, անօթի պիւտճէին ներսը զոր մաշ զազայի ջոջերուն քմահաճոյքը իր կարգին կ'ընէր աւելի քան անկայուն, քանի որ աշխատանքը չէր որ կը վարձատրուէր, այլ ուղորմութիւնը կը ներկուէր, ու ըսէք ինծի թէ իր առթած անհուն պատկառանքովը այդ մարդը ի՞նչ չէր կրնար առնել այդ հարուստներուն, ունայնամիտներուն հրկիւզահար քսակներէն, մեղքերէն . . . : Պարոնեան վեր մնաց բոլոր այս տրամութիւններէն, փոքրութիւններէն: Ոչ հակառակէն քրմացում: Ոչ ռանքաժ: Ոչ սողոսկուն թափանցում: Մի ըսէք ինծի թէ այս յատկութիւնները, առաքինութիւնները նոյնիսկ ինչ գործ կրնան ունենալ գրագէտի մը յօրինման մէջ. թէ գործը և գործաւորը տարբեր հարցեր են. թէ և այլն և այլն: Բանաստեղծ մը չէ որ կը յօրինեմ որուն ապրումներուն իրաւութիւնը, անխարդախ պատկերը պիտի բաւէին իր դէմքը մեզի պարտադրելու: Յակոբ Պարոնեան վիպասան մըն ալ չէ որուն գործը մեզ կը շահագրդդէ բայց անձը մեզի կը մնայ օտար, անտարբեր: Երգիծանքը գրական հապտանք մը չէր Պարոնեանի գրած օրերուն, ամբոյնները զուարճացնելու գերով մը միայն պայմանաւոր: Ըսի թէ Պարոնեան այդ դերը որքան ծանրաբեռնած էր իրաւով, արդարով: Յետոյ, Պարոնեանի գործը միայն հաւաքական պարտաւր չէ մեր բարքերուն, կանխող դարձ կէսերէն: Անիկա է նոյն ատեն բարոյական sanction մը: Անիրաւութեաններուն յոյսը: Պարոնեանի ո՛չ գեղեցիկ նախադասութիւնները, ո՛չ ալ ողորկ ֆըրազները պիտի պաշտպանէին իր անունը ապագային առջև: Իրմէն մեզի գալիք խորհրդանշանը գրական անկախութեան, հասարակական արիւթեան, անկաշառ խօսքին ու անվախ հեղնանքին համախառնուող փաստն էր ըլլալու: Անոր գործը այդ խորհրդանշանը կ'արժէ որքան այսօր մեր գրողներէն ոչ ոքին վիճակուած պայծառութեամբ մը:

Ժողովուրդի մարդ մըն էր, այս տարազին կարելի լայնքովը: Այսինքն՝ գիրքին, միտքին մեղքերովը, բորովը քիչ կամ բնաւ ակտացած: Կը մտածեմ Ռապրէլէին, մանաւանդ Սէն-Սիմոնին՝ որոնց ուժը իրենց փափուկ կամ զօրաւոր բառամթերքէն չի ծնիր անշուշտ, այլ իրենց փրկած կեանքին մթերքէն: Ժողովուրդի մարդ՝ մեր գրողները, երբ կը սկսին իրենց առ-

պարէշը, կարելի արագութեամբ այդ հոգեվիճակէն փախուստի մը ուշադիր սակայն: Շատ քիչեր՝ որոնք իրեն գրող յօժարած ըլլան պահել իրենց բխումին նկարագիրը: Պարոնեան այդ խմորէ մարդոց տիպէն է: Ու տրտում էր նոյն ատեն, բայց այս երանգը մեղմող, գրեթէ անզգալի ընող՝ *bonhomme*, ղուարթ կտաւին տակը պարզ երկոտանիին: Ձի կրնար իր ողբերգութիւնը անդրադարձ չունենալ այդ գործին մէջ: Բայց փնտռեցէք անձին *checur* իր ծաղրէն ներս, կարգալէ վերջ Պարթեան նին ահաւոր պարսաւը ուր ուժը կուգայ անձնականէն: Հոգեկան վերապահութիւն, գաղիացիք կ'ըսեն *candeur*, զգուշաւորութիւն, պարկեշտութիւն Պարոնեանին մենաշնորհը չեն անշուշտ: Հոստոր, զեղուն, ցուցահան ժողովուրդ մըն ենք եղած: Մէջտեղն է մեր պատմութիւնը: Բայց ժողովուրդն ենք դարձեալ լուռ համակերպումին, վերապահ տրտմութեան: Սխալ՝ այս վերջին հանգամանքներուն լոյսին մէջ արժեւորել Պարոնեանի նկարագրին սա ամենէն ամուր գիծերը: Դուք ծանօթ էք տարագրին որ Պարոնեանին գործը կը գաւանի միջին զումարը իր ժողովուրդի ստորոգիւններուն: Իրական է նոյն ատեն որ այդ միջին դումարը կազմող տարրեր ոչ ոք մեզի բերաւ արեւմտահայ գրականութենէն, իրեն չափ ընտիր, առատ օրինակներու վրայ: Կարելի է իր դէմքին բարոյական սա յօրինումը ընդարձակել և բերել երևան մեզ այլապէս գոհ, հպարտ ձգող տարրեր, մանաւանդ երբ յաճախանքին տակն էք արեւմտահայ զրական դէմքերուն զուգորդ բարոյական այնքան իրաւ նուազումներուն, խօթութեանց: Ձի բաւեր փայլուն, թատերական արձակութեամբ պաշտպանուած ոճով մը մարդերը չչմեցնել (Պարթեան) կամ նուրբ, թեթեւ, զրեթէ անտոն տողերով մարդերուն տափակութիւնը քօղաւորել (Օտեան): Դրագէտը անբովանդակ յղացք մը չէ: Մարդ մը գրող ըլլալի առաջ մարդ մըն է: Ահա թէ ինչու կը մնամ զուսպ, պահելու համար անաղարտ իմ հիացումը Պարոնեանի բարոյական, իրաւ մարդու կշիռին, որ թէև հասարակաց էր սերունդին բոլոր աւագ դէմքերուն մօտ (Զարթօնքի մարդերը, Ռոմանթիքները ծանրաբարոյ, որոշ պարկեշտութեամբ, իրաւի մօտ անձնաւորութիւններ էին, իրենց աւելի կամ պակաս փառասիրութեանց, դժբախտութեանց մէջ, իրենց գրականութեան թեթեւութիւնը, քիչ-իրականութիւնը լայնօրէն հակաիշխող), տակաւ դադրեցաւ իր իմաստէն: Պարթեանէն դանկեցանք բայց վախճանք: Օտեանէն չհարցուցինք բանալին իր մոգական գաղտնիքին ոչ միայն բանի մը սերունդի հետ ըլ-

լալու, այլ նոյն սերունդին մէջ քանի մը անձնաւորութիւններ, կողմ, մտայնութիւն նոյն օրուան մէջ ըլլալ կրնալու: Պարոնեան ծաղրը ուժի էր վերածած: Խմբագրին ջանացած էր ճարել տարրական վարկ մը, զբոյլին՝ սանկ թիթի ազատագրում մը հասարակաց արհամարհանքէն, արգահատանքէն: Պոլիսը իր պատրիարքարանով, մանաւանդ Աղգային Հիւանդանոցի իր մըռայլ ճնշումներովը պզտիկ գեր մը չունէր այդ ստորագոտութեան բարդոյթները գրողներուն ներսը զարգացնելու: Փոլովուրդի զաւակ բացատրութիւնը, աւելի ուշ պզտիկցած տարազ, Պարոնեանի օրերուն նախնական, անաղարտ, ծանր տիտղոս մըն էր սպասեակ հոգեբանութեանը զիմաց (esprit de valet) մեր գրագէտներուն: Կային այդ բացատրութեան թեկադրանքները մեր ժողովուրդին այնքան չարչարակոծ հոգեւունին ներսը: Ապահովարար չէին կրնար չկենալ: Պարոնեան այդ յատկութիւններու ձեւին մէջէն էր որ իր տաղանդը երկարեց գէպի սիրտը իր ժողովուրդին, ամբողջական ընդգրկումով մը, կատարելութեամբ մը, նկարագիրներ սեւեւելու անհաւասարելի իր զիւրութենէն՝ պաշտպանուած, ինչպէս չքեղ իր տիրողութենէն, դառնալով տեսակ մը ոտայնակ, ուր իշնային զիծերը իր ժողովուրդին հոգիին, բարքերուն, վերածուելու համար արպարային կերպարանքներու: Յետոյ, ձեզ կը հրաւիրեմ ուրիշ փաստի մը: Վէպը, թատերգութիւնը, բարձր բանաստեղծութիւնը կը պաշտպանեն զիրենք փորձողները, անոնց ընծայելով առիթ չքեղ կառույցներու, չքեղ անձնաւորութեանց փաղանդի մը զօրավարութեան: Աւագ սեւերուն բարիքն է ասիկա: Ու կա՞յ կարիք անգամ մըն ալ կրկնելու որ՝ երգիծանքը փոքր, սահմանափակ կարելիութեանց սեռն է զրեթէ միշտ: Դժուար էր Միլտոնին համար մնայուն վսեմը հետապնդել: Սերվանդէս, անկէ մեծ գրագէտ մը թերեւ, մարդոց յիմարութիւնները ունէր իրեն զըստպանակ: Երգիծանքը թէն զիւրութիւն կը հայթայթէ բարքերու սեւեւման և գրագէտը կը թեթեւցնէ խոշոր կառուցումներու ծախքէն ու սպառումէն, է նոյն ատեն անխուսափելի ազդակ՝ արդիւնքին փոխանցման: Միծաղելիի մէջ վսեմը արդիւնուած զօտի է, բանաստեղծութիւնը՝ ծագրանկար, խորութիւնը՝ կեղծիք: Ահա թէ ինչու Պարոնեան փոքր սեռի մը վրայ կ'ողջունուի մեծ գրագէտ մը մեր մէջ:

*
* *

Ընդարձակ՝ իր գործը:

Հայաստանի Պետքերը ձեռնարկած էր անոր գործին ամբողջական հրատարակութեան: Ըսի թէ տեսած եմ ձեռնարկին վեցերորդ հատորը որուն ետեւի մէկ ծանօթութենէն կ'իմանանք թէ գործին ամբողջութիւնը մերձաւորապէս տասը հատորներ պիտի ընդգրկէր:

Մանրատառ ու երեք հարիւր էջերու ծաւալին մօտեցող այդ տասնեակ հատորները կը բովանդակեն

ա) — Թատրոններ.

բ) — Վիպակներ.

գ) — Քրոնիկներ.

դ) — Մտածումներ.

այսինքն՝ բացի բանաստեղծութենէն՝ իր սերունդին բոլոր կըրթանքները: Ուսինք իրմէ, բարեբախտաբար, Գեղեղէն և Գեղարուստի սեռէն բանախօսութիւններ: Չունինք, դարձեալ, Ուղեւորութենէն յաւակնոտ ցուցադրանքները (Մամուրեանի և Ջիլինկիւրեանի Նախնայնիքը): Գիտենք որ չէ սկսած, այդ օրերուն, արեւմտահայ քննադատութիւնը, բայց Նիշադին մէջ Պարոնեան շատ ողջամիտ կեցուածք է պարզած Մայրային փառքին դէմ: Անշուշտ քիչ կը հասկնար քան Եղիան և Պէրպէրեանը որոնք այդ խեղճուպատառ վէպը գովելու մէջ քիչ մնաց հետեւէին առակին դորաին: Բայց զրական իր ողջմտութիւնը չսխալեցաւ:

Իր ստեղծումն է շատ անձնական եղանակ մը՝ մարդեր կենդանադրելու, Աղգայէն Զփէրուն հասարակաց կադապարին տակ: Իրմէ առաջ եղանակը անձանօթ է ինծի մեր մէջ: Իրմէ յետոյ կադապարը անցաւ աժեմին ու չաժեմին շահագործման: Իրապաշտները զայն պիտի փոխակերպէին գրական քննադատութեան, Արուեստագէտները՝ անորակելի աճապարութեան մը: 1900ին ոսկեդարն էր վայրկեանականներու, կես-վայրկեանականներու:

Այդ գործէն մեռելին մթերքը՝ աւելի անդին: Հոս, կը գահանամ յայտնելով որ մեր բոլոր գրողներէն Պարոնեանին գործը միակն է ուր սոյնին, մնայունին բաժինը անհամեմատելի կերպով գերադանց է մեռելէն: Շքեղ կոյտէն Եղիային ազգածը. — հաւանաբար հատոր մը տպաւորապաշտ էջերու և քանի մը աարօրինակ քերթուած: Մամուրեանէն՝ գրեթէ ոչինչ,

բացի վաստակին վառքէն: Նոյնն է պարագան Տիւսարին, Ծեւրենցին: Իր տեղին մանրամասնօրէն պիտի ձգուի վերլուծման մնալունին քանակն ու որակը: Արեւմտահայ գրականութիւնը Պարոնեանէն ժառանգած չէ միայն սե ողբերգութեան մը մեղքը, այլև իր ամենէն անկորուստ տախտակները իր ժողովուրդին բարքերէն: Ժամանակին մէջ այս բարիքը պիտի վերածուի իր արդար, անկորուստ վառքին, ճառագայթման:

Բ.

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏՕՂԱՆԳԻՆ

Այս զուտը կը բացուի սովորութեան մը հպատակ մտայնութեամբ մը, քան՝ իրական առանձնացումներ, ճշգումներ իրագործելու բախտով մը: Մեր իրաւ գրագէտներուն մօտ, բացի Մեծարենցէն (որ փորձած է քննադատական նշմարանքներ), Սիւսանթոյէն և Վարուժանէն, ազանդը միշտ յոգնակի կողմերով կը գտնենք: Տկարութիւն անշուշտ, սա ստորաբաժանումները, բայց նոյն ատեն արդիւնք՝ մեր հասարակութեան կարիքներուն: Պարոնեանի տազանդը կողմ հունի:

Գործին ուրուագիծին մէջ ես տուի անուններ (վէպ, թատրոն, քրոնիկ, եւայլն) որոնք սակայն զիս չեն արտօներ վիպող, թատերագիր, քրոնիկագիր Պարոնեաններ առանձին առանձին նկատի ունենալու: Այս յղացքներէն ոչ մէկը հարադատութեամբ կ'ընդգրկէ Պարոնեանէն մեզի եկածը, իր հիմնական նկարագիրներուն հանգէպ որոշ յարգանքով մը: Բայց յղացքներէն բազադրիչնէ՛ր: Ու երգիծանքը, այս անգամ իրր բարեխառնութիւն, որով կերպարանք հագնէին այդ վէպը, թատրոնը, եւայլն . . . : Աւելի արդար պիտի չըլլայի՞նք արդեօք, յանուն յստակութեան գործադրուած ու միշտ քիչիկ մը խնդրական սա բաժանումներուն բարիքը մոռնալով, տեսնել Պարոնեանի մէջ մէկ տալանդ, ընդհանուր ու ամբողջական (ոչ մէկ էջ իրմէ, հեղեութենէն չեկող): Առանձին: Պարզ ու զսեմ: Իրականութիւն է որ անիկա զրիչը ձեռք է առած, հեղնելու համար: Ուրիշ բան չէր ըրած վաղ երիտասարդութենէն մինչև կանխահաս կործանումը: Պարոնեան հեղնած է, բացարձակ ու այլամերժ:

Իսայ, միշտ յանուն այդ յստակութեան, կարելի է անոր մէջ տեսնել փորձել քաղաքացի մը (*), սակայն չծանրանալ, քանի որ կ'ուզեմ՝ անալոգիա աղատութեամբ ու անձակ տգիտութեամբ թատերագութիւն մը ոտքի հանող տաղանդի երակ մը տեսնել այդ մարդէն ներս, ամենէն աւելի պատրուելով անշուշտ անձերը խօսեցնելու անոր ընտանիք շնորհէն: Պարոնեան թատերագիր մը չէր ծնած, ինչպէս չէին ծնած Ս. Պէշկիթաշեանն ու Պ. Դուրեանը: Նոյն մտայնութեան մէջէն, թերեւ փորձուիք Մեծապառօն Մարգարէնէրը վէպ տիտղոսել: Այս գիջումը ձեզ պիտի առաջնորդէր երկրորդին, վիպասան Պարոնեանի մը փառքին, քանի որ անձեր ապրեցնելու հիմնական շնորհն ալ պիտի գար ձեր գիջումը պաշտպանելու: Իրողութիւն է որ Մեծապառօն Մարգարէնէրը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ պատկերներու շարք մը, այն զոր գաղիացիք անուանեցին կանխող դարու վերջերուն՝ *tranche de vie*, որոնք քիչ մը աւելի լայն բռնուած, բայց թոյլ կապերով իրարու յաջորդող իրենց մասերը մօտիկը կը բերեն վիպական կառույցին: Միւս կողմէն մտաբերել իսկոյն որ Աւարտէն Տեւաթեանը ընդհանուր վերնագրին տակ Պարոնեան ուրիշ թէքնիք չէ գործածած: Մէլու, Նիքաթ, Թաթա, աւելի ետքը Խէկաթ տառապէս ողողուած են այդ կարգէ պատկերներով: Վէպը ստեղծում է: Պարոնեան ձեւավիճակ է, որ նոյն իմաստը անկարող է թելադրել: Պարոնեանի գործին մէջ ամենէն աւելի հանգամանաւոր այս գրութիւնները չեն բաւեր վիպող Պարոնեան մը պարտադրել մեր նկատառման: Այն ատեն: Այսինքն՝ ուր է այս մարդուն գրական նկարագիրը: Հարցումին պատասխանը կուտայ արեւմտահայ գրականութեան իսկ նկարագիրը, անոր այն կերպարանքը որ կը ձևաւորուէր առօրեային տաղնապնդովը, կիրքերովը, պահանջներովը: Այս կերպարանքը անիկա չէր կրնար առնել իր քերթողներէն որոնք իրենց տկարութիւնները կը գնէին իրենց օրէն, իրենց երազները կ'սկեզոծէին անցեալէն ու շատ շատ հանդէսներու մէջ արտասանուելով հաղորդ կ'ըլլային այդ կեանքին յուզումներուն: Չունէինք վէպը: Դիտէք մեր

(*) Ունինք Ասամբարոյժն Արեւելեան, 1868ին տպուած, զոր, աւելի վերջը, հակառակ իր նիւթական նեղութեան, հաւաքած է հրապարակէն, այրելու համար: Ծոյսօրք, որուն վերջին արարուածը երուանդ Օտեան իր կողմէ լրացնելով հրատարակած է Պարոնեանի անունով: Նրկու Տեւաթեան Ծառայ մը, լոյս տեսած ... 1911ին: Պապաստար Աղբարը արեւելահայերը վերածած են թատերագութեան: Գրոնիկ մըն էր: Նոյնը ըրին արեւմտահայերը Մեծապառօն Մարգարէնէրուն:

Թատրոնը իբր ձգտում, մանաւանդ զործադրում։ Ի՞նչ կը մնայ անդին։ — Բայց հիմնականը։ Ատրիա քերքն է (գիտէ՞ք որ չունինք զրական հանդէսը։ Բաշմալեպ, Իզմիրի հանդէսները, Չիլին-կիրեան — Հայկունի Փաշէլը, Ոսկանին Աբէլէներն ու Աբէսապները աւելի խնամուած օրաթերթեր են քան թէ զրական լուրջ, հեռահայեաց ձեռնարկներ) որ ոչ միայն նորութիւնն է մեր հրապարակին, այլև ասոր իսկ պարտադրանքը։ Ու օրաթերթին միջոցով տրուած կեանքը կուտայ։ Պարոնեան, նման իրաւ ամէն տաղանդի, քիչ բան կը հասկնայ զործողութեան։ Օրաթերթ մը կազմակերպութիւն մըն է և ամէնէն ուշ պիտի մտածէ զրական տաղանդի մը։ Թերթեցէք մեր մամուլին գիւտները, գտնելու համար անոնցմէ ներս, առանձին, զրադէտը, այսինքն կազմակերպիչը։ Ձեր գտնելիքը ան բարաօրոյալ իրողութիւնը թէ հաւաքաւոր գրագէտը անկարող մնացած է թերթեր վարելու, քիչ շատ տանելի յաջողութեամբ մը գոհանալու հանդէսներու վրայ։ Բայց, միւս կողմէ, զիբ մը բազմապահանջ ձեռնարկ մըն էր, մեր միջին ընթերցողէն յորդող։ Ահա թէ ինչու լրագիրը մեր գրականութեան տնկարանը ինչպէս վառարանը հանգիստացաւ։ Ու հոն է որ մշակուեցաւ, զարգացաւ, զրական սեռի մը փառքին բարձրացաւ զրելու ձև մը որ օտարներու մօտ համեստ էր ու համեստ մնաց։ Այդ ձևը թերևս անյարմար չէ ֆրոնիկ որակել, եթէ երբեք բառին վրայ չճնշէ իր եւրոպական իմաստը։ — Իրականութեամբ պայմանաւոր, լրագրող է ինչպէս զրագէտ է շրնորհներով։ 1870ին անոր մէկ կերպարանքն է *mélanges*։ 1940ին՝ ամերիկեան *reportage* և Մ'որանի, Բէյլըրլինի, Ժիտի տպաւորապաշտ խառնուրդը։ Պարոնեան բարիքը ըրած է իրեն ինչպէս արեւմտահայ գրականութեան խմբագրականները չօտորագրելու։ Ու ըրած է անգնահատելի միւս բարիքը, օրուան անդրադարձումները — ֆրոնիկը ուրիշ *pose* չէ — ազատագրելու օրուան հանգամանքներէն, յաճախ անցաւորը սեւեռելով մնայունին դիմերովը։ Չեմ ըսեր թէ քրոնիկներ են, բառին ուղղափառ իմաստովը, իր Ալգայէն Զոլերը, Հոստէն Զեռադեբերը, Պոյոյ մը Պալայ Բաշմալեպ մը, Առաքէն Տեառանները, Ուլէալը, բայց չեն բխիր գրագէտին թաքուն անդիտակցութեան իջած ալ ապրումներէն — ինչպէս է ճակատագիրը ամէն սակագումի դրեթէ — ու կը վկայեն անմիջական կեանքէն։ Պարոնեան օրուան իրականութենէն կ'առնէ թեւադրանքներ որոնք Ոսկանի մը, Մամուրեանի մը, Խոճասարեանի մը, Փանոսեանի մը, Ավաճեանի մը, Բէչեանի մը զրիչին տակ թերևս ազմկայոյզ խմբագրականներու

ձեռքով պիտի առաջացնէին ծանր խոռովքներ, չաբաթ մը վերջը մնում թուզթի վերածուելու բախտով մը: Մի աճապարէք երգիծանքը հեղինակ ընդունիլ այս անխուսափելի չարիքը անկարելի ընծայող փաստին: Երգիծանքը ազատութիւն մըն է միայն դէպքերուն հանդէպ: Պարոնեանին անձնական փառքը, այդ թելադրանքներուն տուած ըլլալն է անկորուստ իրենց մարմինը, որով պաշտպանուած օրուան դէպքերը պիտի մնան կենդանի, քանի մը սերունդի հասակով: Այսօր Աշխատ Զօլեհն ոչ մէկ տիպար կրնաք հաստատել ձեր շուրջը: Կեանքը յեղաշրջուած է հիմնովին: Բայց քիչիկ մը դանդաղեցէք ձեր տպաւորութիւնները դատաւորելու ձեր օրերու օրինակ եպիսկոպոսէ մը: Տիգրանեան մը կարելի է մեր օրերուն: Կ'ընդունիմ. բայց տիպարին բնականութիւնը է ինքնակուսած աղօտացման, մաշումի: Հիմա եպիսկոպոս Արսլանեան մը, օրինակի համար, ջուրի տեղ կը գործածէ քսութիւն, դաւ ու կը քշէ իր էջը: Նար-Պէյ մը չունինք, իր անունին զուգորդ բոլոր տրամութիւններով ու փառքով, բայց ունինք ծանր կեղեցականներ որոնց կեանքին մեծ պողոտաները չեն հերքուիր խորէն Արքեպիսկոպոս Նար-Պէյի համար Պարոնեանին սեւեռածէն: Ահա թէ ուր է էտիրենցիին տաղանդին, չըսելու համար հանճարին տեսակարար ծանրութիւնը: Անիկա ազա՛ս զիսէ ինքզինքը իր շրջապատին դեմ: Գիշեր՝ ոսկեցուածքին: Դարձեալ ազատութիւն մը անկէ սեւեռուածին վրայ: Անոր փոյթը պիտի չըլլար այդպէս գունաւորուած, ձեւադեղծուած, չափազանցուած իրողութեան մը սպառնացող վտանգը, ծաղրանկարին անխուսափելի չարիքը: Ու անմիջապէս կ'առաջարկեմ որ մտածէք Մալխաթի առաքելութեան կամ Մանասյին (երկուքն ալ Եր. Օտեանէն): Այս գործերուն վրայէն անցեր է բաւարար ժամանակ, այսինքն անմիջական շրջապատին կենդանի պաշտպանութիւնը ալ չի գործեր Փանջուէին ինչպէս Մանասն լեցնող երեսփոխաններուն վրայ: Հեղուկութիւնը, իր կարգին, տաղանդի ձեւ, կը պաղի այդ ժամանակին մէջ: Մանասյի երեսփոխանները սանկ ու նանկ մարդեր են: Փանջունին՝ անժամանակ փախուկ մը: Բայց Գրիգոր Արմուրեան, աւելի հին Տերոյե՞ցը: Փանջունիին չափ փախուկ և Միսաբեա՞նը: Նոյնիսկ այնքան դժուար Ն. Վարժապետեա՞նը: Ինչպէս կը տեսնէք, Պարոնեանի տաղանդը օգո՞վ սնանող, օգէ՞ն վեր տարրերու բարիքովը նպաստուորած է իր քրոնիկները:

Այսպէս ամփոփուած, պարզուած, Պարոնեանի մօտ տաղանդի հարցը կը վերածուի մէկ ու նոյն բանին: Անիկա առաջին և զեռ չգերազանցուած, հոգի, կենդանի երգիծողն է արեւմտահայ գրականութեան:

Գ.

ԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

Տաղանդի երեսներուն արտահանումը, Հաճապէիլի ընթացքին կը մնայ հպատակ յստակութեան, կարկառի պէտքի մը։ Դիտուեցաւ անշուշտ որ Պարոնեանի համար այդ կողմերը չեն զան զանազանելի։ Յետոյ, երեսներուն կարկառը նոյնութեամբ կ'անդրադառնայ գործին ալ կերպարանքին։ Տաղանդի մը վտասակը, աւելորդ չէ՞ ըսել, կնիքին տակն է սոսկ հաստատումին։ Եթէ անհուն ըսուելու չափ ընդարձակ է Պարոնեանի աշխարհը (չունինք այդ լայնքով ուրիշ աշխարհ մը մեր գրողներէն ոչ ոքի մօտ։ Ծաւալը լայնքը չէ. էջ մը Պարոնեանէն բաւ է թելադրել Օտեանին Մէլնուր Տէրգապան), զայն նուաճելու համար գործադրուած հզանակները բազմապատկառ պարզ ու քիչ, թերեւ աւելորդ համար որ հեղինակը ամբօրէն որոշադրուած է շրջապատին հարկադրանքովը (լրագրականը) ու իր իսկ տաղանդին ճշուամովը (երգիծականը)։ Ձէր անկա վիպասան մը, լայն աշխարհով մը անշուշտ — նկատի ունիմ ջոջերը, Պալպաք, Սթանտալ, Տիւքընդ, Թոլսթոյ, Տայսթայովսքի, Ջօլա — որ ըլլար հարկին տակ շատ զօրաւոր ճիգերու, ամբողջ ընկերութիւն մը, դարաշրջան մը, աշխարհ մը նուաճել կարենալու համար։ Անշուշտ վիպողը ազատ շարժելու արտօնող հիմնական պայմանը չպակասեցաւ իրեն։ Պարոնեան կը ճանչնայ մեր բարքերը մոքրային իսկ վկայութեամբ մը, եթէ կը ներէք այս բացատրութիւնը։ Իր ծանօթութեանց շրջանակը կ'ընդգրկէ ամբողջ հայ հասարակութիւնը որ Պոլսոյ վրայով տեսակ մը ցեղային համադրութիւնը կը ներկայացնէր դիտողին աչքերուն։ Բայց բարքերու ճանաչումը, միտմունքները, պիտի ըլլար անբաւական, արդի վէպի համար, քանի որ այդ վէպը աւելի է քան շրջանային բարքերուն համապատկերը։ ԿեՍՆԲԸ, Գլխադրեցէք։ Ու հետեւեցէք բառէն յառնող թելադրանքներուն։ Ասոնցմէ ամենէն հիմնականներէն մէկը, հաւանաբար, խուլ այն ճարտարապետութիւնը որ մարմիններուն կերպափոխումովը կը ստեղծէ նորը, անտիպը, կը հայթայթէ յառաջխաղացքին ճեմպը ու ժողովուրդ մը կը նուրոգէ։ Նոյնիսկ ամենէն անժառանգ մարդը, իր Արիստոստ անգլան, այդ օրէնքով, ենթարկելի է վերակազմումի։ Արդի վէպին գործաւորը չի նմանիր թերթօնագիր այն միւս գործաւորին

որ իր մարդերը կը պտտցնէ իրադարձութեանց պարունակով, — գտնէ ընթերցողին հետաքրքրութիւնը իր հետ ունենալուն։ Արդի վիպասանը ոչ միայն իր մարդերը կը ճանչնայ, այլև այդ մարդերուն կապ ըստը գիտութիւնները որոնք անոնց զանազան ներքնամասերը կը կերպագրեն։ Բժիշկ, Հոգեբան, Ընկերաբան, Գիտուն, Մտատես, Անշուշտ, Առանց լայն դարպասումի արդի վիպասան մը ազգագիր կը դառնայ երբ միայն բարեբուն տաճարահամով է պաշտպանուած։ Զեզի ծանօթ է, իմացական գետնի վրայ Պարոնեանի մաքին պատրաստութիւնը, տարողութիւնը։ Ահա թէ ինչո՞ւ իր վիպային յորինումները մեզի թուին այնքան թեթեւ, հարեանցի, անկշիռ, ու պիտի մնային գրականութենէ զուրս (ինչպէս զուրս են այդ գրականութենէն Տիւսարի, Մամուրեանի, Նոյնիսկ Ծերենցի վէպերը) եթէ երբեք երգիծանքը անոնցմէ ներս չըլլար վազեցուցած ժամանակը գերածող միւս բարիքը, ընդհանուր ու միջին մարդկայինը։ Յակոբ Պարոնեան թատերագիր մը չէ — միշտ նկատի ունիմ Արիստոփանը, Շէքսպիրը, Մոլիէրը, Դոնտէյլը որոնք տաճարներուն հետ մեզի ձգած են կատակերգութիւններ — որպէսզի իրականութիւնը ըլլար քանցած անդրանկաւոր (բառը Զրաքեանինն է) յաւիտեական տիպարներու վրայ ու այս հրաշքով արածու ուէր խօսելու ըստը ժամանակներու, ըստը մարդոց համար։ Իր խաղերը հազիւ կը գնեն հաստ ու հասարակ խնդուք, մեր խեղճ ու պատառ բեմերէն։ Ուրի՞շտ երկու հիմնական բարիք, — իր լեզուն ու իր մարդերուն իրապաւնի հարազատութիւնը, որոնք, առանց երգիծանքին իսկ նպաստին, բաւ պիտի գային իր անունին։ Բայց ո՞չ սահուն, կենդանի խօսքը, ո՞չ ալ հաստ ու հաստատ մարդերը, առանց գործողութեան զգայարանքի մը միջամտութեան խաղ մը չեն ազատեր։ Աւ գործողութիւնը տեսակ մը կառուցման բնագոյ՝ Պարոնեանի մէջ կը գործէ արտաբեմական մղումներու տակ։ Իրաւ որ չենք կրնար ձեռքէ ձգել Պարոնեանէն էջը ուր երկու մարդեր կը խօսին։ Բայց եջե՞րը։ Աւ թատերգութիւն մը խօսք իբրեւ պատկելէ վերջ թուղթին վրայ, իբրեւ կենդանի գործողութիւն պարտքին տակն է քոչելլու, չկոտրելու։ Ուրի՞շտ խօսքով՝ ծանր մտածում մը, հոգեկան ծանր տաքնապ մը, կացութիւններ որոնք մեզ խռովին սանկ գտնէ մինչև վարագոյրի մը իջնալը արգիլուած շնորհներ եղան Պարոնեանին մօտ։

Աւ կենալով մեր գրականութեան իրաւ գետինին վրայ —

Նկատի առէք մեր բոլոր իրագործումները մինչև Իրապաշտան-
բուն երեան գալը, թուական՝ ուր արդէն Յակոբ Պարոնեան լրիւ
իրագործած է ինքզինքը —, առանց խնդրական ու թերեւ չը-
փացուած իրագործումներու ներսը մոյրերելու, Պարոնեանը եւ-
թարկել արդար վերլուծման մը մեղի կ'արժէ համեստ բայց
քաղցր հաճոյքներ: Ի վերջոյ կան դէպքեր: Մարգրիկ Օտեանին
հանդէպ իրենց աման հիացումին դասը առին Փաշէ-Նէին թարգ-
մանելով: Մեր փոխադրումները օտար լեզուներու՝ վերաւոր
մնալու սահմանուած են իրենց բնագիրներուն մեղքերովը: Հոս
կը ներկայանայ մտքիս միւս տաղնապը: Ի՞նչն էր ազդակը որ
միջամտեց որպէսզի այնքան իրաւ իր տաղանդը արդիւնուած ըլ-
լար իր բնական ծաւալումէն, մեր գրականութիւնը լիութի բա-
ւարարող ու թերեւ բախտով մըն ալ մեզմէ զուրս դարձեալ
չահեկան դառնալու: Այսինքն ինչո՞ւ Պարոնեանի տպագրները
չըլլային՝ բարձրացած միջազգային կշիռով նուաճումներու: Պա-
տասխան՝ դժուար: Նիւթէն շեղիլ պիտի նշանակէր տնոր
փորձը: Կը կանչուիք համեստութեան: Աւելի անդին ես կուտամ
քիչ մը աւելի ընդլայնում սա հարցին:

Իրողութիւն է որ աւելի քան քառորդ դար Յակոբ Պա-
րոնեան արեւմտահայ գրականութեան գերազանց անունն է:
Իր ժողովրդականութիւնը չէ պաշտպանը այդ գրականութեան:
Իրմէն աւելի ժողովրդական անուն մըն է Մկրտիչ Ապրիկոսով
Խրիմեանը իր բարոյախօսական, աշուղական գիրքերով, բայց
մեր գրականութեան պատկանելու բախտ մը գնած է խոր ծե-
րութեան մէջ գրուած գրքոյկի մը (Պապէկ և Փաշէն) տասնեակ
մը էջերով որոնք ահա կը գիմանան տնոր փառքին լիալիր խա-
ւարումէն վերջը: Յակոբ Պարոնեան միայն ժողովրդականութեան
բարձրացող գրագէտի մը խորհրդանիշը չէր ողջուցը: Ձայն իրը
այդ, այսինքն մեծ գրագէտ, արժեւորեցին գրողները որքան
ընտրանին: Նկատի չեմ առներ իր մահուան հետեւող տժգու-
նումը: Քառորդ դար վերջը այդ մահէն, արեւելահայերը տնոր
պիտի դարձնէին փառքերուն փառքը, անհեթեթ ըսուելու չափ
ընդարձակ: Ու արդար է որ գնահատման, կշիռի սա պայման-
ները բացատրուին նախ իրենք իրենց համար, ապա զրոյի մը
անձնական տարողութեան տեսակէտովը:

Ո՞ւր են Յակոբ Պարոնեան գրականութեան ընդհանուր
նկարագիրները, որոնք խօսէին մեզի այդ մարդէն, ու առաւել-

եալ չափով մը մեր գրական շրջափոխութիւնէն։ Պահելով տաղանդին տեսակարար ծանրութիւնը անփոփոխ, միայն նորոգելով արտաքին պայմանները — այսինքն գրական հասկացողութիւն, ճաշակ, բնորանի, խմացական ընկալչութիւն — 1950ին Յակոբ Պարոնեան պիտի ըլլար թերեւս եւրոպական խմորէ գրագէտ մը։ 1910ին Երուանդ Օտեան մօտիկը եղաւ այդ մեծ գրագէտին։ Պարոնեանի վրայ ուսումնասիրութիւն մը մարդկային ու գրական արարք մըն է։ Այդ արարքներէն առաջինը, մարդը, իր բացառիկ ճակատագրովն ու խառնուածքին բացառիկ ալ փաստովը զայն կը բարձրացնէ արեւմտահայ գրականութեան ամենէն արեւմտաւոր մշակներուն առաջնային ու փառքին։ Այդ արարքներէն երկրորդը, — այսինքն գրականութեան մէջ Պարոնեանով մուտ ըրած նորութեան շրջափոխութիւնը — Հասարակէրին առաջադրութեանց հաւատարիմ կրթանք մըն է։

Հետագայ էջերը փորձ մը կը կազմեն Պարոնեանի գրականութեան նկարագիրները արտահանելու։

*
* *

Ա.

Յակոբ Պարոնեան Բոնիկազիւր մըն 1.

Արեւմտահայ գրականութեան անդրանիկ շրջանը — Պարոնեան ծնած է 1843ին երբ հիմնուած է Բաղճաշէպը ու կը հրատարակուին այդ հանդէսին մէջ Ալիշանի գրաբար քերթուածները — հարկադրաբար կը մնայ ենթակայ սկիզբներու ճակատագրին։ Բացի բանաստեղծութենէն՝ գրական միւս սեռերը հազիւ թէ կ'ուրուանան (սովմանթիք մեր թատրոնը և վէպը չեն պատկանիր մեր գրականութեան, այսինքն չեն անցած ազգային արեւմտահայ գրականութեան, քանի որ լայնօրէն չահագորդած են արեւելահայերն ալ։ Ի՞նչ է սակայն գրական նկարագիրը, օրինակ, Պոյոյ մը Պոլսոյ Բաղճաշէպ մէջ խորագրով կտորներուն ուր կեանքը, ասոր ամենէն հաստատ երեսները, մարդերը, ասոնց ամենէն իրաւ, կոշտ կողմերը կ'իյնան սեռուման, արագ, տաք

կերպարանքներու տակ: Ու այն միւսներուն որոնք անուն ունին Ազգայն Զօջէր, Հոսհոսի Չեապէրը, Միժաշ, Ասառնին Տեաբաններ, բուլորն ալ աշխի՛ր քան առօրեան (այսօր ալ այնքան քիչ է անոնց մէջ բաժինը) ու հետեւորար մեր զրաւական պահուածքին իրաւ միւս թիւներէն: Եւ սակայն, նոյնքան դժուար, ալ զ գործերուն համար որոշել սեռ մը որուն չըլլար ներկիի առարկութիւն: Նոյն իսկ կ'երթամ առաջ. կ'արածնութեանք Մեծապառէ Աստուծոյն վէպ անուանել: Այս դժուարութիւնը ընդհանուր է Յ. Պարոնեանի բովանդակ վաստակին համար: Այս է պատճառը որպէսզի ըլլամ ստիպուած մերձաւոր տարազներ գործածելու: Ասոնցմէ է Բոնիկազիրը: Քրոնիկը (*) օտարներու մէջ զրաւանութեան չէ

(*) Ծանօթ էք բառին իմաստին: Իսկ եւմ զանազան տեղեր ու հոս թերեւս աւելորդ անգամ մըն ալ կը կրկնեմ թէ ինչպէս որ պատմագրութիւնը մեր հին գրականութեան համար ընդհանուր աւագան մըն էր ուր կը հոսին մեր մաքին կարելի շնորհները, նմանապէս սխալ չէ ընդունիլ որ քրոնիկը արիմտահայ զրաւանութեան մէջ նոյնքան ընդարձակ աւագան մըն է ուր հոսեցան ու դեռ էլի կը հոսին արիմտահայ մշտնջին շնորհները, խռովքները: Արեւելահայ զրաւանութիւնը զայն հազիւ թէ կը ճանչնայ: Պարոնեանի չըջանին բառը չէ ընդհանրացած, թէև անով ծածկուած իմացական գործունէութիւնը նկարագիր է ստացած: Խմբագրական որակուած յիմարութիւնը, որ ահա կէս դարէ ի վեր կը սպառէ մեր լաւագոյն գրողներուն ուժը, անկէ զառաժուած մըն է ինքնին: 1860ին, խմբագրականին տեղ թերթերը տեղ կը բանան օրուան կեանքէն թելադրուած պատկերներու: — հանդէս, ներկայացում, բանավէճ, մահ, եայլի, լրագրական ամուլ զրաւանք մը, ուրեմն: Մի աճապարէք: Կուտամ անուններ. Չերազի Պարսկան Փորձերը հաւաքումներն են այդ պատանիին ճառերուն, առուր պատշաճի քերթուածներուն, քննադատական նշմարներուն, յարձակումներու դէմ պատասխաններուն, պոլսական հանդէսներէ զգայութիւններու, բոլորը մեր օրերու քրոնիկը յատկանշող: Առաջին Տերեւին յառաջաբանը և արձակները, եզրայի գործին երեք չորրորդը: Մամուրեանի խմբագրականները ինչպէս Նամակաւորները: Արքիարեանին Օրում Ահաբը. Հրանդին Պանդուխտներու Ահաբը: Արեւոտագէտ սերունդին արձակ քերթուածները: Եղիշէ Դուրեանին զրաւան արձակները: Պարթեանին և Թէքեանին տպաւորութիւնները. նոյնիսկ, քիչիկ մը սեղմելով տեսակէտը, Զրաքեանին Ներսիսեանի կուգան աւելի ընդարձակուած քրոնիկէն: Այսպէս տեսնուած, քրոնիկը կը դառնայ արիմտահայ զրաւանութեան ժողովրդական փորձաքարը, ինչպէս նաև անոր մշակներուն տաղանդին անվրէպ փաստը: Արդարև ուր արժեք ունի Քարիկ եւ Լոմոնը (Գ. Օտեան) և Ուղիւսի մը Լեւր (Զօհրապ), Շիժաղ եւ Կերեւորոս և Աւերակներու վրայ (Տիգրին Եսայեան) անուններով գործերը: Քրոնիկը ուրեմն կ'աղատագրէք լրագրական իր նկարագրէն ու կուտաք անոր արիմտահայ զրաւանութեան մէջ ընթացիկ զրաւան սեռի՛մը բախտը:

բարձրացած, բայց արեւմտահայ գրականութեան մէջ վայելած է բացառիկ ճակատագիր, իրագործած բախտաւոր արդիւնքներ: Բայց Իրապաշտները փորձուած են անկէ: Ու անոնց վաստակին լաւագոյն մասը եթէ կը հաստատենք վեպին մէջ, քրոնիկը ոչ նուազ արգասաբեր կրթանք մըն էր բոլորին համար: Ամբողջ Արփիարը քրոնիկ մըն է որուն բարիքը նուազելու տեղ սահմանուած է աճելու: Իեպի Իրապաշտներ խումբը իր քրոնիկները չէ մտածած արուեստի բարձրացնել: Պարոնեան անոր, բռնիկիմ տուած է բացառաբար նկուճ նկարագիր մը:

Դուք տեղեակ էք այս մարդու աշխարհին ընդարձակութեան: Թեւադրուած է, իր հիմնական զիծերուն մէջ, այդ աշխարհը սեւեռելու կոչուած սեռերուն պարտադիր սակաւութիւնը (չիչեցէք վերը արագ հայանցուած տեսակէտները): Ու սա պարագան է որ սիրունիկ, աշխոյժ, համակ կեանք այդ ոչ-աւագ կերպը գրելու կ'ենթարկէ բազմատեսակ զանցումներու: Ամբողջ գիրք մը, Նիշաշ և Կեբէբէ, քրոնիկ մըն է գրեթէ, կենդանի-ներու բերնով գործադրուած ուր մուտք ունին ոչ միայն անձնական փորձառութեամբ նուաճուած օրուան մարդերը, իրենց տիրական նկարագիրներով, այսինքն ամբողջ իր ժամանակը, ալլա ինչ որ իր ընթերցումները դրած են իր իմացականութեան խորը: Այն ընդարձակ այդ իմացականութիւնը ու չունէր նորոգման ուժ: Կ'ընդունիր: Բայց Պարոնեանի կտոր փրթում յունարէնը և աւելի ներկայանալի Քրանոնէնը ազգականի՝ օրպէս գի այդ հնօրի, անկարելի ձեւը — անասնաբանութիւն, եթէ կը ներէք — կեանքը դատելու չգտնար բացարձակ վրիպանք մը: Ծիծաղը իր շունն է: Եղիան, հետեողաբար, պիտի ստեղծէ իր կասուն: Կերբեքոսը Ծիծաղին ընկերը, դասական կենդանին է որ դժոխքին մուտքը կը պահպանէր: Ունինք Աբգաթ Խահէբը: Նիշաշը լեցուն է զիցաբանական վերլուծումներով: Ինչե՛ր կը գտնէին ութսունի մարդերուն այն պատուական ազգայինները որոնք կը բանալին Պարոնեանի քրոնիկները: Ըսել կ'ուզեմ՝ այդ օրերու ընթերցողը այդ կենդանաբանութիւնը կը ղիմագեղծէ՞ր օրպէսզի գոհացում գտնէր այդ անուններու վաւերական տէրերուն վրայ գործադրուած ծաղրէն իր փոքր չարամտութիւնը: 1910ին, միջին ընթերցողը այդ հեշտանքը կը պարզէր Երուանդ Օտեանի քրոնիկներուն վրայ: Բոլոր շուկան — ու ամբողջ Պոլսը շուկայ մըն էր այդ օրերուն — իրարու կը մատուցանէր Օտեանի մէկ սրամտութեան վայելքը: Քառորդ դար առաջ Պարոնեանի

էշերը, աղուէսները, դաշերը, առիւծները, սիրամարդները, սօխակները հասարակութեան մէջ ոչ միայն արագոտներ էին, ալեւ մարդեր: 1950ին այդ կենդանիները թերեւ կ'ըլլան ծանր անպատեհութիւններ, բարքերը աւելորդով տարտամող, մասշնութիւններու թափանցումը դժուարութեան ենթարկող, ինչպէս եղած է պարագան Մամուրեանի գլխակներուն (Հայկա՛ն Նա՛աւ կա՛ն զիրաւորող գերագոյն մեղքը) որոնք կեանքի հանդէս մը փոխակերպած են գլխակներու տարտամ հանդէսին: Յետոյ, կ'անդրադառնա՞ք արդեօք որ 1870ը, քիչ մը աւելի վեր, 1880ը ոսկեդարն է մեր մէջ կենսագրելու մեղայատուկ եղանակի մը (Մամուրեանի, Զիլինկերեանի Նա՛աւհա՛նները, Զերազի Փոքճե՛րը, Պէրպէրեանի հեղուկներէ ամրացող մարդերը Մա՛րդէ՛կ Եւ Իբ՛ի խուհանոցին): Պարոնեանի Աղգայէն Զո՛ջբու՛ն առաջին հատորին առաջին տպագրութիւնը ունի 1879 թուականը: Այս յիշատակութեանց միտք բանի՞ն: Ո՛չ՝ թէ մեր գրականութիւնը որոշ հակում մը ցոյց կուտայ զուտ քնարական յօրինումներէն չտարուելու մոմանթիքներու պարզած խանդով, ու կը հետաքրքրուի իրաւ, հաստատ կեանքին կողմերովը: Առկէ՛ իրաւ, հաստատ յօդուածներու, գիրքերու ճաշակը: Պարբերաթերթերը, օրաթերթերը, պրակային հրատարակութիւնները զսպանակներ են ու միջոց այդ հետաքրքրութիւնը ստեղծելու ինչպէս սրելու: Եթէ Պէրպէրեանի կենդանագիրները քիչ մը շատ զրական, աղնուապետական հով մը կը թելադրեն, փառք է որ Պարոնեանի ջոջերը մէկ հարուածով ըլլան բարձրացած զուլս-գործօցներու արժանիքին:

Աղգայէն Զո՛ջբու՛ն յառաջարանին մէջ Պարոնեան կը գրէ. «կը համարձակինք ըսելու որ ոչ զոք զիրաւորել ուզած ենք և ներկայացուցած ենք անձերն այնպէս ինչպէս որ են և ոչ թէ ինչպէս որ կ'ուզեն իրենք. և եթէ ընթերցողն տեղ տեղ ծանր կէտերու հանգիստի՝ անոնց պատասխանատուն մենք չենք. ո՞ր հայերին դաճածը Աքիլէ՛ս կ'անդրադարձնէ. ո՞ր լեռը սուրբը սասանայ կը կրկնէ»: Այսինքն քրոնիկի մը վայել հարադատութիւն: Այսինքն օրուան մարդերը շուքերու վերածել: Աղգայէն Զո՛ջբը իւրայատուկ կաղապար մըն է այդ կենդանի քրոնիկը ոչ միայն հաւատարմօրէն «անդրադարձող», ալեւ բաճով մը աւելի: Այդ աւելին Արփիարի, Զօհրապի, Կամսարականի, Հրանդի, Բաշալեանի գրիչներուն տակ կ'ըլլայ արուեստի փոյթ մը, ձևին խնամքը, կիրթ ճաշակին պարտադրանքը ու զրական համը:

Պարոնեան այդ աւելին չ'առնէր անշուշտ միայն հեղնութենէն։ Գրէ՛ք Աբօբա՛ն մը (Պարոնեան) հեղնական կենդանագիր մըն է, առաւել մարդկային նկարագիր մը։ Զգոյշ եմ ծանր բազդատու թիւններուն փառքէն, երբ կը խօսիմ մեր զրոյններէն։ Յիշե՞լ թէ ուրիշապէս, Լա Պրիւյէրը՝ Աւելի պարկեշտ բան մըն է Աշխատէ՛ն Զօլէրը ընդունել Պարոնեանի կազմադրին մէջ ու շարկածախրելու։ Որքա՛ն պակաս է հանգուցը մարդկային ծանր, իրաւ զիծերու, որոնք ամբողջ մը կը յօրինեն, օրինակ Յօլե՛ն Եփանէ՛ն մը մէջ (Աշխատէ՛ն Զօլէր), բայց որքան յատկանշական՝ այդ զիծերը իրենք իրենց հաշուոյն այդ մարդուն վրայ։

Դարձեալ, Պոպո Էն Պոպո Բաշէրոն մէջը շարք մըն է տղաւորութիւններու, ուղղակի, մանաւանդ առանց զրական յաւակնութեան, ինչպէս պիտի ընէր Զօհրապ մը եթէ փորձուէր այդ պտոյտին, կամ ըրած է Զիլինկիրեան, զրականութիւնը փոխարինելով պատմական մտածողութեամբ։ Տպաւորութիւններ՝ այդ շարքը որոնք ըլլային զերծ արուեստագէտներուն նկարչական ալ հնչտանքներէն (Նեբաշխարը, Իսկէրաբէ Ալեքճալյանէրը զրական էջեր ըլլալուն չափովը աչքի զգայութիւններու հանդէսներ են) ու թելադրելին մեղի ոչ միայն տեղեր, այլև մարդեր, այլ մանաւանդ բարքեր, կանխող դարու վերջին քառորդէն։ Բարի՛ք։ Դուք գտէք բաւը։ Նոճեապանին տեղ 1900ի երիտասարդի մը ապրումները։ Մեր զրականութիւնը սանկ ու նանկ հնչեակներու փոխարէն ունեցած կ'ըլլար կենդանի վկայութիւն մը։

Ու նոյն մտահոգութեամբ կուտամ անունը Հոհոնի Զեաաբէրը ին որուն մէկ կարեւոր մասը կ'ընդգրկէ 1880ի զէպքերը, մտայնութիւնը, ազգային կեանքը և քաղաքական քիչիկ մը միջազգային, առաւելեալ չափով ազգային հարցերը։ Պարոնեան երկու տողի մէջ խմբագրական մը խտացնելու չափ խնայող ու իմաստուն է հոն։ Կարգաւորեցէք այդ Զեաաբէրը, այսինքն վերակազմեցէք կեանքը ուրկէ արձագանգներ են այդ հատորը կազմող կտորները։ Ու դուք կ'ունենաք մեր կեանքէն արդար վկայութիւններ։ Առաջին Տեաաբանէ՛րը։ Այս շարքն ալ կը պարզէ մտադրութեան, գործադրումի միութիւն մը։ Խէկարի հինգ տարիները (1884—1888) ողողուած են սուր, արագ, չար ու համով այն փրփրներով որոնք քանի մը տողի մէջ այնքան ցայտուն կերպով մը անկորուստ սեւեւումներ կ'ընեն շրջանէն, ու կը բանան ցեղի մը հոգեյատակին վրայ լուսամուտներ։ Սեպտեմբեր, Դեկտեմբեր, Մարտ, Մայիս, Յունիս, Դեկտեմբեր, Դեկտեմբեր, Դեկտեմբեր խորագրերներու տակ Պարոնեան գործադրած է թեւաւոր, տաք, համեղ քրոնիկլի մը

համար բաւարար սրամտութիւն, թափանցում, մանաւանդ զրա-
կան որեւէ յաւակնութիւնէ զերծ ոճ մը: Այսօր դժուար է հան-
դուրժել Լ. Բաշալեանի, Կամսարականի, Սիպիլի քրօնիկներուն
ոճը, հակառակ բարիքով մը, ծաղկեալ ոճին բարիքովը մեղա-
ւոր ըլլալնուն:

Այսպէս թէ այնպէս Պարոնեանի գործին մէկ կարեւոր
մասը, օրով պայմանաւոր իրողութեանց ծնունդ, ինքնարեւո-
բար կ'իշխայ քրօնիկին պարունակին: Չունիմ առարկութիւն:
Բայց չեմ ալ միամիտ վաճառքը անտեսելու: Օրուան նկարագիրը
վաղը չունենալն է միշտ: Ու գրականութիւնը՝ օրուան ու վաղ-
ուան պարզ համադրումը: Մարտի 1 և Իբր, օրուան անդրադարձ,
սահմանուած էր օրով մեռնելու: Հոգեւոր Զեհարէսը, գարձեալ
օրուան անդրադարձ, կը հերքէ պատգամը ու կ'ապրի ահա կէս
դարէ ի վեր իր գրուելէն: Մարտի 1 և Իբր, Հայկական Նաճակնի,
Ուղեւորութիւն է Կ. Պոլսը կը շահագրգռեն պատմաբանները: Գրա-
կանութեան հետամուտները չեն կրնար աւարտել այդ զիրքերէն
որեւէ քրօնիկ, եթէ երբեք գրականութեան պատմութեան համար
տարրեր չըլլան ստիպուած հաւաքելու: Բայց բոլորովին տա-
րեր՝ ճակատագիրները Հրանդի, Թլկատինցիի, Արփիարեանի քրօ-
նիկներուն ուր մեկ շահագրգռող առաւելաբար կիսինքն է ան-
շուշտ: Տարբեր բան չէ բովանդակութիւնը Պէրպէրեանի, Մա-
մուրեանի քրօնիկներուն: Նոյն խորքէն ուրեմն խումբ մը մար-
դիկ, — գրողի որոշ խառնուածքով — մեզի ձգած են պատմա-
կան ռաիկանութեամբ վկայութիւններ: Ուրիշներ, — գարձեալ
գրողի խառնուածքով — նոյն խորքէն սեւեռած են մինչև օրս
կենդանի վկայութիւններ: Պարոնեան այս երկրորդ խումբին մէջ
կ'արժեւորուի գերազանց առաւելութեամբ մը: Խառնուածքը
անբաւական պիտի դար Պարոնեանի քրօնիկները պաշտպանելու,
ինչպէս անբաւարար է մնացած Եզիայի քրօնիկները ազատելու:
Այս բացառիկ երեւոյթին հեղինակը Հրանդին, Զօհրապին, Թըլ-
կատինցիին մօտ գրական բացառիկ շնորհ մը չէ անշուշտ: Բա-
շալեան մեր ամենէն ատարիկեան գրագէտն է ապահովաբար ու
Թլկատինցին ամենէն խուժերէն մէկը: Թլկատինցին և իր ըն-
կերները իրենց քրօնիկներուն ներսը հեղած են իրենց զգայնու-
թիւնը, — բանաստեղծական, վշտոտ, տաք իրենց անձնաւորու-
թիւններուն հոգեկէն ոճը և ոչ թէ իրենց իմացական չոր ու կո-
կիկ ճարտարապետութիւնը: Արուեստը միաք ըլլալէ առաջ ա-
րիւն է: Ու այս գինով է որ գնած են իրենց վկայութեանց հա-
մար աւելի սուղ, աւելի դիմացկուն ճակատագիր մը: Պարոն-

ևս այդ քրոնիկները առած է հեգնութեան օրային մէջը։ Անշուշտ, հեգնութիւնը կախարդական հեղանուտ մը չէ, տափակները, գռեհիկ բաները գեղեցկացնող։ Դարձեալ գրագէտին անձնական, իրաւ, անխոստարինելի հեղումն է որով կ'օծուին մեր զգայութիւններուն միջակ հիւսուածները և կը պայծառակերպուին։ Ուրիշին վրայ խնդալը կը հանդուրժենք աւելի դիւրաւ քան ուրիշէն յուզուելու վիճակ մը։ Պարոնեանի քրոնիկները, առանց հեգնութեան ալ, կերպը պիտի գտնէին մեզ շահազրուգունու։

Յետոյ, կայ ուրիշ ալ իրողութիւն։ Քրոնիկը պատմութեան շտեմարանն է ըսեր են։ Չեմ յիշեր մեծ անուններ։ Կը գոհանամ զիտել տալով որ ֆրանսական գրականութեան անդրանիկ գրական յաջողուածքը Froissart-ն է։ Մեր գրականութեան (հին) ամենէն կենդանի վկայութիւնները՝ Բիւզանդը, Փարպեցիին, մասամբ ելիւեհն, Խորենացիին։ Այսինքն։ Խնչն է որ կ'արժեզրկէ Հայկա՛ն Նամակա՛ն, իր կարգին շրջանէ մը վկայութիւն ու կը պաշտպանէ Պոյոյ մը Պուոյ Բաղէրա՛ն մէջը, գարձեալ շրջանէ մը վկայութիւն։ Մտածեցէք ու պիտի գտնէք որ Նամակա՛ն պատմութեան վրայ պատմութիւն է, այսինքն շուք։ Պոյոյը՝ Կեկե՛ն։ Ահա թէ ինչու Յակոբ Պարոնեան, անաւագ սեռէ մը, որպիսին է քրոնիկը, ըրած է այնքան ծանր սեւեռումներ որքան ըրած է աւագ սեռէ մը, որպիսին է վէպը, երուխտան, իր Ամբոյն Աշխիլ գործով, որ ազատ, թեթեւ, գործողութեան տրտում զգայարանքով միայն ստեղծագործութեան կապուած գիրք, բացառիկ բարիքն է գտած բարքեր վրկելու։ Կ'անցնին ոճին փառքն ու թարմութիւնը, կանոնաւորութիւնն ու ծագկուն արժանիքները։ Կը մնայ այդ ոճին տակ զիջուած կեանքը։ Դրագէտը բառերու կախարդական գործաւորն է անշուշտ, բայց այդ գործաւորը պարտքին տակն էր կեանքի վրայ աշխատելու։ Ու Պարոնեան ոչ միայն հաստ, հաստատ, կոշտ կեանքին վրայ է աշխատած, այլ կեանքին երկարածղումը կազմող մնացնութեանց ալ վրայ։ Ահա թէ ինչու, գարձեալ, իր փրկածը մեզի համար կը բարձրանայ բացառիկ արժէքի։

Քրոնիկագիր Պարոնեան մը անջատ ամբողջութիւն մը չէ, պատմութեան համար այնքան կարեւոր։ Յակոբ Պարոնեան փորձած է ուրիշ կերպեր, այդ կեանքը սեւեռելու։ Ատոնցմէ մէկ ուրիշն է վիպունը։

Ի.

**Յակոբ Պարոնեան վիպասան մըն է գրեթէ,
միւր որեւէ վիպողին մօտիկը դրուելու արժանի**

Չեմ ընէր անհրաժեշտ վերաքաղ մը, գրական սա աւագ սեռին շրջափոխութիւնը պատկերելու համար։ Մեծ գրագէտի մը հետ գրական սեռերու հարցերը կը տրուին ինքնաբերաբար։ Ու պատմութիւնը պատմութիւն է միշտ։ ԺԹ. և Ի. դարերը տեւսան փառքը գրելու տկուր այդ սեռին, որ շատ արագ գերազանցեց ազնուական որակուած փառքերը գրականութեանց, թատերական, բանաստեղծական, հետադարձական փառքերը կանխող շրջաններուն։ Մեր մօտ Զարթօնքն ու Ռոմանթիզմը չէին կրնար չազդուել վէպին ճակատագրէն։ Դժբախտութիւնը հոն էր որ վէպը այդ սերունդին մօտ կը զարգանայ քաղցամանքեանց ակօսով։ Ինքնագրէրը Բայց մի խաբէք դուք ձեզ, Հիսաւրեան, Հայկունի, Մամուրեան, Տիւսաբ (կը բացատրեմ Ծերեցը ոչ իբրեւ յաջողուածք մը, այլ իբրեւ մտադրութիւն) այդ և յաջորդ սերունդին որակեալ վիպողները մեզի ձգած են կեղծ կեանք մը, ներկուած ապրումներ։ Բոլոր այդ անուններով մեզի հասած վէպերը ներկուած փոխադրումներ են օտարներէ։ Ու ահա իրաւը։ Յակոբ Պարոնեան տեսակ մը դրօշակիր է մեր ազգային վիպական շարժումին։ Ասիկա ոչ բարասոխ է ոչ ալ եղջերուաքաղ։ Զուր տեղը չէ որ Պարոնեան Ծէծալին մէջ այնքան ճշգրիտ վերլուծման մը ըլլայ ենթարկած Մայրան, որ իր սկզբնաժողովուրդը կ'ապրէր այնքան աժան հրապարակի մը վրայ։ Ծէծալին այդ էջերը, գրական, գեղագիտական յաւակնութիւններէ զուրկ, են վկայութիւններ աւելի թանկ բանի մը որ վիպող զգայարանքին գոյութիւնն է անոնցմէ ներս։ Աւելի անդին, ճշգրիտ տարուղութիւնը սա արժանիքին։ Միտք պահեցէք որ ամենէն հանգամանաւոր անունները, ընկերային դիրքի ասպետները (Մամուրեան, Ծերեց, Տիւսաբ), մամուլին մեծ վեթերանները (Իւթիւնեան, Մամուրեան, Զիլինկիրեան) թերթօններով ուսման թիւք ֆրանսական վէպը կը պարտադրեն մեր գրական ընտրանիին և միջին ընթերցողին ալ ճաշակներուն։ Ոսկան Թափառաւոր Հրէային թարգմանութեան իր ձեռնարկովը, այդքան կանուխէն նշանն է որ կուտայ գոռածումին։ 1885ին, Ահեբաշ Սերունդը, առաջին իրաւ վէպի փորձը մեր մէջ։ Կամոսարականի և Զօհրապի առիթներով դուք կը գտնէք բաւարար վերլուծում, երևոյթէն։

Մեծապառիւմ Մարգիւններ, Բաղաւաթարութեան վնասները, Առաքելի կռիւներ, Առաքելի Տեսարաններ, Սէրոյ Միջնորդները, Առանց Միջնորդի Փեռացու Գործեր, յիշելու համար քանի մը յատկանշական նմուշներ, ութսունական թուականներու գրական ակնարկներէն ոչ միայն հարազատ վկայութիւններ կը մնան, այլև կը պաշտպանեն Յակոբ Պարոնեանի տաղանդին վրայ հարազատ կողմ մը վիպող զգայարանքէ մը: Այդ կտորներէն ոմանք միջին մեծութեամբ վէպի մը ծաւալը գտնող, չտեսնող օրուան ընթացիկ նորավէպին (մեր օրերու short historyն) կազապարտվը իմ կողմէ կ'արժեքորուին արեւմտահայ վէպին իբրեւ անդրանիկ թոթովանքները: Ու կեցէք լրջութեամբ պատկերին դիմաց մարդու մը որ իզմիրեան չքեղ թարգմանութեանց դէմ պիտի հանէ իր Պաշտպան Աղբարները, Մեծապառիւմ Մարգիւնները, որոնք ոչ միայն պիտի դիմադրուեն օտար մրցումի, վիպական կալուածին վրայ, այլև պիտի յաջողին բեմ ցահել, փոքր յարգարանքներէ վերջ: Արեւելահայերը երկար տարիներ հեշտագին վայելած են Պաշտպան Աղբարը, արեւմտահայերը ծագրուած տեսնելու իրենց հաճութէն քիչիկ մը վեր լրջութեամբ ալ անշուշտ: Հայ կեանքը, իրաւը, օրուանը, կուգոր գրաւելու պատմութեամբ ճամարապետալ մեր բեմերը: Արեւմտահայերը դեռ չեն կշտացած Մեծապառիւմ Մարգիւններէն որ դարձեալ փոքր յարգարանքով մը բեմ է ցատկած ու կը պահէ իր հրապոյրը, հոմը, քանի մը սերունդներու ճաշակները հաճ ձգելով:

Պարոնեանի մէջ գրագէտը (պիտի տեսնէք այս բառին ընդարձակ թեւադրանքները իր տեղը) միշտ վեր մնաց գրական, զպրօցական, հանգանակային պայմաններէ: Տկարութեան ազդակ մը անշուշտ հիմնական սկզբունքներու սա պակասը, ամէն լուրջ աշխատանքի մօտ: Բայց մենք քանի քանի անգամներ տեսնաք այդ զիտութեան մագիստրոսներուն մօտ այս անգամ դարձեալ նոյն ազդակները տկարութեան: Վերցուցէք Բաշալեանի, Կամսարականի, Չօպանեանի ու քիչիկ մըն ալ Սիպիլի գրական զգացումներուն բունութիւնները իրենց վէպին վրայ, դուք թերեւ կ'ունենայիք այսօր այդ անունները մեր յարգանքին մէջ հիացմամբ ալ ծանրաբեռնող ուրիշ վկայութիւններ, արեւմտահայ կեանքը, ոչ թէ ճիշդ, ճճի պատկերացումներու թէկուզ շնորհալի բայց միշտ անբաւարար չարքով մը, այլ լայն, արձակ ապրումներու ձերն տակ որոնք չըջան մը ընդմիջաւ կ'ազատագրեն կորուստէ, դործերը Պալլաքներուն, Տիքընզներուն,

Տայսթայովսքիներուն, Ջուաններուն, Պարոնեան բարձրորակ վիպասան մը չէ ու սա մեծ անուններու շուքը չարիք մը իբրեւ չեմ նետեր իր գործին վրայ: Բայց կը հաւատամ թէ այդ անուններէն ո՛չ իրենց զրեւու ճարտարանքը, ո՛չ երեսկայու թիւնը, ո՛չ ալ իմաստասիրական տաղնապները կը պաշտպանեն այսօր անոնց գործը, այլ առաւելապէս այդ գործին վկայութիւնը՝ այդ շրջաններէն: Քիչ վէպ այնքան ճարտար կառույց մը կը պարզէ ընթերցողին, որքան Թափառական Հրեան, կամ Պաշտէ՛ Բաբելոն, կամ Նրե՛ Հրացանակէրէրը: Քիտէ՛ք թէ գրականութեան լուրջ պատմութիւն մը կ'ամէնայ այդ զրեւները յիշելէ: Ու վերի շարքին գործերը կը պատկանին ամենէն բարձր գրականութեան, ոչ անշուշտ իրենց կառուցումին հնարամիտ զեղեցկութիւններովը, այլ իրենց ծածկած կեանքին յոյզերովը: Արդ, մեր գրականութեան մէջ ցոյց կրնա՞ք տալ ինծի գործ մը որուն մէջ այդ կեանքը ըլլայ ներկայ այն յորդութեամբ, իրաւութեամբ որքան ատիկա կը հաստատենք Պարոնեանի գործին մէջ: Վիպասանը կեանքին գործաւորն է առաւելեալ չափով մը քան գրական միւս սեռերու աշխատաւոր մը:

Յետոյ, Պարոնեանի մը տաղանդին լիութիւնը կը զուգահեռի շրջանի մը ուր իրապաշտ (եւրոպական) վէպը կը գտնէ իր Վնուական լիութիւնը: 1875ին՝ Ջուայի Roman Experimentaleը, բայց առկէ վեր ու անկախ՝ L'éducation Sentimentaleը (Ֆլուպէօի գլուխ գործոցը, ըստ ոմանց եւրոպական վէպին, իրապաշտ հանգանակին, գագաթը): 1885ին՝ մեր մէջ Իրապաշտները ազմուկն է որ կը շահագործեն յանձին Արփիարեանի որ Ջուա մը չէր անշուշտ: Պարոնեան պայքար չբացաւ վիպելու արուեստին շուրջ տեսութիւններ, հանգանակներ, մանիֆեստներ տեղացնելով, ինչպէս քսան տարի վերջ ուրիշ հարցի մը վրայ (վաղուան գրականութիւն) յողուածներ չստորագրեց Յարութիւն Յովհաննէսեան, աւելի ծանօթ անունով՝ Թիկատինցի վիպասանը բայց կտակից մեր գրականութեան ամենէն իրաւ վիպական ըստեղծումներէն մէկ քանին:

Պարոնեանի մէջ վիպասան մը յօրինելու համար կը բաւէ մտածել

ա) — Իւ քնթեցողներուն որոնք կը թուին արտաքին ազդակ բայց հեղինակի մը ստեղծագործութեան վրայ ունին ծանր, բախտորոշ անդրադարձ: Կեանքէն ծեծուած, ուրացուած, paria Յա-

կոր Պարոնեան մը իր մարդկային սփոփանքը արդար էր որ գտնէր իր ընթերցողներուն համակրութեանը մէջ որ թէն չոր բառ, բայց բառ է յաճախ մտալ, ինքնակորոյս աշխատաւորը, թիապարտը կեանքին կապելու: Կայ անկէ դուրս տո՛ւման բացառիկ ալ իր ճակատագրին: Գիտէք թէ ինչպէս կը լսուէին իր թերթերը: Ու գիտէք թէ ոչ ոք՝ որ միտքէն անցընէր օգնութեան թե մը երկարել պարտքէն հալածական զրազէտին: Պալլաք պիտի նուաճուի, այնքան վաղահաս մահով մը, այդ պարտքէն: Աքօթ պիտի իջնայ իր աշխատանքի սեղանին, միշտ պարտք վճարելու պարտքին զոհարեցուած: Ռաֆֆին պիտի թաղեն առանց չապիկի: Պարոնեան, Ձեմ դառնար ետ: Ազգային Հիւանդանոցին մէջ պանդուխտներ, 1890ին, կը մեռնէին անիծելով իրենց ազգը որ Ազգային Հիւանդանոցն էր ան առանց: Պարոնեան ապահովարար իր տաղանդը միայն անիծելու իրաւունք ունէր: Իր ընթերցողները մաս առնեն իր մահուան օրը սկիզբ առնող հանգանակութեան: Բայց ասոնք տրտմութիւններ են: Պարոնեան այդ ընթերցողներուն կը պարտի անշուշտ իր թշուառութեան մէկ կարեօր մասը: Բայց, միւս կողմէն, այդ մարդերն են որ կ'ընեն կարելի իր մտքին սնունդը: Հաշուեցէք արեւմտահայ գրականութեան մէջ գրողներու մտքին ծնունդ անձնաւորութիւնները: Բոլորը մէկ հազիւ կը հաւատարին առանձինն Պարոնեանի կրկէս նետած թիւին: Ու զրողներու մտքին ծնունդները անոնց զաւակները ըլլալուն չափովը ու թեւրեւ քիչիկ մը աւելիով ալ զաւակներն են նոյն ժողովուրդին: Պարոնեանի ընթերցողները անոր թշուառութիւնը ստեղծելէ ետքը, ստեղծած են անոր ուժը: Կը փնտռուէր անոր ստորադրութիւնը: Ասիկա չէ փառքը: Կը փնտռուէին անոր մարդերը, իրենց օրթիմալներով, ինչպէս գիմակեալներովը: Ու վիպասանը զաւակն է, առանց իր գիտնալուն, իր ընթերցողներուն: Ոչ ոք աւելի մօտ է սա սահմանին քան Պարոնեանի վիպական ստեղծագործութիւնը:

բ) — Իր տիպարներուն որոնք շատ բանով պակասաւոր են անշուշտ այս տարազով թեւագրելի ընդարձակ հանգամանքներէն, բայց թերեւ այս մեղքին շնորհիւ կը մնան անփոխարինելի բարիք մը: Իր ժամանակին հայ վէպը մեծագոյն թերութիւնն ունի սուտ, անվաւեր մարդոցմէ վաբուած ըլլալու: Նոյնիսկ Ծերենցի պատմութենէն տուրեւած անձնաւորութիւնները, այդ ծանր մեղքին ներքեւ կը տարտամին: Ալ ձեզի նուէր Տիւսարի, Մամուրեանի հերոսներուն ու հերոսուհիներուն վսեմը, ուռու-

ցիկը, կեղծիքը, ուժանթիվը: Պարոնեան տիպարային կալուածին վրայ զերծ է միւս ալ մեղադրանքէն զոր ստիպուած ենք բանաձևել ամէն անգամ որ մեր վէպին անձնաւորութիւնները կ'ենթարկենք միջին խստապահանջութեամբ վերլուծման մը: Մենք չենք կարող ապրեցնել վիպական առաջնակարգ, աւագ սիւպարներ: Յիշեցէք արեւելահայ ու արեւմտահայ վէպին բոլոր protagonisteները, համոզուելու համար անոնց անվաւեր կողմին: Չեմ ըներ վերաքաղ: Այս վրիպանքին փոխարէն այդ վէպը, երկու հատուածներուն ալ մէջը, չքեղ կատարելութեամբ մը սեւեռած է բոլոր երկրորդական, պարզ անձնաւորութիւնները: Դուք ազատ էք սա տարօրինակ երեւոյթը բացատրել աշխատիլ ցեղային յատկութիւններու անդրադարձ մը ինչպէս (ոչ մէկ ժողովուրդ իրմէն դուրս այնքան առատ մեծութիւններ է արձակած ուրիշներու բարիքին ու չէ տառապած իր իսկ կարիքին համար իրական մեծութիւններուն պակասէն): Կ'անցնիմ իմ գործին: Պարոնեան այն տարօրինակ արուեստագէտն է որ իր մտքին լոյսովը մեծապայծառ կենդանութեան մը կը վերածէ նոյնիսկ ըստուերները, անասունները: Կարգացէք Մէռէլը Խաւկը-Քէռը, Մէռ-Քաղը մասնաւորաբար, ըստ արժանւոյն գնահատելու համար սա աստուածային իրողութիւնը, անբանները, յղացքները անգամ ասուն, չօշափելի իրականութեան վերածող: Պարոնեան չունի տագնապը տիպարին, այսինքն protagoniste կառուցուածին, քանի որ իր բոլոր մարդերը ողողուած են արտակարգ ըսուելու չափ յորդ կենդանութեամբ մը որ կը բաւէ զանոնք մեղի պարտադրելու: Այդ վիպասանը գործողութեան վարիչ, տառամանրու կառավարիչ, մտայնութեանց վերլուծիչ ըլլալէ առաջ՝ մարդերու, իրաւ մարդերու արարիչ մըն է: Այս հաւաստումը զիջում մը չէ սակայն: Դուք իսկոյն պիտի ըլլաք անհանդուրժող Տիւսարի վէպերուն, այն գլխաւոր փաստէն ընկճուած որ այդ մարդոց ստութիւնն է: Ի զուր անցած են խելացի, զարգացած, նոյնիսկ իմաստասիրական որոշ տարրերով օժտուած ու զրել կրցող կնոջ մը ճիգերը, ինչպէս գործողութիւնը հետաքրքիր զարձնելու համար փորձած խաղարկութիւնները, իրադարձութիւնները: Այդ վէպին անձերը զուրկ էին ծնած կեանքին տարրական բարիքէն: Ու ասիկա այսպէս, ամենայն հաւատարմութեամբ Մամուրեանի վէպերուն: Պարոնեան Պաղտատ ալլաւ, Աբիսողոմ և Պապիկ աղաները գիտցած է մեր համակրանքին արժանացնել, անոնց բաշխելով պարզ, անվերապիւր կեանքին ճնորհը: Այս ընդլայնութիւններուն բնական է հետեանքը: Մարդեր camper ընելը ըս-

կիզըն է վիպասանին շնորհներուն: Ալ ասկէ անդին ներկայացող բարդ հարցերը քիչ կը զբաղեցնեն զիս: Գիտեմ որ պարզ մտութիւն է մարդերու իրաւութիւնը արժեւորել արուեստին ալ իրաւութեամբը: Բայց կան անհերքելի վկայութիւններ: Վերլուծեցէք Տոն-Բիւոքը, անոր մէջ երեան բերելու համար պակասը մեր օրերու տիպարային յատկանիշներուն (դասախօս մը կրնայ նիւթէն մեծ քեզ մը պատրաստել ու ներկայացնել գրականութեան ակադեմիի մը նկատաւման): Ատով հանդերձ Տոն-Բիւոքը մեծ տիպար մըն է, քիչիկ մը նոյնիսկ յաւիտենական: Պարոնեան անյուսկնոտ գրագէտ մըն էր: Աս ալ չմոռնալ: Ու երբ իր շուրջը գրողները իրենց գաղափարագրութիւնները, ընթերցումներուն արձագանգները կը փոխադրէին իրենց մարդերուն, վէպերուն մէջ, անիկա իր տեսած իրաւը կը ջանար իրաւ մարդերու միջոցով հանրութեան մատուցանել, ինչպէս կ'ըսէին իր օրերուն: Պարոնեան վիպասան մըն է, բացի սա իրաւութեան բարիքէն, առատութեամբը իր մարդերուն: Աւելի անդին, երբ իյնայ վերլուծման Պարոնեանի աշխարհը, դուք կը գտնէք բաւարար լուսարանութիւն: Վիպասան է դարձնալ իր սքանչելի dialogue-ով որ թէեւ թատերական շնորհ, արագ, երգիծական ուրրտով վէպի մը մէջ անփոխարինելի բարիք մըն է, ընթերցողը ամէն բոլի տիպարին մօտիկը պահող: Թէ Յ. Պարոնեան անկարող է հանդիսացած վիպական գործողութիւն մը վարելու, առարկութիւն մըն է զոր կը դիմաւորեմ առանց վախի: Մարդիկ նոյն մեղադրանքը բանաձեւած են Մոլիէրի հանդէպ որուն խաղերը կը զարգանան արտաքոյ ողբերգական օրէնքներու, տիպարային ճնշումներու, գրողը ազատ ձգելով իր բնական տարրին դէմ որ հեղեղութիւնն է: Այդ առարկութիւնը բանաձեւած էին Արիստոփանին ալ դէմ: Բայց երկու երգիծողներն ալ այդ ըզգայարանքէն (գործողութիւն մը վարելու) իրենց անբաւարարութիւնը գնած են որքան լայն բարիքներով: Տիկին Տիւսար, մանաւանդ Մամուրեան որքան խնամքով կը կառավարէին իրենց գործողութիւնները, չընկրկելով անհեթեթին, անմարդկայինին, բայց կը վրիպին իրաւ միալու սկզբնական պարտքին մէջ: Թէ Յակոբ Պարոնեան մեզի չէ ձգած վերլուծական լայն ապրումներ, հոգեղէն կեանքը լուսաւորող, պահանջներն է եղէն հորթ: Հոգեբանական վէպը ուրիշ աշխարհ մըն է և ուրիշ կըրթանք մը: Դիւք Պարոնեանի վէպին համար ամենէն պարզ ու բնական հարցը. — ժողովուրդ մը պահկերելու բարիքը: Ու դուք մէկ անգամէն կը զգաք այս էտիրենցի տոմարակալին գրեթէ

ցարդ անհաւասարելի մեծութիւնը։ Օտեանի վէպերը իբրեւ ծաւալ քանի մը պատիկ կ'առաւելուն քան Պարոնեանին վէպը։ Բայց փրկուածը։ Հոս է ահա Պարոնեանի արժանիքին հիմնատարը։ Ժամանակը որ կը սպառի անյադ արագութեամբ, արդէն թաղած է Օտեանի թերթօնները, անվերադարձ։ Յակոբ Պարոնեանի վիպական յօրինումները կը դառնան տակաւ թանկագին, երբ մտածէք որ սա օրերէն կէս դար յետոյ Արիստղոս աղաներու, Պապիկ աղաներու, Պաղտատար աղբարներու թոռնորդներէն հետք իսկ մնացած չէ։ Ահա թէ ինչու շէնք շնորհք վէպ մը լաստակերտելու անընդունակ սա քրոնիկագիրին հետ ըլլամ հանած արեւմտահայ մեծ վիպասանի մը վարկածը։

Գ) — Բարեբերուն որոնց հանգէպ մեր հին ու նոր գրողներէն ոչ ոք զմեզ այնքան երախտագէտ է կեցուցած, որքան միշտ էտիրնեցի, միշտ պարզուկ այդ տոմարակալը։ Պաղտանիք չէ որ գրական գործի մը ամենէն շուտ անցնող մասը կ'իյնայ անոր արտաքին գեղեցկութեանց կալուածին մէջ։ Ոճը, լեզուն, ստեղծագործական ուրիշ բարիքներ սահմանուած են քանի մը սերունդ վերջ տարտամացման, անհետացման նոյնիսկ։ Ու գրական գործին ամենէն ուշ մաշող մասը իր բարքերու մթերքն է։ Աւելի անդին, առանձին բարակիւմի մը մէջ ես կը վերլուծեմ բարձր հարցին հանգէպ Պարոնեանի շահած անհաւասարելի փառքը։ Պալլաք, ԺԹ. դարու առաջին կիսուն վրայ իր վէպովը գործադրած է հարիւր պատմաբանի համադումար ճիւղին զինը, այդ ընկերութիւնը, իր բարքին հիմնական երեւներուն վրայ սեւեռած ըլլալու։ Մարդիկ ո՛չ կիզօ, ո՛չ ալ Թոքֆիլ պիտի ուսումնասիրեն այդ շրջանը ճանչնալու։ Պալլաքէն չորս մեծ վէպ այդ բարիքը կը բաշխեն մեզի։ Անտաղանդ — զրելու արարքին մէջ — Շիրվանդադէն կը դիմանայ իր բարքերուն մթերքովը։ Արեւմտահայ ժողովուրդը ոչ ոքի մօտ այնքան բարքերովը ինկած է սեւեռման, որքան Պարոնեանի մօտ։

Դ) — Երգիծանքին որ դարձեալ իբրեւ հիմնատարը իրականութիւնը Յ. Պարոնեան անունին տակ ինկած գրական երեւոյթին, իմ աշխատանքին մէջ ունի իր առանձին գլուխը։ Հոս է որ ես կը զբաղիմ երգիծանքով։

Այս քանի մը շատ կենսական յատկութիւններով (վիպասան մը շատ մը ուրիշ շնորհներու կը պարտի իր յաջողուածքը. շնորհներ՝ երբեմն հասարակաց, երբեմն մասնաւոր։ Հապապիւրը մեր վիպասաններուն իւրաքանչիւրին հետ ներկայացող առանձ-

նախատուելի և ընդհանուր այս նկարագիրները իրենց տեղին կ'ու-
նենայ նկատի) պաշտպանուած է որ անիկա զրեց իր վէպը ու-
րուն համար ձեզի կը թելադրեմ քիչ մը ազատ կադապար: Ոչ
վերլուծում, այսինքն գիտունի յաւակնութիւններով ուռեցած
աշխատանքը քիչ, առնուազն կէս գրողներուն որոնք լայն հա-
ւաքումներէ, ճշդումներէ յետոյ կ'անցնին սեղանին գլուխը ու
սանկ ու նանկ կազմաւորուած cadreներու մէջ կը ջանան տեղա-
ւորել այդ ամբարումները: Կարգացէք Մայրան, Անգլիական Նախ-
նախ, համոզուելու համար սա ձեւ ըմբռնուած վէպի մը անտե-
ղութեան: Պարոնեան պարզ մարդ մըն է: Իր թերթերը, գիր-
քերը, յօդուածները զուրկ են գրական ամէն յաւակնութենէ ու
գիտութեան, պատմութեան սպասին համար իր անընդունակու-
թիւնը չէ աշխատած եղերական արդիւնքներու վերածել ինչ-
պէս ըրին Չերազը, մանաւանդ Եղիան: Ոչ կառուցում, այսինքն
երկար մարդանքներու, ինքնասրբագրման գինով մը վիպական
գործողութիւն մը զարգացնելու կարիք, նոյնիսկ շնորհ, քանի
որ կեանքը, իր անծրագիր, ազատ զնայքին մէջ զիտէ մեզ նը-
ւաճել: Կան անշուշտ բարդութիւնները նիւթին ինչպէս հոգին
աշխարհներուն ներսը: Բաւական մը, Բասթիօն մը թող խորանան
դէպի այդ անդունդները: Ատիկա իրենց իրաւունքն է ինչպէս
իրենց տալիս: Արուստը. թերեւս փութաք ազազակել, որ
կառուցում է ամէն բանէ առաջ: Բայց կեանքը, արուեստէն
առաջ: Ճապաղա՞նքը: Կրկնութիւնը: Քաջքը: Կարճ տա-
փակութիւնը անկառօյց վէպերուն: Հեռու ինձմէ սրբապղծու-
թիւնը այդ փառքի՞րը անգիրտելու: Պարոնեան քիչ անգամ ու
քիչ տեղ ինկած է այս մեղքերուն կրունկին: Բացէք Մեթաֆի-
զիկա Մարտիանէրը ու բացէք Արեւոյշը: Առաջինէն ձեր զգացած
անհանգստութիւնը ոչ միայն վաղանցուկ է, այլ մանաւանդ
չատ սակաւագէտ: Մանուկ աղա մը, իր անտանկի ռարիվորիով
կը նեղէ մեզ այսօր, բայց չի յաջողիր իր շուքին տակ առնել
վէպին միւս անձնաւորութիւնները որոնք իրենց այնքան ալան-
դակեալ, ծաղրանկարային կերպարանքներուն հակառակ մեզ կը
գրաւեն: Փորձեցէք նոյն ձեռով Տիւսարի Վաթիկէն հանդու-
րեալ: Պիտի գտնէք որ այդ հասուն, գովուած, գրագէտի մը աս-
պարէզը փակող վէպին մէջ ոչ մէկ տեղ մեր շահագրգռութիւնը
պիտի մնայ արթուն: Մերը չէ յանցանքը երբ այդ վէպը կ'իյ-
նայ ինքնասրբագր մեր ձեռքերէն, աննուաճելի ձանձրոյթէ
մը, չըսելու համար նեղութեան զգացումէ մը նուաճուած: Ահա
ձեզի նոյն շրջանէն, նոյն մասնութենէն վերցուած երկու գոր-

ծեր: Տիկին Տիւսար վիպելու արհեստը կատարելագործած էր Ֆրանսացի մեծ վիպողներու աշխատանոցին մէջ ու հասած ... չկարգացուելու տխուր բախտին: Պարոնեան թերևս տառն իսկ չէր գտած օտար վէպերը ... կարդալու: Բայց ունէր իր տաղանդը, աշխարհը անդրադարձելու, իր ազատ, անխելք, անկառօյց շարժումներուն ընդմէջէն: Մէջտեղն է արդիւնքը: Ու ասիկա այսպէս՝ Պարոնեանի վէպը տարբադադրել երբ կը փորձենք: Եթէ դժուար է այսօր Մեծապառն Մաքսիմիւսը մերկել հեգնութեան պատմութեանէն և անոր մէջ տեսնել յանդգնիլ անորուն երազովն էր ապրեր իրեն տաղանդակից Արփիարեանը, վիպական յօրինումներուն մէջ. իրմով խանդավառ Կամսարապանը, իր պատկերներուն ու վէպին մէջ. Սիպիլը նոյնիսկ ուրուն դառնաբոյն փորձառութիւնը կեանքէն, մեր բարքերէն, մեզի տուաւ յաջող գիրք մը զրեթէ (Աղջիկ մը Ներքէ), եթէ, կը կրկնեմ, դժուար է այսօր Պարոնեանի պատկերները հեգնական են դուրս արժէքներու իբր շրջանակ ընդունիլ, կը հաւատամ որ հեռու չէ օրը երբ վիպական ստեղծումները Պարոնեանին զինքը պիտի դասեն մեր վէպին առաջին, արժանաւոր գործաւորներու շարքին, մօտիկը Հրանդին; Թշկաւանցիին ցեղադրոյժ գործին: Արդարեւ, անմիջական, պարզ, չափազանց յստակ չըրջապատէ մը անոր վերցուցած «տոգին իսկ վրան» անձնաւորութիւնները որոնց հանգիւստմը կ'ընէին մարդիկ, իր օրերուն, գրեթէ ամէն քայլափոխի, և որոնք Պարոնեանի վէպը կը լեցնեն, գաղիացիք կ'ըսեն peupler, հազիւ թէ կը զատուին կեանքէն, և ուղղակի, անմիջական, ու բախտաւոր ալ ծնած, մեզի մատուցուելու գրականը երբեք չյիշեցնող եղանակովը direct պատմումին: Ասիկա ինքնին բա՛ւ՝ որպէսզի Պարոնեանի գործին կէսը զրեթէ բարձրանայ վիպական ստեղծումին փառքին: Դժուարագէտ, սուղ և այլապէս իրաւ միւս փառքը, այդ անձերը պատմութեանող, — ծաղրին ազն ու պղպեղը որ բոլոր այդ մարդերը կ'օժտէ կծու համով մը, պիրկ ու կոկ, լայնօրէն մեզ համակող զուարթութեան մը մէջ զանոնք պարտադրելու մեր միտքին, անկարելի կերպով մը զանոնք հոն դրուագելով: Արտասանեցէք Մայսա և Ուրիստոմ ալա բառերը և ասանց վախի, նախապաշարման հետեւեցէք ձեր մէջ արթնցող զգայութիւններուն: Պիտի չուշանաք դատելու հիմնական զանազանութեան աստիճանը: Կը հետեւի թէ՛ օրքան բարձր շնորհներ ունէր Յ. Պարոնեան կեանքը նուանելու դժուար օրքան ապրախտ աշխատանքին համար: Բազմապատկեցէք Մեծապառն Մաքսիմիւսը,

այս անգամ մեծապատիւ աւագակներ անունին տակ, ուր պաշտօնէութիւնը, ժողովուրդ կողոպտող զառարկողը ինկած ըլլար սեւեռման, բռնութեամբ ու ահով առնելու ինչ որ առաջինները կը ջանային առնել . . . մուրալով: Բազմապատկեցէք ձեռնարկը, ուրիշ անգամ մեծապատիւ վանառականներ, մեծապատիւ արհեստաւորներ, մեծապատիւ անպատիւներ տարազներու ներքեւ որպէսզի նուաճուէին ջոջ ու խոնարհ աւագակները որոնք մէկ ձեռքով կ'առնեն ու միւսով կուտան օղային աշխատանքը ներկայացնող դործ մը ու այդ ձեռնածութեան մէջ կը զիզեն միլիոններ: Պարոնեան կը ճանչնար շուկան մեր որն է գրողէն աւելի, քանի որ հոն անցան իր աշխատանքի ժամերը: Թող աւելի տար մեզի ոսկերիչները, խանութպանները, արհեստաւորները, ոչ իրենց *tragique*ին այլ իրենց զուարթ փիլիսոփայութեան մէջ, երբ կը գտան Պիզմարքին ճառը և Սալզպերին, զուք կ'ունենայիք մեր յիմարութեան զրաւականները: Ու շարունակեցէք այս ձեռով, սա յօրինումները տուներէ ներս, կիւներու նուիրապետութեան վրայ, ուր դրամը, զեղեցկութիւնը, յիմարութիւնը, սոոր կիրքերը, սուղ շնորհները հոգեղէնին իրարու հետ կ'ապրին այնքան խիտ, այնքան ծանր իրենց լարուածքները: Մօտիկն էք, այս ենթադրութեանց ճամբով, պարագրկումը ընելու Պարոնեանի աշխարհին որ հաւասար կուգայ մեր մեծ ասպարէզին համար նախասահմանուած վիպողներէ մեզի հասած աշխարհին: Ռաֆֆի մը, Շիրվանզադէ մը ուրիշ բան չըրին եթէ ոչ իրենց տաղանդը կազմակերպուած ձեռով մը փոխադրել ու լարել մեր ընկերութեան զանազան շրջանակներուն: Ապերախտութիւն՝ այս աշխատանքին մէջ այդ մարդոց աճապարանքը, անփորձութիւնը, զուցէ փառասիրութիւնը պատմող անբաւարարութիւն փաթիթի մատի, անոնց դործէն ներս մեր օրերու արուեստին համը գտած չըլլալ մը խորանարդել ու զանոնք նետել անարգութեան սիւնին: Երախտապարտ եմ իրենց, որոշ մեղադրանք մը բանաձեւելով հանդերձ իրենց արուեստի հանդէպ անփութութեան, զանցառանքին, այն մեծ բարիքին համար որ ծաւալն էր իրենց վէպերուն, քանի որ այդ ծաւալէն ներս արեւմտահայերուն քանքում-գաղափարները, կամ զեփիւռներն են որ կը շրջագային: Ասոնք, գէշ աղէկ մարդերով կը տրոփեն ու մարդերով՝ որոնց աչքերը մարախարխիս են իրենց բարքերուն խաւերէն ներս: Տասը հատոր մեծապատիւներ (ըսել կ'ուզեմ բարքի վէպ, Պարոնեանէն) պիտի կազմէին աւրեւմտահայ գրականութեան ամենէն անկորուստ, փառաւոր կո-

թողը: Բայց բախտը մեր ուզածը չուզեր: Չուզեց ալ՝ Դէպի Իրապաշտներ փաղանդին արժէքաւոր անուններուն հետ: Այդ բախտը Պոլսոյ ամենէն գեղանի կնիկներէն մէկուն ձեռքը զրիչ մը սահեցուց անշուշտ, բայց քաշուեցաւ մէկդի որպէսզի այդ զրիչը գործածուի սուտ ու փուտ, կարկտան դաղափարներու, տաղնապներու արտահանումին: Բախտը դաւաւ Ծերենցին ալ ուսերուն, բայց դարձեալ ձգեց առանձին պատուական բժիշկը որպէսզի թեթեւ փառասիրութեանց պողոտաները խորանայ անիկա եւ իր ստուերովի ճանչցած կեանքերը վերակոչել յաւակնի իրրեւ իրաւ, իր օրերուն տաղնապանքը դիմաւորելու կոչուած արտաւ փոյթ առաքելութիւն: Ու շրջեցէք ձեր մտածողութիւնը, դէպի արեւելահայերը: Յիշեցէք առակը որուն համեմատ սգնա մեռիւր եկուր սիրեմը արեւմտահայերուն ամենէն յատկանշական ստեղծումը կը մնայ գրեթէ, ու մտքի առջև բերէք Շիրվանդադէն որուն նիհար տաղանդը այնքան պարարտ ձեռք մը պաշտուեցաւ (բառը իր հին առումով) ժամանակէն, որպէսզի հասնէին մեզի իր վէպերը, թատրոնները: Հոստոսներու շքեղ մասնաւ գէտներ՝ իրենց գրագէտները անօթի ապրեցնելու սրբազան գլխութեան մէջ: Անշուշտ յազ ու պարարտ չիջաւ գերեզման աւրեւահայերուն մեծ վիպասանը, Ռաֆֆին, բայց գտաւ խմբաւ գրատան մը մէջ իր խորշը ուր իր ոստայնը լարած՝ ստեղծեց իր գործը, որ տպուեցաւ Արծրունիին հերոսական մտատեսութեամբը: Ու Թումանեանը: Ու Աղահանցը: Ու Ահարոնեանը: Ու Իսահակեանը: Որոնք գէշ աղէկ, քիչ ու շատ պաշտպանութիւն գտան: Ո՞ր ձեռքը երկարեցաւ դէպի թշուառ, թափառական ստեղծիչը Մեծապարէ-Մարաշլաններուն: Չեմ կրկներ Պարոնեանի կեանքին տոման: Դիտել կուտամ որ արուեստի գործն ալ գործ մըն է, ժուժ մը փորով պայմանաւոր: Ու այդ ժուժը չտուինք այդ մարդուն: Յետոյ, խորհած ունի՞ք արդեօք միւս ալ փաստին: Պարոնեանի ստորագրած բոլոր էջերը ամենէն փնտռուած էջերն էին շրջանի գրականութեան: Թէ այդ ամէնուն հակառակ, այդ շնորհառատ հեղինակէն մեր գրականութիւնը չէ ժառանգած համապատասխան փառք ու բարիք, իրողութիւն մըն է որ զիս կը մղէ խորհրդածելու: Կը հրաժարիմ այդ մտածողութիւններուն ընթացք տալէ: Այնպէս ինչպէս հասած է մեզի Պարոնեանին վիպական վաստակը, առանց հեգնութեան նպաստին իսկ, մինակը պիտի բաւէր մեր յարգանքին, սիրոյն: Վերը թելագրեցի որ Պարոնեանի այդ էջերը անբաւական կուգան ասպարէզէն վիպողը պարտադրելու մեր նկատառ-

ման: Բայց կայ վիպակը, որմէ երջանիկ նմոյշներ են Աւարձն Տեաւառնէրը, Աւարձն Կռնէրը, Պարահանդէսէն Օր Տը Ետը, Քաշտաւառ-Ռէտն Վճահէրը, Պաշտաւար Աղբարը: Կայ տակաւին աւելի համետ չըջագիծով կեանքի կտրոնք(*) (tranche de vie), խորագրուելու արժանի միւս շարքը, ուր, օրուան կեանքին կերպարանքները հեղինականին պղպեղովը համեմուած, բարքերու ըզմայլելի հարադատութեամբ մը, մանաւանդ զերծ՝ բարոյախօսութեան, ազգայինճիւղութեան, վարժապետական ճամբարտակութեան մեղքերէն, չահուած, անկորուստ քանդակներ են, անհետանալու ճակատագրուած կարգերէ: Արեւմտահայ քաղքներին — Պարոնեանի գործը մեր զրականութեան (արեւմտահայ) կարելի քաղաքն է միւս կողմէն — իր ոսկեգարն է ունեցած զբրամէ, գործառնութենէ, չէն ու լայն ապրումէ, վաճառականութենէ, բարքերէ ու դասակարգային հանդամանքներէ այն քառորդ դարուն մէջ որուն վերջին տարիները կ'ընկղմին 1885ին, չըսելու համար 1890ին խորերը: Հարուստը, այդ քառորդ դարուն, աւելի է իրրե գտնակարգային միութիւն քան ամիրան: Մտաւորականը կերպարանք է փոխած, նետելով ամիրայութեան սպասեակի իր նուաստ ծառայականութիւնը, դառնալու համար հարստացած քաղքենիին մէկ sosie՞ն, դրամէ դուրս հարցերու կալուածին մէջ: Վարժապետութեան ոսկեգաւթը նոյնպէս: Արհեստաւորը գտած՝ իր մարդկային արժանապատուութեան զգալարանքը, թուրքէն որոշ չափով մը պաշտպանուած: Եկեղեցականը վերականգնած իր հմայքը դոր ամբօրէն վտանգած էր Զարթօնքի սերունդին ձախ թեւը, կրօնքի վրայ իր որոշ յարձակողականով: Դիւղայի՞ն: Զկայ անիկա Պարոնեանի գործին

(*) Իրապաշտներով քաղաքացիութեան իրաւունք ստացած այդ ձեւ քոնկիլը Պարոնեանին հետ, ու մանաւանդ անկէ վերջ, տակաւ պիտի կորսնցնէ սկզբնական իր նկարագիրը: Պարոնեան անոր մէջ կեանքի լայն, ազատ, հաստ պատկերացումներ միայն փառասիրած է: Հեղինութիւնը այդ ջանքին վերե միջոց մը միայն: Մարդիկ առանց ճիշդ կարգացին այդ կտորները, զարմանալի հաւատարմութեամբ մը զիրենք իրենց դարձնող, իրապաշտները, խնամքի, յարգարանքի մեղքերով, ազատեցին անոր սկզբնատիպ շնորհը: Մանրակրկիտ, մեթոտիկ ըիբ ըլլալու համար բռնագործութեան մղուած այդ պատկերահանութիւնը լայն չափով մը պիտի արժարժէր նկարագրամու մեր ախորժակները: Լեւոն Բ սլալեան բարիդեան իր թղթակցութիւններով դուռը կը բանայ այդ նանրահանդէսին (Արեւելի, Հայրենիքի մէջ իր տպաւորութիւնները), Արշակ Զօպանեան, աւելի քիչ զգացող զբաղէտ, աւելի շատ զարդի պիտի ապաստանի, այդ տպաւորութեանց մերկութիւնը դարձանելու: Միջայլ կ'ընտան, աւելի ուշ, որոշ խաւերէ (Խարբերդ) պիտի ընէ սեւեռումներ, կնքահայրը՝ անմահ Պարոնեան այդ պատկերներուն:

մէջ ու գիտէք պատճառը: Ահա այդ ընկերային վիճակին անմահ ազատագրողն է Յակօր Պարոնեան, զրազեքս որ այդ ամենէն անթառամ, վճռական, անփոխարինելի վկայութիւններ է մեզի կտակած: Այս թելագրանքը կը խնդրեմ որ տարածէք գէպի Զարթօնքի մարդերը, Ռոմանթիքները, Դէպի Իրապաշտները խուճերին միւս ջնջ ներկայացուցիչները, այսինքն մէկուկէս սերունդի մեզի ձգածին մէջ ճշդէք գումարը ազատուած մթթերքին: Կատարեցէք այդ պարզ վերածումը ու այն ատեն միայն պիտի ըլլաք արդար Յ. Պարոնեանի վաստակին հանդէպ: Իմ ի՞նչ փոյթը փողփողէնէջ, բոսորագեղ արշալոյսներն ու վերջալոյսները, փափկաթե զեփրեռներուն համբոյրը կամ վարդակարմիր մայրաներուն դալուկ անուշութիւնները, կոյսն ու լուսնակը, և կամ մեր գրողներուն շփացուած կենդանագիրներուն տաղանդը, կամ ազգային հանդէսները, ատենարանութիւնները, երբ այդ ամէնը անբաւական պիտի գային չնծի տալու այդ մարդերը: Յակօր Պարոնեան իր սերունդն է, զինքը կանխողը նոյն ատեն: Անոր ընդարձակ գործին մէջ ընդարձակագոյն մասը կը գրաւուի իրաւ մարդերէ, իրաւ ապրումներէ: Բարքերու վրայ նուաճումը ամենէն աւելի դիւրաւ գործադրելի՝ վիպական կալուածէն ներս: Պարոնեանի կենդանի պատկերները կտորներ են ուր աշխոյժը, զիծերու սրութիւնը, տախտակներուն արագ արագ շրջումը, իրենց զանազանութեանը մէջ մեզի բերելու կարելի ամբողջութիւն, հարադատութիւն (բարքերէ, արարքներէ, մտայնութիւններէ, աշխարհէ), արտայայտման մէջ պարզութիւնը, յաջողակ ճշգրտութիւնը, սկզբնաբար կը խառնան, արեւմտահայ նորազէպը ընելու աստիճան այդ գրականութեան երկրորդ յաջողուածքը: Անշուշտ, քանի մը էջերու վրայ ինքզինքը սպառելու սահմանուած այդ պատառիկները կեանքին կնիքին տակն են այդ կարճառօտութեան: Բայց այդ մեղքին պատասխանատուն տաղանդը չէր ապահովարար: Պէտք չկայ մեծարարաւ յայտարարելու որ վէպը պայմանաւոր է կեանքին հասակովը: Ձեռք ձուկը մեծ ծովի մէջն ըսեր է մեր Ժողովուրդը: Ու այդ մեծ ծովը չէր մեր կեանքը: Կը զգաք անշուշտ սլաքը իմ մեղադրանքին որ Պարոնեանը չունի առանձնարար նկատի: Անկառ ուղղուած է ամբողջ հայ վէպին (արեւմտահայ ինչպէս արեւելահայ): Ինչո՞ւ մեր վէպը չըլլայ փառասիրած մեծ առամանները աւելի մեծ կեանքերու: Բայց հարցումին հետ արդէն դուրս ենք իրականութեան գետինէն: Ըսեր եմ տեղ մը այդ մեծ-ժողովուրդ՝ մեծ առուես բախտաւոր տարագին իրաւ կշիռէն

ու չեմ եղած միամիտ պզտիկ-ժողովուրդ՝ մեծ արուեստ տարազին ալ պատրանքէն։ Արուեստի հարցերը կեանքին հետ կը զրուին բայց չեն հպատակ համարողականին որ հիներուն մօտ մարեմարիք կը նշանակէ ու նորերուն համար զիտութիւնն է ամբողջական։ Պարոնեան կրցածն է որ ըրած է, այսինքն տուած է ինչ որ կրնալին ընդունիլ իրմէ։ Ու մեր հասարակութիւնը, իր շրջանին, ատկէ աւելին անդիտացած է արդէն։ Համբաւնե՞րը, որոնք շինած է սակայն անիկա փաղանգին մեծ միութիւններուն։ — Աս ալ ուրիշ դժբախտութիւն։ Թէրզեանի մը վարկը իր քերթուածներէն չէր գար։ Վստահութեամբ կ'ըսեմ ասիկա, քանի որ զանոնք կարդացողները վարժապետներն էին, քիչիկ մըն ալ տղաքը, իր աշակերտները։ Ու հանգիստօրէն, վարկածը, զործագրելի Նար-Պէյին, Չերազին, Սեթեանին եւայլն։ Այս փառքերը կը նմանին սունկին որ չի կրնար չբուսնիլ երբ կան տաք հողն ու խոնաւ քերթութիւնը։ Վիպասան Պարոնեան մը նորութիւն մը չէ, վիպասան Երուանդ Օտեանի մը հետ համեմատած։ Տառնէլէս Գաբէ Պալէն Դոբը մէկ մըն է, այսինքն քրոնիկ մը, ուր զերակատարները իրաւ, ապրած մարդերը կու տան։ Օտեանին վաւերական այդ գլուխ-գործոցը չունի իր *cor-tege*ը։ Պարոնեան նոյնիսկ Հահաթ Զեռադեբեյին մէջ փոքր պատկերները հանդիսաւորող գրագէտն է։ Ահա թէ ինչու կ'արժեռքեմ այդ պատասիկները, այն հսկայ բանին ալ հետ որ անանձնութիւնն է Պարոնեանին այդ աշխատանքին մէջ։ Չերազի հասունկոտոր տղաւորապաշտ էջերը չեն որ 1870ը պիտի ըլլային փրկած կորուստէ, ոչ ալ Մամուրեանի Հայկական Նամակաշին։ Ո՛չ ոք, այդ օրերուն, Պարոնեանէն դուրս, այդքանն ալ այդ կեանքէն մեզի կտակող։ Ի վերջոյ այդ քառորդ դարու Պալիսը ո՛չ Թէրզեանին, ո՛չ Տիւսարին, ո՛չ Եղիշէ վարդապետ Դուրեանին և կամ Պէրպէրեանին, ասկէ փառաբանուած Գարագաշին մէջն է որ մեզի կ'ըլլայ մատչելի։ Գէշ կամ աղէկ, գէր կամ նիհար, անբաւարար կամ բաւարար չափով, այդ քառորդ դարը կայ, գրեթէ ամբողջ, միշտ էտիրնեցի պարզուկ տոմարակալին գործին մէջ։

Գ.

Յակոբ Պարոնեան զօրութեանակա՞ն քաւերագիր մըն է

Պարոնեանի կենսագիրները յատկանշական մանրամասնութիւն մը կ'արձանագրեն որուն համեմատ Պարոնեան Պալիս, քանի մը տարի գերասանութիւն ալ ըրած է։ Ահա, այդ մասին,

Հրանդ Ասատուրի վկայութիւնը. «Պարոնեան որ իր առաջին եւրիտասարգութեան մէջ դերասանութիւն ըրած էր և շատ կը շահազրգուէր թատերական խնդիրներով, Թադէն(*) մէջ զբաղած է նաև քաճեցականով: Այդ ատենները Վարդովեան կը վարէր Օսմանիյէ թատրոնը, ուր յաջողութեամբ կը ներկայացնէր օբեքերներ: Իր գլխաւոր դերասաններուն մէջ էին Փասուլիաճեան, Թրեանց, Ջափրաստճեան, Պէնկլեան, Թոսպութեան, Բաբազեան: Դերասանուհիներուն մէջ նշանաւորագոյն տեղը կը գրաւէին Գարագաշեան քոյրերը: Անոնց ամենուն մասին Պարոնեան կը յայտնէր իր դատաստանները թատերագետի ճաշակով»: Յետոյ է այս վկայութեան արժէքը: Ունինք այդ շրջանէն Արաճ-Նաթան Աբէեփան (1868) և Նէո-Տերանց Դաւայ ճը որ իր մահէն բաւական տարիներ վերջը լոյս է տեսած (1911) սրբապիղծ խաչագողի մը ախորժակովը անշուշտ: Արաճ-Նաթան Աբէեփան համար ունինք գեղեցիկ ալ աւանդութիւն մը: Պարոնեան զայն հրապարակէն հաւաքած է, անոնց վաճառումը արդիւնէն համար, ու այս հերոսութիւնը՝ հակառակ իր նիւթական «միշտ անձուկ» վիճակին: Նէո-Տերանց Դաւայ ճըին համար իր վերապահութիւնը՝ ուրիշ փաստ: Պապը, Շողոտը՝ իրմէն ուրիշ խաղեր: Ըսի՝ թէ այս վերջինին պակասող արարը Օտեան իր կողմէն զբաղ է կըրկին: Պապասար Աղբարը և Մեծապաիւ Մաբաղանէրը յարմարացումներ են, ուրիշներու կողմէ կատարուած իր արձակ պատմումներէն:

Այս գիտողութիւններուն, փաստերուն պարզ է հետեւանքը: Արիստոփան ու Մուրիէս վերծանող, բեմ ելող, ներկայացումներ դատող, դերասանները իրենց ասպարէզին մէջ առաջնորդելու չափ խելք(**), թափանցում պարզող, թատրոնի վարիչները իրեն բարեկամ ունեցող սա մարդուն քաճեցական սա վրիպումը: Թէև գծուար, բայց բ՛լ-անբացատրելի: Բազմաթիւ՝ ազգականները որոնք արդիւնած են գործողութեան զգալարանքով մը ամենէն առատ օժտուած մեր մէկ գրողը, մեզի կտակելէ առնուազն միջինէն վեր տարողութեամբ կատակերգական յօրինումներ(***)։ Անոնք մերձաւոր նմանութիւն մը կը

(*) Թատրոնը հանդէսն է Պարոնեանին (1874 - 1877)։

(**) Կայ աւանդութիւնը որուն համեմատ 1873ին Դուրեանի գործերը հաւաքող մարմինը անոր քաճեցական խելքին յանձնած ըլլալ Պարոնեանի նկատառման։

(***) Շէյքսպիր, Փոռնէյլ, Ռասին, առաջնակարգ ողբերգակներ,

պարզ են այն միւսներուն որոնք միջամտած էին Պէշիկթաշիանի, Դուրեանի, Թէրզեանի, Նար-Պէշի ողբերգութիւնները կործանելու: Չեմ տարածուիր. չեմ ըներ վերաքաղը այդ ամենուն: Նոյն համայնական կարիքը՝ մեր բանաստեղծները իր բռնութեան ենթարկող: Նոյն կարիքը ու աւելին, այս անգամ տալանդի մասնայատուկ նպատակ մը որպէսզի գրուէին Պարոնեանի խաղերը: Կ'ընեմ հպումներ որոնք լոյս նետէին Պարոնեանի վրիպանքին վրայ:

ա) — Բացառիկ, չըսելու համար մինակն է անոր բաւերական զգայաւանքը (որ աւելի է քան *le sens comique*) արեւմտահայ գրականութեան մէջ: Այդ զգայարանքն է որ կարճութեան, արագութեան, շարժումի տարրերով կը դիմաւորէ իրեն մատուցուող կեանքը: Նոյնիսկ հոն ուր խօսակցութիւնը կը պակսի (Պոյոյ Բը Պուլայ Բաղերան Ֆէշը, Հասհոն Զեռաբեարը, Աշխէն Զոլէշը), կեանքը գործօն սարուածներով ինքզինքը կը յօրինէ: Պարոնեանի նախադասութիւնը մտածում մը ծածկելու ատենն իսկ կը քալէ, կը գործէ: Այս առաքինութիւնն է ահա ինչ որ գիրքերը կ'անուանեն թատերական զգայարանք: Հիմա, փոխադրուեցէք մեր սովորութիւնք թատրոնին երկար *tirades*ներուն որոնք բառ են, բացազանչութիւն, բաջաղանք: Անոնց մէջ նախադասութիւնը հայեցողութիւն է, ոչ-զնայուն, եթէ կը ներուր բացատրութիւնը: Ինչ ալ էտ, որպէսզի թատերականը պայմանող այս գործողութեան տուրքը Պարոնեան ըլլայ վստահած օրը օրին, համաձայն ստիպողական կարիքներու, երբ աւելի քան անհրաժեշտ էր զայն տնտեսել, խնայել, պահեստի պահել, խտացնել ու կազմակերպուած արդիւնքներու համար միայն գործածել: Թէ Թաբոնը, աւելի առաջ՝ Սֆրաբը, աւելի վերջ՝ Խէկարը ձեռագիր կը պահանջէին. թէ հրապարակի թերթերն ու

չեն մերժած զբաղիլ կ'աւակերպեամք, սեռին երկրորդական նկարագիրը պատրուակ առնելու նանրամտութիւնը խաբանելով գործնական: Այդ ամենէն տարածուն թատերական կաղապարը, Ֆրանսացիներուն խաղը, *pièce* կոչուած, կը սնանի կեանքին ամբողջական մասնցով: Մոլիէռի Մարդասեւցը ողբերգութեան մը չափ տրտում բարեխառնութեամբ կը զարգանայ, ու խնդրական՝ բացառաբար գովի գգայաւանք մը պահանջը որպէսզի բացատրուին Մոլիէռի միւս կատակերգութիւնները, Ողբերգութիւնը, հիններէն կաղապարուած իր կերպարանքովը, մեր օրերու ընկերային յորինուածքը չի մերժեր անշուշտ, բայց կը տառապի ինքն իրեն հաւատարմ մնալ կրնալ: Թատերական զգայաւանք, ահա հիմնականը: Ու Յակոբ Պարոնեան, իր ընդարձակ գործին զրեթէ ամէն էջին տուած է փաստը անոր գոյութեան:

հանդէսները անոր գիրը կը մուրալին, իրողութիւններ են միայն: Դերասանները, թատրոնականները խրատելու չափ փորձառութիւն ամբարած ու առաջնակարգ գրողէտ Յակոբ Պարոնեան պարաքին տակն էր այդ փորձառութեան դասերը իրեն համար օգտագործելու: Հոս դուք ազատ էք վկայ կոչելու իր միջավայրը, կեանքին պայմանները, բաւարար չափով մը ծանօթ, ներսէն ու դուրսէն հազարումէկ արդիւքները որոնք մեր ներշնչումը կը կորստեն, մեր ուշադրութիւնը կ'աղան ու մեզ մեր գործին կը նետեն դեռ չսկսած, յոգնութեան, լքումի շատ յոտակ հոգեվիճակով մը: Գլխաւոր պատասխանատուն Պարոնեանի թատերական զգայարանքը ապարդիւն ձգող՝ խմբագրական իր աշխատանքին էր: Հանդէս մը խոշոր վառարան մըն է ուր ամէն բոլոր պէտք է իյնայ մեր ուժերէն մասնիկ մը զոնէ որպէսզի կրակը մնայ վառ: Արուեստի գործը՝ ծանր կեդրոնացում, ծանր ուժերու գրոհ:

բ) — Իր տիպարները, ուրիշ ազգակ, իրենց իսկ նկարագրովը, որոշադրելու խաղին կեանքը, զնացքը: Կ'ընդունիմ որ անոնց բոլորին ալ շնորհուած է բացառիկ կենդանութիւն: Բայց թատրոնը կ'ապրի յարանուն կեանքով մը: Ուրիշ խօսքով՝ կենդանութիւնը բաշխելու, երկարատեւ ընելու արարքը՝ աւելի հրամայական: Բոլոր այս նկատումները կը վերածունին կառուցման փաստին: Չեմ ըսեր որ միջին քաղքենին անընդունակ է ծանր ապրումներու: Բայց կ'ըսեմ որ տրուած պայմաններու մէջ, ամէն բան նոյնը պահելով Պարոնեանէն տիպար մը նուազ տոկուն պահելու հանդէս մը պիտի պարզէր մեր դէմ, քան Շիրվանզադէի մը մէկ տիպարը: Տաղանդը հոս կշիռ չունի: Յիշեցէք Թլկատինցիին տիպարները որոնք ունին իրենց սուր գիծերն ու պահերը բայց չեն քաշեցական, վասնզի չեն ապրիր անելով: Պալատաւոր աղբարը և Աբխաղով ալան մօտիկն են անշուշտ տիպարային առաքինութեանց: Բայց բացի կենդանութեան կարճ պահերէ, գործողութեան գնացքին վրայ զուրկ են տարրական ազդեցութենէ: Արդ, գործողութիւնը, միւս միակը, թատրոնն է երբ կ'ըսեմ, չափազանցութեան մէջ չեմ: Ու գործողութիւնը կեդրոնական քանի մը անձերուն հոգեկան ուժին պահանջովը կրնայ վարդանալ: Այլ իմ ինչուս պէտք քոյլետի մարդերը, սիրուն, տաք, համակրելի կամ հակակրելի: Անոնք դուրսէն վարկեր են իր գնացքը շարունակող մայր գործողութեան: Այս պատրանքն է որ մեր նոր գրականութեանց մէջ թատրոնը ենթարկած է ծանր վերադարձներու: Մեր վէպին ինչ-

պէս թատրոնին մէջ առաջնակարգ անձնաւորութեանց տաղնապը և երկրորդական անձնաւորութեանց յաջողուածքը մէկն է մեր գրականութեան ամենէն յատկանշական երևոյթներէն (ազատ էք սա երևոյթը ընդարձակ տեսնելու, այսինքն մեր պատմութեան մէջ ալ հիմնականէն ձախուղանքը, երկրորդականէն յաջողանքը հասկնալու նոյն իրողութեան իբրև մէկ ուրիշ երևոյթ)։ Ասկէ դուրս կայ Պարոնեանի տաղանդին իսկ ճնշումը, որ, մարդերը տեսնելու մասնագիտութեան մէջ զարգացած իրագործում մըն է, այսինքն թատերական կառոյցի մը համար երկրորդական, նոյն իսկ փաստարար շնորհ մըն է։ Վերլուծողները չեն ճկիր համար գրելու հակադիր գործողութեան։ Ու մեր արարները, վերլուծօրէն յօրինուած, չեն յիմանար ծանր համադրութիւններու ճշնշումին։ Արիստոյոմ աղան կը պահէ բեմը ոչ իրմով, այլ իր շուրջը յուզուող անասուններուն հուզեցումը, այսինքն բարբերով։

Գ) — Մեր հրապարակին քնկալչութիւնը ու ասոր անդրադարձը։ Դուք մի անցինք իրար, զձեզ հասարակութիւն մը կարծելու որ ըլլար ընդունակ թատրոն մը ապրեցնելու։ Ձեր պապերը լեցուցին ռոմանթիք մեր խաղերուն սրահները, թատրոնին հազիւ իսկ մտածելով։ Ձեզմէ շատ ստուար մաս մը թատրոնը կ'արհամարհէ, բայց իր գրամը չի զլանար այդ ներկայացումով շահագիտուած բարիքին հաշւոյն։ Ձեզմէ շատ փոքր թիւ մը դարձեալ կ'արհամարհէ այդ թատրոնը, քանի որ իր զարգացումը զինքը կ'արածնէ օտարներուն յաճախել, առնելու համար քաղաքական վայելք։ Այն ատե՞ն։ Այսինքն ի՞նչ բանի պէտք կուզայ թատերական գրականութիւն մը որ իրմէն առաջ կարօտ է շատ մը ուրիշ բաներու։ Պարոնեանի օրերուն այդ գրականութիւնը աւելի քան նախնական վիճակ մը կը պարզէ։ Թուրքերու կայսրութեան մէջ դարեր ու դարեր թատերական ներկայացումները չեն զատուած փողոցայինին մակարդակէն։ Ոչ մէկ թատերական գործ՝ թուրքերէն։ Ընդարձակեցէք տըրուածը դէպի հազարամերը արեւելքին որպէսզի համոզուիք իրականութեան։ Չորս հինգ մեծ գրականութիւններ, հազարամերը հաշուող գործօնութեամբը (չինականը, հնդկականը, պարսկականը, արաբականը, թրքականը) չեն ազատագրած թատերական միջակ յաջողուածքէ մը յիշատակ մը։ Սադանդաւան բացառութիւն մըն է ու իր արդ կ'արժեքորէ։ Երբ սեղմէք ձեր ներկատողութեան շրջանակը ձեր ժողովուրդին պատմութեան, ձեր գտածը տարբեր բան մը չէ։ ... 1860ին պոլսեցիներուն համար ազնուապետական բարքերու ու գալոցական պէտքերու դիմա-

ւոր խաղարկութիւններ են մեր թատերական զործերը, որոնք աչքերը կը չլացնեն, ականջները կը պզտորեն բայց ուրիշ ոչ մէկ ազդեցութիւն ընդունակ են իրենցմէ անցընելու հանդիսաւ կաններուն։ Այս զինով է որ զպրօցական հանդէսները ծնունդ պիտի տան քանի մը կատակերգութիւններու։ 1862ին ունինք Ալաքէսան (կատակերգութիւն ի հինգ արարուածոց, գրեաց՝ Խոսրէն Վ. Գալֆահան), քսան տարի վերջը՝ Սէֆէէնց Տղան (Մամուրեան), ու քիչ մը աւելի վերջը՝ Թալաթեար Վաթապեար, որուն հեղինակը ամբօնն է զրող մը ըլլալէն առաջ։ Յիշելու էք վարժութիւնը, մինչև մեր օրերը իր ուժը պահող, որուն համեմատ Սև Հոգեբէն, Աբլախ Երէրարէն, Սադրախ Կոյսէն վերջ, հասարակութիւնը կը պահանջէր իր յերկու Բաջաները։ այնքան անլուրջ, գրեթէ յիմարական է մեր մէջ թատերական հասարակութիւն ուրակուած բանը։ Պարտաւոր էք հաշտուիլ սա անհիթեթութեան, ըսել կ'ուզեմ իմացական ու հոգեկան այն վիճակին ուր քանի մը արարներու ընթացքին ամենէն վերնաթիւղ բացազանչութիւններ, վարագոյրի մը ելեւջովը պիտի փոխուին ամենէն գոհիկ փողոցաբանութիւններու, ականջներու համար կարծես անհրաժեշտ սնունդ։ Սփիւռքը գեռ չէ ազատագրուած այս վարժութիւններէն։ Պարոնեանի օրով այս բարքերը, ումանթիք խենթութեանց կողքին, իրական նկարագիրը կը կազմէին թատրոնը լեցնող մարդոց ճաշակին։ Այս նկատողութիւններու շարքը, այդ հասարակութեան ակորժակներուն, արժէքին շուրջը կարելի է երկարարեւել։ Գումարը բաւական չէ սակայն Պարոնեանի իրաւերակացն վրիպանքը հասկնալի ընծայելու։

Դ) — Կա՞յ կարիք մը, քաւերադիր գրագետի իր հայեցողութիւնը ենթարկելու վճռական վերլուծման, որպէսզի մեզի համար յստակ դառնայ անըմբռնելի իրողութիւնը ըստ որուն կենդանութիւն, բարքեր, տիպարներ, որոշ ենթոթք, մանաւանդ այս ամէնը ամբօնին վայելումին մատուցանող աշխոյժ dialogue մը, որոնք իր անկախ, թոյլ պատկերներուն մէջ այնքան տիրաբար կը նուաճեն նիւթը, քանի մը արարնոց զործողութեան մը համար միայն անբաւարար։ Այս փորձը, թէև վճռական, բայց պիտի արժէր ուղ, Պարոնեանի մէջ զրազէտը խոր կերպով վերաւորող։ Աւելի անդին երբ մեր գրականութեան հեղինոյները գրուին սեղանի, իրար լուսաւորելու ասիւթով, պիտի ըսուին անհրաժեշտ լուսաբանութիւններ։ Նրուանց Օտեան առանձին անտանելի խաղեր է ստորագրած (Հերասիա, 67րդ Յոսոթը)։ Զարչեւ Աբելն Աղան զրուած է Միքայէլ Կիւրճեանի հետ

որ այդ ընկերակցութիւնը փորձեր էր Փրկանչին համար, կամ-
սարականին հետ: Արդ, Փրկանչին եւրոպական հէնքով խաղ մըն
է: Արփիարէն չունինք կազմակերպուած բեմադրում մը: Վեր-
ջին երեք անունները ժամանակակից խաղը ոչ միայն տեսած են
եւրոպական բեմերու վրայ, այլև ազատագրուած են ... Մու-
լիէսէն: 1870ին Պարոնեան թատրոնէն կը հասկնայ այնքան որ-
քան անոնք որ կը ներկայացնեն Սանդուխտ Կոյսը, կամ ... Լա
Պէլ Էլէնը, Փերֆէլ Փերֆէլան, Բորբարոն, Մարսօ Անկոն, և կամ
Հէքլիմանի գրաբարէն իտալերէնի թարգմանած Վահրամը: Թէ
չըլլայ վառասիրած ռումանթիք ողբերգութիւնը, անշուշտ նիշ
մըն է աւելի իր ողջմտութեան: Բայց այդ ողջմտութեան վրայ
պակաս մը՝ գէթ Մեծապառի Մարաշիաններուն կամ Պաղարասար Աղ-
բաբին, իր ձեռքերով տուած չըլլալը ներկայացման մը կերպա-
րանքները: Կան տակաւին վրիպանքները Ասանդ Մեջնարդի Փեսա-
ցո-Դոնէլ, Երեմ Գեաղապետի, Սերոյ Մեջնարդի անուններու տակ
ծախուած գործադրումներուն, երեքն ալ պղտիկ յարդարանքով մը
բեմադրելի, բայց այն ձևին մէջ որով երևցած են խելաբի մէջ,
չեն պատկանիր թատերական գրականութեան:

Այս բոլոր նկատումներով է որ զինքը որակեցի զօրութե-
նական քաջերազիւ մը: Նպատակս էր այդ թեթև, թերի կեց-
ուածքը յատկանշել, սիրուն, անամբողջ, այնքան ալ բազմա-
զան դրուագներու վրայ ինքզինքը կրկնած, թեւաւոր ու աշխոյժ
խօսակցութեան մը բարիքին ընդմէջէն: Ի վերջոյ, օրուան ող-
բերգութեամբը կալանաւոր աշխատողի մը ուժերը երբ կուգան
անբաւական՝ շարաթներ, ամիսներ, երբեմն տարի պահանջող
ստեղծագործ ճիւղ մը բեղմնաւորելու, մեր կողմէն անխղճու-
թիւն պիտի համարէինք հաւար փրցնելու և գրական անբաւա-
րարութենէ մը բարբառելու: Արտօնուած էք ժամանակ այդ ան-
բաւարարութեան թատերագիր երուանդ Օտեանի մը խաղերուն
խեղճութեան դիմաց: Յետոյ, Պաղարասար Աղբաբը, Մեծապառի
Մարաշիանները, Բաղատաժարոնիւն Անանի, Ասանդ Կոնաները, Աս-
պին Տեաբանները, նոյնիսկ Մեհէլոյ Խաւէցոնիւնը փոքր հպումնե-
րով կը դառնան արտակարգօրէն բեմական յաջողուածքներ:
Այնքան հիւթեղ, հարուստ, բարձրու անփոխարինելի մթեր-
քով պաշտպանուած, մտայնութիւնները այնքան վճռական կեն-
դանութեամբ ու հարազատութեամբ սեւեռող այդ ընդարձակ պա-
հեստն իսկ սուղ զին մը չէ՞ անոր վրիպանքը գնող, կազմա-
կերպուած խաղերէն:

Դ.

ՀԵՊԵՈՒԹԻՒՆ

Պարոնեանի գրականութեան ընդհանուր յատկանիշները, պայծառութեան պէտքի մը համար միայն ենթարկուած են վերի վերլուծման: Վիպողը, քրոնիկագիրը, կատակերգակը Պարոնեանի մէջ իրենց բովանդակ իմաստը, տարողութիւնը կը զգենուն, երբ լուսաւորուին սա բացառիկ որքան բացարձակ վկայութեամբ, արեւմտահայ գրականութեան մէջ իր նմանը չունեցող. — ատիկա հանգամանքն է անոր բովանդակ գործը ընդգրկող:

— Եւեք հազար եջերու վրայ տարածուած այդ գործին մէջ չկայ կես եջ իսկ որ պատկանէր հեղինակին դուրս ուրիշ հետաքրքրութեան:

Հոս է ահա սիրագին, սրտառուչ, պատկառելի մեծութիւնը այս գործին:

Այս պարագան է որ պիտի պաշտպանէ այդ մթերքին պարագայական տկարութիւնները: Մէջաւր, իր յղացման իսկ անարդիութեամբ, իր ատենին, մեր օրերուն (ուր անմիջական, ուղղակի եղանակը կը մնայ տիրական) կը թուի հնադրոշմ, առնուազն անտեղի կենդանաբանութեամբ մը ծանրարին: Բայց Պարոնեան ապագայի վրայ շահարկու ցնորամիտ մը չէր: Այդ դառապեղը, կանխող դարսւ վերջին քառորդի սկիզբներուն թափանցիկ, ամենուն մատչելի հանդիսարան մըն էր: Ու Պարոնեան անոր բնակիչները բարոյախօսելու իսկ առիթ չէ գործածած, թէն ամէն պատմում աւանդական բարոյականին համար քանի մը տող ստիպուած ըլլայ զիջելու: Աշխարհի Զօլէքը, միշտ այդ թուականներէն, այսօր մեզի կը թուին անբաւարար իբրեւ պատմական ատաղձ, առնուազն ազգային պատմութեան համար ոչ—վստահելի դրուագում. բայց Պարոնեան մտքէն պիտի չանցընէր հայոց պատմութեան համար նախանիւթեր հաւաքել: Ու ատիկա այսպէս՝ իր բոլոր մեծ միութիւններուն համար: Պօղոս Մակինցեան, իր Պոլիս իբրեւ գործարար բնակութեան ընթացքին ապրած է սարսափը մեծապատիւ մուրացկաններուն դրոհին: Պարոնեանի գործէն երեսուն քառասուն տարի վերջը արպարին անբաւականութիւնը (Արիստոմ և Կունուելիոս աղաները 1920ին չունէին գոյութիւն, բայց բանաստեղծները, խմբագիրները, ե-

կեղեցականները, . . . ազգային սափրիչները նոյնիսկ գրոհ կուտային Խորհրդային Հայաստանի խեղճ ու պատառ պիտոսները, իրենց ձեռագիրներուն կապոցները տքալով փոխադրելով այդ խաներուն վերնաշարիկերը մինչև) չէ փոխուած անշուշտ, բայց գտած է ներկայացուցչական նկարագիր մը: Պոլսոյ քաղերը չկան այսօր Պարոնեանէն սեւեռուած *pittoresque* ու, բայց գործը կը վայելէ բոլոր յարգանքը թանգարանային գեղեցկութեանց: Ամբողջ Պարոնեանը չ'ապրիր այսօր, ինչպէս չ'ապրիր Թլկատինցիին Խարբերդը, Հրանդին Բալուն, Զօհրապին Պոլիսը: Այս հաւատումը երբ վերածէք սակայն իր եղբրերուն, պիտի գտնէք որ Պարոնեանին, Թլկատինցիին, Հրանդին, Զօհրապին գրական արժանիքներէն աւելի, իրենցմով փրկուածն է որ հետզհետէ կը դառնայ թանկագին, իր արժէքէ սա աճման մէջ աճեցնելով փառքերն ալ այդ հեղինակներուն: Այսօրուան ամենայնոքին թշուառականն իսկ որ դպրոցէ մը անցած է, ի վիճակի է գործածելու Թլկատինցիի, Հրանդի հայերէնը: Ինչ որ այդ ողորմելին կը դատէ վաւերական գրողէն՝ նիւրբ զՏՈՒՆԼՆ ներքին աչքն է ապահովաբար: Տեղը չէ տեսութիւններ դարբնելու:

Անբաւականութիւն, թեթեւութիւն, մանաւանդ անամբողջութիւն ու ասոնցմէ դուրս ու վեր՝ ստեղծագործական տարաքին հանդէպ անփութութիւն, երբեմն հասարակութիւն, երբեմն զառածուծ. — ահա Պարոնեանին գէժ բանաձեւած, կամ բանաձեւելի հիմնական մեղադրանքներէն մէկ քանին: Աւելի անդին ես կը զբաղիմ ասոնց իրական կշիռովը: Պարոնեանի պէս գրագէտի մը մեղքերը: Երանի թէ հարկւրապատիկ ունենային ասոնցմէ իր ընկերները ու ըլլային փրկած իր ժամանակէն անկէ տասը անգամ աւելի քիչ, ես սիրով պիտի տայի իրենց արձակումը: Ժամանակը կ'աշխատի ի հաշիւ Պարոնեանին ու ի վնաս թէրդեանին:

Հրաշք, գրեթէ սա մարդուն սա խոտամերժ մեկուսացումը, ոչ անշուշտ գրքունակօրէն կազմակերպուած գրական դաւանանքի մը ներսը: Երբ կ'ըսենք որ իր ոճը յարմարագոյն գործիքն էր զինքը օրուան բոլոր կարիքները զիմաւորելու ընդունակ ընծայող, կը խորհինք իր ընկերներուն: Աւելի ջղուտ արձակ մը չէ որ կը գործածեն Մամուրեանները, Եղիաները, Պէրպէրեանները և ընկերք: Պարոնեան այդ հասարակաց գործիքը, — կոկ, ուղիղ, տրամաբանական — Բիւզանդ Բէչեանին, Օգոսէն Խօճասարեանին, Մատթէոս Մամուրեանին, Կարա-

պետ փանոսեանին, Կարապետ Իւթիւճեանին, Գրիգոր Չիլինկիրեանին չափ գիտէ գործածել: Մի աճապարէք այդ մարդոց իմացական կարելի բարձրութիւնները նեցուկ նկատելու այդ մարդոց լեզուն կամ դերը լուսաւորող, զօրացնող: Պարոնեան՝ զեղազործի աշկերտ, տուներու և թաղային դպրոցներու ուսուցիչ, անպաշտօն տոմարակալ ու անաթոռ երեսփոխան, յորովայնէ ընտրեալ խմբագիր, չի՞ թելադրեր տիպարը իմացական paria լին: Այդ գործիքով՝ վերի անունները առնուազն կուշտ սեղան մը զիտցան ունենալ: Այդ գործիքով Պարոնեան պարտքեր ընելու մասնագիտութիւն մը իւրացուց: Իր նկարագրիւր, իրաւ, խոր, քիչիկ մը դէզ, անճկուն, բա՛ւ՝ զինքը հանրային սպասին յարմար անձնաւորութիւն մը հանդերձելու, առանց տաղանդի նպաստին: Մեռած հանդէսներ թաղուելու համար յանձնուեցան իրեն ու ոչ միայն յարութիւն տալին, այլև դարձան մեր գրական հրապարակին ամենէն բարձր բարիքները: Թաթեւը, Խէկաբը հանդէսներ են որոնք ամբողջովին անցած են Պետրասի կազմած հաւաքածոյին մէջ իր ամբողջական գործէն: Կրնա՞ք ինծի տալ անուն մը Խանդեհի մը ուրիշ տասնակ մը էջ աւելնային ազգային պահեստին: Կ'ըսեմ ասոնք՝ ցոյց տալու համար թէ անոր իմացական շնորհները, գրական տաղանդը բաւ էին զինքը իր ազգատութենէն ազատագրելու առնուազն եթէ երբեք անիկա այդ շնորհներն ու տաղանդը զիջէր յարգարելու հրապարակին պահանջներուն: Այսինքն ընելու ինչ որ կ'ընէին իրեն քով Եղիա մը, Իւթիւճեան մը, Չերազ մը, Քէչեան մը, օրինակի համար, քանի որ անոնց բոլորին չափ գիտէր իր լեզուն ու բոլորին չափ, եթէ ոչ աւելի, ունէր ողջմտութիւն, խելք: Չէ ըրած այս զիջումը, չեմ կարծեր՝ արմատական անկարողութեամբ մը արգիլուած: Դարձեալ չէ ըրած այդ զիջումը գրական չափազանց հպարտ ինքնավստահութեան մը զինով, քանի որ կան այդ անզիջողութեան նմոյշները: Այն ատեն: Պատասխան չունինք: Կը գոհանամ իրողութիւնը հաստատելով: Ի՞նչ է հանճարը: Ծառ ու շատ են բացատրութիւնները: Պարոնեանի համար առաջարկուած պարագային՝ այդ տարազը պիտի թելադրէր գրական ընդունակութիւն մը որ այլամերձաբար ինքզինքը ըլլար իրագործած իր նախնային, առանց ուրիշ ներհատութիւն: Ու այդ ճամբուն առաջին ու ամենին գործաւորը ըլլայ մնացած գէթ մինչև իր մահը: Պարոնեան այդ գրական ընդունակութիւնը, հին բառով մը՝ շնորհը, օգտագործած է բացառիկ խղճահարութեամբ մը նեղնականին վրայ ու համար:

Տալէ առաջ մեծ գիծեր այդ յղացքին — հեղնութեան — աւելորդ չէ թերեւս գիտել տալ որ մեր միւս վաւերական հեղնողներուն (Արփիարեան, Ե. Օտեան, Միքայէլ Կիւրճեան, մասամբ՝ Առանձար) գործերը ստուար իրենց մասերով կը պատկանին արտահեղնական բաղմազան հետաքրքրութեանց կալուածին։ Օտեանի մը քսանը անցնող հատորներուն մէջ զուտ հեղնականը չ'աւելնար հատորէն։ Արփիարեանի նոյնքան ընդարձակ ժառանգութենէն մենք հազիւ կը յաջողինք միջակ թանձրութեամբ հատոր մը կազմել։ Միքայէլ Կիւրճեանի զրական ուսումնասիրութիւնները, խմբագրականները իրրեւ ծաւալ հաւասար կուգան իրմէ ստորագրուած երգիծական էջերուն։ Յակոբ Պարոնեան ապրած է, ստեղծած է միայն ու միայն հեղնութեան մէջ ու հեղնութեան հետ։ Մի մոռնաք ասիկա։

Հիմա, քանի մը ցուցմունքներ, այդ հեղնութեան հանգամանքները լուսաւորող, ճշգրտ։

ա) — Բացարձակութիւն, ինք պիտի գրէր թերեւս միապետութիւն։ Բառը հոս կը յայտնարեւէ Պարոնեանի հեղնութեան ամենէն տիրական յատկանիշը, ու ատոր յայտարարը՝ անոր գրական խառնուածքին։ Այս հաւաստումին վկայ իր հատորները ամբողջ որոնց մէջ չեմ չափազանցեր եթէ ըսեմ որ չկայ էջ առանց հեղնութեան։ Պարոնեան մեր միւս հեղնողներէն ասով է որ կը դատուէր, ըսի քիչ վերը։ Տաղանդի սա բացարձակ որակաւորումը չէ ինկած սեղմումի, ալլալումի, անոր գրչի կեանքին բովանդակ հասակին։ Ժողովուրդը զինքը դասաւորած էր այդ կենդանակերպին տակ։ Այդ ծաղրէն զերծ ոչ մէկ վիճակ, մտայնութիւն, մահկանացու։ Արեւելքը, դարերով, ծնունդ չէ տուած երգիծանքին։ Ու Պոլսոյ մէջ, մեր գրականութեան անդրանիկ շրջանին Պարոնեան մը փաստ մըն է տաղանդի չափ, մեր ժողովուրդէն ուրիշ ալ յատկութիւններու։ Մեր պատմութեան դասերը չեմ թարմացներ։ Բայց 1870ին Պոլսոյ, այսինքն արեւմտահայութիւնը ամբողջ, մանրանկար պատմութիւնն է այդ ժողովուրդին։ Բոլոր խառնակութիւնները։ Բոլոր պզտիկութիւնները։ Բոլոր ունայնամտութիւնները։ Ու բոլոր գծուած կիրքերը։ Գերութեան դարերուն դարբնած անկումի complexները։ Յետոյ, խոյանք, արգարութեան ծարաւ, զրկանքին դէմ կիրք ու պայքար։ Խօսքը՝ որ մեր գործելու արգելքները կը թուէր փաւրտել։ Պարոնեան Պոլսեցի եպիսկոպոսներուն, երեսփոխաններուն չափ գիտէ մթնոլորտին խտութեան աստիճանները։ Բայց

Ու հոս է տուամային գագաթը, climaxը, ինչպէս կ'ըսեն։ Ի պաշտօնէ անիկա ստիպուած է այդ ամէնը ձգելու իր ծաղրին։ Ու յիշելու էք անհուն, ահաւոր դիւրազգածութիւնները աւագանիին։ Պսլոսյ եկեղեցիներուն մէջ քանի քանի անգամներ մուտք պիտի գործեն կառավարութեան ուժերը, աս ու ան խռովաբար ձերբակալելու։ Չեմ վերակազմեր այդ բարքերը։ Ու կուտամ օրինակ մը։ Ութսունական թուականներուն կիսաստուածի մը փառքը ապրող Ներսէս Վարժապետեանին կենդանագիր մը նըւիրել, Աշխարհի Զօլեւու շարքէն, իր ամբողջ տաղանդը նժարի նետել ու զայն կորսնցնել պիտի նշանակէր որեւէ հեղնողի համար։ Պարոնեան տկար էր ընդհանուրէն դուրս, մասնակի ալ ազգակիներէ արգիլուած։ Այդ թուականին հաստատուած է արդէն գրաքննութիւնը ու Վարժապետեան Սուլթանին սիրելի պատրիարք մըն է։ Այս փաստը մի առնէք թեթեւութեամբ։ Բայց կայ աւելին։ Ներսէս Վարժապետեան թերեւ այն մէկ հատիկ մարդն է որ Պարոնեանի հոգեյատակին պահած էր յարգանքի իր չէնքը անաղարտ, քանի որ պատանութեան ամենէն ընկալուչ շրջանէն ինկած էին այդ զէմքին հոգեկան գիծերը անոր ուղեղին պաստառին։ Ներսէս Վարժապետեան գերազանց բարեբարն է նեղ օրերու (Պարոնեան լայն օր չէ տեսած) անմերժելի ապաւէնը ու, կ'ենթադրեմ, հեռուէ հեռու ամենէն սև ճգնաժամերուն անոր տունին աղուհացին հասնող մը։ Այս հանգամանքներն ալ արժեւորեցէք «ըստ արժանւոյն»։ Ու մարդը, ինքիր մէջ։ Մեծ։ Արի։ Խոհեմ։ Լայն շնորհներով պաշտպանուած խօսքի, վարչական ուժի։ Մեծատարած հմայքէ մը ամպհովանուած։ Թերեւ իրաւ հայրենասէր մը։ Բայց անպայման իրաւ քաղաքական անձնաւորութիւն մը (իւր անունին շուրջը ստեղծուած հէքեաթը ունի սև մասեր, որոնք աստիճան մը աւելի բարդ կ'ընեն սոսյգ գիծերուն բարիքը հանելու պարտքը), մեր մեծ հոգեւորականներու գիծէն։ Այո՞, Անշուշտ։ Բայց մարդիկ բաղնիք կ'երթան ... մերկանալու և ոչ թէ զարգարուելու, ու կ'իյնան Պարոնեանի գրչին տակ ծաղրուելու, ոչ թէ գեղակերտ նկարազարդուելու։ Պարոնեան յաջողած է այնքան դժուար սա աշխատանքը — կիսաստուած մը մարդիկու սովորական գիծին բերելու ու ըստ այնմ դատելու — կատարել, երկկողմանի վտանգներէ ազատելով թէ՛ ինքզինքը, թէ՛ Ներսէս Վարժապետեանը։ Անիկա փոխանակ մեկնելու, ըստ իր սովորութեան, թերութիւններու պաշարէ մը, խելքն է ունեցած արժանիքներու հանդէս մը ծաղրանկարային ճոխութեան բարձրա-

ցընեւում կը մեղադրէ իր հերոսը, այդ արժանիքներու առատութեան մեղադրանքով մը, որոնք զինքը կը մատենէ զժուարութեան։ Դիմանկարը (Ներսէսին) յօրինուած է 1880ին, բայց թելադրող՝ Վարժապետեանի հիմնական, տիրական գիծերը 1884ին Ծէճաշին մէջ այդ մարդը դարձեալ կը պահէ իր սկզբնական կենդանադէն կարեւոր գիծերը։ Կէնդանէնէրու Ժողովոյ (Խմբ Պոլսոյ Հայ Երեսփոխանական Ժողովը) նախագահը, առիւծը, նոյն ինքն Պոլսոյ հայոց պատրիարքն է իր հրաժարականներուն bascule-ովը, իր շփացուած եկեղեցականի քիչ մը անտեղի, ծրփանուտ հմայքովը սպառնալէն։ Այս օրինակը անոր համար որպէսզի հասկնալի դառնայ ընդարձակութիւնը այդ ծաղրին։ Ազգին ամենէն բարձր անձնաւորութիւնն իսկ զերծ չէ մնացած անոր հեզնութեան պղպեղէն։ Պարոնեան կանգ չէ առած որեւէ նկատումի առջև համայնքի մը մէջ ուր նկատումները տուն կը շինեն ու տուն կ'աւրեն։ չըջանի մը՝ ուր զրաքննութիւնը (Վարժապետեանի ծաղրանկարը կը զբաղի բարքերու սա տկարութիւններով ալ երբ կը զրուագէ սա տեսակ ճարտար խոստովանութիւններ։ «Սիրտ քիչ թերութիւններ ունի և ան ալ իմ գրիչիս սիրտը չկտրելու համար, հակառակ պատրիարքութեան պաշտօնին ուր ամէն օր առիթ կը ներկայանայ սխալներ դործելու։ Սրբազան պատրիարքն իրեն թշնամի կը նկատէ այն ամէն թերթերն որուն խմբագիրը իւր մէկ արարքը կը քննադատէ։ Այսպէս, իրեն թշնամի նկատելով զաղարկ տուաւ Թաքանն որ յանգգնած էր նորին Սրբազնութեան մէկ չըջաբերականը հարուածել։ այսպէս խափանել տուաւ Առան որ կրօնաւորի մը անբարոյականութիւնը կը ձաղկէր։ Սակայն միւս կողմէն ալ իրեն դէմ խօսող դադրած լրագիրներուն հրատարակման կ'աշխատէր»։ Աւագէն Զօլթը, Ն. Վարժապետեան) ուժովին, քսուին, գործունեային բնական գաշնակիցն էր ու սպառնալիքներուն գերազանցը իբրև կը մնայ կախ գլխուն ամէն խմբագրի։ Իր մտերիմին, պաշտպանին, ազգին մէջ ամենէն ընդարձակ համբաւին իսկ հանդէպ անվերապահ սա ծաղրը որքան արդար, ամուր, ամբողջ, բացարձակ պիտի ըլլար հանդէպ ուրիշներու, թէկուզ ջոջ կամ մեծապատիւ մուրացկան, կամ եւրոպական դիւանագիտութիւն, կամ թրքական վարչութիւն, ու շարունակելը ձեզմէ, որպէսզի ձգէք սա ծաղրին հասողութեան մարդերը ինչպէս մըտալնութիւնները, բարքերը ինչպէս հոսհոսութիւնները ... մեր ընկերութեան բարձր խաւերուն սփիւռքովը։ Վերին խաւերէն ցած՝ Ժողովուրդը, լման ու կատարեալ, իր ամբողջ խայտաբղէտ

կենդանութեամբը, պարզութեամբը, միամտութեամբը, մեղքերովը, արժանիքներովը, այնքան զիւրիւն, մշտապատրաստ որսամէն ժամանակներու հեղինակներուն, քանի որ չէ պաշտպանուած: Պարոնեանին ծաղրը հաւասարաբաշխ ձեռով մը, իր բացարձակութեամբը կ'ընայ իր շրջանին վրայ: Անկէ զերծ՝ ոչ ոք:

Բ) — Ժողովրդականութիւն: Այս բառը ունի ընդհանրացած իր իմաստը: Անով իմ հոս թելադրել ուզածը տարբեր բան (*) մըն է: Անիկա կը հակի թելադրել Մոլիէրի *peuple* ծաղրը, այսինքն այն հաստ, հաստատ, առողջ, ողջամիտ, ուղղակի, խոշոր, աներանդ ու միակտուր խնդուքը որով կը մատուցուին վանդուածին զիւրընկալչութեան մեր թերութիւնները, մեզի հասած անարդարութեանց դէմ մեր հակազդեցութիւնները, կը լուծուին մեր վրէժները ու կը յազենայ մեր հարուածեալ արժանապատուութիւնը: Անով է որ դոհացում կը գտնեն պարզ մարդոց կսկիծները, օրուան իրադարձութիւններուն մթնն արծաղանքները չեն զարգանար դէպի տոամա: Իրար հանդուրժելու ամենէն պարզ ու բնական միջոցն է անիկա: Անշուշտ՝ մազիւնները: Որոնք մանաւանդ արեւելքի մէջ այնքան խժողով կ'ըլլան, արժանապատուութիւնները պահպանելու ատեն: Թուրքերը, պարսիկները դարեր հալածեցին երգիծող բանաստեղծները որոնցմէ չատերուն զուխը քաւեց լեզուին սլաքը: Ծանօթ է Անտոնիոսի վրէժխնդրութիւնը Կիկերոնի փողոտուած զուխին վրայ երբ յիմար եռապետը զինուորի մը սուրովը իր ուսերէն անջատուած այդ զուխէն կը բանայ բերանը, կը քաշէ լեզուն

(*) Օտարներու մօտ մէկէ աւելի են բառերը, որոնք ծածկելով հանգերձ հառարակաց նկարագիր մը, կ'անձնաւորուին մասնաւորութիւններու ալ գիծերով: Կը յիշեմ ֆրանսացիներուն *ironie*, *esprit*, *satire*, *farce*, *pamphlet*, *humeur*, տարազներ որոնց իւրաքանչիւրին ետին երանքներ, մասնայատուկ միտքի կերպեր խտացուած կը մնան: Ուրիշ երանգ՝ անգլիացիներուն *honour*, *flagme*: Կը յիշեմ բոլոր ժողովուրդներու լեզուին ու մտայնութեանցը անցած *comique*, յուներէն բառ որ իր ծագման մէջ իսկ կը թելադրէ հասարակը, գոեմիկը, այսինքն խոնարհ դասակարգը որ բարոսեան տօնակատարութիւններուն կը խենթեանար գինիով ու ծաղրով: Փիլիսոփաներու ժողովուրդը նոյն բարձրութեան էր հանած կատակերգութիւնը (*comédie*) ուր հանած էր եփսոսանքագութիւնը (*tragedie*), գործածելու համար այսօր ինկած, բայց ատենին մեծ ժողովրդականութիւն չհասած ուրիշ տարազ մը: *Mime*, *patomime*, ուրիշ կերպարանքներ: Պարոնեանին մօտ իմ գնել ուզածը ժողովրդական ծաղրն է, հելլենական իր առումով:

ու կը մխէ անոր արծաթ ասեղը . . . փոխ—վրէժին: Հակառակ պատմական սա լսեմ օրինակներուն (թարմացնել մահն ալ Տիմոթէնէսին, նոյն հանգամանքներու արդիւնք) ծաղրը կը պահէ իր մլար հրապուրը: Դրիստոնեայ մը, մեծ արդարութեամբ մը կրնայ ըսել «ո՞րը մեղմէ ազատ է մեղքէ»: Տարազը նոյնութեամբ կը գործածուի ծաղրին համար ալ. — «ո՞վ է մեր մէջ ան որ ըլլայ զերծ ծիծաղելիէն»: Թուրկենէֆ Սերվանդէսի վրայ ուսումնասիրութեան մը մէջ ըսած է սա յատկանշական խօսքը. «Մեր մէջ ո՞վ Տոն-Քիշոթ է, չէ եղած կամ պիտի չըլլայ»: Տրուած ըլլալով Պարոնեանի լայն ընտանութիւնը Արիստոփանին ու մանաւանդ զաղիացիներու մեծ հեգնողին գործերուն հետ, ու, 1870ին — Յրանսան որուն բարքերը, լեզուն, արուեստները տիրական էին Պոլիս և Իզմիր, մեր ընկերութեան բարձրագոյն խաւերէն ներս — զժուար է հասկնալ Պարոնեանի ծաղրին թանձրութիւնը, առանց սա խառնուածքի փաստին ու ասոր հետ այն միւս իրողութեան որուն համեմատ բարձր խաւերու ծաղրանկարը գրեթէ միշտ հեշտագին կը գիմաւորուի խոնարհ խաւերէն: Պարոնեանի երգիծանքը, երիտասարդութեան օրերուն, բնական երևոյթի մը կը նմանի, հաստ ու առատ, ինչպէս Մոլիէսինը իր rigole խաղերուն մէջ: Արամտութիւնը՝ որուն հաշուոյն այնքան կ'ախորժին փառասիրել զաղիացիք: Պարոնեան իր ծաղրին ժողովրդական սա նկարագիրը ամրախարխիւ տարիներ ու տարիներ պահպանելէ հաքը Խէլարով որ Թաքոնէն տասը տարի վերջ կուգայ, կուտայ այդ espritին ալ գրաւականները: Նեքը չքեղ փառտ մըն է այդ սրամտութիւնէն, զխաւորաբար բարձր, գրական, ազգային—եկեղեցական շրջանակներէ սնանող: Բայց այդ սրամտութեան գլուխ—գործօցն է անտարակոյս Հռահմէ Զեռաթեքը, ուր առանց միջանկեալ տարրերու թանձրացնող կամ ծանծաղող չարիքին, Պարոնեան սկզբնական վիճակէ մը, մտայնութիւնէ մը, գէպքէ մը կ'առնէ իր ծաղրին ծաղիկը, ան որ ապագային Օտեանի քրոնիկը պիտի հանդերձէ և առկէ առաջ Պարոնեանին տուած էր Օթաքու-Քիւնը, Պեքադու-Քիւնը, Գրաքնի Տեքուր, Նեքը բոլորն ալ Խէլարով: Յրանսական սրամտութիւնը, սալոնեան բարքերու և ախորժակներու ծնունդ, բարեկրթութեան, պառչած լեզուին ու արտայայտութեան, մանաւանդ խորքին օրէնքները խորապէս յարգող ընկերութիւն մը ունի իրեն մըրցարան: Մեր Պոլիսը: Զեղի կը ձգեմ յօրինել զայն, իր հարուստներու ապարանքներէն մինչև արհեստաւորներու համեստ բնակարանները, այսինքն անոնց տանիքներուն ներքեւ բոյծի

գրուած իմացական ու բարոյական մղումները։ Այս դարուն ըսկիզբը մեր ամենէն «աւագորեստ» վաճառատուներուն մէջ սրիստորի հստը էտմաս մը կը կազմէր . . . Գաղիացիք իմացական նրբութեան մշակներն են կալ երեք հարիւր տարի։ Մոլիէնէն առգին այդ ընկերութիւնը շարունակած է իր հղափոխութիւնը։ ԺԹ՝. դարը չէ տուած մեծ հեգնողը։ փոխարէն առատ է թիւը անոնց որոնք վերապահ նրբութիւն մը, տոհմիկ զուարթամտութիւն մը, խոշորնալ, հաստնալ, ժողովուրդ դառնալ չուզող ջանք մը, կարճ՝ աղնուականներու, բարձրորակ մտաւորականներու, առնուաղն եռահարուստ քաղքենիներու եղանակ մը օգտագործել հեգնելու տեղ այն կոճկուած, համով, վայելուչ հաւճոյքը որով պայմանաւոր են Mondeին օրէնքները։ Կրնայ պատահիլ որ նուրբ, ինքնատիպ, խորունկ գիտողութեամբ օժտուած միտք մը այդ իսկ ճամբով հասնի մարդկային հոգիի հեռանխոտ ալքերուն և այդ տեղերէն այդ հոգիին վրայ նոր ըսուելու չափ քիչ սեկուուած գիտողութիւններ։ Մոնթեներ մէկն է անոնցմէ։ Վոլթաի մը, Վոլթէն մը՝ ուրիշներ։ Միւս կողմէն նոյնքան ճիշդ է որ այդ ալքերէն Ռապլէ մը տիրական սեկուումներ իւրագործէ, այս անգամ հաս, ժողովուրդ ծաղրին ճամբով։ Արեւմտահայերուն ԺԹ՝. դարը ընկերային ու իմացական իր երեսներով կը կրկնէ՞ Ֆրանսացիներուն տասնըվեցերորդը։ Թերեւս։ Ահա թէ ինչու քառորդ դար մը բաւ՝ որպէսզի Արփարեանի և Օտեանի երգիծանքները ըլլային այնքան տարբեր, առաւելապէս նրբութեամբ, սրամտութեամբ կացաւոր իրողութիւն մը։ (Ուշագրաւ է որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ դարերը խըտանան տասնեակներու վրայ և իրարու յաջորդեն մտայնութիւններ, բարեխառնութիւններ ու զանոնք սեկուողներ, կերպաւ գրողներ, այնքան իրարու ներհակ պատկերներու մէջ, երբեմն նոյնիսկ մէկ անձի վրայ տիրաբար զիրար հերքող։ Դժուար է ողորմելի Նայնի Պապանէն (եղիշէ վարդապետ Դուրեան) բարձրանալ Անտալի քերթուածին առնուաղն տաղաչափական հաշուադէպ փառքին։ Բայց հազիւ քսան տարիներ կը զետեղուին երկու բանաստեղծութեանց միջև։ Ասիկա մի բացատրէք տաղանդին յառաջարու հանգամանքովը։ 1880ին, այսինքն երբ Դուրեան եղիշէն քսանը նոր է մտած, մեր բանաստեղծական ճաշակը կը մարմնանար այդ անկնիք պատմութիւն կերպարանքովը։ Քսան տարի վերջ մեր արուեստագէտ սերունդը ընդմիշտ կործանած էր տափակ այդ տաղաչափութիւնը)։ Ազգականը սա փոփոխութեան։ — Իմ բանաձեւել փորձած օրենք, թերեւ,

որուն համեմատ մեր խմացական չրջափոխութիւնը ստումներով ինքզինքը կ'իրագործէ։ Մի մոռնաք Ն. դարու գրական արչաւոյսն ալ։ Եթէ Պետրոս Դուրեանին արուեստին և իր չրջանին միջև անջրպետը անչափելի ըսուելու աստիճան ընդարձակ է, Պարոնեանին և իր չրջանին միջև ոչ մէկ անջրպետ։ Զայն հառկըցող մը երեակայելի չէր այդ 1880ին։ Օտեանին ու Արփիարեանին երգիծանքը ուրիշ տուքերու, վիճակներու կը մնայ կապուած։ Միջազգային յեղափոխական jargon-ին անձանթով մը քիչ չափով, չըսելու համար երբեք, պիտի ըլլայ հազորդ Մալախի Առաքելեան շնորհներուն։ Իսիոսոմը (Արփիարեանի հերոսը) ունի անջրպետը ընդմէջ միջին ընթերցողին և եւրոպական esprit սիրող, դորձադրող մտաւորականին։ Աւելի անդին ես կը փորձեմ բազմատուփ լինները տանիլ իրենց եղրակացութիւններուն։ Պարոնեանի ծաղրը, գէթ իր գործադրուած ընդարձակ մասերուն մէջ, քիչ անգամ կը նրբանայ։ Անիկա ժողովրդակամ է, նախ տաղանդին իսկ ըխումով, երկրորդաբար չրջապատին օխորժակներուն ըլլալով ենթակայ։ Կահրէ Արիստղոմ աղա մը չի կըրնար մարտել, անոր ծնունդ տալէ վերջ։ Համաձայն եմ։ Բայց որքան բնական գտան մարդիկ Կիւրճեանի Մարտիկ աղան որ աւելի corsé, աւելի faisandé Արիստղոմ մըն է սակայն խորքին մէջ։ Երկու գործերուն ետին կենդանի մասը՝ մեր յիմարութիւնը։ Այսօր չենք կրնար Մուլիէտի բժիշկները, փաստաբանները կենդանագրել, բայց կրնանք անոնցմէ աւելի յիմարներու յանձնել մեր հիւանդները, դասերը։ Քանի մը տարի առաջ ես փորձեցի Աբեաղով Ալա մը նետել սաքի (տիպարը առնուած էր իրականութենէն. intrigue-ը՝ դարձեալ իրական։ Ազգային մուրացկանները նոյն, բայց տարբեր գիմակներով։ Ազգային սափրիչին, խմբագրին տեղ՝ ազգային գործակաւար որ Ազեքսանգրիոյ առաջնորդարանին վկայագիրովը կը կողոպտէր քարափ ելլող ազգային նամբորդը, հինգ զրուշին տեղ հինգ ոսկի պահանջելով իր . . . մուրացած ծառայութեանցը փոխարէն) միշտ Պարոնեանին միջոցներովը, ու առանց անոր . . . տաղանդին։

Ք) — ԻՐԱՆՈՒՔԻԱՆ։ Հակառակ անոր որ Պարոնեանի ծաղրը կուգայ ժողովուրդէն ու կը սնանի ասոր հաստութիւններով։ Քիչ անգամ մենք կը գտնենք զայն, այդ ծաղրը վերածուած ծաղրանկարի։ Այդ ծաղրին դաշտը մեր կեանքն էր. ըսի աւելի։ Առօրեային դառնութիւնները, փորձառական կորսնքները Պարոնեանի ամէն մէկ էջին։ Բայց ձեզի այնպէս կուգայ որ այդ ամենէն հանելու համար իր ծաղրը, Պարոնեան չէ զիմած զրա-

կան ոչ մէկ չափազանցութեան: Հոս է որ Պարոնեան կը դառնա մեր միւս հեղինակներէն որոնք այս բառով թելադրուած գործաւորը ըլլալէ շատ աւելի, շատ առաջ՝ զրադէտներ են, առնուազն խմբագիր: Պարոնեանի ծաղրը անխիշական, բնական ըստ մտքի՝ այս իսկ հաւատարմով, կը դառնայ իրաւ: Իրաւ է փառքն, այդ անմիջականէն դուրս պայմաններու ըլլալով ծնունդ: Օտեան չի տառապիր արդէն այդ իրաւունքեան հաշուին: Իրեն համար անհրաժեշտը՝ տիպարը ծիծաղելի ընող գիծերուն կարկառի բարձրացուիլը: Պարոնեան ծաղրին չէ իսկ մտածած: Գիտենք իր կեանքէն՝ որ ինչ քիչ էր անոր ժամանակը, իր զրկիլքը կազմակերպելու: Այն ուսումնասիրած, որ հոմանիշ է զրականութիւն ընելու արարքի մը: Ու կրած է իր զործերը, հաստ, առողջ անասունի մը բնականութեամբը, կրնայ ըսել անդգամ ծոթեամբը և կամ պարտէզի ծառի մը ալիւրութեամբը, զնելով զանոնք աշխարհ (զաղխացիք կ'ըսեն՝ mettres bas) նոյն բնականութեամբ ու իրաւութեամբ որ այդ արարքինն են կենդանիներուն, բոյսերուն մօտիկ: Գիտեմ թէ կը խուզարկէք ձեր գիրքերը ուր կան ամենագոր բանաձևներ, ստեղծումը գիւրացնող կախարդական տարազներ: Ատոնք կրնան ճիշդ ըլլալ, դեր մը իսկ ունենալ մարդոց համար որոնք իրենց տաղանդը կը բաժանեն . . . գիրքերուն արգանակովը: Իրաւ կեանքը ոչ ոքի պարտական եղաւ: Իրաւ տաղանդը ոչինչ ունի սորվելիք: Պարոնեան երգիծանքը մէկ հարուածով գրական սեռի մը բարձրացնելու համար դաս չառաւ անշուշտ . . . Սլաճեանէն, ինչպէս Դուրեան իրաւ բանաստեղծութիւնը գտնելու համար չաշկերտեցաւ . . . Բագրատունիին կամ Ալիշանին: Չեմ գնիր Պարոնեանին համար հարցականը՝ իր՝ տաղանդին երգիծական նկարագիրը հասկնալ ուղղով: Գրագէտ մը — կը գաւանիմ որ մեծ գրագէտ մըն է Պարոնեան — իր ժամանակին բոլոր հարցերուն ինքնաբերաբար կ'ըլլայ հաղորդ: Պարոնեանի շրջապատին մէջ կեանքը չունէր ուրիշ կողմեր, ուրիշ տագնապանք, ուրիշ կարիք, առնուազն մեր յիմարութեանց եղբականութիւնը, իրմով զրադելու արժանի: Բայց, եթէ այդ կեանքը հոսած է անդարձ, անկէ նըշխարներ կը մնան մեր գիւտններուն: Մեր զրականութիւնը, 1880ին, կը պարզէ դժբախտ պատկերը այդ տկարութեանց: Կատակ չէ՝ Տասնէն աւելի տաղանդաւոր մարդեր, սանկ մինչև 1890, կը գործեն, կը գրեն, կը յօսորտան, կը սպառնան, կը քրմանան, միշտ այդ կեանքին անունով, անոր պակասները բեմերէն ու լրագրի սխանակներէն զաւարափող պոստաւով, անոր

անուշութիւններն ու հեշտանքները քնարերգելով որպէսդի կառուցուին իրենց մեծ համբաւները ու հայ գրականութիւնը այդ բարձրագոյն փառաբանանքէն չըլլայ ժառանգած ոչ իսկ մէկ հատիկ իրաւ վկայութիւն: Ո՞ւր է այդ սերունդին արդարացումը: Սև Լեբէն Մա՞րտը: Մայրա՞ն: Աէֆէլէնց Տղա՞ն: Վարդ և Շաշա՞ն: Գեղարուստի՞ն (Գարագաշի քերականութիւնը): Գրական Փորձե՞ր: Սոսա՞րտ շայկա՞ն: Առաջէ՞ն Տերե՞տ: Յաշա՞ն ժա՞ր: Գրեթէ անուանած եղայ խումբին իրադործումներէն ամենէն յատկանշականները: Ու բարի եղէք այդ հատորները աչքէ անցընելու որպէսդի ձեր իրաւ ժողովուրդը գտնէք, թէկուզ խեղճ ու տղտը, բայց վերջապէս մարդու մը նմանող խումբ մը իբրեւ: Ու անմիջապէս ձեզ կը զրկեմ, նոյն մտահոգութիւններով, Իրապետներուն, Արուեստագետներուն: Կարճ ըլլալու համար՝ անուններ չեմ յիշեր: Անհրաժեշտ Սերունդ մը մեծ գիրք մը չէ, բայց որքան իրաւ: Որքան իրաւ՝ Զարգարեանի Սև Հաւը Կանչեցը, իր համեստուկ ծաւալին մէջ: Այս փոքր ընդլայնումը անոր համար՝ որպէսդի արդարանայ փառքը Պարոնեան իրաւութեան: Այդ 1880ը գտնելու համար մենք խումբէն գրեթէ ուրիշ աղբււր չունինք Պարոնեանի գործէն զատ (այնքան անբաւարար են այդ ուղղուած թեմաք Սիլիայի, Պէրպէրեանի, Մերենցիի քրոնիկները): Ուրիշ խնդիր՝ Պարոնեանի տաղանդին ընդարձակութիւնը այդ աշխարհը լիութեամբ ընդգրկելու (*): 1910ին Երուանդ Օտեան գրեթէ կը

(*) Դրագէտի մը աշխարհին աշխարհագրութիւնը յատուկ անուններու առատութեամբ մը, յիշատակութիւններով չ'իրագործուիր: Լեւոն Սեղբոսեանի վէպն ու սոսաման, իրենց թուական փաստովը ընդունակ էին աշխարհ մը թելադրելու, մինչ անոնք ոչ մէկ վկայութիւն ձգած են մեր բարքերէն: Այնքան զանոնք շահագործող գրապետը զգայաբանքը չունի կեանք ըսուած թանձր իրողութեան, իր ուշադրութիւնը յատկացուցած ըլլալով զաղափար ըսուած ծփուն մշուշներուն սեռուածին: Ամբողջ աշխարհ մը կայ, պայծառ ու անվերածելի, Խրեփքներէն Մինչև Խոհրդարան անունին տակ սեռուած ութսուն էջերուն ներսը: Գիւղը, Անձրեւը աշխարհի մասեր են, նոյն յատակութեամբ: Իրապետ Նորավէպը՝ աշխարհ մըն է ինքի մէջ կատարեալ: Աւերակներու Մէջը՝ ուրիշ աշխարհ մը: Այս անուանումները կը ձգտին լուսաւորել գրական բառիք որ գրեթէ կ'անդիտանայ ոճը, լեզուն, ըլլալու համար երախտապարտ միայն ու միայն կեանքին, Ու այդ կեանքը որ չի բացատրուիր, Կուտում օրինակներ, Միջնորդ Տէր պապան, Թաղակառնիկ Անիկը, Թիւ 17 Խաճիչէն, յիշելու համար Օտեանին ծաւալուն աշխարհները, գիրքեր են որոնք մեր կեանքին ոչ մէկ կողմը կը նուանեն: Անոնց ստեղծած հաճոյքը կը ցնդի օրուան մէջ ու հետ: Պանդուխտի Անանքէն քրոնիկներու շարքը լման աշխարհ մըն է: Ու կայ տակաւին

վայելէր նոյն վարկը և հմայքը որոնք Պարոնեանինն էին երեւտուն տարի առաջ: Ըսել կ'ուզեմ՝ ունէր իր խօսքը օրուան բուլոր հարցերուն շուրջ: Բայց կայ տարբերութիւն մը: Օտեանն ալ յաւակնած է դատելու արեւմտահայ գրականութեան բարձրագոյն, ձախ ձգտումները ու դուրս եկած ... բոլորի 1880ին, երբ Նէլսոնի մէջ Եղիա, Պէրպէրեան բարձրացնելիք երկինք մը կը փնտռէին Մայրաքին համար, Պարոնեան Մէծադին մէջ գացած է առաջ, այդ վէպը գատելու արարքը գրական քննադատութեան մօտեցնելու: Իր գատաստանները՝ վիպելու արուեստին, տիպարներու բնականութեան, գործողութիւնը զարգացնելու հարցին, մանաւանդ գիրքը լեցնող զաղափարներուն արժէքին վրայ կը պարզեն որոշ արդարութիւն, ազատութիւն, ինչպէս բուն, իրաւ վէպէն հիմնական անհատկացողութիւն: Բան մը որուն վրայ մի զարմանաք, քանի որ մէջտեղն է իր վիպական գործը: Իրաւ է Պարոնեան, համեմատական իրաւութեամբ մը երբ մեր իմացական ընտրանիին վրայ կը գործադրէ խոշոր իր ծաղրը, հոս ալ լիցեցնելով Օտեանին անծակ միամտութիւնը երբ այս վերջինը իր եւրոպական քանի մը գործերու ծանօթութիւնը իրեն չքմեղանք ըրած, կը յաւակնէր գրական ուղղութիւններէ խօսել: Պարոնեան կը քառէ սակայն այս անբաւարարութիւնը, զբաղանքին մէջ, հրապարակի ընդհանուր բարեխառնութեան լիալի իր ընտանութեամբը: Եղիան զիջող մը չէր, ոչ ալ Պէրպէրեանը աւելի անդին կը նայէր քան իր վարժապետները ... Գուզէնն ու Գարագաշը: Այս համեմատական անբաւարարութիւնը կը լուծուի սակայն արականութեան վստահ զգացումի մը մէջ, որ համազօր է իրաւութեան, որով անկանուած է իր աշխարհին — ըսէք իմացական — միւս երեսները, երեսփոխաններէ, զրողներէ, խմբագիրներէ, եկեղեցականներէ: Պարոնեանին Արծրունին ոչ միայն կենդանի յօրինում մըն է, այլև իրաւ croquis մը: Նար-Պէյը՝ նմանապէս: Ծերենցը՝

զբաղանց զօրձողութիւնը որ կ'աշխատի հոսմ կեանքերու մէջէն նորին, թելագրականին, կարելիին հասնելու: Այսօր չի մեկնիր անմիջական իրականութենէն: Խեղճ իր արտաքին աշխարհովը չէ որ չափ մըն է մեր գրականութեան: Երկու գիրքերն ալ գրական գործողութեան ենթարկուած խոշորացումներ, խտացումներ են ու կ'ապրին կեանքէն վերջն ալ, թերեւ գրականութիւն ընելու արարքը բարեբաւ մէջ մը պաշտպանելով ժամանակին մէջ: Ներառխառի աշխարհ մը չէ: Սիլիստրի Պարոնեանի մաս մը աշխարհ: Այս օրինակները ոչ ոք կ'արժեզրկեն: Բայց կը ծառայեն Պարոնեանը արժեւորելու:

զարձեալ: Աշխարհի Զօրութեան շքանշանը իր արժէքը կ'առնէ ոչ թէ ծաղիւն, այլ այն իրաւունքներն որոնք մէջ խնամքով տեղաւորուած են այդ մարդերուն անվերածելի նկարագիրները: Կենդանութիւնը, նկարի մը վրայ, հոգեղէն տարրը յայտարարող շնորհ մըն է: Բնական որքան անտարկելի այդ բառը համազօրել իրաւունքեամբ: Բայց չէք միտմիտ վստանողը անզիտելու աստիճան: Իրաւութիւնը հոմանիշն է նոյն ատեն տալիակութեան, միջակութեան, առնուազն անկնիք պատկերին: Պարոնեան չէ ընդօրինակած: Պարոնեան չէ ալ ծաղկանկարած: Առաջինը սա արարքներէն մատչելի զբաղանք մըն է ամէն զպրոցականի: Երկրորդը չարափոխեալ ստեղծումը կը թելադրէ: Երկուքին ալ կարօտ չէր անիկա: Իր նիւթերուն տոստութիւնը, պարզ վերքերումով մը, բաւ էր լրացնելու իր պահանջները մարդերէն ու իրենց ունայնամտութիւններէն (երգիծանքը կ'ապրի այս մեղքով): Նոր մարդեր ստեղծելու ի՞նչ կարիք: Ինք մինակն էր Տէրօջը այդ զինն մէջ, պիծակներու բոյնը շալակը: Ու իրաւ էր այդ թըշուառականը իր ընկերներուն բոլորէն աւելի:

Դ) — Համապարփակ եւ ինքնաբոլոր էր այդ հեղնութիւնը: Կուտամ անուններ. Արփիար Արփիարեան, Երուանդ Օտեան, Միքայէլ Կիրճեան, Յարութիւն Յովհաննէսեան (Թլկաախնցի), Յ. Գույումճեան (Առանձար), Սուրէն Պարթեան: Բարի եղէք այդ անուններուն ձեր մէջ արթնցուցած զգացումները առանձնացնելու, աւելի յստակ տեսնելու համար, ձեր մտքին մէջ, անոնցմէ իւրաքանչիւրէն պատառ մը իրաւ, վճռական նկարագիր: Ու ինծի հետ էք, կը խորհում, ընդունելու որ բոլորին համար ալ հասարակաց է զրական նկարագիր մը: Հիմա չեմ լայնարար Գիտեմ միայն որ այդ անունները զրական այդ նկարագիրը թելադրած էին երբ կը գրէին մեր հրապարակին վրայ: Արփիարեան ծաղրող մը ըլլալէն առաջ՝ քրօնիկագիր մըն էր: Պարթեան՝ զիպող մը ու խմբագիր մը: Երգիծականը՝ այդ անուններուն հետ երրորդական, չորրորդական կողմ մը ինչպէս: Պարոնեանին համար այս առանձնացումը (նկարագիրներու) կը վերածուի միշտ մէկ ու նոյն յայտարարին: Ըսի թէ երգիծանքէն դուրս բան մը չըրաւ անիկա: Ինքզինքս չեմ կրկներ: Միջակ վիպող, գէշ թատերագիր եղաւ անիկա, վստանի անխառն երգիծող եւ, այսինքն մարդը որ կեանքին տուածը կ'առնէ, անմիջական ու ինքնաբոլոր, կը թօթուէ անկէ իրեն ոչ անհրաժեշտ ամէն մասնայատկութիւն, վար կը դնէ իրեն պիտանին ու կ'ընէ զրական անհրաժեշտ գործողութիւնը, փոխադրում (transposi-

tion), իր միակ զգայարանքին միջոցով: Այդ զգայարանքէն ծորուած ամէն խոկութիւն կ'առնէ զոյնը դործարանին: Այս կեդրոնացումը Պարոնեանը պաշտպանած է տարազնութէ: Հոս է անոր ուժին զաղանիքն ալ: Անոր համար կեանքին բոլոր մեծ ու պզտիկ երեւները, պահերը կը բացուին ու կը կոչուին այդ սոսիկն Տալ: Թէ կեանքը, այսինքն առօրեայ ապրումը այս մարդուն կը պաշտպանէր նաև անոր զրական զգայարանքը, պարագայ մըն է որ զուրկ չէ խմտտէ: Դեռ ոչ իսկ պատանի, անիկա թուարանութեան դասի մը մէջ իր տկարութիւնը կը կարծէր զնեւ՝ զրեւով սև տախտակին «հրաժարիմք ի դիւաբանութենէ»: Պատմած եմ Աբէլէի Խոյեբ անունով զրքի մը զրուակը Օտեանին առիթով: Պարոնեանի կենսագիրները զինքը կը ներկայացնեն ցուրտ, վերապահ, սակաւախօս: Իր կենդանագիրն ալ կը վկայէ այդ վերապահ խառնուածքէն: Կրնամ արտօնուիլ երազելու, հեաքերն ի վեր իր կեանքին, երբ մէկ դործէն միւսը կը թափափի, անկարող ինքզինքը բռնել Տալու, գառնալից ու պատրանայեց, մէկ մալաղալէն միւսը, իր հացագիրն սրտաւունսմ զգացումէ մը տառապելով ուրիշներու վրայ խնդալն իսկ չներելով իր գէթախտութեան: Եղած է անիկա, զէթ Օտեանին չափ, Արփիարին պէս, Արամ Անտոնեանին զիծէն մէկը որ զիտէ իր մերկութիւնը, մինտկութիւնը, անթթութիւնը ոսկիգօծել առնուակն զուարթութեան բխումներով որոնք զրականութեան կըրնային վերածուիլ: Իր կենսագիրները լուռ են այդ ուղղութեամբ: Կ'աւանդուի թէ Պէշիկթաշ զիշերէ զիշեր օղիի սեղանին շուրջը կ'ախորժէր համախմբել պարզ մարդեր, թողին արհեստաւորները, հաւանաբար հանգստաւոր վարժապետները, սահկ համով, կճան լեզուի տէր միջակ գասակարգը ու անոնց պարզ զուարթութեան կը խառնէր իր ալ բնածին զուարթութիւնը: Ամէն մարդ իր ներքին բխումին մէջէն կ'ընտրէ իր նմանները: Կան որ պիտի փնտռեն մեծերը, հարուստները: Ուրիշներ պիտի փախին անոնցմէ, գտնելու համար բոլորովին խոնարհ կարգէ տիպարներ: Չունինք աւանդութիւն թէ ինչպէս կ'ընդունէին զինքը ազգային շրջանակները ուր իր սակզած վախը հէքեաթ մըն ալ լստտակերտած ըլլալու էր իրեն: Բարձր գասակարգը Պոլիսի՞ն: Ունէ՞ր մուտք գոնէ պատրիարքարան ուրուն գահակալը հանդիսաւոր փառք մըն էր, իր երբեմնի ուսուցիչը, յետոյ, հաւանաբար, իր պաշտպանը: Յաւցուցած էր ջուշերը: Ատկէ չէր տառապեր անշուշտ, քանի որ զանոնք սիրաշահելու տաղանդէն զուրկ էր ծնած: Կ'ըսեն թէ խնայած է Մա-

մուրեանին որ այդ վարկը Պարոնեանէն արժանորած է իր վարկին կերտումին համար: Կենսագրական սա վերհայումները աւելորդ չեմ նկատեր: Պարոնեան ինքնաբուխ, համապարփակ հեղինակը ըլլալու իր փառքը — իր մեղքը — պիտի քաւէ անհուն պարկեշտութեամբ մը: Համաձայն եմ: Բայց զբաղէտի մը զըմբախտութիւնները չեն օգտագործելի միշտ, անոր վառտակը հասկընալու պարկեշտ պարտքի մը ատեն: Ո՞վ աւելի լայն, խաղաղ, «հանգստաւէտ», ինչպէս կ'ըսէին 1880ին, կեանք մը վարեց քան Թովմաս Թէրզեանը: Իր ոտանաւորներէն աչն մասը ուր իր խառնուածքին հեղումը շատ քիչ չափով մը կ'ըլլայ զգալի, կը պատմէ եղբարական տրամաւթիւնները, չըսելու համար կեղծիքը: Այս մերձեցումները կ'ընեմ որպէսզի պարզուի մեր աչքերուն Պարոնեանի ծագրին տիրական նկարագիրը: Իր անձին յուսախաբութիւնները, որպէսզի Մեծապարի-Մարաշահներուն մէջ խմբագիրը, տպարանապետը, թղթավաճառը, տէրտէրը քաւէին, իրենց ծիծաղելիութեամբ, Պարոնեանի իրենցմէ զգացած դառնութիւնները: Իր արժանապատուութեան հասած հարուածները կը մնան սկզբնական ազդակները որպէսզի կենդանագրունին Աշխաթէն Զոյլը: Իր պարզ մարդու հակազդեցութիւնները, որպէսզի իյնան թուղթի մեծ ու պզտիկ կարաւանները անոր արիւարներուն: Ու մանաւանդ իր զրոյի ցաւը, երբ այնքան անգութ կերպով կը զարնէ բանաստեղծները, ցուցամու, խառնակիչ, շահախնդիր խմբագիրները: Կարելի է որ այս ամէնը ատենն բաժին մը անոր զօրծին կառույցին մէջ: Բայց սխալ չըլլար գերազանց ազգակը փնտռել իր խի անձնաւորութեան յօրինուածութեան մէջ: Բնագրական ու տարերային էր այդ երակը (հեղինակեան) իր ներքը: Թերեւս ոմանք փորձուին սա հաւաստումին ետին գտնել կատարեալ, անխառն, իրաւ արուեստագէտը, իր զօրծին համար միայն եկած սա մեր աշխարհը, անկէ դուրս շատ քիչ բանի ընդունակ: Մեր ժողովուրդը ունի բառ մը այս զիծէ ողբերգութիւնները պատկերող: Անիկա անցնալակ տիպաբանութիւնները: Պարոնեան, զրոհանին վրայ այնքան չքեղութեամբ իր ապացուցած սա բացարձակութիւնը կենցաղականի վրայ ալ ապացուցած է նոյնքան չքեղ ոգրերգականութեամբ մը: Պոլսոյ ու արեւմտահայ բոլոր քաղաքներուն մէջ ամենէն շատ կարգացուող մարդը թոքախտաւորներու փեթակ մը կտակեց Ազգային Հիւանդանոցին: Իր զիտը վերցուցինք ողորմութեամբ, ըսել կ'ուզեմ՝ ազգային իր թաղումն անգամ չհասաւ փառքի

պարզագոյն պսակներուն: Ու իր գերեզման իջած օրն իսկ իր ալրիին ու զաւկըներուն հացը ճարելու համար ազգային հանգանակութեան ձեռնարկեցինք: Հայրենիք ու Արեւել թերթերը սըրտայոյզ է կարգաւ, ալդ տոսման դատելու համար: Ու խորհիլ որ անոր գրածները ծախողները տունի, զիրքի, նոյնիսկ փառքի արժանացան (մեր մէջ գրավածաւ չ'իյնար Մեծապաշտ Մարգարէներուն շարքին. է ազգեցիկ տարած մը ու ազգային գործերու, գէթ ասոնց պատմութեան մէջ կշիռի ելած մէկը): Պարոնեան անճարակն է, պարզ ու վսեմ: Միակտուր ծաղրին միակտուր պատուհասումը:

Ե) — Հայեցիութիւն, որ հեզնութիւնը որակող տարազ մը չէ հոս: Անիկա կը բռնանայ սակայն իմ զրչին երբ յտակուլութեան փափաք մը կը միջամտէ սա վերլուծումներուն: Փաշաւաշին, Փրէկշէրը ուրիշ ժողովուրդի մը չեն պատկանիր անշուշտ: Բայց Պաղատար Աբարը, Պապիկ և Աբիսողոմ ազաները, Հասոս Զեռաբեբը և Խէկաբը իրենց օրագիրներով մեզի կը թելադրեն տարբեր ապրումներ: Առաւելուին է Մարգարէի հերոսը հայ իրականութեան մէջ օտքի նետելու համար կարիք կայ լուրջ աշխատանքի. առնուազն անոր խօսած լեզուն, գործածած terminologieն կարօտ են որոշ պարզացման աստիճանի մը, մարտիկի գառնալու համար: Միջազգային ընկերավարութեան ընդհանրացած jargonը որ հեզնութեան բանալին կուտայ, իր կարգին բեռ մըն է զիրքին: Անհրաժեշտ է, ասկէ վատ, շրջանային հոգեբանութեան, կուսակցական վէճերուն, խօսակցութեանց լայն ծանօթացում: Կայ տակաւին անհրաժեշտութիւնը տիպարին մօտեցող փակումներու հետ յուսահատիչ շփումին որպէսզի այդ անգնիլի յիմարը տեղաձորուի իր ժողովուրդի լուսանցքին: Ընթերցողը տակաւին պարտաւոր է վարժութիւն ըլլայ ստացած ֆրանսական սրամըտութեան նրբութիւններէն: Ուրիշ չէ պարագան Արփիարեանի ծաղրին: Այդ Խորհուրդին ալ ու նման ուրիշ յօրինումներ մեզի կ'ըլլան մատչելի բացառիկ յարգարանքներէ վերջ: Պարոնեանի բոլոր անձնաւորութիւնները, ասոնցմով պարզուած մտայնութիւնները, լեզուն, վիճակային գոհակութիւնները ու ներքին անխելքութիւնը, անոր զործը ամբօրէն իր վրայ կրող բարքերը անվերածելի կերպով հայ են, առանց արտաքին միջամտութեան: Յետոյ, այս ամէնը կ'առակերպուին մէջ ապրեցնելու եղանակին մէջն ալ Պարոնեան կը մնայ թերեւս նիւթակայ ոչ-դատակցուած ազգամուսններու, ցուցմուսններու, այս ժողովուրդին հեռաւոր ակունքներէն փրթած, անոր հոգեբանութեան յայտա-

րար ու ատով խորապէս հայեցի, Հրանդ, Թլկատինցի արեւմտահայ գրականութեան մէջ այդ որակումը ամենէն արդար ձեռով մը արժեւորող զրազէտներ են: Թլկեան և Պէրպէրեան այդ ուրակումէն հիմնովին զերծ ուրիշ մարդեր: Պարոնեան ոչ զաւառացին է ոչ ալ Պոլսեցին: Կը ներուի՞, սա հաւաստումին բնական հետեանքը, այսինքն՝ Խալը: Հապաքէլէր հայ հոգիի զիւտին նուիրուած աշխատանք մըն է, հեղինակին հոգիին մէջը: Ու այս խոստովանանքը, կատարուած այնքան անզամեք, իրարմէ տարբեր առիթներու և դործերու վրայ, առաւել անկեղծութեամբ ու տարողութեամբ, մանաւանդ այնպիսի գէմքերու և վաստակներու զիմաց որոնց հարադատութիւնը, համայնականութիւնը դուրս է կտակած է: Ընթերցողը ինծի հետ է այս գիտիլին վրայ, Պարոնեանի անձին ինչպէս գործին առջև, կ'ենթադրեմ: Ու հարցումը. — Մեր ժողովուրդին ո՞ր կողմերը՝ սա էտիքնեցի միշտ պարզուկ տոմարակալին անձին ու գործին մէջ: Քերթուածներ, վէպ, իրաւ թատերական կառույցներ չեն եկած մեզի իր անունով: Ու զիտէք թէ ուր է ծանրութեան կեդրոնը անոր վաստակին: Հեղինակինը ազգայնի՞ն իրողութիւն: Այս հարցականը հոս կը հետապնդէ ծանր վախեր: Արուեստը չեմ կապկպեր անհակադէմոսի օրէնքներով: Մարդկային հոգին ընդունակ է ամենէն տարօրինակ իրագործումներու: Մօտ տասը դար միակտուր գերութիւն մը մեզ չէ կրցած զերծ ընել մաքի անկախութենէն: Ուրիշները կը ծաղրենք մեր զերազանցութեան նպաստովը: Ու մինչև երէկ, այսինքն սփռուք, այս ժողովուրդը կը հաւատար իր արժէքին, իր տէրերուն կրօններուն տակ լացած ատենն ալ: Եթէ մեր գրականութեան մէջ (ամբողջ վաստակը հայ մաքին) կը պակսին յստակ փաստեր մաքի այդ ձեւէն որ ազատութիւնն է, սկեպսուքիւնը, պայծառ ծաղրը, իրենք զիրենք գործերու մէջ կերպարանող. մեր բերանացի գրականութեան մէջ (Ֆոլիւր, ազգագրական հաւաքումներ, Արուսեւ ձրտեանց, Թլկատինցի, Պրօշեանց, Հրանդ որոնց գործը կը սնանի այս տարրերով) մեզի յատուկ կայ եղանակ մը աշխարհը ընդունելու, զայն դատելու: Այդ եղանակը իր արժէքէն հեռու ենք դատաւորած, մանաւանդ արեւմտահայ գրականութեան մէջ ուր զրքունակը, բառը, գրականը զրաւած են աններելի վարկեր, պատճառ դառնալով որ ստուերի տակ մնան իրաւ յատկանիշները ազգային գրականութեան մը: Բայց արեւմտահայ գրականութիւնը հատուած մըն էր, չէք մոռնար առիկա, հայ հոգիին որ ամբողջութիւն մը իրբեւ ինքզինքը մեզի կը պարտադրէ երբ

նկատի առնուի տարածութեան և միջոցի յզայցքներով: Այն ա-
տեն է որ բացատրելի կ'ըլլան զժուար փառքեր: Թէ փայլը,
տաքութիւնը, արագ ու հազորդական յոյզերը մասերն են մեր
ժողովուրդի հաւաքական զգայնութեան, ընդունուած իրողու-
թիւն մըն է: Մեր քերթողութիւնը անթիւ փաստեր է ձգած
մեզի այդ ամենէն: Թէ ինքնամփոփ, վշտոտ, անկարող հեղու-
թիւնը անոր զգայնութեան մէկ ուրիշ կալուածը կը կերպա-
րանէ, դարձեալ ստոյգ է բազմաթիւ վկայութիւններով: Իր ա-
րիւնը, ասիկա հարուածող գէպքերը — մեր պատմութիւնը —
կրնան օգտագործուիլ այս հակադրութիւնները հասկնալու հա-
մար: Զուր տեղը չէ որ մեր բանաստեղծներէն մէկը, Յ. Թու-
մանեան, մեր ժողովուրդին քնարական զգայնութիւնը (զաղիա-
ցիք կ'ըսեն *lyrisme*), քարձօնքներու մէջ պուտ պուտ կապ-
մուած անոր հոգեխառնութիւնը արտաբերած պահուն (Թուման-
եանի գեղջուկ պոեմաները) անզգալարտը ըլլայ իր տողերը բա-
ցած համով, զուարթ, սրամիտ ու հաճելի բանի մը զոր դու
բառ մը չէ սեւեռած, բայց որ իբրեւ հոգեղէն շեշտ կը տաքցնէ,
կ'աղուորցնէ լեկեցիւսները, փոքր, ժողովրդական պատմումները
(Գիւն, օրինակի համար), զանոնք ընկելով անվերածելի չափով
մը ազգային, դուք ըսէք հայեցի: Ու տսիկա դարձեալ ճիշդ է
Թլկատինցիին, Հրանդին համար ալ: Հոս չեմ լայննար: Գուք
բազմաթիւ անգամներ պիտի շփումի մտնէք այս հարցին տալ-
նապնեւուն հետ որոնք Համապահեցը կ'ազատագրեն զբախնու-
թեան ուղղափառ պատմութեան մը դերէն, զայն ընկելու համար
հայ հոգիի կերպարանքներուն մէկ հանդէսը: Պարոնեան պօլսե-
ցիներուն մէջ թերեւ մարդն է որ ամենէն աւելի մօտիկը կը
կենայ այդ հանդէսին: Իջեր անբաւական պիտի գային սպա-
ռելու համար սա հաւաստումին բնական հետեանքները: Հեղ-
նութիւնը հոս գրական ձեւ մը մի արժեւորէք: Պարոնեանին մէ-
ջէն մեզի կը խօսին մեր ողջմտութիւնը, գործնապաշտ իմացա-
կանութիւնը, կարգի, չափի, կանոնի հանդէպ խուլ վստահու-
թիւն մը, արդարութեան շատ զօրաւոր ծարաւ մը, խորունկ
վշտոտութիւն մը, այդ ցաւին դէմ մեր ներսէն ճարելիք զրեթէ
ճակատագրապաշտ համեստութիւն մը. կարճ ինչ որ մեր ժու-
ղովուրդը բրած է արեւելքի ամենէն ուշիմ, փնտուռած, չինա-
ւար տարրերէն մէկը որ իր քաղաքական անկախութեան կու-
րուստէն վերջն ալ գտած է կերպը ինքզինքը պահելու: Տար-
տամին մէջ ճարտարապետելու վախ մը զիս կ'ընէ զգոյշ, սա
նկատողութիւնները տանելու իրենց ուրիշ հետեանքներուն: Յ.

Պարոնեան գրական հայ ժողովուրդի մը խորհրդանիշ արտայայտութիւնն է, ինչպէս Խաչատուր Աբովեան երազայնութիւնը, ռոմանթիզմը, կրական (affectif) ընկալչութիւնները կը խորհրդանշէ այդ ժողովուրդին: Պարոնեանի տաղանդը այսպէս արտայայտութիւնը կ'ըլլայ իր ժողովուրդին ամենէն ամուր շնորհներուն: Բացէք, օրինակի համար, վերի ստորոգումներէն աւդարուքեան ծաւալը, ու պիտի մնաք շուարուն գէպքերու խուժումէն: Անոր ամբողջ պատմութիւնը պիտի յառնէր, իրիս պատասխան ձեր հարցադրումներուն, պատմութիւն մը որմէ այնքան քիչ բան է ինկած թուղթերուն, բայց զոր ապրած է, մարտած ու արեան անօթներով զաւկէ զաւակ անցուցած է անիկա: Մեր ներքին երկպառակութիւնները, իրար չհասկնալը, իրար հալածելը ուրիշ զգացումէ մը չի գար: Պարոնեանի մէջ ծաղրը կը սնանի այդ զգացումին խոշոր մէկ երակովը: Ու ասիկա այսպէս՝ միւսներուն համար ալ: Ըսի թէ կը վախճամ տարտամէն, արկածախնդրական շնորհներու աւետարանումէն, բայց չեմ կրնար լսել բաներ որոնք իմ հոգիին մէջ տուն տեղ են եղած վաղ պատանութիւնէն ու փոխանակ այլայլելու, թառամելու, սա աշխոյժին մէջ իսկ կը պահեն իրենց սկզբնական թարմութիւնը: Ազգայինը, հայկեցին մօտիկն են ազգայնականին, արեւելահայերուն մէջ բախտաւոր տարազ ռովինիսականին, որ կերպով մը կարծես կը ջանայ սրբազրել Վենետիկով ընդհանրացած միամիտ ու ռոմանթիք մեր հայրենապաշտութեան նեղութիւնը: Պարոնեան ազատ է ազգայնականութեան մեղադրանքէն ոչ անչուշտ մեղ ծաղրելուն, այլ մեր մէջ գտնելուն այնպիսի զգացումներ որոնք ճամբայ կրնան ունենալ գէպի ամբողջական մարդը (*): Գրեթէ ամէն տեղ, ամէն առիթի, Պարոնեանի անձնաւորութիւնները, մեծերէն մինչև պղտիկները հաւազաւ հայեր են: Դուք իր սերունդին ստեղծովի անձերը զուր տեղը պիտի գտնէիք նման պիտակի մը տակ: Անուններով չէ որ մարդիկ ազգի

(*) Այս թելադրանքը կը հրաւիրուիք պահել իր համեմատական կշիռին մէջը: Պարոնեան չի թարգմանուիր, գուցէ այդ ամբողջական մարդէն իր յայտնաբերած տարրերուն սակաւութեանը պատճառով: Այս նշանաւորը կը տարածուի մեր նոր գրականութեանը բոլոր վարպետներուն համար ալ: Այնքան խիստ է մեր ներսը մեր ազգային գիտակցութեան տագնապը, մեր պահանջը այնքան զօրաւոր է մեր գրողներէն, այդ ազգային գիտակցութեան սպասին, որ մեր զրազէտները անզգալարաւ այդ միայն ունեցած են իրենց մտասեւեում, իրենց ստեղծագործումներուն մէջ: Ամբողջական մարդը մեր պայմաններուն մէջ, Պարոնեանի համար:

մը կը պատկանին: Միւս կողմէն, թերեւս բացառիկ ընթերցողներ դժուար հաշտուն սա վերագրումներուն որոնք գրողը կը փոքրեն, ասոր ստեղծումներուն ծիրը չափազանց սեղմելով: Թէ մեր երկու նոր գրականութիւնները վիպական ու թատերական մարդերու վրայ ոչինչ ունին իրենց շրջանակը կոտորող, անցնող գէպի համամարդկային շնորհներ, մէկէ աւելի անգամներ թարգմանութիւններով ապացուցուած իրականութիւն է: Միւս կողմէն, արեւմտահայ բանաստեղծներէն անոնք որ թարգմանութիւնով ընդունակ կը թուին տպաւորութիւն գործելու, — Մեծարենց մը, Թէքէեան մը, Վարուժան մը, Դուրեան մը — այդ հարազատութեան պայմանները կը զանցեն: Այն ատեն: Ո՞ր իրաւունքով մեծ գրագէտ մէկը որուն գործը ծովէն ելած ձուկի պէս կը նուաղի երբ փոխադրուի օտար բարիստառութեան: Զէ՞ որ մեծ տիպարները մարդկային են ըլլալու, ազգային ըլլալուն չափով ու ասկէ քիչիկ մըն ալ առաջ: Մի աճապարէք: Հայեցիութիւնը, հարազատութիւնը գիրքերու տարազներ ըլլալէ առաջ հաստատ իրականութիւններ են, ապրուած ամենօրեայ վկայութիւններ: Եթէ Պէրպլեհանէն, Մամուրեանէն քրօնիկ մը մեզ անտարբեր կրնայ թողուլ այսօր, ատիկա արդիւնքն է թերեւս միջակ-մարդկայինին որուն բանապաշտ առաքիւնները միացին երկու ուսուցիչները: Եթէ Պարոնեանի քրօնիկները — բառին իմաստը լայնօրէն վերլուծուած է ասկէ առաջ — մեզ կը գրաւեն տակաւին այսօր, այս հրաշքը չեն պարտական անոնք ոճին կամ լեզուին, ոչ ալ դրուագային համբուր, այլ ցեղային այն երանգին որ այդ գրուագումները կը պաշտպանէր երբ առաջին անգամ կ'իյնային թուղթի, չէ դալկացած ժամանակին մէջ ու կը պահէ իր թարմութիւնը: Այս մասնայատուկ իրողութիւններն են որ կը մոռցնեն օրէնքները, հանգանակային պահանջները, Պարոնեանի նման միջին գիծէն դուրս ինկող գրագէտները երբ կը ջանանք դատել: Այն մեծ մեղադրանքը որ թերեւս հարիւր տարի ետքը պիտի բանաձևուի, արեւմտահայ գրական ճիգը երբ պատմութեան կը յանձնեն մեր թոռները, զայն ընդհանրութեան մէջ վրիպանք մը պատգամող, թերեւ իր *pièces justificatrices*ները արժևորէ 'Իկպի Իրապաշտներ խումբին քիչ մը շատ ընդհանուր ապահայութիւնէն: Բայց Պարոնեանի մը գործը պիտի մնայ հոն, եթէ ոչ բանաձևը կործանելու, գէթ զայն մասնաւորելու: Մնաց որ, կը հաւատամ թէ մեր օրերու հասարակաց հասկացողութիւնը ինքնին կ'ըլլայ սրբադրուած որպէսզի խմբագիրները, վարժապետները, լրագրողները, գոր-

ծիչները, բարոյախօսները, սուտ ու փուտ քերթողները վերադարձուին իրենց յատուկ փարախներուն ու գրականութիւնը վերադառնէ իր արդար սահմանին նեղ կամ լայն իրաւունքը։ Ոսկեդար կ'ըսէին ու կ'երթայինք, առանց անդրադառնալու որ Կուրիւն մը, Փարպեցի մը եկած են մեզի այդ շրջանէն, մնացած գործերը յունարէնէ, ասորերէնէ փոխադրումներ ըլլալով։ Ու զիտենք որ մեր հին մատենագիրներուն մէկ տասներորդն իսկ չի պատկանիր գրականութեան։ Այդ մէկ տասներորդը սակայն բա՛ւ հայ հոգիին որոշ կերպառութիւնները թեւադրելու մեզի այսօր։ Նոյնն է բախտը արեւմտահայ գրականութեան։ Որքան շատ են անունները որոնք ա՛լ պիտի չյիշուին հայ գրականութեան ձեռնարկի մը մէջ։ Ու որքան քիչ թիւը այն միւսներուն որոնք այդ գրականութենէն պիտի փոխակերպուին ազգային փառքի։ Վըստահ եղէք որ այդ անուններուն գլխաւորը, թափօրապետը ոչ Ալիշանն է, ոչ ալ Պէշիկթաշլեանը կամ Կրտսեր Ռումանթիքները, և կամ այն միւսները որոնք Չերազ, Եղիա, Մամուրեան կ'անուանուին։ Թափօրապետը, իմ հաւատքովը, Էտիրնեցի միշտ պարզուկ տոմարակալը պիտի ըլլայ։ Կարելի է տարապալման ընդարձակել սա վերադրումին տարողութիւնը, քանի որ հիմնական հարցերէն մէկն է անոր յատակ կազմող գրական իրողութիւնը։ Ամբողջ արեւմտահայ գրականութեան ճակատագիրը engagé է անոր մէջ։

Բաւ, սակայն այսքանը հոս, Պարոնեանի հեգնութեան սանկարագիրները երբ կը ջանամ արտահանել։ Աւելի անդին, երբ համադրումը պահանջէ, ես կուտամ աւելի լայնքով տարրեր։

Ե.

ՐԱՐՔԵՐՈՒ ՀԱՆԴԵՍԸ

Պարոնեանի մէջ վիպողի քանի մը նկարագիրներ ճշդելու ատեն, ակնարկած էի բարբերու սեեուման մէջ անոր մատուցած մեծ ծառայութեան։ Հոս տեղը չէ գրականութեան և բարքերու յարաբերութիւնը վերլուծել ակադեմական միջոցներով։ Դրականութիւնը ըմբռնելու եղանակները ա՛չ անկայուն են, ոչ ալ անվերածելի։ Դարեր շարունակ անիկա, գրականութիւնը, ուրիշ բան չէ գրեթէ եթէ ոչ դասակարգի մը լայն ժամանակը ան-

ձանձրոյթ ընծայելու տեսակ մը բռնապատաստակ տաղանդին վրայ պարտադիր: Գրագէտը, մանաւանդ բանաստեղծը, մոռնալու չէք, վտարելի մարդ մըն է... Պատտոնի հասարակապետութենէն ուր մշակին, արհեստաւորին, գինուորին տեղերը այնքան յստակ գծուած են: Ու գաղխացիներուն գրական ոսկեղարը պայմանաւոր է ողբերգական բանաստեղծութեամբ: Համախմբել՝ կարելի հրապոյրներով կրննորու մեծ թիւ մը ընդարձակ սրահներու մէջ, ամենէն չքեղները արժեւորել օթեակներու խորքը ու այսպէս կազմուած հանդէսի մը պահուն նոյնքան վայելուչ, չնորհագեղ բերաններէ թափել այդ մարդոց աչքերուն ու ախանջներուն վայելումին անուշիկ, փափուկ, զրգում, կըրքոտ, կշռաւոր բառերու մեղեդին: Բարձր⁶ը: Օ՛: Զուլչացէք ձեր տուններուն իրական հոտէն իսկ: Զայրացէք երբ այդ բեմերէն ձեզի ըստին այդ բարձրքերը յիշեցնող փոքրագոյն իսկ բաները: Մի ընդունիք որ գերասանուհի մը համարձակի քաւիկնակ բառը հանել բերնէն, որ տունը կը բերէ հանդիսականին, այլ պահանջեցէք որ այդ գուհիկ, անաւարի բառը փոխարինուի սանկ ազնիւ, ազնուական շրջաբանութեամբ մը, օրինակ՝ ազնիւ հիւսուած մը, հայլն: ԺԹ. դարը, տապալելով այս ճաշակները, գրականութիւնը բացաւ սիրտին, մանաւանդ տունին: Բարձրքը մէկէն կը դառնային յատակը գրական ամէն լուրջ ձեռնարկի: Կը յիշէք Պալլաքի համար գործածուած դատաստանը. անիկա գրած էր իր Մարգարէն Կարգէրէ-Բէն շարքով, Թրանսայի իրական պատմութիւնը:

Պարոնեանէն առաջ մեր բարձրքը գրեթէ մուտք չունին մեր գրականութենէն: Ու մի վարմանաք, քանի որ 1850էն առաջ մեր գրականութեան սպասը ընող Վենետիկը ո՛չ քաղաք մըն է, ո՛չ ալ ընկերութիւն մը, մեր ժողովուրդով գոյաւոր: Խօսեցայ թէ ինչ էր Խարով և Մարգարէ, Ելիշա վէպերուն ենթաշխարհը: Բանաստեղծութիւնը կալուած մըն է ուր բարձրքը իբրեւ խմոր և ոչ թէ լիութիւն կը դառնան օգտագործելի: Մնաց որ միւրթարեան քերթողները այդ խմորն իսկ անօդուա ընդունեցին: Խնորր դիւցազներգութիւն մը, Հայկ Իկեշաշ, անկարելի paradoxը՝ կ'իրագործէ ժողովուրդ մը տալու, առանց անոր հարգատ բարձրէն փոքրագոյն իսկ նշմարի: Կը զրուին Ալիշանի Նասիւ շարքերը, ուր կրնան բոլոր ցնորքները, սլացքները, երկնային հարսնիքները և պատմական ողբերը, անդաձմունքները տեղ գտնել, բայց վրիպիլ իրաւ կեանքի մը պատկերին պահանջէն:

Ով որ կը կտրդայ արևմտահայ գրականութեան անդրաշնիկ շրջանին գործերը (*), մինչև 1885, չի կրնար չհամակուրի խորունկ, յուսահատիչ բեկումէ մը: Այդ զգացումը ծնունդ է այն անլրջութեան, օգայնութեան, անիրականութեան, ճիշդ բառով մը՝ հոսհոսութեան որոնցմով կնքաւոր է այդ մարդոց ուղեղէն գուրս եկած ամէն գործ: Ձեռմ գառնար ետ: Այն անհուն աշխատանքի մարդը որ կը կոչուի Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, եթէ հրաշքով մը կանչուէր, իր հազարաւոր էջերու բուրգին վրայէն զիտելու իր աշխարհը, պիտի տառապէ՞ր արդեօք իր բառակոյտէն: Ո՞վ կայ, տեղն է հարցնելու, չքեզ անոր հատորներուն ետին: Ո՞ր ժողովուրդինն են այդ մեծակառոյց յիշատակարանները: Կը հրաւիրուիք կրկին բանալ զանոնք զանելու համար հայոց ժողովուրդը: Ձեր գտնելիքը՝ յատուկ անուն: Ամենէն բարձրորակ ու հանգամանաւոր այս վաստակաւորէն վերջ, աւելորդ պիտի ըլլար այդ ժողովուրդը փնտռել մեր Ռոմանթիքներուն ինչպէս նաեւ այն միւս խումբին մէջ զոր սրակած եմ յատկանշական մակդիրով մը, — Դեպի Խաղաղօցներ: Ըսել թէ մեր Խաղաղութեան հետ մեր ժողովուրդը ներս կը մտնէ մեր գրականութենէն, թէեւ ըստ էութեան ճիշդ բայց ըստ ձևի անճիշդ տարազ մը գործածել պիտի նշանակէր: Հայ ժողովուրդը արեւմտահայ գրականութեան մէջ իր մուտքը կ'ընէ Յակոբ Պարոնեանով. ու ասիկա վճռական է իր ընդհանրութեան ինչպէս մասնաւորութեանը մէջ: Դուրեանի և Պէշիկթաշլեանի տաղարաններուն մէջ ցոլքեր միայն՝ այդ ժողովուրդի բարքերէն: Մթերքը՝ Պարոնեանով:

Ըսուած է որ մեծութեանց հարցը գրողէ գրող ունի մէկէ

(*) Ռոլորովին տարբեր է պարագան արեւելահայ գրականութեան համար որուն անդրանիկ գործը, ՎԼԻԲԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, հակառակ ծանր իր ռոմանթիզմին, բաւական քաղցր, իրաւ հանդէս մը կը բերէ բարքերէ, ընթերցողը կրկնապէս երախտաւորող, գրականէն ալ գուրս սա վայելքին մատուցումովը, իրը ստեղծում այնքան տկուր, անբաւական արեւելահայ վէպը, իր փրկած բարքերուն մթերքովը, մեծահանդէս վաստակ մըն է այսօր իմ նկատառմանս մէջ: Անդրանիկ սա խանդավառութիւնը շարունակուած է մինչև մեր օրերը, այդ գրականութեան բոլոր անբաւարարութիւնները գնելով լեզուէ, գեղեցկութենէ, ստեղծագործութենէ, Առանձին, բարքերու մթերք մը, Պոօշեանցի վէպը կ'ընէ երախտիքի հանդէս մը, Շիրվանզադէի տափակ թատրոնն իսկ կը դառնայ շրջանային փառք մը, երբ թատրոնը ըմբռնելու, գործադրելու (exécuteur) իր եղանակը ինկած է գիրին:

աւելի բազմազրիչներ։ Ասոնց ամենէն տիրականը, իմ կարծիքով, աշխատեցն է (Պալլաք, Տիքընդ, Տայաթայովսքի, Թուլթոյ, Ջօլա, Մարսէլ-Բրուստ, որոնց անուններուն հետ մեր ներսը յառնող անդրանիկ զգացումը իրենց տաղանդը, ասոր նկարագիրները, ասոնց կապուած հարցերով չէ զոյաւոր, այլ այդ անուններով նուաճուած աշխարհամասին զգայութիւններով)։ Ու տարազը ճիշդ չի կրնար չըլլալ հայոց զրահանութեան համար ալ։ Ծաւալի հարց մը չէ որ կը յուշեմ։ Խբճէնէն Մէլ, Խբհրդաբն ու թուուն էջնոց կտորի մը մէջ Օհան Կարօ յաջողած է փրկել այնքան բան որքան չէ կրցած ընել ատիկա իր մանրատառ ութածալ ութը հարիւրէ աւելի էջերով՝ Խրիմեան։ Դիչ վերը յիշեցի Ալիշանին հազար էջերը որոնք ամէն հանգամանք կը մէկտեղեն գրագէտի աշխարհ մը յօրինելու, բայց կ'արգիլուին անկէ, բարքերու հանդէպ Վենետիկով միայն բացատրելի անտարբերութեամբ մը վարձուած։ Ու կան ուրիշ անուններ, մեր երեք սերունդներէն որոնց գործերը իբրեւ ծաւալ պատկառանք կ'ազդեն։ Արշակ Չօպանեան թերեւ Ալիշանին հաւասար թուղթ է սեցուցած ու վանական մըն ալ չէ ապրած։ Փորձեցէք սակայն այդ Պոլսեցիին stockէն աշխարհ մը լառաւիկերտել։ Այն ատեն միայն պիտի զգաք ձեր մէջը արդարութեան ձայնը հանդէպ Պարոնեանին։ Չօպանեան մեր ընկերութեան բոլոր խաւերուն հետ ունեցած է ընդարձակ շփումներ, ինչ որ համազօր է իր գործէն ներս այդ ընկերութեան բոլոր կերպարանքներէն կարելի ներկայութեան, Տղոց հոգիներէն սկսեալ մինչև մեր պատմութեան ամենէն ականաւոր անձնաւորութիւնները, փառապսակ դէմքերը։ Եւ սակայն ձեր ենթարկուած կորանքը յոտակ է չափազանց, վաթսունի մօտ տարիներ ժողովուրդի մը իմացական, ընկերային, քաղաքական քրոնիկը ընող աշխատաւորի մը ձեզի ձգածին մէջ իբր չէք գտներ բաւարար գոհացում, աշխարհ մը սանկ ուրուագորդ տարրերէ։ Պարոնեան իր քառորդ դարու գործունէութեամբ, մասնակի կալուածի մը վրայ, առանձին ըրած է բարիք այնքան որքան չեն կրցած ընել արեւմտահայ զրահանութեան բոլոր մշակները, հաւաքաբար, միշտ, մի մունաք, բարքեր փրկած ըլլալու տեսակէտէն։ Ալ ձեզ կը զրկեմ ձեր առարկութեանց գումարովը որպէսզի հեշտանաք մեր զրահանութեան միւս անուններուն բաժինովը, միտք մեր բարեբեկ։ Գրականութիւն մը՝ գեղեցկութիւն, սլացք, ոճ, ստեղծագործութիւն, ձգտում, ինչ գիտնամ, այնքան շատ է թիւը սա հանգիստութիւններուն։ Չեմ արհամարհեր։ Բայց իմ հաշուոյ խան-

դաժան եւ միւս եղբուքները տարագրին. գրականութիւն մը ծաղրանկար մըն է ամէն բանէ առաջ: Ու ժողովուրդ մը միւս ու սակոր ըլլալէն զատ՝ է բարքերու հանդէս մը: Ահա թէ ինչու արեւելահայերը ուղեցին Պարոնեանի արձանով պատուել Երեւանի ամենէն բազմամասն հրապարակը: Ահա թէ ինչու Հասարակական հեղինակը երախտապարտ զգացումներ ունի Պարոնեանի փառքէն աւելի փրկածին. — բարքերու մեծ, չատ մեծ մթերքին: Աւելի անդին երբ վերլուծումը կը տարածուի դէպի ամբողջական ընդգրկումը Պարոնեանի աշխարհին, ես պիտի ունենամ պատեհութիւն իր ամբողջութեան մէջ արժեւորելու Պարոնեանի անմահ բարիքը մեր ժողովուրդին:

Հոս կը բանամ քանի մը նկատողութիւններ, Պարոնեանէն սեւեռուած բարքերը լուսաւորող:

ա) — Շուկան ու շուկային: Դուք այս բառերուն հետ ունեցաք ձեր առաջին շփումը . . . Նիկողայոս Զօրայեանին զիմանկարին հետ: Վրիպած այդ ընկերաբանը, տնտեսագէտը, մանկավարժը, քաղաքագէտը, խմբագիրը 1850ին իր լիութեան մէջ զգացած է շուկան, դայն չափած: Ու գտած է նոյն ատեն որ իր ժողովուրդը, ապրիլ կրնալու համար պարտաւոր էր իր հացին տաշտը ուսումնասիրել կարելի խղճատութեամբ, փոթով: Հարիւր տարի անցեր են այդ օրերէն: Շուկան այսօր իմացական տագնապ մը չէ, թէն կը շարունակէ կազմել սփռուքին ամենէն հզօր մտահոգութիւններէն մէկը: Զօրայեանին սերունդը, իր ձախ թեւին մէջ, ծանրութեան կեդրոն պիտի ընտրէ իմաստը, հոգին: Ռոմանթիքները կ'ամչնային անկէ, շուկայէն: Պարոնեանի խումբը այդ արհամարհանքէն իր բաժինը լքեց էտիրնեցի տոմարակալին: Իրապաշտները անոր փաթթութեան, հացէն դուրս, իր պարզած pittoresqueին համար: Շուկան բառ մըն է որուն հետին, այսօր, ընդհանրացնող մը պիտի չվարանէր արեւմտահայ բազմազան քաղաքական տարածքին մէջը: Այսօր, մեր հայրենիքին մէջ բառը դադրած է իր իմաստէն, առարկային դադրելով իր գերէն (*): Դարձեալ, այսօր, զաղթա-

(*) Զեմ ախորժիւր բանդագուշանքէն: Հայ ժողովուրդը, քսաներորդ դարու վախճանին, Ապահովարար Սուրպանը, Նար-Դոսը, Ռաֆիին, Շիրվանդադէն այդ ժողովուրդին նկատառմանը մէջ վերածուած պիտի ըլլան թանգարանեան յիշատակարաններու: Քանի որ իրենց գործին ամենէն կենդանի մասը այդ շուկային օտեղծած մտահոգութիւններով էր դոյաւոր: Ու 2000ին կ'ենթադրեմ թէ ուրուական իսկ չի կրնար

լին (սփիւռքը դադլթային հոգերանուծութիւններ միայն պիտի կըրնար ապրեցնել) հոգեխառնութիւն մը մեզ կը կապէ Զօրայեանի մտածողութեան: Ինչ որ ալ ըլլայ մեր ժողովուրդին պարզելիք պատկերը կէս դար վերջը մեր օրերէն, ստույգ է ինծի համար որ յետագարձ, խորունկ հետաքրքրութիւններ լայնօրէն իրենց նիւթ պիտի ճարէին պատկերին մէջը, մթերքէն ներս ալն բարքերուն որոնց կրկէսը հանդիսացած էր այդ շուկան, ԺԹ. դարու սկիզբներէն իսկ: Մեզք որ մեր ունեցածը շատ քիչ բան է մեր կեանքին սա չափազանց յատկանշական շեշտերը սեւեռող: Հասկընալի է, ի վերջոյ, ուրիշներու մօտ պատահած գէպքերու լոյսին տակ, որ ըլլանք զանցած, գրեթէ արհամարհած մեր պատմութիւնը, ըսել կ'ուզեմ մեր բարքերը զանցած ըլլանք, մեր ուշադրութիւնը փոխադրելով եկեղեցականներու, նախարարներու արարքներուն սեւեռման, չունենանք վէպը, երբ անոր թարգմանածուն տմէն սեղանի վրայ իր տեղն է ճարած, չըջափոխուինք չափազանց արագ որպէսզի մեզի չխօսին մեր ժողովուրդին իրաւ ապրումները, գեղէն: Բայց չէ հասկնալի թէ ինչու մեր զոյգ գրականութիւններուն մէջ մեր շուկան ուրուային չէնքէ մը չըլլայ աւելին: Հիմա փնտռեցէք զայն մեր Իրապաշտներուն մօտ ու պիտի գտաք յստակ թէ սասոնք զբաղած ըլլան շուկացիի ազկազկ տիպարներով ու նիհար մնան բուն իսկ տիպարը կազմող, զայն ձուլածոյ ոտքի նետող գործարանը, շուկան, պարագրկելու արարքին մէջ: Պարոնեան ալն մէկ հատիկ գրողն է որուն մէջ այդ շուկան ոչ միայն իրբե թանձր, պայծառ իրողութիւն վիկուլած է ժամանակէն, այլև իրր հոգեբանութիւն ինկած ըլլայ վճռական ձեռով մը սեւեռման, իրմէ առաջ անձանթ, իրմէն վերջ մղոններով հեռու մնացող միջոցներով: Ընդունուած է որ ժողովուրդի մը միջին տարրը, որով

ըլլալ վաճառականը, շուկային աստուածը: Շինակա՞նը, — այսինքն մեր նոր զոյգ գրականութեանց մէջ ծաղրի, արհամարհանքի խորհրդանիշ տիպարը, այնպէս ինչպէս զայն կը սիրէին ծաղրել, անարգել մեր զբողները, մինչև իրապաշտները, և որմէ սեւեռումներ ըրին արեւելահայերը, Պոստանց, Ալայեանց, Ռաֆֆի, Շիրվանզադէ, Ստ. Զօրեան անուններով մարգերու միջոցով, Թումանեանի գրեպցին այս տիպարէն տեսակ մըն է: Համաստեղ, Օհան Կարո, Թլկատինցի, Օշական, Զարգարեան տուած են սեւեռումներ: Բոլոր այս տիպարներուն թանգարանեան արժէքը այժմէն գուշակել մեծ իմաստութիւն մը չի նշանակեր անշուշտ: Ի՞նչն է Պոլսէն ազատուածը չըջանին մէջ որ մինչև 1890 կ'երթայ: Պիտի գտնէք որ Պարոնեանին շուկան կը քնայ մեծագոյն միութիւններէն մէկը այդ վառքին:

մենք բանուորութիւն չենք ունեցած արեւմտահայ գրականութեան կեանքի շրջանին: Այնպէս որ արեւելահայ վէպը և Պարոնեանի գործը, նոր ժամանակներու համար այն գետիններն են ուր ներուած ըլլայ շուկան հաստատել: Զեմ ընդլայնել վերլուծում մը գէպի արեւելահայ վէպով ընդգրկուած շուկան: Բայց կը ծանրանամ արժէքին վրայ Պարոնեանով փրկուածին: Յետոյ, պէտք է բանալ տարազին եզրերը, որպէսզի անկէ ներս ինչայ ամբողջ Պոլիսը ուր ամէն ինչ, կեանքի ամէն երևոյթ շուկայ կ'իջնէ, շուկայէն կը մեկնի, շուկայ կ'ըլլայ, բախտին մէկ տարօրինակ կարգադրութեամբ որ մեզի համար դոցած է կեանքի արտաքին, առնուազն հոգային զբաղանքները ու մեզ նետած մեր խանութներուն, մտազգայներուն (ամենէն իրաւ ու լեցուն բառը Պոլսեցիներուն) մթին, գէջ կամարներուն ներքե, անկիւնը, տետրակներուն խցիկովը, galeriesներուն պատրաստ բռնակիրներուն նկարչագեղ ցուցադրանքովը ու աղային, էֆէնտիին շքեղ փորակոյտերովը . . . : Պարոնեան քիչ մը զգոյշ է վարուած դասակարգին^(*) հետ, թերեւ տոմարակալի բնագոյական հաշիւներուն տնտեսաւոր: Բայց շուկան կը մասնաւորուէր Պոլիս արհեստագործով, ամենէն սիրուն, շահեկան, կենսաւէտ տարրը մեր այդ օրերու հասարակութեան, երկար շրջափոխութեամբ ինքզինքը արդիացուցած: Արդիարեան անկէ ըրած է իր միակ յաջող յօրինումները, պատմուածքի կալուածին վրայ: Պարոնեան անոր ոչ միայն մարդն է, այլև անոր մտայնութեանը ամբողջական հաղորդութեամբ մը մասնազէտ մեր գրողները: Ոչ միայն կը ճանչնար անոնց բնութիւնը, հոգեբանութիւնը, այլև անձնապէս, այսինքն՝ իր սեպհական բնութեամբը, հոգեբանութեամբը կը պատկանէր անոնց: Իրեն համար զրելը

(*) Որ իր կատարեալ ծաղրանկարը կը գտնէ Միքայէլ Կիւրճեանի ծանօթ satireին մէջ: Արդիարեանի չէ յաջողուած տիպարը նուաճել: Կամարական շատ վաղատի իր վէպին մէջ առիթ չէ ստեղծած անով զբաղելու: Զօհրայ անոնց կիները սեռելու իր մասնասիրութեան մէջ հազիւ մօտեցած է ալլո մարդերու (Ալուտիսով): Բայց մեծ վաճառականը, այնքան իրաւ Ռաֆֆիի, մանաւանդ Շիրվանզադէի գործերուն մէջ, Պոլիս փորձած է Շաւարճը, որմէ ունինք յաջողակ վիպակ մը: Ունինք դարձեալ Վայցալու մը (Ս. Պարթեան), իր քանի մը շատ շքեղ նմոյշներով: Պարոնեանի օրերուն վաճառականը դեռ կը ձփար ընդմէջ խանութպանին ու մեծաքանակ վաճառողին: Թերեւ ասկէ տիպարին տեղը ունեցած թիւնը քիչ մը ամէն տեղ, Պարոնեանի մէջ:

և անոր ամենէն յատկանշական գիծերը ըլլան ժամադրուած աւնոր միջին դասակարգին, մեր մէջ՝ շուկային վրայ, քանի որ քիչ տարբերութիւն կ'արժեւորէր որքան ազդային սափրիչին համար՝ ազդային զուխներ սափրելը, տպարանատէրին համար՝ գրողէն դրամ կթելը (բառին տուէք արարքին հարադատութիւնը)։ Այս մօտութիւնն է որ զինքը մղած է անոնց յօրինումին մէջ մինչև իր օրը չհանգրպուած բնականութեան, color-ին, կարկառին։ Անոնց մտայնութիւնն է որ կը վարէ իր սքանչելի խօսակցութիւնները, զրուակումին այնքան բարեբաւ ձեւով մը նպաստ ճարող։ Տուած է անոնց առօրեան, այնքան տափակ, խենթուկ, բայց իրաւ, գանկլով որոշ զիւրութիւն, այդ տափակութիւնը նուազագոյն չափին վերածելու։ Սրհնատուօրը, խանութին մէջ, զօրծի վրայ, փողոցի երեսին, քանի մը բերան բան — բամբասանք — փոխանակելու արարքին պահուն, Պարոնեանէն սեւեռուած թէոփրաստը ու թէոկրետը համադրօրէն յիշեցնող։ Տունը, էրիկ կնկայ կոխներուն ամենէն զուարթ, բնական տողանցը երբ կը թաւալի, էջերը անզգալաբար լեցնելով, իրարմէ գերազանց նկարագրներու պարզումով։ Օրուան կեանքին ամենէն չնչին իրադարձութեանց խոլ մէջը, Պարոնեանի մօտ այդ շուկան տիրական է հաւաւոր իրաւութեամբ մը։ Երուանդ Օտեան զայն չի ճանչնար զրեթէ։ Պարոնեան անոր ապրանքն է, ձեռնասունը, սիրելին։ Կը բաւէ՞ այնքանը արդեօք, րացատրելու համար թէ ինչպէս Աւրին Տեաբանէրը, Բաղաթափարոնեան վնասէրը, Մեծապառն Մալախանէրը, Պոպոյ մը Պոլոյ թաղէրուն մէջը նոյնիսկ, իրարմէ այնքան հեռու, արտաքնապէս տարբեր վայրերէ հանուած, բոլորն ալ իրարու հետ կարծես արմուկ արմուկի տախտակներ են այդ շուկայէն։ Բացուիլ մը զէպի զուժարը այդ շուկան յօրինող բազմազանակ տարբերուն՝ պիտի նշանակէր վերլուծել յաւակները ոչ միայն դասակարգ մը, այլ արեւմտահայ ժողովուրդին ամենէն առաջաւոր մէկ մասին հոգեյատակը խորաչափել։ Հաճադակէրը չունի այդքան տեղատու արամազրեկի։ Բայց սխալի մէջ չեմ երբ Յ. Պարոնեանի կեանքը, ասոր ողբերգութիւնը, ինչպէս այդ կեանքէն անոր հանած սանկ փոքրիկ, անուշիկ յոյզերը, վայելքները իրր նախատարր պայմաններ ընդունիմ նման աշխատանքի մը։ Եթէ Պեարոս Դուրեանը կը ճանենք իր երազներէն, Պէշիկթաշեանը՝ հարուստներու տուններէն ներս իր տուամայէն ինչպէս վարկէն, Պարոնեան ամենայն բնականութեամբ, ինչպէս տղեկ մը իր մօրը արզանդէն, աշխարհ է եկած

այդ շուկայէն: Ըստուած է թէ այդ շուկան կը խենթենար (*) Պարոնեանին վրայ: Անշուշտ ըսել կ'ուզէին որ զայն կարդալը այդ շուկայներուն համար ազնուանալ էր, հպարտանալ, սանկ քիչիկ մը փառաւորութիւն ի միաս ջոջերուն, մեծապատիւ մուրացկաններուն, պէյերուն ու պատրիարքներուն: Աւելի վերջը, Պարոնեանի վարկը վտանգող ամենէն ծանր մեղադրանքը շուկայիկ սա հորազատութիւնը պիտի ըլլար, Արուեստագէտներու քիչիկ մը օգտակարոյց, վերնաթոխ ախորժակներուն առջև շատ զետեղարչ բան մը թեւագրող: Դեռ 1895ին Արշակ Չօպանեան Պարոնեանի վրայ իր կայծկլտուն ու շատ համով կենդանադրին մէջ կը գատափետէր անոր շուկայ հոտող ոճը, բառերը, թանձր մտայնութիւնը: Կէս դար յետոյ, այդ հոտը ու այդ թանձրութիւնը չէն որ մեղադրելի կը մնան, այլ այդ իրապաշտութեան քիչ մը շատ իրաւ, մանրամասն, տեղական գոյնով կառուցուած բան մը միայն ըլլալու ճակատագիրն է որ կ'ազդէ այդ սեւ ու մեկերուն արժէքին: Պիտի ուզէինք այսօր որ այդ իրապաշտութիւնը եղած ըլլար ոչ թէ նկարչական միայն, այլև մարդերու սեւ ու ման մէջ երևան ըլլար բերած խորութեան ծալքեր: Ի վերջոյ ո՛ւր է այդ շուկան մարմնաւորող տիպարը, զէթ այն-

(*) Իր տարրին հետ ու մէջ այսքան իրաւ շաղախուած Յակոբ Պարոնեան չունի սակայն գործ մը ուր այդ շուկան, շուկային կանչուած ըլլային վճռական կերպարանքներու: Դիժեր, չեշտեր, բնաւորութեան ուրուագիծեր, երբեմբ լման մարդու մը կիսաստուածը: Այո՛, Առոնք առատ են, ամէն էջի հանդիպելի նոյնիսկ: Բայց չէալ գործը ուր ըլլային այդ աշխարհը ու այդ դասակարգը լրիւ նուաճուած: Ոսկի Աւաղաղը մեծ գիրք մըն է, փոքր ծաւալին հակառակ, ճիշդ այն բարիքին համար որուն պակասովը կը մեղադրենք Պարոնեանը: Որքան իրարու նման են Կուրճեղիս և Աբիսաղոմ աղաները: Այսինքն Պարոնեան տկարացած է իւր քանչիւրը յարգարել այդ աղաներու արարքներուն համար որոնք պարզ ծիծաղը չունենային միայն զօրանակ, այլև մեղի ըլլային անսուտ, անվերածելի վկայութիւններ: Ակնյի՞ն: Սամաթիայի՞ն: Գարթալի՞ն: Այսինքն Պոլսոյ այն խորշերը ուր տիպարը կը մասնաւորուի: Պարոնեան անոնց արտաքին գիծերը քաշած է որոշ յստակութեամբ, զանազանութեամբ: Բայց անոնց ներքին աշխարհը կը մնայ խղրական: Հոս, մենք կը մօտենանք Պարոնեանի առթիւ տրուելիք ծանր տաղանային, այն անբաւարարութեան որ այդ աշխարհինը կ'ըլլայ երբ փորձը կ'ընենք զայն փոխադրելու օտարին: Այս մասին աւելի հանգամանաւոր կը խօսիմ երբ վերլուծեմ Պարոնեանին մէջ զրադէտը, արուեստագէտը: Հոս կը բաւէ գիտել տալ որ Պարոնեան այդ շուկային մարդը չէ, կամ չէ տեսած զայն commis-voyageurի մը աչքերով: Ոչ ալ priseurի մը կարկառով: Այս պարագան արուեստէն զուրս կը մնայ: Ու Պարոնեան արուեստագէտ մըն էր:

քան մը կենդանութեամբ, կարկառով որքան Մասիսեանն է Ռաֆֆին:

Բ) — Տունը, այնքան թեթեւ, քիչ, անկշիռ, մինչև Իրապաշտները մեր գրականութեան մէջ: Կարդալէ ետքը մինչև 1885 մեր բոլոր գործերը, դուք կ'ունենաք ծանր տրամութիւններ ուրոնց վրայ հիմա չեմ ծանրանար: Այդ զժգոհանքէն ամենէն հիմնականը պատկերէն կուգայ գրականութեան մը ուր քանի մը միլիոնը անցնող ժողովուրդի մը գրեթէ ոչ մէկ հանգամանքը ինկած ըլլար յատակ սեւեման: Բացէք ո՛ր գիրքը որ կ'ուզէք, ձեր ժողովուրդին *intérieure*ը գտնելու տրգար ցանկութեամբ: Ձեր յուսախաբութիւնը հզօր դառնութեան մը կը վերածուի այդ գիրքերուն սուտ ու փուտ աշխարհովը երկրորդաբար: Ոչ միայն չունինք մեր բարքերուն թէկուզ ազօտակի ուրուագիծը, այլ ստիպուած ենք իբր բարք ծամել, հանդուրժել օտարներէն փոխադրումներու վրայ ձեռնած իրականութիւններ: Այս է հայ վէպը մինչև Անգլո-թուրք Սերտի-Քան: Իրապաշտ վէպէն առաջ (մեր մէջ) իրական *sn'ւնը՝* Պարոնեանով, գէթ իբր *croquis*: Ահա թէ ինչու շնորհակալ ենք այսօր Էտիրնեցի այս պարզուկ տոմարակալին որ գէթ սանկ քառորդ դար ու քիչ մը աւելի անդին (գէպի անցեալը) նայող մեր տունէն մեզի ըլլայ բերած կտորներ, պատկերներ, իրենց ուրուային խոկ կերպարանքներով դարձեալ մեզի սիրելի: Մինչ իր շուրջը մարդիկ կը թափառին դժոխքներու, երկինքներու, լուսիններու, առնուազն օդաւ կառոյց աշխարհներու հեշտանքները երգելով, Գալոս Պարոնեան իր ջանքը կը յատկացնէ նկարելու տեսարաններ ուր մեր տունին ներքին իրականութիւնները, ասոր յատակ ծառայող հոգեկան զիճակները, այդ տուններէն ներս խուժող նորութեանց, մոլութեանց, խիտերու կործանարար հետեանքները ու նոյն աւտեն, առանց բխտնալու, կ'ըլլայ ազատած այդ տունները կանգնող դարաւոր առաքինութեանց հանգէսը, հաստատ, չքեղ, միտքէ չփախող դրուագներու վրայ: Վաթսուն տարի առաջ Պարոնեան կարդալ ժամանց էր, զուարթութիւն էր, քաջքջուք էր և կամ զայրոյթ: Այսօր: Քննադատը կրնայ տրամապէս տրամադրուիլ այդ աշխարհին անբաւարարութեան անձած կեցի փաստին առջև, երբ կը տեսնէ մեծ կարելիութիւններու գրեթէ չատ թեթեւ օգուտներու միայն վերածուիլը: Բայց Հասապէսը միայն գրականութեան սպաս մը չէ հետապնդած: Անիկա ապրումներու հանդէս մըն է. մի մոռնաք ասիկա: Ու կը հրաւիրուիք ըրջանալ, ամէն իրաւ գրագէտի գործին առջև, տրուածին փաստը

արժեքներ, վասնուածին զինքն արիւնքաւ, ու ցաւիլ մանաւանդ անգարծ կորուստին անգարման փաստերուն առջև: Երբ այս տու-
ղերը կը թելագրուին, Պարոնեանի մարդերը չկան: Ըսել կ'ու-
զեմ՝ այդ մարդոց արիւնքն ու ասոր կտին զետեղելի ամբողջ
հոգիի գրուածիւնները խրած են ընդմիջտ: Ազէտ մը աւլած սըր-
բած է իմ ժողովուրդէն աւելի քան կէսը անոր հոգեկան աշ-
խարհին: Մեռած է այդ զմայլելի աշխարհը, ան որ արեւմտահայ
քանի մը միլիոնին հոգին կը կազմէր յիսուն տարի առաջ ու
այսօր . . . սփիւռքի նստմութեան է վերածուեր: Ու կը մտա-
ծեմ թէ ութը տասը ջոջ գրողներու համակերպոն ճիշդ, այդ
ժողովուրդէն փրկելու կարելի վկայութիւններ, իբր արդիւնք
չունի թիւը տասնեակը անցնող հատորներու: Իրապաշտ վէպը,
յեւ-պատերազմի ճիշդը: Ու այսքան: Պարոնեան միս մինակը
փրկած է երկու թեւերուն համագումար արդիւնքը կշռող քա-
նակութեամբ մը մեր բարքերէն: Ու ասով անիկա գերագոյն բա-
րերարը կ'ըլլայ արեւմտահայ գրականութեան, քանի որ իր գոր-
ծին մէջ հայ ՏՈՒՆԸ (*) մեղի մատուցուած է գրեթէ անվերածելի
ամբողջութեամբ: Այս հաւաստումը պաշտպանելու համար պար-
տաւոր չենք հոս յիշել անոր այն գործերը ուր մասնաւոր կեր-
պով մը կը զբաղի առՏՈՒՆԸ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐՈՎ: Կարգացէք ամենէն
քմայոտ յօրինումները (Քանի ժը Խոստ առ Տէկէն Պարոնեան, Կանաչ
Նամակը, Խաւկոյն-Բիւնդ Մեռելոց, յիշելու համար է'ն յատկանշա-
կանները) ու դուք պիտի տեսնէք որ ամէն ճամբայ իր մօտ
կ'առաջնորդէ դէպի հայ ՏՈՒՆԸ: Քաղաքաբանութեան Վնասելը, Առանց
Մէջնորդի Փեսայո Պարոնեան, Պարոն ժը Պարոն Թաղերաւ Քիշը, Նոյնիսկ
Նիքառին զիցաքանական ու կենդանաբանական հեռաշխարհը ու
գիմակաշխարհը ուրիշ բան չեն եթէ ոչ հայ տունին պատկե-

(*) Ընդարձակ է տարազը բարբերէն վեր ընթարձակութեամբ մը:
Պարոնեանի մէջ անիկա միջին Պարսեցին կը թելագրէ զոր կը կազմեն զեռ
չպաղած աղղեցութիւնները հեռու գաւառին (որ երբեմն դարու մը վրայ,
այդ Պոլիսին մէջ կը շարունակէ ինքզինքը, անայլալ, խնամիական,
կենցաղական, նոյնիսկ խոհանոցային, հագուկապի հարցերու վրայ անո-
ղոք հաւատարմութեամբ մը սկզբնածագ քաղաքին): Վանեցին հարիւր
տարիի պէտք ունի իր շեշտը նետելու և պոլսեցիներուն յօղը ընտանի
ընելու իր լեզուին) նոր միջավայրին պարտքերը, արագ յեղաշրջումի մը
մէջ որպէսզի յօրինուի Բաղնիքն, ամերաներէն վերջը առեւտուրի իշխան-
ներուն, արհեստաւորներուն, մտաւորականներուն Պոլիսը: Պարոնեան
այս դասին մասնագէտ նկարիչն է (Էտրինէն, Պրուսան, Իդմիրը երկա-
րածգումն են այդ Պոլիսին): Առաւել՝ հետզհետէ անդադրում խուժող
զաղթականութեան նոր խաւերը:

րանքները, նույնքան նիւթեղէն տարր իւրեւ որքան բարացուցական անխախտելի իրականութիւն: Զգեստ, ուտելիք, կահ կուրաօր, զարդեղէնները, խոհանոց ու հիւրասենեակը, իր քօփուզ լամպերով, գլխարկներն ու corseիները, զիմակներն ու մեղքերը, բամբասանքն ու ներկերը, բոլորը — որոնք արուեստին համար այնքան դժնդակ փորձութիւնն ու փորձանք են նոյն աւտեն — իր մոգական գաւազանին հպումովը կը փոխուն մնայուն արժէքի:

է) Ազգային Եղանակներ, գլխաւորաբար պատիւաբարան, խմբագրասուներ, դպրոցներ, առաջնորդութիւններ, թաղական խորհրդարաններ, որոնք շէնք են նոյն ատեն ու մտայնութիւն, տիպարներ կուտան ու բարք կը յարգարեն իր գործին մէջ: Արեւմտահայ գրագէտներէն Արփիարեան, Մամուրեան այս կալուածին վրայ ունին որոշ երախտիք: Բայց ասոնցմէ զուրս ուրիշ ոչ մէկ զրագէտի մօտ յիշուած հաստատութիւնները գտած են այն հարազատութիւնը, վաւերատիպ ճշգրտութիւնը, մանաւանդ յատկանշական տարրերով հարուստ ըլլալու բացառիկ ալ բախտ մը զոր հիմա այնքան թանկ արժեւորելու հարկ մը ալլաւ պէս կը բարձրացնէ մեր նկատուման: 1945ին, այդ ամենուն Պոլիս մեր գտածը անորակելի սղբերգութիւն մըն է: Մէկ մասը այդ հաստատութիւններուն անցած է ուղղակի թուրքին: Ուրիշ կարեւոր թիւ մը շահագործման դաշտ է հայ-քուրդին որ նոր տիպար մըն է, այնքան ահաւոր իրաւութեամբ մը, մեր ժողովուրդին պատմութեան թէեւ հազորդ, բայց այդ տրամութիւններէն ալ գերազանց սաստկութեամբ: 1945ին, այդ ամենէն սփիւռքի մէջ մեր գտածը ուրիշ թշուառութիւն: Զեմ եղած մեր հայրենիքը որպէսզի արտօնուէի այդ ամենուն հոն զգեցած նոր կերպարանքները գտել այն բացսիրտ պարկեշտութեամբ զոր իմ գրիչը ինքնաբերաբար կը հեղու իմ տողերուն, երբ իմ միաքը կը վերակադմէ Պարոնեանէն ծաղրուած այդ հաստատութեանց համագումար իրականութիւնը, փառքը: Արտասանեցէք ազգային պատիւաբարան հայոց կախարդական բանաձեւը, կանխող դարու վերջին քառօրիկին համար ու հետեցէք ձեր ներքը յառնող զգայնութիւններուն, մտածումներուն: Ոչ միայն շէնքերը իբր նիւթական յօրինում կ'ապրին Պարոնեանի մէջ, այլ մանաւանդ այդ շէնքերը լեցնող, անոնց քարերը կենդանացնող ու գին, մտայնութիւնները: Պարոնեան գործածած է իր տաղանդին ամբողջ թափանցուն կորովը այդ չըջանալը ընդմիշտ կերպագրել կարենալու համար: Իր գլուխ-գործօցը, Ազգային Զօգէրը,

առանց այդ շրջանակին պիտի ըլլար տարաամ, ասդոյն, զրուա-
գային ծաղրով մը միայն համեմուած։ Այդ ազգայինը Պարոն-
եան, իբրեւ քրոնիկագիր և խմբագիր, թերեւ ալ ամէն հայ
գրիչ շարժողի մէջ մնայուն մեղքի մը իր անդրադարձ, պիտի
գտնէ իր ոտքը գրած ամէն շրջանակի մէջ։ Կարծես իր ծաղրը
առանց այդ թիրախին պիտի դառնար թեթեւ, զրուապային, խնչ-
պէս դիտել տուի քիչ վերը։ Թող պատի Պոլոյ քաղերուն մեջ.
անիկա մարդերուն չափ ու անոնցմէ աւելի այդ թաղերուն ազ-
գային կեանքը (որ կը նշանակէ զպրոց, թաղական խորհուրդ,
եկեղեցի) պիտի տպաւորէ իր գիտողութեանց plaqueները։ Այս
ազգային կեանքի hypnoseը իր վրայ այնքան հզօր է որ իր ըն-
դարձակ դորձին ամէն հիմնական բաժիններուն մէջ մենք ստիպ-
ուած ենք հանդուրժել այդ հաստատութիւններուն շուրջ նե-
րելի ու աններելի ամէն բաշտղանք, առաւել՝ այդ հաստատու-
թիւններուն հետ քաղով, անոնց շուրջը մեղուի պէս դարձող
երամ մը, պար մը մարդեր, զանազան անուններով, որոնք կը
սնուցանեն ու կը սնանին այդ ազգայինով։ Պետական քաղաքա-
կանութենէ զուրկ ժողովուրդ մը, այդ կարօտը բարձր, վարչա-
կան կեանքէ, շատ մի տեսնէք որ ըլլայ փոխադրած իր խեղճ
ու պատառ մշակութային հաստատութեանց ներսը։ Դուք չէք
կրնար չափել անչափելի ուժղութիւնը այն զգացումներուն ու-
րոնք Զարթոնքի սերունդին հոգեյատակը տուին։ Ազգային Սահ-
մանադրութիւնը օրէնքներու հաւաքածոյ մը չէ, իր գէշ աղէկ
քաղով mecanismeով, այլ ուղղակի առք (extase) մը, խենթու-
թիւն մը։ Արուարձանային մատուռի մը քարոզիչը ազգային
կաթողիկոսի մը հովը կուտար իրեն երբ դաւադանը ձեռքը, կը
բանար իր օրհնեալ բերանը, «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն
Սրբոյ», ու կը ծանուցանէր Ս. Պատարագի մէջ հոգեհանգիստին
հասցէն։ Դպրոցը, Դպրոցները։ Երեսփոխանական ժողովը։
Պատրիարքարանի վարչական աւագանին։ Բացէք այս կարճ,
այսօր մեռած բառերուն ետին օր մը արոված կեանքին բովան-
դակ հանգէսը, հոնկէ հոսող կիրքերուն ծանր հեղեղները, հոն
պարզուած յիմարութեանց համապատկերը, ու դուք մօտիկն էք
հասկնալու ձեր պապերուն մէկ հոգեպահը, ձեր ժողովուրդի
նկարագիրներուն մէկ քանի տիրակառները։ Պարոնեան այս ա-
մէնը ունի իրեն ենթաշխարհ, ներաշխարհ, վերաշխարհ։ Մի
ըսէք թէ իր խումբին միւս գործաւորներն ալ համակուած են
նոյն յուզումներով։ Ատիկա պիտի նշանակէր լրիւ ճանչցած կամ
կարգացած չըլլալ շրջանին հրիտակները որոնք ամենէն աւելի

հանգամանաւոր կերպով մը կը խտացնեն այդ կեանքը, Ձիւլին-
կիրեանի, Մամուրեանի, Չերազի, Եղիայի, Պէրպէրեանի քրո-
նիկները: Այս անունները գերձակներու անուններն են, այլ այդ
ազգային կեանքը ձեռնարկող, զայն դատող, մեզի փոխանցե-
լու պարտքով մը լրջացած գրագէտի անունները: Ու կը զրկեմ
ձեզ Աբգարի Խոհեբուն, Մարգէլ Լ Իւրին, Ուղարուխէն Է Վ. Պալին,
Հայկա՛ն Նաճակնիկն: Առէք այս գիրքերը, խառնեցէք իրարու,
ծեծեցէք ու ծեծեցէք որպէսզի գիրերուն փշուրները իրենցմէ
դուրս արձակեն կեանքին սերը, իւրը, ու ձեր գտածը խնամքով
բաղդատեցէք Պարոնեանի ամենէն քիչ կշռող մէկ հատորին,
օրինակ Ծէճաղին հետ: Այն տառն միայն պիտի կրնաք արդար
ըլլալ էտիրենցի սա պարզուկ տոմարակալին յիշատակին հան-
դէպ: Վասնզի անասուններուն լեզուով Պարոնեան շատ աւելի
իրաւ է տուած այդ ազգային կեանքը (Ծէճաղ) քան մուսանե-
րուն սպասարկու Եղիան, քան ողջմտութեան, իմաստութեան
զրահներով սպասողէն Մամուրեանը, քան ազգային կրթութեան
տիտղոսաւոր տրիբունները, Չերազն ու Պէրպէրեանը: Այդ հառ-
տատութիւնները անշուշտ կեդրոնական, կեդրոնաձիւղ ձեռք մը
իրենց շուրջը կը պահեն ազգային կեանքը: Բայց Պարոնեան
այդ կեանքը (ազգայինը) կը հետապնդէ նոյն կորովով, պարկեշտ
կիրքերով, արդար զայրոյթով ուրիշ ալ տեղեր մինչև. մինչև
պետութեան բարդ, մթին բաւիղները ուր կը մղուին, ճակա-
տագրին մատուցներով, այս ժողովուրդին գերագոյն ձգտում-
ները: Թուրք արդարութիւնը, թուրք վարչութիւնը, թուրք
պաշտօնէութիւնը, մանաւանդ թուրք քաղաքականութիւնը մեր
գրականութեան մէջ ոչ ոք իրեն չափ վճռական զիծերու, պատ-
կերներու տակ յաջողած է սեւեռել: Բարքերու, քաղաքակա-
նութեանց մանրախոյզ պատմիչ մը թերեւ պիտի չընէր աւելին,
հիմնական նկարագիրներ արտահանելու արդիւնքի մը մէջէն
նկատի առնուած: Շարունակեցէք բանալ. Պիտի գտնէք լրա-
գրողները, անվճարելի (impayable) կերպով մը իրաւ իբր մարդ
որքան մտայնութիւն, միտք որքան բարձր: Պարոնեան իր շըր-
ջանին Մէճապաղէն Մարաշլանէրը զծագրելու տառն ո՛ր սուրբին
պաշտպանութիւնը կը վայելէր որպէսզի այդքան վճռական դուրս
գային այս տիպարները, որոնք իրենց շահականութենէն փշուր
մը անգամ չեն կորսնցուցած այսօր: Աղբայն Զաքերուն մէջ սպա-
յակոյտը. — Տերոյեց, Իւրիւնեան, Շիւմանեան (որ վիպասան
ըլլալէ առաջ քրոնիկազիր մըն է), Կարապետ Փանոսեան, Խաչա-
սուր Միսաքեան, Գրիգոր Արծրունի: Ասանք, հեռու պարզ լրա-

գրողներ ըլլալէ, ազգային կեանքին վրայ մեծ հեղինակութեամբ, գերազ իշխաններ են: Մէծադարէն Մաքսիմ Գորկին մէջ զմայլելի է Արխոզով ազան գիմաւորող խմբագրին կենդանագիրը: Մէծաշին մէջ բոլոր մեծ ու պղտիկ ասպետները հրապարակազրութեան, իրենց անունին հազցուած թափանցիկ գիմակներէն ճանաչելի մնացած: Խէկալը, մանաւանդ Թաքաշին տարօրինակ առատութեամբ մը կը բարախեն այդ մարդոց շնորհներէն, մեղքերէն, յիմարութիւններէն, դերէն: Անոնց վեցերը: Անոնց փառասիրութիւնները: Անոնց ունայնամտութիւնը, անոնց ներքին ու արեւին տալանակները: Անոնց միտքին անկանդներ թշուառութիւնները: Մէծաշին մամուլի ջոջ կամ վառակ սպասորեան, գիրքի մտկերուն, ճանճամիտ ճպտեւներուն, սուս ու փուտ իմաստուններուն, իմաստակներուն, բանաստեղծ-գիպտասն-գատողներուն ծաղրանքին մէջ մասնաւորութեամբ, նկարագիր առած satire մը ըլլալուն չափ՝ սանկ քառորդ մը դարու համադրական նկար մըն է մեր մամուլէն: Հոն, լոյս տեսած գիրք մը, ադամուկ հանած յօդուած մը, երբեմն քանի մը տողի, երբեմն էջի մէջ կ'իյնան կարկառուն սեւուման մը, վերջնական ու չլացիկ: Զիչդ է որ լրագիր մը առանց կռիւի դժուար կ'ըմբռնուի: Նոր էէ որ խմբագիրները կը դգուրտին: Բայց Պարոնեանի օրերուն մեր իմացական կեանքը կ'ամփոփուէր առաւելագէտ այդ կռիւներուն ետին: Օրաթերթերը բանավէճը, յարձակումը կը փրնտըւէին, կը ստեղծէին, թերթին tirageը պաշտպանելու համար: Հանդէսները կը զբաղէին «լոյս տեսած» հատորներով, վէճի դուռ բանալու շատ սուր, իրենցմէ բխած բայց դուրսէն ալ լայն չափով մը հրաւիրուած ակորթակներով: Այս պայքարի կիրքն է որ կը ջերմացնէ օրուան պարզուկ ստեղծումները: Ամէն գրողի անուն, վէճի մը խրտուխակը իրրեւ, կը շահագործուի բոլորէն: Պարոնեան, մանաւանդ Թաքաշին մէջ որեւէ պատեհութիւն չի կորսնցներ այս կիրքերուն թափը պահելու իր միջոցներուն հասողութեան: Շքեղ, սքանչելի մարդիկը: Որուն հերոսական ճիւղերով ոտքի հաղիւ կեցուցած հանդէսը չորս տարիներու ընթացքին ուլթը անգամ պիտի հնթարկուի պետական հարուածի: Ինք անկազմակերպ զբաղնութիւնը (1884ին, այսինքն Խէկալին օրերուն միայն այս ճիւղայային մեքենան պիտի գտնէր կերպը էտիրներէն զգաստութեան կանչելու) պիտի դադարեցնէ անոր Թաքաշին, աս ու ան մեծապատիւին, ծիրանաւորին, աղնուաշուքին, վսեմապատիւին հարուածեալ փառասիրութիւնը գոհացնելու համար: Կատակ էէ: Ամբողջ այդ դրամի ու խելքի աղնուա-

կանութիւնը, տեղն է ըսել Սթանտալի կառմիրն ու սեւը, պիտի դաշնակցի Էտիրնեցի պարզուէկ տոմարակալին գէմ, Պատրիարքը յատուկ խնդրագիրով կառավարական միջամտութիւնը պիտի հայցէ (*), վրակելու համար Թաքոնը, ու պիտի յաջողի այս նսեմ խաչակրութեան փառքը անթառամ մենաշնորհ մը ընելու իր լիւշտակին: Իրաւ է, այս տոմարն այսօր մեզի չի խօսիր այն ուժգնութեամբ ու կենդանութեամբ զորս ունէին այդ կոխները Թաքոնի օրերուն: Բայց պղտիկ ջանք մը, պարկեշտ դիջում մը բաւ՝ որպէսզի վերանորոգ յօրինուէր անիկա ձեր յիշողութեան անդին: Պատմութիւնը փոշի է ի վերջոյ ու կը նստի ամենէն պայծառ գէմքերուն ալ վրայ: Մաքրել փոշին: Ու դուք կ'ունենաք ամբողջ փայլը Պարոնեանի մը սրտածմլիկ հերոսութեան: Անոր գէմ դաշնակցած են բոլոր աւագները, հայն ու թուրքը: Ձայն կը հալածեն միջին մարդերը — իր պաշտպանները — աւնոր թերթերը ձրի կարդալով ու անոր տպուածուն զօղնալով էականը, հացն ու զգեստը: Թուեն, կնկանը ու զաւկներուն:

(*) Զափազանց չահեկան կ'ենթադրեմ ուսումնասիրութիւնը որ նիւթ առած ունենար ԺԹ. դարու մեր հրապարակագրական պայքարները, ըսկըսելով 1850էն: Որքան մարդեր, որքան գաղափարագրութիւններ, որքան կիրքեր, Այդ աշխատանքը ստանձնողը կենդանի պատմութեան մէջն էր ըլլալու մեր ամենէն որակաւոր ընկերութեան, ինչպէս ամենէն որակեալ մարդիկներուն: Caléidoscope մը ուր իրենց բոլոր ցոլուն կենդանութիւնը հաղած, կրկէս պիտի իջնէին ոչ միայն մեր գրականութեան գրեթէ բոլոր ջոջ անուները — որոնք միշտ առաջին գիծի հերոսներ եղան ազգային կեանքի բոլոր իրադարձութիւններուն մէջ մաս առնող — այլև մեր ազգային շրջանակներու բոլոր մեծ ու պղտիկ գործակատարները: Միայն Զօրայեանին նախածնունդած ու ենթարկուած հալածանքները բաւ են մեր 1850ը ամենէն նկարչադեղ կերպարանքներու տակ վերակազմելու: Ուրիշ բան չըրին Ծերենց, Ոսկան, Մամուրեան, Դայթակոյութիւն բայց ազգային կենդանի պատմութիւն՝ Նար-Պէյը: Խրիմեանին ելոյթները, Խեղճ Ռուսինեանը, Սիւաւոր Տէրոյենցը, Սնտարազելի Միսաքեանը: Ու հրոսպետ, վարպետորդի ազուէսը (Պարոնեան այդպէս կ'անուանէ Մասլիսի խմբագրապետ իւթիւնեանը) ու Ծիծաղին մէջ կենդանիներու զիմակներով դառագեղի միութիւնները: Ասիկա պիտի նշանակէր գրականութեան պատմութեան անփոխարինելի նպաստ մը: Պարոնեան, կասկած չկայ, պիտի կազմէր կեդրոնական անձնաւորութիւն մը, Սերվանդէսի մը գրիչին վայել մեծութեամբ ասպետ մը, վրան՝ ահաւոր իրաւութիւնը կեանքին: Գործադրեցէք ճշում ձեր ուղեղին վրայ որպէսզի տեղ տաք հոն ծանր, ծանրակառոյց մեծութեանը գրագէտին, տկոր, թշուառ, անօթի, որ իր գրիչը միայն ունի աշխարհ մը աւաղակներու, ամենէն բարձր անձնաւորութիւններու, կառավարութեան և պատրիարքարանի camarillaին զիմաց:

Ի՞նչ հզօր մարդ էր ըլլալու այդ լուսկիաց, տրտու՛մ, իրաւ գրաւ-
 գէտը որպէսդի ընդդէմ այդ խաչակրութեան յաջողեր ազատա-
 գրել իր գործը: Պարոնեանին կշիռը առաւելապէս հոս է որ կը
 գտնէ իր լիութիւնը, իմաստը: Այդ է պատճառը որ այսօր երբ
 կը կարդանք իր պայքարները, շատ բնական կերպով մը անդին
 կ'անցնինք այդ պայքարներուն իմաստէն: Թող քաջքէն Նար-
 Պէյ մը, Տիւսար մը, Իւթիւճեան մը, Կ. Փանոսեան մը, Եղիա
 մը (չոր Ծէճաշի մէջ մկրտած է փիլոսփիսովոս — գրասէր — այն-
 քան իրաւ ծաղրանունով), շրջանին բոլոր ականակուռ կամ չա-
 կանակուռ անձնաւորութիւնները, մենք պիտի մզուինք այդ աւ-
 նուցներէն անդին անցնելու, այսինքն մեզի մատուցուածին եւ
 արին գտնելու ինչ որ իրաւ գրագէտը կը գտնէ պատահական
 գրչակէն, այն ժամանակէն վեր հանգամանքը որով գործ մը կը
 շինէ իր իմաստը, գէպի վար (ետ), ինչպէս գէպի վեր, գալիք
 ժամանակներու ալ վկայութիւն մը իբրեւ: Ու չունիմ աւելի
 պարզ ու պայծառ տարազ մը, գրագէտի մը գերը, փառքը լու-
 սաբանող որքան ըսել կրնայր իր մասին. — անիկա վկայութիւն
 մըն էր իր շրջանէն. այս մարդը կը պատմէր իր ժամանակը: Ու
 անմիջապէս ղերածեցէք այս հաւատոտումը իրական իր տարու-
 ղութեան: Դործածեցէք զայն ձեր ուզած անունին հետ ու պիտի
 գտնէք թէ որքան քիչ են գէմքերը որոնց համար նման դոր-
 ծողութիւն մը ձեզի պիտի գար բնական: Ի վերջոյ, 1870ին
 մարդիկ խնթ չէին Խրիմեանի քարոզներուն (Խաչէ Զաւ, Մարգա-
 րէոս Աբգայոս-Շեան Երէնից, Աբգա Է Սահակ), որպէսդի այդ բարոյա-
 խօսական քարոզները գրական փառքէն ալ անցնէին անդին:
 Յակոբ Պարոնեան մեր գրականութեան մէջ այն շատ քիչ գէմ-
 քերէն է որոնց մեզի ձգած վաստակին հետ մենք արածնուած
 ըլլանք ազգային կեանքին ալ վերակազմութեան: Վարդէնէի, Ե-
 րեւան, Մայրան իրենք իրենց հաշուին ձեռնարկներ են.
 Թող իրենց ուզածը յաւակնին գնել անոնց ետին անոնց երջա-
 նիկ հեղինակները: Կ'անցնի կեանքին կերպարանքը ու կուգայ
 նորը որուն վրայ այդ անուններով գործերը չեն կրնար ունենալ
 փոքր խոկ շոք մը: Պարոնեանի ամենէն անյաջող մէկ croquis
 խոկ մարդ մը փրկած է կէսով: Ազգային շրջանակներուն ընդար-
 ձակութիւնը, չեմ գիտեր, կրցի՞ թելադրել ընթերցողին որ-
 պէսդի անիկա տեսնէր, նոյն խելամոտումին մէջ ընդարձակու-
 թիւնը գործին ուր այդ ամէնը ըլլային պարագրկուած: Ու տա-
 րէք այս հաւատոտումն ալ իր բնական հետեանքին: Ըսել կ'ու-
 ղեմ փնտռեցէք Օտեանին, Մ. Կիւրճեանին, Ա. Արփիարեանին,

Յ. Գուլուճեանին (Առանձար) գործերուն մէջ սա համայնակա-
նութիւնը՝ Այս անունները մեր կեանքէն դուրս գնելը, դէպքեր,
մասեր կը նուաճեն։ Պարոնեանին էր փառքը այդ կեանքը կա-
րելի լիութեամբ նուաճելու։ Ոչ միայն այսքանը։ Աւելցուցէք
ազգային այդ շրջանակներուն ուրիշ ալ հոսանքներ, մեզի հետ
հաղորդ, անոր մօտիկ, փոխադարձ ազդեցութիւններով։ Մի
մոռնաք որ միջին արեւելքի ամենէն խառնացեալ մէկ կեդրոնն է
այդ Պոլիսը։ Ու, «նովին իսկ հրաշք», Պարոնեանին գործը
պիտի մղուի այս խառնացեալութիւնը զբոս կարելու» սեռու-
լու։ Անշուշտ, Պարոնեանին մեզի ձգտած դէմքերու բանակին
մէջ մենք չենք գտներ վճռական կերպարանքներ լրվանքէն,
իր բառերովը՝ քարլը սու Ֆրէնկէն, արեւելքի միւս ցեղերէն
(պարսիկ, հրեայ, արաբ, ռուս, թուրք, յոյն, որոնք իբրեւ քա-
նակ ու որակ ունին որոշ կշիռ), քաղաքակրթութեան մը նշա-
նակ ծառայելու յարմար ձեռով մը ուսումնասիրուած։ Բայց այդ
դէմքերէն հայն ու թուրքը, իր գրչին տակ, տիպարային նկա-
րագիրներ են խտացուցած։ Անսպասելի բախտ մը՝ թերեւ, երբ
մենք գտնէինք այս մարդուն ձեռքը կախարդական գործիքը ու-
րով մօքի մեծ հսկաները ոչ միայն իրենց շրջապատը կը սեւե-
ռեն, այլև կը ձգեն մեզի ամբողջ մարդկութիւնը կերպարանող
վկայութիւններ։ Կ'ըսեն թէ Պալգաքի աղնուականները կը խօ-
սին իրենց դռնապաններուն լեզուն, թեւադրելով այդ բարձե-
րուն անձանցով կամ քիչ ծանօթ վիպասանին անճարակութիւնը
բարձրագոյն խաւերը հարադատութեամբ նուաճելու իր ժամա-
նակին։ Համաքաղաքացի Պոլիսին աւելի բախտաւոր մէկ միու-
թիւնն է Տիկին Տիւսաբ փաշան, որմէ Մայրան, Արաբիան եղջեր-
ուաքաղ կը թուին այսօր։ Ուրիշ։ Տանէլէն՝ Տարէ Պոլէն Դոնաին
մէջ Օտեան սեռուած է միջազգային տիպարներ, իրեն յատուկ
անկնիք թեթեւութեամբ։ Բայապա՛ն մէջ Պարթեան տուած է
սեւթորմի croquisներ։ Բանի մը գիծ՝ Փաշալեանէն, քրոնիկ-
ներուն մէջ։ Թուրքը իբրեւ անհատ չէ նուաճուած անշուշտ Պա-
րոնեանէն (քաղուէն զինքը կ'արգելէր այդ հերոսութիւնէն։ Ա-
ռանց ատոր ալ արդէն լեզէոն էին իր թշնամիները), բայց թըր-
քութիւնը, իբրեւ մտայնութիւն, ինկած է կարեւոր սեռուման(*)։

(*) Պարոնեանին դէմ խաչակրութիւնը այնքան հզօր ու ազդեցիկ
եղած է որ Էտիւրնեցի պարզուկ տոմարակալ բայց մեծ զրազէտը ստիպ-
ուած է իր այնքան փնտռուած գրիչը դուրսէր հանելու (ինչպէս կ'ըսէին
այդ օրերը) ... Թիֆլիս։ Հասնու կեղծանունին տակ Պորճ հանդէսին մէջ

Ու արեւմտահայ գրականութեան մէջ ուրիշ ոչ ոք՝ որ այդ մշտայնութիւնը ըլլար նուաճած, մինչեւ այսօր իր գիծերը անաղարտ պահող պայծառութեամբ մը, որքան կը հաստատեմ աւսիկա Պարոնեանի մօտ։ Օտեանի քրօնիկները երբեմն շատ սիրուն ուրուագրումներով կը յիշեցնեն Հոհոյի Աւարտեպը։ 1910ին, մահաւանդ 1920-1922, քաղաքական պայմաններու որոշ դասաորում արտօնեց Իֆնա Աշուն (Օտեանին թերթը) այդ թրքական մտայնութեան վրայ ընելու արագ, թեթեւ բայց յատկանշական սեւեռումներ։ Ու այսքան։ Պարոնեանինն է արժանիքը այդ մտայնութիւնը ամենէն առաջ իւրացուցած ու արտաբերած ըլլալու, հակառակ որոշ դժուարութեանց, ծանր վախերու նոյն իսկ։ Արեւելքը ծաղրը չհանդուրժեց դարերով։ Թուրքերը ու թուրքը արեւելքէ եր, եւրոպան կոխողիւ արեւութեամբ մըն ալ բարդուած, բարդացած։ Հոհոյի Աւարտեպը բաւական է այդ բարդ կենդանիին վրայ որոշ, յոտակ դատաստան մը կազմելու։ Ազգային շրջանակներու լրիւ վերլուծում մը կը նշանակէ Պարոնեանի ամբողջ գործը բերել սեղանի։ Այնքան անոր ծաղրը, ինչպէս գրադէտի կարողութիւնը խածնուած են այդ միջավայրին, անկէ մեկնող հակադրեցութիւններուն, հոն առաջնորդող ապրումներուն։ Արեւելահայ դատումի եղանակ մը փորձել պիտի նշանակէր մէկիկ մէկիկ հոս յիշել անձերը, հանգամանքները, դրուագները որոնք սնունդ են տուած անոր գործին (Հայաստանի հրատարակած ամբողջական գործը իր հատորներուն կցած է բանալի ցանկ մը, վերակազմելու համար ազգային շրջանակներուն կերպարանքը։ Թէեւ անկատար, այդ ցանկը կը սփռէ բաւարար լսո՞ ոչ միայն Պարոնեանի տաղանդին ընդարձակութեանը, այլեւ անոր գործին յատակ ծառայող իրաւ կեանքին)։

Բարքերու արտահանումին նուիրուած սա բարակրաֆին տարողութիւնը։ Փաղանիք մը չէ որ այդ տարողութիւնը ըն-

անիկա հրատարակեց իր Հոսիսի Անուանորը, որուն տիրական գեղեցկութիւնը Օսմանեան կայսրութեան այդ շրջանէն (1878-1884) իր տիրական քանդակներով է կազմուած։ Կը հրաւիրուիք կշռել այդ դիւրարեկ, շատ թափանցիկ քողին Պարոնեանի ընծայուած շատ ճիշդ ապահովութիւնը։ Հոսիսի Անուանորը աւելի քան չքեղ, պայծառ Պարոնեան մըն է։ Ու անոր հակառակորդը, Պոլսոյ մէջ, ընդունակ ամէն ստորնութեան։ Պարոնեան ծաղրած է թուրքերու կայսրութիւնը, կարելի ճշգրտութեամբ պատկերելով այդ ահաւոր մեքենականութիւնը որ թուրք պաշտօնէութիւնն էր, մտայնութիւնը։

դարձակելի է, ընդգրկելու չափ Պարոնեանի աշխարհը որ իր խոշոր գիծերուն մէջ պիտի իյնայ վերլուծման, աւելի վարը։ Բոյ անգամ մը թէ արեւելահայ ծանծաղ քննադատութեան հետեւի պիտի նշանակէր նոյնիսկ մէկիկ մէկիկ անուանել այն ամէնը որ հաւաքուած է Պարոնեանի գործով։ Անշուշտ, անհունապէս աւելի բարձր պիտի կշռէր այդ մթերքը եթէ երբեք հաւաքուած ըլլալու փոխան երզնաքի պարունակէն, մեղի ըլլար եկած զրական միջոցներով, այսինքն ուղղակի, իր բոլոր ուղղութիւններուն մէջ փորուած ուսումնասիրութեամբ մը Պուսէն, որ իր կեդրոնական նկարագիրովը ընդունակ էր իր գերին։ Բայց մոռնալու չենք որ Պարոնեան հայ ժողովուրդին զրագէտն է, այսինքն հեռու եւրոպական ըմբռնումով այն գործաւորը ըլլալէ որ իր զիտողութեան ծիրին ինկած երեսփոխները խղճամիտ կերպով մը կը հաւաքէ, կը վերակազմէ, լայն ընդհանրացումներու ի հաշիւ։ Տուի վերերը անունները անոնց որոնք իրենց ժամանակը նուաճեր էին, զիւանատուններէն աւելի ապահով արդիւնքներով։ Չունեցանք Պալլաք մը, տաղանդի հարցէն դուրս, ընկալչութեան ալ ճնշումովը արգիլուած այդ տեսակ մարդոց կապուած բարիքներէն։ Նորէն, այս գետինին վրայ, մեզ երախտիքի մղող մեծագոյն գէմքն է Յակոբ Պարոնեան։ Մեր զոյգ գրականութիւնները հազիւ անուններ կը թելադրեն մեր նկատուման, որոնք բարքերու հանդէպ ըլլային ըրած պարկեշտ զիջումը։ Ռաֆֆիի մեծ գործը իր ժամանակէն ճիզ մաս մը փրկած է կորուստէ։ Երուսանի մեծ վէպը իր փոքր մասովը միայն բարքերու սպաս մը ըրաւ։ Շիրվանդադէ միշտ հատուածական ձեով մը իր գործին մէջ տեղ բացաւ բարքին։ Չեմ արտօնուած խորհելու Երուանդ Օտեանին որ քմայքը, յերկարանքը, տժան երեւակայութիւնը նախամեծար համարեց պարկեշտ ուսումնասիրութեամբ նուաճելի վառֆին, մեր բարքերը վերկելու տակաւ թանկագին բարիքին։ Ստիպուած ենք ուրեմն բաւականա՞նալ Պարոնեանի որ այդ մարդին վրայ ցարդ մնաց անգերադանցելի։ Ու ասիկա, հեղինակներէն անկախ, մայր բարիքն էր Խաբընեցի պարզուկ տոմարակալին։

Զ.

ՊԱՐՈՆՅԱՆԻ ՍՇԽԱՐՀԸ

Տիրպարներու, բարքերու, հեղինակեան նկարագիրներու վերլուծմանց մէջ ինծի արուեստան պատահութիւններ այդ աշխարհը կազմող այդ զանազան միութիւններուն շուրջ ընել հիմնական քանի մը թեւադրանքներ: Հոս, նկատի ունիմ տարբեր տարողութեամբ աշխատանք մը, վասնզի գրագէտի մը աշխարհը թէեւ պայմանաւոր է իր բաղադրիչներով, բայց ժամանակին մեջ կը ստանայ իր տեսակարար կշիռը: Մաշումը, փոշիացումը գրական աշխարհին համար ալ իրաւ երեոյթներ են: 1950ին, բայց մանաւանդ 2000ին թերեւ տիպար, բարք, ստեղծագործ ուժ տարազներուն տակ այսօր մեր զանեւ յաւակնած սուր, կարկառուն, կենդանի կտորները կեանքին, ըլլան տժգունած, հանգչած: Պալլաքին համար այս կերպ յարգարանք մը իրականութիւն է այսօր: Իր մանրամասնութիւններուն մէջ նուազած, փոշիացած, իր ամբողջութեան մէջ Պալլաքի դործը կը ապաւորէ հսկայական յիշատակարան մը ինչպէս, որուն ամբողջ ծանրութիւնը հեռուէ հեռու միայն կը զգանք: Անհատները անոր վէպէն վաղուց կորսնցուցած են իրենց ցայտուն գիծերը: Բայց Պալլաքի աշխարհը շքեղ փառք մըն է, զեղեցկութիւն մը, ըշտեմարան մը, մարդկային կեանքի բաղմազանակ կերպարանքները համադրող: Մեր գրականութիւնը դուրկ է՝ այդ բախտէն ու բարեքէն: Աշխարհներ՝ դործերը Ռաֆֆի, Շիրվանզադէի, Զօհրապի, Սուրբանի, Նար-Դոսի, Շանթի, Տիկին Եսայեանի, այսինքն մեր ամենէն քանքարաւոր վիպասաններուն: — Պատասխանը պարզ է: Անոնք մասեր են մեր կեանքէն:

Ձեզ կը հրաւիրեմ ուրեմն մեր նոր գրականութեանց վրայ բաւական թափանցող, նոյնիսկ քիչիկ մը համապարփակ նայուածք մը արձակելու եւ ձեր ապաւորութիւնը, առանց ալեւալի, ուղղակի ճշգրտելու այդ համապատկերներուն դիմաց: Նպատակը սա թեւադրանքին: — Դարձեալ պարզ բան մը, այսինքն այդ գրականութեանց մէջ մտատեսութիւն մը առնել (intuition) այն երեոյթէն որ կեանքն էր այդ ժողովուրդին, անշուշտ նոյնքան իրաւ երբ այդ գրականութիւնները կ'ընէին իրենց սկիզբները, վարանոտ, միամիտ, վախկոտ, կ'անցընէին իրենց մանկունակ, խանդոտ, անհակակշիռ քառորդ դարերը, կը հասուն-

նային, կը խելօքնային, ծնունդ տալու իրապաշտ երիտասարդութիւններուն, երկու հատուածին մէջ ալ, առոյգ, կորովի, գեղեցիկ: Հոս չեմ կանխեր կամ կրկներ հիացման, վերջնահատման խօսքեր ջոջ օրքան համեստ անուններէ մեզի հասած ժառանգութեանց մասին: Իմ առաջագրութիւնն է իր բոլոր վառքին, լոյսին, բարիքին մէջ ցուցնել այն աշխատաւորը ուրուն գործէն իմ ժողովուրդին այդ ապրումները դառնային ինծի, ոչ միայն կարելի հարազատութեամբ, այլև արդար ընդարձակութեամբ, ժամանակին մէջ բիւրեղանալու ճակատագրով մը: Բայց առկէ առաջ, սա խելամուռմը ընելու համար աւելի հանգամանաւոր, կուտամ մէկէ աւելի անուններ, ամենէն մեծահամբաւներէն, որոնց գործին ետին դուք արտօնուէիք սկիզբը թելագրուած աշխարհը դգալու, կամ գիտակցէիք աոոր անկարելիութեան, առնուազն անկատարութեան: Կասկածէ դուրս են տաղանդները, չըսելու համար հանճարները Պ. Պուրեանին, աւելի համեստ չափով մը Պէշիկթաշլեանին, բայց օրքան քիչ, խնդրական՝ անոնց աշխարհները: Մաւալի հորց չեմ յուզեր, քնարերգականերու հետ, բայց կը պահանջեմ համբաւներուն համատասխան բարիք: Արդ, ո՞վ կայ երկու քերթողներուն դիւաններուն ետին: Ո՞ր կողմերը իմ ժողովուրդին այդ գործերէն ներս ինկած են սեւեռման: Անշուշտ կայ երկուքին ալ անձը, նոյնիսկ հանգամանաւոր ապրումներով: Բայց ծանր վերլուծումներ են հարկաւոր այդ անձերը տարածելու իրենց ժողովուրդին: Քաղցրութիւն, թախիծ, պատկերի կիրք, երազայնութիւն, քիչիկ մը Պոլիս, հիւանդութիւն, սէր, մահ, աոոր ծարաւը: — Բուրոն ալ անձով մը պայմանաւոր: Ուրի՞նչ: Այսինքն 1870ի մեր երիտասարդութիւնը, մեր կեանքին բաղմաղանակ երեսները: Կարճ՝ հանդէսը մարդոց օրոնք տրուած ժամանակէ մը ընկերութիւն մը կը յօրինեն իր բոլոր տաղանակներովը, կսկծազին կամ քաղցր ապրումներովը: Այս հարցումներու պատասխան չունին երկու իրաւ բանաստեղծներու դիւանները: Տառը տարի ճարեցէք Մեծ Ռումանթիքներուն մահէն առդին: Պիտի հանդիպիք շրջանին ուրիշ մեծահամբաւ վառքերուն: Թէև չէ կաւտարուած փորձ մը համախմբելու Եղիայի վաստակը, բայց այնպէս ինչպէս կը պատկի անխկա հանդէսներու և օրաթերթերու ծոցը, քիչիկ մըն ալ իր ազգաստախնամ պրակներուն, քիչ, չըսելու համար անկշիռ՝ մարդերու հանդէսը, Եղիայի նման իրաւ տաղանդ մը ազատագրելու բաւող: Ծերե՞նցը: — Հայոց Պատմութիւնէն, առ ալ այնքան գէշ ու քիչ հասկցուած, խրատուած:

սանկ քանի մը դրուագային ներկայացումներու յարդարիչ։ Տիւսա՞րը, — կիներու և մարդերու ալլանդակ շուքեր։ Զերա՞ղը։ Բարի եղէք զինքը իր քերթուածներուն և խոհերուն հետէն արձակելու։ Ուրի՞շ։ Թէրդեա՞նը, Սէթեա՞նը, Աճէմեա՞նը, այսինքն Պարոնեանի սերունդին դասնակցակի փառքերը։ Գիտեմ որ ձեր մտքին կ'ուրուանայ մեծ Մամուրեանը, բայց ուրուաւ կաններուն և իրաւ մարդերուն տարբերութիւնները ապագիկ գործողութիւններով չի նուաճուիր։ Մօտ կէս դար զրիչ շարժող, պայքար ապրող այդ լրագրողին ալ պակսեցաւ աշխարհի մը ճարտարապետը ըլլալու բարիքը։ Այն ատե՛ն։ — Ուզենք չուզենք մեր ժողովուրդը իր կարելի լիութեան և զանազանութեան մէջ գտնելու համար, պիտի զիմենք միշտ ու միշտ էտիրանեցի պարզուկ տոմարակալին գործին։ Պարոնեան այն մէկ հաստիկ զրոյն է մեր մէջ որ մեզի աշխարհ մը ըլլալ ձգած։

Անմիջապէս կ'աւելցնեմ որ սա աշխատութեան ընթացքին աշխարհ բառը կը գործածեմ մեղայատուկ, համեմատական առումով մը, թէ և այդ բառը ըլլար թեւադիր ընդարձակ հանգիստութիւններէ (*) Պալպաքներու, Տիքնդներու, Տայսթայէվաքներու, Զոլաներու իրագործումներէն։ Պարտաւոր եմ ամփոփուելու, այդ չքիզ անուններուն զուգորդ և խկապէս ստեղծագործուած (արուեստով) աշխարհէ մը ցանկալի, կոկոսկին իմ կարօտը միայն հոս արձանագրել։ — Պարոնեանի վիպական, թատերական յօրինումներուն մէջ այդ հրաշքէն ոչ մէկ նշոյլ։ Բայց մեծ կղեր մը ըլլալու կարիք չկայ, զիտնալու համար որ ամէն իրաւ արուեստագէտ եթէ ոչ աշխարհ մը կը փոխակերպէ, գէթ աշխարհ մը կ'անդրափոխէ (transposer)։ Մարդերը շուտ կը փոխուին իրենց արտաքինէն։ Պարոնեանի մարդերը այդ վախը չունին, քանի որ չեն սեւեռուած իրապաշտ թէքնիքով

(*) Պարոնեան թերեւս այն գրագէտն է մեր մէջ որուն համար օտարութիւն, կեղծ պիտի չթուէին մեղմէ դուրս, այսինքն օտարներու տարածող իրաւ, մեծ արուեստի մը փառասիրանքը, կարելիութիւնները, քանի որ կ'ընդունիք որ իր տաղանդը իբրեւ երեսթ, ազդեցութիւն, ընդարձակութիւն համազօր է արեւմտեան մշակոյթի իր սեռէն աւագ ներկայացուցիչներով պիտակուածին։ Ի՞նչն է պակսածը որպէսզի քաղմանում Մեծապաօի Մուրացկաններ մը անցնի անկշիռ, ինչպէս անցաւ անկշիռ Ծաղկաբի Սեւակիւնը։ Պարոնեանին հետ հարցը կը դրուի աւելի սեղմ։ Աւելի անդին ես կը դադարեմ մեզմէ դուրս Պարոնեանի մը կարելի փառքերովը։

(Պալլադի իրապաշտ սեկուլմները անոր գործին մեռած մասը կը կազմեն: Ընթերցողը կը ցատկէ անվերջանալի նկարագրուած թեանց վրայէն որոնք 1840ին այնքան յաւակնութիւններ կը պաշտպանէին), բայց չեմ ալ դիմանար, երբ իրենց հայութեան տեղ փորձենք աւելի ընդարձակ նկարագրներ — համամարդկային — հազցնել իրենց: Պարոնեանի աշխարհը ուրեմն չի նմանիր մեծ արուեստագէտներու, տեսանողներու սակզած աշխատանքներուն որոնք կ'ամբարտակունին ժամանակի մը կեանքին վերեւ, զայն կ'անցնին շատ մը dimensionներէ (երբեմն նորեր թելագրելով — Ռուսո, Շաթոպրիան) ու ժամանակն ի վեր տալաւ կը բերելուան, կազմելու համար ազգերու հոգին, մշակոյթը, անհատականութիւնը ու այդ ճամբաներով իջնելու համամարդկութեան մեծ փառքին: Պարզ, սա խօսքերուն ալ տարողութիւնը: Իմ կշիռը, Պարոնեանի հետ ու համար, ստիպման տակն է ընդունելու արեւմտահայ — չեմ ըսեր նոյնիսկ հայ — գրականութեան ընդհանուր տուիքներուն ճշշումը, դերը, արատնութիւնը, գէթ մինչեւ իր մահը: Այն ատենէ միայն որ այդ վաստակը կ'ըլլալ անդրփոխումի շրջանը լեցնող մարդոց, մտանութեանց որոնք մարդերէն բխող բայց երբեմն անոնցմէ աւելի իրաւ են, զիմացիուն, ազատարեր, բարեւու որոնք կեանքին կազմապարները կրնան նկատուիլ, դարերու յեղաշրջմամբ մը կազմուած ու դարերէ խօսող նոյն ատեն: Դիւրին է շարել տալաւին ուրիշ ալ կազմապարներ որոնք կը տեղաւորուն շրջանի մը ընդհանուր նկարագրներուն տարտամ յղացքին ետին: Այսպէս դատաւորուած, սահմանադրուած, համեստացած, Պարոնեանի աշխարհը, չգիմանալով հանդերձ զուգակշիռի մը օտար մեծ իրագործումներու հետ, կը դառնայ ամենէն իրաւ, ընդարձակ վկայութիւնը սակայն իմ ժողովուրդին: Ձեզ չեմ զրկեր ... մինչեւ Ե. դար, Պարոնեանի ձգածին հաւատար աշխարհ մը գտնելու, մեզի եկած մեր հին մատենագրութեան մթերքին մէջէն: Ձեզմէ չեմ ալ ծածկեր ուրիշ վկայութիւններ (արեւելահայ գրականութիւնը մէկէ աւելի փաստեր կ'ընծայէ Ռաֆֆիի, Մուրացանի, Երվանդադէի գործերով ուր մեր ժողովուրդէն մասեր ինկած են սեկուլման): Արեւմտահայ գրականութիւնը իր կարգին մեզի կ'ընծայէ ուրիշ վկայութիւններ: Ունինք Իրապաշտներու վաստակը, Թլկաթիցիի, Համաստեղի, Օշականի գործերը: Բայց երբ ուշադիր պրպտէք այդ ամենուն մէջ աշխարհի մը dimensionները, պիտի զգաք որ այդ ամենը անբաւական են հակաւընդդէմ ինչ որ Յակոբ Պարոնեանով շահուած է, քաշիսս-

գրուած այս ժողովուրդի հոգեզաշտէն: Ահա թէ ինչու, երկրորդական սեռի մը աշխատող, գրելու տարրական շնորհներով միայն նպաստաւորուած, ոչ մէկ բան ստեղծած լրագրող մը գրեթէ, հոս, առանց խղճահարութեան, կը կանչեմ արեւմտահայ գրականութեան փառքի ամենէն ամուր պատուանդաններուն: Ճիշդ է, Յակոբ Պարոնեան գրեթէ չէ ստեղծած: Բայց անիկա այն մէկ հատիկ գրողն է որ անհուն բան է տեսած այս ժողովուրդէն: Ու աշխարհը ուրիշ քիչ բան է, իր պարզագոյն եղբին ներսը:

Այս զեղջումէն, աւելի պարկեշտ բառով մը՝ զետեղումէն վերջ, որով Պարոնեանի իմաստը կը բերուի իր ու մեր բնական պայմաններուն, ինծի կը մնայ իր մեծ գիծերուն մէջ արժեւորել Պարոնեանով վիճվուածը: Ընթերցողը կ'անդրադառնա՞յ սակայն թէ այդ մասին կանխող էջերու մէջ եղած է որոշ աշխատանք: Մեզի ծանօթ են իր հեղինութեան նկարագիրներուն ընդմէջէն դասակարգը, շրջապատը, բարքերը, որոշ խաւերը, մտայնութիւնները: Իրենց թուղթի կապուած օրերուն մարդիկ այդ պատկերացումները գնահատեցին իրենց առօրեային կիրքովը, տաղնապներովը: Մեր օրերուն այդ առօրեան չի պաշտպաներ Պարոնեանի յօրինումներուն ստիպողութիւնը, վաւերագրական կը չի ուր, հրապարակը յուզելու շատ դժուար շնորհ: Մնաց որ Պարոնեանի աշխարհը կը նմանի մշտամշուշ երկրամասի մը: Տեւական ծաղրը ոչ միայն մթնոլորտ մըն է այդ աշխարհէն, այլեւ բնախօսական պայման մը, եթէ վայել կը գտնէք փոխաբերութիւնը: Բայց գրագէտին հզօր տուրքերը անդադար կը միջամըտն որպէսզի կատարուի անհրաժեշտ որբադրումը, մենք տանք, առանց ծանր ժամովաճառութեան, ծաղրին բաժինը ծաղրին ու պահենք հաստատ գիծերը, որ կը դոյաւորէ մշակոյթները:

Պարոնեանի աշխարհին մէջ ահագին թիւ մը կար մարդոց. թեւադրեցի այդ հարստութեան արժէքը իր տեղը (բարքերու բաժին): Թէ այդ մարդերը չէին բարձրացած ծանր, տիպարային, ընդարձակ իմաստներու, դարձեալ հանգամանք մըն էր որ կուգար մեր տրամադրութիւններէն: Տարէք իր տաղանդը ամբողջ, միջոցներով յղփացած ընկերութեան մը մէջ ուր գրագէտը առնուազն անարձագանգ մենաւորը չապրէր, այլ, ինչպէս պատահած է Տիքընզին համար (The Adventures of Mr. Pickwick), արթնցնէր կենդանի, համակրազին հետաքրքրութիւն, թերեւ

Պարոնեան պիտի ձգած ըլլար Մէծապառն Մաւրաշէնէն մը, շատ աւելի ամբողջ իրրեւ բարքերու մթերք և մշակուած տիպարնեւրու հանդէս մը: Պարոնեանի համար կ'ըսեն թէ կը հասկնար իտալերէնը: Կոնստէն: Չեմ երթար առաջ: Ա. Կարր (A. Karr) Պէժաէնէրը (Guêpe) կարգացած էր, որպէսզի հանրային կեանքի հանդէպ ցոյց տար այնքան կրքոտ հետաքրքրութիւն: Գիրքեր նուիրած է Պարոնեան մտայնութիւններու: Ըսի թէ որքան բուռն էր իր շահագրգռութիւնը ազգային շրջանակներէ: Թէև Դեպի Խրապաշտները խումբին հասարակաց է կեցուածքը հանրայինին հանդէպ, բայց Պարոնեան մէկ հատիկն է իր ընկերներէն որ այդ կեցուածքը ըլլալ վերածած մահու եւ կեանաց պայքարի մը: Իւթիւնեան կէս դար հոլովեց իր Մաւրաշէն ներսը, զուրսը, շուքին, համբաւին հտին: Ունինք Եղիան որ իր ճիւղ պրակները պիտի սնուցանէ իր արիւնիովը: Եւ ունինք Պարոնեանը որ իր չորս թերթերը (Մէդա, Եփրատ, Թաքա, Խէլա) կարգաւ պիտի վերածէ փառքի և անսթութեան բեմի մը, միշտ մէկ ու նոյն վերջաբանով որ իջնելն է վարագոյրին ի չգոյն . . . ընթերցողին, կամ իշխանութեանց միջամտութեամբը: Խմբագիրը հասարակութեան տէրն է ու անոր ծառան: Պարոնեան ոչ ոքի մօտ զիտուած կատարելութեամբ իրագործած է այս զոյգ գերերը: Գիտէք թէ սարսափն էր մանրացած: Անոր գրչին տակ իյնալը ճշմարիտ նահատակութիւն մը կը նկատուէր: Անոր սաստը, ծաղրը, քննադատութիւնները ամբոխներուն գրական վայելքը կը կաղմէին: Ու այդ սաստը, ծաղրը, կոմիքները կը անանէին մեր ազգային օրգանակներով: Ահա թէ ո՛ր է ծանրութեան կեդրոնը Պարոնեանի աշխարհին, Վիպասանն ու թատերագիրը արտաքին իրականութեան հետ պարտադիր կապեր կրնան չունենալ: Երգիծողը այդ իրականութեան ապրանքն է: Անոր հետ իր ընտանութիւնը ոչ միայն պայման էր գործին, այլև կապանք, սահման՝ գրեթէ: Այս կերպով է որ ազգային իրականութիւնը — տարածեցէք բառերը, ընդգրկելու համար մեր կեանքին ամենաէական արտայայտութիւնները, բայց ամենէն աւելի հանրային բնոյթ մը պարզող կողմերը — գտած է ամբողջական անդրադարձ մը իր մօտ, ոչ ոքէ հաւասարուած ընդարձակութեամբ մը մասերէ, կենդանութեամբ մը ոգիէ, բազմազանութեամբ մը ձևերէ, կերպարանքներէ: Մարդերուն հետ ուրիշն ու անոնց քովն ի վեր, մենք պարտական ենք Պարոնեանի փրկութիւնը իմաստի այն կեանքին ալ որ իբրեւ անգայտ իսկութիւն ընկերութեան մը, մշակութի մը մէկ շրջանը կ'որոշողէ: Գրական, բա-

բոյական, աղգային, ընկերային զաղափարադրութեանց այն ցանցը որ կ'ընդգրկէր մեր ժողովուրդին միտքը, կանխող դարու կէսերէն ասդին, մինչև իր մահը: Կը հասկցուի՞ թէ, այդ իմացականութեան կեդրոնական վտարանը Պոլիս ըլլալուն, Պարոնեանով սեկուսածը մեզի բերէր առաւելապէս այդ Պոլիսը(*): Ուրեմն ինչ որ արեւմտահայ գրականութիւնն անունին տակ համաբարձրէր կ'ուզեն տեսնել, այսինքն մեր հաւաքական զգայնութիւնը, հաւատքը, յօյզերը, կեանքը ընդունելու մասնայատուկ եղանակը, կարճ բառով մը՝ ողիմ, մեր օրերէն կէս դար առաջ կազմած է յատակը, խմորը Պարոնեանի աշխարհին: Մեծ գրագէտ մը միշտ աղգային գրագէտ մըն է: Իսկ ատկէ առաջ՝ հակադրեցութիւն մըն է: Ատկէ առաջ՝ առհասուրութեան բեկոյնացում մըն է: Թէ այդ աշխարհը (Պարոնեանին) այսօր որոշ

(*) Ուշագրաւ է որ Պարոնեան զաւառիկ մայնոքիւնը առանձնապէս չըլլայ սեկուել փորձած, թերեւս մեզմէ բոլորովին տարբեր իմացական հէնք մը ունենալուն: 1880ին գաւառացին Արիսողմի աղան է, այսինքն զբողներու սրամտութեանց զամբիւղ մը: Հանրային հասկացողութիւն մը դեռ չէ բւերեղացած, գրականին վրայ որոշ անդրադարձով մը: Պոլսեցին չի պատկառիր անշուշտ 1880ին վանեցիներէն, Ակնցիներէն, բայց անոնց վրայ հիանալն ալ գրական (մքր) մը իբրև չ'առներ նշանաբան: Իրապաշտ շարժումը այս երանգը գործածեց ու կերպով մը ստեղծեց հայեցողութեան զգայարանք մը, ատկէ բոլորովին անմասն գրականութեան մը մէջ (ազգային երգ, ազգային ողբերգութիւն, վեպնոթկեան հայրենասիրութիւն, գրարարի պաշտամունք, ազգային պատմութիւն տարրին այդ ըմբռնումէն, իրաւ, կենդանի իսկութենէ մը բոլորովին դուրկ սակայն): Այնքը կանխող մեծ շարժումը, ապագայիմ ըսուելու չափ ընդհանուր, զրքունակ, գրական յղացքներու սպասարկեց: Արդիւնքը այն պիտի ըլլար որ մեր գրական պահեստը այդ խումբէն անշան միութիւններ միայն պիտի աւելցնէր իր վրայ: Պարոնեանի Պոլիսը այս գործունէութեան կեդրոնական զաշտն է: 1880ին գրականութիւնը լեզու է, տաղաչափութիւն, քերականութիւն, ազգային պատմութիւն, զայրոցավարութիւն, քրոնիկ ու (զեղջեցէք Պարոնեանը) ... բաջաղանք: Ո՞ւր փնտռել այս ժողովուրդին իրաւ միտքը, իրաւ զգայնութիւնը, իրաւ ապրումները, այդ օրերուն, բաներ՝ որոնք կը կազմեն գրական սերունդներու բւերեղացումները: Եղիա՞ն, Չեբա՞ղը: Պէրպէրեա՞նը, Թէրզեա՞նը: Այս անուններն իսկ հակադրութիւն են կենդանի գրականութեան: Մի՞ է: Բայց վարժապետներ՝ չըջանին գանձերը: Այն ինչ լքուութեամբ Չեբաղ մը, Պէրպէրեան մը կը բանախօսեն թաղէ թաղ: Այն ի՞նչ հեղինակաւոր խանդավառութեամբ մը Մատթիա Գարապազ Պոլսոյ մէջ կը գրէ ու կ'ուսուցանէ: Ու ի՞նչ բարձր հով մը՝ Արեւելիան Մամուլին էջերը կը վերածէ ազգային փառքի: Ու անմիջապէս՝ Ազգային Ջոքերը, իր շըրջանին մէջ սա ինքնութիւնն ալ արժէք մըն էր: 1900ը շատ շուտ մոռցաւ այս պարագան:

երանգներ չ'արտացոլեր համադրական Պոլիսէն, կուգայ այս պարագան նման տաղնապի մը զգայութենէն: Հակառակն է որ ճիշդ պիտի ըլլար: Զարթօնք ու Ռումանթիք սերունդները ազգային մասնայատկութեանց աղօտացումը, աւելի միատարր, բարձրորակ իմացական մակարդակ մը հետապնդեցին: 1870ին ՀԱՅԲ ԱՅԴ ՊՈԼՍԵՑԻՆ է, այսինքն տիպարային միջին մը, կազմուած նոր իմաստին քուրային մէջ, ինչպէս կը հապատային իրագործած ըլլալ Վենետիկը, Վիեննան, Պոլիսը, հազիւ յիշելով որ երեք այս կեդրոններուն մէջ ազգային տարրը այնքան աննշան էր իբրեւ քանակ, նոյնիսկ որակ: Ուղենք չուզենք այդ Պոլիսին կարելի բոլոր կերպարանքներուն իբրեւ ալպոմ, պիտի ընդունինք Յ. Պարոնեանի գործը: Պոլիս մը, ամբողջական, իբրեւ բարք ու իբր իմաստ: Իբր ստեղծում ու իբր զարգացման պրոցէս: Իբրեւ հին ժողովուրդի մը վերանորոգ ընծիւղ: Յետոյ, թեւեւ աւելորդ չըլլայ գիտել տալ որ Պարոնեանի գրեթէ բոլոր գործերը (Աղբայն Զոլբ, Մեծադարձ Մահացեալներ, Պոյս մը Պոյս թաղերուն մէջ, Հոսհոսի Զեհարեարը, Թարգնին և Խէկարին հաւաքածոները) ամենալայն չափով, կազմուած են իմացական հանդամանքներէ, բոլորն ալ շրջանի անդրադարձումներ: Անշուշտ պուտ մը բողբոջական տաղնապ կրնայ կենալ Ալբա և Սաֆէլ բարոյախօսութեան յատակը: Բայց այդ պուտը, պղտիկ երանդի մը այլացումով, դարձեալ գոյ է Գեշեցիկն և Գեղարեւոյ՝ ճառին ներսը: Ըսել կ'ուզեմ՝ 1870-1880ի շրջանին ուր Պարոնեանի ստեղծագործութեան ամենէն հաստատ մասը կը գտնենք իրացած, մեր գրականութիւնը, եկեղեցականութիւնը, վարչական բազմատեսակ հաստատութիւնները, մեր յաւակնոտ վարժապետութիւնը, մանաւանդ լրագրութիւնն ու երեսփոխանութիւնը հեռուէն զտողներու համար այսօր կը պարզեն տեսակ մը նոյնութիւն, նմանագրութիւն, կը հետեւի թէ զայն, այդ շրջանը սպառիչ ձեւով մը ճանչնալու մեր ջանքին մէջ մենք պիտի վարձատրուինք լիւսլի այն գործէն ուր այդ ամէնը քով քովի եկած են երբեմն իբրեւ ուղղակի ազգակ, երբեմն իբր արձագանգ: Ծաղրանկար ջոջ մը ոչ միայն մարդ մըն է, այլև գումար մը վերի վիճակներէն: Պարոնեան մարդ պատրուակին տակ առանձացուցած է ուրեմն բարոյական յատկանիշներն ալ: Ծեծալին մէկ ակնարկութիւնը, զատաստանը, այդ պատրանքով կը դառնան շրջանային խոստովանութիւններ: Խէկար երբ կը մտածէ, կը խայթէ կամ կը ծաղրէ, անջատ միութիւններու հանդէսէ մը չի վար կամ չ'երթար անոնց: Այդ ամէնը անիկա կ'առնէ համապատկերէն որ շատ

աւելի հանգամանաւոր կերպով մը կը նպատաւորէ գրագէտը։ Հեզնէլը թէն զժուար բայց համապարփակ արարք մըն է։ Պարոնեան ամենէն շատ հետամ, լսած, առած գրողն է իր խումբին ու չէ գաւաճանած իր ստացումներուն։ Անշուշտ տեսնելը, լսելը, առնելը հասարակաց գործողութիւններ են։ Բայց փնտռեցէք զանոնք իր ընկերներուն ալ մօտը։ Մատթէոս Մամուրեան ոչ միայն ունի Պարոնեանին Պոլիսը, այլև ֆրանսան, Անգլիան և Իգմիրը, այսինքն մեր օրերու քաղաքակրթութեանց կարելի համագործութիւնները։ Տեսածները՝ այդ ամենէն։ Դուք կը զըտնէք զանոնք Նաճախէիներուն մէջ որոնք լեցուն են առատ եղջերուաքաղով, պուտ մը անձնական զիտողութեամբ հազիւ բարեխառնուած։ Սուտ են, աններելի ստութեամբ մը, Անգլիան Նաճախէիին բոլոր մարդերը, բոլոր նկատողութիւնները, բոլոր արարքները։ Անկարկառ են Հայկա՛ն Նաճախէիին բոլոր ղէմքերը, միջավայրերը, մտայնութիւնները։ Եւ սակայն Մատթէոս Մամուրեան խումբին ամենէն ապրած, զարգացած, պարկեշտ անձնաւորութիւններէն մէկն էր։ Անշուշտ, երբ Եղիա, Չերազ, Պէրպէրեան կը գրէին, կը ճառէին Պոլսոյ թերթերուն ու լսարաններուն մէջ, ունէին իրենց միտքին առջև մտածումներու ցանց մը, իրենց մարմիններուն շուրջն ալ մտիկ ընողներու խումբ մը։ Բարի եղէք այդ մտածումները և այդ մարդերը մտապատկերելու, անշուշտ մեկնելով այդ ամենուն արձագանգներէն, այսինքն գործերէն։ Ո՞ր ժողովուրդին կը խօսէր Չերազ։ Իսկոյն ստիպուած էք բանալ Դրա՛ն Փոքէրը, Դրէ՛ւ Լ Ասէրը, Կրէ՛ա՛ն Ճաւէրը, բոլորն ալ տաքը տաքին քանի մը տեղ խօսուած, տպուած։ Չեր գտածը այդ հատորիկներէն ներս։ Նոյնիմէնը, այսինքն Մինաս Չերազ պատանին որ պիտի լեցնէ այդ հատորիկները . . . իր չունեցած խելքովը, չապրած գացումներովը։ Կրկնեցէք փորձը Եղիային, Պէրպէրեանին համար։ Ու պիտի համոզուիք որ փոխանակ ձեր ժողովուրդը գտնելու, դուք պիտի յոգնիք այդ երիտասարդներուն մեծ փառասիրութիւններէն։ Ու բացէք հիմա Պարոնեանէն որեւէ գիրք, պատառիկ մը նոյնիսկ։ Չեր գտածը։ — Բայց ձեր ժողովուրդը. երբեք՝ Էտիրեցի տոմարակալը։ Ահա թէ ինչ կը նշանակէ գրագէտի մը աշխարհը։ Պարոնեան իր գրագէտի տաղանդը չէ մշակած։ Չունէր այս արարքին համար ո՛չ բախտին ձեռքը (Էրոպական համալսարան մը կրնաք դնել տեղը այդ ձեռքին), ո՛չ ալ կեանքին clemenceը։ Անոր օրերը անցան հացին ու ցաւին տաղնապներուն մէջ։ Անոր միտքը զարկին մեր հրապարակին բոլոր լըր-

բուժիւնները, գրականէն մինչև ընկերայինը: Ու հակառակ այս ահաւոր արգելքներուն, դարձեալ անիկա մինակը եղաւ որ իր աշխարհը ազատագրեց սուտ ու փուտէն: Ինչպէս չմտածել ազնուական տիկինին որ այդ բախտին տասը, քսան մատները ունեցաւ իրեն համար բարեհաճ, ունեցաւ իր մարմինին հրաշքը, որ իրեն կ'արտօնէր թափանցումն ընել բարձր ընկերութեանց մթին խորհուրդէն ներս, հարստութիւնը որ գրողի մը մօտ ժամանակ կը թարգմանուի: Զգա՞ծը — Բացէք իր վէպերը ու մի ցաւիք եթէ կրնաք: Թերևս Պարոնեանի աշխարհին սա ուրուաւ գրումը տառապի գրական սեռէն իսկ բխող ազդակի մը ներքեւ: Ըսի թէ անոր արգիւռած էր ազատ ստեղծագործումը: Վիպասան մը երկրորդ իր աշխարհը յօրինելու ստան զերծ է բոլոր հարկադրանքներէն որոնք երգիծողի մը տաղանդը կը ձգեն իրենց լուծին: Բայց դիտեցէք ուշադրութեամբ, պիտի գտնէք որ ծաղրանկարը, սուր երգիծանքը, մնայուն հեգնութիւնը, որոնք ոչ միայն յատակ ալլել մթնոլորտ են Պարոնեանի աշխարհին, բարեբախտաբար չեն վտանգեր այդ աշխարհին տեղագրական ճշգրտութիւնը, կը յարգեն բոլոր մասնայատուկ գիծերը համայնապատկերին, ու կ'ընեն աւելին, մեր ուղեւորութիւնը, բանապաշտութեան ոսկեդարուն, ասոր ահաւոր ախորժակներուն դէմ ու մէջ, պաշտպանելով, ազատագրելով լերկ իրականութիւնը: Հետաքրքրական պիտի ըլլար Պարոնեանի Աղգայէն Զաւէրը, վէպերէն քանի մը տիպարներ, քրոնիկներէն մէկ երկու հատուած ենթարկել մանրամասն վերլուծման, այն եղանակին որուն ընծայումը ըրած եմ գրական ուրիշ էջերու վրայ: Վ. Արթուրէն ինձմէ վեց պահ առաւ, դասարանի մը մէջ: Խմբագրին տեսակցութիւնը (Մեծապապէ՝ Մարգիանէր) քանի մը պահ արժեց, դարձեալ դասարանի մը մէջ: Էջ մը Խէկարի օրագրի՝ ազգային կեանքի, պատմութեան լիակատար գլուխ մը ինչպէս կ'արժեւորուի իմ եղանակին վրայ: Այս ամենուն փաստը ան՝ որ Պարոնեանի մէկ էջին այնքան խտացած աշխարհ կայ որքան չկայ այդ աշխարհը խուսիս որեւէ գրողին գիրքին մէջը: Աւագէն ծառ ու ցօրէն չի բուսնիր: Պեղեցէք Եղիայի, Պէրպէրեանի քրոնիկները: Զեր գտնելիքը դէմքի մը, դէպքի մը կ'ախքն է: Բացէք Նաբ-Պէյը (Պարոնեան). ձեր գտնելիքը ամբողջական շրջան մըն է, մարդ մը, արժանիքներու և փոքրութեանց հանրահանդէս մը: Տեղը նեղ է ինծի, Պարոնեանի մէջ մեր իմացական աշխարհը պարագրկելու: Կը դոհանամ հիմնականներով: Պարոնեան կը մտածէ միջինը իր ժամանակին ամբողջական մտածումին: Բոլոր

հարցերը որոնց վրայ նկատած է իր անստուգածային ծաղրին քղա-
միլթը, իրեն ծանօթ են նույն պայծառութեամբ որքան ուրիշ ա-
րիւնէ մէկուն։ Նոյնիսկ զիտէ աւելին։ Դրական քննադատու-
թիւնը կալուած մըն է ուր խելքը, հմտութիւնը, դատաստա-
նութիւնը, ողջմտութիւնը, գրեւ գիտնալը նախապայմաններ կը
մնան։ Արդ, այս էտիրներէ միշտ պարզուկ տոմարակալը գիտէ
դատել Եղիան, Տիւսարը, Աէթեանը, Մամուրեանը, այս անուն-
ներով թելադրելի գրական մեծագործող, բազմակնճիւ հարցերը
բայ են իրեն։ Միտք պահեցէք ասիկա։ Ծաղրած է ստանա-
ւորը, այսինքն դայն դրելու տնավարի, արձակունակ յղացք-
ները։ Պարոնեան կը դատէ, իմացական մարդէն դուրս ազգային
կեանքին բոլոր գերակատարները, այս անգամ իբրեւ թելադրանք։
Քիչ բառ կայ այնքան իրաւ ծաղրանկար որքան ազգային երես-
փոխանականը զոր ծիծաղելի ընելու առիթները ամէն օր, ամէն
տեղ կը ստեղծէ, առանց տատապելու (գիտէք որ երեսփոխան
ալ եղած էր)։ Ժողովականներ։ Լրագրողներ։ Եկեղեցականներ,
պետական պաշտօնատարներ, փաշաներ, փաշացուներ։ Բժիշկ-
ներ ու փաստաբաններ։ Ուսուցիչներ և ուսուցչապետներ։ Բո-
լոր աւագորները։ Կը չափէ ամէնքը։ Ու կը զգաս որ իր կշիռը
միջին արժէքն է այդ օրերու ողջամիտ խորհողին։ Ու կը յի-
շեցնեմ ձեզի որ հարկւր տարի առաջ մեր ժողովուրդին ամենէն
չքեղ որակականը զգօն, զգաստ, խոհեմ, համեստ բառերով էին
պայմանաւոր։ Պարոնեան կը դատէ բարոյական սա հասկացո-
ղութեամբ տողորուն իր աշխարհը երբ այնքան ձեռնհասու-
թեամբ, բնականութեամբ (ինք մէջն էր, մասն էր այդ աշխար-
հին, մինչ Օտեան դուրս էր այդ աշխարհէն) տկար չի դար
դուրս
ուրիշ ալ կալուածի մը վրայ, գիւննագէտներուն, լրագրողնե-
րուն, քաղաքական հարցերու նրբիմաց իմաստակներուն ալ աշ-
խարհին վրայ։ Չեմ գիտեր թէ եղած է որեւէ գրող (հայ ինչպէս
օտար) որ ըլլայ սեւեռած թուրքը, իր կատարելութեամբը։ Եւ-
րոպացիներէն կարդացած եմ բոլոր կարեւոր ճամբորդները, Լա-
մառթինէն մինչև Քէյդերլինկ։ Կը յայտարարեմ թէ հարկւր տա-
րիներու վրայ երկարող այդ կարծեցուածութիւնը թուրքին մա-
սին, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ վճարել զովեստ։ Պարոնեան բոլորէն
ալ իրաւ տեսած է քուրքը, ու ոչինչ կայ հոս արտակարգ։ Լա-
մառթին փոյթն ունէր իր ազարակին (թուրքերը անոր շնորհած
էին ազարակ մը, Պոլսոյ դռներուն, որպէսզի զրէր այդ դժբախտ
մարդը իրենց անաւոր պատմութիւնը)։ Լոթի՛ իրեն նաւը հաս-
նելիք թրքուհիներուն։ Քէյդերլինկ՝ Վերսալի դաշնագրին նա-

խատինքը մեղմելու, թուրքերը ներկայացնելով նիմնովին ազնուական քան անգլիացին, գաղիացին, ամերիկացին: Պարոնեան կը ճանչնայ թուրքը ինչպէս կը ճանչնար իր եղունգները: Ու Հասնէ Զեհապէրը, Ռեֆիք-Բէ-Նէ Խէլարէ մինչև այսօր կը պահեն իրենց թափանցումին սրութիւնը: Պարոնեան այս բոլոր գիտադութիւնները տուած է առանց յաւակնութեան, իմաստասիրական galimatiasին: Իր արտայայտութեան ուղղակի, պարզուկ, պարզազոյն եղանակն ալ ուրիշ բարիք՝ իր նայուածքին կորուզին, ուժին: Մեր իմացական բարեխառնութեանց, մեր ազգային հոգեբանութեան, մեզ չըջապատողներէն թրքական մտայնութեանց վրայ իր ազատած բոլոր մթերքը կը նկատեմ ոչ միայն Պարոնեանի գործին ամենէն արժէքաւոր մասը, այլև արեւմտահայ գրականութեան ամենէն գիմացկուն բարիքը:

Բայց Յ. Պարոնեան ժողովուրդին ալ մարդն է: Ու այս տարազը հոս դարձեալ շատ ծանր ընդարձակութիւններ կը խըտացնէ: Չունիմ ժամանակ զանոնք բանալու: Կը հրաւիրուիք յղացքէն զեղչել քաղաքական վառքով պսակաւոր ժողովրդականութիւնը զօրավարներու, պետական բարձրաստիճան պաշտօնատարներու, ազգային բարերարներու (ժամ ու զպրոց շինողներու վառքը), որոնց վայելած վարկը գրականութեան հետ որևէ աղերս չի պարզեր: Կը հրաւիրուիք եղանակաւորել մեծ խմբագիրներու մեծատարած համբաւն ալ, երբ կը մտածէք Պարոնեանին որ իր հանդէսներով անօթութեան ու պարտքի մուրհակներ էր ստորագրած: Ու կան համբաւները մեծ եկեղեցականներուն, վարժապետներուն, հոետորներուն, ազգային Զոյհարուն, որոնք գոյացած են գրականէն դուրս հիմքերու վրայ: Պարոնեան ժողովրդական գրագէտ մըն է: Ու այդ ժողովրդականութիւնը անիկա պարտական չէ միայն իր երգիծանքին: Ժողովուրդին մէջ ըլլալը, ժողովուրդ իսկ ըլլալը ազգակ մըն էր անոր գրողի հոգակին: Մեր ոչ մէկ գրագէտին (*) համար սա

(*) Ունինք Խրիմեանը որ իբրեւ գրագէտ ժողովրդական ըլլալէ առաջ, իր վառքին ասպարէզը սկսած է իբրեւ եկեղեցական, սիրտցաւ, անհաշիւ, անխորամանկ, Պոլսեցի տիպարները հիմնովին հերքող հոգեբանութեան մը թեւերովը բարձրանալու համար «Հայրիկն Հայոց» աստուածացման: Մարդիկ անոր գիրքերը գնեցին բայց չկարդացին: Ունինք Սրուանձտեանցը որուն եկեղեցականի վարկը չեմ վերլուծեր, բայց բանասէրներու, ազգային առաջաւոր դասին մէջ ստեղծած խանդավառութիւնը կը տեսնեմ իրական իր կերպարանքին տակ: Սրուանձտեանցի հատորներն ալ չեն իշած զանդուածին: Ունինք Հրանդին ժողովրդակա-

վերագրումը իմ մէջ կը գտնէ սա հաստատ կշիռը: Սուտ է Մ. Մամուրեանը գէթ իր գործին ստեղծուած մասին մէջ, իմ ժողովուրդին հետ (նկատի ունիմ այդ ժողովուրդին ամբողջական պատկերը) շատ խնդրական աղերսով մը: Իրաւ է որ վայելած է ծանր, չըսելու համար բարձր ժողովրդականութիւն մը, բայց որո՞նց մօտ: Քիչ մը յարմարցուք, չըսելու համար կեղծ, ժողովրդականութիւնը Արփարեանի որմէ ճիղճ վիպակներ դատաւիսալ կը կենան իր յիշատակին և որուն տեսակարար կշիռը օրուան կեանքով պայմանաւոր, վտանգի տարրը իր ծոցը կը կրէր: Սմեռէն համբաւեալ այս անուններուն իմ վրայ թելադրանքը կ'օգտագործեմ ճիշդ տեսնելու համար ժողովրդականութիւնը այն միւսներուն որոնք կոչուեցան Եղիա, Տիւսաբ, Չերազ, Պէրպէրեան, Սէթեան, Նոյնիսկ՝ Պէշկէթաշեան, Սլիշան, Դուրեան, քանի որ յաջողուածքի պարագային այս վերջին անունները պատմութիւններ են մասնաւոր անձերու: Քանի՞ հոգի՞ որ ապրէր Պետրոս Դուրեանը, Յակոբ Պարոնեանի մէջ կայ հայ ժողովուրդը, ամբողջ ու հարազատ:

Խօսեցայ Պարոնեանի աշխարհին իմացական ընդարձակութենէն, ինչպէս այդ աշխարհը լեցնող մարդկային տարրին բազմազանակ նկարագիրներէն: Բայց չըսի թէ իր գործէն հանուելիք շուկան եղական է իբրեւ պատկեր ու բարքի տախտակ: Նիւթին տափակութիւնը Պարոնեան զիմաւորած է կեանքին խորագոյն շահեկանութեամբ, մեզ երախտապարտ ձգելու չափ՝ իր սեեռումներով: Դիտէք թէ չունինք երկրորդ մը իրեն չափ այդ չուկային քաջածանօթ, զոր ըրած է արժանի արուեստով մնայունին փառքին: Լայնքին, երկայնքին վրայ այդ չուկան, այսինքն չուկացին, նուաճուած է, մեր մօտ ոչ ոքէ յաջողուած

նութիւնը, ուր գրողն ու մարդը հաւասար չափերով նպաստ են գտած ու տուած: Ու կը յիշեմ Թլկատինցին որուն ժողովրդականութիւնը գրողներու շրջանակը հազիւ կէտէ մը խորտակած է, իջնելու համար լրագիր կարդացողներուն: Բիւզանդ ֆէշեանէն մեծ մարդ չունի այս ժողովուրդը, մեր վարժապետներուն, վարդապետներուն, մենծ-աղա վաճառականներուն, պանքայի պաշտօնեաներուն կշիռին մէջը: Պարոնեանի ժողովրդականութիւնը, գրողներու, շրջանակին համար տիրական, պարզ մարդոց կալուածին մէջ սրտագին բան մըն էր: Հին օրերու արիւրուն էր կարծես, որուն կը դառնային զրկուածներու աչքերը: Որմէ կ'ահնաձէին տիրող կարգերը: Ձոր Պոլսեցին կը նկատէր իրեն սեղանի ընկերը, տունին աղան. այնքան քիչ էր հովը այս մարդուն արտաքինին մէջ ու այնքան հաղորդական էր իր թշուառ համակրանքը իր գիծէ մարդոց, չունեցողներուն:

առտիճանով մը։ Մի փաթթէք մատի խորութենէ անոր պակասը։ Պարոնեան գրադէտի մը մտայնութեամբը չէր մօտենար այդ աշխարհին։ Ի վերջոյ, մարդ կ'ընէ կրցածը։ Չունինք իրաւունք սա յաղթահարուած, զգեսնուած, ապրելու տեղ հեացող բանուորէն պահանջելու ինչ որ մեծագոյն արուեստագէտներուն սահմանուած հրաշք մը եղաւ։ Կան այս տարօրինակ տիպարները որոնք կը քալեն ընդդէմ ամէն արգելքներու, հանճարիմ ակօսովը, դէպի իրենց ճակտին գիրը։ Պարոնեան շատ մօտիկն է սակայն այս սահմանումին։ Խորքէ պակասը իր մարդոց՝ կը փոխարինուի արտակարգ խտութեամբ մը, թեւադրականութեամբ մը։ Փամանակը կը թափէ իր աշխարհին լայնքով գոյանալի ծանծաղուտին տագնապը։ Իր տիպարներուն զանազանութիւնը ուրիշ առաւելութիւն՝ որպէսզի քիչ տառապիւնք խորունկ մարդոց պակասին համար իր մօտ։ Պոլիսն ու գաւառը։ Արագ, թեթեւ գիծերով, անբաւարար՝ երբ ստեղծագործութեան ծանր պահանջներ բանաձեւենք։ Միշտ նկատի ունեցէք որ այս հանճարեղ մարդը զժբախտութեան մէջն է ապրած խմբագրող ծնելուն, ան ալ Պոստոյ նման տեղ մը։ Այս մանրամասնութիւնը բաժնի ցատրելու իր աշխարհին անբաւարարութիւնը երբ ուզենք զայն մօտեցնել ազգերու գրականութեանց մէջ մեծ վարպետներով նուաճուածին։ Հակառակ սա վերապահ սեղմումին, մեր գրականութեան պարունակովը այդ աշխարհը մնաց անհաւասարելի իր օրերուն ու ասոնցմէ կէս դար վերջն ալ տակաւին։ Ծանօթ էք իմ տրամադրութեան այդ աշխարհին բարոյական նկարագիրներէն Պարոնեանով ազատուածին հանդէպ։ Այս աշխատանքին մէջ ալ չեղաւ զինքը գերազանցող մը։ Խօսեցայ իր սարսափէն, որ չի թարգմաներ միայն գրադէտի ժողովրդականութիւնը, այլ կը թեւադրէ անոր բարոյական ալ նկարագիրէն զօրաւոր վկայութիւններ։ Օտեանին մարգիկ կը վնարէին, անկէ ծաղրուելու համար։ Պարոնեանը լուցնելու համար պատրիարքարանը չի խղճահարի կառավարութեան ազերոսագիր (պաշտօնական բառը՝ քաղբիւր) մատուցանելու։ Այս մեծատորած ազգեցութիւնը միաւ միտ չեմ Պարոնեանի գրական տաղանդին մէկ մենաշնորհը յայտարարելու։ Բայց կայ իրողութիւնը, ինքը առանձին, որ կը վկայէ թէ որքան խորունկ էր իր թափանցումը հոգիներէն ներս։ Այս մտածումին մէկ ուրիշ կերպարանքը կ'ըլլայ Պարոնեանին մաս կազմելու իր ընթերցողներուն, իբրեւ խելք, հոգեբանութիւն, նկարագիր ու ապրում։ Հիմա կը հրաւիրեմ որ տանէիք իր կարելի հետեանքներուն սա ամբողջականութիւնը մարդուն

ու շրջափայլին, իրարմէ գալու, իրարու երթալու սա ընդարձակ իրողութիւնը: Անոնք որ Պետրոս Դուրեանը թաղելու համար հաւաքուեցան ժամ (պատմութիւնը կ'ըսէ թէ կէս բիւրը կ'անցնէր թիւը յուզարկաւորներուն), բանաստեղծը ո՛չ ահաած էին, մեծ մասով, ո՛չ ալ կարգացած անկէ անհրաժեշտը, այդ կորուստը իսկապէս հասկնալու, կշռելու համար: Պարոնեան կարգացուեցաւ զիրը հեղել կրցող ամէն մարդէ: Ու հասկցուեցաւ: Այն ատե՛ն: Այսինքն ա՛ն՝ որ այդ գործին մէջ կ'անցնին կարաւանները, կենդանի, խայտարազ, մեր հաւաքական ինչպէս անհատական թերութիւններէն որոնք հրաշքով կը թափէին իրենց վրայէն զրքունակը, բարոյախօսականը ու կ'ըլլային անմիջական կեանքի հանդէս: Հետաքրքրական՝ նոր մեղայ-Աստուծոյներու շարք մը կազմել Պարոնեանէն սեկոուած մեր թերութիւններով, որոնք միջին մեղքերուն համն ու խռովքը թելադրէին ու վկայէին, հերքումներու ճամբով, հաստատական առաքինութիւնները: Կան այս առաքինութիւններն ալ, որոնք կանխող դարու կէսերուն մեր պապերը կ'ընեն այնքան իրաւ, հարազատ մեր պատմութեան ու ճակատագրին: Խղմնացնէր մէկն էր անոնցմէ, հանրայինին մէջ ու հետ, հասարակութենէ մը ներս ուր անոր, խղմնացնի՛ն հակառակն էր ապրիր, դարբնով, և 1850ին կ'ազատագրուէր, գէթ թուղթի վրայ, իր ահաւոր կապանքներէն: Պարոնեան կ'արհամարհէ երեսփոխանները, բայց կը յարգէ հաստատութիւնը իբր խղճմտանքը իր ժողովուրդին: Իր սերունդէն չտոները այդ խղճմտանքին սպասը ընել յաւակնեցան ... ճառերով, քերթուածներով, լրագրական յօդուածներով: Պարոնեան հրաշքը իրագործեց այդ խղմնացնի՛ն իսկ ըլլալու, մարմին գարձած: Անկաշառեթի՞: Գիտէին ատիկա իր հակառակորդներն ու հիացողները: Անվա՞խ: Ոչինչ ունէր կորսընցընելիք որպէսզի կամաց պարէր, մանրամէկի տէրվիչին նման (Վոլթէնի Փոքնախէան Ճոճեան հէքեթը): Յամա՞ն: Ժողովուրդի մարդու միամտութեամբ, պինդ-զուլս ու ատով քիչիկ մըն ալ հպարտ: Գերի ժողովուրդներու մէջ ազատ մտածողութեան հակահարուածն է սա չափազանցեալ խղճմտանքը: Արեւմտահայ գրականութեան մէջ ոչ ոք այդ հոգեվիճակը պարզեց իրենին հաւասար բացարձակութեամբ մը: Բայց Պարոնեան իր թերթերուն հանդանակներ ալ գրած է: Խէկա՛րը կը բացուի քանի մը էջերով որոնց մէջ անիկա իր շեշտը կը դնէ ողջմտութեան վրայ: Եղաւ դարձեալ մարմնացած ողջմտութիւնը սերունդի մը մէջ որ բացի Մամուրեանէն ուրիշ անուն մը չէ սա խմացական վիճակին

յայտարարւոյ Դրէք սեղանի վրայ լման խումբը ու մէկիկ մէկիկ հարցաքննեցէք անոնց զրական հասկացողութիւնը, ուզեցէք գրական հանգանակները: Ապշանքով պիտի խելամախք որ բուռն ալ կը պատկանէին ցնորամիտ աշխատողներու coterieի մը: Կիրք: Արշաւանքի թափ: Նորութիւն, ամէն զինով: Ներառական տարօրինակութեանց փոխադրում: Որքան շատ են սա հանգամանքները, երբ խումբին զրական վերլուծումը կատարելէ վերջ ուզենք համագրական տարազներու վստահիլ մեր տպաւորութիւնները: Պարոնեան ողջմտութիւնն է, ամէն բանէ առաջ: Իր դատաստանները կը բխին այդ ախուքէն: Իր աշխարհահայեցքին — վասնզի ունի ասիկա — ամենէն կարկառուն միութիւնը սխալի մէջ չեմ երբ կը յայտարարեմ այդ բառին ետին: Անշուշտ խենթեր չէին իր ընկերները: Բայց ողջմտութիւն՝ քսանամեկի երիտասարդի մը համար տպագրել Առաջին Տերէտը, մանաւանդ յառաջաբանը, ճառերը: Պիտի ուզէինք այս բառը գործածել Տիւնարի և Նզիտյի գաղափարաբանութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնէք, կը քոտ, զիւրազգած, յամառ, հոռտոր, ունայնամիտ, անոպ մարդոց մօտ Պարոնեանի հանդարտ, սառն ծաղրը կերպարանքը կուտայ իր ողջմտութեան: Ու այս ողջմտութիւնը գրողի Ֆիլարովի մը ըլլալուն չափովը ու քիչիկ մըն ալ աւելիովը, տղգային առաքինութիւն մըն էր կանխող դարուն: Ուրիշ առգահաւանք, աւելի պարզ բառով մը՝ մեղքընալը, աւելի բարձր տարողի մը մէջ՝ համակրութիւնը, համակրիլ զիտնալը, որ այդ տառապող, սովահար մարդուն մօտ յուզիչ վկայութիւն մըն է: Ամէն բան ըրինք իրեն որպէսզի Սուրեն Պարթեան մը գառնար մեր զլխուն, այսինքն մեզմէ գտած վերաբերմունքը զնէր թուխտի իր հոգեւունին ու իրր անգութ satire, անբարոյ, ծաղրէր տարիներ մեզի: Բացէք ո՛ր էջը որ կ'ուզէք ու պիտի գտնէք որ այս մարդուն ամենէն սրտառուչ առաքինութիւններէն մէկն է մարդոց տկարութիւններուն հանդէպ գործովի մը, մեղքընալ մը: Թէ Պարոնեան կը ծաղրէ ու այդ ծաղրը արցունքի չափ յուզիչ է, — բացատրութիւն մըն է զոր գործածեցին Մուրիտի համար ալ: Դիտենք թէ որքան սիրաւէտ սիրտ մը կար զաղիացի մեծ կատակերգակին մէջ (պատմեցի իր մահուան սրտայոյզ զեղեցկութիւնը): Հակառակ անոր որ անհուն, անգուլ հալածանք մը իր կրունկներէն չպակոցեալ, Պարոնեան իր ծաղրը չսեցուց սուտին, անգութին մէջ: Սիրտ ունէր ու ասիկա կը զգանք մենք բացայայտ կերպով մը, ամէն էջի: Հիմա, դուք պիտի չուզէի՞ք այս զգացական վիճակը տա-

րածել զէպի իր ամբողջ ժողովուրդը: 1912ին ես գլխուս գինովը թուրք ազատեցի ջարդէն (Պալքանեան պատերազմ), խուլ վըստահութեամբ մը որ այդ արարքին համար իմ գլուխս զարձիւղ կը վտանգուէր իմ ազատած թուրքին միջոցով: Պարոնեան իր ժողովուրդին է, ուրիմն, այս գետինին ալ վրայ: Իր գործին մէջ կան ուրիշ ալ սէրեր, հասաչանքներ: Տունը, ասոր սրբութիւնը: Պարզութիւնը, ասոր փառքն ու վայելքը: Պարկեճսութիւնը որ բարքերու և իմաստի պարունակները կը ձգէ իր ծիրին: Միջին իմաստութիւնը, որ հաւասարապէս կը խորշի արկածախնդրական յանգիւստութիւններէն ու քարացած նախապաշարունակներէն: Իր ժողովուրդին տիրական ձգտումներուն հաղորդակցութիւն մը, որով անոր գործը կ'ըլլայ այդ Պոլիսին միջինը:

Այս առաքինութիւններն էին գլխաւորաբար որոնք ապրեցուցին մեզ, մեր գերութեան սպաննող պայմաններուն ընդգէմ: Որոնցմով շինեցինք մեր սխրալի, անկարելի պատմութեան տարեգրութիւնները: Ու որոնցմէ նահանջն է որ կ'ողբայ, սրբտաղին սեղմումով, և ոչ թէ սուտ ու փուտ, շնական, առնուազն սրամտութիւն վաճառող հոգեբանութեամբ, սա տողերը հոս նեւտողը, երբ սփիւռքի քաւարանին պայմաններուն մէջ կը գտնէ այդ ամենուն վերջալոյսը: Հիմա, գործածելով գրողներու դաւաճանութիւն (la trahison des clercs) տարազը սա վիճակին, թէ ասիոստալ ճակատագրի յարդարանքին, այսօր երբ սփիւռքի զրահանութիւնը անաշխարհ գծախտութիւն մըն է իմ նկատառմանս մէջ, փայլուն, քրքրիչ, տաք, բայց ուր paradoxը կ'իշխէ ապարդիւն, ապօգուտ ազանդներու: Հիմա կ'երգենք, կը փառեբզենք, կը զիւցազներգենք մեր պրոռնիկները, մեր նրբացուցած, ներկած վայելքները, մեր ցաւերը զորս կ'ոսկեղօծենք խոշոր վերագիրներով: Հիմա կը պոռանք մեր գերաճուն հսին ասորժանքները, անօթութիւնն ու յափրանքները: Կը ծաղրենք մեր ժողովուրդը, անոր փոքրութիւնները աճեցնելով ու անոր տկարութիւնները իմաստակրելով: Կը պանծացնենք մեր փառասիրութիւնները, մեր արհամարհանքները, մեր ուրացումները, մոռնալով որ առնուազն կէս միլիոն սիրտերու գոթք մը կը սպասէ յարութեան պատգամին: Քրիստոսի մը որ ըսէր իրենց — բաւեմ ձեր տեսութիւնները, դուքսէն մանաւանդ ձեզմէ: Հիմա գրահանութիւնը սրամտութիւն է, ուրիշներու հաշտոյն ծաղր ու բամբասանք: Անաշխարհ սփիւռք: Յակոբ Պարոնեան գերադոյն բարերարներէն մէկն է մեր գրականութեան, իր աշխարհին մէջ սա առաքինութեանց փաստերովը: Յակոբ Պարոնեան մեզի ձգած

է իր աշխարհը: Ու երբ ձեր հետաքրքրութիւնը աճեցնելով տարածէք հանգիստութեանը իրմէ ալ վերջ (անկէ առաջ գիտենք թէ ի՞նչ էր աշխարհը Ռոմանթիքներուն) ու հարցնէք՝ կա՞յ այդ աշխարհը Իրապաշտներէն մեզի ձգուածին մէջ, զուք պիտի զգաք ձեր տրտմութիւնը: Պատկառելի խմբակը Իրապաշտներուն չունէր սակայն իր սրտին սիրելի, մտքին հաճելի ուրիշ յաւակնութիւն, առաքելութիւն, բացի այդ աշխարհը նուաճելու իր շատ որոշ առաջադրանքէն: Իրապաշտ վէպը հատուած է, երբ բաղդատուի Պարոնեանի աշխարհին: Կրնա՞ք ըսել թէ կայ այդ աշխարհը 1900ի սերունդէն մեզի եկածին մէջ: Ասոր ամենէն հեռւաւոր գիրքերէն մէկը, Նեբաշեբէր, հակառակ մեծ գիրք մը ըլլալու ներսէն ու դուրսէն հաւատքներու, այնքան քիչ բան է սեւեռած այդ ժողովուրդին իրաւ աշխարհէն: Ա՛յլ չեմ խօսիր յետ-պատերազմեան (թիւ 1) խօլարոյսէն որ կը յաւակնի մեր ժողովուրդը ներկայացնել:

Ինչպէս կը տեսնուի, գոհացած եմ ընդհանուր ցուցմունքներով, որոնք կուգան սակայն Պարոնեանի աշխարհին ամէն մասերէն: Կայ եղանակը — ականջը խօսի արեւելահայ քննադատներուն — աճաբօրէն Պարոնեանի աշխարհը իբր շուք մը կըրկնելու սա վերլուծումներու ճամբուն, անուանելու անոր աւագ հերոսները, ասոնց արարքները, այս արարքներուն ցեղային ու միջազգային կշիռը, եայլն, եայլն . . . : Կը հրաժարիմ այս դիւրին ու աժան վայելքէն, վասնզի տարօրինակ բախտ է որ մենք մեր ժողովուրդին աշխարհը սեւեռելու մեր փառասիրութիւնը ստիպուած ըլլանք գոհացնել երկրորդական կարելիութիւններ միայն ընձեռող կրթանքի մը մէջ: Երգիծանքը մէկն է անոնցմէ: Ըսի թէ անիկա չէր կրնար ստեղծել: Կայ աւելին: Անիկա ժըխտական կեցուածք մըն է կեանք ըսուած մեծ իրականութեան դիմաց ուր խանդը, համակրանքը, դուժը, սէրը ունին առաւելագոյն բաժինները: Ո՛չ մէկ ասեմ, արհամարհողները, ծաղրողները ճամբայ գտան գէպի կեանքին խորագոյն ակունքները: Գիտենք թէ ստեղծումը սիրոյ գործ է, ամէն մարդի վրայ: Ու ահա Յակոբ Պարոնեան մեծ գրողէտը որ այնքան քիչ ստեղծագործութիւն է ձգած մեզի (թէ՛ս մեր գրականութեան պարունակին մէջ այդ քիչն իսկ բարձր կշռէ), իր կարողութիւնները լուսաւորող:

Է.

ԳՐԱԳԻՏԸ

Գրականութեան պատմիչը երբեմն ծանր տագնապնդու-
կը զգայ ինքզինքը մատնուած երբ կը կանչուի դատելու, դա-
սաւորելու դէմքեր ու գործեր որոնց համար իր խղճահարու-
թիւնները կուզան նոյնքան ծանր ստուգութիւններէ: Յաճախ
կէս դար հաստըցած հիացում մըն է որ կ'ալակերպէ, կը ձեռ-
զեղծէ տիւոր, պարզուկ իրողութիւնը: Պատմիչը գտած է այդ
կազմակերպուած, պատգամաձեւ գնահատանքները ու կը տա-
ռապի ասոնց ոչ միայն չափազանցութենէն, այլև հիմնական
սուտէն: Այսպէս, եղէք իմ տեղը ու ջանացէք հաշտուիլ եզակի
ֆերրովի (Սիլշան), ազնուական, ազնուադուխտ բանաստեղծի
(Թէրզեան), անզուգական բանաստեղծուհիի (Սիպիլ) ոսկեգիր
արձանագրութեանց փաստերուն հետ որոնք իր սերունդէն կ'անց-
նին միւսին, կը դառնան սրբութիւն սրբութեանց: Այս կարգի
տագնապ մըն է ահա գրագէտ Յակոբ Պարոնեանի մը զիմաց իմ
զգացածը: Իր խումբին չքեղակուող համբաւները ու ասոնց նոյն-
քան ոտին իրականութիւնը այնքան տիրական հակադրութեամբ
իրար կը վանեն որ ստիպուած եմ Դեպի Իրապաշտները փաղան-
գէն ընտրել Յակոբ Պարոնեանը, իբր ամենէն քիչ մեղաւոր նը-
մուշը, անոր ընդմէջէն կերպարանք կարենալ տալու համար
յղացքին հարազատութեան: Ո՞րն է այդ փաղանգէն անունը որ
Պարոնեանին չափով արգարացնէր գրագէտ յղացքը: Հիմա չեմ
բանար փակագիծ, յղացքը լուսաբանելու համար: Գրել գիտցողը
չէ գրագէտը, ինչպէս կը թուի թեւադրել բառը (անոր արեւելա-
հայ փոփոխակը — գրականագէտը — ուրիշ բարբարոսութիւն
մըն է, խուժողութիւն որքան ապրիմաստ), ոչ ալ ամենէն ծաղկուն,
չողարձակ լեզուին ասպետը: Բիւզանդ Բէշեան այդ գրելը գի-
տէր չատ շատերէն աւելի արդիւնաւէտ ձեռք մը, իր յոգուած-
ներուն բարիքին ու վարկին համար: Բազմաոտունին լեզուի մը
տիրապետելու արարքը արժեցուց քան մեր քերթողները. եր-
կուքն ալ չեն պատկանիր արեւմտահայ գրականութեան: Դառ-
նալով Պարոնեանի սերունդին, ունինք եղիան որ գրական իրո-
ւորքին ըսուած տարրին համար մասնաւորուած ընկալչութիւն
մըն է: Գիտէր, բոլորէն աւելի, գրականութիւնը, իր լաւագոյն
աւուսմին մէջը: Բայց կը հրաւիրուիք եղիան արժեւորել իր

իր սերունդին զրազէտը: Եթէ ստուգութեանց հանդէպ կը զգաք խղճահարութիւն, պիտի մասնուիք որոշ տաղանայի: Ո՞ւր է այդ անունով մեզի հասածին մէջ զրազէս յղացել արդարօրէն պատկերացնող իրականութիւնը, այսինքն հասոյր որ 1870էն մինչև 1895, այսինքն քառորդ դարու մը կեանքը համադրական կերպարանքի մը տակ տաղաւարէր: Չկայ այդ հատորը, հակառակ զրազէտ Եղիայի մը անառարկելի իրականութեան: Ունինք Պէրպէրեանը որուն քրոնիկները (Մարտի և Իր) կը կրեն որոշ կնիք մը. կնիքը ժամանակին լրագրական օրաթերթներուն, դեմքերու եւ դեպքերու շուրջ հպանցիկ նշմարանքին ձևովը: Բայց 1880ին հայոց գրականութիւնը այդ յօդուածի կտորներով էր զոյաւոր: Ու կուտամ անունը անառարկելի փառքին, Մեծն Մամուրեանին, որ արեւմտահայ գրականութեան սպասը ըրաւ մօտ կէս դար, ստեղծելով, փոխադրելով, սորվեցնելով, բայց որմէ ո՛չ մէկ դիրք չէ ժառանգած հայոց գրականութիւնը: Ներկեցէք ինծի որպէսզի մէկիկ մէկիկ վկայութեան կանչելէ հրաժարիմ փաղանգին մնացեալ անունները: Ու ըսեմ իմ մտածումը որ տարօրինակ որքան խնդրական, փաղանգին ամենէն հանգամանաւոր զրազէտը կ'ընդունի Յակոբ Պարոնեանը: Չունէր Եղիային հըմտութիւնը, Պէրպէրեանին մտածողութիւնը, Մամուրեանին մեծազաւ իմացականութիւնը, ոչ ալ Ծերինցներուն, Տիւսաբներուն զարգացումն ու երեւակայութիւնը: Համաձայն եմ: Բայց ունէր բոլորէն աւելի իր ժամանակին զգայաբանքը, հասկացողութիւնը: Ասիկա առաջին պայմանն է զրազէտին: Երկրորդը — Այդ հասկացողութիւնը իրագործել, զայն, այսինքն ժամանակը գէթ քանի մը սերունդի վրայով անցնող ու իր կենդանութիւնը պահող արգիւնքներու վրայ: Ըսել կ'ուզեմ՝ կարգացել 1870ին, 1900ին, 1950ին ու թերեւ 2000ին ալ: Այս հաւաստումը կը հրաւիրուիք գործնականապէս հաստատել Եղիային, Չերազին, Տիւսաբին, Մամուրեանին, Նար-Պէյին, Պէրպէրեանին ամենէն մեծահամբաւ գործերուն վրայ: Պիտի գտնէք որ այդ գործերը արդէն 1900ին պատմութեան կը պատկանին: 1950ին անոնք պիտի, իբր պարտք, մատենագրութեան դասախօսը յիշէ և անցնի: 2000ին անոնք կը ներկայացնեն, կը հաւատամ, այն աստեղային շահեկանութիւնը զոր ունին մեր օրերուն Հայկունիի, Հիւսարեանի վէպերը, Տէրոյնցի, Զօրայեանի դիրքերը, այսինքն մշուշէն ալ տարտամ բան մը: Ու կը հրաւիրուիք նոյն փորձը կրկնել Մ. Պէշիկթաշլեանին քանի մը քերթուածներուն, Պետրոս Դուրեանի տաղերուն համար ալ: Եթէ փղշտացի մը չէք, պիտի զգաք որ

այդ բանաստեղծութիւնները 1950ին ալ ձեզի կը յուզեն։ Ասիկա պարզ բայց վճռական սահմանումն է գրագէտին։ Կ'ընա՞յ այս վերջին սահմանին տակ Յ. Պարոնեանի վաստակը։ Կրկնեցէք փորձը։ Պիտի դանէք որ հակառակ ձեր ճաշակին հիմնական փոփոխութեան, մանաւանդ կեանքի շահեկանութեան կեդրոն փոխած ըլլալուն, Աշխատե՞լ Զօջէրը ձեզ կը գրաւէ, օրուայ քրօնիկի մը ջերմութեամբը։ Ուրեմն Յակոբ Պարոնեան կը լրացնէ, իր խումբին որեւէ մէկէն աւելի չափով, գրագէտը յօրինող զոյգ պայմանները։ Անիկա կը պահկերէ իր ժամանակը։ Նոյն ատեն անիկա կը պահէ կենդանութիւնը բանի մը սերունդի ակորժակ-նետուն ընդմեջէն։ Յակոբ Պարոնեան հանգամանաւոր գրագէտն է իր սերունդին։

Կը զգամ գոռարութիւնը որ Պարոնեանին արժանիքներէն աւելի, սեռին հարկադրանքովը կը ծնի սա տողերուն վրայ։ Ուզենք չուզենք, կան աւագ և կ'ստեր գրական սեռեր։ Ու գիտենք որ երգիծանքը ստորագաս է եղած ողբերգականէն, թէ՛ դրողներու, թէ՛ դատողներու նկատառման մէջ։ Կ'ա՞ն, հանգիտօրէն, աւագ և կրտսեր գրագէտներ։ Ուրիշ խօսքով, Մոլիէր, հակառակ իր անառարկելի հանճարին, ունի՞ր իրաւունք Ռասինին քով դասուելու։ Փաստ է որ Շէյքսպիր հեղինակն է ողբերգութեանց և կատակերգութեանց։ Փաստ է որ Գոռնէլլ ողբերգակ է ու կատակերգակ։ Ռասին գրած է Les Plaideursը։ Այս օրինակները անոնց համար որոնք կը հաւատան սեռերու միջև նուիրապետութեան մը։ Ու փաստ է դարձեալ որ Արիստոփան, Սերվանդէս հեղինած են միայն։ Ուրի՞շ բան է արդեօք Պարոնեանին ըրածը։ Ու եղբակացութիւնը իմ մերժումին։ — Սեռերը պիտակներ են, իրական որքան խնդրական։ Գրագէտը իրաւ է, մեծ է, տիպարային է այն ատեն միայն երբ վերը թելադրուած հիմնական յատկութիւններուն կը զուգորդէ ուրիշ, դարձեալ տիրական քանի մը առաքինութիւններ։ Մի սպասէք զիրքերու, հոռոտրական ձեռնարկներու սահմաններ, կոկ որքան ուղղափառ, որոնք յեղաշրջութեան համար հնարուած commoditeներ են։ Իմ թելադրել ուղած առաքինութիւնները մարդկային, կարելի, անձերով իրանալի հանգամանքներ, որոնք իրենց պակսելովը կամ ներկայ ըլլալովը կը նուիրապօրձեն արժանիքներ։ Ասոնցմէ մէկն է

ա) — Ինքնասպաւնիւնը որ զրական չատ ընդարձակ տարազ մը թէ՛ն, իր մէջ ընդգրկելու չափ բոլոր նորութիւնները,

յանդգնութիւնները, անբնականութիւնները, խենթութիւնները մինչև, այն պարզ կերպարանքն է որով գրուածքի մը դեմքը ԻՆՔՁԻՆՔԻ կ'ըլլայ, հարազատ այնքան որքան դէմքը՝ հոգիին, որուն արտաքնացումն է արդէն։ Ըսել թէ տարազին ետին կը զետեղուին զրապէտ մը երկրորդէ մը տարբերող յստակ, ամուր յատկանիշներ, թերևս բանալ է շարքը այն բազմազան նկատումներուն որոնցմով զրապէտի մը մեղի ձգածը կ'ըլլայ շրջանի միջինէն տարբեր վիպյութիւն մը, խորքով, մանաւանդ ձևով։ Ասիկա անշուշտ վարտողութիւն հեշտանքն է երբեմն։ Չրաքեան իր Ներաշխարհին համար նման մեղաւոր փառասիրութիւն մը ներած է իրեն։ Ժամանակը չտնանաց շարժառիթին տարողութեանը վրայ ու գիրքը հոչակեց զլուխ-գործոց։ Սիրունիկը (Չրաքեանին) միաձայն չէր այս դատաստանին մէջ։ Այսօր Ներաշխարհին ինքնատուութիւնը թերևս զլիսաւոր մեղքն է որպէսզի չըլլայ անիկա մարդկային, արտագին, իրաւ վիպյութիւն մը։ Կուտամ ուրիշ ալ անուն։ Պետրոս Դուրեանի ոտանաւորը ինքնատու է իբրև խորք ու իբրև զգեստ, այսօր, այնքան որքան էր 1870ին։ Ինքնատուութիւնը ուրեմն երկստորի զէնք մըն է որ երբեմն կը վիրաւորէ զինքը գործածողը։ Կ'ընդունիմ որ ամէն սերունդ զգալու որոշ, քիչ մը հասարակաց ուղղութիւններ ինչպէս արտայայտելու նոյնքան ընդհանուր միջիններ թելադրէ, մանաւանդ հեռուէն գիտողներէն զանազանելի։ Կեցէք ժԹ. դարու հայ զրական արդիւնքին զլմաց։ Ժամանակը ջնջած է անհատականին որութիւնները։ Շնորհալիին, Սարկաւազին, Լամբրոնացիին ոճերը կը սուղուին հասարակաց հեղանուտի մը ծոցը։ Իրենց սկզբնական կեանքի օրերուն անոնք կը տարբերէին իրարմէ թերևս նոյնքան որքան կը տարբերին Վարուժանի և Սիւսանի թուրք արտայայտութիւնները։ Ուրեմն Պարոնեանի ոճին ինքնատուութիւնը առանձնացնել՝ կը նշանակէ քննութեան ենթարկել իր փաղանգին արտայայտութիւնը, ամբողջական նպատակներու մէջէն։ Մեր միջոցները, այդ քննութիւնը արածնող։ — Դրողներուն գործերը։ Պարոնեանի օրերուն արեւմտահայ զգայնութեան մեծ ճամբաները ստիպուած ենք փնտռել ալօտովը այն անուններուն որոնք օրուան փառքերը, կիրքերը, հպարտութիւնն էին կազմեր։ Ահա այդ անուններէն ոմանք։ 1880ին Եւրիան փառք մըն է, իր խորքին յանդգնութեամբը որքան ձևին տաժանակիր ինքնութեամբը։ Ուրիշ փառքեր, տախտակներ՝ Մամուրեան, Պէրպէրեան, Չերազ, Տիւսաբ, Կար-Պէյ, Խրիմեան, Ծերենց։ Փաղանգին ամենէն բնորոշ անուններն են ասոնք։

ու կ'առաջարկեմ որ այդ զանազանակ արդիւնքները ջանաք վերածեւ հասարակ յայտարարի մը որ չըլլայ լրագրական ոճը, ունենայ սեպհական կնիքը, գէթ այնչափ որ հաստատելի է, օրինակ Իրապաշտներուն մօտ: Կամսարականի, Բաշալեանի, Ջօհ-րապի գրականութիւնները խորքի հանդիսութիւններ միայն չեն ներկայացներ այսօր գիրենք ուսումնասիրողներուն, այլև կը պարզեն արտայայտման որոշ ժողովալութիւն, իրաւութիւն, չորութիւն, հիւրեղութիւն: Ո՞ւր, ի՞նչպէս կարելի է այս մերձեցումը գործադրել Վարդէնէի, Ասալի Տէրէի, Յաւան Ժաֆի, Մար-տիկ Լ Իրի, Կարսի ինչ Յաշգիբը, Մարտի, Թարս Լեւոնի, Գրական Փո-յեի պիտակներով քաջածանօթ գիրքերու վրայ: Միւս կողմէն, արեւմտահայ լրագրութիւնը, քրոնիկը ամբողջութիւններ են, ամէն մէկ հիդրինակէ մասնաւոր շողիւնով մը երախտաւորուած: Եթէ գիրքերու վրայ մեր ճիշդ կը յանգի ժխտական արդիւնքի, թերթերուն վրայ անիկա կը զանէ իր գրական արդիւնքը: Մա-տիան, Թարսն, Խիկարին, Արեւիքին, Հայրենիքին (Գաղափարականի Կիրակցորեայն, 1887, Պոլիս), Փաշին (Արաճաճեանի «պատուա-կան» և «սղագոգութեան» թերթիկը) մէջ կը գործածուի արտայայ-տութեան միջոց մը, միջին մը որ ամենէն աւելի կ'ինքնանայ Յակոբ Պարոնեանի գործերուն մէջ: Այս նկատողութիւնները կը թուին հերքումն ըլլալ ինքնատուութեան յղացքին: Մի աճա-պարէք: Դիտէք որ վաւերական գրագէտը, առանց ինքնատու-թեան, տարտամ յղացք մըն է: Բայց տարազը ըմբռնելու և գործադրելու կերպին հետ կը փոխուի անոր իմաստը, տարո-ղութիւնը: 1905ին, Զրաքեան երբ կը փորձէ ինքնատիպ ըլլալ (Ներշնչութեան գրած ատեն), կնիքին, դատապարտութեան տակն է արարքին, ինքնատուութեան սիրոյն՝ ինքնատուութեան որ միշտ-րանք մըն է, առանց այլեայլի, սա տողերուն վրայ: Զրաքեա-նին հետ, ու անկէ առաջ ու վերջ, գրագէտները իրենց ինքնա-տուութեան մոլուցքին չեն զոհած անդհիլին, — արտայայ-տութեան ամենէն անդհիլի ձևը որուն մէջ միայն կը կաղա-պարուի անձի մը հոգիին պատկերը: Որքան շատ են բնական չըլլալու մեր միջոցները, երբ կը հրաւիրուիք այս պարագան չզիջել ինքնատուութեան հետ: Անվերածելի պարզութեան մը մէջէն ինքնատիպ կղաւ Վահան Մանուէլեան: Ոսկեճամուկ բա-ռապաշտութեան մը մէջ ինքնատիպ կտոր մը յաւանկեցաւ ըլլալ Ո՞վ որ Սալման ինչ Նախի՞ն Դի (Ի. Զարդարեան) հէքեթով: Այդ ինքնատուութիւնը բռնաբարեց Շ. Շահուր իր նշմարներուն մէջ որոնցմէ մէկն է Ասալ Ուրբախը: Ինչպէս կը տեսնէք, այս ձև

ըմբռնուած զրական ձգտում մը զրեթէ աղերս մը չունի Պարոնեանի պարզ արտայայտութեան հետ: Բայց ինքնատպութիւնը ամբողջ մըն է որուն կէսը կուգայ արտայայտութիւնէն: Միւս կէսը անորակելի այն նկարագիրն է որով զորդի մը աշխարհը (հոս՝ Պարոնեանինը) կը գտուի շրջանին միջինէն, միջակէն: Նոյն մոլութիւնները կը ձաղկէր Սվաճեան, Պարոնեանէն առաջ, Մեշին մէջ: Լեզուն՝ նոյնը: Ո՞ւր է անբացատրելի այն ինքնացումը որով Պարոնեանէն էջ մը ինքզինքը կ'ըլլայ: Պարոնեանով ճանքաժի միջոց մը, տնավարի քաշքշուք մը, աս ու ան գովելով բաժանորդ շատցնելու business մը կը վերածուի զրականութեան: Իրմով է որ երգիծանքը կը բարձրանայ զրականութեան բարձրագոյն սեւերէն մէկուն արժէքին: Արեւմտահայ զրական ճիգը Պարոնեանով կը շահի ազնուականութեան իրաւ տիտղոս մը: Աւելին: Երգիծանքը անով կը գտնայ արեւմտահայ զրականութեան բացարձակ մէկ յաջողութեամբը, համահաւասար քնարականին մէջ անոր պարզած միւս յաջողութեամբին: Բայց ահա մասնաւորը: Պէշիկթաշեան և Դուբեան, Վարուժան և Սիւսանթո, Մեծարենց և Թէքէեան իրենց գործերուն մէջ կը պարզեն մէկէ աւելի կողմեր իրարու աղերսով մը, իրարմէ պաշտպանուած, իրար պաշտպանող, խորքէ ինչպէս ձեւէ: Պարոնեանի ինքնատպութիւնը առանձին, ինքնագլուխ երեսից մըն է: Չեմ ըսեր որ ինք է ստեղծիչը արեւմտահայ երգիծանքին: Բայց կը շեշտեմ որ անիկա դրած է զրեթէ հանճարային կնիք մը զրելու սեւի մը վրայ՝ որ ա'լ չի կրնար ջնջուիլ: Մեծ զրագէտ մը որակելու ատեն սա կնիքը չենք կրնար զանց ընել: Պարոնեանի ինքնատպութիւնը չէ գառածած, թերեւ անոր համար որ սեւը անընդունակ էր առանց զետի հանդուրժելու այդ զիծէ քմայքներ: Իրն է պատիւը, պարզ ու բնական մնալով, զատուած ըլլալու լրագրականէն, մանաւանդ գտած ըլլալու իր սեպհական կնիքին գաղտնիքը: Իրմէն ստորագրուած ամէն էջի տակ:

Բ) — Պարոնեանի զրական տաղանդին երկրորդ առաքինութիւնը՝ ստեղծագործ ուժի իր անսպառ մրերէն է: Այս վերագրումն ալ առածից, զրեթէ երկսայրի դէնք մըն է: Ոմանք գայն կը գործածեն շունչի, ծաւալի արդիւնքներ պիտակելու: Ուրիշները անոր ետին կը սիրեն հասկնալ աշխարհներ սեւեւելու, տիպարներ ստեղծելու իսկապէս ծանրակշիռ արարքներ: Այս վերագրումները անբնական չեն Պարոնեանի վաստակին համար: Տասը միջակ մեծութեամբ իրաւ հատորներ որոնք ահա կը դիմանան երեք սերունդի փորձերուն, յաղթանակ մըն է: Միւս

կողմէն, Աշխարհն Ջրէն, իրականէն արտահանուած, թէև չեն հաշտուիր իրական ստեղծագործութեան պայմաններուն, կը պահեն սակայն ինքնութիւն մը, նորութիւն մը որոնք ստեղծագործութեան մէջ կը միանան: Վերերը ըսի թէ ոչինչ էր ստեղծած Յակոբ Պարոնեան: Կ'ականարկէի այն տիպարներուն որոնք մեծ գրագէտի մը միտքին զաւակը իբրև կը սրբադրեն, կ'ալլակերպեն, կը նորոգեն իրականութիւնը ու ազգի մը հոգիին մէջ իբրև այդ ունին ծանր դեր: Ռաֆֆին իր տիպարները այսպէս է ստեղծագործած: Պարոնեանի տիպարները աւելի չեն քան իրենց վաւերագրել փորձած անձնաւորութիւնները: Ստեղծագործ ուժը կեանքին հանդէպ միշտ բուխ միտքն է: Թէ Պարոնեան այդ կեանքին առջև իր բաժակը մշտաբաց տէրվիչն է, պատկեր մըն է որ չի հերքեր ստեղծումին փաստը: Գրողները մեծագոյն աղէտին են ենթակայ ներքին սպառնումին: Նետեցէք ձեր աչքը ետ, արեւմտահայ գրականութեան տարեգրութեանց, որպէսզի համոզուիք թէ որքան քիչ են աշխատաւորները որոնց *débîx* պահած ըլլայ ինքզինքը սանկ քառորդ դարու մը վրայ, անայլալ: Հակառակն է որ ճիշդ է: Ի՞նչ չարաղէտ ազգակ միջամտեց որպէսզի հազիւ քսանամեակի արեւմտահայ առաջին իրաւ վէպին հեղինակը, Տիգրան Կամսարական, այդ արդար փառքէն տակաւին կէս դարէ աւելի տեղեւորութեան մը վրայ, կտոր փրթուճ քրոնիկներ միայն ըլլայ ստորադրած: Խէկաբին դադարէն — տեղն է ըսել կործանումէն — երեք տարի վերջը Պարոնեան կ'իջնէ գերեզման: Իր հիւանդութիւնը՝ աղքատութեան, թշուառութեան, հանճարին հիւանդութիւնն էր մեր մէջ: Մահը կանխող տարին դրէք անկողինին ու սեպոյն զրկանքին հաշոյն: Կատակ չէ, ընթերցող. երեք զաւակ ու կին մը այդ հիւանդին երբեք չունեցած միջոցներուն պիտի ապաստանին: Երբ Ազգային Հիւանդանոցին մէջ իր երկար հոգեվարքը կ'ընէր հայոց մեծագոյն երգիծաբանը, Պոլսոյ ազգային շրջանակները իրենց առեւտրութեան մէջ կը զգային արդեօք անմարդկային զոհուած կութիւնը, իրենց հակառակորդէն ազատուած ըլլալու, աւելին՝ զայն անդարման կերպով նուաստացուցած ըլլալու, իրենց դրամովը կանգուն հաստատութեան մէջ գերի պահելով անոր հանճարը: «Եսպէս ե կանոնը», ըսեր է երգը: Գրականութեան պատմութիւնն ալ կեանք կը նշանակէ ինծի համար: Պարոնեանի տաղանդին լիութեան քառորդ դարը, ըսի քանի անգամներ, ի՞նչ միայուն գործ է կտակած հայոց գրականութեան, եթէ վայրկեան մը ներողամիտ աչքով մը հանդուրժէք խումբին (Իեպի Իրա-

պաշտենքը) միջակութիւնները: Պատասխանը կը գտնէք Համապարհ-
կէքին ամբողջ հասակովը: Վերցուցէք այդ շրջանէն Պարոնեանի
անունով մեզի հասածը, վերցուցած կ'ըլլաք ոչ միայն գրական
անփոխարինելի ժառանգութիւն մը, մասնաւոր սեռէ մը, այլ
մանաւանդ վերցուցած կ'ըլլաք ձեր ժողովուրդը այդ գրականութե-
թենէն: Ո՞ւր է այդ ժողովուրդը, այս անգամ ոչ Գուրեանե-
րու, Պէշիկթաշլեաներու, Եղիաներու, Նոյնիսկ Թէրզեանե-
րու առաւել կամ նուազ եղերափառ անձերուն ճիշդ պատկեր-
ներովը, այլ այն կերպարանքներով որոնք արուեստի գործե-
րուն մէջ ինկած կ'ըլլան սեւուման, այսինքն վէպին, թատերա-
կան գործին, գիւցազներգական բանաստեղծութեան մէջ: Առէք
ձեռք խումբին վէպը ու փնտռեցէք իրաւ մարդեր: Ձէք կրնար
առնել անոր չունեցած թատրոնը (Պարոնեանի թատրոնը արձա-
նագրած ենք իր մեղքերուն երեսին): Ու բանաստեղծութիւնը
գիտէք թէ ինչ կը նշանակէր այդ մարդոց համար: Պարոնեանին
ստեղծագործ արժէքը ահա այդ փաստերուն փաստին մէջն է .
— իր ժողովուրդը առած ըլլալու անոր գրականութենէն ներս:
Ասիկա անշուշտ ըսել է թէ Պարոնեան ըլլայ ստեղծած այդ
ժողովուրդը: Բայց ասիկա ըսել է թէ իր հանճարին գինն են
միայն ու միայն հարիւրաւոր այն մարդերը, հազարաւոր այն
վիճակները, պատկերացումները, ուրուագիր տախտակները (tab-
leau), այնքան անփոխարինելի կերպով հարազատ, վաւերագրա-
կան, որոնք առանց իր մոգական գրիչին պիտի ըլլային պակասած
մեր ժողովուրդի հաւաքական զգայնութեան շտեմարանէն: Կը
մտածեմ որ սա բարակրամին մէջ ընթերցողը պիտի փորձուէր
խորհիլ մեծ ստեղծագործներու, թիփեր ծնող, ճաշակներ լաս-
տակերառող, մտայնութիւններ արժանատիպ զանգուածներուն
մատուցանող ու պարտագրող այն մարդերուն որոնք դարագլուխ
կը կազմեն, կայսրութիւններ կործանելէ վերջը, նորիւ կը նե-
տեն ոտքի: Ու տակաւին պիտի խորհէր կախարդական այն կա-
ռուցներուն որոնց մէջ արուեստագէտը կը մեցի, ինչպէս կ'ըսեն,
«aus dem Reich der Schatten» (բոլոր ժամանակներու արուեստի մեծ յիշատա-
կարանները, Շէյքսպիրն ու Պալլաքը, հայր՝ հազարաւոր դա-
ւակներու): Կարելի՞ է Պարոնեանը, համեմատական պարկեշ-
տութեամբ մը մօտեցնել այդ արարիչներուն: Աւելի համեստ
չափերու վրայ, արտօնուած ենք Պարոնեանի գործէն ազատա-
գրել անուններ որոնք գէթ արեւմտահայ գրականութեան մէջ
որոշ վարկ, ժողովրդականութիւն ըլլային խտացուցած, իրենց
գիրքէն դուրս ալ կեանք մը ապահովող: Ստոյգ է որ անոր գոր-

ծերուն անունները (Ալֆայն Զֆեր, Մեթապաթ-Մուրացիաներ, Խիլար, Հադսոն Զեյսերթեր) ա՛յ կը պատկանին հասարակաց զգայնութեան ու մեզ կը տպաւորեն իրեն հասարակ անունները: Զոք տափակ որակականը անոր գրչին տակ գտած է իւրայատուկ բիւրեղացում: Ամենօրեայ գործածութեան են իջած հոսմունքն ու մեծապատիւ մուրացիանը: Եթէ երբեք Արիստոլոմ աղան իրեն վայել կենդանութեամբ մը չի շրջագայիր առօրեայ խօսակցութեանց մէջ, պատասխանատուն ապահովարար Պարոնեանին տաղանդը չէ: Մազրանկարը դժուար կը հանդուրժենք: Անշուշտ մեր մէջ չեղան պարզ մարդեր որոնք իրենց գլխուն իջած դժբախտութիւնը գիմաւորելու համար քաջութեամբ, իրենք իրենց ցաւին մէջ ըսէին, իբր գերագոյն միսիթարանք -- «Բարեբախտարար վաղը Բիֆֆին» (*) օրն է»: Բայց խաչագողը աւելի ընդարձակ ժողովրդականութեան արժանացած է, քանի որ ծաղրանկար մը չէ, այլ նախատինքի մակդիր մը զոր գործածելու մէջ շատ չենք տառապիր: Խաչագողին փառքը թերեւ մասնաւոր դատարարի մը պիտակ ըլլալու իր հանգամանքն ալ աւելցուցած է Ռաֆֆիի ստեղծագործ հանճարին ուժին: Կը յիշեմ, շարքէն, վիանշունիկն որ ատեն մը վայելեց չայն ժողովրդականութիւն, բայց չանցաւ հանրութեան սեպհականութեան, ինչպէս եղած է ճակատագրիւրը ազգային ջողին, մեծապատիւ մուրացիանին, հոս հոսին: Այս ուսումնասիրութեան առաջին մասերուն մէջ երբ կը քննարկենք հանել կարկառուն գիծերը Պարոնեանի տաղանդին, ըսի թէ իրմէ ոչ մէկ բան կը մնայ մեզի կատարեալ ու աւարած, ինչպէս ըլլալ պարտքն է արուեստի մեծ յաջողութեան: Հոս կը լրացնեմ մտածումը: Այս անաւարտ, բերի նկարագրիւրը, Պարոնեանի գործերուն, մանաւանդ արարներուն, ես հոն փորձեցի բացատրել իր ստացած կրթութեամբը, իր շրջապատին ճշունտովը, ճաշակովը, իր բախտովը որ զինքը ուզեց շրջանի մը ուր մեր գրականութիւնը, իբրեւ յղացք, պատանիներու խելապատակին կը մնար ենթակայ կամ զտտամ, ճճի փառասիրութիւններ կը սպասարկէր երբ ինքը, գրականութիւնը (չայն ընե-

(*) Տիքընզի ծաղրավէպին անունն է (The Adventures of Mr. Pickwick): Նախող զարու կէսերէն առաջ լոյս տեսնող այդ զաւեշտավէպին ջըրլուումը տեղի կ'ունենար պարբերական առաքումներով: Պրակը առնելու համար անգլիացի ընթերցողները իրենց ազարակներէն երբեմն երեք չորս մղոն տեղ կը քալէին դէպի կեղրոն քաղաքներ ուր կը բերէր թղթատարը վէպին պրակները, շարաթէ շարաթ թէ ամիսէ ամիս, չեմ յիշեր: Պարոնեանը օղիի գլուխ կարգացողները տեսեր եմ:

լու արարքը) ծանրածանր, խղզող խնամակալութեան տակն էր վարժագետներու, լրագրողներու, հոկտոր եպիսկոպոսներու, գիւժանագէտ երեսփոխաններու ու իրենց զիրքին վրայ գողացող պաշտօնատարներու։ Ասոնք թեթեւ մի արժեւորէք։ Թադրնը հէքեաթին նապաստակէն աւելի հալածանք տեսաւ։ Խէկարը ըստպէս իր տոմարակալի ճիղճ վատտակը։ Ե՞րբ ունեցաւ այս տարօրինակ մարդը հանդարտ զլուխ մը, հոն ոտակ ապրեցներու համար իր հերոսները, չափելու, ձեւելու իր պատկերները, որպէսզի խորհէր աւելի պատասխանատու պարտքերու, խորուրեան վերջնական կերպարանքին թերեւս ընդհատուած բայց այնքան ալ զժուար նուաճելի յաճախանքին։ Փոխեցէք տարիները։ Ըսել կ'ուզեմ՝ բերէք Պարոնեանը 1900էն վերջ։ Վստահարար կ'ըսեմ ձեզի որ Մէջագադէ՝ Մարցիանէրը արեւմտահայ գրականութեան մէջ տիրական փառք մը իրրեւ ինքզինքը պիտի ըլլար ազատագրած բոլոր ժամանակներու համար։ Մութիկ աղա մը (Միքայէլ Կիւրճեան) պարզ բարքերու երգիծանքով մը մօտիկը եղաւ այդ փառքին։ 1910ին հոսհոսը շքեղ փանջունի մըն էր։ 1940ին ազգային ջոզերը միջազգային տարողութեամբ տիպարներ պիտի ըլլային քանի որ նոր աշխարհ մը այդ մարդերուն համար բացած էր կախարդական շրջանակները ամենէն բարդ, բարձր դորձանութիւններուն։ Փաշանէրը որոնք թուրքին գերիները չէին։ Իշխանները որոնք ազգային պատմութեանէն չէին փոխառած իրենց տիպոսները, այլ քարիւղին ծովերէն։ Ու եւրոպան բաց, իր բոլոր փորձանքներովը։ Ու Ամերիկան որ միայն պատուելիներ չի հասցներ, այլեւ իրաւ գրողները կը հանգերձէ իրենց ճակատագիրներուն։ 1890էն ասդին մեր գրականութեան խեղճուկ պարունակին իսկ ներսը տեղի ունեցան գրական երեսփոխներ որոնք զիս կ'արտօնեն սա տեսութիւններուն։ Մինակ Իրապաշտ զպրօցը բաւ էր մեծ Պարոնեան մը յօրինելու, եթէ երեք 1885էն ասդին էտիրների պարզուկ տոմարակալը արդէն չըլլար մէջքէն կործանած, քալելու անկարող։ . . . Այս թեւադրանքներուն միաբանին տնչուշտ չողիացեւ չէ մեղադրանքը որ միջակտուր կ'ընէ Պարոնեանի ստեղծագործական արդիւնքը այսօր։ Միւս կողմէն՝ բոլոր մեղադրանքները անդօր կը մնան կործանելու այդ արդիւնքին հարադատութիւնը ժամանակի մը վրայ ուր մեր վէպը բաջազանք էր, մեր թատրոնը հայրենասիրական, հոկտորեալ ճամբարտակութիւն, մեր մտածողութիւնը՝ լրագրական քրօնիկ ու մեր երգիծանքը՝ անշահ, ստորին բանավէճ, թերթէ թերթ։ Աւ Լեւին Մարքը կար-

դացող մը չի կրնար իր հիացումը զսպել Պարոնեանի գործին առջև։ Երկու հեղինակներն ալ ապրած են նոյն շրջանին։ Չեմ գիտեր, ուրի՞շ բան է կախարդական բառը, ստեղծուի՞ր։ Աւելի անգին, երբ կը զբաղիմ Պարոնեանի հանճարով՝ կուտամ ստեղծագործականին մէջ Պարոնեանին նուազման ընդունելի ազդակներ որոնցմէ ոմանք — ցեղային, պարագայական, անձնական — ծանօթ են ձեզի։ Կը կրկնեմ. 1940ին Պարոնեան մը միջազգային տարողութեամբ ստեղծագործութեան մը բոլոր արձուցները կը մէկտեղէր։ 1940ին եղիա մը տանիւի fantaisiste մը պիտի ըլլար։ Այս երկու օրինակները կը խորհիմ թէ կը ճշդ են իմ դատաստանին ներքին կշիռը։

Կ'անցնիմ Պարոնեան գրագէտին երրորդ առաքինութեան որ

գ) — ՆՈՐՈՒՅԻՒՆԸ Է, առնուազն այլամերժօրէն, սեռի մը վրայ։ Ու դուք գիտէք ասիկա։ Ու կրնաք գիտնալ տակաւին ուրիշներու անուններ որոնք այդ նորութիւնը կը բերեն երբեմն լման լեզուներու, լման գրականութեանց համար։ Ըսել թէ ժամանակակից խառնական գրականութիւնը կը սկսի Տանթէով, ըսել է թէ այս վերջինը իր գտած տարրը այնպէս մը ձեռնած է որ անով կազապար առած գործերը գրեթէ չեն յիշեցնէր նախատիպները իրենց։ Տանթէն մէկ հարուածով կը հիմնէր այդ գրականութիւնը ու լեզուն կը ձգէր կերպարանքի մը տակ որ դարերու պիտի դիմանար, իր կիսիւքը պահելով անփոփոխ։ Ըսել թէ արեւելահայ գրականութիւնը կը սկսի Խաչատուր Սրովհանով, ըսել է թէ Քանաքեռցի տէրտէրօջ աղան իր բարբառով այնքան իրաւ, ընդարձակ, համազգային նկարագրով գործ մը ձգած է մեզի որ իրմէն վերջ ուրիշներ այդ կազապարը պիտի կատարելագործեն, բայց անթառամ պահելով այդ բարբառին իր տուած մեծ կնիքը։ Ո՞ր անունին հետ այսպիսի շքեղ աղերս մը դուք կը հաստատէք արեւմտահայ գրականութեան համար։ Զարթօնքի մարդերը առանձին առանձին կողմերու վրայ դարձուցին իրենց ուշադրութիւնը։ Անոնք մանաւանդ գրագէտներ չէին որպէսզի գրական գործերու վրայ այդ կազապարը դրոշմէին։ Զօրայեանի լեզուն, գանկը չեն ազատագրուած։ Ռուսիեան ինքզինքը չճանչցող բանաստեղծ մըն էր, որ լեզուական հարցերու և կանոնական հետաքրքրութեանց մէջ վատնեց այդ տաղանդը, մեզի չձգելով ինքզինքը պարտադրող գրական յիշատակարան մը։ Գ. Օտեան շատ ուշ պիտի յիշէ թէ կայ հայոց գրականութիւնն ալ, թէ և կը հաւատար հայոց լեզուն, մանաւանդ քա-

զաքացիական շնորհներուն, հայոց պատմութեան: Մնացեալները լրագրողներ են որոնց համար լեզուն էատարր է միշտ: Ու կուտամ անունը Մ. Պէշիկթաշլեանին որ հայոց գրականութիւնը կ'ըմբռնէր զպրոցներով, թատերասրահներով, լսարաններով, պարզեարաշխական հանդէսներով: Այս ըմբռնումին ծնունդն է իր գործը: Ու կուտամ անունն ալ Պետրոս Դուրեանին որ կը սկսի արեւմտահայ բնասեղծութիւնը: Ուրեմն երկու առաջնակարգ տաղանդներ, իրարու հակադիր կալուածներու վրայ, կ'ընեն սկիզբներ: Ոչ ոք՝ որ առարկէր Դուրեանի իրական մեծութեան, տաղերու աշխարհէն: Նոյն անկեղծութիւնը չունեցանք Պարոնեանին համար: Կ'ընդունինք որ անով կը սկսի մեր հեղեանքը: Ու այսքան: Բայց արեւմտահայ գրականութեան մէջ մեծ գրագէտը պայմանաւոր է մեծ գործերով, գործառնութիւններով: Տեսանք այդ մեծութեան փաստը իր գրականութեան մէկ երեսին վրայ: Ասիկա ի՞նչ աշխարհն էր: Ու ինծի հետ կրնա՞ք չըլլալ հաստատելու որ այդ աշխարհը նորութիւնն է, նոյնիսկ առանց երգիծանքին այլապէս աղաղակող նորութեան: Ըսել թէ իրապաշտ վէպը կուգայ Պարոնեանէն, կայծկլտուն paradox մը նետել չի նշանակիր: Թշուառէքէն, Մայրայէն, Աւ Լեւի՞ն Մարգէն չի դար անշուշտ վարժագէտին Աղջիկը որուն լաւագոյն գրուածութիւնը ընկը համազօր է 1880ի բարձրը սեռելու պարտքը արժեւորել իր լրիւ իմաստին մէջ: Ուրկէ՞ սորվեցան իրապաշտները տեղը, դերը մեր բարձրուն, մեր վէպին համար: Քննադատ մը հազար առուէ ջուր պիտի բերէր թերեւ, ապացուցանելու համար որ մեր իրապաշտ վէպը կուգայ Փրանսացիներէն, արեւելահայերէն, Ռոմանթիզմին սնանկացումէն և դեռ նման շատ մը թէութիւններէ: Չեմ մերժեր այս բոլոր կարելիութիւնները: Բայց այդ քննադատը կը հրաւիրեմ աւելի պարկեշտ բանի մը. — այն է Պարոնեանի սփանջելի աշխարհին, որ առանձին յաղթանակ մըն է երբ նստեղցիներուն, վենետիկէն հալածուած քնարակիրներուն, խեղճ ու կրակ բարոյախօսներուն գրիչներով լատտակերտ սուտ աշխարհները ունինք նկատի: Ահա ճշմարիտ դերը Պարոնեանին: Անոր նորութիւնը ուրեմն նորութիւնն է խորքի, մեր բառով՝ աշխարհի: Ո՞վ կ'արգիլէր Զօհրապը որ 1883ին սկսած իր ռոմանթիք ստանաւորները չբազմապատկէր ու 1880ին զրէր Թէրզեանին, Չերազին, Եղիաշին խելքովը, լեզուովը, ինչպէս կայ այս զժրախտութեան փաստը Եղիայէն խմբագրուած Երկրագործ հանդէսին մէջ, խեղճ ու կրակ քերթուածներու ձերն տակ: Վարանքով կ'առաջարկեմ

Պարոնեանը: Ու կուտամ ծանր, յաւակնոտ բառով մը՝ իմ պատ-
ճառաբանութիւններու: Երբ Իրապաշտ փաղանգը իր զգայնու-
թիւնը կը բանայ զրականութեան, հրապարակին աստուածներն
են խասգեղցիները, Վենետիկցիները, այսինքն ասոնց մօտ կըը-
թուած ու Պոլիս անցած քերթողները: Ու կայ Պարոնեանը:
Հրաշքով չէ որ 1885ին գրիչ բռնող բոլոր նորերը կը մերժեն
վերի խնամարկութիւնները: Այն ատեն՝ Հեռու է Մամուրեանը:
Զկայ Ծերենցը: Տիւսար իր գեղեցկութիւնն ու զիրքը նախան-
ձախնդրօրէն կը պահպանէ . . . իր վէպերով: Իրաւ, պարզ,
հաստատ *peuple* կեանքը ո՞ւր է, եթէ ոչ . . . Պարոնեանին մօտ:
Ու կատարուած է աշկերտութիւնը, թէեւ ասոնց լայն գիտակ-
ցութեան: Արիւարեան աւելի լաւ վէպ մը չգրեց քան Մէծա-
պարէ: Մոլորակները, ոչ ալ երգիծեց Պարոնեանը ստուերող շը-
նորհներով: Այս գրեթէ անծանօթ մնացած ճամբով է որ Պարոն-
եանի ազգեցութիւնը պիտի իրազործուի թերեւս ամբողջ հայ
գրականութեան պատմութիւնն ի վար: Եւ որովհետեւ, վերջին
վերլուծումով, ձեռն փխրուն, զիւրափոփոխ նրբութեանց քովն
ի վեր, միշտ ինծի համար տիրականը, իրաւը, ամուրը խորքը
կը մնայ (մանաւանդ երբ դարերու կշիռ մը ունինք նկատի), կը
հասկցուի թէ ինչու այսպէս թանկ կ'արժեւորուի սա յատկու-
թիւնը — նորութիւնը — Պարոնեանի մէջ՝ զրագէտը որոշադրած
պահուս: Մի սպառնաք ինծի ամէն իրաւ զրագէտի համար ան-
խուսափելի սա տուրքով: Այո: Երբ է Դուրեանը: Եղիան: Մե-
ծարեւցը: Զրաքեանը: Բայց այս անուններուն ետին մենք նու-
րութեան երկու եզրերն ալ կը գնենք նժարին: Նուազ տպաւու-
րիչ, ուժեղ, նոյնիսկ մեծ՝ Վարուժանը, Տիկին Եսայեանը, Թէ-
քէեանը որոնց արտայայտութիւնները — լեզուն — կ'ախորժին
արեւմտահայ զրականութեան ընդհանուր *tonalité*էն, խորքով
անձնացման մը, այսինքն աշխարհի նորութեան մը առաւելա-
պէս ուշագիր: Ոչ ոք մտքէ պիտի անցընէր արժեզրկել Թէքէ-
եանի բանաստեղծութիւնը, ասոր արտայայտութեան փայլատ,
սուրբհայով գրեթէ վիրաւոր կերպարանքը քաւութեան նոխազ
յայտարարելով, ինչպէս Տիկին Եսայեանին գրեթէ հասարակ ոճը
մերժել նոյն տրամադրութիւններով: Կը գործածեմ նորութիւնը
Պարոնեանի զրական կարեւորագոյն յատկանիշներէն մէկը իբրեւ,
վասնդի արեւմտահայ ճշմարիտ, «ժողովուրդ» զրականութիւնը
կը սկսի Պարոնեանով, այս վերագրումին ամբողջ կշիռը երբ
գիտակցարար ուղեւոր արժեւորել: Զեզ կը գրկեմ Ռոմանթիք-
ներուն, Կրտսերներուն (Ռոմանթիքներ), խասգեղցիներուն զի-

ւաններուն, ու կը զրկեմ Զարթօնքէն յետամնաց մեծ փառքերուն (Մամուրեան, Տիւնար, Կալլէն) որպէսզի այդ անուններով մեզի հասած վաստակէն ինծի բերէք զործը ուր իմ ժողովուրդը կենար: Մենք, ըսի վերը, կը գժուարինք Պարոնեանին շնորհել նորութեան սա փառքը, մեր նախապաշարումներէն նուաճուած: Ի վերջոյ Զերպի փողփողենէջ լեզուէն, Պէրպէրեանի իմաստակու աւրձակէն, Մամուրեանի գիւտնական բարբառէն ու մանաւանդ Գարագաշի համակ հետութիւն, վարժապետական պայծառութիւն խտացնող անկնիք ոճէն պժուա՛ր՝ ազատագրուել մը, որպէսզի Պարոնեանի լեցուն, պարզ, ողջամիտ ու կենդանի գործիքին վրայ զիջէինք ընդունել զրական առաջնակարգ, նոր միջոց մը, անկասաբար աշխարհին նորութենէն որ այդ օրերուն անըմբռնելի բան մըն էր գրողներու ինչպէս ընթերցողներու ստուարագոյն մասին համար:

Շատ են զրագէտ մը յատկանշող առաքինութիւնները: Մէկիկ մէկիկ անոնցմով զրադիլ՝ պիտի նշանակէր Հաճադադէրը ուռեցնել զրագրտական խնդրական, թերեւս աւելորդ ու նրբաման... սնոտիքով: Կուտամ համադրական տարազ մը սակայն, անհրաժեշտ՝ Պարոնեանին չափ ընդարձակ գործունէութիւն մը երբ կ'ուզեմ տեսնել կարճ, պայծառ պիտակներով մատուցուած ընթերցողներուն ընկալչութեան: Լրագրող մըն էր էտիրնեցի պարզուկ տոմարակալը: Ու իբր այդ՝ գուրս իմ նկատողութենէն: Երգիծանքը այդ լրագրողին մէջ ազ ու պղպիղի մը գերը կրնար ունենալ, զայն աւելի գիւրութեամբ, նոյնիսկ որոշ հաճոյքով մը կարգացուելու արժանի ընող: Այս սպրիկ շնորհէն դէպի մեծ զրագէտի տիրական փա՞ռքը, — Շատ է ճամբան: Զանցումները խաճերու կը նմանին, դարձեալ զրգոյշ: Ասոնց գինով էր որ Եզրան, Զրաքեանը պատրանք ստեղծեցին. Յ. Գ. Մամբանը անցաւ իբրեւ... իմաստասէր: Հետեակ, ուղղափառ միջակութիւնը (Իւթիւճեան, Գարագաշ, Կ. Փանոսեան, Մամուրեան, մանաւանդ Բիւզանդ Քէչեան) սերունդ մը միայն կրնայ պատրել: Մեր լրագրութեան մեծ փառքերը երբ թաղուեցան հետախաղաղ, պատմութեան դամբարանին ձգելով իրենց անուններէն վերջը՝ իրենց գործերն ալ, կը վկայեն սակայն իբր ապացոյց ուրիշ ալ կարելիութիւններէ: Մեր Իրապաշտներուն քրոնիկը լրագրական է իր ծնունդովը, ինչպէս զարգացումովը: 1900ին մեռած էր այդ քրոնիկը, բայց սկսած էր կեանքը, իբրեւ շրջանէ մը անփոխարինելի վկայութիւն: Բերաններ կ'երթայ վրայ, այդ մահը կարգաւոր Պարոնեանէն մեզի եկած քրոնիկին

վրայ։ Ստիպուած էք ընդունիլ զրազէտ տարրին պաշտպանութիւնը։ Այս տարրն էր որ ազատագրեց իրապաշտ քրոնիկը։ Այս տարրն է որ միջամտած է Պարոնեանի գործը մահուընէ ազատելու։ Իրապաշտ խումբը զրազէտներէ կը բաղկանայ։ Դեպի Խաղաղութեան փաղանդին մէջ մատով կը համրուին զրազէտները։ Ատոնցմէ մէկն է անշուշտ Եղիան։ Հիմա փորձեցէք զանիւ պատճառը որ այդ սքանչելի ջղախնութիւնը անօգուտ լիւքսի մը վերածեց, մեր գրականութեան մէջ առանց կշիռի ըսուելու չափ քիչ, տարտամ արդիւնքներով։ Եղիան իմացապէս անհաւատարակչիւ մէկն էր։ Բայց համակ նոյնիակ «մեծապայծառ» յայտարարուած իմացականութիւն Պէրպէրեանը, Եթէ Եղիայի ջղախնի զրութիւնը արուեստագէտ մը կրնայ շնորհել մեզի, բայց անհաւատարակչիւ իմացականութիւնը անոր զգայնութիւնը չի կառավարիր, մենք մօտիկն ենք հասկնալու Եղիայի վրիպանքը։ Մեծապայծառ իմացականութիւնները մեծապայծառ իմացականութիւններ են, կրնան ըլլալ, բայց երբ չեն պաշտպանուիր արուեստագէտ զգայնութեամբ մը, արդիւնքը կ'ըլլայ սառած քրոնիկը Պէրպէրեանին։ Ի վերջոյ մեծ վարժապետ մը միշտ միջակ զրազէտ մը իսկ չէ։ Մնաւով երկու օրինակներուն միջինին երբ ջիղերու և բանականութեան հաւասարակչիւ փաստ մը գուք կը յաջողիք գտնել ուրիշ անունի մը վրայ, որուն գործը չըլլար ուղուցիկ ռոմանթիզմ, հետեակ շուկացիութիւն, չգտածէր գէպի քմայքը ու պահէր ողջամիտ միջինը խելքին ու զգայնութեան, կեանքին, մանաւանդ խելքին մէջը, պիտի մտածէիք թերեւս ուրիշ մեծապայծառի մը, օրինակ՝ Մ. Մամուրեանին։ Բայց ձեր մտածումը պիտի քնար վախկոտ, անաւարտ, սպառնալիքին տակ Մամուրեանի գործին ուր մեղքերը քանի մը պատիկ առաւելեալ են քան արժանիքները։ Ու մտածման նոյն զուգորդութեամբ պիտի կենայինք Պարոնեան անունին վրայ։ Արդարեւ ոչ քմայք, ոչ տափակութիւն։ Ոչ խոյանք, ոչ ալ սողսկում։ Արի, արդար, հպարտ, ամօթխած կեցուածք մը կեանք ըսուած իրողութեան դէմ։ Ասոր միայն հաւատացող։ Զայս միայն իր բոլոր կերպարանքներուն մէջ փառասիրող։ Ու այս սէրը պահող՝ իր ամենէն համեստ ձևին մէջը։ Ահա Պարոնեանը որ իր սերունդին ամենէն հաւասարակչիւ զրազէտն է։ Այս տարադին ետին կ'ուզեմ տեսնել այն յատկութիւնը որով զրազէտ մը կը կենայ, կրնայ կենալ ուղիղ միջինի մը վրայ։ Այդ միջինը մի կարծէք թէ գիւրին է պահպանել։ Տուի անունը Զրաքեանին որ, իրաւ զրազէտ, վրիպեցաւ սակայն միջին գիծին առջև ու

անցաւ աւելի անդին, մեզ իր հետ չունենալու ճակատագրով մը։ Զրաքեանը պիտի կարդացուի այս անհաւաստարակչութիւնը հասկընալ վաւաքողներէն և ոչ թէ պիտի դատուի իբր իր ժողովուրդը պատկերով վկայութիւն (թէև լեզուի մէջ անով պարզուած երևոյթները կը վկայեն ուրիշ փառքերէ)։ Տուի անունն ալ Բիւզանդ Բէչեանին, մենտո՛րը հայ միջին միաքին, որ չէր ծնած սակայն գրական տուրքերով։ Գրականութիւնը ոչ լաւ ոճ մը ունենալն է (որքան չատ՝ արևմտահայ չորս սերունդներուն մէջ մարգեր որոնք այդ ոճը գործածեցին չքեղ արձակութեամբ մը, բայց առով միայն վարձատրուեցան), ոչ ալ լաւ միերք մը զաղափարներու։ Երկուքին բարւոք, խնամեալ միացումովն է պայմանաւոր մեծ գրագէտը։ Հաւաստարակեռութիւնը ուրիմն Յ. Պարոնեանի գրականութեան մէկ ուրիշ յատկանիշն է։ Այս տարազը կը լուսաւորուի երբ աւելցնէք ճաղդագրականութիւն, կանոնաւորութիւն (մանաւանդ քերականութեան հանդէպ զգաստ յարգանք), առողջութիւն (որ ողջմտութեան համազօր է գրեթէ), տեղեկութիւն, որոնք թէև երանգներ կը թուին, բայց անազարտ կը պահեն հիմնանիւթը անոր ընդհանուր արժէքին։ Զուր տեղը չէ որ մարդիկ կը խենթենային Պարոնեանին վրայ, զայն հալածելով հանդերձ կը պատկանէին իրմէ։ Ու ահա աւելին։ Զեղի համար դժուար է մերձեցնել Պարոնեանի ընթերցումին խռովքը՝ Օտեանի ընթերցումին պատճառած անկնիք, անփոյթ զուարթութեան։ Օտեանն ալ կը վնասէին, բայց որոնք։ — հոգեբանութեան մը խորը խրուած մարգեր որոնք չուկայէն, գպրոցէն, պաշտօնատուներէն իրենց դադարը կը ջանային բարեխառնել սանկ զաւաթ մը քննով։ Կը կարգային Օտեանին քրոնիկը ու կը մոռնային նոյն արագութեամբ։ Պարոնեանին քրոնիկները օրուան ամենէն իրաւ տագնապներէն կը մեկնէին, ամենէն իրաւ մարդոց օձիքը կը բռնէին, ու կ'ըսէին շրջանին ամենէն տիրական խօսքը, երբեմն վճիռը։ Ասոնք չէին մնար թուղթերուն պատանքին մէջ։ Թաթընը գիտէք թէ քանի հեղ խափանուեցաւ։ Ու պիտի մտածէք հարկաւ թէ այդ սե բախտը կեցած տեղը չէր գտած այդ հանդէսը։ Պարոնեանի բոլոր կտորները ունէին տարողութիւն, ազդեցութիւն, լայն, պատասխանատու անդրադարձ։ Ուժ եր. գիտէք ասիկա։ Սարսափ եր. գիտէք աս ալ։ Բայց գրագէտն էր, երգիծողէն առաջ, հեղինակը այս մասնայատկութեանց։ Ու տարօրինակը ան է որ երբ մարդիկ Օտեանը կը կարգային նորոյթ մը ինչպէս, բոլորովին գիտակ նորոյթներուն արժէքին, Պարոնեանը կարգացին առանց

մտածելու գրագետին: Ըսի թէ խղճմտանքն էր իր ժողովուրդին: Մարգարէ՞ մը, Հիմա դժուար է բառին տարողութիւնը պարպել իր կրօնական *mistiquet*էն: Մենք մարգարէները մասնաւորա՞ծ ենք կրօնական կարիքներու. մինչև իրենց հեռու, աւանդամած դարերուն, անոնք մօտենտիկներ էին, անապատէն փրթած, վայրագ որքան վայրենի, զրեթէ մերկ, միշտ բոսայիկ: Բայց որոնց ձայնը կը բարձրանար համատարած սարսուռի, կը փոխուէր նոյնքան համատարած սարսափի երբ կը կենային արքունիքներու առջև, տաճարներու բակերուն ու կը պոռային առաջնին անբարոյութիւնները, երկրորդներուն սուտն ու փղշտացի կեղծիքը, բիրտ, վայրագ, բարբարոս բառերով, երկնային պատուհասումին շանթերովը բոցավառ, դղրդելով այդ խեղճ ու պատառ զանգուածներուն ինչպէս ոսկեգրուագ ընտրեալներուն խղճմտանքները: Մարգարէ՞, Յակոբ Պարոնեանը երբ կը յարձակի պատրիարքարանին վրայ, երեսփոխանական ժողովին վրայ, լրագրութեան արիսպագոսին վրայ, ջոջերուն շքեղ, ոսկեճամուկ համբաւներուն վրայ, գրողներուն հինայուած շփացածութեանը վրայ, մեծին ու պղտիկին, մինչև իսկ Պապը Ալիին, վեց մեծ պետութեանց (այն օրերուն հերոսական հաւասարակշռութիւնը վեց սիւններու վրայ կը բարձրանար), փաշաներէն մինչև Սալգալըրիները, Պիզմարքները: Ու կը յարձակէր, պաշտպանելու համար զրկուածը, անարգուածը, անխաւառածը: Պարոնեան կարգաւ, 1880ի շուկացիին համար, երբեք չէր գրական վայելքը 1910ի շուկացիին որ իր Օտեանը կը մարսէր, ճաշին վրայ, սուրճին հետ ու սուրճի տեղ: Գրողները, երբ Պարոնեան կ'առնէին իրենց սեղաններուն առանձնութեանը: Ասոնք ալ հակառակորդը, ոտիսը, յաջողկոտը միայն կը տեսնէին անոր ծաղրին ետին, մինչդեռ 1910ին Օտեանը կը հանդուրժէին ոչ ոքի միասող իր առնուշ-ջուրի երգիծանքին համար: Պարոնեան կարգացուեցաւ բուլորէն: Ու մարդիկ գրագէտ մը կարգաւ ո՛չ անափառութիւնը, ո՛չ ալ վախը ունէին իր հետ: Դժուար է ինծի համար սա վերագրուիմը ընել արեւմտահայ գրականութեան ուրիշ մէկ վարպետին համար (պիտի յիշեմ Արփիարեանը որ կիրքեր միայն արծարծեց ու աղէտներու տարաւ ինքզինքը ինչպէս իր ժողովուրդը. Հրանդ՝ որ Պարոնեանի արթնցուցած ապրումներու մօտիկ զգայութիւններ թելադրեց իր պանդուխտներուն, բայց գրողներէն ժառանգեց անվայել մակդիրներ, վաւառացի, խռօ, ւայլն): Չէք անդրադառնար թերեւ որ սա պարզուկ խոստովանութեանց ընդմէջէն տուած հեղա իրաւ, գերազանց գրագէտը կերպագրող տարազը:

Պաշտպանուած վերի և վարի աստուածներէն (խորք ու ձե), սա նկատումներու լոյսին մէջէն, կը հանդիսանայ թերևս արեւմտահայ գրականութեան ամենէն զասական գրագէտը, — մարդը որուն զգայնութիւնը իջած ըլլայ միջին խորքին իր աշխարհին, որուն իմացականութիւնը գտած ըլլայ միջին խտութիւնը իր ժամանակին և որուն արտայայտութիւնը ըլլայ հաւասարակշռած այս ամէնը, անթառամ արդիւնքներու վրայ: Այս հաւաստումը չեմ ուզեր որ զարմանք պատճառէ ձեզի: Կանչեցէք իր մտքի նայուածքին առջև կէս դարը այդ մարդուն: Ըսել կ'ուզեմ զայն լեցնող ազգային ծանր կամ թեթև իրադարձութիւնները: Այս տղան իր աչքերը բացաւ երբ զարթօնքը կը ճլտորէր: Իր պատանութիւնը տպրեցաւ ամենէն ամուր յուզումներուն ալաքներուն տակ: Խնթութեան, խանդի, անհուն ակորթականերու օրեր էին 1880ը, 1870ը: Ու հանճարային երիտասարդը ծուէն ծուէն բիւրեղացուց այդ ապրումներուն ամենէն սրբազան տարրերը: Այդ երիտասարդը մեր ազգային վերածնութեան ոչ միայն կիրքը կը տառապէ, այլև իր տաղանդին թւերովը զինքը կը նետէ պայքարին կրկէսը: Բայց: Ու այդ բայցը հոս կը նշանակէ իր անձնականութեան ձայնը, սաստը: Թող պոռպոռն երեսփոխանները: Թող որոտան հոետորները: Թող սոնքան իշխանաւորները, պարեզօտաւորները, զրոյները, վարժապետները: Այս ամբողջ թոհուբոհին ներքև, մէջը կայ վիրաւոր մտը մեր թերութիւններուն: Պարոնեան այդ մասերն է որ կը զննէ նոյն տտին: Ու ահա խանդավառ, գրական գործիչէն երևան կուգայ սկիպտիկ հեղնողը: Մինչև իր հիւանդանալը (1890) այդ կեանքին բոլոր տիրական յոյզերը անխիա առաւ միւսներուն նման, միւսներէն աւելի: Սերունդ ուրիշ բան չի նշանակեր եթէ ոչ համայնական տպրումներու ուղիմ հանդէս, ժամանակէն վեր ու վերջ տեսնուած: Ու ներեցէք որ հարցնեմ ձեզի 1850էն մինչև 1870 մեր խղճմտանքները զղրղող հարցերուն համայնական պատկերը մեր ո՞ր գրագէտին գործին մէջ գուք պիտի գտնէք այն յստակ, բացորոշ կերպարանքներով ուրոնք սեւեռուած են Պարոնեանի գիրքերուն մէջ: Այս հարցումը ձեզի կը բերէ իր պատասխանը: Եթէ ստոյգ է որ Պարոնեանի գրականութեան ամենէն տոկուն սերմերը կուգան Զարթօնքին առողջ, օգտապաշտ, ժողովրդանուէր առաջադրութիւններէն, պատիւ մըն է ու գերադանց որ անոր գրականութիւնը այդ սերմերը ըլլայ աճեցուցած, հասունցուցած, առանց խաթարելու անանց սկզբնական նկարագիրը: Այդ գրականութիւնը զերծ է

նոյն սերունդին նրբենի, օտարութիւն, թեթեւ օտմանթիլմէն (խորհեցէք Օտեանին, Հիստարեանին, Ոսկանին և միւսներուն) ինչպէս գեանաքարչ իրապաշտութենէն (Ն. Զօրայեան)։ Իրաւն ան է որ Գրիգոր Օտեան, հաստատ ու զրապաշտ մտածող, նոյն աստին անկանգնելի օճամոլ մըն է, տասը անգամ լեզու փոխած, քսան անգամ գրական վարպետներ փառաբանած, մինչև իր մահուան տարիները, երբ Բարիզէն գրուած (Պոլիս) իր քրօնիկներուն մէջ այնքան իրաւ նկատողութիւններ, գիտողութեանց հանգէսին այնքան անընդունելի ձեռք մը զարդարանքներ կը հետապնդէ բառերէ, մանաւանդ մտածման ձևերէ։ Դարձեալ նոյն սերունդէն Ռուսինեանի մը, Զօրայեանի մը, նոյնիսկ Միսաքեանի մը նոյնքան հաստատ մտածումները կը տառապին ձևի անգնելի հետեւողութիւններէն, մէկուն մօտ տրամաբանական, միւսին մօտ գրական, երրորդի մը մօտ շուկայիկ նկարագիրներով վիրաւոր։ Ձենք հանդուրժեալ Նիւրնբէր Ազգայն Դաստիարակութեանը արդար — գէթ հեղինակին ըմբռնումներուն լիովին հարազատ — յիշաւ տակարան մը, գիտէ՞ք ինչու։ — Վասնզի այդ իրաւ գիտողութիւնները չեն ազատագրուած, չեն բարձրացած ձևի, չեն հաւասարակշռուած։ Գործնապաշտ գրագէտ մը, իր վերագիրին մէջն իսկ կարծես կը հերքէ արուեստը որուն մէկ նոր վերագիրը, ձեւին, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան։ Աշխարհիկ իմաստութիւնը, շուկան, գիւտնագրական շնորհները կեանքէն առնելու համար կը բաւէ քիչ մը նուրբ, ընկալուչ ծնած ըլլալ։ Գրագէտ մը խորհրդաւոր բան մը չէ անշուշտ։ Բայց կը գատուի իմաստունէն ընթացիկ արժէքներու հանդէպ կեցուածքի այլուլթեամբ մը, օրուան նիւթեղէնէն աւելի կամ նուազ զօրաւոր այլութեամբ մը։ Ն. Զօրայեան նոյնիսկ լեզու մը ունենալ չմտածեց, ասանկ լիւքսի մը գերը թերեւ ինքնապաշտ ալ կարծելով։ Որեւէ վարժապետէ մը աւելի կանոնաւոր գիտէր իր լեզուն Բիւզանդ Բէչեանը։ Բայց երկուքն ալ գրագէտներ չէին։ Այդ գրագէտը չեղաւ դարձեալ Օրմանեան Սրբազան։ Ու իրենց գործը իրենցմէ չաւելցաւ, ճիշդ այդ մեղքէն դաւաճանուած։ Այսօր կը կարդանք Պարոնեանը, չատ քիչ անգամ դժգոհանքի ստուերէ մը այցուած։ Անոր գրականութիւնը հեռու է տափակէն ինչպէս զարդարանքէն։ Ողջմտութեան պատգամներն ալ չեն բաւեր մեզ ազատագրելու։ Ուղիղ, հիւթեղ, համով գրելը հրապարակագիրը միայն կը հանդերձէ։ Դէպի գրագէտը կայ տակաւին շատ ճամբայ։ Պարոնեան գրագէտ մըն է ասկայն ոչ միայն սա տուրքերով որոնք անցան վերլուծումէ, այլ իր գոր-

ծին խոկ կշիռովը: Անհուն աշխարհը Պարոնեանին միտ մինակը տիրական բարիք մըն էր, ինքնին: Թող պակսէր այդ գործին ետին գրադէտը, դարձեալ մեր երախտագիտութիւնը չէինք սակարկեր: Կէս դար հազիւ կը զատէ մեզ իր աշխարհէն: Ու ահա արեւմտահայ գրականութեան անդրանիկ համապատկերը անհուն գորովով կը ձգտի արժեւորել այդ բարիքը, իր աշխարհին: Թող անցնին քանի մը դարեր: Այն ատեն պիտի գնահատուին Պարոնեանի տասը հատորները իրենց ճշմարիտ արժէքով երբ իրիւս փոշի պիտի ըլլան ցնդած սուտ ու փուտ փառքերը իր խումբին ամենէն շքեղակուռ համբաւներուն: Այդ աշխարհը թւերեղացընող, ոճաւորող, կնքաւորող ու կորուստէ վերկող երկրորդ տարրը կուգայ գրագէտին:

Ահա թէ ինչու իր գրադէտի գէմքին համադրական յօրինման պահուն ես մէկզի եմ նետեր իմ չափերը, կշիռները, բանաձևերը (որոնք հարկադրաբար ճշշումին տակն են ձևական արժէքներու, գիրքերու գիտութեան մը, արուեստներու իմաստասիրութեան մը քանի մը հիմնական ցուցմունքներուն ուշադիր) ու կը ջանան կեդրոնանալ իմ ժողովուրդէն իրագործուած այն ընդհանուր կաղապարին մէջ որով մեր գիրքերը կ'ըլլան իւրենք զիրենք, սանկ հազար հինգ հարիւր մը տարի: Մի գայթակղիք: Այլապէս ծիծաղելի Փաւստոս Բիւզանդը (իբրեւ պատմիչ — հէքեաթ յօրինող — իբրեւ դատող — մարդերը նոր կրօնքին անկողինին մէջ պառկեցնող ու հէքեաթին յիմարին նման անոնց դուրս մնացած մասերը կտրտող կամ պակսած մասերը քաշելով դարձեալ կտրող —, քրոնիկագիր — գէպքերը զրոյցի վերածող —) մէկն է մեր ամենէն մեծ գրագէտներէն, խորքի հարցին մէջ սեւեռած իր անփոխարինելի, անհաւասարելի բարիքովը երբ հայհոյելու, քաշքշելու, անիծելու պատրուակներուն տակ այնքան շքեղ բարքի տախտակներ կը գործածէ, կարծես անոնց վրայ արձանագրելու համար իր ժամանակին մեծ մեղքերը: Դրէք իւրենացիին Ոչքին ետին Փաւստոսի հոգին, միաքը ու դուք կ'ունենայիք ուրիշ դար մը հայ կեանքի այն հարազատութեամբ, հայեցիութեամբ որուն շտեմարանն են այդ անպաճօճ քրոնիկոնին չորս հինգ բաժանումները: Դրէք Օտեան ողբին տեղ (Քեաթիպեանի մահուան վրայ) կենդանագիր մը Պարոնեանէն, իր բարեկամ — ազգական բժիշկէն հանուած, դուք պիտի ունենայիք իրաւ բժիշկը: Փաւստոս գիրքերու արհեստը ո՛ւր կ'ուզէ սորված ըլլար, Աթէնք, Աղեքսանդրիա, այս ուսումին

չէր որ պիտի մնար պարտական իր շքեղ գիրքը։ Այդ Աթէնքն ու Աղեքսանդրիան հարկւրներով ըրին մեր հին վարդապետները, ինչպէս մեր շրջանին՝ Տորպաան ու Պերլինը, Սորպոնն ու Օքսֆորտը մեր միտքին նոր աշխատաւորները, բայց այնքան քիչ գրող ելան։ Ու նոյն մտածման ճամբով՝ կ'ըսեմ մեծ գրադէտ մըն է անկանգնելի նարեկացին որուն ոճը հայհոյութիւն է ու զիւ բանին, այսինքն քերականական համաձայնութեան դէմ, բայց որուն զգալու, տեսնելու, արտայայտելու կերպը այս ժողովուրդինն է, յորդ, հեղեղային, զոհաւոր, տաք, կրքոտ, յիմարական ըսուելու չափ անձնատուր բառերու մզումին։ Մեր օրերուն կրնաք այս գիծէ գրողը ուրուացի տեսնել Զրաքեանին, Սիւմանթոյին, Ջարեանին մէջ։ Ահա երկու եզրեր, զիրար հակադռու։ Բայց որոնց տարրերը կ'ապրին իմ ժողովուրդի ընդհանուր միջինին մէջ դարձեալ։ Ու կ'ըսեմ. հայոց գրականութենէն, քերականութենէն ոչ թէ թարգմանած ոչ եղնիկ մը ու կեդարեան պատմութեանով այսօր կը գրաւէ մեր հիացումը, այլ Փաւստոսի, նարեկացիի գործերն են որ մեզ յարգանքի կը հրաւիրեն, իրենց փրկած մթերքով մեզմէ։ Ըսի՞ թէ ո՛ւր կը գատուէր Պարոնեան իր մեծ գովիկաներէն։ Մեծ, հարազատ գրագէտի տիտղոս մը ես կ'ծօրէն զլացած եմ, շատ կանուխէն (հիմա աւելի քան) այն միւսներուն որոնք արեւմտահայ գրականութեան այդ շրջանին ունեցեր են իրենց փառքերը, ասոնք վաւերագրող մագաղաթեայ վկայականները։ Ով որ կը թարթափի, ի խնդիր իրաւ կեանքի, յոյզի, բարքի, մինչև 1890 հայոց մասնուլին նսեմ նկուզներուն ներսը, ապշահար պիտի հաստատէ միշտ կրկնուող վկայութիւններ։ — մեծ Եղիա, մեծ Մամուրեան, մեծ, անզուգական Պէրպէրեան։ Ես իմ կարգին տառապելու չափ խառնած, մարսած եմ այդ թղթիկները։ Ի՛նչ մըն ալ դուք խառնեցէք այդ ահագին կոյտը թուղթերուն ու բարի եղէք ինծի բերելու այն պուտ մը իրաւ, հայ կեանքը որ հոսնոսներուն թիթեղութիւնը չըլլար, այլ ըլլար իմ ժողովուրդին դառնագոյն ապրումներուն խտացած արտայայտութիւնը։ Մարգիլ և Իբր, ըսի անգամ մը։ Գրողներ, եկեղեցականներ, վարժապետներ ու ասոնց աշխարհը։ Նոյնն է ճակատագիրը Նահապետիւններուն, Աստուծոյ Բաշխօրներուն։ Սոսիւր և Զոյալուէնը։ Փոխանակ պոռալու, պոռպոռալու, կարգացէք ու ձեր ժողովուրդին համար փաստեր ճարեցէք այդ բառակոյտէն։ Այս արագ ու կտրուկ միջոցը կը խնդրեմ որ դորձագրէք այս անգամ Պարոնեանին ալ վրայ։ Ու եթէ կամաւոր կոյր մը, մուշտակաւոր փղշտացի մը,

պատմութեան հաշիւները մը չէք, պարտաւոր էք ձեր զգացածը, օրինակ Հոսեֆ Զեապետընէն, Ալֆայէն Զոլթերէն, Մեթապաթեա Մոսարպիանէն, Էսայէն, Էսայէն, հաստատել, արժեւորել իբր այն անվերջ փաստը որուն համեմատ գրագէտ մը իր ժողովուրդը կը պատմէ, բայց կ'ըլլայ նաեւ իր ժամանակէն վերջը: Այնպէս ենթադրեցէք որ ազէտ մը ըլլար ջնջած արեւմտահայ գրական վաստակը և հրաշք մըն ալ ըլլար խնայած անկէ Պարոնեանին գործը: Անշուշտ պիտի ցաւէիք ծանր արժէքներու կորուստէն, բայց Պարոնեանին ժողովուրդինը մեզի պիտի դառնար նուազագոյն սփոփանք մը: Ձեմ երթար առաջ՝ ըսելու չափ որ Ալֆայէն Զոլթերը պիտի նախընտրէի ամբողջ Ալիշանէն: Բայց կ'ըսեմ թէ Ալիշանի ամբողջ գործը վերագտնելու առիթներ միշտ պիտի ունենային գոյութիւն, քանի որ այդ գործէն տեսլծեալիմ բաժինը մարդու մը հասակով էր պայմանաւոր (Նոսթալ՝ շարքը պակասած պարագային Ալիշան մը կ'ըլլար խնայուած մեզի): Իսկ համայնական, հայրենական մասին համար կը մնային նախանիւթերը, մթերքը մեր հին գրականութեան: Աշխատաւոր մը պիտի կրնար վերակազմել ամբողջ պատմական աշխարհը Ալիշանին: Այս մտածողութիւնները, հակառակ իրենց paradoxal նկարագրին, կը ջանան թելադրել ճիշդ պատկերը, բաղադրութիւնը այն արժէքներուն որոնք բոլոր գրականութեանց մէջ կը պահեն նոյն կշիռը: Որքան ալ նուրբ, փափուկ, պատշաճաւոր ըլլան մեր ձեւերը, որքան ալ կոկ, խնամուած, ճաշակագեղ՝ ճարտարագետութիւնը մեր նախադասութեանց, այս կարգէ բարիքներ անկարող են փոխարինել անմահ բարիքը յատակին, հիմնանիւթին որ կեանքն է իմ ժողովուրդին, իր շատ յատկանշական մէկ հատուածէն, Պոլիսէն, համագրական շտեմարան մեր կեանքին, քանի մը դարերու վրայով: Թերեւս շատ զօրաւոր, ըմբերանող նոյնիսկ առարկութիւններ փորձեն վերաւորել սա վերագրութեան տարողութիւնը: Հաճապէքը չի վիճարկիր, այս արարքը անարգաւանդ դաւանելուն, մանաւանդ անցեալին վերապրումին համար: Բայց անոր հեղինակը կը հաւատայ որ ասկէ վերջ երբ այդ Պոլիսը, այդ շտեմարանը սնուցանող ժողովուրդը սեպհականութիւնն են պատմութեան, մեր դաւակները, մեր թոռները զգալու համար այդ ժողովուրդը, այսինքն իրենց նախնիքները, դանոնք որոշ չափով ապրելու համար պիտի չգիտեն ոչ եղիային, ոչ Ալիշանին, ոչ Տիւստարին, ոչ Մամուրեանին ու նոյնիսկ Պետրոս Դուրեանին (որ շատ իրաւ բանաստեղծ մըն է բայց չի կրնար տալ աւելի ընդարձակ, բաղ-

մերես տարազը գրագէտին), ալ Յ. Պարոնեանին, անոր մէջ գտնելու համար մերձաւորապէս այն ապրումները, զգայնութեանց որակն ու տեսակները զոր ձգած, արժեւորած, բիւրեղացուցած է ալ իր ներսը Խորենացիէն, Փարպեցիէն, Շնորհալիի երգերէն ։

Յետոյ, արեւմտահայ գրականութեան պարունակէն երբ կը փորձեմ արժեւորել Պարոնեանը, չեմ դառնար ետ աւելորդ անգամ մըն ալ հաստատելու, այդ արարքին իսկ սիրոյն, ողջմտութիւն, գործնապաշտ և օգտապաշտ շնորհներ, զարդի հանգէպ խրտչուն զիւրազգածութիւն, երբեմն արի, հաւատաւոր խանդ, հրայրք, կիրք, որոնք մեր նիւթեղէնը հոգեղինող ուժերն են. — բոլոր այն տուրքերը որոնք մեզ ապրեցուցին մեր հողերուն վրայ և ասոնցմէ դուրս, մեր խնայող, տնտեսող, զգոյշ ու առօրէր քնազգները, մեր մաքին կարելի խոյանքները։ Պարոնեանի մէջ գո՞րծը ասոնց։ Դուք գիտէք ասիկա։ Ու երբ կը փորձուիմ այս ամէնը տարածել իրմով իր ժողովուրդին ալ վրայ, կամ կ'առնեմ իր ժողովուրդին շտեմարանէն Պարոնեանին վրայ փոխադրելու, հեռու եմ գրականութիւնը քնելէ։ Ձրի վերագրումներ չեն ասոնք մարդու հասցէին, որ միտմիտակը ըրաւ իր ճամբան, ընդգէմ աշխարհ մը արգելքներու, տեսաւ, ապրեցաւ, դատեց իր դարը մուրացկան վարժապետի, թափառական տոմարակալի, հալածուած դերասանի, ուրացուած խմբագրի կաղապարներով. պայքարեցաւ մարգարէի, առաքեալի ամուր կիրքերով, հաւատքով, քանի մը սրբազան խնթութեանց արժէքին, ու ինչպէս ապրեցաւ վրայ, մաճը ձեռքին, ինչպէս կ'ըսեն։ Արեւմտահայ զրահանութիւնը ասկէ աւելի արդար անուն մը չունի պատուելիք իր զաւակներուն մէջ, կատարեալ գրագէտի համար այնքան աւժան, իրականին մէջ այնքան սուղ սա տիտղոսով։

— Մեր ամենեւ իրաւ գրագէտն է անիկա։

Երգիծո՞ղը, այդ իրաւ գրագէտին հոխն։

— Այդ հանգամանքով կը զբաղիմ երբ ձգեմ վերլուծման Պարոնեանի հանճարը։ Բարքեր, մարդեր, կիրք, հայեցիութիւն հոս կը կազմեն իմ նկատողութեանց ծանրոցները։ Անո՞նք որ պիտի ուզէին աւելի ընդհանուր, գէպի համամարդը հայող արժեւորութիւն։ Կրնամ գիրքնք հանդիստ թողուլ։ Ֆրանսացի մեծ գրագէտ մը ինքզինքը արժեւորելու ատեն թերեւ շատ ալ չզղայ կարիքը իմ ծանրոցներուն։ Բայց հայ գրագէտը, գրականութեան

չափ եթէ ոչ աւելի, պարտքեր ունի իր ժողովուրդին հանդէպ։ Դերը զոր դարերով այնքան արժանաւորութեամբ կատարեց Հայաստանեայց Եկեղեցին, այսօր մտած է կարելիութեանց մէջ Հայաստանեայց գրականութեան։ Մեր սահուն, կոկիկ աշխարհաբարը չէ որ առանձինն պիտի պաշտպանէր մեզ վտանգէն։ Մեր գրականութիւնը՝ մեր հայրենիքն է, լեզուէն վեր ուժով մը որ կը գրաւէ մեր սիրտերը։ Յակոբ Պարոնեան չի փոխարիներ անշուշտ ամբողջ արեւմտահայ գրականութիւնը, ինչպէս քիչ մը չարամիտ քաշքշուքով ուղեցին սրարանիլ արեւելահայերը։ Բայց, ըսի քիչ վերը, անիկա ժողովուրդն է։ Համապարկէրին ամենէն ամուր սկզբունքներէն մէկն է այս հաւատաւը։ Անկնիք և ուղղափառ եզնիկը չէ հայոց գրականութեան ոսկեմատեանը, այլ խոստ Կորիւնը, թերխաշ Փաւստոսը, իմաստուն ու նոյն ատեն ումանթիք Փարպեցին։ Այս հակադրումները արկածախնդրութիւն թող չհկատուին։ Չեմ նետեր Թովմաս Թէրզեանի դիւլանը, ինչպէս չենք նետած Շնորհալիի Յէռա՛՛՛ Որդին։ Բայց երբ գրական արժէքներով կ'ըլլանք հետաքրքիր, կը զիմենք ոչ թէ այդ տաղաչափութիւններուն, այլ անոնց որոնք մինչև այսօր ալ պահած են մեզ գրաւելու ուժը իրենց ներսը։

Ո՛ր դարուն ալ բանաք Աշգայէն Զօջէրը, պիտի վարձաւորուիք։



Դրագէտի սա յատկութիւններուն արժեւորումը կ'ամբողջանայ երբ քանի մը էջ նուիրուին Պարոնեանի լեզուին որ համազօր է հոս ոճին։

Այս նկատողութիւնները կը յառաջաբանեմ հիմնական վերադրումով մը. — որոշ ժամանակ մը որ կը հասնի մինչև վ. Տէրեանի մահը, արեւելահայերը արեւմտահայ գրականութիւնը վերածած էին Պարոնեանի եզրին։ Եթէ երբեք վճիռը ձեզի կը թուի տարօրինակ որքան անարդար, փաստ մըն է սակայն, իր չափազանցութենէն առաջ, Պարոնեանի մօտ տիրական առաքինութեան մը։ Ու ասիկա՝ զրելը ըմբռնելու, իրադրութիւնը իր և զանակն է որով այս մարդուն մեզի ձգածը կը զատուի խոտիկի փառքերէն, արեւմտահայ Ռումանթիքներուն ու իմաստեղցիներուն մօտ այն այնքան աւելորդ ձեռով մը զերաճուն, փչուած, կեղծ, բառակուտակուած, ոսին ու զարդարուն արդիւնքին,

ինչպէս հասարակ, անկնիք, լրագրական ախորժակներէն Զարթօնքի սերունդի գործնապաշտ գրողներուն: Ու կը զատուի նոյն տառն անորակելի այն լինելութենէն որ հայոց գրականութեան անունն ունէր Եղիաներու, Տիւնարներու, Մամուրեաններու գրիչներուն տակ: Մեծ վերլուծութենք կարիք չեմ զգար հասկնալի ընկու այն paradoxը որ արեւելահայերը, մանաւանդ մինչեւ այս դարուն սկիզբը արհամարհէին մեր Ռոմանթիքները, Դէպի Իրապաշտները փաղանգին պսակաւոր անունները: Խորքի զգայարանքին անոնց մէջ գտած գերաճումը կարեւոր ազդակ մըն էր այդ արհամարհանքը ստեղծող, երբ լուրջ, բարձրագոյն կրթութենէ անցած և կամ վաւերական տաղանդով մը օժտուած մարդեր այնքան քիչ շնիւթ կը գնէին իրենց էջերէն ներս ու այնքան շատ հով, կը հաւատային թէ կապած էին իրենց բառերուն ջաղացքը: 1890ին Թիֆլիս հաստատուած բժիշկը, փաստաբանը, ուսուցիչը ի՞նչ սրամտութեամբ կը մերժէր մեր քերթութեամբները ուր ոչինչ կար խօսող իր սրտին, մարդերէն սկսեալ մինչև աշխարհը, վայելքն ու ցաւը մեր ժողովուրդին: Ու այս հաւատաւորութեամբ հասարակաց քերթողներուն որքան արձակագիրներուն համար: Բայց նոյն այդ մարդերը պիտի խանդավառուին Արփիարեանով, Պարոնեանով մանաւանդ, ոչ անշուշտ ասոնց դործին Պոլսեցիներուն ծաղրանկարովը հեշտացած, այլ աւելի պարզ փաստի մը սիրոյն: Պարոնեանին մէջ, ամէն էջի, անոնք կը հաստատէին ողջմտութիւնը, ցեղային սրամտութիւնը, օգտապաշտութիւնը, ցեղային ընդերքի մը մէջ սաղմնաւորուած մեր անփոխարինելի պայծառատեսութիւնը: Բայց ահա վտանգը. — այս յատկանիշները արտահանելի են, գրեթէ նոյնութեամբ, Բիւզանդ Բէչեանէ մը, Մաղաքիա Օրմանեանէ մը, . . . Միտաք Գոչունեանէ մը:

Իրողութիւն է որ Պարոնեանի լեզուն անվերածելի պարզութեան իջած գործիքն է, հանդիպելի արեւմտահայ գրական արտադրութեանց մէջ: Անիկա դժուար որքան գեղեցիկ հաւասարակշռութիւնն էր, զիտել տուի վերերը: Որմէ վար գրականութիւնը կը կործանի լրագրութեան ու տափակութեան ճախճախտութքը: Որմէ վեր քերթողական անտանելի ճախրանքը, այնքան յոխորտ, անիրական, քմայական: Դրագէտի գործիք մը: Ամուր ու նստուկ: Իր ուժին գիտակցութիւնը գինքը չէր տարած հերձուածողական և կամ վերանորոգչական հերոսութիւններու: Անիկա երեք չորս անգամ տեսաւ խաղարկութիւնը լեզու շինողներու, Ռուսինեանէն մինչև Զրաքեան:

Ոչ միայն գրագէտի գործիք մը։ Այլև հրապարակագրի բանուկ, ուժով գործիք մը։ Անոր ներքին կազմաւորման մէջ խտտօրէն արգիլուած են վնասուած, երբեմն նոյնիսկ կատաղօրէն հետապնդուած (Չրաքեան) ծանրութիւններ։ Հաստատ, յըստակ, էականով սնանող, աւելորդէն, երկրորդականէն, զարդարունէն, նուագունէն, շլացիկէն հիմնովին զերծ այդ ոճը անշուշտ որ Յակոբ Պարոնեանն է, այսինքն ոճը մարդու մը որ կեանքը հասկցաւ ու վարեց այդ էական որակումներուն հեշտանքովը։ Սրամիտ մը թերևս պիտի մտածէր սա որակականները հաստատած ըլլալ նաև Բիւզանդ Բէչեանի մը ընդարձակ յօդուածներուն հոխն։ Զեմ խրտչիր։ Յակոբ Պարոնեան, վերի որակականներով Բերայի ամենէն բանուկ պոզստաներուն վրայ բազմաթիւ տպարանքներ չբարձրացուց, ինչպէս բրաւ ողջամիտ և զգաստ Կեսարացին (Բէչեան)։ Դուք զիտէք Պարոնեանի մարմնեղէն ողբերգութիւնը։ Ու կը տարուիմ սա տոսմային ազգակ ընդունիլ այն հազիւ զգալի տարբերութիւնը, քանի մը կրամ աւելին կամ պակասը որոնք նիւթ մը կ'ալակերպեն ամբողջութեամբ։ Այդ տարբերութիւնը ահա կուտան գրագէտները, հալանքը, հանճարը նոյնիսկ, ասոնք ալ որակականներ, որոնց հետ մեր գործնական բնագոյնները մահուան ու կեանքի անդուլ պայքարի մը մէջ, պիտի դադրին իրենց բարիքէն։ Թէ երզնիւմանքը, լրագրականութիւնը, տաղանդին տեսակարար խտուծութիւնը ազգականներ եղան Պարոնեանը զառածումէ արգիլող, զայն կեանքին հունին յարգարող, մտածում մըն է որ կրնայ արդարացուիլ։ Բայց ահա աւելին։ Ինծի քանի քանի անգամներ պատահած է համակուիլ խորունկ յուզումով, նոյնիսկ հիացումով երբ կը կարգամ Եղիան, վիպականերու սկիզբը, գէթ անոնց առաջին մասերուն, ուր անթերի իրականութիւնը, տեղական նոյնքան անթերի գոյն մը, մարդկային անփոխարինելի հարազատութիւն մը, ժողովուրդ տարրը, հոգին, հայեցի, աւելի ճիշդ՝ Պոլսեցի իրենք զիրենք սեւեռելու համար կը մըցին այդ վիպականներուն առաջին քանի մը էջերը ընկելով բարձրորակ որքան բացարձակ յաջողուածք մը որ սակայն անխուսափելի կերպով մը պիտի յանգի նոյնքան բացարձակ ձախողուածքի մը, վիպակի վախճանին, կործանելով սկզբնականին արժէքը սպառնալու։ Այս անբնականութիւնը Եղիայի հետ թերևս զժուարանաք բացատրել անոր ուղեղին կազմախօսական խօթութիւնները կրկէս նետելով։ Բայց կուտամ մեծ, իմաստուն, միևնոր գրագէտին ալ անունը, ան որ Պոլիս և Զմիւռնիա սանկ կէս զարու մօտե-

ցող իշխանապետութիւն մը վարեց, Քէչեանէն վեր մտայնութեամբ մը, վէպ, թատրոն, քննադատութիւն, տպաւորապաշտութիւն գործադրելով, բայց չզգալով իր արձակին անբաւարարութիւնը, կառույցներուն քմայքը, միւս կողմէն ստորագրելով *sensé*, խելօք, իրաւ, տաք ելոյթներ: Մամուրեան մեծը ձրի տարազ մը չէր, ինչպէս Ալիշան անհունը: Պարոնեանի սերունդէն վերցուած սա երկու փաքերուն հոս յիշատակութիւնը կը ձգտի լուսաւորել արժանիքը այն միւս մարդուն որ լման քառորդ մը դար, առաջին էջէն մինչև վերջինը, արիւղապետեց ոչ միայն իր խորքին, այլև իւր ձեւը պահեց աննուաղ: Մարդոց ոճը չի փոխուիր բայց տարիք ունի, անոնց նման: Մեծ գրագէտը ա՛ն՝ որուն ոճէն տարիքի խոստովանութիւն, թեւադրանք կը մնան քօղարկուն, անհոլանի: Հիմա, այս հաւաստումը հնթարկեցէք ուրիշներու համար ալ: Այնքան իմաստուն, «մեծ պայծառօրէն» իմաստուն Ռեթէոս Պէրպէրեանն անգամ գերծ չէ մնացած անգրագէտ մեղադրումէն: Անոր Աւաջէն Տէրէսը և Խնդէն Յոռը իրար կը գտապարտեն (ս՛էր զնեւ Եղիշէ Դուրեանը, Հրանդը, Սիպիլը, Նոյնիսկ մեծ սկիպտիկ Զօհրապը, որոնց վերջին գործերուն մէջ ոճը կը պարզէ այնքան տարօրինակ նահանջներ սկզբնականէն): Յակոբ Պարոնեան, գիտէք, հաւաքեց իր մէկ թատրերգութիւնը (Արաճաճոյժն Արեւելէն) հրապարակէն, խորքի տալանալէ մը տառապելով: Երգիծախաղին լեզուն, իր կարգ մը գռեհկութեանց հետ, կը կրէ անոր երիտասարդութեան բովանդակ տաքութիւնը, մտքին պայծառութիւնը, զգայնութեան փաստերը: Կանոնաւոր, յստակ, ուղիղ (զաղխացիներուն *direct*), կենդանի, անմիջական: Այսպէս կը գրէր անիկա Մեղին մէջ (Խէկարը 1888ին: Մեղուն՝ 1872ին):

Միւս կողմէն, Նոյնիսկ անթերի ոճ մը շատ շատ միջակ համբաւ մը կը յօրինէ: Ըսել կ'ուզեմ՝ քանի մը կրամի պակասը կամ աւելին հոս ալ կը միջամտէ երբեմն վճռական հետեանքներով: Գրագէտներ չեն գրիթէ իր սերունդին ամենէն հոգեկաւոր անունները, ինչպէս չէ այդ գրագէտը ... Մաղաքիա Օրմանեան: Եւ անուրանալի է որ Յակոբ Պարոնեան գրագէտ մըն էր, ու մեծ գրագէտ մը: Այն ատե՛ն: Անգնիլի նանրամտութիւն պիտի նշանակէր մեծ գրագէտը պայմանաւորել լեզուական յաջողուածքներով: Այսպէս, բացի Զօրայեանէն, որ քարենորոգչական հակումներով կը զառածի գէպի անկնիք արտաշատութիւնը, Զարթօնքին միւս աշխատաւորները լեզուականին

մէջ յսկտակ յաջողուածքներ են, արմատապէս ունեցող մեր գրարարը, վենետիկեան ամենէն զրաօնագեալ պաճուճանքին հետ տիրաբար խաղալու արձակութեամբ մը, այլև ծանր յանգըզնութիւններովը բոլոր նորադանդ առաքեալներու (հրեք անգամ փորձ է կատարուած, մէկուկէս սերունդի գրական փորձառութեանց ընթացքին, լեզու կերտելու) ու կը գրեն իրենց լեզուները պատրանալից առքով մը: Թէ լեզուն ուժ մըն է, արժանիք մըն է, գեղեցկութիւն մը նոյնիսկ, հոռու եւ ընդգիմաբանելէ: Բայց գրագէտի մը վրայ խօսած ատեն երբ լեզուի շնորհներէն դուրս, քիչ բան ունիմ վերհանելի, ահա ողբերգութիւնը: Այս տրտում փորձառութիւնն է որ Ջրաքեանի մը տաղանդը կ'ընէ աշնքան պղտիկ, գրեթէ փրաւոր: Այդ լեզուն խեղճ ու պատառ բան մըն է երուխանին մօտ, բայց մենք անոր դորձը կ'երախտաւորենք շատ աւելի ծանրագնի, քան գրաօնագեալ Ներշապէհը: Գրագէտը կեանքն է: Մի մոռնաք աւսիկա: Բա՛խա՝ եթէ երբեք այդ կեանքը ունենայ նաեւ իրեն պաշտպան լեզու մը. — պարագայ՝ որ զործի մը մեծութիւնը կ'երաշխաւորէ առնուազն քանի մը սերունդի վրայ: Որքան շատ են մեր մէջ անոնք որ այդ լեզուն միայն ունին բայց երկու տարուան մէջ կը հիւննան: Մի մոռնաք Սիպիլը: Միւս կողմէն արժեւորեցէք, ծանրագին չափերով Թիկատինցին որ զուրկ էր այդ լեզուական շնորհներէն: Գրագէտը պայմանաւոր է ուրեմն լեզուէն անդին ալ բանով մը: Թէ լինէն է այդ անդինը, դժուար է առաջին հերթով պատասխան մը յարմարցնել: Կ'ընդունիմ որ Դուրեանի թատրոններուն մէջ ունենայ զոյութիւն մաս մը աւսորժանք, իր սերունդին տաք կիրքերը լուսաւորող, — հոստորեալ, փափուկ, դուռագեղ, վայելուչ արտայայտութիւն մը (որ մասամբ ցեղային ալ շնորհներու կը դառնայ յայտարար): Բայց իրաւ Դուրեանը այդ թատրոններուն մէջ չէ անշուշտ: Զայն գտնելու համար պէտք է իջնալ իր քերթուածներուն: Գրագէտ յղացքին, ըսի, շատ են բազադրիչները: Լեզուականը մէկն է միայն անոնցմէ: Այս ալ բայց ընդարձակ ծաւալ գտնող պատրանքը ան՝ որ ամենէն ընթացիկը դատուած է անիկա, լեզուականը, այդ շնորհներէն: Պարոնեանի համար դորձածուած պարագային: Ողջմտութիւնը իմացական արժանիք մըն է և ոչ թէ գեղացական լրում մը: Ու մենք զիտենք՝ միտքէն առաջ ջիւղերն են որ գրագէտը կը կերպագրեն: Պարոնեան իր սերունդին մէջ մինակն է գրեթէ որ գրելու արուեստի մը հնկնուքին մէջ չըլլայ սպառած իր ուժերը: Հաստատ, իրմէն աւելի օգտապաշտ

Օտեան մը իրեն ներած է զրական փառասիրանքներ, լեզուի, ոճի աղօսներով: Ինչ գէշ կը գրէ Տիկին Տիւսար, առնուազն օտարներու մէջ իրաւ մտածումներ երբ կը փոխադրէ իր վէպերուն իրր ատաղձ: ... Թէ երգիծանքը պարտադրած է այդ ոճը հիմնականին վրայ ինքզինքը կաղապարելու տարաքին, զայն մը՝ զեւթ վտարելու ամէն տարր որ կը վնասէ այդ առաջագրութեան, տեսութիւն մըն է որ կ'արդարանայ: Չունինք Պարոնեանէն ազատ էջեր, մտածման, զգացման, հոգեբանական թափանցումի, ուր գրագէտի մը խորքը, մանաւանդ ձեւը ըլլալին ինկած վերլուծման: Խէկարի մտածումները չեն գար պահանջուած սա ազատութեամբ: Ձէ նկարագրած, որպէսզի տուած ըլլար պատահութիւն բառերը գործածելու իր գիտութիւնը կշռելու (մեր մէջ զրագէտին աւագ յատկութիւններէն մէկն է ասիկա): Կ'ուտամ անունը Սուրէն Պարթևեանին, ոճի մեծ վարպետ մը, որուն տաղանդը ահ ու պատկառանք կ'ազդէ — անշուշտ իր ոճին մէջէն — երբ կը խարանէ, կը խարաղանէ, կը պարսաւէ, բայց որուն զիրը (զրականութիւնը) կ'ըլլայ անկանգնելի հոստորութիւն, երբ կը յաւակնի վերլուծել, պատկերել, նկարագրել: Սուրեն:

ա) — Իր մշակած սեռին մէջ Պարոնեանի ոճին ճիւղերը քիւնը, պարզութիւնը, ճշգրտութիւնը, ողջութիւնը, գործնականութիւնը, անմիջականութիւնը, հալոյրդականութիւնը չահուած, զբրթէ անառարկելի արժանիքներ են զորս զինքը ստուերել փորձողներն ալ կը հաստատեն: Բայց խորհած ունի՞ք միւս ալ իրողութեան որուն համեմատ այդ օրակումները յատկանիշներն են նոյն ատեն ամէն իրաւ զրագէտի:

բ) — Այդ լեզուն կոտուլը (որ ուժէն տարբեր երանգ մըն է: Սխառնութեւ ուժով բայց ոչ կորովի ոճ մը ունի: Վարուժանին ոճը թէ՛ ուժը, թէ՛ կորովը կը համադրէ), համը, նորերը պիտի ըսէին աղուաւ անուշութիւնը, մասնաւորեալ պոլսականութիւնը, չուկայ հառող բայց գռեհկութենէ զերծ առողջութիւնը, 1860ի համատարած տափակութեան և սեթեթեալ զորդամուտութեան մէջ իր քնարական ջերմութիւնն իսկ պահել կըրցող ուրիշ արժանիքները, դարձեալ կը պաշտպանեն մեծ, իրաւ զրագէտի իր վարկը, համաձայն տիպարներու, մտայնութեանց, միջավայրերուն ինքզինքը հարազատ ու առողջ պահող:

գ) — Ձէ հետապնդած շրջանին ընթացիկ ակսորժանքները ուր զրականն ու հոստոսականը կը ժամագրուին, սանկ ու նանկ փառքերը զբքունակ անցեալներուն զորս ոգեկոչելը հիններուն

«ԲԵՐՔՈՎԱՔԱՐ» կը նորոգէ, ու ներկային հեշտանքները Մայիսէ ու լուսինէ, և գիտէք թուումին հասակը: Թացիկ, յաւակնոտ, տարակեղրոն, ամբարիշտ ու «վերէն նայող» զրոյներու փաղանգին մէջ իր լրջութիւնը խառնուածքէ վկայութիւն մը չէ միայն, այլ և գրական հասկացողութեան զօրաւոր փաստ մը: Չէ կշտացած շրջանին նկարագրամոլութիւնը, սոփեստութիւնները խարանդէ, վասնզի գիտակից էր ոճին ու ոչինչ կ'ըսէ բայց կ'անցնի իբր գրական հրաշալիք (Նասգեղի տղաքը, 1875ին): Ոչ միայն այդ: Պարոնեան տառապած է լեզուական օրէնսդրութիւններուն շոշոկանքովը: Ու իբր հակահարուած՝ գրած է ուրանալով բոլոր վարպետները:

Բայց ընթերցողը չի գոհանար այս հաւաստումներով: Կա՞յ Պարոնեանի ոճին մէջ միջին կերպարանք մը որ երեսուն մը տարիներու հոլովոյթը ըլլար արդարացուցած (1850 – 1865 – 1885): Կը զրկեմ ձեզ Պարոնեանի Նէրսիս, Թարգման, Խէկալին: Ու հաստորներուն որոնք կը կոչուին Պոյոյ Եւ Պոլոյ Թաւրոն Դէշ, Աղբայն Զօջէր, Հոհոսէ Զեհարեարը: Ասոնք այն գործերն են ուր աւրեւմտահայ գրականութեան գործիքը դասական կոչուելու չափ կանոնաւոր, հաստատ կազմ մը կը պարզէ, օրուան բոլոր կարիքները գիտաւորելու բաւ ճկունութեամբ մը: Վերերը գիտել տուած էի որ տափակ զրոյներու յատկանիշներն ալ ուրիշ տեղ չեն իյնար: Ու թելադրած՝ քանի մը կրամ պակասը կամ աւելին որոնք միջին մեր բարբառը կ'անձնաւորեն: Պարոնեան կը զատուէր հետեակներու կարաւանէն շեշտ իր ինքնատպութեամբ ինչպէս ճախրասլաց քերթողներու միգամածային դաւկութիւններէն կամ գունախաղութիւններէն իր առողջ, փայլատ ինքնութեամբը: Երուանդ Օտեանի քառուոյն հատորները մէկի կամ երկուքի: Շահողը պիտի ըլլայ երուանդ Օտեանը: Չեմ կարծեր որ ամբողջական գործին (մօտ երեք հազար էջ) վրայ կարելի ըլլար էջեր զեղչել որոնց թիւը անցնէր քանի մը հարիւրը: Կարողացա՞յ արդեօք սա հաւաստումներով արտայայտել Պարոնեան գրագէտին հարազատ տարողութիւնը: Իմ ինչուն պէտք որ չըլլար կարողացած Եղիային չափ: Չունենար Տիւսաբին լայն պարապութիւնը, ուրիշներուն քովնորի աղբիւրները: Պարոնեան գրագէտ մըն է ընդգէմ իր ժամանակին:

Ը.

ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ՀԱՆՃԱՐԸ

Բառը կը գործածեմ պատասխանատուութեան ստիպելով զի տակցութեամբ մը Դուրս եմ վախճն կամ վարանքէն: 1910ին, 1920ին, մարդիկ Երուանդ Օտեանը կը կանչէին Պարոնեանէն զերագոս փառքի մը: Ու ավելոք ինքնահաւանութիւնը զի տեմ թէ կը սնանի կանխողներուն փառքին փոշիներովը: Օտեան աւելի մօտ էր Բարիկի տղոց: Պարոնեան Ասիան էր, «Բիւրիփիլոս» Պոլսեցին, որուն աշխարհին ճակատագիրն էր ջնջուիլ: Բայց մեղադատուել սա բաջաղանքէն առաջ ու վեր կայ դասական չկամութիւնը, ամէն գրականութեան մէջ զիտուած, որով կը ջանանք արժեգրել ամէն մեծատարած փառք երբ ասոր իւրաւատէրը կ'իջնէ գերեզման, այդ լուսապսակը մինչև իր թաղուիլը քաւած չըլլալով: Պիտի կործանենք, խաչակրօրէն ու զլաւարթութեամբ, բոլոր այդ փառքերը, թերևս թաքուն վրէժախնդրութեան մը յագեցումին համար: Գիտէք թէ ինչ ահաւոր համբաւ մըն էր Յակոբ Պարոնեան երբ ողջ էր: Ու իր գերեզմանը, չափազանց թեւադրիչ, կարգ մը փառասիրութեանց հաշտոյն: Այս երկրորդ հանգամանքը նուազ կշիռով աղղակ մը չէ որպէսզի որոշ տաղանդով մարդեր (մասնաւորաբար Ե. Օտեան) օգտուին այդ հոգեբանական վիճակէն և բարձրանան պատուանդաններ որոնց արածնուած չէին կրնար ըլլալ իրենց արտագրութիւններով:

Վասնզի,

Ինչ որ հանճարը կը բնորոշէ, մարդկային գործօնական շնորհներու և իմացական առաւելութեանց բազմազան կերպարանքներուն ընդմէջէն, միութիւնն է, հանգոյցը այն քանի մը յատկութեանց որոնցմէ ոմանք, գրագէտ Պարոնեանի առիթով, անցան վերլուծումի: Տաղանդը, աւելի պարկեշտ որքան արդար տարազ, այդ յատկութիւնները կ'օգտագործէ միջին բայց հաստատ բարեքներու համար: Այդ տաղանդը անպայման կը գործէ օրինակ Արփիարեանի մը արդիւնքը միաւորելով, հաշտ ընելով զայն բանուորին ու շրջանին: Բայց այդ տաղանդը անբաւական՝ բացատրելու Պարոնեանը, պայմաններու նոյն հանգէսէն ծնած զրկթէ, թերևս վաստակի նման հանգամանքներով: Ո՞ւր է անցման գիծը որմէ ասդին մենք ինքզինքնիս կը

զգանք բարեքներու հետ, մեզ չխռովող, բայց որմէ անդին մենք կը թուինք կորսնցուցած ըլլալ մեր գեականին ապահովութիւնը, այնքան՝ այս կիսագունտին մէջ մեր հաստատած բարեքները մեզ կը տպաւորեն խոր, նոր, դժուար յուզումներով։ Միայն կարգացուիլը մէկն էր այդ յուզումներէն։ Սարսափիւր . . . Հանճար—սաղանդ հարցը ակագեմական սնտոիք մը չէ սա տողերուն վրայ։

Կուտամ քանի մը լրացուցիչներ, ոչ անշուշտ նոր կամ ինքնաստեղծ։ Անոնք կը ջանան թեւադրել մտքի վիճակներ ուրոնք մշտային, նոյնիսկ մութ պիտի թուին մեզի, ամէն անգամ որ գրական իրողութիւնները զիմաւորինք ընդհանրական եղանակներով։ Տաղանդը կարողութեանց գումար մըն է, որոնք ոչ միայն ներքին միութիւն մը ունին իրենք իրենց, այլև կը մնան հաշտ շրջապատին ընդհանուր գումարին։ Հանճարը

ա) — Անսովորութիւնն է, կարողութեանց միջինին փոխարէն, ասոնցմէ մէկուն կամ մէկ քանիններուն զերաճումը, ուրիշներուն, մնացածներուն ակարացման գինով մը նոյնիսկ։ Ոչ ոք որ զարմանայ իրապաշտ փաղանգին փառքէն ու վարկէն։ Խումբին ներքին ու արտաքին միութիւնները պարզ էին ժամանակին մէջ։ Պարզ են այսօր ալ։ Անսովոր է Պետրոս Դուրեանը։ Անսովոր՝ Յակոբ Պարոնեանը։ Առաջինը իր մեղքերովը միայն կը կապուէր իր ժամանակին։ Երկրորդը այդ ժամանակին վրայ իր լայն ժխտումներովը անձնացաւ։ Հանճարը, կը հետեւի, իր շրջապատէն զանցումն է, զայն շատ մը կէտերու վրայ խորտակող։ Դուք կարգացիք թէ Պետրոս Դուրեանն ոչ ոքէ կուգար, Պէշիկթաշլեանին հակառակ որ կուգար Ալիշանէն ու Հիւրմիւզէն։ Երբ կը գրէին երկու անդրանիկ բանաստեղծները արեւմտահայ գրականութեան, Պետրոս Դուրեան մռայլ անձանօթ մըն էր ու Պէշիկթաշլեան աստուածութիւն մը։ Անսովորութիւնը, յաճախ հեղինակ տառամաներու, (Աբովեան, Դուրեան, Պարոնեան) չէ կապուած անպայման նորութիւններու, խենթութիւններու։ Կեանքէ ինչպէս գործէ։ Անիկա թերեւ ճակատադրական անընդունակութիւնն իսկ է, կեանքի միջինին հաշտուելու։ Նայեցէք ետ։ Զեր փառաբանած բոլոր համբաւները իմաստուն, առնուազն ճարտար մարդեր են, բոլորն ալ աս ու ան ձեռով իրենց տաղանդը արժէքի վերածած ու . . . վարձատրուած, իրենց սովորականութիւնը համատարբելով իրենց շրջանին։ Փառքը համբաւէն դուրս իրողութիւն մըն է։ Պարոնեան, ըսի վերերը, իր պայծառ լեզուովը, ողջամիտ գաղափարներովը, ժուժկալ խառնուածքովը

ի վիճակի էր եղին, մեղրին մէջ ապրեցնելու իր ընտանիքը: Ինչն էր պակասողը և հետևաբար հեղինակը իր կեանքին անուր ողբերգութեան: Իր կենսագիրները ժլատ են այդ ուղղութեամբ: Բայց իր գործին մէջ լայնօրէն թափանցելէ վերջ, մենք մօտիկն ենք հասկնալու այդ վրիպանքը կեանքէն: Անսովորը Պարոնեանին մէջ՝ իր երգիծող տաղանդը չէր, որ մունկաիկներ, հացկատակներ, հապխաններ կը ծնի յաճախ: Այլ խառնուածքին իսկ գուր: Անիկա յիմար էր իր տեսածները, առանց նկատողութեան, ճակատաբաց պոստալու, տանիքներու վրայէն (որ հոս իր հանգէսները կը ներկայացնեն) ու ստեղծելու ծանր աագնապ: Դուք ազատ էք այս վիճակը վերադատուել բարոյական արժանիք մը ինչպէս: Շիտակ խօսելը պարտք մըն է: Էր: Ե՞րբ, սակայն: Կեանքը չքեղ, խորախորհուրդ սուտ մըն է ու անոր յարմարիլը տաղանդ ըլլալէ առաջ՝ դարձեալ գերազանց պարտք մը: Հաճախը այս սովորական իրողութեան հերքումն է: Ու ատոր համար է որ կը պատժուի: Թէ ժամանակին չըջումովը այդ անսովորութիւնը իր կարգին պիտի բերեղանայ, գործ մը, մարդ մը հասկնալի ընող տարազ մը ինչպէս, չի փոխուիր ճակատագրիը անսովոր մարդոց: Արեւմտահայ գրականութեան մէջ Յակոբ Պարոնեանին խառնուածքը ինչպէս կեանքը, գրական ստեղծագործ ուժը ինչպէս այդ ուժը զեկավարելու իր եղանակը կը մնան ենթակայ այս վարկածին:

Բ) — Անխուսափելիութիւնն է հանճարը: Դուք մի վարուիք թեթեւութեամբ սա վերագրումին հետ: Թաքնը ութը անգամ արգիւտած է լոյս տեսնելէ, ազգային շրջանակներու հզօր միջոցներով, կառավարական հրամանագրերով: Եփրատ, Մեղուն, Խէկաբը կործանած են իր ընթերցողներուն հիացումներուն իբրեւ հետեանք որ կերպարանքը կ'առնէր ձրի թերթին հանդէպ երախտագրութեան: Փաստե՞ր, ասոնք: Անշուշտ: Անսովոր մէկն էր եղիան որ իր գրական խառնուածքը իրագործելու մէջ երբեք ցոյց չտուաւ սա անխուսափելիութիւնը: Երէքա՞ւրբ, Տէրբը օտար միութիւններու հանդէսներ են, եղիային յանձնուած: Խեղճ ու պատառ իր բարձունքները կամայական քերականներու կը նմանին: Ողջ ըլլալին հայոց մամուլին բազմազան տաճարները: Եղիա պիտի երեւայ ամէն տեղ ուր որ բեմ մը կայ՝ ցատկելու, ճերմակ թուղթ՝ լիցուելու, միամիտ՝ խորուելու: Պարոնեան աշխատակցած է քիչ հանդէսներու, թերթերու (Հայրէշէ, գրեւք թէ որն է, Փոք, Կալին) և ջանացած իր բիմը ունենալու, իր հաշուին: Մեղք մը, վայելք մը, ժամանց մը կամ փառասիր-

րանք մը չէր իրեն համար գրելը, ոչ ալ ծանր, sacerdotal պաշտօնագործութիւն մը: Գրելը այդ մարդուն համար անխուսափելի, նակաւագրական արարք մըն էր, որմէ դուրս, նմանները պիտի տառապին: Հիմա տարածեցէք բառը: Գրելը կերպարանք մըն է այդ արարքէն: Հանճարը չի կրնար չընել ինչ որ իր խուլ ձայները կը թելագրեն իրեն: Պարօնեան, քիչ ընդհատներով, դարձած է զրականութեան: Մի շփոթէք, իր գործին ինքզինքը ամբողջութեամբ ենթարկելու միջին, միջակ, հասարակ պարկեշտութիւնը այն միւս վիճակին հետ որ հաւածուիլն է իր գործէն, ասիկա ամէն բոլորէ իր հետ ունենալու, անկէ ամէն բոլորէ լեցուելու, անով շնչելու յաճախանքը, որ բոլոր մեծ ստեղծութիւնները կարելի ընծայող լարումն է, մեր բոլոր ուժերը միշտ սուր, միշտ արթուն պահող, անոնցմէ օգտնելու համար առաւելագոյն իրենց տուրքը: Այս փոքր ընդլայնումին ետեւէն տեսէք Պարօնեանի գրական վաստակը: Ասպարէզ մը չէր լրագրութիւնը մեր մէջ, իր նմաններուն: Կլօք մը, խենթութիւն մը, նորութեան հիմնական փափոս մը: Դուք գրէք ձեր ուղած բառը: Իմ կարծիքով հանճարային յատկանիշ մըն է իր գործէն տառապիլը, այդ տառապանքը հեշտանքի վերածելը, այդ հեշտանքը գերազանց փառքի բարձրացնելը: Մեր զրականութեան մէջ Արփարեան գործեց այս motifsներով, բայց ստեղծեց գաղջ, շատ շուկայիկ ակտորժականերով: Ունինք Զօպանեանը որ ահա վաթսուներկ մօտ տարիներէ ի վեր նոյն կիրքը, անխուսափելի նոյն ծառայող արամադրութիւնը «անթոյլ», երեսն է բերած, բայց պղտիկ տարբերութեամբ մը: Երկուքն ալ կ'աշխատէին հասարակաց գետինին վրայ, հասարակաց քաջալերին մէջը, հասարակաց կարիքներուն համար: Անխուսափելի աշխատանքը, այս լոյսով դիտուած կեանքի միջին զբաղում մը կ'ըլլայ: Մինչև որ անսովորին տազնապը չմնայ կախ, սպառնաղին, աշխատողի մը գլխուն, արածուած չէք հանճարին մտածելու:

Գ) Հանճարը անփոխարինելին է, ամենանհրաժեշտը, ամենանորը, ամենաքեռաւը: Ասոնք ալ մասնաւորեալ որակումներ են: Անոնց իւրաքանչիւրը չեմ բանար: Դուք տուէք ձեզի ազատութիւնը այդ թափանցումը կատարելու ձեր միջոցներով: Հարցուցէք թէ ո՞վ պիտի կրնար գրել, 1880ին, Աղբայն Զոյէրը, ոչ իբր ազգային կենդանագիրներու շարք մը (Հայկա՛ն Նաճա՛նէ, Մարգրէ՛ Լ Իր+, Գրեա՛ն Փոք՛էր, Ու՛րու՛րէն է Կ. Պոլիս առատ թիււով պատկերներ սեւեռած են իրենց էջերէն ներս), այլ այդ գէմքերուն այն կերպարանքները որոնք առաջին անգամ գիրի

ինկան Պարոնեանով: Ունի՞ք, շրջանի հրապարակագիրներուն մէջ, զանգուածը տիրաբար նուաճող, ամենամեծագոյն ուրիշ լրագրող մը որ ուժ ըլլար ու ողբերգութիւն: Ո՞ր էին կարգաւորած մարդիկ Մեծագոյն Մարտիկներու նման ամենամեծ տախտակներ, մեր բարքերը այնքան իրաւ չափով մը արձանացնող: Ունի՞ք, ի թշուառութիւն, իրմէն, Պարոնեանէն գերազանց մէկը:

Այս արագ ցուցմունքներուն միտք-բանին ա՛ն՝ որ անոնց հետ, ետին դժուար է տեսնել բոլոր ժամանակներու ողբերգական, անհասկնալի, հրաշահիւս ու անհունօրէն դժբախտ այն կիսաստուածները որոնք եղան ստեղծումին մարգարէները, ոչ ոքէ եկան, ոչ ոքէ առին (բացի հասարակաց խմորը իրենց գործերուն), բայց այդ նախանիւթը դարձուցին աշխարհին կերպարանքներու տակ զորս ալլես էր կրնար մոռնալ: Իրենց արգիւնքը զուգորդ էր իրենց անձնաւորութեանց, երբեմն աւելին: Յակոբ Պարոնեան միայն տիպարներու ստեղծիչ, բարքերու դպիր մը է, ալ աւելին, այսինքն միտքի կերպի մը, զգայնութեան տեսակի մը ընդհանուր յայտարարը: Ահա այս ու նման թեւադրանքներու մէջէն է որ ինծի համար կը ներկայանայ պարտքը Ետիրեցի պարզուկ տոմարակալը բարձրացնելու մեր գրականութեան մէջ կիսաստուածի մը պատուանդանին:

Զիմ տառապիր հասարակաց հակազգեցութենէն, դատաստանին կշիռէն (որ նժարը երկար ատեն հակեցուց դէպի Ն. Օտեանին փոփոքը): Որոշ չափով տրուած են ձեզի այս կեցուածքին արդարացուցիչ ազդակները: Դուք գիտէք թէ երուանդ Օտեանի գործին մէջ տիրական շեշտը ո՛ր ստիպուած ենք փնտրուի: Երկու գրողները համեմատականի կը մնան երգիծանքի գետինին վրայ անշուշտ և ոչ ուրիշ տեղ: Ու երգիծանքը, ինքնիր մէջ, ինքը իրեն համար ամբոխները զուարճացնող, անոնց հաճելի ժամանցներ հալթալթող մտամարդանք մըն է յաճախ: Անիկա կը լրջանայ երբ հասարակութեան մը ծանրագոյն տագնապները, հանրային կարծիքին մեծ կերպարանքները, բարքերու ծանր, աղէտաւոր այլասերումները թիրախ կ'առնէ իր սլաքներուն: Այս փոքր առաջագրութեանց լոյսին մէջէն է որ կը հրաւիրուիք տեսնել — չիմ ըսիր դատել — երկու գրողներուն վաստակը թէ՛ երգիծականին մէջ մասնաւորմամբ մը, թէ՛ գրականին մէջ ընդհանրացմամբ մը: Պարոնեանի վաստակին մէջ երգիծանքին բացարձակութիւնը հիմնական նկարագիր մը իբրև երբ կ'արժանորէի, աչքի առջև ունէի Օտեանին ընդարձակ գործը ուր երգիծանքը կ'ստիկի մը արժէքովը կը ներկայանար իմ նկա-

տառման: Միւս կողմէն պէտք է մոռնալ որ ամէն իրաւ, բացարձակ տաղանդի, հանճարի նման Պարոնեան կուզայ մեզի տեղի, ժամանակի զանցումով մը: Շրջեցէք սա հաւաստումը, դուք կ'ունենաք տարազը որուն համեմատ Պարոնեանի վաստակին մէջ գրեթէ ամեն ինչ կուզայ իրմէ: Ուրիշ ժողովուրդներու մօտ երկրորդական սեռէ մը, որպիսին է երզնիւնքը, վարպետները կ'երեւան ուշ (Ասիան չէր կրնար հանդուրժել երզնիւնքը, զիտէք ինչու): Պարոնեանի առաջին տպուած գործը (1868) մեր գրականութեան նախաւոր շրջանին կը պատկանի: Խանդավառ, հայրենասիրական, հրապարակադրական, վարժապետական այդ գրականութիւնը անընդունակ էր ստեղծելու երզնիւնքը որ ուրիշ մտավիճակի մը կը կարօտի, առնուազն հանդուրժելի ըլլալու համար: Ուրեմն խեղճ ու պատառ, հացկատակ ու զոհհիլ հեղինանքէն վերջը, անմիջապէս վերջը նոյնիսկ Սվաճեանէն, Յակոբ Պարոնեան Մեղան (նքաւր Ս. Քէլէկեանի թերթին է, 1871ին, ուր Պարոնեան կ'ընէ իր նախափորձերը) մէկ հարուածով կը վերածէ մեր առաջին երզնիւնքի: Տուէք ձեր ուղած որակականը այս կերպարանափոխութիւնը իրազորածող արարքին: Ես չատչեմ տեսնել հաճախայինը:

Բայց սկսողի սա վառքը, սեռի մը մէջ սա բացարձակութիւնը, կեցումաճիւղի մը ետին սա խիզախ նորութիւնը պիտի մնային անբաւական իմ որակումը պաշտպանելու, եթէ երբեք անոնց անդրադարձը սահմանափակուէր արեւմտահայ գրականութեան այդ օրերու տարողութեան, ընկալչութեան: Որքան տարագրեալ են Պէրպէրեանի, Չերազի, Եղիայի ճառերն ու քերթուածները այդ շրջաններէն: Իրողութիւն է որ այդ օրերէն երբեք քառորդ դար վերջը Պարոնեանի սեռութիւնները ոչ միայն չեն աղօտած, այլև կը դառնան հետզհետէ թանկագին, անփոխարինելի, ժամանակին փոշին իրենց բիւրեղացման համար օգտագործելով: Հիննալը մարդկային է: Պարոնեանէն թէքնիք մանրամասնութիւններ (մասնաւորաբար Մոլիէրեան *quiproquo*ն, մենասացական թանձր անհոգացողութիւններ, երբեմն շատ կանաչ, շատ տեղական բարքերէ գրողներ) միայն որոնք այսօր մեզ ձգէին անտարբեր: Մնացեալը կենդանի է, երէկ պատահածի մը թարմութեամբը:

Պարոնեանի գրականութեան ընդհանուր յատկանիշները, անոր երզնիւնքին մայր նկարագիրները մտածմբ բազադրիչներն են անոր գրական հանճարին, աւելի առաջները անցած վերլուծումէ: Չեմ գառնար ետ: Ու կ'աւելցնեմ.

— Մարգն է անիկա որուն գործին մէջ իբր անթառամ fresqueներու վրայ, խտացած կը մնայ ոչ միայն ժողովուրդի մը ամենէն կորնչական մասը, այլև շրջանի մը խմացական մայր մտահոգութիւններուն հանդէսը: Հանճարները միայն նորութեան ասպետներ չեն, այլև ծառալի իշխաններ: Միայն ու միայն այդ ծառալն էր որ Ալիշանին շահեցաւ հանճարային վարկ մը, Մատթէոս Մամուրեան լրագրողը բարձրացուց արժութեան:

— Մարգն է անիկա որուն ամէն մէկ տողին ետին մեր հաւաքական նկարագրէն փշրանք մը գոնէ կը մնայ թրթռուն, դեռ իր ջերմութիւնը անվթար պահող:

— Մարգն է անիկա որուն էջերը մոգական հայելիներ են մեր թերութիւնները, կիրքերը, յիմարութիւնները ընդմիշտ շըրջանակող:

— Մարգն է անիկա որուն գիրքերը մէկ մէկ անխորտակելի քանդակներ են ոչ միայն մեր բարքերէն, այլև թերեւ մեր հոգեկան բոլոր կարելիութեանց պարունակէն:

Ու վերջապէս

— Մարգն է անիկա որուն ողբերգական մեծութիւնը, խորունկ պարկեշտութիւնը, արի ու անկաշառ համարձակասութիւնը, այդքան նախնական պայմաններու մէջ իբր անկարելի գեղեցկութիւն, կը տպաւորեն մեզ, մահաւանդ սա օրերուն երբ գրելը նանրամտել է ու շահարկութիւն, շանքած է ու անուանարկում: Յակոբ Պարոնեան հանճարային գրագէտ մըն է, նոյնիսկ իր դժբախտութեանցը ակօսով:

Եթէ ուզուի մերձաւոր ճշգրտութեամբ տարազի մը կապել այդ հանճարին ամենէն տիրական կարողութիւնը (faculté maîtresse), ատիկա սխալ պիտի չըլլար տեսնել անոր միջին ողջ մըսութեան մէջ, բառը ազատագրելով անշուշտ բարսական, բարոյախօսական, կենցաղագիտական իր թելադրանքներէն, ծանրանալու համար գրական ողջմտութեան մը ընդարձակ իմաստին: Այնքան հակասութիւններ, հերքումներ, դանդաղումներ, չըփացածութիւն և ուրացում, այնքան պղտրկութիւններ, նանրամտութիւն, գէշ ճաշակ ու հաշանք, իր օրերուն, իր գիրքերը *վերածող տեսակ մը անպատասխանատու ցոյցերու վիճակին: Պարոնեան այդ գրականութեան մէջ միջին իմաստութիւնը (*) կը ներկայացնէ, ինչպէս իր օրերու Պոլիսը իր շուկա-

(*) Միջին իմաստութիւնը, ողջմտութիւնը առաջին առումով մը հերքումը կը թուին հանճարային առաքինութիւններուն: Միջինէն վեր, անդին: Այսինքն՝ նոր, սոսմաններ զանցողը: Համաձայն եմ որ Յակոբ Պա-

յովը, մամուլովը, ազգային հաստատութեանց բարդ օրկանիզմովը միջին մըն էր մեր ժողովուրդէն։ Ստոնք ամէնքն է Պարոնեան, առանց մեծ ազմուկի, մանաւանդ մեծ բառերու։ Զեմ երթար առաջ, անոր մէջ հին censeur ողջունելու։ Բայց վըստահաբար կ'ըսեմ որ լայն խաւերու հասած սոսալին իրաւ դրագէտն էր անիկա։ Աւելին։ Նոյնիսկ քիչիկ մը խղմսանքը ցեղին, որ, մի մոռնաք, իր զարաւոր գերութեան մէջ ամենէն աւելի տառապած է խղճմտանքի պակասէն, իր ներսը, իր շուրջը, իր եղբայրներուն ինչպէս զինքը գերեզմարող տէրերուն մէջ։ Պարտուած ժողովուրդները ապրիլ կարենալու համար նման բարոյական զգայարանքներ կը ստեղծեն իրենց խուլ ալքերէն։ Զուր տեղը չէ որ վախցան իրմէն, հաւանաբար ինչպէս կը վախնային մարգարէէ մը։ Դարերու զրկանքէն, կուտամ ճիշդ բառը՝ գերութենէն մեր ժողովուրդը սորվեցաւ սա գիւրազգածութիւնը, զժուար հանդուրժող հոգեկան սա tremper առաւ, ներքին զեղծումներու դիմաց տարապայման կերպով գերզգայուն։ Մեր ո՞ր զրոզին մօտ սա միջին ողջմտութիւնը կը գտնէ սա ընդարձակ հաշտեցութիւնները, ծաւալը, արդարութեան հոռէն ծարաւը, կամ ասոր վրայ ումանթիք հաւատք մը որքան կը հաստատենք ասիկա Պարոնեանին մօտ։ Մարդիկ զինքը կը կարգային անշուշտ վերջ ի վերջոյ խնդալու համար, կանխադոյն համոզմամբ մը սակայն թէ իրենց կարգացածը էր նոյն ատեն արդար միջինը շօշափուած, ներկայ հարցերուն։ Զինքը կը կարգային թերեւ թաքուն ալ սպասումով մը, այդ ընթերցումին ընդմէջէն յադուրդ տալու իրենց արգար փափաքներուն, որոնք իբր հակազդեցութիւն իրենց մէջ կը զարգանային լիրբերուն, յաջողածներուն,

րոնեան քիչնչ բլլայ սեղծած, ինքզինքը արժանի կացուցանելու համար տարազին պսակին։ Բայց ուշագիր թափանցում մը, այդ մարդուն իմաստին, իսկոյն մեղի պիտի բերէր միւս իրաւ փաստն ալ որուն համեմատ Արիստոտէլ իր բարոյախօսական դրութեան անկիւնաքարը կը դաւանէր ճիշդ միջինը (juste milieu)։ Արդարեւ հայ ժողովուրդը ծայրայեղութեանց հանդէս մը դաւանողները սխալի մէջ չեն։ Մէջտեղն է իր անհասկնալի պատմութիւնը։ Երբ այսքան ազգային շեղանքներն ու հանդուրժող (ծայրայեղութեանց հարց) գրողի մը կողմէ կը վերածուի հակադիր իր իմաստին, մենք կ'ունենանք խելամուռ մէջ այդ գրագէտին իրական մեծութեան։ Միւս կողմէն պարտաւոր էք յիշել իր, Պարոնեանին Պոլիսը, այսինքն զայն յօրինող հասարակութիւնը, որ ոչ զինքը կանխող խռովայոյզ խուժանն է ԺԹ. դարու առաջին կիսուն, ոչ ալ իր մահէն վերջ յուսակորոյս, ջարդակոտոր զանգուածն է որուն վերջին թեւերը կ'երկարին մինչև սփիւռքին նսեմասրահը։

Զօջացածներուն ջուրերովը կրկէս իջած : Այս աւազանին ոչ ոք այնքան տիրապէս զգեստնած է մեր մէջ որքան Պարոնեան, կըշտացնելով սպասումը այդ զգեստնումին ակնկառոյց զրկեալներուն, անխրաւուածներուն : Երբ կ'ըսենք որ իր ծաղրը կը սնանէր «Ժողովուրդ» տարրով, կ'ականարկենք սա միջին բարիքին :

Երբ գրադէտ մը այսքան լայն ակօսներով կապուած է ցեղային զգայնութեան միջին աւազանին, ուրիշ խօսքով՝ այնքան կատարեալ կերպով դոհացում կը բերէ զանգուածներուն մէջ մէկէ աւելի տիրական ակնկալութեանց (ամբօխներու հոգեբանութեանց բոլոր motifները կրնաք զետեղել այդ ակնկալութեանց ետին), այդ մէկը, գրադէտ կամ ոչ, ապահովաբար զիծէ դուրս մարդ մըն է, ժամանակը արհամարհող մը, տարեբային մեծութիւն մը : Ուրիշ բան է արդեօք հանճարը : Կը հրաժարիմ սակայն այդ բառով թեւադրելի բազմատեսակ առումներուն, պարունակութեանց հետեւէ : Դիտէք որ համեստ էր իմ նայումածքը, մանաւանդ զգաստ՝ իմ ընդհանրացման ցանկութիւնները ձրի արժէքներու, մեծ շնորհներէ պաշարէն, հայ մեծ արուեստի մը փառքին հետափոյթ : Հաճապէ՛ք ճիշդն է իմ ժողովուրդին դարու մը իմացական իրազօրծումները ենթարկել կշիռի : Ըսի թէ Պարոնեան կ'իյնար այդ իրազօրծմանց զրեթէ սկզբնական շրջանին : Նոյնպէս թեւադրեցի թէ ո՛ր աստիճան իրաւ, զրեթէ անփոխարինելի բարիքը՝ իրմով նուաճուածին : Ու ատրկա հաստատելու համար աւելորդ էմ նկատել անգամ մըն ալ կանչել սա տողերուն սխրագին որքան զմայլելի մարդերը որոնք կը կոչուին Պ. Դուրեան, Մ. Պէշիկթաշեան, Ե. Տէմիրճիպաշեան, Ա. Արփիարեան, Դ. Զօհրապ, Դ. Վարուժան, Մ. Մեծարեան, Տ. Զրաքեան, Վ. Թէքէեան : Ասոնց ամէն մէկուն հետ կը զըրուին հաւաքական որքան բացառիկ տաղնապներ, գեղեցկութիւններ, սուգեր ու մեր ժողովուրդին աս ու ան կողմերէն վրկայութիւններ : Ասոնք ըսելը պարկեշտութիւն մըն է, որ ձեզ պէտք է արգիլէ նայելու քիչ մը աւելի հստու քան անմիջականը : Այդ անուններուն ու մանաւանդ անոնց գործերուն ետին հոգեմասերը շարժման դնող (գրականութիւն մը դատելու ատեն մի մոռնաք դերը այս լարերուն, մի խաբուիք զանոնք բացատրել կամ հերքել յաւակնող աճաբարներէն, համբաւէն կամ քաջքշուքէն համ առնող : Կ'անցնին սիրունդները, իրենց հետ քշելով փրփուրը, աւազը, բայց անզօր կը մնան ցեղային յաւատակը փոխադրելու), բայց չունինք երկրորդ մը որ մեր միջին

նկարագիրները Պարոնեանին չսփռվել մեզի ըլլար պահպանած : Պակսեցուցէք Պարոնեանը արեւմտահայ զրականութենէն : Ոչ միայն մեծ զրազէտ մը պակաս կ'ունենաք, այլև կը կորսնցնէք մեր ժողովուրդին համայնական թելադրանքները : Թէև տարօրինակ ու անիրաւ, կալ Վճիռը արեւելահայերուն, Պարոնեանին գնահատումը monumental բանի մը վերածող : Ի՞նչ բառ ուրեմն պիտի գար աւելի յարմար որակելու այսքան ընդարձակ թելադրանք մը որքան հաճախը որ այս անգամ չի նշանակեր իսկապէս մեծ, զարտուղի, ինքնատիպ, զժախտ մարդը միայն, այլ մէկը որ բախտովն է ծնած լման ժողովուրդ մը իր մէջէն կերպարանելու, զայն հագնելու, հարազատ ու ամբողջական, անոր առաքինութեանց ու մեղքերուն բոլոր սարիքովը :

Այսօր, բարեխառնութեան հիմնական փոփոխում մը պարզ է ըրած այդ չափանիշները : Դիւրին հիմա ինձի՝ մտապատկերել փաղանդին միւս միութիւնները, բարեկամներ ինչպէս հակառակորդներ, որը՝ վարժարանի մը ընծայած բարոյական ամուր պատնէշին ետին, իր գասերուն հմայքին մէջ ինքզինքը տղոց ճամբով քրմացուցած, ճառելով, քերթելով, թարգմանելով, դատելով, երջանիկ ու միամիտ, իր վարկը մարքելով ու իր պատուանդանը ամրացնելով : Մարդիկ եթէ հացը կը զլանան մեր ուսուցիչներուն, չոսյլ են բարոյական կոնզակները տեղացւորներով անոնց արժէքներու սեղանին : Ռեթէս Պէրպէրեան հարուստ չմեռաւ, բայց ազգը սուգի մտաւ իր մահուան հետ : Ուրիշ մը, իր անյադ ընթերցումներուն խայտաբղէտ թելադրանքներուն ընդմէջէն, նմանելու, փոխադրելու, երեսու, թերես օգտակար ալ ըլլալու նոյնքան միամիտ, անյատակ, անհաւատարակչիւ, դերթէ յիմար փառասիրութիւններովը, դարձեալ դասասխօսելով, քերթելով, ճառելով, աստուածանալով : Եզիան ալ հարուստ չմեռաւ, բայց վայելեց, մեծ, եզակի զրազէտի, հանճարային մարդու փառքը, քիթէն գալու չափ : Ուրիշներ, իրենց թերթերուն, բեմերուն, պաշտօններուն պարտադրած ամենազգի մղումներով մշտագրգիւ, բազմազրադ, առնուազն իրաւ յարգանքի ծանր վկայութիւններով իջան գերեզման : Այս մարդոց մէջ տաղանդը կամ մտազրութիւնը չեմ վարկաբեկեր (Համապատկերը ատենց հանդէպ իր պարտքը՝ վճարելու ատեն կը գործագրէ նոյն միջոցը որով երախտաւորուած են Զարթօնքի մարդերը : Կ'ըսեմ նոյն ատեն որ իրենց ժամանակը լիարուստ տուաւ իր հիացումը)(*) , այլ կը թելադրեմ մերկ իրականութիւնը : Բոլոր

(*) Պարոնեան հազիւ հասած է զրական փառքի : Ու տարօրինակ է

այդ մարդերը, Պարոնեանի խուճապները, իրենց աշխատանքը, արժեքը, յիմարութիւնն ու փառասիրութիւնները գէշ կամ աղէկ արժեւորեցին, միշտ գէշ կամ աղէկ վարձատրուելով երբեմն գուշեստով, երբեմն հացով, երբեմն փառքով, գրեթէ միշտ՝ մեծ մարդու հոգակով: Ի՞նչ է առած Յակոբ Պարոնեան այդ ժամանակէն, եթէ պահ մը յաջողինք կուլ տալ ամենէն նուաստ արգահատանքին ամօթը. արգահատանք՝ որ ողբերգական երանգ ալ պիտի ստանար: Իր հիւանդութեան ծանր շրջանը անիկա պիտի անցընէր Աղգային Հիւանդանոցին մէջ: Ու իր զժրախտ հոգին անշուշտ իր թաղման օրն իսկ պիտի լար կարգալով հանգանակութեան կոչը զոր Հայրենիք և Արեւելք բրին ժողովուրդին որպէսզի մեծ մարդուն այրին և յուսահատ զաւակները անօրի չմեռնեին: Հոս է ահա բացառիկ եղերականութիւնը: Ոչ ոք կը ձգտիմ զպատասխանատու նկատել սա տոմարին: Թող ներուրի ինծի որ հոս յիշեմ Բէյլքերլինկի մէկ շատ յատկանշական նախադասութիւնը. «Հանճարը անօրի կը մեռնի»: Գերման վերլուծողը անօթութեան տեսակները անշուշտ ունէր մտքին ետին երբ այդ կարճ բայց խորունկ վճիռը արտասանեց: Մենք անօթիներ ենք փառքէն ու սէրէն, մեղքէն ու սրբութենէն: Կ'ընդունիմ: Բայց երբեմն իրաւ անօթին: Պարոնեան՝ վկայեալ անօթի ու անվաւեր հանճար մը:

Եթէ, երբեք ճիշդ է հոգեբան դպրոցին սահմանը այդ բանին վրայ (Թէոտիւր Ռիպօ այդ կարողութիւնը կ'որակէ hypertrophie մը, իմացական գետնի վրայ, ուրիշ կարողութեանց ներքեւումով պայմանաւոր), ապա ուրեմն արեւմտահայ գրականու-

ասիկա: Անոր համբաւը, ահաւոր ու իրաւ, տարբեր իրողութիւն մըն էր, քանի որ կը յօրինուէր գրողներու շրջանակէն դուրս մարդոց միջոցով: Դրագէտները զայն արժեւորելու cabale մը չէին կազմակերպած: Բայց կազմակերպեցին անոր հանդէպ ուրիշ տրամութիւն մը: Եղիան հազիւ կը յօժարի զայն գրող ընդունիլ: Մամուրեան անոր տաղանդը կ'արժեւորէ ... երգիծանքի մէջ: Թէ մեր քննադատութիւնը զեռ յստակ նըշմարներ չէր իւրացուցած զրական սեռերու մասին, իրողութիւն է անշուշտ: Բայց աւելի քան իրական է միւս փաստը որուն համեմատ հեղինակին հանդէպ մարդիկ նուազ լուրջ կ'ըլլան: Ստեանը, որ լաւագոյն վիպող մը ըլլալուն ապացոյցները տուած է Տառներկու Տարի Պոլսէն Դուրս հատորով, 1910ին ամբոխներուն սպասարկու հացկատակ մը իրեկ կը տպաւորէր սերունդին միջին խղճմտանքը: Պարոնեանի հանդէպ այդքան ալ չենք հաստատեր: Իր մահը թերթերու մէջ ոչ մէկ արձագանգ բերաւ: Ծաղրողը գրագէտ մը չէր: Մամուրեան, Արիշան, Թէրզեան, Պէրպէրեան մահուան հետ աճեցան: Դրական փառքը անոնց զապաղները վսեմացուց: Պարոնեան կը հաւատա՞ր այդ փառքին: — Դպրանիք:

թիւնը Պարոնեան անունին հաին ստիպուած է ընդունիլ այդ գեւ-
րանուն, այլամերժ, ուրիշ ամէն կարողութիւն իր տակը խնդ-
դով կի՛ր՝ Դժբախտութիւն՝ որպէսզի այդ կիրքը ինքզինքը
յայտնագործէր երգիծանքով: Կը հարցնեմ, վասնզի սեռերը
ամբողջութիւններ են, հպատակ իրենց ներքին օրէնքներուն:
Ըսի թէ երգիծողը չէր կրնար ստեղծել: Անիկա հարկադրուած է
մօտէկները կրկնելու: Ծաղրը իր միջակութեամբը, մատչելիու-
թեամբը կը գնէ իր երկրորդական սեռ մը մնալու կորանքը:
Հիմա, չըջեցէք գերերը: Տուէք Պարոնեանի գրական տաղան-
դին լիակիր պատահութիւն, իր թափանցումին՝ աշխարհ մը լայն
ու ընդարձակ, ոչ միայն արտաքին բլաններով, այլ մանաւանդ
այն սփիւռնքներէն որոնց ներքերը, խորունկները կը կատարուին
յանդուգն բախումները գաղափարներուն, հոգեղէն ուժերուն:
Տուէք անոր սքանչելի գործարանին — դիտելու — պատահու-
թիւն կիրքերու դժոխքը իջնելու ու կենալու մեղքերու ճահի-
ճին եղերքը, մէջը, առնելու համար ծանրածանր արտաշնչու-
մները այդ մօրուտքին ու այդ ամէնը վերածելու գրական կա-
ռոյցի մը, վեպին, օրինակի մը համար: Ոչ մէկ կասկած որ մեր
գրականութիւնը պիտի ունենար իր La Comédie Humaineը
(Պալզաք): Հանճար: Գաղիացիք անախանձ տուին մակդիրը
իրենց վէպին այդ մեծ թիապարտին: Մե՞նք:

Կ'երեւակայեմ զինքը, վերաւոր իր հպարտութեան մէջ,
երբ կ'ելլէ դուրս ջոջ աղայի մը մաղաղայէն, ամին մէջ դող-
գըղադին սեղմած գինը իր աշխատանքին, հաւանաբար այն օ-
րերուն մեծիջը, ու կրնաք վստահ ըլլալ՝ իր շաբաթական տըն-
տեսութիւնը: Տո՞ւն, որճարան, թէ տպարան. — այն զլխաւոր
բեւեռները որոնց մէջտեղը ճօճանակի պէս տառապեցաւ իր սիր-
տը: Եւ կամ աշխատանքի սեղա՞նը, ուր իր մուսան, չղթյա-
կապ բայց անհունօրէն աւելի գեղեցիկ, կը պարզէ իր թեւերը,
իր կուրծքին ընդունելու հալածուած անոր գլխիկը, և փոփոա-
լու անոր ականջին քի ինքն և միայն իրաւը, թէ իր թեւերուն
տակ՝ ցնցոտին բեհեղն է ապագային, մանաւանդ ներկան՝ ան-
խորտակելի իրականութիւն երբ վերածուի իրական իր երեսին,
գալիքին, միակ իրաւ կշիռը մեր արժէքներուն:

Ոչ ոք՝ որ ըլլայ ապրած այս ողբերգութիւնը, մեր մէջ,
աւելի խորունկ քան Յակոբ Պարոնեանը: Ու իմ կարծիքով՝ այս
է գիրը, գինը հանճարին:

Թ.

ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ՏԵՂԸ

(ՀԱՄԱԴԻՐՈՒԹԻՒՆ)

Համադարձեցը գրողները վերլուծելու արարքին մէջ է որ կը գնէ իր ճիգին ծանրութիւնը: Համադրութիւնը, իրրեւ բնական հետեանք, փակում մըն է: Պարոնեանի բախտը կ'ուզէ որ իր մասին համադրանքի աշխատանքը դարձեալ պարզէ դժուար, մութ կողմեր: Պարոնեանի գրականութեան յարակից հարցերը — գրական որքան պատմական — իր համադրումին ատեն է որ կ'անձնանան, կը բռնանան: Խօսեցայ այդ գրականութեան լայնքէն, խորքէն, տարողութենէն: Բայց արժէքներու պօստա մը պարզած է տարօրինակութիւններ, ծանր հակադրութիւններու ծնունդ տալով անոր վերջնական գնահատման համար: Իր սերունդին բոլոր միութիւններուն վրայ այսօր գրեթէ դադրած է տարակարծութիւնը: 1911ին Չրաքեանի ելոյթը Պէրպէրեանի փառքին համար, գրականէն դուրս ազդակներու կը մտար հզաւ տակ: Մարդիկ այդ փառարանութեան մէջ տեսան իր ժամանակակիցները ապարժէ ցոյց տալու թաքուն իմաստութիւն մը: Սփիւռքը թաղեց այդ ամէնը: Պարոնեանին շուրջ գեռ յուզումը է խաղաղած:

Անցած է կէս դար այն օրէն երբ անիկա փակեց աչքերը մեր աշխարհին: Բայց իր խորհուրդը, իմաստը եղան ենթակայ զանազան կշիռներու: 1900ին Պարոնեան անուն մըն է, մեռած, անարձագանդ: Սկսող սերունդը կը թափառի Չրաքեանին հետքն ի վեր, նրբութիւններու, ձևի խնամքին, փաղփուէն ու ցուրտ գեղեցկութեանցը սիրով անզուգական քերթողուհիին: 1910ին այդ մոռացումը կը վերածուէր ուրացման: Պարոնեան խղիւզած էր շուքին մէջը Երուանդ Օսեանին: 1920ին արեւելահայերը դայն կը վերագտնեն, իրենց յատուկ անհեթեթ որքան խօսուէն հիաւցումով մը: Դուք գիտէք այս հիացումին հագած մարմինը: Դառնորդ դար վերջը, երբ կը գրուին սա տողերը, Պարոնեան ընկերացած փառք մըն է, թերեւս ընդմիջտ ազատագրուած մարդկայինին յաճախ յիմար կամ չահախնդիր պաշտպանութենէն: Իր մշակած սեւը, միւս կողմէն, այսօր լքուն կըլծանք մըն է, սփիւռքի ընդհանուր բարեխառնութեան գրեթէ անհա-

դորդ (Պետհրաք Օսեանին ալ ամբողջական տպագրութեան ձեռնարկած էր թիւ երկրորդ պատերազմէն տուած)։ Հաճապակէրը, սփիւռքի ձեռնարկ, կ'անդիտանայ սակայն այդ սփիւռքին յեղյակուկ կամ անդոյ ճաշակները։ Արեւմտահայ գրականութիւնը (մինչև 1915) տակաւ իր միածնութիւնը կը ջանայ ապահովել։ Արեւելեանը ոչ միայն գիտագիծերը, այլև իմացական յօրինուածութիւնը այսօր աւելի յստակ են մեզի քան քսան տարի առաջ։ Գրողները կ'անձնաւորուին ու կը թուին գտնել իրենց վերջնական կերպարանքները։ Կեանքը այդ մարդոց և մեր մէջտեղը՝ անկամրջելի օտարութիւն։ Կ'ըսեմ ասոնք որպէսզի Պարոնեանին համագործմբ ըլլայ մտաչելի կարելի ձերբազատումով։ Պարոնեանի կապերը, մեզի հետ, չեն պարզեր այն կոկծալի տագնապները որոնց այրուցքին տակն ենք տակաւին երբ ըստփիւռքի քերթողները կը ջանանք վերածել զիրենք կանխողներուն։ Սիւսմանթօ մը սիրել կամ արհամարհել՝ սփիւռք մնալ կը նշանակէ։ Պարոնեան մը սիրել կամ արժեզրկել՝ պատկանելու փաստ է աւելի բարձր իմացական գրութիւններու։

Անվերածելի, չքեղ երեսթ մը՝ այլևս Յակոբ Պարոնեանը։

— Թերեւս։

Կուտամ Պարոնեանին տեղը

Ա. — Արեւմտահայ գրականութեան մեջ։ Իմ արժեւորմանս իբր յատակ ես ունիմ նուազագոյն մեղաւոր նկարագիրներու պաշտպանութիւնը։ Ատոնցմէ մէկը գրականութեան մը յայտարար հանդիսանալն է կեանքին, ոչ վերացեալ ու ընդհանուր որով և վիճելի կեանքին, այլ այն միւսին որ իբրեւ կճող երեսթ սանկ կէս դարու մը հասակով կուտայ ու կ'առնէ, կը ստեղծէ և կը թաղէ, իր կարգին քաջուելու համար ժամանակին ետին։ Կեանքը ոչ միայն խորհուրդ մը չէ սա տողերուն, այլ ոչ իսկ խորհրդանշան։ 1850էն մինչև իր մահը Պարոնեան մշտաբաց նուազարանի մը նման առաւ ու արձակեց այդ կեանքին բնութաւոր թելադրանքները։ Արժէքաւոր՝ այն գրագէտը որ իր գործին ներքը աւելի թիւ մը յաջողեցաւ խտացնել այդ կարգէ թելադրանքներու։ Ու վերագրումը վերածեցէք իրողութեան։ Բացէք յիսունի մօտեցող հատորները Ալիշանին ու ըսէք թէ ինչ է ձեր գտածը հայ կեանքին ընդհանուր թելադրանքներէն։ Պիտի գտնէք որ այդ գործը ծանրօրէն վիրաւոր է իր պակասովը, իր ժամանակէն։ Անցեալին վրայ իր լուսարձակումներուն տարու-

դուժթիւներ։ Աս ալ անբաւարար։ Հետեւութիւնը պարզ։ Ալիշան
չէ այն հանգամանաւոր, արեւելահայերը կ'ըսեն՝ որակեալ գրա-
դէտը որուն գործին վրայէն ինծի ըլլար ներկիւր ընդհանրացում-
ներու բարձրանալ, բոլորն ալ արեւմտահայ գրականութեան թե-
ւադրանքներէն, բայց նոյն ատեն ալ՝ ընդհանուր հայ գրակա-
նութեան յատկանիչներուն հաղորդ։ Կ'առնեմ երկրորդ օրինակը
Պետրոս Դուրեանէն։ Հոս թէն ծաւալը նիհար կը ներկայանայ,
բայց որակը կը նկատենք ազնուազոյններէն։ Այն ատե՞ն։ Կը
նորոշի՞ ինծի հայ ժողովուրդը գտնել այն պայծառութեամբ,
ճոխութեամբ, իրաւութեամբ որոնք խնդրական չեն երբ կը
վնտռուին Երուսանի, Ջօհրապի, Տիկին Եօայեանի գործերուն
ներսը։ — Ձեմ կարծեր։ Վաղամեռ քերթողէն իր թախիծը, ե-
րեակայութիւնը, կենարար զգայնութիւնը, պատկերակերտու-
թիւնը արժանիքներ անշուշտ, որոնք իր վրայէն կրնան արձակ-
ուիլ գէպի իր ժողովուրդը։ Բայց զանգուածը այդ ամենէն տար-
բեր միայն կ'օգտագործէ, այդ ամենուն կ'աւելցնէ ինքզինքը
մանաւանդ, իր ընդարձակ, գրեթէ անհուն զանազանութեամբը։
Պետրոս Դուրեանի երգերուն տարողութիւնը, իր անձէն դուրս,
կը տեղունի, մանաւանդ երբ պահանջկոտութիւնը գործադրենք
զրական առաքինութիւններուն, որոնցմով գրագէտի մը գործը
ազգային մեծարժէ ժառանգութիւն մը կը դառնայ։ Ան որ չորս
հինգ դար յետոյ պիտի կարդայ օրինակի համար Տրդատեան (ինչ-
պէս կը կարգանք Նախահաշ Կապառը, գրուած մեզմէ երկու ան-
գամ չորս դար առաջ), պիտի համակրի այդ քերթուածին մարդ-
կային իրաւութեան, բայց պիտի տառապի պակասին համար այն
զգայնութեանց, թեւադրանքներուն որոնք զրական յիշատակա-
րան մը կ'արժեւորեն ամենէն առաջ ժամանակի մը ներսը, կ'ը-
նեն զայն «հայելին» անձէն վեր, աւելի տարածուն ապրումնե-
րու։ Յետոյ կան զուտ զրական հարցեր։ Ձեմ կրնար արեւմտա-
հայ գրականութիւնը որոշադրող ամենէն տիպարային ձգտում-
ները դարձեալ հաստատել Ալիշանի մեծածաւալ գործէն ներս,
ասիկա ճիշդ այն պատճառով որ այդ գործին ետին չկայ ժողո-
վուրդ մը, ինչպէս կայ այդ ժողովուրդը Ռաֆֆիի, Շիրվանզա-
դէի, Երուսանի, նոյնիսկ իրրեւ ծաւալ այնքան աղքատախնամ
Ջօհրապին ետին։ Ո՞ր ժողովուրդին զաւակն էր քսանամենի
այնքան տաք, խորունկ բաներ ըսող տղան։ Շատ են սահման-
ները զրականութիւն մը նուաճելու։ Խնդրական, յաւակնոտ,
գետնաքարշ այդ թղթեղէն օրէնքները կրնանք յանձնել զանոնք
հեղինակողներուն վայելումին։ Եւ գոհանալ աւելի համեստ ցան-

կուլթիւններով: Կարգաւ, օրինակի համար, Պարոնեանի սերունդին բոլոր վաստակը, հետն ըլլալով Պարոնեանն ալ անշուշտ, ու այդ ընթերցումին ձեր ներսը թողած տպաւորութիւնները դասաւորել, կազմակերպել, գրականութեան մը դերը լուսաւորող քանի մը հզօր ձգտումներու ետեւէն: Ինծի կուգայ թէ ձեր այդ փափաքը պիտի յագեցնար, մօնէն աւելի պարզ ու ամբողջական կերպով մը, Յ. Պարոնեանէն: Այս հաւաստումները, օրինակները բաւական՝ ցոյց տալու համար իմ հիացումին կշիռը, իմ գնահատման չափերը, երբ կը կիրարկեմ զանոնք այլեւ մենէ տղատաղրուած գործերու մթերքին ու զէմքերու թելադրանքին վրայ: Ամենէն մեծ բարիքը, ուրեմն, արեւմտահայ որեւէ տաղանդաւոր գրագէտէ մեզի ժառանգ ինկած, իմ գնահատմանս մէջ բարիւն ե կեանքի, կեանքի մթերքի: Ունիք ձեր բոլոր ազատութիւնը այս հաւաստումը հերքելու, զիս կործանելու նոյն իսկ մեր գերագոյն փառքերուն համայնական կեանքէ նիհարութեան փաստը օգտագործելու համար ընդդէմ այդ չափերուն, սպառնալ ինծի մանաւանդ մեր քերթողներով որոնց գործը յայտարարած եմ իբրեւ գերագոյն յաջողուածքը արեւմտահայ գրական ճիգին: Կ'ընդունիմ ձեռնոցը, իբրեւ մէկը որ իր ժողովուրդին գրական ճիգը ոսնկ տասնըհինգ դարու վրայ ուսումնասիրած է կարելի պարկեշտութեամբ, խղճատութեամբ ու իր աշխատանքը պահած պարկեշտութեան ձայնին մէջ: Ըստ այդ ճիգին, ես գտեր եմ գեղեցկութիւններ, նոյնիսկ մեծութիւններ ու ցաւեր եմ ցաւը իմ ժողովուրդը շօսելու: Ըրէք Փարպեցին աւելի իմաստուն գիտող մը: Դուք կ'ունենայիք այդ ժողովուրդը ե ոչ թէ անոր շուքերը: Փոխադրուեցէք արեւմտահայ գրականութեան մեղամօտ, հանրածանօթ շրջանակը: Ձեզի կուտամ որտազին ազատութիւն որպէսզի հեշտանաք ձեր հիացումներուն, խանդավառութեանց մէջ հանդէպ Դուրեանի, Երուսխանի, Զօհրապի, Մեծարեւելի, Վարուժանի, Զրաքեանի, Թէքէեանի ժառանգութեանց որոնք ուրիշ կողմերով ալ ուշագրաւ եղան բայց որոնց գումարը մնաց անբաւական մեր կեանքը վրկայելու իրենցմէ վեր, վերջ: Ու իբրեւ այդ բարիքին տէրերը երբ զիրենք կ'արժեւորեմ, կը պահեմ իմ համեմատական հանգարտութիւնը: Պարոնեանին բարիքն է որ զիս կը մղէ որտագին խոստովանութեանց: Դուք հազիւ կը կասկածիք թէ ո՞ր աստիճան սուղ բան է կեանք: Այդ է պատճառը թերեւ որպէսզի քիչ տեսնէք, թեթեւ կշռէք արժէքներ՝ որոնց տարողութիւնը կ'անցնի անդին ոչ միայն անձե մը, երջանակի մը, այլեւ թերեւ

ժամանակի մը, քանի որ անմիջականը, մասնաւորը, մօտիկը կը պահեն ձեր վրայ աւելի հաստատ ձգողութիւն մը։ Պարոնեանով փրկուած կեանքը առնուազն երեք քառորդ դարու ծաւալ ու խտութիւն ունի։ Վերջուցէք կեանքի այդ մթերքը արեւմտահայ դրականութեան շտեմարանէն։ Ձեր կարծիքով թերեւ խնդալու տալիքներ կ'ըլլաք զոհած։ Առնուազն ապահովութեան մէջն էք որ ծանր, թանկ գեղեցկութիւններ չէք վտարած անկէ որպիսիները կազմելու էին Դուրեանին տաղերը։ Կարճ կը տեսնէք սակայն ու արագ կը դատէք։ Պարոնեանին պակասը կը նշանակէ պակասը կեանքի մը համապատկերին որ օտարոգ բաներէն մեր մէջ խնալիք հեշտանքը կը մատակարարէ։ Անցէք հայոց մատենագրութեան ընդարձակ ամայքներէն ուր մարդու պակասը այնքան ծանր կ'ընէ ձեր դժգոհութիւնը, ու խորհնցէք բարիքին զոր մեր պատմիչները պիտի ըլլային գործադրած եթէ գրէին կեանքին առաջագրութեանց ընդմէջէն։ Ըսի անգամ մը թէ հարիւր տարիներ անցեր են, օրինակ, Ֆրանսայի պատմութեան վրայէն որ անցնող դարուն կէսը կը յօրինէ։ Արդ, ուսումնասիրողները կը հաւատան թէ այդ կեանքը կ'ապրի La Comédie Humaineին մէջ, աւելի կատարեալ որքան չէ այս ապրումին փոստը պաշտօնական պատմագրութեան մէջ, միշտ Ֆրանսայի համար։ Ու դառնալով մեր գրականութեան, փնտռեցէք հայ քաղքերին, մտաւորականը, հոգեւորականը, պարզ մարդերը նոյնիսկ մեր գրողներու գործէն ներս։ Դուք զանոնք կը գտնէք ոչ երուանդ Օտեանի թերթօններուն, ոչ ալ Արփիարեանի ծաղրանկարներուն կամ թացիկ պատկերներուն մէջ։ Անոնք կան, պայծառ, ամբողջ, անվերածելի՝ Յակոբ Պարոնեանին գործին մէջ։ Ինչ չափանիշներ ալ գործածէք գրագէտ մը կշռելու, զուք չէք կրնար արժեզրկել կեանքին գերազանց վրկայութիւնը, քանի որ գրական նորոյթը կը հիննայ այն արագութեամբ սրով եկած էր, մինչ կեանքին նկարագիրներէն է գանդաղ չըջափոխութիւնը։ Կեանքը ամենէն թանկ երախտիքն է մեզի շնորհուած։ Արեւմտահայ գրականութիւնը չունի երկրորդ, ուրիշ անուններ այդ երախտիքը մեզի պարտադրող որքան էտիրներեցի ու քննարկի հեղինակը, ինչպէս կ'ըսէին Պոլսեցիները։ Կեանքի բարիքէն զատ կայ բարքին բարիքը որ տարբեր բան է։ Դրագէտ մը որքան հաստատ խաւեր ունենայ իր տրամագրութեան տակ բարքերէ, այնքան նուազ կը վտանգէ իր միւս քիչ մը առածիդ շնորհները։ Ներշնչուելը թող դար մեզի բարքին բարքովը, կ'ըլլար կարկած բոլոր ընդդիմութիւնները ու անգայ-

տացուցած իր դրեկու եղանակին անսովոր հեշտանքները, կը յիշէք անշուշտ որ մեղադրեցի Պարոնեանը թէ իր տիպարները չէր մշակած, զոհանալով անոնց պարզ ծիծաղելիով: Մեղադրեցի իր զռահկութիւնը, գրականութեան հետ հաշտուելու անընդունակ: Բայց այդ մեղադրանքներուն չընկերացուցի հաւանական չքմեղանքը: Ձէ՞ր կարելի որ Պարոնեան կատարած ըլլար այդ զիջումը կեանքին աւելի մօտ մնալու համար: Ի վերջոյ մարգէն արժէք է իր կարողութիւնը, կորստականը ազատելու: Երբ կը ստեղծենք, վտանգներու կը մնանք ենթակայ, առդին կամ անդին իշխուի: Երբ կը պահենք, կը պահպանենք, այդ իսկ արարքով մեր փրկածը, սեռածը անկողնոյս բարիք մըն է մեզմէ ետք, ուր ալ իշխանք: Դուք զուր տեղը պիտի թափառիք մինչև Պարոնեան հասնող շրջանին բոլոր ծաղուծուկերը, ոչ թէ Պարոնեանին մօտ դիտուածին նման առատ առատ բարքեր ողջունելու, այլ գտնելու սանկ իրաւ մարդեր, որոնք ապրէին իրենց ժամանակը: Ձեմ դառնար ետ, այդ մարդերը իրենց ամենէն ընտանի պաշարին մէջ փնտռելու, քանի որ մեր վէպին հերոսները, մինչև Զօհրայ, վերացական անձնաւորութիւններ են: Յետոյ, ի՞նչ է ինքնին քանակը այդ վէպերուն որոնցմէ ոմանք չեն իսկ պատկանիր արեւմտահայ գրականութեան (Տիւսարի բանգագուշանքը, Մամուրեանի եղջերուաքաղը): Ձէք վարձատրուի՞ր երբ կը զիմէք քերթողներուն որոնք բնակիչներն են կամ պատմութեան, կամ վերնաշխարհին: Ու քրոնիկը, իբրեւ սեռ, անբաւարար է այդ օրերուն իր սխալներուն մէջ սեղմելիքէն տարբեր մթերք մը ազատագրել: Ուզէք չուզէք Արփի Խահէրը, Մարգի Լ Իբը, Հայկան Նահանգին պիտի նետէք մէկդի ու հաստատէք ձեր պահանջած կեանքին ու բարքին բարիքները, թէկուզ կոտորակային ու անբաւարար, Պարոնեանի վաստակին մէջ: Յա՛ւ էր անշուշտ սա սահմանափակումը: Որքան մեծ մեր երախտագիտութիւնը բոլոր անոնց որոնք լման դրութիւններ կը փրկեն կորուստէ (օտար վէպին մեծ վարպետները): Բայց մեր պայմաններուն մէջ աւելին պահանջել էտիրները լրագրողէ մը, պիտի նշանակէր բռնաբարել մարդկայինին սահմանները: Պարոնեանի հանճարը: Մի աճապարէք: Ձեզի չափ ետ ալ գիտեմ որ հանճարային դրագէտի մը փառքը չի կրնար վստահուիլ բարքերու բարիքի մը, ասոր պաշտպանութեան: Բայց կը մնամ զգաստ, մանաւանդ զգոյշ բառին ետեւ տրուած թելադրանքները փորձարկելու մեր գրականութեան վրայ, որ, հարկ կայ ճշդելու, մերն է, այսինքն մեզմով զոյաւոր կարելիութիւն մը:

Այդ գրականութիւնը համաշխարհիկ մեծ փորձարկութիւն մը չէր որպէսզի հոս գործադրելի եղանակներ այցելէին իմ մտքին: Մի մոռնաք որ իմ առածներէն մէկն է «մենք մեր եղով»: «Մեր կշիռներով»^(*): Արեւմտահայ գրականութեան մէջ Յակոբ Պարոնեան մզմաներով հետու է հոկտոբրներէ, աճապարարներէ, քերթողներէ, նոյնիսկ օրը վաճառող օրագրողներէն ոչ միայն բարքերու սա բարիքով, այլև իր գրելու արարքին մէջ գիտուած ողջմտութեամբ, պարկեշտութեամբ: Ի վերջոյ փոքրիկ փառք մը չէ ամբողջ շրջան մը փոխադրել յաջողիլ արուեստի կալուածի մը այնքան անկայուն մարդէն ներս, առնել իր բազուկներուն

(*) Ունինք գրողներ որոնք չեն հանդուրժեր սա ճակատագրական հանգամանքը. — մեծ գրականութեան մը մեծ ժողովուրդով մը պայմանաւոր մնալու անդիմադրելի իրականութիւնը: Կոստան Զարեան կը սիրէր օգտագործել սքանտինաւեան երկիրներու համեմատական փոքրութիւնը որ արդիւք մը չէր կրցած հանդիսանալ իպսէններու, չամսններու, Պրանտէներու միջազգային փառքին: Գոփէնհակի ակադեմիան ուրիշ նպաստ տեսութեան: «Մեր եղը» մեր եղն է, այսինքն՝ գումարը այն անողոք պայմաններուն որոնք, ընդդէմ բոլոր մեր տաղանդին, հանճարին, կը միջամտեն որպէսզի մեր հանճարները անբաւական մնան ոչ միայն իրենք զիրենք լրիւ իրագործելու, այլև գործադրեն քիչ մը աւելին քան մեր ժողովուրդին ընկալչութիւնը: Եթէ երբեք մենք կը զըտնենք Պետրոս Դուրեանը որ կը զանցէ մեր գրականութեան սահմանները, մոռնալու չենք որ այս զանցումը տեղի կ'ունենայ քնարերգութեան մէջ, ուր անձը ոչ միայն բաւեղ, այլ հիմնական տարրը կը կազմէ ու կարօտ չէ, որոշ չափով, արտաքինին: Բայց գրականութեան, արուեստներու միւս տեսակները անկարող են արհամարհել շրջապատը որ հոս համանիշ է քաղաքակրթութեան մակարդակի: Ինչո՞ւ Թշուառները (Դուրեանի խաղ) ինքզինքը չէ ազատագրած, Արշակ Մերուդները (Թէրզեան, Նար-Պէյ, Պէշկիթաշեան) մնացած են հասարակ խօսքերու հանդէս: Պատասխանը ինչնարեւարար տրուի մեղի երբ մեր քաղաքացիական քաղաքացիները (Մխիթարեան վարդապետներու ճամարտակ հոկտոբրութիւնը), մեր հասարակական կ'ներթաղ իւրեւ ազգային բարերար), մեր դերասանները (որ հազիւ քանի մը իրաւ անունէ ու ահաւոր մեծամասնութեամբ մը ասկէ անկէ հաւաքուած սիրողներէ կը բաղկանայ) նկատի առնէք իրենց հարկու փաստերով: Նոյնն է պարագան վէպին: Այս ժողովուրդը չի կարգար (չունի այդ լիւսին ժամանակը), կամ շատ լատ թերթին կը կարգար: Տալ անոր թերթինէն վեր գործադրութիւն, կը նշանակէ չկարգար: Ինչպէս կը տեսնէք, մեծ ժողովուրդի վարկածը հանդէս մըն է նիւթական պայմաններու: Ու այդ պայմանները տաղանդին չափ զեր ունին երբեմն արուեստի գործին կեանքին վրայ: 1890ին Մուրիէ՞ն մը Պոլսոյ հայ հասարակութեան համար: Մի մոռնաք որ Փրանսացի հանճարեղ կատակերգակը ինքզինքը իրագործելու համար պարտաւորուեցաւ անընդհատ պայքարիլ մեծերուն դէմ ու կիներուն դէմ (որոնք այդ օրերուն պաշարը կը կազմեն) ու առանց լուրի փ.ի անձնական միջամտութեան, պաշտպանութեան, ճակատագրուած էր կործանման: Պարոնեան այդ արքայական պաշտպանութեան տեղ պատրիարքական ու ճոջ-աղաղական յարձակումները ունեցաւ իրեն ճամբուն վրայ: Պատիկ ժողովուրդը իրաւ է որ կ'ազդէ մեծ գրագէտին վրայ:

մէջ շրջանի մը կիրքերը, մեղքերը, յիմարութիւնները և կարելի քաղցրութիւնները, զուարթ ու լաւատես արամադրութիւնները, երազներն ու պատրանքները, ու զանոնք փրկել զէթ կարճ յաւիտենի մը համար: Հազար տարի վերջը թերեւ Պարոնեանի գործէն երգիծանքին աղը, համը փոշիանան ու ցնդին, բայց այդ կեանքը կը մնայ իբրև անկորուստ յատակ: Ունինք դասական գրականութեանց մէջ Արիստոփանի, Թէոփրաստի գործերուն փաստերը: Խորհեցէք հիմա արժէքին զոր Պարոնեանի աշխարհը պիտի ըլլայ պահած մեր շրջանէն: Այսօր իսկ սփռուքը կարօտն ունի այդ կեանքին: Ու Պեհրասը երբ զայն կը խմբէ վերջնական ծածքի մը տակ, յայտնած կ'ըլլայ Պարոնեանին ոչ միայն արժանիքը, այլև տեղը հայ գրականութեան մէջ:

Համադրումը ըսի թէ գծուար ձեռնարկ մըն էր անհամադրելի տարրերու վրայ: Յակօր Պարոնեան կը պատկանի իր Երզանիկ, մեղի, այսինքն զրադէտ մը ազատագրող երրորդ սերունդի մը, ու տակաւին սերունդներէն վեր, ամբողջ ժողովուրդի մը (անցիալն ու ապագան ներս առէք այս տարագէն): Երբ ընեմ փորձը զինքը տեսնելու և իր գործը դատելու իր անմիջական շրջանակին մէջ (գրողները), ինքզինքս կը դանեմ այցուած մէկէ աւելի արտօնութիւններէ բայց մանաւանդ խորունկ հաճոյքէ մը: Դժբախտութիւն՝ ստիպուած ըլլալ հաստատել որ 1870ին, 1880ին մերինները գրականութիւնը ըլլային վերածած այդ աստիճան փրփուն խաղարկութեան մը, իրենց առաւել կամ նուազ փայլուն հասերուն ցուցադրումին, խելքերուն տարփողումին: Մօտ երկոտասանիկ մը անուններ կը միջամտեն այդ խաչակրութեան, խաղարկութեան: Չեմ դառնար ետ սերունդը յօրինելու: Դուք տեղեակ էք անոնց տաղանդներուն տեսակարար կշիռներուն: Ու ինծի հետ էք այդ չքեղ ուժերէն մեղի հասած մնալուն արդիւնքը ափսոսալու իբր անկշիռ, առնուազն չափազանց ճիղճ: Ի վերջոյ Թէրզեան մը իր գիւտերը չկաղմեց որպէսզի տաղաչափութեան սոսկ փայլուն օրինակ մը ըլլար տուած մեղի: Ու չգրուեցան Տիւսարի վէպերը ապացուցանելու համար որ տիկինը կարգացած էր տը Սթալ, Ժորժ-Սան, Հիւկօ: Ու ասիկա այսպէս խումբին բոլոր ջոջ միաւորներուն համար: Յետո՞յ, Բայց աս կորանքին զիմաց անխառն հպարտութիւն է ինծի համար վերջապէս ընել հաստատումը գործի մը որ հակառակ բոլոր արգելքներուն (ծնունդէ, դարգացումէ, գրական ճշուումէ, արտաքին ազդակներէ) մեղի թելագորէր հասկացողութիւն մը ոչ միայն լուրջ, իրաւ, առնուազն ողջամիտ գրականութեան մը գործաւորի

մը, այլևս ըլլար երկնուած այդ պայմաններուն որոշադրականութենէն անդին, վեր, հանճարային մենութեան, մեծութեան, յանդգնութեան սահմանամերձ։ Որքան ալ փոքրիկ յաւակնինք Պարոնեանի գրական վարկը, աճեցնենք անոր մեղքերը, խորանարդենք անոր գռեհկութիւնը, հաստութիւնը, աներբութիւնը, անկարող ենք անոր կառոյցին հիմնական փաստը, կերպարանքը և այլևս փառքը այլայլելու։

Կ'ընդունիմ որ բարձր երակին, սեղծագործ նորութեան, ընդարձակ մարդկայնութեան բարիքները իր գործին մէջ մեղի թուին անբաւական։ Կ'ընդունիմ որ այդ գործը չըլլայ թարգմանելի (թարգմանելիութիւնը արհամարհելի ազդակ մը չէ անշուշտ, բայց ապահով արժեքաւոր մըն ալ չէ յաճախ), ինչ որ արժանիք է ու տկարութիւն նոյն ատեն։ Բայց իմ ինչո՞ւն պէտք չափազանց նրբենի, իմացական ալ տարրերով հարուստ նշմարանքները Արփիարեանին, մանաւանդ Օտեանին երբ ես կը կենամ ամբողջականութեան կալուածին վրայ։ Պարոնեանը իբրեւ ծաղրող միայն արժեւորել, զայն չհասկնալ կը նշանակէ։ Այդ մարդուն արժեւորման մէջ մուտք ունի միւս հիմնական տարրը, — ժամանակ մը, ժողովուրդ մը կորուստէ փրկած ըլլալու այնքան թանկ, այնքան անփոխարինելի բարիքը։ Աւելին։ Օտեան, Արփիարեան, Միքայէլ Կիւրճեան, Առանձար չորրորդ մէկ իբրեւ քանակ մեղի չեն ձգած Պարոնեանին չափ։ Ու բարեբերու բարձր նրբութիւնով, *élégance*ով չէ որ կը բարձրանայ իմաստի փորձեցէք չորս հեղինակները իրարու աւելցնել, հաոնելու համար պարզ խաւի մը — օրինակ՝ առեւտրականին — առանձնացման։ Պիտի գլաք ձեր տկարութիւնը նման աշխատանքի մը պահուն, ձեզի պակասող նախանիւթէն յաղթահարուած։ Փորձեցէք նոյն աշխատանքը Պարոնեանի միջին իսկ ծաւալով մէկ կտորին վրայ։ Պիտի գտնէք որ այդ քիչին մէջ ալ այդ մարդը տուած է կարգին, խաւին ոչ միայն հիմնական երեսները, այլևս գրած թեւադրանքներ որոնք այդ կարգը կը տարածեն դէպի ամբողջական պարագրկումը ժողովուրդի մը։ Երգիծանքը այն գետինն է ուր քանակը ծանր կը ճնշէ, ու երբ Պարոնեանի մօտ եղածին նման քանակը ըլլայ համազօր կեանքին։ Հետեւութիւնը պարզ է։

Պարոնեանի տեղը արժեւորելու համար սա նախամուտէն վերջ, կուտամ կշիռը արեւմտահայ գրականութեան կարևոր երգիծողներուն, սրբազրելու համար թէ՛ անարդար հէքեաթներ, թէ՛ լուսաւորելու համար գերազանցապէս գրական տաքնապ մը։ Ըսի թէ 1910ին մարդիկ մոռցած էին Պարոնեանը, Օտեանով

յղփանալու համար: 1900ին Արփիարեան և Միքայէլ Կիրճեան կը տիրէին գրական հրապարակին մէջ, Պարոնեանը մոռցնելու բաւող փառքերով: Առաջին մեծ պատերազմէն յետոյ, շնորհիւ արեւելահայերուն, Պարոնեան վերստացաւ իր վարկը: Թէ այս վերադիւար կը հպատակէր գրականէն դուրս ազդակներու, ինծի համար չի կազմեր էականը: Պարոնեանին նսեմանալուն մէջ դործօնները տուեր եմ կանխող էջերուն: Վերադիւարը չգործադրուեցաւ արեւմտահայերուն կողմէ, վասնզի սփիւռքը իր զբաղումներուն մէջ հազիւ հազ քիչաւ զիջում թաղելու: Թաղուածները հանել զերեզմանէն՝ այդ աղոյց չէր խօսեր: Հասարակէրը, իբրեւ հաշուեյարդարը արեւմտահայ գրականութեան, պարտքին տակը կը զգայ ինքզինքը այդ զտուածումները և ուրացումները սրբազրկելու:

Կը սկսիմ Արփիարեանէն:

ա) — Արամիտ, կճան, կիրքի որոշ մթերքով, բայց անսրբազրկի կերպով լրագրող, այսինքն անիրաւ, իր խելքին միայն հաւնող ու զիրքերուն բառովը՝ յանձնապառտան, ու արդար բառով մը՝ հոսհոսութեամբ անկանգնելի կերպով վիրաւոր Արփիարեանը բազմերես աշխատաւոր մըն է: Մենք շատ մօտ ենք իր գրական բարեխառնութեան, որպէսզի յաջողէինք պահել անհրաժեշտ անզգածութիւնը, յաւակնոտ տարազով մը՝ առարկայականութիւնը, մեր դատումին, զնահատման մէջ երբ կը գնենք այդ անունով մեզի հասած գործը արժէքներու սեղանին: Բայց այդ անպատեհութիւնէն զերծ է Արփիարեանի երգիծական վաստակին կշիռը: Այս մարդը, պէտք է անմիջապէս ընել սա ճշգրտմը, իբրեւ ծաւալ քիչ բան է ձգած երգիծանքէն, նմանելով Օտեանին, այս մարդին վրայ, յիշեցնելով Մ. Կիւրճեանը դարձեալ որ իր մուտքը քիչաւ գրականութեան մէջ յըստակ կերպարանքովը երգիծող գրագէտին, պահեց որոշ տարիներ նոյն նկարագիրը, բայց հետզհետէ ինքզինքը արձակեց գրական, քննադատական, հրապարակագրական, զուտ թատերական ձեռնարկներու փառասիրութեանց մէջ: Արփիարեանի երգիծանքը կը պարզէ որոշ զանազանութիւն, միջավայրէ որոշ ընդարձակութիւն, տիպարներէ որոշ առատութիւն: Բայց այս վերադրումները կը մնան իրենց տառական թելադրանքին մէջ: Մի փորձուիք մտապատկերել այդ բառերուն ետին այն ամէնը ուրոնք Պարոնեանով մը կը զառնան ծանրակշիռ իրողութիւններ: Արփիարեանի երգիծանքը դարձեալ որոշ միութիւն մը կը պարզէ զլիսաւորաբար յեղափոխական կրկէսի հերոսներուն շուրջ իր սե-

ւեւումներուն մէջ։ Ասոնք ունին պզտիկ գեղօրներու շլացքը, երբեմն գեղեցիկութիւնը, կը գրաւեն, մեր դէմքին վրայ թեթեւ ժպիտ մըն ալ կը յօրինեն, բայց կը թելադրեն ամէն նրբութեան կապուած անհանդուտութեան, անբաւականութեան զգացումներ ալ։ Լրագրողի եռանդ մը, սանկ ճիգ մը բաւ կուզան քանի մը էջ յիմարութիւն, քանի մը տեսարան հաստատութիւն կամ արգելութիւն ու թեթեւութիւն սեւեռելու։ Արփիարեանի համը երգիծանքէն գալէ աւելի կուզայ, թերեւ, իր գրական խառնուածքին ընդհանրութենէն։ Ուրիշ խօսքով՝ ԽՏԻՈՏՖԻՆ հրապոյրը Արիստղոմ աղայի մը ներքնածին, անդիմադրելի, յատկանշական ճշդումովը չէ զոյաւոր։ Իր վիպական բոլոր հերոսները օժտուած են այդ սպրիկ շնորհով։ Իր քրօնիկները լայնօրէն կը սնանին այդ ոգիով։ Նոյնիսկ իր լրագրական էջերը, խմբագրականները, յուշագրութիւնները տողօրուն են միշտ այդ համով ոգիով։ Ասկէ գէպի գիրքերը, որոնք ծնած են միայն ու միայն երգիծանքին արդանդէն, կայ շատ ճամբայ։ Ու Արփիարեան չէ ձգած մասնաւորեալ ձեռնարկ մը որ մեզ արտօնէր իր մօտ երգիծողը հաւատարապատուելու վիպողով, քրօնիկագիրով, պատմողով, եւայն։ Ինչպէս որ գրողի մը սեղանին վրայ մանրանկար արձանիկ մը անզօր է հակակշռելու շքեղ արձանը թանգարանին կամ աղօթարանին, այնպէս ալ Արփիարեանի գործին մէջ երգիծանքը անբաւական է հակակշռելու այդ գործին զրական երեսը։ Երգիծանքը, Արփիարեանի մօտ, պահ մըն է, պատահական թէեւ թելադրիչ, կամիթ մը, քաջքշուք մը, աւելի պարզ հաշիւի յարգարում մը և ոչ թէ Պարոնեանի մօտ երեան եկած կեանքէն ընդարձակ, անվերածելի վկայութիւն մը, իրական խառնուածքէ մը, ինչպէս նուաճում մը նոյնքան իրական աշխարհամասէ մը։ Աչքայն Զֆէրը գրեթէ ամբողջական կեանքի մը կարելի կերպարանքները, բարիքները կը վերբերեն, քանի որ անոր էջերէն ներս մարդերու ամենէն հզօր ապրումները, ամենէն տիրական կիրքերը, անխուսափելի յիմարութիւնները կը վարդանան, յառաջատու ու շքեղ, վերածուելու համար անխորտակելի քանդակներու։ Որքան աւելի իրաւ են ջնջելուն մէջ Նար-Պէշն ու Արծրունին, Միսաքեանն ու Իւթիւճեանը, քան իրենց վաւերատիպները։ Արփիարեանի յօրինումները քանի մը էջը անցնելու անկարող սրամտութիւններ էին, տողերու վրայ կանգուն, շատ տարտամ աղերսով մը բարքերու իրաւ շտեմարանին ուրիշ կուզան յաճախ արուեստի բոլոր արժանաւոր ստեղծումները։ Սխալ չըլլար իր ծաղրը որոշագրելու համար գործածել զաղիա-

ցիններուն *expriit*ն կամ *humeur*ը որ մեր քաջքշուքն է, համեղ չարութիւնը, աւելի պղտիկ բառով մը՝ չարաճճիութիւնը։ Չեմ ըսեր թէ արուեստին չի պատկանիր ան։ Բայց կայ տարբերութիւն մը։ Իմ սիրական պահանջներէն մէկը՝ արուեստի գործէն բարիք սպասել։ Անշուշտ կ'ըլլաք խելացի՝ այդ բարիքը չսահմանափակելու ընթացիկ բարոյականին տափակութեամբը։ Մեր գրականութիւնը օծեալ ու առանց կարգի եպիսկոպոսներ շատ ունի այդ պէտքը բաւարարող։ Բարիքը փրկուածին քանակն է։ Իր ժողովուրդին պատմութեան մատուցուած նպաստը, ծառայութիւնն է։ Արժիարեանէն ծաղրուած հարուստները, եկեղեցականները, գործիչները, յեղափոխականները, արեւլահայերը, խմբագիրները փշրանքներ են լայն կեանքէն դուրս ինկած ու անբաւական՝ դատակարգեր կազմելու։ Այս հաւաստումէն անմիջապէս յետոյ դուք մտքի առջեւ բերէք Պարոնեանէն որեւէ գործ, ոչ միայն անոնք որոնք իբրեւ հատոր են լոյս տեսած, իր ձեռքերով, այլ կտորուանքները որոնք Նիքաթը, կիրականօրեայ Հայբէնէթը, Թաթարը, Նիքաթը կը լեցնեն, պզտիկ, մեծ։ Այն ատեն դուք կ'ուենեաք ճշգրիտ թափանցումը երկու գրողներու իրարմէ մեծ հեռաւորութեան։ Արժիարեանի մարդերը իրենց հանգէսներէն երբ փոխադրուին գիրք, կը դառնան սանկ ու նանկ մարդուկներ։ Պարոնեանի բոլոր գիրքերը ընկերութիւններ են անխախտ ու վերջնական։

Ք) — Ուրիշ չէ իմ գնահատանքը Երուանդ Օտեանի ծաղրէն։ Արժիարեանին արժանիքները, մեղքերը։ Անշուշտ։ Բայց յաւելեալ շատ մասնաւոր, շատ բացառիկ մէկ երկու հանգամանքներով։ Ասոնցմէ մէկը՝ անլրջութիւնը, կիրքէ գերծութիւնը, չէզոքութիւնը, խիստ բառով մը՝ ներքինիութիւնը որով ծաղրը կը դառնայ անուշ-ջուրի խաղ մը։ Օտեան այս հանգամանքը մտքէ չանցուց անշուշտ արժեւորել իբր գերազոյն առաքելութիւն։ Բայց իր հիացողները սա անտարբերութիւնը ովսանհայեցին։ Ժամանակին հետ այս անուշիկ, ներքինի երգիծանքը պիտի դառնար բարեխառնութիւն, Օտեանին ժողովրդականութիւնը բացատրող, լուսաւորող, գայն անհրաժեշտ հապիտը ընկող բոլոր կարգերուն։ Օրուան մէջ երեք կուսակցութիւններ (որոնք իրարու հանդէպ մահացու ատելութիւններով սպառազէն թշուառութիւններ էին 1910ին) գոհ ձգելը հանճարային արարք մը չի բաւեր որակել։ Պարտաւոր ենք ատոր հտին զանեկ հիմնական ազգակը իր ծաղրը անմիջապէս ընծայող (դուք տեսաք թէ ինչ անգութ հակահարուածներ կը ստեղծէր Պարոնեան նոյն մար-

դերէն)։ Արփիարեանի ծաղրին վրայ աւելցուցէք երկրորդ հան-
 գամանքը որ Օտեանին մօտ ընդարձակ զգայարանք մըն է։ Ա-
 տիկա Բերթոնին զգայարանքն է։ Տարակոյս չկայ որ Օտեան ա-
 ըւմտահայ գրականութեան մէջ առատագոյն արտագրողներէն
 մէկն էր։ Բայց պարտաւոր էք միաք պահել որ այդ գործին ինը
 տասներորդը (վէպ, վիպակ, Ռանքեյի, գրական ուսումնասիրու-
 թիւններ, յուշագրում, լայնածաւալ թերթօններ) այս ուսնի, հա-
 լատարապատիւ, այսինքն՝ քիչ լուրջ, այսինքն՝ ընթացիկ, գրա-
 կան խաւն ու դարմանը ոչ ոք իրեն հաւասար *bonhomme* ու
 մատակարարից իր ընթերցողներուն վայելումին։ Ուրեմն օրուան
 մարդ մը, որ գրած է նաեւ երգիծական եղեր։ Թէ այդ երգի-
 ծանքը տեղ տեղ հասած է զեղեցկութեան, նոյնիսկ իրազորած
 է սեւեռումներ ու կատարած է նուաճումներ կարգ մը մտայնու-
 թիւններէ, — դուրս է կասկածէ։ Բայց կը հրաւիրուիք վերջի-
 չիլ որ արուեստը բարիք մըն է, այսինքն՝ ժամանակէն զոյցը-
 ւածը։ Ու մենք չենք իսկ այցուիւր այդ գործին լաւագոյն մա-
 սովը, թերթօններով։ Դարձեալ տարիներ շարունակ Երուանդ
 Օտեան մէկէ աւելի թերթերու մէջ ամէն օր ստորագրած է քու-
 նիկներ (շաբաթօրեայ թերթերը իր նորութիւնն են)։ Այդ ան-
 հուն մթերքին մէջ օրուան արձագանգներով կազմուած կայ
 անշուշտ փոքր թիւ մը յաջողակ կտորներու։ Մնացածը՝ ան-
 հուն, հասարակ լրագրութիւն։ Մեծաքանակ ինչպէս մեծատա-
 րած իր թերթօնները որոնք մկրտուած են իբրեւ երգիծալիկայ,
 հազիւ հազ հեռաւոր աղերս մը կը պարզեն երգիծանքին հետ։
 Ամենէն անլուրջ թերթօնագրութիւնն է այդ վիպական վա-
 տակը այդ մարդուն, հետաքրքրական, *fantastique*, տարօրինակ,
 խենթ ու մենթ, ինչպէս կ'ըսեն, որոնց ներսը տիպարային
 ծաղրը երբեմն երբեմն կ'ըլլայ զգալի ու այսքան։ Կարդացէք
 Մեծապառի՝ Մարգարիտները և ըսէք թէ կա՞յ անոր մէջ գլուխը։
 Էջը որ չըլլար երկնուած երգիծանքի տենդին մէջ։ Մէջնորդ Տէր
 պապ, Թաղախնէն Կնէլը, տասնեակներով վիպակներ (ձեռքի-
 նարածիւր, Էսայն) գործեր են որոնց մէջ գլուխները կը թաւալին
 վիպական գաղջ ակտորժակով մը։ Ընտրանին չկարգաց զանոնք։
 Բայց շուկացին ու հասարակ մտաւորականութիւնը կարգացին
 չուսինքն էլ մը որուն ներսը չըլլային հեշտացած ծաղրանքին
 սլաքները։ Այս հաւաստումը, բացարձակ որքան վերջնական,
 Օտեանի գործին մէկ ստուար մասը կը ձգէ ծանօթ պիտակի մը
 տակ։ Երուանդ Օտեան, անոնց իբրեւ հեղինակ, չէր կրնար ա-

ընտանիքային դրականութեան մէջ Շիրտանեանէն, Սմրատ Բիւրատէն, Քասիմէն աւելի վարկ մը վայելել է թէ երբեք չունենար իրաւ երգիծանքի իր աշխարհը, որուն մէջ երգիծական ներդրակ արժէքն է որ կը ձգեմ նկատուման: Երուանդ Օտեան Մանանայ անունին տակ հրատարակած է պրոշլաներ, տասնըհինգօրեայ, ուր իր արտադրութիւններուն աւելորդը կը շահարկէր, իբրեւ թէ բոլոր կարգերէն վեր կեցող զիտողի մը հոգեբանութեամբը: Այդ հաճախակեանքը (այնքան մօտիկ իբրեւ ձգտում ու գործադրութիւն Եղիայի Շաբաճեաներուն) Խէկարին, Թաքոնին աւանդութեանցը ետէն, կը ձգտին ըլլալ օրուան հարազատ արտայայտութիւնը: Գրագէտը՝ ատոնց ետին, գէթ այնչափով որչափով որ կայ անիկա, օրինակի մը համար, Պոպո Ժ Պուպո Թաքոն Ժ Վ հատորէն ներս: Ու այսքան: Ո՞ւր կը գտուն իրարմէ Աղբայն Զօլէրը և Մեթապոֆէ Մաքայանէրը: Ոչ անշուշտ իրենց ներսը տրուած երգիծական տարբին տեսակարար ծանրութեամբը (որ Պարոնեանի բոլոր գործերուն համար ալ մնաց անփոփոխ), այլ սեւեռումներուն լրջութեան, զիծերուն կտրմունքութեան ու կարկառներուն ուժին մէջ: Այս տարբերութիւնն է ահա որ կը գիտուն զարձեւալ Մանանայի երեսփոխաններուն և Աղբայն Զօլէրուն ընդմէջ: Կ'ընդունիմ որ Մանանայի երեսփոխաններէն ու մանք ունենան նկարագիր, առոյգ կեցուածք, յատկանշեալ յօրինուածք, իրենց թերութիւններուն ներքեւ բարի ու ծաղկաւետ նոյնիսկ: Ընթերցողը կը խնդար անուշ անուշ այդ կիսանկարներուն անմիաս ծիծաղելիովը: Բայց այդ խնդուքը զրեթէ կանխիկ կը վճարէին երեսփոխանները, իրենց ծաղրանկարէն տարօրէն երջանիկ: Բարքերու փոփոխութիւն մը մի բերէք միտք, սա արգիւնքը հասկնալու: Արամ Սնտոնեան իր Կաթ Լեյանէրուն մէջ լացուցած է իր հերոսներուն վաւերական և ոչ թէ թուղթէ աչքերը: 1910ին մարդերը նուազ յիմար չէին քան երեսուն տարի առաջ, որպէսզի երկու ծաղրերը այդքան իրարմէ ալիսնային: Պարոնեան իր Աղբայն Զօլէրը հեղինակած ատեն լիակատար դառնութիւնն էր, չըջագատէն ինչպէս իրմէն: 1910ին Մանանայի երեսփոխանները ոչ միայն Օտեանի պաշտօնակիցներն էին Ղաւթի խորհրդարանին մէջ (Աղգային երեսփոխանական Ժողովին գումարավայրը), այլ Պոլսոյ գահադան զբօսավայրերուն մէջ անոր ընկերները: Ահա թէ ինչու Աղբայն Զօլէրը անկախ յօրինման մը շահած է փառքը: Օտեանին մարդերը հեռու են ներկայացուցչական ամէն նկարագրէ: Պարոնեանի մօտ ջոջ մը մարդ մըն է, պահ մը, մտայնութիւն մը, խորհրդանշան մը: Այս հան-

դամանքները ընդոժին չեն այդ ջոջերուն: Կ'ենթադրեմ թէ Աշխշխշ Զաջէրու galerie-ն կազմող բոլոր անձնաւորութիւնները, իրենց վաւերագրական հարադատութեան մէջ, ճիշդ ու ճիշդ նման էին ամէն ժամանակներու մարդոց, այսինքն սանկ կակուզ, նենգ, սուտով փուտով հաճ, երբեմն իրաւ կիրքերու կրկէս, երբեմն եռապաշտ, յաւակնոտ, յիմար ու ամէն պարագայի հեռու այն լիութենէն, կարկարէն որոնք Պարոնեանի տաղանդէն իրենց անցան, զիրենք ազատագրեցին ու յանձնեցին ապառնիւն: Օտեանի երեսփոխանները, իրականութեան մէջ, էին սանկ ու նանկ մարդեր, հոսհոս ու սպրիկ, ճիշդ ու ճիշդ նոյն միզքերով, առաքինութիւններով, որոնք այդ դատակարարին էին 1850էն սկսեալ: Պարոնեան անոնց (իր ժամանակի մարդոց) կաւին մէջ գրաւ իր տաղանդին հուրքը: Օտեանը — Դրեթէ ոչինչ: Օտեանի երեսփոխաններուն ետեւէն մենք չենք տեսներ ազատագրուած թիփը, մտայնութիւնը, symboles ելած կերպարանքը: Հաճախ Զեապէրը, իրր ձգտում ու սեւեռում, Օտեանի մօտ կը փոխարինուի քրոնիկներով (որոնց ընդհանուր վերնագիրն էր snufes): Թիւէ առատութիւնը չէ որ այդ տոմսերուն արժէքը թուլցուցած է, այլ երկու գրողներու տաղանդին մէջ հիմնական տարրի մը գոյութիւնը: Օտեան գրած է տոմսերը, իրրե վարձկան խմբագիր, ուրիշներու հաճոյքին, քմահաճոյքին, յանձնարարութեան վրայ: Պարոնեան գրած է կեանքը նուաճելու, առնուազն ծեծելու խուլ փառասիրութեամբ մը, այսինքն ինքը իր հաշուոյն: Տարբերութիւնը ան՝ որ Հաճախ Զեապէրին ամէն մէկ նօթը այսօր ալ կը պահէ իր շահեկանութիւնը, որ ծաղրէն միայն չ'առնէր այդ շնորհը, այլեւ ձգտումէն: Երկար է մանրամասնօրէն հետեւիլ սա զուգակշռական երևոյթներուն: Միակ գիրքը ուր Օտեան ըլլայ յաջողած իր հասողութեան պահել տիպարի մը խոշոր գիծերը, անշուշտ որ Լնկերբաբախ Նախկանէն է: Բայց չի բաւեր լարեր ունենալ իր մտաներուն, որոշ ալ ճաշակ ու գիտութիւն՝ այդ լարերը գործածելու: Կը խնդանք Փանջունիին (Նախկանիին հերոսը) յիմարութիւններովը, ինչպէս իւրեղացած էինք ազգային սովորիչին, ազգային լուսանկարիչին, ազգային խմբագրին ու ազգային բանաստեղծին յիմարութեանցը հաշուոյն: Բայց անցեր է շրջանը: Մեծապաշտ Մաբաջախէրը իրրե բարքի հանդիտարան ամէնքս ալ կ'ընդունինք որ աւելի ճոխ է քան Մաբաջախի ուղմագաշտը: Օտեանին տիպարը կ'ապրի թուլթուլ, ըսել կ'ուզեմ իր արտայայտութեան եղանակին մեր մէջ անսովոր վարկովը: Անատուլուի խուլ մէկ գիւղակին մէջ Մարքս

զլուպը ինքնին, իբրև ձայն, մեզ կը տպաւորէ: Հերոսին jargonը, դարձեալ իբրև ձայն, այդ պարզ մարդոց երեսին նետուած, անզիմագրելի հեզութիւն մըն է: Բայց երբ կ'աւարտէք զիրքը, դուք չէք աւելցած բարքերուն բարիքովը: Պարոնեանի և Օտեանի ծաղրերուն հիմնական տարբերութիւնը հոս կը տեսնեմ: Ու երբ տիրական տարրին, ծաղրին արժէքին շուրջ մենք չունինք ծանր վերապահութիւն (երկուքին ալ ծաղրը մեզ կը նուաճէ), մեր գնահատումը կը ծանրանայ ծաղրէն վեր բարիքէ մը փաստովը, — բարքերուն փաստովը: Լէկէշարական Նաժականին հազիւ թէ հեռուէ հեռու կը քսուի մեր բարքերուն: Ալէքսի Զոլէր՝ հայ բարքերուն galerieն: Յստակ են այս խօսքերը: Հեռութիւնը կը մնայ ընթերցողին:

Կուգամ Օտեանը արժեւորող զերազոյն փաստին, որ արտայայտութեան շնորհն է, նրբութիւնը, եւրոպական ջնարակը՝ ինչպէս ըսին: Չեմ արհամարհեր ձեւը. բայց երգիծանքին մէջ անիկա զուրկ է այն արժէքէն զոր չեմ կրնար մերժել վէպին, բանաստեղծութեան, նոյնիսկ թատերական դրածրուն: Դատելէ առաջ Օտեանի ձեւը երգիծանքի մէջ, կը փութամ յայտնելու որ Ծաղիշարի հեղինակը հեղինակն է նոյն ատեն Տաւերէոս Տարբի Պուէն Դոբո անունին տակ յուշագրութեանց շարքի մը: Այս զիրքին մէջ մէկէ աւելի են անթառամ թարմութեամբ ինչպէս սրտայոյզ խորութեամբ գրուագները: Ըսել կ'ուզեմ այդ զիրքին մէջ երուանդ Օտեան իրաւ գրագէտ մըն է, երգիծանքէն անկախ. պարզ՝ մարդկային ամենէն ծանր ապրումներուն հետ իր աղերսովը: Յետոյ, նոյն այդ յուշագրութեան մէջ անիկա գտած է միջադպային ալ ծիծաղելին: Փրկաւնեան Բաշկին հրաշալի satireը որն է եւրոպացի քրոնիկագիր պիտի չվարանէր ստորագրելէ: Սոաշին սեռին (մարդկայինին) մէջ սա յաջողուած քը(*) կուգայ իրապաւես Օսեանէն: Բաշալեանին, Արփիարեանին, Զօպանեանին հետ եր-

(*) Ուրիշ խնդիր՝ նման էջերու պակասը իր զանգուածեղ գործին միւս մասերուն մէջ: Ի՛նչ որ ելած է իրապաշտներուն գրիչէն, կը պահէ զմայլելի միութեան մը նկարագիրը: Այդ մարդերը անբաւական էջեր ունեցած են անշուշտ, բայց ատիկա զինը չէ իրենց շահագիտութիւններուն: Զօպանեանին չէ տրուած բախտը իրաւ կեանք մը նուաճելու (Թուղթի Փառքը անբաւական է սա հաւաստումը հերքելու իր որոշ յաջողութեան քանի որ չունեցաւ իր շարունակութիւնը): Կամսարական տառապած է միջակ չըլլալու սարսափը: Օտեան այդ խղճահարութեանց վրայէն քաշած է սրբիչը, հաճելի մնալու միակ առաքինութեան մը ուշադիր: Այնպէս որ այդ յաջողութեան քը, շատ ցանցառ, անբաւական կը նկատեմ իմ վճիռը փոխելու:

ուսանդ Օտեան Իրապաշտ շարժումին անդրանիկ մշակներէն մէկը կրնայ գտնուիլ: Բայց անիկա ապրեցաւ ահաւոր տոսմաներ: Իր Անիթէա Տաբէէրը (1915ի տարագրութեան աղէտը) այդքան սըրտայոյզ նիւթի մը ծաղրանկարը իսկ չեն: Ու ամէն ջանք Օտեանը իբրեւ իրապաշտ, առնուազն իրաւ դրող արժեւորելու, կը բաղխի սա գրեթէ անյաղթելի դժուարութեան: Պարոնեանի առիթով չեմ արտօնուած արդէն այդ փորձին: Ստիպուած եմ գոհանալ երգիծանքին փաստերովը: Ծաղւաբլ, Ազգայն Բաբէրբլ, Մանան, Խաղաղութեան Բռնիկները գրուած են լեզուով մը որ երբեմն (իրաւ է թէ քիչ անգամ) կը տառապի արեւմտահայ գրական աւանդութեան հաւատարիմ կարենալ մնալու, ինչպէս է շեշտօրէն պարագան Անիթէա Նախիւնի: Դիտած ըլլալու էք որ Ծաղւաբլի comiqueը գրեթէ կիսով, եթէ ոչ աւելիով կը բխի միջազգային յեղափոխութեան jargonէն: Ու դիտած էք հարկաւ որ Օտեան comiqueը կը սիրէ վստահիլ վիճակներէն աւելի բառերուն: Տրուած ըլլալով փառանքին սնունդ հայթայթած գրական տարազները, բառերը, ոճերը, աստիճանները, այլևս անցած միջազգային լեզուին, Օտեան չէ վախցած այդ ամենուն շահագործումէն, միայն ու միայն իր ստորագրութիւնը ծախելու մտահոգութեամբ, քանի որ Օտեանի ոսկեգարուն (1910) լրագրութիւնը ամէն բան է, մեր բոլոր ուժերուն շահաստանը: Մեր ամենէն տաղանդաւոր գրագէտները սպասաւորներն են օրաթերթին: Ու կայ միւս աղէտը, պրակային գրականութիւն անունին տակ, որմէ պիտի օգտուին գրողները (ինչպէս Օտեանն է) խաչագողները (ինչպէս այն ատեն կը գործէին առ ու ան կուսակցութեան շուքին անորակելի մարդեր որքան անանուանելի): Օտեան այդ բարեխառնութեան գիմաց հակազդեցութիւն մը չի փառասիրեր, որպիսին ըրած էր, մերձաւոր պայմաններու մէջ Պարոնեան, գլխովին կռնակ դարձնելով խաղաղիկներուն, լրագրողներուն, կնիկներուն (Տիւսարի պաշտամունքին գէմ իր կեցածքը առաւել քան իմաստալից է այդ ուղղութեամբ), գինովը անշուշտ օրուան հացին: Ըսին թէ Օսեան կը ծախէ իր ստորագրութիւնը: Վերագրումին ետին իրական՝ բարոյական վերաւորանքը: Ես անով չէ որ պիտի ուզէի մանրամասնօրէն զբաղիլ, թէն Պարոնեանի հետ զուգակշիռ մը այդ մարդուն համար անհրաժեշտ դարձնէր նման խտապահանջութիւն մը: Սարդ իր չունեցածին համար չի նկատուիր մեղաւոր: Ու բարոյական զգայարանքի պակաս մը իրականութիւն է որքան արուեստի զգայարանքէ պակաս մը: Երուանդ Օտեան Արա+ Լ Սահակէ մը պիտի

չապրեցնէր 1910ին: Բայց իր լաւագոյն տարիները անիկա ըրած էր Եւրօպայ: Ըսել կ'ուզեմ հազորդ էր արուեստին տարրական պարտքերուն: Ան որ 1896ին, Աթէնքի զաղթականներուն մէջ (Տաւէբէ-Տաբէ Պաւէ-Գաւէ) Աւետարանէն ընթերցում մը կրցեր էր վերածել ամենէն սրաայտից ապրումներուն, ան կը նասկնար արուեստը: Ահա թէ ուր է խոցելի կողմը այդ մարդուն շփացումը համբաւին: 1910ին լրագրութիւնը կը տիրէ: Համաձայն ենք: Կուսակցութիւնները կը տիրեն: Համաձայն ենք: Ծառը, քարոզը, անլրջութիւնը՝ օրակարգ: Համաձայն եմ: Բայց ոչ ոք, կամ գրեթէ չատ քիչեր՝ որոնք ուղէին լուրջը, իրաւը, խորունկը, մանաւանդ երգիծանքը, որ 1880ին ծանր պահանջ մըն էր: Այն պարագային երբ երուանդ Օտեանի երգիծական շնորհները տնտեսուէին, մանաւանդ պաշտպանուէին դրամին ու շողմին, խնդուքին ու քաշքշուքին դէմ, թերեւ մենք սենեակինք այսօր երջանկութիւնը այս դարու սկզբնական շրջանը պարագլուկող համապատկեր մը մեր բարքերէն: Ծաւալը չպակսեցաւ Օտեանին: Պակսածը արուեստագէտին խղճահարութիւնն էր: Սիրունիկ կտորներով շրջան չի նուաճուիր: Գաղտնիք չէ որ Մեծապառլէ-Մարաշէնէր satireը միայն չի խնդացներ մեզ այսօր, այլև կուտայ կարելիութիւն շրջան մը վերագտնելու: Մաշիւսը անբաւական՝ նոյնիսկ իրաւ մարդեր ուր մնաց շրջան մը նուաճելու: Ընդունելով նոյնիսկ տաղանդներու հաւասարութիւն մը երկու գրողներուն համար, արտօնուած չենք այդ հանգամանքը տիրող սաւորիւ, քանի որ ստիպուած ենք պատկառ մնալ արդիւնքներուն ծանր անհաւասարութեան դիմաց: Ու հեղինակը սա դժբախտութեան, հարկ կ'աճ կրկնելու, Օտեանին անպարկեշտութիւնն է արուեստագէտի իր խղճմտանքին հանդէպ:

Կարելի է երկարածգել շարքը սա նկատողութիւններուն որոնց բոլորին ետին տիրական են սակայն քանի մը իրաւ պահանջներ: — Առոնցմէ մէկը՝ կշիւը գրական ժառանգութեան: Ուրիշը՝ գրողէ մը մեղի հասած բարիքին տեսակարար ծանրութիւնը: մէկ երրորդը՝ գրագէտին պարկեշտութիւնը իր Աստուծոյն դէմ: 'Իժուար' գիտ մղել գիջումի, փառքովը համեզ ու ուրուն գրուածներուն որոնք տարադնուած են մեծատարած թափթփութի մը մէջ (Օտեանին զանգուածեղ գործը): Գրողները իրենց հաշտոյն երբեմն կը սպանէին իրենց տաղանդը (Չրաքեան, Եղիա): Երբեմն գիրենք կը սպանին իրենց տաղանդին հաշտոյն: Անշուշտ ակնարկութիւնը թափանցիկ է բաւական: Օտեան՝ առաջիններուն խուճախէ: Պարոնեան՝ երկրորդին սրտառու շնորհը:

Ու կայ տակաւին ապագային ալ ճնշումը: Ստեան կը դառնայ իր սովորական իմաստին: Երբ կ'ըսեմ այս խօսքերը, աչքիս առջև ունիմ արեւմտահայ գրականութեան բովանդակ իրադործումները: Ու առանց այլեւայլի, պարզ բայց քաջայայտ, կրնամ ըսել ձեզի. «Պարոնեանը գերազոյցն բարիքներէն մեկն է, երբ ոչ գերազոյցը, արեւմտահայ գրականութեան»:

Կուտամ Պարոնեանին տեղը

Դ) — Հայ գրականութեան մեջ, որ պէտք էկայ շատ բարակ մանկու, աւելի ընդարձակ տարազ է քան արեւմտահայ գրականութիւնը: Փորձառութիւնը կը սորվեցնէ որ ժամանակը մեծագոյն թշնամին է գրագէտներուն: Այս տողերէն դար մը վերջը հաւանաբար մեր այսօրուան փառքերը պիտի իյնան նշուադման, երբեմն հետաջինջ կորուստին (քիչ անգամ վերափառքի վերածումի): Երկար վերլուծում անհրաժեշտ չեմ նկատեր սա մահերը և սա յարութիւնները հասկնալի ընծայելու: Կեանքէն ըսած, անոր ենթակայ, գրականութիւնը չէր կրնար հերքել այդ կեանքին գնացքը, օրէնքները: 1900ին գաղիացիք խանդավառ էին իրենց քերթողներով, ժ.Ձ. դարէն, զրիթէ խզուած, մեռած երեք դարերու գրական ճաշակներուն ներքեւ ու խանդավառ էին անոնց մօտ գտնելով բան մը որ կը խօսէր իրենց: Տիւ Պէլլէի, Ռոնսարի, Վիլլոնի քերթողութիւնը նմոյշ մըն է այդ յարութիւններէն: 1900ին անգլիացիք գրիթէ կը վտարէին իրենց բանաստեղծութենէն Պայրընը, անշուշտ անոր գործին մէջ հաստատելու մեղքեր որ երեք քառորդ դար առաջ առաքինի հեշտանքն էին կազմեր լափներուն: Նման կշիռներու և հաւաստումներու գիմաց, գրողի մը՝ չըջանէ մը փառքը մանրուք գրամ իսկ չէ: Պարոնեանի գործը, առանց տարակոյսի, կ'ընդօրոնէ որեւէ համբաւի բարիքը ինչպէս չարիքը: 60-70 տարի առաջ Մինաս Չերազէն քերթուած մը, ատենաբանութիւն մը, խոհ մը ազգային ընդարձակութեամբ եզիւութիւններ էին մինչև պատրիարքները շահագրգռող: Ու ասիկա իմացէք այսպէս, Պարոնեանի միւս ընկերներուն համար ալ: Խօսեր եմ թէ ինչ քաջահանճար քերթողներ էին . . . Սիմոն Քէլէկեան և Խօրէն Նար-Պէյ: Այսօր գոհ ենք որ գիտենք թէ այդ անունով մարդեր են եղած, բայց երբեք մտքէ չենք անցնիր որ այդ անունները քերթողական վարկ ալ ձգած են մեզի: Հետաքրքիր այն մարդը որ հարիւր տարի յետոյ հայ գրականութիւնը պիտի ուզէր տեսնել միակտուր (մի զարմանաք. Ռաֆֆիի և Երուսանի լեզուները

այդ թուականներուն պիտի պարզեն մերձաւոր միութիւն մը նման Եղիշէին և Փարպեցիին լիզուներուն մօտ գիտուած երանգին) ու ենթարկէր վերջնական հաշուեյարդարի արեւմտահայ գրականութիւնը, դէն չպրտելով թարմատարը, առաջնորդելու համար աղբային պանթէոնին՝ արժանաւորները, պիտի ունենար որոշ վարանում մեր այժմեան շատ մը անառարկելի փառքերուն զիմաց, բայց պիտի մնար խանդավառ Պարոնեանով, անոր գործը նկատելով իրրեւ ամենէն հարազատ, արտայայտիչ վկայութիւն մը, մեր ժողովուրդին մէկ շրջանէն։ Աւելի՛ն։ Պիտի ազատագրէր դայն հեղինակեան մեղքերէն ու անոր խմբաւորը պիտի տարածէր դէպի այն գործերը որոնք ցեղային ոգիի մը, զգացական հաւասարակշռութեան մը, լինելութեան մը կերպարանքները կուտան։ Կայ անշուշտ միջին տարր մը մեր ժողովուրդէն Եղիշէն, Փարպեցի, Խորենացի, Օձնեցի, Թովմա Արծրունի, Դրասխանակերտցի, Մազիտարօսը, Շնորհալին, Լամբրոնացի իրարու ընծայող։ Թէ ի՞նչ է ներքին տարողութիւնը այդ միջին տարրին, դժուար է ճշգրել։ Դարերով ու խառնուածքներով իրարմէ այնքան հեռու այդ մարդերէն իմ առած յոյզը, հաճութքը, երազանքը, արցունքը ազօտ ձեւով մը կը նոյնանան այն միւսներուն հետ որոնք կազմեր են հէնքը իմ հոգիին, արեւմտահայ գրականութեան մեծ վարպետներուն գործին ընդմէջէն։ Ու ահա եղերականը։ Ամէնքս ալ գիտենք թէ մեր հին գրականութեան փառքը յօրինող այդ անուաններէն օրքան, օրքան շատ բան կորած է այսօր անկանգնելի կերպով մը Շնորհալիի անհուն ոտանաւորէն (քանի մը ըլլաւ կ'անցնի տողերուն զուտարը) բայց ազատուած քիչը անկորուստ է այսօր ալ։ Գրականութիւններն ալ ենթակայ՝ մահուան օրէնքին։ Հարկւրեակ մը տող Շնորհալիէն բա՛ւ՝ իր յիշատակը անմահ պահելու։ Պարոնեանի մէջ մեռելին քանակը քիչ է, ըսի ասկա սկիզբները։ Իսկ ողջ մասը մեր ժողովուրդն է։ Ու հոս է Պարոնեանին կշիւը։

Կուտամ Պարոնեանին տեղը

Գ) — Ընդհանուր գրականութեանց մեջ։ Ոչ թթու փառասիրութիւն, ոչ ալ անարի, անարժան գգաստութիւն, երբ կը մտածեմ մեր լաւագոյն գրողներէն մէկուն համար տեղ մը, աղգերու հարստութեանց մէջ ու կը տառապիմ այդ մտածումին իսկ հաշուոյն։ Կանխող էջերը նպատակ ունէին մեր ժողովուրդին մէկ հիացումը օրինաւորելու, Պարոնեանը տանելու ցեղային իմաստի մը, ասկէ ճամբայ մը փորձելու համար անշուշտ դէպի

մարդկայինը: Առանց պատէպատ խօսքերու կը յայտարարեմ սակայն որ Յակոր Պարոնեան կարճ կուգայ նման փառքի մը համար (հատոր մը չի բաւեր սպառելու այս վարկածին թեր ու գէժ թելադրանքները: Ազգային-համազգային տարազը: Մեր գրականութիւնը պղտիկ ձգող պայմաններուն հանդէսը: Արուեստագէտ ու ճարտարապետ ժողովուրդներու միքերը: Զամբիւղներով բանաձև) և Աւելորդ չեմ նկատեր թիթեակի թելադրանքներ, մեր զոյգ գրականութիւններէն, դեպի համամարդկայինը, այսինքն օտար լեզուներու համար կատարուած փորձերուն չուրջ: Զանց կ'ընեմ գրողի ծաղկաքաղային փոխադրութիւնով, գրչ-խաւորաբար մեր բանաստեղծութիւնէն, քանի որ անոնք կա՛մ խաչագողական, կա՛մ սնապարծական ձեռնարկներ են, աս ու ան յիմարին, փառասէրին կողմէ կատարուած, հայ որքան օտար: Մինաս Զերազ մը երբ մեր բանաստեղծներէն կտօրներ կը մատուցանէ եւրոպական վայելումին, ինքզինքը կը դնէ առանձին բլանի: Ու Զերազ խաչագող մը չէր: Կուտամ փաստեր աւելի պարկեշտ, հեռահայեաց իրադործումներէ, մեզի մերձաւոր շրջաններու: Վարուժանի Հաբճե, Զարդարեանի Յայֆալը, Ռաֆֆիի Սահաեւը, Ահարոնեանի քանի մը վիպակները, Շիրվանդադէի Յաւագարը, Զօհրապէն վիպակներ, որքան կը յիշեմ, Օտեանի Փաշաշէն: Թէ այս գործերը իրենց բնագրային արժէքը վճարած են ժամանակին մէջ ու հետ, դուրս է կասկածէ: Բայց ատոնց ներսը ենթադրել յաւելեալ ուրիշ արժէքը, որով գործ մը կը գնէ փոխադրութեան ծախքերը, կը հակակշռէ վնասները, կը նշանակէ ըլլալ աւելի չափով մը միամիտ: Բոլոր յիշուած փոխադրումները ընկղմեցան անարձագանգ(*): Շատ են ազգականները սա վերլուծութիւն բայց իմ տեղը, մանաւանդ ժամանակը՝ քիչ: Զեմ բացուիր: Ու կը գոհանամ դիտել տալով որ տարբեր պիտի չըլլար փոխադրուած Պարոնեանի մը ճակատագիրը: Ահա թէ ինչու, հակառակ անոր որ իր թատրոններուն մէջ Յ. Պարոնեան

(*) Արմիեանի ՎԷՐԲ Հայաստանի, Զօպանեանի Chants Populaires Arméniens-ը իրենց համեմատական շահեկանութիւնը օտարներու մօտ, կը մնան պարտական ազգագրական և ժողովրդային ախորժակներու: Վերջինին ընդարձակ փոխադրութիւնները հայ աշուղներէն (Վարդենիֆ Հայաստանի) անկնիք հաւաքում մըն է, բոլորովին զուրկ հետապնդուած վարկը թելադրելէ, օտարներուն մօտ: Արուշապ Մահարին մեր օրերու ամբոխները կշտացնող հասարակ խար է աւարման (բառին հին առումովը): Հրանդ Նաղարեանցի, Մերուժան Պարսամեանի և աւելի ան-անուններ լմարդոց օտար լեզուով ստեղծագործութիւնները անհատական փառասէր ձեռնարկներ են ու իբր այդ զուրկ լրջութենէ:

նեղիչ հնազանդութեամբ մը կը հետեւի Արիստոփանի, Մոլիէրի թատերական թէքնիքին, այդ թատրոնները չհասնին միջակին անգամ։ Այս վրիպանքը ոչ անչուշտ միայն անոր համար որ Պարոնեան թատերական զգայարանքէն զուրկ էր ծնած։ Այլ թերեւս չկասկածուած միւս արգելքներուն երեսէն, որոնք թատերական գործ մը այնքան մօտիկէն կը սեղմեն։ Իր գիտողութեան բեմը ըլլալով հաստատած իր ժողովուրդի միջինին վրայ, պատուական այդ գիտողը պիտի խզճահարուէր կարծես, այդ միջինէն զուրս որեւէ հետաքրքրութեան անսալու։ Յակոբ Պարոնեան չէ այցուած բարձրագոյն արուեստին (որ ոսին, ներկուած տարազ մը չէ սակայն, այլ դժուար, ծանրակիր փոռասիրութիւն մը, հասարակութեան մը մէջ ուր անոր զգայարանքը դադրեր էր դարերու մուժին ու մշուշին տակ կուրացած։ Գրե՛լ՝ չկարգացուելու գինով։ Ատիկա անմարդկայինն է գրեթէ ու չունինք իրաւունք մարդէ մը սպասելու իր իսկ հերքումը) ոչ տաղնապնդէն ոչ ալ հրապոյրներէն։ Միջավայրը, յարաբերութիւնները, մեր գրական զգայարանքը շատ զօրաւոր կերպով մը միջամըտեցին, արգիլելու համար այս մարդը թե փորձելու, այդ ամենէն անդին պառկող մեծ աշխարհին։ Տիպարային վերլուծման մէջ ես ըսի թէ ինչու Պարոնեանի անձերը չեն կարող իրենք իրենք ազատագրել իրենց անմիջական շրջապատէն։ Այդ պակասը, համադրումի սա պահանջը դառնօրէն կ'անդրադառնայ Պարոնեանի գործին ընդհանուր ճակատագրին։ Այս պակասով անչուշտ այդ գործը եղած է քիչ մը շատ աւելի ցեղային, որով և մասնակի (որ թարգմանի վոյֆ), որ զրկուած ալ է ընդարձակ բարիքէն գէպի ամբողջ մարդկութիւն տանող։ Արիստոփոմ աղա մը չափազանց Արիստոփոմ աղա է, մարդ ըլլալ կարենալու համար։ Միաքէս կ'անցնին Tartares, Don Quichotte, Pickwick, Harpagon, մարդեր որոնք պատկանելով հանդերձ ժողովուրդի մը, օտար չեն դար ուրիշներու ալ, աւելիի մը գինով։ Այդ քիչիկ մը աւելին է որ պակասած է Յակոբ Պարոնեանին։

Իրմէն որեւէ գործ փոխադրել եւրոպական որեւէ լեզուի, պիտի նշանակէր կործանել այդ մարդուն միայն վայել գեղեցիկ փառքը։

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ

(1820—1907)



Աճած, յագեցուն գրականութեանց պատմութիւնը երբեմն կ'ընէ դարմանումներ, իրենց շնորհին լիութեանը մէջ չբացուած արժանաւոր անուններու դարձնելով իրենց կշիռը ինչպէս պատշաճ փառքը: Երբեմն ալ կ'ընէ զիջումներ, իր էջերուն մէջ անհանդիստ չընելու ծանր վարկով, ընդարձակ փառքով բայց քիչ արդար արդիւնքով հողք իջած մարդոց անունները: Պատրանք, պատկառանք, նախապաշարումներ, նոյնիսկ հոն ուր ամենէն քիչ սպասելի էին վերի գիծէն անարդարութիւններ: Իր ժամանակակից քերթողները, ստուերելու համար ֆրանսացի Սէնթ-Պէօլ քննադատը, տասնըիններորդ դարու կիսուն, կեանքի կը կանչէր իրենց գրականութեան Ժ.Զ. դարու մեծ քնարերգականները (Վիլլոն, Տիւ Պէլլէ, Ռոնսար): Քննադատները միշտ չարախիռնդ ախորժակներով չեն աշխատիր սակայն: Անոնք իրենց զիջումները կ'արդարացնեն իրենց ոգեկոչած անուններուն զուգորդ ընդարձակ ապրումներով: Նետսկա Շնորհալի մը, քիչ ու գէշ բանաստեղծ ընդհանրապէս, ընտիր ու զմայլելի բանաստեղծ շատ քիչ պահերու, փորձիչ գէմք մըն էր: Ալիշան անոր նուիրած իր հատորը կ'արդարացնէ բանաստեղծէն դուրս, տարբեր կերպարանքներուն փառքովը որոնք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այդ հայրապետը կը վերածին հէքեթունակ գեղեցկութեան մը: Աւելի մեղամերձ չըջանի մը՝ Միքայէլ Նալպանտեան, եահապետ Ռուսինեան՝ ուրիշ նմոյշներ, որոնց գործը անբաւական է իրենց անունը գրականութեան պատմութեան մը պարտադրելու, բայց որոնց գործունէութիւնը, յընդհանուրն, գրականին մէջ մասնաւորմամբ մըն ալ ծանրացած, զիրենք արժանի կը կեցնէ այդ պատմութեան մէջ իրենց զիջուած տեղին: Ու կան տակաւին մտոյտածները, աննշմար անհետացածները, լիովին չհասկեցուածները: Երբեմն ասոնց վերակեանքը, վերափառքը առիթ է շքեղ յարոյթներու: Վերակազմեցէք Գրիգոր Նարեկացիին ոչ իբրեւ ատաղձ գրական ուսումնասիրութեան մը, այլ իբրեւ ամբողջական վերարտադրումը մեր ժողովուրդի մէկ շատ

յատկանշական շրջանին^(*), դուք պիտի ունենաք ամենէն կա-
խարդական հանդէսներէն մէկը մեր ժողովուրդի շնորհներուն:
Մկրտիչ Խրիմեա՞ն:

— Մի տարուիք սիրւաւքի ձեր պարտուողականութեան
չկամութիւններով: Կէս դար առաջ, Վանեցի կաթողիկոսը միա-
կտուր փառք մըն էր: ԺԹ. դարը լեցնող մեր մեծ անսուններէն
թերեւս Ալիշանն է միայն որ մօտենայ այդ մարդուն ժողովըր-
դականութեան, ի գրականն, անշուշտ, հիմնովին վար մեաւով
ազգին հոգիին հասնելու դերի մը մէջ ուր այդ Վանեցի շուշտակ
վարդապետը կը գրաւէ լայնագոյն վարկը, սրտառուչ պատկա-
ռանքը մեծին ու պզտիկին: Մենք, այս տողերը գրուելէն կէս
դար առաջ, մեր գեղին դարնան օրերուն վախով բայց լացնող
յուզումով երբ կ'երգէինք

Նկել ե գարուն,
Սոխակը սիրուն,
Վարդի թփին ցակ,
Հայրիկ նան,
Կ'երգէ հայրենիք:

արգիւռած տաղը, այդ Հայրիկ նանը կը մեծցնէինք մեր պատ-
մութեան ամենէն իրաւ, մեծափառ սուրբերուն հանդէսին: Ու
չեմ հետեւիր այդ տիտղոսին բոլոր թեւադրանքներուն: Քիչ ան-

(*) Թերեւս հայոց պատմութիւնը ոչ մէկ Հարստութեան մէջ ինք-
զինքը կը կերպարանէ այն իրաւութեամբ, հարադատութեամբ, որքան
կը զգանք ատիկա Բագրատունիներու անունով դասականացած շրջանին
համար: Մեր ճարտարապետութիւնը այդ շրջանով զնած է համաշխարհիկ
յարգանք: Մեր բանաստեղծութեան գերագոյն ղէմքերէն մէկը այդ օրե-
րուն է որ կ'երևայ: Մեր քաղաքները կը գտնեն իրենց հէքեթաթուակ
փառքը միշտ այդ շրջանէն: Բայց մանաւանդ պատմութեան մը ամենէն
իրաւ տարրը, մարդը, այդ արքաներուն, նախարարներուն, կաթողիկոս-
ներուն, ուսումնականներուն, սուրբերուն, կոտորողներուն համագումար
թափօրովը ինկած մեր տարեգրութեանց էջերուն: Գրիգոր Նարեկացիին
սուրբ մըն է, իմաստուն մը, մեկնող մը, բանաստեղծ մը, ուխտի մը
միաբանը: Բացէք բառերը, ասոնք լեցնող կեանքը փոխելու համար ձեր
էջերուն ու դուք կ'ունենաք, մինակ այդ մարդուն առիթով, աշխարհ մը
ամբողջ վերաբրտագրուած: Գրականութեան պատմութիւնը կա՛մ բառա-
վաճառութիւն է, հիմնովին ապրիմատ (քանի որ Նարեկացիին գրականու-
րէն վերլուծելը չի կրնար Նարեկացիին զգայնութիւնը, գրելու կերպը
արդիացնել), վարժապետական ու անօգուտ, կա՛մ պարտաւոր է մաքուր
կազմել ընդհանուր մշակոյթին պատմութեան, այս անգամ ազգային
կեանքին բոլոր արտայայտութեանցը ուշադիր:

զին իր կեանքին ուրուագիծը առիթ՝ որպէսզի սեւեռուն այդ հէքեաթին մեծ առէջները:

Անոնք որ, 1929ին, այսինքն Հայրիկի մահէն քառորդ դար յետոյ լոյս տեսած հատորը կ'անցընեն աչքէ, ուր խմբուած են Խրիմեանի բոլոր գրաւոր գործերը, արձակ ու ոտանաւոր, կ'այցուն մէկէ աւելի հակամարտ մտածումներէ, զգացումներէ: Դերեղմանէն իսկ քառորդ դար մը արհամարհելը պզտիկ զեղեցկութիւն մը չէ յիշատակի մը համար: Խրիմեան, գրականէն աւելի քաղաքական խորհրդանշան մըն էր: 1929ին, Խրիմեանին կարապետած քաղաքականութիւնը հիմնովին վրիպած արկածախնդրութիւն մըն է ազգին բոլոր դասերուն ամենէն անկեղծ համոզումին մէջը: Եւ սակայն ոչ միայն իր ամբողջական գործը, Ամերիկա կը համախմբէ, չքեղ ծածքի մը տակ, այլև իր զերը, գործը ծնունդ կուտայ մէկէ աւելի մենագրութիւններու (Թորգոմ Գուշակեան, Հայկ Աճէմեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան անոր նուիրած են ծանր, սպառիչ ուսումնասիրութիւններ), բազմաթիւ անջատ ուսումնասիրութիւններու, քրոնիկներու, վերգնահատման փորձերու: Այս ամէնը նշան՝ թէ մարդը չեմբռնած: Ոչ միայն այդ: Այլև նշան՝ թէ անով իրականացած խորհրդանշանն ու գործը, հակառակ ամենէն իրաւ վրիպանքին, կորանքին, դեռ կը պահեն ջերմութիւն, կը թեւադրեն ներհակ ապրումներ: Համապարփելը չեղտը կը դնէ գրականին վրայ: Ասիկա ծանօթ է ձեզի: Ու այդ անկիւնէն երբ քննութեան կը ձգեմ Ամերիկայի ամբողջական գործը, կը տպաւորուիմ առաւելապէս գրական փաստով մը: Ասիկա այդ գործը կազմող կտորներուն բազմաթիւ անգամներ լոյս տեսած ըլլալու պարագան է ահաւասիկ, այնպիսի չրջանի մը երբ մեր մամուլը շատ շատ քերականութեան, թուաբանութեան ու քրիստոնէական մանր ուսմունքի դատազիրքեր կ'արժանացնէր վերստին տպագրութեան փառքին: Պետրոս Դուրեանի տաղարանը քսան տարի պիտի ըսպասէ երկրորդ տպագրութեան մը արժանանալու համար: Մաքս Բաքստ Լեքսեան ինչից, Խաչի Շաւ անուանուած հատորիկները իւրաքանչիւրը չորս անգամ տպագրուած են, միշտ մեկնասուռած, միշտ ուսմաննայուած: 1901ին, Գահրիբէն Մարի Պէյլերեան անունով կին մը յուզիչ ուղերձով մը շնորհակալութիւն կը յայտնէ հայոց Հայրիկին որ զինքը արածնա՛ծ էր իր ոտանաւորներու մէկ հաւաքածոն (Վերջալոյսի Ձայնէր) տպագրել կարենալու: Թափառաց լիողովն գրուած է էջմիածին: Ողբացող Խաչեանցին, դար-

ձեռք ոտանաւոր, լոյս տեսած է 1902ին: Ութսունէն վեր՝ բանաստեղծութիւններ հրատարակելու սա միամտութիւնը մի ենթարկէք ծաղրի: Թէրդեանն ալ 1909ին ողբերգած է Ատանայի աղէտը: Յովհաննէս Հիսարեան, որուն անդրանիկ քերթուածները կը գտնենք Բաւաթի հանդէսին մէջ (1851), Գեառն ալ կը նկատէ լոյսի արժանի, 1911էն վերջ: Ունինք Յէսուս Մանուէլ, գրուած վաթսունէն վեր: Այս յիշատակութեանց միտք-բանին զառամ զառած ումներ խտրանել չի նշանակեր հոս: Խրիմեան, գրականութիւնը հասկնալու և ընելու իր եղանակը ունէր: Ու ճիշդ այդ եղանակն է որ կ'ուզեմ ձգել նկատառման: Եւ որովհետեւ երեք սերունդի լման հասակը չուք է ունեցած Խրիմեանի վաստակին վրայ, ու փառքը չէ գղջացած իրմէ, Հաճադապէրին հեղինակը ինքզինքը կը զգայ հակադիր տպաւորութեանց տակ: Ըրած եմ զիջումը՝ արեւմտահայ գրականութիւնը դատելու, արժեւորելու արարքը պահելու որոշ հոգեբանութեան մը ենթակայ: Հաճադապէրի Ա. հատորին մէջ տեղ մը յայտարարած եմ որ ինծի յաջորդ սերունդներուն կը ձգեմ իմ զիջումները որբագրելու պարտքը: Խրիմեան, այս մտածողութեան մէջէն դիտուած, շատ շատ պիտի թեթեւցուի իր ծանրածանր, ծանրակուռ պատմութեանն ու պիտի վերածուի իր պատկերին, տակաւին թեթեւ մը շփացուած: Այս գործողութիւնը անկախ կեցուածք մըն է ինծի համար: Խրիմեան հայոց պատմութենէն վերցուելիք անձնաւորութիւն մը չէր կրնար ըլլալ, այնքան իր դարը իրմով յագ է մնացած, երբ զինքը կը տեսնենք մեր պատմութեան վերջին կիսադարու բոլոր բախտորոշ հանգրուաններուն, քաղաքական մանաւանդ, բոլոր ծանր գործառնութեանց շուկաներուն: Գրականութիւնը, հասարակաց դամբարան, անոր գործերը միայն թողելու չի մտածեր, ալիւս ունի այդ գործէն անուշիկ ալ փաստեր, ծաղիկներ որոնք գերեզմաններուն գլխուն կը կենան ու կը խօսին . . . կեանքէն:

Կէս դար է անցեր Խրիմեանի վերջին իրաւ գործէն, արձակ, անորակելի այն գիրքէն որ անուն ունի Պապէի և Թուռէի, գրուած երեսուղէմ, հաւանաբար 1890ին: Մօտ դար մըն է որ կը ծանրանայ անոր Հրապարակ Արարաբեան պոէմային վրայ: Մի արհամարհէք ժամանակը, մանաւանդ զիրքերու կողքին: Ունիմ ուրիշ ալ վկայութիւն: Գործի մարդ մը, չեմ կրնար ըսիլ խաչագող մը, հաւաքած էր Խրիմեանին ձեռագիր նամակները, կոնգրակները ու մտած սակարկութեան թորդում Սրբազանի հետ,

պահանջելով առասպելական գումար մը այդ թղթեղէնին համար: Ու գիտենք, նոյն ատեն, զայրացած վկայութիւնները Պոլսեցի գրողներուն, Եղիայի ձեռագիրները կառքերով նպարավաճառ փոխադրող մտափնութեան դէմ: Խրիմեան, ուրիմն, բացառիկ երևոյթ մըն է, գրականին համար ալ:

Աւելի քան ստոյգ է սակայն որ 1929ի ամերիկեան հրատարակութիւնը անոր գործին, մանրատառ, ութածալ, հազարէջեան հատոր մը, տրտում հանգէս մըն է ուր չենք կրնար ծածկել մեր զարմանքը, այդքան ծաւալուն վարկէն մեր գտած այսքան քիչ իրաւին համար: Ապրուած՝ այդ հատորիկները: Ըսել կ'ուզեմ՝ Խաչէ ձառնունին տակ լոյս տեսնող հատորիկը, այդ մարդուն բերնէն երբ իբրեւ քարոզ կը թափէր, զինքը լսելու խուժող հաւատացեալներուն վրայ, այդ քարոզիչին արժած է իրաւ ապրումին յոյզը, չեմ ըսեր սարսուռները: 1876ին Վանի շուկան կը հրդեհուի թուրքերէն: Այդ յուզումին արդիւնք, վաճառքի արձակ քերթուածած ողորդ, այս մարդուն բերանէն, բառերու հեղեղ մըն էր թէ հարազատ ապրումներու հրիւսակ մը ու ատով առնուազն՝ հանդուրժելի: Ու հանգիստէն, նոյն հարցականը Հայֆոյթին, Սէրտ և Սահաէլին բոլոր միւս միութիւններուն համար այդ գործին: Սուտը, փչուածը, անճարակը, պարագայականը, փառասիրականը, չըջուած ումանթիքը երբ մեր ընթերցումին հետ մեր ներսը կ'ամրանան, մարմին կը դառնան, մեղ նեղելով այս ամենուն գծնդակ փաստովը, ինչպէս՝ այս ամէնը կարելի ընող մտավիճակին ալ իրականութեամբը, ո՞ր արձակութեամբ մենք պիտի պահենք մեր հանգարտութիւնը պատկերին գէմ մարդու մը որ կը համարձակի թագաւորները կանչել ժողովի, ոչ անշուշտ սօսիլ մը տակ զբօսնող հովիւներուն միամըտութեամբը, այլ ի Ս. Էջմիածին, այսինքն արքաներու փահին հաւասար պատկառելի տտեանի մը առջև, ու դնել անոնց բերանը աժան պատմութիւն ու բոլիքիք, ոտանաւորով:

Միւս կողմէ, հայոց գրականութիւնը քիչ ունի զիրք ուր մեր հողին ձայնը, մեր պապենական բարեխառնութիւնը, մեր երկինքը, իբրեւ մտայղացք — մեր կեանքովը փորձարկուած — մեր բարքերը սրնք զիրտն են կարծես քանի մը հազարամեայութեամբ, մեր նկարագիրը, զարուար, բիւրաւոր ազէտներու հարուածներուն ներքեւ դարբնուած, կարճ՝ մեր հայեցիութիւնը, իրեն զուգորդ բոլոր միւս ստորոգումներով, ինքզինքը ըլլար յայտնաբերած, այնքան վերջնական, անվերածելի տախտակներով որքան կը տեսնենք որ իրագործուած է ասիկա Պապէ և Թոմ-

հիշ հատորին մէջ, գիրք մը, գրուած անտանելի տափակութեամբ մը լեզուի, թափթփածութեամբ մը ոճի, գրեթէ չգրուած, բայց ուր սխալ պիտի չըլլար թերևս հաստատել վերջին հալը, ան ուրուն փշրանքները սահմանուած են սփիւռքին մէջ անհետանալու և որուն ուրիշ մէկ մարմնացութիւնը, այսօրուան Հայաստանի ստեղծագործ տղան, այնքան տարբեր է իրիմեանի պատկերած տիպարէն: Կը հաւատամ թէ իրիմեանի մէջ կը յանգին ոչ միայն մեր պատմութեան համար դասական դարձող հոգեւոր ուժերու մեծ մթերք մը, այլև իրաւ, հին, հարազատ հայ գրողներու շարանը: Իրեն հետ ապրող ու գործող եկեղեցականներ, օրինակ Իգմիրլեան, Օրմանեան, Դուրեան, ուրիշ աշխարհի կը պատկանին, ինչպէս ուրիշ աշխարհի գրողներ են Արփիարեան, Զարդարեան, Տիկին Նսայեան, Տիրան Չրաքեան:

Կը հասկցուի՞ն արդեօք, սա նկատողութիւններէն վերջ դժուարութիւնը, գրեթէ տառապանքը Համալսարանի աշխատաւորին, տարօրինակ սա մաստակին դիմաց, ասիկա ոչ միայն կը ըսելու, այլև մաստակաւորը դատելու, գնահատելու: Դրագէտ մը իբրև չապրեցաւ իրիմեան. ըսել կ'ուզեմ չճանչցաւ նսեմ հոգեխառնութիւնը մեր մեծապատիւ մուրացկաններուն: Մարդիկ իր շուրջը կը դառնային, իր հանճարային ուղեղէն փրթած նըշխարները հաւաքելու համար իրարու գլուխ պատռելով: Իր բուրը հատորները լոյս են տեսած մեկնեաներու խոնարհ, արուպ պաշտպանութեամբը: Չապրեցաւ դարձեալ հայ եկեղեցականի պարզ, համեստ, իրաւ կամ յանդուգն, լիրբ, անբարոյ փառքը: Տէրտէր մըն էր, բայց կաթողիկոսացաւ, ինչպէս կ'ըսեն: Դրիւ գոր Օտեան երբ զայն Պոլսոյ պատրիարքութեան Աթոռին թեկնածու կը ներկայացնէ, կը հաւատայ թէ ազդին տուած է իր գերազոյն գլուխը, պետը: Պատմական իրողութիւն, այդ Աթոռէն անոր գահընկէցութիւնը, իր շատ նշանաւոր հրաժարականով, զոր իմ վերը յիշած երգը չէր մոռցած:

Հրաժարական
Բարոզըդ տուիր,
Հայ սիրտերու մէջ,
Հայրիկ նամ,
Կրակ վառեցիր . . . :

ու 1890ին, Սաղիմ աքսորական պատրիարքէն մեր հաճիները իրենց տպաւորութիւնները պատմելու տտեն սանկ հեղ մը չորս գին կը նայէին, անվստահելի մարդերու վախէն: Իր մահէն չորս

տարի վերջը, Պոլիս ինծի տրուեցաւ անգամ մըն ալ խրիմեանի հմայքը, կիրքը, այս անգամ հասուն երիտասարդի մը զգայաւորանքներով: Պուժ-Պարու, 1910ին գիշեր մը արթնցանք, տուհով: Փողոցին անկիւնէն ձայն մը կը կրկնէր 1890ի երգը.

Հրաւե՛ր հայ ազգին,
Հայրիկ ճան,
Պարձիւր դեպի վան:

Երկինքէն: Կէս լուսնէ մը լուսաւոր, զառիվեր թաղին բոլոր պատուհաններուն մէջ կը կենային զլուխները, լուռ, տարուած անգրիմագրելի յուզումէն որ ձայնին, եղանակին թէ բառերուն համադաշն տրոփովը կը վարդանար: Անհուն ապրումներ այդ մարդոց հոգին, այդ բոսէին, կ'ընէին անպատմելի դժոխք մը: Անցեր էին ջարդին ու հայրենիքին ուրուականները մեր բոլորին սրտերէն: Եկեր էր ազատութիւնը, իր Աստանայով, ու մեր ժողովուրդը չէր մոռցած խրիմեանի կախարդական ստուերը, հոգք իջնելէն տարիներ վերջն ալ: Երգին անուշութիւնն էր հեղինակը մեր արցունքներուն: Անոր կապուած յուշքերուն ահաւոր դառնութիւնը: Հիմա չեմ վերլուծեր: Սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ մեր արիւնը կ'ապրէր, այսքան զուլումներու դէմ ահա ինքզինքը պաշտպանած: Երբ երգը լռեց, զլուխները մնացին պահ մըն ալ: Մինարէներէն տրտում փառաբանութիւնը երկինքի յատակին կը հիւսուէր արեան հանդէսի մը նման: խրիմեանի անունը 1910ին մահուան հոմանիշ չէր անշուշտ: Զերեցաւ ոստիկանը, երգիչը բանտ, անկէ ալ աքսոր առաջնորդելու: Քառորդէն աւելի դար է անցիր այդ գիշերին վրայէն: Բայց երգին կաղապարը, հոգիի քանդակ մը իբրեւ, կը պահէ իր տիրական նկարագիրը իմ ներսը:

Եւ սակայն, ընդդէմ այս ամենուն, ստիպուած եմ յայտարարել որ

ա) — խրիմեանի գործին ինը տասներորդը, այսինքն այն մասը որ ամենէն աւելի վնասուեցաւ, օրհնաբանուեցաւ, ըսել կ'ուզեմ՝ ճառերը, խրատները, դասերը, ողբերը, բարոյախօսական հասարակ տեղիքը, մտածումները, հակառակ իր շատ ծանր համարաւին, փառքին, կը մնայ դուրս գրականութեան կալուածէն: Համադարձեւ, ինքզինքը ստուցնելու վախէն զգուշաւոր, չի կըրնար, օրինակ, Մարգարէի Արտայոն-Քեան Նճիշ, Սիրա և Սահմել աւնուններով մեծահռչակ հասարակ տեղիքը թարմացնել ու այդ էջերուն ներսը կարելի ազգային զգացումի մը զիջումով, զբա-

կան զնահատման ենթարկել: Խրիմեանի գործին այս մասը մեռած է անյարութիւն:

Բ) — Ուրիշ մաս մը, կ'ականարկեմ Հրա-խրահներուն, քանի մը ուրիշ քերթուածներու, որոշ թէև դժուար գործադրելի զիջումով մը, ինչմէ կ'առնէ յիշատակութենէ վեր գրադում: Ի վերջոյ Հրա-խրահները ունին ոչ միայն լեզու մը (որ 1850ի տաղաւաւներուն ոչ ոքէն կը մնայ ստորագաս, Բաղրատունիի, Հիւր-միւզի, Ալիշանի քերթողականներով փառապանծ, բայց այսօր այնքան անկնիք, գրքունակ, քերականական), այլև նիւթին ալ բարիքը: Հաւանաբար Վենետիկի հետ մրցումի թաքուն հոգեբանութեամբը չափուած այդ տողերուն տակ, անցնալին չափ մեր օրերուն իրաւ կեանքն ալ մեզի կը մատուցուի, թէև աղօտած, տաղաւաւականին անտիքովը, բայց վերջապէս աւելի իրաւ՝ քան Բաղրատունիին ընդարձակ բառապատումին ետին անգոյ կեանքը: Ուրիշ խնդիր՝ այդ քերթուածներով հարադատ բանաստեղծի մը վարկը փրկելու անկարելիութիւնը:

Գ) — Փոքրիկ մաս մը, հազիւ ութը տասը պրակնոց գիրք մը, այդ մարգէն, կ'արհամարհէ բծախնդիր, դժուարահաճ, բանդէտ մեր ճաշակները, անցնելու համար, թերևս, հայոց գրականութեան պանթէոնին: Պապէի և Թառնիկ (աս է անունը այդ հատորիկին) գիրքը մասին սա երկբայակամը ձրի, բծախնդիր, ուղղափառ մտահոգութեան ծնունդ մի դաւանիք: Գիրքը գրուած է ռուս գէ: Ու սա մեղքը չի նմանիր Նեւալաբին ալ մեղքին, իր կարգին գէ գրուած, բայց գրական տագնապի մը արդասիք, մինչ Պապէի և Թառնիկին գրուած չըլլալու փաստը գրական անհատկացողութեան մը, անբաւարարութեան մը դատակնիքն է արդէն: Գէզ գրուած գիրք մըն է Աղօթմապետը որ մեր գրականութեան փառքերէն մէկն է: Պապէի և Թառնիկը ինծի համար սիրելի է ոչ միայն այն պատճառով որ հիմնովին չքանալու սահմանուած մեծ անունի մը պաշտպան կը հանդիսանայ, զայն կուրուստէ փրկելով, այլ թերևս այն միւս, որտառուչ վկայութեան ալ գինով: Թանկազին ու սիրելի է ինծի այդ հատորիկը, վասնզի կը վկայէ աւելաւոր մը որ հետախաղաղ ընկղմած է այսօր ժամանակին ջուրերուն ծոցը: Այդ աշխարհը հայոց այն աշխարհն է որ մինչև 1915 խոշոր մէկ կերպարանքը կուտար մեր ժողովուրդին: Ներկայ մեր Հայաստանը հեռու է այդ նկարագիրներէն: Անշուշտ սփիւռք, իր անհայրենիք մարդոց հոգեբանութեամբը, տակաւ կը թեթևնայ Խրիմեանի աշխարհին կնիքէն: Եւ սակայն, արեւմտահայ գրականութեան մէջ, Մկրտիչ

Խրիմեան այն աղւոր, պարզուկ, անփառունակ զրոզն է որ մեր ժողովուրդին հոգեղէն զրութեան մէկ քանի սխրագին նկարագիրները յաջողած է փրկել կորուստէ։ Դուք կը գտնէք աւելի ընդլայնում այս հարցին շուրջը երբ կը կարդաք զիրքին վերլուծումը։

Մկրտիչ Խրիմեան, այդ զիրքին մէկ փոքր մասին բարիքովը, պաշտպանութեամբը կը ստանայ իր իրաւունքի տեղը հայոց զրականութեան պատմութեան մէջ։ Հասկացողները պզտիկի մեծի խնդիր չի սիրեր յարուցանել։

Ա.

ՄԱՐԴԸ ՆԻ ԳՈՐԾԸ

Գնահատել՝ Զարթօնքի սերունդը, ինչպէս Դէպի Իրապաշտները խումբը, ինչ գթախառութիւն որ ըլլամ հարկադրուած գործերէ աւելի մարդկեւոյ կեանքով։ Պէտք կա՞յ յիշեցնելութէ այս երկուքէն ո՞րն է դիմացկունը։ Երկու խումբէն ալ մեզի հասած ժառանգութիւնը, իր տառնին այնքան մանրագին արժեւորուած, այսօր այնքան աժդոյն, Խրիմեանի առիթով ալ կը գործադրէ ճնշում, դատողին վրայ, զայն ստիպելով շեղիլ «ուղիղ նախապաշտեմ» ու դոհանալու, կշտանալու, փառաւորուելու տեղ գործերուն խորը անմեղ գեղեցկութեանց փաստերով, — անկապտելի արժանիքները զրականութեանց — զբաղիլ անձերով որոնց սխրագին գեղեցկութիւնը, երբեմն յուզիչ ալ չափերու բարձրացող, ենթակալ է սակայն հակադիր աղօտացման, նոյնիսկ աղաւաղման։

Կուտամ անուններ. Գ. Օտեան, Ն. Ռուսինեան, Մ. Մամուրեան, Ծերենց, յիշելու համար ամենէն յատկանշականները։ Ասոնք երեք քառորդ դար առաջ ազնուագոյն նմոշները կը կադմէին մեր իմացական ընտրանիին։ Սեղմեցէք սակայն այդ անունները, ըսել կ'ուզեմ՝ անոնցմէ պահանջեցէք որ պահ մը հեռանան իրենց գործերէն, որպէսզի ասոնց բարիքովը աշխատինք զիրենք վերակազմել։ Պիտի տեսնէք թէ որքան զժուար է Օտեանի ատենաբանութիւններէն, նամականիէն, կտոր փրթուճքրոնիկներէն վերակազմել մեծ փառքը մեծագոյն անձնաւորութիւններէն մէկուն։ Ո՞ր գնել հանգոյցը այդ մեծութեան։ Ո՞րն է էջը ուր մեզի ներուէր մեծ, իրաւ գրագէտը զգալ այդ ցի-

բուլցան կտորներէն որոնք Գրիգոր Օտեանի անունով մեղի կը մնան իբրեւ վկայութիւն: Եւ սակայն այդ կտորիկներուն հեղինակը մարդոց մեծագոյններէն մէկն է: Ու ասիկա այսպէս՝ միւսներուն համար ալ, անձնաւորութեանց աւելի կամ նուազ փայլով մը, կարկառով մը:

Բայց Խրիմեան բախտաւոր է դարձեալ Ս. Ոսկանէն, Մաւուրեանէն, Նար-Պէյէն աւելի, քանի որ միւս անուններէն գրեթէ ոչինչ, բացի իրենց կապուած գործօնութեան քաղցր յիշատակներէն, այսօր մեզ խանդավառող: Անկարելի է կարդալ Սև Լերէն Մարդը, Սոսերէ Հայկաճէն, Ոսկանի epigrammeները, երբ մատենագրութեան ուսուցիչ մը չէ մէկը: Ու չի կարգացուիր անշուշտ Հրաբերէկ Ներէն Աւերաքը, ոչ ալ Խաչ Ժառը կամ Ութաշող Խորենացին: Պապէ և Թառնէնը, Այս մասին աւելի ուշ: Բայց հիմա կուրծնէ իսկ կրնանք ըսել թէ այս գիրքը ունի էջեր որոնք չեն կրնար մեռնիլ: Ու այդ էջերը կը պակսին միւսներուն: Ուրեմն Խրիմեանի գործին այս փոքր մասը կը պաշտպանէ զինքը:

Յօրինել Խրիմեան մը, գրագէտ մը ոտքի կեցնող մեղի ծանօթ միջոցներով, դժուար աշխատանք մըն է: Կը զգուշանամ ատկէ, քանի որ ըսի թէ հայոց Հայրիկը հայոց գրականութեան պատկանելէ աւելի կը պատկանէր հայոց պատմութեան, շատ աւելի իրաւ կերպով մը թերեւս օրքան չինք կրնար այս հաւաստումը գործածել Զարթօնքի մարդոց որն է մէկին համար, բացի հանդամանաւոր քերթողներէն: Միւս կողմէն Համադարձը նոր շաւր հայ կենսագրութեանց մը չի փառասիրեր: Յօրինել Խրիմեան մը, այնպէս ինչպէս ապրած է անիկա, ազդած իր շրջապատին, ազդուած ալ անկէ, աշխատանք մըն է զոր կատարած են, ըսի վերը, մէկէ աւելի հեղինակաւոր գրողներ: Բնթերցողը կը զրկեմ ուրեմն այդ հատորներուն:

Եւ սակայն աւելի քան ստոյգ է որ այս «պարեգօտաւոր» մարդը ոչ միայն լեցուցած է իր կէս դարը, այլև յորդած ալ է անկէ, անշուշտ ոչ իր հզօր իմացականութեամբը, ոչ իր վարած բանականութեան յաղթանակներովը, ոչ ալ իր կտակած միլիոններուն բարեքներովը: Վեղար մը, նոյնիսկ կաթողիկոսական խաչով պսակաւոր, շատ շատ հայոց հայրապետութեան դաւադանագիրքին մէջ թուական մը պիտի ապահովիր անոր: Խրիմեանի խօսքը, հէքեաթին մէջ հասակ առած, թերեւս օժտուած էր ուր ոչ ջերմութեամբ, բայց իբր քարոզ, այսինքն կազմակերպուած խօսքի հանդէս, կը կրկնէ իր բարոյախօսական տափակ նկարա-

գիրները, գէթ մեզի մնացած նմուշներուն մէջ (Խաչի ճառ, Խրա-
ժարականը)։ Յետոյ, Պապէի և Թառնիկի հեղինակը եթէ չէ ապրած
եկեղեցականի դասական կենցաղը (ինչպէս մենք կը տեսնենք
սոսոր մէկ կերպարանքը Աշըղեանի մէկ հատորին, Կէնդաշ Եկէշե-
ցախանայ անունին տակ), չէ ալ ապրած գրագէտի, առնուազն
գիրքի հանդէպ սրուշ կիրք մը ունեցողի աւելի կամ նուազ խոր,
անկեղծ, կամ հակառակէն՝ ունայնամիտ, փառամոլ եպիսկոպոսի
մը, արքայի մը նման։ Դուք հազիւ թէ կը կարօտիք Սըր-
ուանծտեանցի մը, Ալիշանի մը գործերուն զիմաց եկեղեցականի
մը անհրաժեշտ ստուերին, իրենց գործերը գատելու ատեն։
Վարդէնէի կրնար ստորագրուիլ Աւաջէն Տերեւին քեժ հեղինակէն։
«Բայց իր գիրքերը», պիտի փութաք թերևս հարցնելու։

Ու այդ հարցումին պատասխան մը ճարելու համար է որ
ահաւաստի կը գրուին այս էջերը։ Եթէ Սրուանծտեանցի հատոր-
ները բարիք մըն են մեր ժողովուրդին, իրենց գրուելու ժամա-
նակին ինչպէս և այսօր (պարզ է այս հաւաստումին հետեւ-
թիւնը), այդ բարիքը չե՞ն, աւելի կամ նուազ չափերու վրայ,
գիրքերը Զարթոնքի մարդոց, գէթ իրենց ատենին համար։ Հա-
ճապարէի չլիցաւ մերժել(*) Տերոյեցը, Միսաբեանը, Զօրայեանը։
Անշուշտ այս մարդոց արդիւնքներէն (գրական) չնուաճուելով,
այլ այդ մարդոց կեանքին փաստերովը մտահոգ։ Մեր օրերուն
գրողի, գործիչի, եկեղեցականի յղացքները անձնացած, մաս-
նաւորուած են ըստ բաւականին։ Հարիւր տարի առաջ։ Ունինք
«գրոց աւխասաւոր»ի ընդհանրացած տարազը այդ օրերէն։ Ու
այդ տարազը եթէ քիչ մը տարօրինակ է, անսովոր նոյնիսկ Մե-
ծարեանցի մը կամ Վարուժանի մը համար, հարազատ է ու պար-
կեշտ, նոյնիսկ արտայայտիչ Որիմեանին համար։

Հաճապարէի, իր Ա. հատորի ընդհանրութեանց ընթացքին

(*) Արեւմտահայ գրականութեան առանձին պատմութիւն մը ասկէ
վերջ խնդրական է բոլորովին, քանի որ կեանքի կալուածէն բանասի-
րական կամ զուտ պատմադիտական կալուածին մէջ ինչալու վրայ է ար-
դէն այն վաստակը որ մեր ժողովուրդի մէկ թևին դարու մը ապրումները
կը պատկերէ իր ներսը, ժողովուրդը որմէ ծնաւ այդ գրականութիւնը,
սփիւռքով՝ արդէն հերքուած է։ Հայրենիքը՝ ուրիշ ապրումներու հան-
դէս, ուրիշ գրականութիւն մը կը յարգարէ արդէն, ինքնազուխ, անց-
եալին հետ հազիւ տարտամ աղերսով մը։ Ապագայ պատմիչը հարկադր-
ուած է խառնելու մեր, արեւմտահայ գրականութիւնը հայոց գրականու-
թեան ընդհանուր աւազանին։ Որքան իրարմէ հեռու ապրումներ են էջ-
միածինը և Սիւր։ Բայց ԺԲ. դարուն Շնորհալին հայ հայրապետ մըն է, Սիւ
լամբրոն կաթողիկոս ըլլալէ առաջ։

արևմտահայ գրականութիւնը ըմբոսնելու իր կերպերուն մէջ տեղ է տուած *osurnsի*, ասնուազն ոչ հայեցի մեղադրանքները դիմաւորելու աշխատանքի մը: Այդ քաջալերը անշուշտ ես չէի կրնար ասնել ոչ Նաւագ, ոչ ալ Յաւաթ Ժափէ հատորներէն: Հայեցի գրականութեան տագնապը լուրջ տագնապ մըն էր իր օրին: Այսօր, այդ գրականութեան հաշուեկարգարին, այդ մտահոգութիւնը կը ստանայ ուրիշ նկարագիր: Մեր անցեալէն կարելի եղածին չափ շատ բան ազատել կրնալու սրտառուչ փափաք մըն է Համապարէրը: Ու այդ փափաքը ահա կը պաշտպանուի մասնաւորաբար այն գործերով որոնց խորքը ամենէն աւելի հարաւատ, մօտիկ կը մնայ մեր ժողովուրդի հոգիին, որ թէև չի հերքեր Պոլիսը, բայց կը գործի Վանին, Խարբերդին, հայոց աշխարհին հին հին հոգեմասերուն վրայ:

Ու առաջին հաւաստում

Մկրտիչ Խրիմեան իր մարմինն ինչպէս մաքին հէնքը առած է մեր հայրենիքին սրտին իսկ մէջէն: Եթէ Այսարատը դարեր ու դարեր հայոց աշխարհին վանկը հանդիսացած է, այսպէս ըսելու համար, ես ինծի կուտամ իրաւունք այդ աշխարհին սիրքը դաւանելու Վասպուրականը: Չեմ կենսագրեր: Դիտել կուտամ որ 1847ին Պոլիս ուսուցիչ (ծնած է Վան, 1820 Ապրիլին) Մկրտիչ Խրիմեանը, առջի երիտասարդութեան իր բովանդակ հրայրքին ու խռովքին մէջ, տիպար մըն է որ անհնար է այսօր վերականգնել: Ատիկա յաջողութեամբ իրագործելու համար, պէտք պիտի ըլլար վերստին սեղանի բերել Համապարէրին Ա. հատորին հիմնական տագնապները: Վանէն Պոլիս դրօսաշրջիկ մը չէր եկողը, այլ բանաստեղծ մը, Թորգոմ Սրբազանի պատկերուն բացատրութեամբ՝ *seruqasner* մը որ այդ ճամբորդութիւնը կատարեր էր Պարսկաստանի, Կովկասի վրայով: Եթէ այդ արարքին արդիւնքը՝ Հրաբէրալ Արաբաբէնը մեզ կ'ընէ՝ այսօր յուսախաբ, իր բանաստեղծականէն տուտութեանը փոխարէն *sehuq* կանին, պատմականին, իրականին նիհարութեամբը, ասիկա չեմ խօշորցներ: Հայոց հայրենիքը 1840ին երազ էր ու մշուշ, պատմութիւն էր ու ոտանաւոր: Ռաֆֆի, որ ըրած է Խրիմեանին ճամբորդութիւնը, իր ապրումները (Կաթէր) մեզի տուած է աւելի հանգամանաւոր, իրապաշտիկ, նոյնիսկ «հեռապատիկ» (եթէ կը ներէք) նպատակներով: Մէջտեղն է Ալիշանի շքեղ չափազանցանքը: Բայց երեք անուններուն ալ հասարակաց՝ ապրումներու նոյն հոգեպաշտիկը: Այս ճշգրտմը անոր համար՝ որպէս զի զատուին հոգեղէն ուրիշ զրութիւններ: Վանանդիցիի, Թա-

դիագեանցի պոէմաները այսօր ծիծաղելի յայտարարելը ո՛չ հե-
րոսուծիւն է, ո՛չ ալ վանդալութիւն: Բայց անոնց ներքին իրա-
կանութիւնը հիմնովին տարբեր թեւադրանքներ ունի մեր վրայ: Հայոց հայրենիքը Վենետիկին մենաշնորհը չէր, բայց անոր այն
կերպարանքը որ պիտի ինչա՞յ ուսումնական Ռաֆֆիի, Ալիշանի,
Խրիմեանի գործերէն ներս, կ'առնէր իր բոլոր տարրերը ոչ կալ-
կաթայէն, ոչ ալ Վենետիկէն: Այլ, պէտք կ'ա՞յ պոռալու,

— Հայոց հայրենիքէն,

որ թէեւ ուսմանթիք կը թուի իբր ձայն ու տարազ, այդ 1847ին
Պուլիս դասախօսող Մկրտիչ Խրիմեանի շքեցեցեան, անձէն, կերպա-
րանքէն, կը ստանար բոլորովին տարբեր նկարագիր, 1850ին,
մեր մտաւոր սպասին բովանդակ կշիռը կը գտնենք մենք կրօ-
նականին ու ազգայինին մէջ: Շարժումը, դարուն մեծ մշու-
ներուն հպատակ, կը հակի ազգայինին: Չեմ վերլուծեր Մխի-
թարեաններու հայրենասիրական զգայնութիւնը (կրնաք դառնալ
ետ, Հաֆաթօղլարի Ա. հատորին), հիմնովին պատմա-կրօնական:
Բայց կը թեւադրեմ ժ.թ. դարու արեւմտեան մշակոյթին մեծա-
գոյն յատկանիշներէն մէկը որ զարթումն է շիջած ազգայնու-
թեանց, ազգայնականութեանց: Պուսեցին, Վենետիկէն դարձող,
Բարիլլէն պատկաւոր երիտասարդ մտաւորականը այսինքն, տե-
սակ մը դժուար յուզումով, հիացումով պիտի մտիկ ընէ խա-
յասացի վարժապետը, որ, վաղ երիտասարդութեան փառքին
մէջ թերեւս, կը շողացնէր մեծ երեւոյթներ իր *surorինակ* անձնա-
ւորութեան: Մենք մեր մարմինն ենք, մեր հոգին ըլլալէ առաջ:
Կ'ընդունինք Բայց երբեք մեր հոգին կը ստուերէ մեր մարմինը:
Մարդիկ մագաղաթեայ տփգունութեամբ գլուխէն Մկրտիչ Պէ-
շիկթաշլեանին՝ գտան գերագոյն յուզումներ: Խաւ-գեղի(*) ոս-

(*) Արեւմտահայ գրականութիւնը tellurique ապրումներու յստակ
թեւադրանքներ չէ ձգած մեղի: Անոր ներսը մինչեւ հիմա առանց անպա-
տեհութեան մենք կը հաստատենք՝ ա) — զուտ պոլսականը, Բ) — զաւա-
ռականը: Խրիմեանը առիթ է որպէսզի այս վերջինը ինչայ հանգամանա-
ւոր վերլուծման, թէեւ Համապատկերին ընթացքին, գրեթէ բոլոր գա-
ւառիկ հեղինակներու հետ այդ հարցը կը բերուի ուսումնասիրութեան
(Հրանդ, Զարդարեան, Թլկատինցի, աւագ ղէմքեր՝ որոնք այդ գաւառա-
կանը կը բարձրացնեն ուսանիկին փառքին): Հոս ճշգումներ, պոլսակա-
նին ներսը: Համապատկերին Ա. հատորը, քնդհանրութեանց մէջ, մօտեցած
է այդ պոլսականին մեծ նկարագիրներուն: Խաւ-գեղը, հոս գրական նկա-
րագիր մը թեւադրելէ առաջ, ընկերային տարրութեամբ բառ մըն է:
Մինա Զերազ երբ զայն Պուլիսին Աքէնքի կ'անուանէ, գրական իր նորա-
սկիզբ փառքէն դառածուն, անկարող է սակայն մոռցնելու ամիրանե-

տանիկ աղաները, ումանք սերունդի մը շրջափոխումով բաւական քաղքենի, ուրիշներ՝ տակաւին անաղարտ պահող իրենց երկրին համն ու հոտը, ի՞նչ ապրումներով մտիկ ըրին երիտաւարդ Վանեցին որ հայոց հայրենիքին սիրտէն կուգար, մօտիկ ու անմիջական զգայութիւններու կենդանի հանդէս մը ինչպէս։ Աւելին։ Որ կը բերէր հայոց հայրենիքին մշտնջեն մասերէն — մոռցած էինք, հնք տակաւին մինչև օրս, պատուական հայութիւնը Պարսկաստանին — մանաւանդ անոր հոգեղէն դրութեան ամենէն ամուր, նուիրական սրբարաններէն, Էջմիածինէն, Կենդանի, ապրում, իրաւ վկայութիւններ, յորդ, բանաստեղծ զգայութեան մը մէջէն այլապէս հզօր, յուզիչ, զըզըրդող։ Ի՞նչ ապրումներ (*), այդ վարժապետէն, դարձեալ ան-

բու մեծ ուստանը, այդ Խաս-գեղը, որ մեր օրերէն դար մը առաջ կը պարզէր իւրայայտուկ յատկանիշներ։ Մեծ ուստանին, Պոլիսին քիչ մը շատ յուզումնաւոր շրջաններէն հեռու այդ խորշը յարմար ապաստան մը կ'ընծայէր կարծես բախտին փոփոխակ քմայքներուն ենթակայ մեր աւագանիին որ թուրք եպարքոսներու փառքին կամ կործանումին անմիջական հետեւանքները ստիպուած էր կրել։ Կեդրոնէ սա հեռաւորութեան մէջ մեր հարուստ դասակարգին, իշխանաւորներուն փառասիրանքը պիտի աւելնար անշուշտ իրենց տուններէն, ապարանքներէն, տարածուելու համար ժամուց, դպրոցին։ Մկրտիչ Խրիմեան, գաւառացի վարժապետ, Վանէն բերած իր հաստ շեշտը ռումբի պէս դարնելով գինքը մտիկ ընողներուն քիթին ու բերնին, երբ կը դնէ իր առջին բաց ուստանիկ թաւերն աղջկանց վարժարանը, տուած կ'ըլլայ իր հմայքին անդրանիկ վաւերագրումը։ 1910ին, այդ ուստանիկ, մենծ-աղա նկարագիրը մենք կը գտնենք Գասը-գիւղ։ Չկայ անշուշտ Որոտգլուղի, Սկիւսարի մասնայատուկ երանգ մը արեւմտահայ գրականութեան մէջ, Բայց Խաս-գեղի զպրոցը (Չերազ, Եղիա, Պէրպէրեան) ոգի մըն է գրեթէ, թէև անկեդրոն, բայց յիշուած հեղինակներուն մօտ գտած որոշ կերպարանք։ Բնուն։ Սանաւանդ Գուս-Գաբուն, իր ազգային պատրիարքարանով։ Փաղաքական սա գործունէութիւնները չեն տարածուած դէպի գրականը թէև, բայց մարդիկ Սկիւսարին ճարած են որոշ վարկ մը։ Պէրպէրեան վարժարանը միջնակէտ էր անշուշտ այդ հմայքին։ Բայց անկէ առաջ է Պետրոս Դուրեանը։ Regional սա փառասիրութիւնները չեն բարձրացած յատկանիշներու։ Նոնեւստանը, Ներսիսաւրի, Սկիւսարի մկրջալոյսները, Սկիւսարի Պարսէզները միայն գիրքերու անուններ չեն, այլև սա զգացական նրբերանգներու հանդիսարան, Խաս-գեղը՝ վարժապետութիւն էր, Սկիւսարը՝ բանաստեղծութիւն, գրականութիւն և ընկերք։ Օրթագիւղը՝ հայրենասիրութիւն և թատրոն։

(*) Համապատասխանը ապրումներու հանդէս մըն էր։ Ձէք մօռնար ասիկա։ Այս մտածումով է որ ես ինծի կուտամ իրաւունքը չեղումներու։ Խօսեցայ ձեզի Դուրեանին հետ իմ հոգեկան հաղորդումէն։ Դուք չէք գիտեր որ այս տողերուն հեղինակը, իր կարգին, անցած է այն ապ-

ցած ըլլալու էին իր աշակերտներուն, Պատմութիւնը մեզի ձգած է այդ ապրումներէն կերպարանքներ, մեծերու վրայով: Տարիէն քիչ պակաս միջոցի մը մէջ, իրայատանցի այդ վարժապետը իւր ջեր էր Պոլիսին բոլոր խաւերուն: Զինքը կը յանձնէին իրարու, Պոլսոյ թաղերը: Տունները տնոր բացին իրենց դռները (այն օրե-

րումներէն որոնք վերը, Խրիմեանին առիթով, փորձեցի թելադրել ձեզի: 1910ին խառ-գեղը աւերակն էր իր փառքին (1896ի ջարդը կործանած էր զայն): Ու Գատը-գեղը կը յաւակնէր ամիրաներու ոստանէն խաղցուած ղերին: Մեծահարուստ կեսարայնիւրու, Ակնցինիւրու դասակարգ մը հոն կազմեր էր այդ օրերու աւագանին: Իրենց վարժարանը, Զեմ պատմեր հսկողութիւնը, այլամերժ հոգը այդ վարժարանը մեկուսացնելու օրուան հայ կեանքին մեծ յուզումներէն: «Պանպանդակաճութեան միջնաբերդ» իր որակումը այս գեղը կը ջանար արժեքներ ծայրայեղ ուշադրութեամբ մը: Դուրեան Սրբաղանին ծանր միջնորդութիւնը ինծի բացաւ դուռը այդ վարժարանին: Գիւղէն կուգայի: Օձիք չէի գործածեր: Խնդալ չէի գիտեր: Զիցեստներս՝ պատրաստ գնուած: Նոյնիակ կօշիկներս եղան զիտուութեան առարկայ Տնօրէնին կողմէ որ իմ առարկութիւնը — թէ ոտքերով դաս տալու չէի — ընդունեց մեծ անվստահութեամբ, վախով: Ինծի կը յանձնուէր հայերէնի դասը, իբր ամենէն փորձառուորը, անբարեբերը, կործանիչը, Հայերէնը, 1910ին, Պոլսոյ մէջ: Ու 1900ին՝ Արմաշի մէջ, կը նշանակէր քունի, ծանծրութի, տառապանքի պահ ուսանողութեան համար: Իմ առջեւ ունէի այս աւագանին տղաքը, մանչ ու աղջիկ, — տարօրէն ներացած հայրենի զոյններուն մեղմացումովը, ու ոստանիկ ապրումներուն յաւելումովը: Պատրաստ՝ դասատուն, մանաւանդ հայերէնի դասատուն կործանելու: Իմ ձեւերը, կերպարանքը, մանաւանդ ղեւ չվարժուած փողկապը ստեղծեցին ծանր տապալակ տղոց որոնք իրենց անդրանիկ մղումները զսպելու վարժուած էին բարեբախտաբար, առտնին քաղաքավարութեան ամենօրեայ դասերէն իրենց ներսը նստած: Կը խօսէին իրենց լեզուն, թեթեւ չեղտերով իրենց տուններուն: Ի՞նչ երկարեմ: Պահը լրացած էր ու սառոյցը կոտրած: Տղաքը իմ մէջ կը տեսնէին գիւղը, անոր ետեւէն՝ մեր հայրենիքը, անոր ընդմէջէն՝ մեր պատմութիւնը, — բաներ որոնց համար կարօտ չէին ճիգի: Երկրորդ պահին, իրենց տեսածներուն կ'աւելնար Հայ գրականութիւնը, անշուշտ արեւմտեանը, իր մեծ բանաստեղծներուն ընդմէջէն: Ու այդ փակ, առնուազն անընտել, անտրամադիր հոգիները կը բացուէին իրենց ժողովուրդին ամենէն իրաւ ապրումներուն: Եւ չեւայ, Խրիմեանին նման, ամիրաներու ատեանին: Բայց վարժարանին մէջ հայ գրականութիւնը, հայերէն գրելը դարձան տղոց ամենէն սիրելի ապրումները: Տող մը կանոնաւոր գիր ընելու անընդունակ տղաքը կը պատմէին իրենց ապրումները, իրենց յատուկ գիւղեցկութեամբ: Տասնըհինգը նոր մտած աղջնակ մը, հիւժախտաւոր ու արիւ պէս աղուոր, իր պատշգամբին վարդը կը խօսեցնէր ինծի լեզուով մը որ գրագէտը կը ձգէր ստուերի: Մեծաւ անիկա, վարդերէն վերջ, Բայց իր պատկերը, մինչև այսօր զաւկօրէն կարմիր, չէ կորսնցուցած փշուրն իսկ իր սիրտդին յուզումէն: Խառ-գեղի մէջ Մկրտիչ Խրիմեանը: Ան ալ կը ձգեմ ձեզի որ վերակազմէք:

րուն ազնուականութեան փառս էր մասնաւոր դասերով դաւակ դաստիարակելը)։ Պէտք կ'ա՞յ մտածելու թէ ինչ կը խօսէր այս վարժապետը, ոչ մէկ դպրոցէ անցած, միայն իր հօրեղբօր խնամքին տակ Սաղմոս ու Աւետարան ճանչցած։ 1849ին անիկա կը բախտաւորուի իր հիացումներուն կանխիկ զինը գանձելու, Բագրատունիին ձօնուած իր մէկ քերթուածը տպուած գտնելով . . . Բաղճա՞յ հանդէսին մէջ։ Աղաները, չըսելու համար ամբարաները կը հետաքրքրուին այդ վարժապետին բանաստեղծութիւններովը, գրուած՝ այդ օրերու ընթացիկ գրաբարով։ Մէկը կը բանայ շարքը մեկնասեփալ հատորներուն։ 1850ին, տուներու մէջ, հանդէսներու առթիւ կարգացուած այդ ոտանաւոնները Հրա-խիւն Արարաբեան անունին տակ կ'իջնէին հրապարակ։ Ունէ՞ր սա վարժապետը ասպարէզին սուղ հոսհոսութիւնը որ նկարագիրի մաս կը կազմէր Պոլսոյ մէջ յաջողած ուսուցիչներուն, ընդհանրապէս տաղաչափ կամ երաժիշտ։ Համբաւը, որուն հետ անոր յարաբերանքը մեծ հարցերէն մէկը կը նկատեմ տեսակ մը հոգեխօսական վիճակի, պիտի վարուէր այդ մարդուն հետ բացառիկ հանգամանքներով։ Գիտէ՞ք թէ, զինուորութենէ փախուստ տալու աւագ նպատակով ձեռք ձգուած սա Պոլիսը գրիթէ կը կրկնէ Պոլիսը միւսներուն, պարզ գեղջուկներ, որոնք իրենց կիներուն հետ քանի մը ամիս միայն ապրելէ ու անոնց արգանդին մէջ տունին ժառանգը սերմանելէ անմիջապէս յետոյ, ինկած են պանդխտութեան։ Խայաստանցի վարժապետը, Հրա-խիւն փառքէն առաջ կին մը ունէր Վան, աղջիկ մըն ալ, որոնց հետ իր յարաբերութիւնը չեմ կարծեր որ ըլլար տարբեր տիպարին միջինին վրայ ընդհանրացած։ Պանդոխտը սովորաբար արկածախնդիր մըն է, գրեթէ միշտ փախստական մը, երբեմն նիւթական, երբեմն հոգեկան պարտքերէ։ Պոլսոյ աւագ տուններուն փնտուռած աշուղը, բարձր չըջանակներուն փառաբանուած բանաստեղծը։ Մեր ուսումնասիրութիւնը չա՛հ մը չունի այդ մարդուն երիտասարդութեան մէջ զգացական տռամաներ հեռագրաւէ։ Խրիմեան ծանր գրադարութեանց մատեան մը ունի ձգած իր ետեւէն, Պոլիս ինչպէս Վան։ Յովհաննէս Քօլօզ վարժապետը, իրեն նման բանաստեղծ, քնարա-դիւցապնական շունչով մը սեցուցած է էջեր որոնց ընդմէջէն հայոց Հայրիկին որբանկարը կը վերածուի անասելի թշուառութեան մը։ Ձեմ խառնշուկեր այդ կոյանոցը, ոչ անշուշտ Խրիմեանի հանդէպ յարգանքէ մը զգաստացած, այլ այն քիչերէ կասկածուած փառսին համար որ մեր կեանքն է, երբ զայն պիտի չգործածենք Վիպին։ Ու Խրիմ-

եան վէպ չէ գրած, ինչպէս քնարերգական տաղեր չէ ձգած որպէսզի ատոնց արժէքը լուսաւորելու համար ստիպուած ըլլայի քրքրել կեանքի մութ մնացած կողմեր, տռամայի շուքեր: Իրողութիւն է սակայն որ յաջողած վարժապետը փոխանակ մտածելու իր Վանին, ուր կ'աճէր իր զաւակը, հոն դառնալու մարդկային իր պարտքին, պիտի գտնէ կերպը ազաները շահագրգռելու... Նոր իր ոգիսականին դէպի Աւեսեաց երկիր: Այս մարդը ոչ միայն իր գիրքերը, այլև իր ճամբորդութիւնները պիտի յաջողի մեկենասներու վրին բռնալ: 1850ին, ուրիմ շրջանի Աւարաբեանի ամենէն հրատապ փառաւորման շրջանին, ինչպիստանցի հայրենասէր վարժապետը պիտի առնէ իր ուխտաւորութեան ճամբու ծախսը ու պիտի իյնայ Ս. Յակոբ:

Անոր հօրեղբայրը, ըսի, անոր սորվեցուցած էր կարդալ: Լին ու Կսուց անապատներուն մէջ 1840ին իր ընթերցումը կատարելագործած վարժապետը տասը տարի վերջը Ս. Յակոբայ Մայրավանքէն ի՞նչ ունէր առնելիք: Իր կենսագիրը, Թորգոմ Սրբազան, կը խօսի յուսախաբութենէ մը, առանց կասկածելու որ իրիմեան մարդն էր որ սահմանուած էր ոչինչ սորվելու: Կը սորվին անոնք որ քիչ կամ գէշ կ'ապրին: Իրիմեան, լայն, լաւ, խորունկ ապրումին տիպարն էր: Նմանները կ'իւրացնին միայն ու միայն բնագրին իրենց մատուցածը, մնացեալին հանգէպ խոր անտարբերութեամբ մը: շրջանի Աւարաբեանին գրաբարը Վենետիկէն ալ վեր յաջողութիւն մըն էր:

Ձեռ գանդաղիր սա ճամբորդութիւնը, այն օրերու բառով՝ ուխտաւորութիւնը աճեցնելու և իբր նախապատրաստութիւն օգտագործելու՝ ապագայ եկեղեցականին: Իրիմեանին Պոլիսը, հեռուէն տեսնուած, այդ շրջանին մեզի կը թելադրէ ամէն կարելիութիւն: Սփռուքի հոգեբանութիւնը պարտաւոր էք չէզոքացընել որպէսզի հասկնալի դառնան ձեզի կարգ մը տարօրինակութիւններ: Դար մը առաջն ալ մի մոռնաք: Մեր օրերուն, ինչպիստանցի վարժապետին առաջին ընելիքը հարուստ մոլուսութիւն մը կնքելը պիտի ըլլար: Իմացական ճշունքներու պարագային՝ Ներոպա մը, մասնագիտական ուսումի մը համար: Յետոյ, այդ 1850ը մեծ ուսանողներուն ոսկեգարն է: Ու ինչպիստանցի վարժապետը որ այնքան զիւրաւ կը ճարէր մեկենասը, Զօրայեանէ մը, Թէրզեանէ մը, Մամուրեանէ մը աւելի նպաստաւոր շնորհներ կը պարգէր այդ Ներոպային արժանաւորութեան մը համար: Անշուշտ անկա տառապեցաւ իր սխալէն, — իր ամուսնութենէն: Բայց անկէ առաջ, կը միջամտէր անոր իրա-

կան խառնուածքը: Խորմեանին տիպարը ուսանողէն վեր ու դուրս է: Ու սխալի մէջ չեմ երբ համարձակիմ այդ տիպարին հիմնական նկարագիրը ընդունիլ Տեղ վիժելու, վիճակ վիժելու, նորին վազելու խորունկ իր ասորթակները: Ի վերջոյ Ս. Յակոբայ մայրաժանքը, սորվելու տրամադիր միտքի մը համար ունէր բազմաթիւ կարելիութիւններ: Ասկէ վառ՝ Ս. Յակոբը հաւրիւր տարի առաջ հոգեբանութիւն մըն էր, խորութիւն մը, հոգեղէն դրութիւն մը, իրապէս կրօնական հոգեխառնութեան հանդիսարան մը: Հրա-խիւ Արարատեան մը իբր գեղեցկութիւն երբ այնքան վեր է Հրա-խիւ Ներքին Աւերակցէն, այդ իսկ հանգամանքով կրնայ նպաստ մը դառնալ իմ առաջարկած ըմբռնողութեան, այդ տիպարէն: Էջմիածինը, 1850ին, հայրենասէր Վանեցի վարժապետին հոգին չնորոգեց անշուշտ: Բայց տուտա անոր հայրենասիրութեան արդար յատակ մը: Դեռ մենք թագաւորնեւրով չէինք մտածեր այդ 1850ին, այլ հայրապետներով: Կրօնազգած հոգեխառնութեան մը համար՝ Սաղիմը քանի մը պատիկ աւելի հզօր ազդակ: Խորմեան Նրուսողէմը երազած է, ինչպէս բոլոր հայերը երազած են: Տասնամեայ մանուկ, իմ հոգին տունական գեղեցկութիւն կ'ըլլար մահտեսները զիմաւորելու օրը: Բայց ես գաղթական տղայ մըն էի: Այսինքն հայրենիքէն տաւրակայ խլեակ մը: Խորմեան մեր հայրենիքն էր: Ու մի մոռնաք դարձեալ ազգային առածը որ կ'ըսէ. «Վանեցիին կաղը Չինու մաչին ե գացեր»: Ես տեսայ աչազուրկը, որ միայն Քիփլինկի վէպին հերոսը չէ, Ափրիկէն խուզարկելու յանդգնող, չունեցած իր աչքերովը: Համարաձուժ Երամեան, աչազուրկ Վանեցին Նեղոսի ափերուն, 1924ին, երբ 1915ը, 1918ը, 1920ը, 1922ը ահաւոր իրականութիւններ էին Վանին համար: Ու Համարաձուժ Երամեան Հայրիկ մըն ալ չէր, բայց մարդն էր որ հարիւրաչեաներուն ձեռներէցութիւնը, սատանորդիութիւնը խմբած էր իր կամքի տունին:

Սաղիմէն պիտի չահի Հրա-խիւ Ներքին Աւերակցը որ քերթուած ըլլալէ առաջ գիրք մըն է, այսինքն անոր անունը տաւրածելու գահաւորակ մը: Այս վերադրումը չի բխիր չարութեան զգացումէ մը: Հարիւր անգամ ու հարիւր տեղ Մկրտիչ Խորմեան ապացուցած է թէ գերծ էր հոսհոսութենէ, գրական նաւրամտութենէ, չհանդուրժելով ճառախօսութիւնները, զրքունակ ու գիրքով կառուցուած հանգէսները: Բայց իր գիրքերը գրեթէ միշտ կը զուգադիպին նորութեան, նոր գործօնութեան հովերուն: Իր թերթերը (Արծառի Վասպուրականի և Արծառի Տարօն) դուք

ազատ էք գրական ըմբռնողութեան մը կապելու: Եւ չեմ դժուարանար անոնց ետին գտնելու իմ տիպարը որ բերանփոխի վարժութեան մը նման պիտի դառնայ գիրքին, երբ խօսքին, շարժումին, երթեկին յոգնութիւնը կը դառնար տիրական: Դիտեցէք ոչ իրր ժամանակագրական իրողութիւն որ այս մարդը իր երկու գաւառական պաշտօնավարութիւնները (Վան և Տարօն) պիտի զուգորդէ ընէ թերթերով գործունէութեան փառքին: Գիտէք Էրաֆէրաներուն պատմութիւնը: 1876-1879ի շրջանին, այսինքն երբ հալածանքը, յոգնութիւնը ու քաղաքական տագնապները զիրար կը յաջորդեն, ազգին խղճմտանքը ալիկոծելով, Խրիմեան վրայէ վրայ պիտի յանձնէ մամուլին Խաչէ Զաւ, Ժամանակ և Խորհուրդ Խոր պրոշիւրները 1876ին, երբ տասը տարի առաջ, Մուշէն դարձին, հրատարակած էր Մարգարէի Արայոսթեան Ներկնը, անշուշտ եպիսկոպոսացման իբրեւ նախատօնակ: 1877ին Վան Բոյժը, Զայֆոյժը: Առաջինը Վանի շուկային հրդեհումը ողբալու, երկրորդը ռուս-թուրք պատերազմի ընթացքին Պայազիտի և Ալաշկերտի 15,000 հայերուն փողոտումը պոռալու: Վան իբր առաջնորդ երթալէ առաջ, 1879ին, անիկա պիտի գործածէ 1867ի ռազմավարութիւնը (Մարգարէի Արայոսթեան Ներկն), իրարու ետեւ տպագրութեան յանձնելով Գրաֆի Արաշիւ (1878) և Սէրա և Սահալը (1879): Այսինքն՝ երբ իր մարմինը անկարող է տեղէ տեղ փոխադրելու, իր գրիչին պիտի տայ կարգը իր հոգեկան այդ խորունկ ակնորժակը յագեցնելու: Խրիմեան կամ պիտի խօսի, կամ պիտի զործէ, արկածախնդրէ, կամ պիտի անցնի սեղանին ու տրարքէ, գործօնութենէ սա անդամագրելի մղումները պիտի վերածէ սեւ տողերու կարաւանին: Գրական փառասիրութիւնը: Բայց այս պոսեցիութիւնը անոր մտքին անկիւնն իսկ տեղ չունէր: Ու իր գրածին վրայ արժէքի մը տագնապը բոլորովին հեռու էր անոր գրական խղճմտանքէն: Չունինք ճիշդ թուականը Պապի և Թառնիկի խմբագրման: Կենթադրեմ սակայն որ երուսաղէմ իր աքսորանքին (1890) նուէրն է անիկա: Հայրապետական գահէն անիկա պիտի արտօնէ Պապի և Թառնիկին հրատարակութիւնը (1894): 1900ին՝ Թագաւորաց Ժողովը: 1901ին՝ Վերջապէս Զայէր: 1902ին՝ Ոչեացող Խորեհայէ: Գործերու սա շարքը չի կանխեր իմ աշխատանքին գնացքը:

Այս նկատումներուն մէջ տեղ կուտամ իր Կիլիկիա ճամբորդութեան, 1852ին: Համապապիւրը կենսագրում չի ներկր իրեն: Բայց կը հրաւիրուիք լրջութեան, հայութեան պատմական սրբավայրը, Էջմիածին, այսինքն հայ արեան հանգիստարանը: Հայու-

թեան ամենէն խորունկ ուխտաւժայրը, այսինքն հայ-քրիստոնեայ յղացքին արձակարանը, Սաղիմ Կիլիկիան: Այդ դժբախտ հոգերուն վրայ 1850ին երիտասարդ, հայրենասէր, արկածախնդիր միաք մը ինչեւ չի հետապնդեր իր ներքին պահանջները յազեցնելու: Կարեւորը ան չէ թէ ինքն է Կիլիկիա ճամբորդութեան մը զաղափարին տարածիչը թէ զէպքերը, կարիքներն են որ կը ստեղծեն զայն: Ասպետը պատրաստ է: Դպրոցները, տունի դասերը: Ազգային դարթօնքին եռուզեւը (Հիմնուած է Մախը: Թուլատու է Ռեմիլը: Ամբողջ Թուրքիա կ'անցնի նորոման շունչէն: Պոլիսը^(*) կրակ է առած ազգային գործունէութեան զգացումներէն): Արկածախնդրութիւնը ահաւոր կիրք մըն է ու Խրիմեան առօր մղումին, բռնութեան տակ, կը ծալլէ, կը ծրարէ ու կը դնէ մէկդի միւս բոլոր նկատողութիւնները: Կիլիկիան մեր քաղաքական հասկացողութեան մէջ ինչ սովորական պատրանքներու ծնունդ չէ տուած: Շահեցա՞ւ Խրիմեան երիտասարդ հայրենասէրը Թուրքի երկրէն, ինչպէս շահած էին Ռուսիներն, Մերները, Չրաքեանը ու Տիկլին Եսայեանը, իւրաքանչիւրը իրենց ձեռքովը: Հարցումը չունի պատասխան: Սպազայ գրական անոր գործունէութեան մէջ հազիւ հետքեր կան անուններէ: Բան մը չըսա՞ւ Սոսի նուիրական ստուերներով հարուստ Աթոլը: Պատմութիւնը լուռ է: Այդ Կիլիկիան անհետ, «անցնումաւ» պիտի գրէր ինք, անցած է այդ երիտասարդութեան վրայէն: Չեմ վարմանար: Գրելը Խրիմեանին համար իր գործունութիւնը շարունակելն է ... թուղթի վրայ, այսինքն խօսիլ,

(*) Գրական ստեղծագործութիւնը հրահրող թուականներ կան, որոնք կը գոցեն երկար բռնութիւններ ու կ'արձակեն նոր կարելիութիւններ: Համապատկիւրը խօսած է 1899էն ու յաջորդ խանդի տարիներէն: 1909ին ինծի տրուեցաւ ապրիլ այդ խանդին զգայութիւնները, թուրքերուն խաբուսիկ աղատութեանը յաջորդ տարիներուն, մինչև 1915ի սպանողը: Հակառակ ահաւոր Ատանային, 1910-1914 նորոգման, կիրքի, գործունէութեան շրջան մըն էր: Չեմ ըսեր թէ վարուժան, Զարգարեան նուէրն են մեզի այդ օրերուն: Բայց կը հաստատեմ թէ բոլոր գրողները մէջն էին թափին, ջերմութեան, հաւատքին — թէ իրենց ժողովուրդին համար սկիզբ կ'առնէր վերջապէս հանդարտ ստեղծումին շրջանը: Ուսանող, գրող, կուսակցութիւններու սպայակոյտերը, զանգուածը, բոլորն ալ կը կրկնապատկէին իրենց հոգեպէն ընկալչութիւնները: Ուրիշ հարց՝ թէ շրջանը ծնունդ չտուաւ գրական մեծ գործերու, բացի քնարական քանի մը շատ թանկ յաջողուած քերէ: Խրիմեանի Կիլիկիան, 1852ին մօտիկն էր այդ ապրումները թելադրելու Պոլիսը ձգելու պատրաստուող այդ գործիչին, բանաստեղծին որ ճարած էր միջակէն վեր ժողովրդականութիւն:

շարժիլ, թեւագրել, անցնիլ ու աներեւոյթ ըլլալ։ Երբեմն այդ գրելը կեցուածք է թերեւ, դեր մը, եթէ կ'ուզէք՝ երբեք՝ գրական ապրումներու անդրադարձ։

1853ին վերջապէս... Վան, ուր դուք գիտէք թէ ձգած էր, եօթը տարի առաջ, կնիկ մը և ազջնակ մը։ Ինչ հոգիով անիկա կ'ընէր իր անդրանիկ դարձը դէպի հայրենի տունը, ինք՝ որ ունէր իր ջիղերուն հիւսուած, ա'լ անքակտելի, լման աշխարհը հայոց պատմութեան, իր ամենէն փառաւոր յիշատակարաններուն, աւերակներուն, ասոնց շուրջը կենդանի ապրումներուն խռովքովը։ Ի վերջոյ Այրարատը երգել՝ Հիւրմիւզ կրկնել մը չէր անշուշտ սա մարդուն գրական փառասիրանքին մէջ։ Կ'անցնիմ։ Բայց չեմ կրնար զինքը իր աւերակ տունէն ներս առաջնորդած պահուս չփոխել անոր նայուածքի ներսի դաշտին շքեղաշուք Պոլիսը, ասոր ապարանքները։ շարունակելը ձեզմէ։ Ուր անոր խորհուրդի մը պէս հրապուրիչ, ծանր ձգողութեամբ մը տրոփուն անձնաւորութիւնը ճանչցիր էր փառքերուն է՛ն գեղանին, զեղացիի մը զգայարանքները անհունօրէն լարող, — գրական փառքը, երբ իր քերթուածները կ'անցնէին ձեռքէ ձեռք, թաղէ թաղ։ Ծանչցիր էր խօսքին անտարազելի գինու վութիւնը երբ մենք մեր ծանր անձնաւորութիւնը կ'ընենք կենդանի նուագարան մեր սիրտը զարնող յովերուն ու կ'արծաղանք մեզմէ դուրս մեր ներքին կրակները, անով անցնելու համար ուրիշներուն սիրտը։ ... Պէտք է քալել սակայն։ Անիկա տեսա՛ւ անշուշտ լռին ուրուականը իր կնոջ, թաղուած տարիներ առաջ, բայց ելած այդ րոպէին իր գերեզմանէն, մտած հայրենի սենեակը, իր մաշած, հալած, ծիւրումով սպառած մարմինը գնելով անկիւնի անկողինին, որուն բարձին մէկ մասին՝ զլխիկը իր ազջնակին։ Մարդերու կեանք։ Քեզ ինչպէս կ'ուրանանք երբեմն։ Ու եղաւ, միշտ այդ րոպէին, մենաւոր, մօրը մահուամբ փողոց մնացած իր զաւակին ալ ուրուականը, պզտիկ պզտիկ հալելով ու իր անմեղուկ մարմինը տանելով մօրկանը, հողի ծոցին, կուշտ կուշտ։ Ահա տռաման։

Չեմ երթար առաջ, պարտականութեան զգացումին ու ասոր զանցումովը դատապարտութեան ատեանին կանչելու ասպետը որ եօթը ձիգ տարիներ թափառեր էր աշխարհէ աշխարհ, ու ազգը, հայրենիքը սիրելու առաքելութեան մը փողահարն էր եղեր, այսպէս մոռնալու չափ իր արեան հանդէպ իր աւագ պարտքը։ Կը խորհիմ թէ ձեռքէ ձեռք, սրահէ սրահ, երկրէ երկիր ու պալատէ

պալատ յափշտակուած սա երիտասարդը ըլլալէ առաջ Խայաստանցի հայրենասէր գործիչը, քարոզիչը, առաքեալը պարտքին տակն էր իր կնոջը ամուսինը ու իր զաւկին հայրը ըլլալու: Այս տողերուն հետ իմ մտքիս կը բացուին ընդարձակ ողբերգութիւնները որոնք ապրուեցան մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերէն, քիչ մը ամէն դարերուն: Մեր գրականութեան մէջ Պաշտօնի Կէնքերը կը փոքրէք երբ վերածէք գրական թեմայի: Լման տասներկնգ դար այդ ողբերգութիւնը մեր պատմութեան ամենէն սրբազան տագնապններէն մէկն է: Խորհեցէք մեր պատմիչներով սեւեռուած փաստերուն: Տէկա՛յ ֆալսաւորութեա կը թուի ներքին տռամա, իրականին մէջ այդ էջը քրոնիկ մըն է, գրուած՝ ցաւին մէջ գերուած նախարարներուն: Ինչ աղիւսարչ են դըրուագները Ղեւոնդի, Արծրունիի, Դրասխանակերտցիի, Սողոմոնի, Լաստիվերտցիի, մինչև Դարանազցի ու մինչև Արամ Անտոնեան, բոլորին մէջ ալ մէկ ու նոյն ցաւին ծալիկներով զրառանգուած, անհունօրէն յուզիչ, սրտառուչ: ... Ձեզի կը ձգեմ, ուրեմն, այս ամէնը ապրող երիտասարդ Խայաստանցիին հոգեխառնութիւնը յօրինել: Ընթերցողը երբեմն կը հրաւիրուի, իր կարգին, ընելու այս աշխատանքները: Մարդկային կեանքը տարօրէն խիտ է ու ընդարձակ: Դրելը տարօրէն կարճ է ու սահմանափակ: Դուք կարելիութիւն ունիք այդ կեանքը, կեանքերը ձեր ներսը վերստին ապրելու ...: Կ'անցնիմ:

Մինչև կարգ առնելը Աղթամարայ պատմական տաճարին մէջ, 1854ին, Խորմեան պիտի ապրի չուքը թերևս իր անձնաւորութեան: Վէպի հերոս մը: Ինչու է: Իմ հետաքրքրութիւնս, կեանքի հարցերով, Հափառապէրին մէջ չի մեկնիր սակայն թիւերու, թուականներու փառքէն կամ պարտքէն: Խորմեանի կենսագիրները լայնօրէն կը զբաղին այդ կեանքին բոլոր փոխադրումներովը, շրջումներովը: Վարդապետ ձեռնադրուելէն մինչև հողք իջնելը մենք ունինք Լման կէս դար ու քիչ մը աւելի, մեր առջին: Ու ի՞նչ կէս դար է անիկա, սանկ քիչիկ մը հեռուէն, վերէն դիտուած: Ու այդ դարու բոլոր ծանրագոյն յոյզերուն, բախտորոշ հանգոյցներուն (չինեցէք Լման այդ թուականները, յարակից ամբողջ զարհուրանքներով, յոյսի, խանդի, լքումի ու կործանման փոփոխակ կերպարանքներու տակ), Լիմ ու Կտուց անապատներուն մէջ սաղմոս քաղել միայն սորված թուող սա մարդը դուք պիտի գտնէք, սակայն, ամենէն պատասխանատու գերերով, անբացատրելի է ինչպէս անխուսափելի: Երբ իր ճակտէն քաշեցին վեղարին կիսաքօղ պատուարը,

Խրիմեան տառապեցեաց^ա որ աշխարհին կէսը կ'առնէին այսպէս իր աչքերուն ծիրէն, ինք որ նուաճեր էր ընդարձակ փառքեր, յօրինելու գրագէտի, բանաստեղծի, գործիչի անհաւատարեւի համբաւ մը, ճանչցեր քաղաքը, քաղքենին, իր ժողովուրդին բարձրագոյն ալ խաւերը^(*)։ Ու տարիքի գարունքին, այս ամէնը առաթուր անցնող երիտասարդին մէջ ներելի^ը է նկատի ունենալ, առնուազն հեռուէ հեռու ընդդգալ մասնաւոր այն հոգեխառնութիւնը, վիճակը որ ժԹ. գարու եւրոպական մեծ վէպերուն մէջ տեսակ մը դեռու եփս մաշինալ մը իբրեւ, լուծում մը բերած է անոնց գնացքին։ Պօղ կ'առնէին երբեմն ամենէն ազնուական կլիները, սիրոյ մը դադաղակիրը դառնալով։ Ու պարեգօտ կը հագնէին երբեմն ամենէն իրաւ երիտասարդները, միշտ պատւաւոր մը, պարտութիւն մը, կործանում մը — հոգիէն — դիմագրաւելու կամքով մը։ Կ'անցնիմ։

Ու ատենը եկած է որ լըջանամ։

Մկրտիչ Խրիմեան խեղճ ու պատառ բարոյախօսը չէ Սէրաք Ե Սահակին, Մարգարէր Արայոթեան Նրէնիցին, ոչ ալ աւելի կամ նուազ չատարան գիւղատնտեսը Պապէկ Ե Թառնիկ հատորին։ Համապարհելը, առանց աղգալին պատմութիւն մը փառասիրելու, մեր գրագէտները տալու, կեդարանելու իր աւագ առաջադրու-

(*) Խրիմեանէն կենսագիրները կը լռեն սրտի տազնապներ, Յովհաննէս Փօլօզի անուանարկիչ ակնարկութիւնները կը պահեն իրենց այդ համբաւը։ Պատմութիւնը չէ տուած արձագանդ ուրիշ կարգէ զրոյցներու։ Արշակ Ալպոյանեան, բերանացի իր վկայութիւնները, այդ մասին չէ գայած առաջ, դիրով ալ պաշտպանելու։ Հաւանաբար հանրային մարդու ետեւէն յօրինուած հէքեաթին վրայ, հասուն մարդու իր դատաստանը կը միջամտէր որպէսզի ընթացք առնէին դատափետուները։ Ազգային պատմութիւնը մարդերը արժեւորելու ատեն իր ուշը կը կեդրոնացնէ մարդոց արդիւնքին։ Դրականութեան պատմութիւնը, մարդոց արդիւնքը արժեւորելու ատեն մեծ չափով կարօտ է մարդոց ներքին փաստերուն։ Խրիմեան Վարդիսիմ մը չէ գրած, չփոթութիւն ստեղծող, Բայց բաւոր իր կենսագիրները միաբան են չքեղ իր ձգողութիւնը բացատրելու մանաւանդ մարմնեղէն տարրերով։ Ինչ (Արմենիա, Ա. հատոր) այդ մարդը պատկերելու ատեն անոր հոգին կը յօրինէ անոր մարմինովը։ Ու տագնա՞լը։ — Ո՛ր յուզումին սլաքին տակ սա հանրածանօթ, «հայրենախօս», մեծ վարժապետը պիտի ծոէ իր վիզը հայ եկեղեցականի այնքան դատափետուած լուծին, Դիտէր անշուշտ թէ ինչ կ'ընէր, երբ կը ծնրադրէր, աշխարհէն իր հրաժարումը խորհրդանշիչ պատկերելով, ձեռնադրողին առջեւ։ Ձուներնք յայտնի ոչ մէկ մեղադրանք, աշխարհի այդ կարօտովը հասկնալի։ Դաւերը, յարձակումները կը մեկնին, իր շուրջը, բոլորովին տարբեր ակերէ։

թեան մէջ, ըսի վերերը, չի տառապիր սակայն գրողէ մը մարդը ալլապէս ազատագրելու, երբ այդ մարդուն ետին աշխարհ մը կը խտանայ: Խրիմեան մեր վերջին կիսադարուն ամենէն պատմական, ժողովրդական անձնաւորութիւնն էր, զիտէք ատիկա: Վաթսունէ աւելի տարիներ, անոր կրօնկներուն, մենք կը զըտնենք հաւատարիմ՝ փառքը, ինչպէս իր ստուերը: Ու դարձեալ, միշտ այդ ժամանակին մէջ, մենք կը գտնենք, մեր պատմութեան բոլոր բեմերուն վրայ, այդ մարդուն երեսին, ետէն, հասցէին նախասինքը, հալածանքը, հաւատար յորդութեամբ, կենդանութեամբ: Զինքը պատուած են Հայոց Հայրիկ անկարելի տիտղոսով, ինչպէս սեցուցած են իր անձն ու զործը մեծատաւրած աղմուկով, թատերական ելոյթներով: Զեմ գրադիր համբաւներուն քմայքներովը, — ընդհանրապէս ճարտար ձեռնարկներու յայտարար, երբեմն մեր միամտութեանց անդրադարձ: Cabale: Արժանիք: Կ'ընդունիր: Բայց ժամանակը բանշար չի քաղեր: Ու վաղ կամ ուշ կը բերէ իր հարուածը: Գրականութեան մէջ մանաւանդ համբաւը անզօր է զիս զինաթափելու: Այսպէս չէ սակայն չարափառ համբաւը: Կար Սուրէն Պարթեւեան չարահամբաւ փառքին ետին հանդէս մը մեղքերու, ուժերու, պայմաններու որպէսզի այդ շատ շքեղ տաղանդը ճռչէր, այդ համբաւին թոյնէն, չձգելու չափ մեր երախտադիտութեան արժանի գործ մը: Խրիմեանի գրական համբաւը այսօր չի յուզեր զիս: Բայց իր անձնաւորութեան շուրջ սա քաղաքական համբաւը: Իրաւ է որ ժամանակը չէ եղած Խրիմեանի հակառակորդներուն (*), détracteurներուն հետ որոնք իրենց կարգին կողմեր

(*) Ոխորտներով չեմ կրնար զբաղիլ: Համապատկերը մարդեր կործանելէ առաջ, կանգնելու դեր մը կը ներէ իրեն: 1888ին, Արեւելօրաթերթին մէջ (Պոլիս), Աւակեթ ծածկանունով յօդուածներու շարքը սկիզբը կ'ընէր աստուածացման աշխատանքի մը: Այդ յօդուածները մօտիկէն կը հետեւին Խրիմեանի կեանքին թուականներուն: Անոր կաթողիկոսացման իբր նախապատրաստութիւն, ի. Ակնունի հրատարակած է զբքոյկ մը (1892): Ահագին յուզում, իրարանցում է ստեղծած Արծրունին, իր Մշակին մէջ հայրիկին նուիրուած գրեթէ վսեմին մէջ ընկղմող կենդանագրով մը: Իր կաթողիկոսացման մանրամասնութիւնները, հանդիսութեանց նկարագիրը, ճամբորդութեանց, այցելութեանց թերթերով օգտագործումը կատարած է Մեսրոպ Եպիսկոպոս, այդ ամէնը հատուրի մը վերածելով (Ուղեւորութիւն Պոլսադէմէ Էջմիածին): Իր մահը՝ ուրիշ առիթ յօդուածներու, յուշերու տարափին: Ի. Խան-Աղատ, 1908ին հրատարակած է առանձին հատորով այդ յիշողութիւնները: Եանօթ է Թորգոմ Արքեպիսկոպոսին Խրիմեան Հայրիկը, նախապէս Արեւ օրաթերթին

լուսաւորած են խորհրդաւոր այդ մարդէն սակայն: Իր կենսա-
գիրներուն զրական ու պայծառ գոյնե՞րը:

Ըսի թէ պատմութիւն չեմ փառասիրեր: Բայց մարդկօրէն
կը տառապիմ առեղծուածին առջև: Ուրիշներու շուրջ գրուած ք-
ները, առանց այլևայլի, կը հասնին իրենց առաջագրութեան:
Մէրթէ՛ւ Պէշկէ՛ւաշէ՛ւն (իւ կեանքը եւ գործը) հատորը, Արշակ Չո-
պանեանի կողմէ գրուած, կը լրացնէ Օրթագեղցի քերթողին ի-
մաստը, իրմէն վերջն ալ: Քանի կը կարդամ Խրիմեանի նուիր-
ուած հանդէսները, նոյն համեմատութեամբ կը քայքայուի հէք-
եաթը անոր անունին շուրջը, իմ ներսը: Ստոյգը այդ կենսա-
գրութեանց մէջ սա մարդուն ստեղծած անհուն խանդավառու-
թիւնն է, զոր արդարացող, բացատրող ազդակները այնքան
քիչ են, քիչ կուգան սակայն: Ամէն տեղ ճակատը երկուք է:
Իր հետ ու իւր դեմ: Հանրային մարդոց ճակատագիրն է անշուշտ
քիչ մը տարկաւ: Բայց Խրիմեան աւելի է քան հանրային մարդը:
Ու քանի կը կարդամ իր գործերը, այնքան իր հէքեաթը ներ-
սէն կը տկարանայ, միշտ իր առեղծուածը մթնցնելով: Ու իմ
տաքնա՛յր, սա պայմաններուն տակ, մարդը լրիւ ընդգրկելու
անկարողութեան մը: Անշուշտ չէք մոռնար որ Համապալէրը հա-
յոց ազգային պատմութիւնը չէր փառասիրեր: Ու գրագէտներէն
իր սիրածը՝ գործերուն կշիռը, կենդանութիւնը, դերը: Այս
մայր մտահոգութեան չնդմէջէն՝ պիտի հրաժարիմ հետեւելու
Խրիմեանի կեանքին ծանր թուականներուն:

մէջ լոյս տեսած, ապա հատորի մտած (1925), Հայկ Աճէմեանի իսկապէս
colossale վաստակին Ա. հատորը (1929), ուր հայրենակից մը Խրիմեանի,
անոր կեանքը կը վերածէ գրեթէ դիւցազներգական պատմումի: Կայ
տակաւին Արծիւը Իւ Բոյնին Մէջ (1938), Աւետիս Թէրզիպաշեանի
կողմէ, անձնական տպաւորութիւններու հանդէս մը, ուր Խրիմեան կը
նկարուի հում ու մերկ իր գիծերով: Լինչի վկայութիւնը ունիք վերը:
Բոլոր այս աշխատանքները, հեղինակաւոր որքան հանգամանաւոր ան-
ձերու կողմէ կատարուած, ու բոլոր ցանուցրիւ յօդուածները որոնք
1860էն մինչև մեր օրերը, զանազան կերպարանքներու տակ, ինկած են
մեր մամուլի էջերուն (նոյնիսկ անանուանելի Խրիմեան Հայրիկը Լ. Ս.
Երեմեանի), երբ կը ներդաշնակուին հասարակաց զգացման մը մէջ, հա-
յոց հայրիկը, անշուշտ որ կը ստանան ծանր իրենց կշիռը: Գիտէք Բօլօզ
Յովհաննէս վարժապետի տաղաչափեալ պարսաւագիրը: Մէջտեղն են
Խրիմեանի վրայ յարձակողականներուն փաստերը, զատերը, զատա-
տանները, վճիռները: Ու մէջտեղն են մանաւանդ իր զրական գործերը,
հերկայ ուսուցիչութեան սկիզբը իմ վախը, վարանքը լիովին կար-
գարանան նման ղէպքերու, նման վկայութիւններու զիմաց:

Վարդապետ — բառը արդարացնող կատարելութեամբ մը, քանի որ սորվեցուցած է, իր խոյ միջոցներով հաստատելով ուսուցման կեդրոններ: Հայաստանի սիրտին վրայ Վարդայ որբանոցը, իր դպրոցովը, տպարանովը, անհերքելի վկայութիւն մըն է ուսուցանողէն:

Եկեղեցական — Հայ Եկեղեցւոյ սպասը մնաց իր սրտին ամենէն մօտիկ սխրանքը: Լիւմ անապատի սաղմոսներէն մինչև հայոց հայրապետութեան փառքը անիկա ապրած է խայաստանցի տէրտէրին հոգեբանութեամբը:

Գարոզիչ — շփոթութիւն ստեղծող մասնակիութեամբ մը: Զինքը մօտիկ ընողներու վկայութիւնը չենք կրնար հերքել, թէ իր ըսածները ունինք այդ բեմերէն, տարօրէն պարզ, տկար նոյնիսկ, իբրև կազմակերպեալ բան:

Ազգային գործիչ — աւելի քան վաթսուն տարի անիկա հայոց պատմութեան ու ճակատագրին մէկ իշխանը իրրև խօսած, գործած, տնօրինած է:

Գրագէտ — Իր գիրքերուն բազմաթիւ տպագրութիւններովը:

Հայոց Հայրիկ — որ կը համագործ կրտսգարեան իր գործունէութիւնը:

Այսպէս երեսներու բաժնուած Սրիմեան անունը գիտեմ թէ կը նուազի, կը տկարանայ իր խորհուրդէն: Բայց պատրանքներուն գիրն է կանուխ թէ ուշ շոգիանալ: Իր աստուածացուն մէն ու զինքը քայքայող քիչ մը միամիտ իմաստութենէն ձերբազատ տրամադրութեամբ մը կը փորձեմ մօտենալ սա երեսներուն: Մի առարկէք թէ Համապօկէրը աւելորդ հետաքրքրութեանց սիրոյն իր սահմանները կը զանցէ: Իմ գործի մուտքին ես տուեր եմ հիմնական ազգականները, նման շեղումներ արգարացնող: 1860էն մինչև գրեթէ 1880, արեւմտահայ գրականութիւնը ողողուած է ոչ թէ Սրիմեանի գրական չունեցած հասկացողութեամբը, այլ այն հոգեխառնութեամբ որ այս մարդուն խօսքին ու գիրին ճամբաներովը կը դառնայ մարմին: Այդ հոգեխառնութեան global սրտկոծ մը: — Եթէ կ'ուզէք: Հայրեմախօս, հայրեմապատ հոգեբանութիւնն է անիկա, իրաւ է թէ վեներտիկէն փոխադրուած, բայց շատ շուտով գտած իր իրական նկարագիրը: Ոչ մէկ երանգ՝ Մխիթարեան պատմութեան և բանաստեղծութեան մէջ, որ մեզի թելադրէր 1860ի մարդոց

հոգիին իրական կերպարանքը։ Ազգային Սահմանադրութիւն, ազգային թատրոն, ազգային դրականութիւն, ազգային դաստիարակութիւն, բոլորը մէկ ու նոյն հոգեխառնութեան ընթացիկները կը մնան։ Չեմ ըսեր թէ իրիմեանն է ստեղծիչը այդ ամենուն։ Բայց կը հաւատամ թէ Բարիկ կըթուած մեր Ջարթօնքի ուժերը պիտի առնէին բոլորովին տարբեր ուղղութիւն, պիտի զարգանային ոչ-փափաքելի կերպարանքներով (ինչպէս կը դտնենք ասիկա Նար-Պէյին, Թէրզեանին, Ոսկանին մօտ) եթէ երբեք իրենց պատրաստութիւնը չդիմաւորուէր իրիմեանէն մարմնացած մասնակի ստուգումներով։ Այդ մասնակին հայոց ազգն էր, ոչ իր անցեալին աւելի կամ նուազ սեցուած կամ լուսող պատկերացման մէջ, այլ այնպէս ինչպէս կար անիկա հայոց աշխարհին տրտում, տառապագին, ահաւոր իրականութեան ներքէ։ Ըսին թէ իրիմեան մաքըր եղաւ իր ժամանակին։ Չեմ սրբազրեր վարկածը, բայց կը ջանամ հասկնալ այդ տարողութեամբ։ Ջարթօնքի տղաքը իրենց ազգին ծանրածանր կարիքները ընդառաջելու յօժար ընող հոգեբանութեան մէջ մեծ, եղակի է ահա խայաստանցի այդ վարժապետը։ Այդ խայաստանը վենետիկցի արքաներուն, երէցներուն, քերթողներուն համար, հարկ կա՞յ կրկնելու, դրախտ է ու Նոյեան տապան, Արամ է ու Վարդան, Էջմիածին է և Սիս։ Բայց այս բոլոր անունները՝ նստած, իրենք իրենց վրայ, պատմութեան փոշիներով ոսկեհոռ։ Իրիմեանն ալ պիտի շեփորէ այդ բառերը, ասոնցմէ ծորող անցեալին դիւթքը, բայց պիտի աւելցնէ ուրիշ ալ ճիշդ, զոր Միսիթարեան արքաները ոչ միայն պիտի չհամարձակէին արձակել, այլ միտքէ անցնելն իսկ պիտի համարէին սրբապղծութիւն։ Այդ ճիշդ՝ հրաւերն էր այդ աւերակները ազատագրելու։ Ջարթօնքի սերունդը, այս հրաւերին ընդմէջէն, անցուած կ'ըլլար։ Դէպի Իրապաշտները փաղանգը յստակ չունեցաւ հրաւերին խելամոտմը։ — այնքան այդ կողմ կը բախէր անպատրաստութեան, ամրակուռ շահերու, զգոնամիտ պաշտօնեաներուն հաւաքական ընդդիմութեան։ Բայց Իրապաշտները անոր, այդ կոչին ոչ միայն արձագանդը կուտան, այլ և կ'անցնին աւելի անդին քան սկզբնական զանգը։ Իրիմեան Մկրտիչ Ժամանակին ուղած մարդը չէր (եւ կը վատուի ուրեմն ընդհանուր մտայնութիւնէն), բայց այդ Ժամանակին համար՝ porte-parole մը, մունետիկ մը, եթէ կ'ուզէք։ Յետոյ, ազգային հարցը, 1880ին, այնքան ծանր, բարդ, տագնապուն, նուաճելի չէր սոսկականէն, որքան ալ ուժ ըլլար մթերուած այդ անհատին մէջ։

Արագ, կը մօտենաւ խրվմեան Հայրիկը բաղադրող(*) վերադիրներուն:

ա) — Վարդապետը այս մարդուն մէջ ինքնաբերական է, ինչպէս են գրեթէ բոլոր միւս միութիւնները իրմով ընդհանրացած յղացքին: Իր թափառումները, ժամանակէ իր նեղութիւնը, մանաւանդ խառնուածքին աւագ ցուցմունքը կը խօսին ընդգէմ ուսուցանողին որ չի հերքեր անշուշտ պայքարի փաստ մը, բայց

(*) Իր Ալթամարայ մէջ վարդապետ ձեռնադրումէն տարի մը վերջը Պոլիս է անիկա, 1855: Մի հարցնէք թէ ինչ է գործը պատրիարքներու քաղաքին մէջ, մանաւանդ ինչու ձգած է իրեն այնքան կարօտ այդ շրջանը: Պատրուած թէ ներքին անդամադրելի միւսմ, այդ Պոլիսին մէջ անիկա պիտի հնարէ միջոցը հրատարակելու Արծուի Վասպուրականին, որուն բովանդակութիւնը մօտէն թէիս յիշեցնող Քաղմալէսը: Բայց ձգտումը շատ աւելի հեռունները կը փառասիրէր: Հանդէսը ճոռերու, յուշագրութիւններու, տեղագրութիւններու, քերթումներու խառն հաւաքովայր մըն էր: Իր անունին իսկ յաւակնութիւն մըն էր ու երազ մը. — ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊԱՐԱԿԱՆԻ, Թուոցեալ Հայրեմատէր Թեւոօֆ յԱրծուցի Գաւեհն ի Վառդապ: Խմբագիր՝ Հայրեմատիս Մկրտիչ Վարդապետ խրվմեան: Ծրագիր՝ կրօնք, ազգ, հայրենիք, յառաջդիմութիւն: Ա. Տարիի երեք թիւերուն մէջ անիկա կը շահագործէ իր կիլիկիան, այս անգամ արծակ տպաւորութեանց ձևով ու լեցուն այն տաք, յորդ շունչով որ նկարագիր պիտի կաղմէր մանաւանդ իր ձեռնասունին գործերուն մէջ (Սրուանձտեանց): Լեզուն՝ կէս գրաբար, կէս աշխարհաբար: Տպաւորութիւնը թերթին կ'ըլլայ զօրեղ, արտօնելով իրեն սեպհական տպարան մը ունենալ: Հանդէսը կը ղրկուէր վան ուր կը յայտնակուէր: Բայց թափառական ասպետը այդ մարդուն մէջ առաւել քան կենդանի կը մնայ: Անիկա, միշտ հնարագիւտ, պիտի յաջողի անուր իր արկածախնդրութիւնը իրագործելու, ու թերթին մամուլը «տակած», կարելի է պատկերուն խօսիլ, շունչը պիտի առնէ վան, ներկայանալու կաթողիկոսական տեղապահին՝ Ալթամար, այս կղզին վերածելու համար Ս. Ղազարի: Մարգարէ ըլլալու պէտք չկայ այս դիմումին արդիւնքը գոչակելու: 1900ին ես հանդիպումը ըրի Մարգար սարկաւազի մը: Արմաշ: Տեղ մը հանգամանօրէն խօսեցր եմ լիմ անապատէն մեր կողմերը «զարգանալու» համար ղրկուած այդ երկոտանիէն, որուն մաղերն իսկ չկրցանք տեսնել: Կէս դար առաջ Մարգար սարկաւազէն ծնող վարդապետը ձեզի կը ձգեմ երեւակայել: Խրիմեան կը դրուի ճամբու, պատմական կղզիէն: Վարագ: Հոն ալ իր զէմն են միարաններ: Չունիմ տեղ այս կիրքերը, յիմարութիւնը վերլուծելու: Պոլսոյ իր վարկը կը միջամտէ, ընդոտնելու այդ թշուառութիւնները: Խրիմեան կը բանայ վարագայ ժառանգաւորաց վարժարանը: Հոն զինքը պիտի գտնէ Ռաֆֆին: Դարձեալ կը հրաւիրուիք այս երկու սրբազան խենթերը մտապատկերել, Զարթօնքին անհուն տենդին ու երիտասարդութեան այլապէս հղօր կրակներուն մէջ: Արծուի Վասպուրականին վարժարանի մէջ հաստատուած մամուլէն լոյս կը տեսնէ կրկին: Կուտամ թիւի մը (1859) ցանկ նիւթքը որ բաւ է գաղափար մը թելադրե-

կ'ախորժի հանդարտ, շրջահայկաց, մանաւանդ յարատե զործօնութենէն։ Ունինք իր Պոլիսը, Հրա-էր-էին շրջանէն, բայց չունինք իր ուսուցումին ուղղակի հետքերը, որոնք աշակերտներու, ասոնց մէջ մշակուած լուրջ, տիրական, տեղող վարժուածութիւններու ձեռք վարդապետի մը դէմքը կը ճշգնեն։ Իր վարսուզը, իրրե վարժարան, նորութիւն մը չէ, քանի որ ուսմանց ծրագիրը կը մնար այնքան նախնական։ Խրիմեան իր հանգանակու-

լու վանահայրին առաջադրութիւններէն, Հանդէս Աստուածապաշտօնական Սկիւեցաշէն Հարց, այսինքն համառօտ հանդիսարան Հայ Եկեղեցւոյ շքեղ հովուապետներուն, — Դիւտ, Մանդակունի, 551ի տոմարաշէն Մովսէսը, Անձիմի բերթող Կոմիտասը, Շինող Ներսէսը, Սահակ Պարթև, Օձնեցին (Յովհան Իմաստասէր), Գոթենաւոր, Ստեփաննոս Սիւնեցի, Անանիա Շիրակացի, Կայլն, այսինքն Յուշիկի Հայրենկոցին սպայակոչը, քանի որ Հանդիսարան Հայրենասէր Առաքինեաց միւս բաժինին մէջ կ'երևին վաճառական, Աշտնները (մէկը՝ Ողորմածը, մէկը՝ Երկաթը), Գագիկ, Ռուբէն, Կայլն, Ուրիշ բաժինի մը մէջ՝ Տեսարանք Հայրենի Աշխարհաց, այսինքն վասպուրականը, իրրե տեղագրութիւն, պատմագրութիւն։ Սիսուանէն, Սիսուկունէն, Այրարատէն ու Շիրակէն առաջ, Խրիմեան կը փորձէ հայրենագիտութեան սրբազան ու կէս ճամբան մնացած իր երազը իրագործել։ Պիտի յիշէք անշուշտ իր Աղքատաբը որ Ս. Ղազարը պիտի ներկայացնէր, հայրենի ծովուն մէջ, Հարկ կ'աշ անդրադառնալու որ Խրիմեան Ալիշան մը չէ, ոչ ի տաղանդն, ինչպէս կ'ըսեն, այլ խառնուած քով։ Ալիշան իր գործին բուրգերը բարձրացուց իր սենեակէն հազիւ թէ ատեն զոհելով զուրս մը ելլելու։ Խրիմեան սենեակին մարդը ի ծնէ կ'արհամարէ։ Արծուի վասպուրականին այդ ցանկնիքը տակաւին ունի Բուրաստան Բարոյակուն Առաքինութեանց, 1860ի զուարճալիքը, գիտելիքը, բարոյախօսութիւնը, առակները, խակ, համով լեզուով մը խմբագրուած, անմիջական հաղորդումով մը պաշտպանուած, կայ՝ Թումգարան Հայկազնեան Գաղութեանց, այսինքն ըստեղծագործութիւն, արձակ ինչպէս չափաբերեալ։ Ահա այդ կտորներէն վերնագիրներ։ Գովաստանութիւն ի վասպուրական Աշխարհ, Տաղ Վարագայ Խաչիկ, Մեծն վարդան ի Շաւարշան, Սպիշէն ի Շաւարշան, Արսէն՝ ի Գաշն Աւարայրի։ Այս բոլորը, այսօր գրեթէ անկարելի իրրե հետաքրքրութիւն, ինչպէս մտահոգութիւն, մօտ հարկը տարի առաջ վանեցիներուն համար երկնառաք մանանային չափ կ'արժէին անշուշտ։ Թերթին Կոմիտէն իրրե գրագէտը, Բայց ինչ հարկ՝ սա խստապահանջութեան։ Այդ գրագէտը Խրիմեան եղած է միայն ու միայն Հրախալներուն և մասամբ մըն ալ Պապիկ և Թումիկին մէջ, այսինքն սկիզբի և վերջի հանդէսի մը մէջ։ Դրելը յոգնութիւն առնելն էր անոր գործիւն եղանակին մէջ, երկու երեք տարի՝ պայքարի, մահափորձի, խենթ աշխատանքի։ Ու ... հանգիստը՝ այսինքն նոր ճամբորդութիւն մը դէպի Կովկաս։ Պատրուակը՝ Երեւանը և Արծուի վասպուրականին, Հանգանակութիւն։ Սրտագին ընդունելութիւնը, զոր ըրին իրեն, փաստ մըն է իր արժանիք-

թիւնները կատարած է յանուն իր վարժարանին ու մամուլին։ Միւս կողմէն չարհամարհել փաստը որ Զարթօնքի սերունդին գերագոյն առաջադրութիւններէն մէկը կազմեց, — հայ վարժարանը։ Եթէ Նիկողոս Զօրայեան այդ վարժարանը փառաբա-

ներուն չափովը, 1860ի Զարթօնքի հոգեբանութեան, Մամուլը խանդավառ է իրմով։ Ժողովուրդը գունդագունդ կը խուժէ լսելու հայրենախօս վարդապետին քարոզները։ Արժրունիին հայրը կը կազմակերպէ հանգանակութիւնը, մեծ գումարով մը սկսելով զայն։ Թիֆլիսի թերթերը մեծ գովեստով կը խօսին անոր քարոզներուն վրայ ... «Ահա վարդապետը էսեց կուլի» (այսպէս կ'ըլլայ) կը գրեն ժամանակին թերթերը։ Ու անխուսափելին։ Իր ստեղծած խանդավառութիւնը կը զանցէ չափը ու պատճառ կ'ըլլայ որ հայրենախօս վարդապետը կանչուի ետ իջմիածին, շրջաններէն ուր գացած էր հանգանակութիւնը և քարոզութիւնը տարածելու, արգիլուի իր առաքելութենէն (ժամանակին կաթողիկոսը ետ կ'առնէ Խրիմեանէն հանգանակութեան կոնդակը) ու հեռացուի։ Խրիմեան նոյն ատեն նոր գաղափարաբանութիւն մը կը պաշտպանէր այդ հանգանակութեան հետ։ Ատիկա, սաղմնային ձևի մը տակ, Հայ Յեղափոխութեան անդրանիկ թոթովանքը կը նկատեմ, անշուշտ անկազմակերպ, թոյլ, բայց արժանի՝ ուշադրութեան։ (Հոս տեղն է որ յիշեցնեմ իր մէկ քարոզը, «Եկի հուր արկանել» բնաբանով, խօսուած 1854ին, Պոլիս։ Անբաւ ժողովուրդ, եկեղեցին։ Ատեանին առջև արքունի ճարտարապետ կարապետ Ամիրա Պալեան և արքունի վարդապետ Յովհաննէս Պէյ Տատեան, այսինքն Պոլսոյ ամենէն բարձրակառոյց անձնաւորութիւնները, Հայաստանէն նոր ժամանած վարդապետը որ իր կրակէ աչքերը պիտի ուղղէ Տատեանին՝ — «Ո՛վ արքունի վառողապետ, քու ամբարած վառօղէն քիչ մըն ալ Հայաստանցի հայերուս տուր որ գործածենք մեր թշնամիներուն դէմ»։ Ու անմիջապէս, նոյն հուրքով՝ Պալեանին — «Ո՛վ արքունի ճարտարապետ, բաւ է որ սուլթանաց համար պալատներ շինես, եկուր, քեզ Հայաստան տանիմ, հոն մեր նախնեաց աւերակներ շատ կան, եկուր նորոգէ մեր փլած ու կիսաւերակ ամրոցներ, բերդեր ու պալատներ ...»։ Ձեզի կը ձգեմ այս կոչելուն անհուն անդրադարձումները երկու բարձրաստիճան պաշտօնատարներուն ու մանաւանդ ժողովուրդին վրայ)։ Խրիմեան բնադդական մղումն էր, ձայնը՝ իր ժողովուրդին։ Կաթողիկոսին արգելքին հակառակ, ինքնազուլի անիկա պիտի շարունակէ հանգանակութիւնը, պիտի անցնի Պարսկաստան (Ռաֆֆիին) ու դառնայ վարագ։ Կենսագիրը (Հ. Աճէմեան) կը նշէ։ «համեստ աղիւնքով», որ հաւանաբար հետեանքն է պաշտօնական հալածանքին։ Ետո՞յ։ ... Առաջնորդ Տարօնի։ Հոն Արծուի Վասպուրականին պիտի փոխուի Արծուիկ Տարօնցին։ Վարդգին տեղ Ս. Կարապետ, աւելի հանգամանաւոր վառք մը անշուշտ։ Ուրիշ ներս միաբանութիւնը կը պարզէր հասարակաց նոյն պատկերը։ Տարօնի թերթը շարունակութիւնն է վարագայ թերթին։ Խրիմեան տարիքին մէջ կը քալէ, բայց կը քալէ հայոց աշխարհին ամենէն տարօրինակ, խորհրդաւոր ալ մասերուն մէջ։ Առանց պատմութեան վսեմացումին Մշոյ դաշտը հայոց աշխարհին մէջ կը պարզէ արտակարգ ձգողութիւն մը։ Ձեմ նկարագրեր։ Բայց դիտել կուտամ որ այդ հոգի

նեց իրր պատրաստութիւն շուկայի, ու Սկիւտարի ճեմարանը բարեխառնեց, այդ շուկայիկ յղացքին մէջ գնելով դրարար քերթուածին ալ համը, իրիմեան, Վենետիկէն ներշնչուած, իր վարժարանին համար ունի հայրենասիրական ծանր փառասիրու-

բուանող հողերուն վրայ կ'ապրէր ամենէն իրաւ հայութիւնը, Հարիւրաւոր գեղերուն շէնութիւնը, հակառակ կաղմակերպուած զուլումին: Այդ զաշտավայրին մէջ, գեղացիները քուրտին ու թուրքին, հայուն ու կղերին հարստահարութիւններէն ազատելու իր ճիգերուն հետ է որ կ'ընդունի իր ամենէն մեծ տիտղոսը, Հայրիկը, Բայց միշտ ... անխուսափելին, Հալածա՛նքը որ պիտի պարզէ ցեղային երանգէն ստորնութիւններ, իր թերթը պիտի ամբաստանուի, իր քարոզները պիտի մատնուին, թուրքը և հայ թուրքը պիտի դաշնակցին իր դէմ, իրիմեան ... պիտի հեռացուի Տարօնէն: Վա՛ն, Նոյն պատմութիւնը, իր թշնամիները չէին դադրեր, Կառավարութիւնը այդ «վտանգաւոր» մարդը իր մօտը պիտի ուղէ, հսկել կարենալու համար: Ու կերպը գտած է զայն հեռացնելու հայոց հայրենիքէն, 1869ին, Պոլսոյ աղգային ժողովը, հաւանարար կառավարական թելադրութեամբ (Օտեանն է ժողովին հոգին) իրիմեանը կ'ընտրէ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ հայութեան: Անոր մուտքը, իրրե պատրիարք, Պոլիս, աննկարագրելի իրողութիւն մըն էր: Ազգային պատմութեան կը պատկանի իրիմեանի պատրիարքութիւնը, Կ'անցնիմ: Սրտայոյ է իր տապալումը: 1874էն ասդին անկա պիտի անցնի Պոլսոյ քարոզիչ եպիսկոպոսներու շարքին, տարբերութեամբ մը սակայն: Անիկա պիտի հեղինակէ Այսինքն ինքզինքը շարժումի մէջ զգալու իր անդուկարօտը պիտի առնէ գրիչին շարժումէն: Իր հատորները կը պատկանին այդ սուղ շրջանին, գիտէք արդէն: Անոր պատուիրակութիւնը (Գերլինի Վեհաժողովին) դարձեալ կը պատկանի աղգային պատմութեան: 1880էն մինչև իր Երեսօսալէմ աքսորը (1889), իրիմեան Համիտի ոստիկանութեան աչալուրջ հսկողութեան տակն է: Ու Նոյն ատեն սկսող յեղափոխական խլրտումներուն խորհրդանիշ յուռութք մը: Այդ թուականներուն, հայ յեղափոխական գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ կը փնայ կազմակերպել մաքսատան բանուորները, պանդուխտները (Չախջախիչ մեծամասնութեամբ Մշեցի և Վասպուրականցի): Իրիմեան անհուն հեղինակութիւն ունէր այդ տառապահար զանգուածներուն վրայ: Կառավարութիւնը այս մարդէն հաւանական վտանգը կանխելու մտահոգութեամբ, թերևս Պոլսոյ իր հակառակորդներէն ալ ուժ առած, Երեսօսալէմ կ'աքսորէ վտանգաւոր եկեղեցականը: Անկէ՝ հայոց հայրապետութեան գերագոյն աթոռը (1893), իրիմեանի կաթողիկոսութիւնն ալ կը պատկանի հայոց պատմութեան: Աքսորանքը մեղի ձգած է Պապիկ եւ Թոռնիկը որ թէև լոյս կը տեսնէ Էջմիածին (1894), բայց գրուած է խաղաղ, յետահայեաց հոգեբանութեան մը մէջ: Թաղաւորաց ժողովը, Ողբացող Խորենացիին, Վերջալոյսի Քայները չեն պատկանիր հայոց գրականութեան իրրե արժէք: Այս երկար գործունէութեան (պիտի մեռնի 1907ին) հոս ուրուագրումը, ըսի անգամ մը, կենսագրական փառասիրութեան մը ծնունդ մի նկատէք: Վաթսունէ աւելի տարիներ այս մարդը պիտի գործէ, գրեթէ ինքնազլուխ, մտիկ ընելով միայն ու միայն իր ներքին ձայներուն:

թիւն։ Սերունդ մը տուաւ Վարագը, որմէ Ս.Միրճանեան, Սըր-
ուանձտեանց անցած են հայոց գրականութեան պատմութեան,
վերջինը ծանր ալ փառքով։ 1870ի մարդոց պաշտամունքը ուս-
ման հանդէպ կը գործէ նաև Խրիմեանի մէջ։ Վարագայ որբա-
նոցն ու Աբթալի Վասպուրականին, իր ձագուկ Աբթալի Տաբնոյով, Խրիմ-
եանի մէջ վարդապետ յղացքը կ'ազատագրեն։ ԺԹ. դարու երկ-
րորդ կէսը մեծ վարդապետներու, սորվեցնողներու ոսկեղնիկ

Պիտի բանայ յառաջահայեաց միտքը նորութիւններու, վառայ և Տարօնի
մէջ տալարան մը, անլուր իբրև կարելիութիւն (պետութիւնն իսկ այդ
կարեւոր կուսակալութեանց մէջ դեռ այդ թուականներուն չունի տպա-
րան) բայց փաստ է նոյն ատեն սա Վանեցի տէրտէրին իմացական ծանր
կարողութեանց։ Սքեմը սա գործիչը բարերարած է թէ արգիլած վայն
իւ լրիւ իրագործումէն։ Ակադեմական է հարցումը։ 1870էն ասդին փո-
թուգալեանն ալ աշխատած է այն հողերուն վրայ ուր կ'իյնային Հայ-
րիկի քրտինքները։ Վասպուրականը, հայոց ներքին զաւառներուն մէջ
կը պարզէր, նոյնիսկ մինչև 1915, ամենէն յառաջատու կերպարանքը։
Թիֆլիսի, Երմիածնի մերձաւորութիւն։ Յեղափոխական ձեռնարկներու
համար իր հողային ինչպէս ցեղային յարմարութիւնները։ Իր ահաւոր
մթերքը գեղացի տարրէն (Սուշը անոր մասը կը կազմէր, բայց պետա-
կան իմաստութիւնը, հայ հողին կոտորակելու համար, զատած էր վայն
Վասպուրականէն, առանձին կուսակալութեան մը ձևով)։ Չունիմ տեղ
այս ամէնը կշռելու։ Խրիմեանի գործը — գրական — կեանքին կը պարտի
որոշ մաս մը միայն։ Դիտէք թէ Հրաւիրակ Արարաթեանն է ասիկա։
Այս երկար ծանօթութեան նպատակն է սակայն մասամբ հասկնալի ընել
սա մարդուն գրական վրիպանքը։ Պիտի մտածէ՞ք, իմ ետեւէն, թէ գե-
ղացի այդ մատղշուկ վարժապետը, այնքան ճարտար ու ընտել ձևով մը
գործածելէ վերջը Բագրատունիին ոճը, բնականաբար պիտի քալէր ճամ-
բովը Թէրզեաններուն, Սէթեաններուն, առնուազն Աճէմեաններուն։
Ի՞նչն է միջամտած, որպէսզի չօգտագործէ 1850ի տրամադրութիւնները
(իւր գործին ստեղծած խանդավառութեան դիմաց, Հրաւիրակով) ու
չանցնի Եւրոպա, այլ ընէ բոլորովին հակառակ, դարձը դէպի հայրենիք։
Ու դուք գիտէք այս կկոցին արշաւները... Տիպարը ուրեմն մօտիկն է
առկածախնդիր ասպետին։ Վերցուցէք սքեմը, դուք թերևս պիտի ունե-
նայիք անդրանիկ հայդուկը, լեռնէ լեռ։ Լըջացուցէք սքեմը, դուք պիտի
ունենայիք թերևս յիշատակարանային վաստակը Ալիշանեան հայրենագի-
տութեան։ 1850ին, հայրենիքը ուխտ մըն էր, սրբութիւն մը, կախար-
դանք մը։ 1885ին, անոր համար արիւն թափելը չեմ մեծ տեսներ։ Քանի
որ թուրքին ծրագիրը սլարդ էր ամենուս։ Բայց Խրիմեանի կեանքին
թելադրանքները, Համուպակիւրին համար աւելորդ չեն։ Դէթ անոր
ընդմէջէն ինծի պարզ կը դառնայ Նար-Պէյի վրիպանքը։ Օրմանեանի,
Դուրբանի անամբողջ աշխատանքները։ Ինչ սրբադան գրականութիւնը
քրտինքով չէ շահուած, թերևս անոր համար որ այդ շահին կարելիութե-
թիւնը այլևս դուրս էր շրջանէն։ Բայց պատիւ իրեն, չէ գրած՝ Վար-
դիւնիքը, Քնար Պանդիսիմը։

մէկ շրջանն է: Խրիմեան առաջին գիծի, այսինքն շրջան, մտայնութիւն սկսող կամ փոխող ուսուցիչ մը չեղելի մեղի, բայց վաճի Նման հեռանկեալ խորշի մը մէջ իմացական շարժումի մը մղիչ ուժն է անիկա: Ի՞նչ փոյթ որ եւրոպական պատրաստութիւն մը պակսէր անոր: Այս մարդը իր սրտովը իրագործած է ինչ որ իրագործելի էր գտնուի: Իր պատրիարքութեան ու քարոզչութեան Պոլիսը ու հայրապետութիւնը չեն բերեր փաստեր որպէսզի վարդապետի իր հոգեբանութիւնը ազատագրուէր իր ցանկութեանց միջին գիծէն: Դուբեան Արքազան վարդապետ մըն էր, ինչպէս բանասէր մը, բանաստեղծ մը, եկեղեցական մը: Խրիմեանի համար կրթական շարժումը չունի այն առինքնող ձգողութիւնը զոր քաղաքական կիրքը կ'արթնցնէր իր մէջ:

Բ) — Եկեղեցականը որ ղիս կը հետաքրքրէ իր գրականութեան հասկացողութեան բերելիք իր բարիքովը առաւելապէս: Կրնա՞նք, իր կենսագրութիւնը կարդալէ յետոյ, մեր միտքին մէջ իր կերպարանքը արժեւորել այն պարզութեամբ, օժուր քաղցրութեամբ, յուզիչ, սրբանուէր ինքնաբաշխումով որոնք իբր յատկանիշ կը յառնեն մեր երեակայութեան դէմ երբ կ'անուանենք մեր մեծ հայրապետները: Իր արիւնը թափած չըլլալը մի մեծցնէք, սուրբի լուսապսակ մը երբ կը պակսի իրեն: Չեմ վերլուծեր մեր պատմութեան դասական յղացքը եկեղեցական տիպաբէն: Շատ մը առիթներ օգտագործեր եմ ես, մեր արքաներուն այնքան անփառունակ, նսեմ կերպարանքներուն ընդդէմ մեր հայրապետներուն չքեղ գեղեցկութիւնը, մեծութիւնը արժեւորելով: ԺԹ. դարուն դասական հայրապետը չեն հերքեր անշուշտ մեր մեծ եկեղեցականները, բայց հեռու ալ են զայն հաւաքապատ թեւադրիչ: Հայոց կաթողիկոսները կրօնական պետեր չեղան միայն: Անոնք իրենց ժողովուրդը հարուածող աղէտեւրուն մէջ եղան բարձր խորհրդանիշ անձնաւորութիւններ, հասնելով կարիքներուն, երբեմն խելքով, երբեմն սրտով ու սրբութեամբ զեկազարելով աղէտները, ասոնք արձակող ձեռքերը կարկիւով աղօթքով կամ անէծքով: Կայ տակաւին ժողովրդական ալ տրամադրութիւնը, արեւելքը ու իր բռնապետները, նախապաշարումը ու իրաւ մեծութիւնը: Խրիմեան սրտայոյզ եկեղեցական մըն է վաճ ու Տարօն: Այս աշխարհամասերը հարիւր տարի առաջ չէին պատկանէր մեր պատմութեան: Հիմնական երեք ազգակները — Բայը, Բուրք, Բուրք — իրենց միջնագարը

կ'ապրէին, յաւիտենական արեւելքին անալալ յօրինուածքը: Ու այդ արեւելքը կ'ակնածէր պարեղօտաւոր մարդէն: Հազիւ կայ քսան տարի որ թուրքին աշխարհահայեացքը չի գործեր իր կրօնականներուն ցուցմունքովը: Անկէ առաջ, դարեր ու դարեր, կրօնականը թուրքին մէջ ամէն բան է: Խրիմեան կը ճանչնայ թուրքը (իր թափանցումը, նրբամտութիւնը, հասկացողութիւնը կը դառնան նշանակելի իր կենսագրողներուն բոլորին համար ալ), բայց կ'ապրի քուրտը, ըսել կ'ուզեմ այս լեռնական ու խաշնարած ժողովուրդին զգացական գրութիւնը չի հերքեր իրմէն: Իր բոլոր քարոզները, երբ մերկայնէք աւետարանեան իր գործադրումներէն, կ'ըլլան հողագործ, խաշնարած, լեռնական ժողովուրդի մը անգիր բարոյականին թեւադրանքները: Ու կայ տակաւին իր ալ ժողովուրդին ճշուումը, հայ-frիստնեան, որ կը միջամտէ իր բարոյախօսութիւնները պղտիկ մը դռնաւորելու: Կայ, ասկէ զատ, հայոց պատմութիւնը որ կ'օգտագործուի իր օրերուն իրեն որբաղան յուսումը: Ու կայ իր ժամանակը, այնքան նոր յոյգերով թրթուուն: Դէմ է Խրիմեան վանքերուն, ոչ անոնց հոգեկէն թեւագրանքներուն, այլ հոն որջացած միաբանութիւններուն պորտաբոյծ ու վնասակար միջնադարին: Դէմ է նմանապէս քաղքենի եկեղեցականներուն, այսինքն առաջնորդ — եպիսկոպոսներուն, ազգեցիկ վարդապետներուն որոնք իրենց շահերը ունին պաշտպանելիք: Ու հարցը, իսկո՞յն: Հօսալե՞սք, հովուապե՞սք: Այս մարդը մասնագէտն է կոլւենի, բախումներ, առնուազն անհանգստութիւն, յուզում չարուցանելու: Պատմեցի ձեզի իր Օրթագեղի ժամուն մէջ պատարազը, ամիրաները սարսափի մատնող իր բացադանչութիւններով: Այն ատեն: Այսինքն որքան իրարու հետ հաշտ կ'ընթանան եկեղեցականը ու ամբոխներ յուզող յեղափոխականը, — երկուքն ալ տառացիօրէն ճիշդ Խրիմեանի առպարէզին ամբողջ հասակովը: Կայ տակաւին միւս փաստը, ժողովուրդը պառակտելու, ինքնաբաւ ու ինքնահաւան ճպուռները սաստելու, լրագրողները, երկափոխանները արհամարհելու, մանաւանդ ազգային բարձր, պաշտօնական շրջանակներու մէջ ձեւախնդիր ոգիին, պատշաճութեան դէմ ինքնաբոլոք պարզութեամբ մը, ինքնազուլոյս գործելու բազմաոտ գրուագներուն վկայութիւնը: Դիչ անդին երբ գործիչը ինչայ վերլուծման, ես կուտամ յեղափոխականին ալ մեծ գիծերը: Խրիմեան կրնայ յորդիլ դատական կաղապարէն հայ եկեղեցականին: Անշուշտ իմաստուն կ'ըլլաք՝ այս նկատողութիւնը պահելու իր պատշաճ սահմանին ներսը: Մեծ եկեղեցականը վեղարէն չ'առ-

ներ այդ ստորոգելին: Վեղարէն առաջ՝ մարդ մը: Այդ մարդը (*) կա՞ր վանեցի սա շուշտակ վարդապետին մէջ: Իր կենսագիրները միաբան են հարցումին պատասխանին մէջ: Ժողովուրդը, իր ինքնաբեր զնահատումով, տուած է պատասխանը: Դժուար է հերքել այսքան յստակ բանաձևումներ: Մարդ մը որակող մեծ ստորոգելները քիչ մը շատ ընդհանուր, պարտաւոր են մասնաւորութիւլ ժողովուրդէ ժողովուրդ, նոյնիսկ չըջանէ չըջան: Մարդեր էին մեր մեծ հովուապետները՝ Տիգրան, Դամասկոս, Գահրէ, Բիւղանդիոն, նոյնիսկ Մոսկուա: Բայց գործօնութեան որքա՞ն տարբերակներով:

(*) Խրիմեանի կենսագիրները այս կէտին վրայ ալ կը մնան միաբան: Դժուար՝ եկեղեցւոյ մեծ հայրերէն մէկը զազակչական եզր առնել, այդ մարդը ճշդելու համար: Զօրաւոր էր իր կամքը, բայց գերին էր անիկա իր տրամադրութեանց: Կը կամենար ուժգին, կը քոտ թափով: Բայց անդրանիկ յաջողուածքները կը մեղմէին այդ պրկազին կամեցողութիւնը: Դրած է հետևողականութիւն քանի մը առաջադրութեանց իրագործման համար: Ատոնցմէ մէկն էր քերք հանել, մէկ ուրիշը՝ դպրաց հաստեղ, մէկ երրորդը՝ յառաջադէմ գաղափարները անդեմանել: Այս առաջադրութիւնները անոր մօտ գտան կիրքի մը տարողութիւնը: Բայց մեծ եկեղեցականը իր մտածումներուն կորովին չափ, իր սրտին, այսինքն զգացումներուն ուժովը կը պսակէ իր ասպարէզը: Ձեռաւ դրամի մարդը: Համաձայն եմ: Բայց վարագայ 25 հոգինոց վարժարանէն զատ ոչ մէկ հաստատ ձեռնարկ չունինք իր յիշատակը կոթողելու: Հոն ուր Գէորգ Դ. պիտի յաջողի Գէորգեան մեծ հաստատութիւն մը կազմակերպել, Խրիմեան ոտանաւոր միայն գրած է: Հոն ուր վարժապետեան պիտի գտնէ կերպը Կեդրոնական վարժարանը կարելի ընելու, (իւ մահէն վերջ արդէն իրականութիւն) Խրիմեան իր գիրքերը միայն պիտի ըլլայ հետամուտ իրարու ետեւէ վերստին տպագրելու: Ոչ ոք 1870էն 1885 Պոլսոյ մէջ կը վայելէր անոր անսահման վարկը: 1873ին, ազգային ժողովին հետ բախումը անխուսափելի ճակատագիր մըն է սակայն: Իր շուրջը հարուստները կը սպասէին խելքին ու սիրտին: Թէ՛ Տարօն, թէ՛ վան անիկա իր ժողովրդականութիւնը չէ արժեցուցած, իր համրաւին վայել ընդարձակ ձեռնարկներու մէջ: Ու պղտիկ քէներու, քաշքշուքներու, արամուտութեան վայելքներու մէջ սպառած է ընտանուր իր շնորհները: Կը պատկառէին իրմէ քիւրտերը ու կը սիրէին իր նախնական մարդու ելոյթները: Կենսագիրները կը խոսին դիւանագէտ, նրբիմաց, թափանցամիտ, զրեթէ հոգեբան մարդէն: Զուհիմ հակափաստեր: Բայց այդ վերագրումները լուսաւորող զրուակները քիչ են զմիաստաբար: Թուրքերը միշտ կապակածեցան իր վրայ: Ու Պոլսոյ մեծ եպիսկոպոսները անոր ժողովրդականութիւնը կը կարծէին քաւել տալ իրեն, հեռուէ հեռու անոր արգիւլելով ծանր վիճակներուն աստիճանները: Զինքը պատրիարքութենէ վար առնելէ վերջը վարագ քսոցելը Խրիմեանին շնորհներուն անաղղկեցիկ ըլլալուն զրաւականն է ամենէն առաջ: Վանէն Պոլիս զինքը քոյլ եպիս-

գ) — Բարոգիչը: Խրիմեանի գրական վաստակին կէսէն աւելին կ'ընայ խօսքի բաժինին մէջ, յստակ է ասիկա: Ըսել կ'ուզեմ՝ առարկայական քննութեան ունինք հնարաւորութիւնը: Տաքնապ մը սակայն պարզ է դարձեալ: Ասիկա՝ զիրի ինկած խօսքին ճակատագիրն է, առանց հիմնական պաշտպանութեանը իր կենդանի զգեստին: Որեւէ միջոց չի կրնար ղեքասանքին առ- դարուրիւնը րնել, քանի որ բեմէն դուրս անիկա հասարակ արա- րած մըն է: Բարոգիչը կը կրկնէ նոյն դժբախտութիւնը: Եւ ու- րովհետեւ խօսողին սարիքը — ձայն, ներքին մագնիսականու- թիւն, շարժուածքներու հանդէս, կոկորդ ու թոք գլխաւորները կը նկատուին այս սարիքին — դարձեալ անբաւական՝ գրագէտ մը ազատագրելու, ստիպուած հմ գրուածը ինքնիր մէջ արժեւորե- լու: Չեմ բացուիր, մեծ ատենաբաններու կեանքերը, հմայք- ները մինչեւ: Այսօր ալ յուզումով կը կապանք իրաւ հոկտոբ- ներուն մեզի ձգածը: Կը պղտիկցնեմ ձիրք իմ նկատողութեանց: Խրիմեան խօսած է կէս դար: Հայոց հայրենիքը, գաղթաշխարհը տուած են բեմը իր խօսքին: Հայոց պատմութիւնը, մանաւանդ իր ժամանակին հայոց իրաւ ժողովուրդը կազմած են անոր խօս- քին տիրական յատակը: Վարժապետ, վարդապետ, եպիսկոպոս, պատրիարք, կաթողիկոս, այս մարդը միշտ ունեցած է պատե- հութիւն՝ զանգուածներու հետ իր խօսքը արժեւորելու: Ըսի թէ դժուար էր զբաղիլ խօսողին հանդամանքներովը, քանի որ իմ ընելիքը Խրիմեան մը վերակազմել չէ ի կասարեւոյթեան, ամ- բողջական կենսագրումի մը հետամտող, գրագէտին համար ան- հրաժեշտը միայն արտօնելով ինծի օգտագործել: Անցեր է ուրիշ կէս դար մը: Մահը, որ ջնջած է ապականելի մասը Խրիմեան-

կոպոսները դարձեալ յաղթական են այդ մեծ մարդուն վրայ: Մակարի կաթողիկոսութիւնը՝ ուրիշ պարտութիւն: Երուսաղէմ աքսորը (1889) ուրիշ: Ո՛ւր է այս ծանր իրադարձութեանց մէջ մեծ եկեղեցականին տապառանարանը: Խրիմեան պիտի պատասխանէր, — ժողովուրդին սիրք, որ շատ շատ տիտղոս մը ընդունակ էր իրեն տալու, և կամ իր ականջ- ները, աչքերը արամազրելու իր խօսքերուն ու իր պարթեւ հասակին: Խրիմեանի հեղինակութիւնը պարզ ժողովուրդին վրայ ծնունդ է եղած հակասական մտածումներու: Իր զմայլելի ձայնը, համաձայն իր կենսագիր Թէրզիպաշեանին վկայութեան, իր շքեղ շէնքը որ հնօրեայ սուրբի մը հօլը ու ձևերը կը համադրէր, իր ձևերը, վարուողական ու կատարեալ, որոնք մարդերու հաճութիւնը կ'ապահովէին, ձիրքեր են անշուշտ: Աւել- ցուցէք կարեկցուն իր սիրտը, ուրիշին հասնիլը, աղքատին հասնելու իր մշտապատրաստութիւնը, դաշտի բանուորներուն հետ անմիջական, սրտագին իր հաղորդումը:

նին, անդօր է մնացած անոր խօսքին յատակը յարդարող տոսման վճռապէս լուծելու: Խորագոյն դժբախտութիւններու կիկլոնէ մը վերջ Մկրտիչ Խրիմեան փակած է իր աչքերը որոնց խնայուեցաւ սակայն գերագոյնը այդ դժբախտութեանց, — 1915ը: Ու այսօրուան հայրենիքին վերանորոգ փառքը, գեղեցկութիւնը չեմ աճեցնել իրենց իմաստէն անդին, մոռցնել տալու բաւ՝ ինչ որ ըրեր էր հայոց Հայրիկին կէս դարը, այնքան խռովայող, այնքան անսովոր: Գրականութիւնը քարոզէն, բարոյախօսութենէն, թերեւս պատմութենէն կը տարբերի անով՝ որ ասոնցմէ աւելի արտօնուած է իրմով ծածկուած վիճակները կենդանի պահելու: Պղտիկ ինքնամփոփում մը, պատմական ուրուց կանխապատրաստութիւն, ոգեկոչման թեթեւ շնորհներ բաւ՝ որպէսզի 1888ին քրօնիկ մը — Պաշտօնագրի Կեանքէն (Հրանդ) — մեղի գարձնէ, շատ քիչ տոյժով, հոգեյատակը մարդոց որոնք այդ թուականներուն Պոլսոյ խաներուն մէջ զրուած էին ջիղ ջիղ փտելու, Պալլադի գերեզմանատունը պարարտացնելու ճակատագրով մը, երբ անդին, հայոց հայրենիքին մէջ, այդ մարդոց կիները, զաւակները, տունն ու տեղը իրենց կարգին կը չորնային, անժառանգ ու դժբախտ: Այս վերականգնի կարելիութիւնը հաւատարիմ չէ սակայն Սէրաք Եւ Սաֆաւիին համար: Նոյն իսկ խօսուած Խաչի Ճաւը (բնագիրը կ'ըսէ՝ Վեբջէն Շաբաբ — Ճաւ Խաչի) մեղ կը ձգէ անտարբեր, մանաւանդ երբ զինքը յօրինող կախարդ Հայրիկին պաշտպանութիւնն ալ չունի: Խրիմեանի քարոզները միամիտ մի ըլլաք անոր գրականութեան բազադրիչ հիմնատարերը ընդունելու: Բայց կուգայ մեր նկատումին խօսքէն աւելի՝ ասկէ շահուած բարիքին ճակատագիրը: Խրիմեանի մէջ ես զատած եմ գործիչը որպէսզի այս բարակրօնին տակ զետեղեմ այդ բարիքին վերլուծումը: Հոս՝ կրօնականի մը խորքէն մեր սպասածին կշիռը: Ու կը լրջանամ: Մարդկային հոգին անշուշտ որ անհուն կարելիութիւններու հանդէս մըն է: Ու Խրիմեան եղաւ շփումի մէջ այդ հոգիին ընդարձակ յուզումներուն: Կա՞յ, իր խօսքին մեղի մնացած դէպին ետին այդ հոգիին մէջ, իր իսկ աչքովը սեւեռուած քանի մը նորութիւններ: Ուրիշ բառերով՝ իր քարոզներուն մէջ այս մարդը մօտեցած է հոգեվիճակներու որոնք իրմէն առաջ չէին յատակ (թէնս գոյ) և իրմով ինկան հասարակաց խելամըտումին, թափանցումին: Կը հրաւիրեմ՝ ձեզ որ, այս թելադրանքին ընդմէջէն, աչքէ անցնէք անդամ մըն ալ Մաքսաբէր Աբաշյանի Ներքինը, Խաչի Ճաւը, Իբրաիմ Բնաշէնը, Սէրաք Եւ Սաֆաւիը,

ասոնց ներսը գտնելու համար ձեր ժողովուրդին հոգեկան խուժանքներն խորունկ, իրաւ, հեռահաս վկայութիւններ: Այո՛, Պապիկ և Թառնիկը կը պահէ այդ կեանքէն սրու տարրեր: Բայց պատիկ ուշադրութիւն մը ձեզ պիտի մօտեցնէ իրական թափանցումին: Այդ գիրքին գրական վերլուծումը, աւելի անդին, ինծի առիթ՝ որպէսզի իմ ժողովուրդին քանի մը շատ խորունկ, իւրայատուկ ապրումները այդ էջերէն ձգեմ սեւեռման: Բայց գիտենք որ Պապիկ և Թառնիկը չէ խօսուած: Միւս կողմէն այս մարդուն խօսքէ դիւրութիւնը հաւատար կուգար դիմէ դիւրութեան: Ունինք, ինքնագիր կամ թարգմանածոյ, դէզ մը քարոզներու, որոնց անկանգնելի հասարակութիւնը այլևս դադրած է մեզ տառապեցնելէ: Խրիմեանով գլխաւորուած սա քարոզագրութիւնը չի բաւեր դատապարտել: Պարտաւոր ենք գիտնալ որ հայոց հազարէ աւելի եկեղեցիներուն տասը հազարէ աւելի մարդեր կը տառապէին Աստուծոյ խօսքը տաք ու կենդանի իրենց ունկընդիրներուն հասցնելու ու կը մնային անկարող: Իրողութիւն էր որ Խրիմեանի պատարագը — ու ետեւէն՝ խօսքը — Պոլսոյ քառասունէ աւելի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ ո՛չ միայն թաղականներուն համար նիւթական վարձատրութիւն մըն էր այդ խօսքը խմելու վաղող հազարներուն ժամուցովը դոյացող, այլև այն հոգեկան խորունկ վայելքին համար որ այդ գեղջուկ բառերուն կախարդանքն էր միշտ հազարներու ականջներուն: Չմոռնալ որ 1896էն առաջ Պոլսոյ մաքսատունը, խաները, թաղերը հազարներով կը դորձածէին Վասպուրականի, Տարօնի, Բարձր Հայքի երիտասարդները, բոլորն ալ յորովայնէ ընտրեալ հօտ Վանեցի եպիսկոպոսին: Գունդագունդ այդ տղաքը կը թափէին այն եկեղեցին որուն թաղական խորհուրդը Շաբաթ օրուէն Մալա օրաթերթին մէջ ծանուցումը կուտար Կիրակիի Ս. Պատարագին «զոր հանդերձեալ է մահուցանել» Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեան, մանաւանդ Պէրլինի պատուիրակութենէն վերջ: Ու գիտենք տակաւին այդ պատուիրակութենէն առաջ Տարօնը, Վանը, այսինքն անհանդարտ բազմութիւններով դերագրելու թեմեր ուրոնց բազմութիւ տաճարներուն մէջ Խրիմեան Կիրակի չէր փախցըներ առանց քարոզի: Ունինք մանաւանդ Պոլսը, իր մայր, պատրիարքական եկեղեցիներով ու պատրիարքարանի ներսը բազմութիւ ժողովներով: Այս բոլորին միտք-բանին ա՛ն՝ որ արդէն խօսքի մեծ շնորհներով օժտուած այս մարդուն տուած էր պատեհութիւն առնուազն մեր սրբազան պերճախօսութիւնը (ա՛ն՝ դորդաղիացիք իբր գրական սեռ ընդունած են գրականութեան

դասագիրքերուն մէջ) բախտաւորելու հատորով մը ուր մեզի տրուէր զգալ իրաւ մտածողը, իրաւ խօսողը, մեզ նուաճող նոյնիսկ առանց զրական ջնարակի: Այդ հատորը չենք կրնար կազմել իր ամբողջական գործէն: Ըսի թէ իր կենսագիրները համաձայն էին իրարու անոր մէջ ընդունելու խօսքի իշխան մը: Թէրզիպաշեանի, Աճէմեանի վկայութիւնները բացարձակ են այդ մասին: Հրանդ, Արփիարեան այդ խօսքին վրայ ձգած են մեզի սրտայայտ խոստովանութիւններ: Բոլոր այս հաւաստումները կ'ապացուցանեն բան մը սակայն, այսինքն անոր խօսքին նիւթեղէնը: Իր կեանքին բոլոր շրջաններուն անիկա գիտէր իր մարմինը հանդերձել իր դերին, պարթեւ, բարձրագիր, լայն պարեմ դատով անգամ մըն ալ ընդարձակուած, թեզանիքներուն անդունդներէն ադամանդակուել իր մասներուն քաղցր հրապոյրը անձանօթ ստեղծելու վրայէն կարծես հաւաքելով, մինչ իր կիսաքօղ աչուքները մոմերուն լոյսին մէջ կը կոտրտուէին գոհարի վիշրանքներով ու իր հարուստ մօրուքը կը բացուէր առատ իր կուրծքին: Այսպէս կազմակերպուած, անոր մարմինը կենդանի նուազարան մըն էր, ծանրածանր յոյզերով թրթռուն: Ու պէտք է պատմութիւն ընել որպէսզի թարմանան ձեր յիշողութեան մէջ իրարմէ ուժգին այդ խռովքները: Այս հաւաստումներէն վերջ, չեմ լայնար դէպի անբաւարարութիւնը անոր խօսքի խորքին: Քարոզ մը զրական կամ իմաստասիրական մարզանք մը չէ: Անոր անդրանիկ առաքինութիւնը՝ ինքզինքը ըլլալը, ապահովարար:

Հրաժարական
Քարոզող սուիր,
Մեր սրտերուն մէջ,
Հայրիկ նա՛ն,
Կրակ վառեցիր . . .

կ'ըսէ, ժամանակին շատ սիրուած երգ մը: 1850–1890ի շրջանին Խրիմեան ժողովրդական իրաւ, ամուր, յուզող իշխանն է խօսքին, անկասարար այդ խօսքին ներքին տարողութենէն, արժէքէն: Անշուշտ պիտի ըլլար շատ ցանկալի որպէսզի այդ խօսքին ընդմէջէն մենք կարողանայինք հաղորդուել ուրիշ ալ ապրումներու, բացառիկ որքան ազնուական, որոնք մտածման կամ փորձառութեան փայլակներով մեզ մղէին զգաստութեան, մեր մութ ներսը ողողէին պայծառութիւններով, առնուազն բարիքը ընէին մեզ մեզի ճանչցնելու մեր այն մասերէն որոնք անբա-

ւարար չափերով հասած են մեր խորագոյն, ներքնագոյն իրականութեան: Պապիկ և Թաւեկին մէջ, բնական խրատներու շարքին, տեղ մը անիկա կ'ըսէ, առանց ձեւակերպութեան, որ թող նիկին կինը պակսած պարագային (կ'ականարկէ մահուան) Աստուած ողորմած է: Անոր տեղը տրտում երկրորդ պսակ մը կարող է լեցնել: Ու ահա մտածումին տարօրէն իրաւ մասը. — հողը պակսած պարագային (կ'ականարկէ արտին վաճառումով ուրիշի սեպհականութիւնը դառնալուն) ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԿՈՐԱԾ Է: Այս հիմնովին արեւելեան ապրումը Խրիմեան կը վերածէ ահա փորձառական իմաստասիրութեան մը պատգամին: Իր քարոզներուն մէջ նման պատգամներու պակասն է որ ինծի կը թելադրէ այս վերապահանքը: Փոխադրելով հարցը փորձառական բարոյակաւնէն — քարոզը ատոր արտայայտութիւնն է ամենէն առաջ — հոգեկան մարդ, կը տառապիմ նոյն անբաւականութեան համար: Այս մարդը մեր հոգիէն միայն նիւթ, բարք, ընթացիկ ապրումներ է սեւեռած ու անգիտացած է վսեմ այն պահերը ուր բարձր իմացականութիւն մը և ոսկի սիրտ մը կը միաւորին, ծնունդ տալու համար դարերուն ազնուական կտակներուն: Խրիմեանի դէմքին ընդհանուր յօրինուածութեան (կշիռ) մէջ ես կը ճշդեմ այս պակասին տարողութիւնը:

Դ) — Ազգային գործիչը: Աւելի քան վաթսուն տարիներ այս Խայաստանցի հայրենախօս մարդը աշխատած է ազգային իրականութեան վրայ, յամառ ու յարատեւ կիրքով մը որ տաղանդի հետ կը շփոթուի իր մօտ: Գերի ժողովուրդի մը իմացական ընտրանին զարմանալի չէ որ իր նախասիրութիւնը դարձնէ այդ ժողովուրդին բարօրութիւնը, չըսելու համար ազատագրութիւնը: Մեր Զարթօնքին (ԺԹ. դար) գործաւորները հասարակաց ունին այս տագնապն ու կիրքը: Մի հարցնէք թէ որքան պատրաստութիւն՝ իրենց դերին համար ալ: Էականը կրօնականին, վարժապետին քաջածանօթ յղացքին մէջ մուտք առնելն է նոր բանի մը դոր կ'անգիտանան մինչև 1850 մեր իմացական սպասարկուները, առաւելապէս ուսուցանող ու կղերիկոս: Անցելապաշտ, կրօնամուլ, հսակեդրոն, սեպհական բարիքներու հետամուտ կաղապարը 1800ի կաթողիկ արքաներուն, բազմաթիւ մալիկու պատուելիներուն, 1850էն առդին կը ստանայ ուրիշ նկարագիր: Այս նկարագիրն է ահա որ անձէ անձ, մտայնութիւնէ մտայնութիւն չըջափոխուելով՝ պիտի ստեղծէ մեր Զարթօնքին հերարձակ գործաւորները, լայնօրէն աշխարհիկ տարրերով (կրօնականը առաջին անգամ ըլլալով կ'անցնի երկրորդ բլանի մեր

պատմութեան պաշտօնագործութեան մէջ), բայց մասնաւորման շատ վօրաւոր կերպարանքներով: Ազգային գործիչներ՝ մեր Զարթօնքին բոլոր միաւորները, նոյնիսկ պատանի Դուբանը երբ իր քերթուածները, գոնէ մէկ մասը անոնց, կը յատկացնէ օրուան յոյզերը սեւեռելու ու կը բերէ իր նիհար ուժերուն կարելի բաւելիքը, գրելով ողբերգութիւններ ու զանոնք բեմադրելով չուսնեցած իր թոքերով: Ազգային գործիչներ՝ մեր բոլոր երեսփոխանները, մեծ տոկոսը բժիշկներուն, պետական պաշտօնատարներուն, երգահաններուն, ազգային երեսփոխաններուն, վարժապետներուն: Այս գործունէութիւնը ժամանակին հետ ինքզինքը պիտի տեսակաւորէ: 1880ին՝ արդէն կերպով մը բիւրեղացում: 1886ին՝ յեղափոխականը: 1890ին՝ գործիչը վտանգաւոր ու վտանգահար կենդանին է մեր ընկերութեան մէջ, պետական հսկողութեամբ ու հալածանքով կրկնապէս լուսապսակուած: Խրիմեան անցած է յղացքին բոլոր մանրամասնութիւններէն: Աղթամարէն մինչև Էջմիածին, անիկա ոչ միայն վարժապետը, կրօնականը, գրողը, վարչական մարդը կը կեդրոնէ գործիչին կաղապարէն ներս, նմանելով այս գետինին վրայ իր սերունդին բոլոր կարեւոր միութիւններուն, այլև կը կերպարանէ նոր մը: Կը զրկեմ ձեզ կենդանի ուրուագիծին, գտնելու համար հոն այդ նորին տարրերը: Այս մարդը, Պոլիս, չի վախնար վառօգապետ ամիրայէ մը որ գասին մէջ մտիկ կ'ընէ իր քարոզը, վառօգուելու, Խայաստանի թշնամիները հարուածելու: Այս մարդը, միշտ այդ Պոլիսին մէջ, ճարտարապետ ուրիշ ամիրա մը կը հրաւիրէ իր Խայաստանը որպէսզի ասոր աւերակները վերակառուցուին, տաճարները փառապսակ բարձրանան: Ու զիտէք իր ստեղծած խանդավառութիւնը կովկաս: 1860ին արդէն գործիչը իրմով խանդ է ու գեղեցկութիւն: Իր վանը, ծառօնը բացառիկ շրջաններ են այդ կեանքէն: Երկու ամենէն հարապատ հայ կեդրոններուն մէջ այս տարօրինակ մարդուն գործունէութիւնը, քանի մը ծանր խաւերէ (*) բաղադրեալ ընկերութեան մը

(*) Աւելորդ է ներկայացնել հայ խաւը, մեր օրերուն: Բայց 1860ին այդ խաւը իսկական մթնոլորտն է հանրութեան սպասաւորը վտանգող: Պէտք չկայ մեր ընտրանին, արհեստաւորը, գեղջուկ զանգուածները առանձին առանձին վերլուծելու: Բաւ է գիտել տալ որ ամէն վարդապետ թիրախ մըն էր այդ կարգերուն համար: Աւելցուցէք թուրքը, այս անգամ ոչնչացուած իմաստի մը մէջ, ծայրագաւառներուն կառավարումը, տակաւ թրքացումը հետապնդող հանգանակով մը ալ ծանրաբեռնուած: Ուժ, կաշառք, նենգութիւն ու սպառնալիք պիտի գործածեն թուրքերը,

մէջ, հրաշալիք մըն է ճկուն, իմաստուն բայց սրտէ փրթած ալ վարչութեան մը: Կրնաք առարկել ինծի, իր հիմնովին անպատարաստ ասպարէզին մէջ անոր ղեկավարած կորանքներուն փաստերը օգտագործելով: Ատին մը, գոնէ մինչև Վարժապետեանի մահը, այս ազգին քաղաքական շարժումները հակակշռուած են յառաջամարտիկ ինչպէս վերջապահ ուժերու դաշն գործակցութեամբ մը: Խրիմեան 1878ին պարզ միջին մը չէ, ոչ ալ եւրոպական արքունիքները տպաւորելու կանչուած չքեղ խորհրդանշան մը, պարեզօտաւոր դասակարգին յատուկ հմայքով մը: Իր հետ ունի իմաստութիւնը, փայլը, կարտինալութիւնը յոնձին

շարդերէն առաջ: Աւելցուցէք մանաւանդ քուրտը, այդ թուականներուն պարզ աւազակ, ատկէ ասդին պետական դերի մը գործադրիչը: Այս համարտութիւնները պարտաւոր էք ճիշդ արժեւորել ռալէսդի արդար ըլլաք զնահատելու ատեն երիտասարդ հոգեորականի մը վիճակուած պաշտօնին անհուն ղեկավարութիւնները: Խրիմեան կը ճանչնայ մարդերը, կացութիւնները ներսէն որքան դուրսէն ապրումներու գինով մը: Ու գիտակ է իր դէմ ամուր կազմուած ճակատին: Իր հեղինակութիւնը իր իսկ ժողովուրդին վրայ miner կ'ընեն նախ ինքը, իր անսանձ, պաշտօնականէն խորշով, կոտորով - թափող նկարագրովը, յետոյ անխուսափելի ուրիշ ազդակներ, հարուստի, վարդաքածի, նախապաշարեալի, կրօնականի, թաղամիջեան ասպետներու բազմաբղէտ լէզէոնին կերպարանքներովը: Չեմ առաջարկեր լեռնական գամբոին ու քաղքենի բարակներու տռամաթիք ճակատումը: Ամբաստանուած է ներսի ու աններսի, իրական ու երեւեակայական յանցանքներով, մեղքերով: Թէրդիպաշեանի հատորը (Արծիւը Իր Բոյնին Մէջ) պերճախօս է ինքնին, այս ուղղութեամբ, այս մարդուն շուրջ հիւսուած մթին դաւերը պարզաբանող: Աճէմեանին հատորը՝ ուրիշ փառտաշարան: Խրիմեան սպազմած է, դասախօսած է, հայրենիք է զովասանած, շրջանի մը ուր ռուսական ցանկութիւններով, յաղթանակներով Հայաստանի դերը կը բարձրանար միջազգային կշիռի, մանաւանդ անկլօ-ռուս դարաւոր հակամարտութեան բխման իբր վառարան: Կ'ըմբռնէք ուրեմն թուրքին տագնապը, իմաստութեան անոր ճամբաները, հողամասի մը մէջ ուր պետական պաշտօնեան միայն կը ներկայացնէր կեդրոնական կառավարութիւնը: Ու բուն իսկ դաշտին, լեռներուն վրայ գործող տարրը կ'ատէր զինքը հաւասարապէս: Զարգերը 1878ին պարզեցին մթնոլորտը ինչպէս ճամբան: «Հայաստանը առանց հայուն նոր կարգախօս, որ 1870ին թէև չէ արտասանուած, բայց կը պատրաստուէր արդէն, ղեկանագիտական գուլիսներուն ներսերը: Ու ան որ 1850ին իր հայրենիքը կ'երազէր ազատագրել, քառորդ դար յետոյ, այլևս հասուն գործիչ, Պոլիսին բոլոր նենգութիւններուն քջածանօթ, մօրուքը կ'առնէր ձեռքը, մտածելու ...» Այդ մօրուքը անիկա 1878ին պտտցուց ալ եւրոպա, ուրկէ, աւաղ, պիտի դառնար իր շերեփին ու հերիսային հէքեթովը կշտացնելու զինքը տադնապօք կարկած ամբօխները:

Նար-Պէյլի որուն գրարար քերթուածները, պերճախօսութեամբ հանրահռչակ ատենարանութիւնները և ազդեցիկ սիրուհիները բաւ էին հակակշռելու Վանեցի եպիսկոպոսի՛ն — նախկին ալ պատրիարք — նախնական, պարզամիտ, անհով ներկայութիւնը երբ չուզէնք կշիռին մէջ նետել ազգին գերագոյն ճպտոններուն, Չերապին և Փափաղեանին, դպրոցական սրահներու մէջ վաստըկած մեծափառ, դափնեպսակ վկայութիւնները: 1885էն վերջ ազգային երազին ամենէն թանձրացեալ խորհրդանիշը, հակուած, հալածուած, թուրքէն սարսափուած, հայէն նախանձուած: Մէկ կողմէն մզմաւանջային անձնաւորութիւն մը, քանի որ Պոլսոյ աւագերէցը, քաղքենին, հարուստ դասակարգը, մեծաքանակին առետրականը բնազդաբար դիրք կ'առնեն իրմով անձնաւորուած քաղաքականութեան դէմ, հաւանական բարդութիւններէ դարհուրած: Միւս կողմէն՝ լման հայութեան խուլ ցանկութիւններուն մագնիս մը ինչպէս, հայրենիքին ազատագրման պատգամ ու ապահովութիւն, թուրք կայսրութեան բոլոր գաւառներուն մէջ ցրուած բազմութիւններուն ու կովկասի մէջ նորանորոգ հայրենասիրութեամբ խանդավառ դանդուածներուն համար: Իր հրամանին տակ՝ բանակը պանդոկստներուն, սրոնց թիւը կ'անցնի յիսուն հազարը (1896ին ջարդերէն վերջ միայն պաշտօնապէս թուահամարեալ գաւառացի ամուրի երիտասարդներուն գումարը 46,000 էր, որոնք բռնահաւաք տարագրուեցան Պոլսէն, իրենց հայրենիքները վերադարձուելու անհապատիր պատրուակին տակ և հալեցան ճամբան, առանց իրենց զեղերը հասնելու): Որոնք զայն կը դաւանին իրենց սուրբը ու պատրաստ են անոր համար իրենց անձը զոհելու, առանց այլեայլի: Մրցակցութիւնը բարձրաստիճան կ'երականներուն: Ազգին խղճմանքին մէջ գոյաւոր երկուութիւնը՝ որ զայն կ'ուզէ իր հետ ունենալ, Հնչակեանները կը հաւատան անոր հեղինակութեան ու գերին: 1870էն մինչև 1890, ազգային ճակատը, իր խայտարղէտ բանուորներով, կը քոտ երեսփոխաններովը, զգուշաւոր պէյերովը, փաշաներովը, մանաւանդ ամենապատիւ, գերապատիւ եպիսկոպոսներովը փոխնիփոխ կ'ապաստանի այս մարդուն հմայքին: Միայն ազգային ժողով անուանուած համախմբումի մը մէջ անոր ըստեղծած խռովքը բաւ է խորտակելու ամենէն ամուր ջիւղերը հանրային սպասաւորի մը: Խրիմեան տառապելուն չափովը տառապեցուցած է ազգային բարձր շրջանակները: Զինքը իշխանութեան — պատրիարքութեան — բերողները կը զգան իրենց ոչ թէ սխալը, այլ ողբերգական անկարողութիւնը, քաղաքա-

կանութիւն խաղալու հոն ուր ազգային ազատ գործունէութեան մը մեքենականութիւնը անհնարին բան մըն էր, պարզ այդ ժողովուրդին գերութեամբը զգեստնուած։ Ազգային գործիչէն այս մարդը ունի տիրական քանի մը նկարագիրներ։ Ատոնցմէ մէկը՝ իր խորունկ, գրեթէ անշահախնդիր հայրեհասիրութիւնը։ Ապրած է օրը օրին, առանց ճոխութեան, երբեմն անհրաժեշտին համար իսկ նեղուելով։ Մարդիկ կը վստահին իր ժուժկալութեան, հանրային իրին հանդէպ իր խորունկ յարգանքին։ Դրամէն վեր եպիսկոպոս մը Պոլսոյ մէջ ոչ միայն ուշադրաւ, այլև սրբութիւն մըն էր։ Ազգային գործիչի ուրիշ յատկանիշ մը իր մօտ՝ իր տաք, կրքոտ խառնուածքը որ ձեւերէ, ձեւակերպութենէ, զգուշաւոր անդամուքներէ դիտէ անցնիլ անդին և օրուան ծանր մղումները կը դիմաւորէ սկզբնածագ (spontané) խանդով մը։ Զմոռնալ որ 1850էն մինչև իր երուսաղէմ աքսորը, այսինքն մօտ կէս դար արեւմտահայ զանգուածը կրունկին տակն է իրարմէ ծանր դժբախտութիւններու։ Այս քառասուն տարիներուն ամէն իրաւ տագնապ, ազգային հարցի ճակատին վրայ, պիտի գտնէ զինքը, անշուշտ իրեն չհարցուցած, տեսակ մը ժողովրդային մղումով։ Երբ այդ շրջանին մեր պալալով պատուանիշ փաշաները, պէյերը, պետական ծանր համակրանք վայելող էֆէնտիները, բժիշկները, առնուազն Եւրոպա ըրած պաշտօնատարները հանգամանաւոր անձերն են ազգային քաղաքականութեան իբր ազգակ ծառայելու, ազգը ինքնաբերաբար կը յառի խայտառանցի վարդապետին սրածայր վեղարին։ Անիկա զիտէ առիթները տաքը տաքին օգտագործել։ Թող պետական չարաշուք կարգադրութեամբ մը 1876ին վանի շուկան, իր 1500 խանութներով, մոխրանայ, քաղաքին հայ բնակչութիւնը մատնելով միակտուր անօթութեան, խրիմեան, առանց անդրադարձի, պիտի անցնի սեղանին, քանի մը օրուան մէջ գրէ իր արձակ քերթուածը (վանդոյթ), գտնէ անմիջական մեկենասը, ու, տեղն է ըսել, դեռ հրդեհին մօլիսը չցամաքած, նետէ հայութեան յուզումին վրայ կրակէ բառերուն փոթորիկը, անսանձ որքան աննկատ, իրաւ որքան սրտառուչ։ Անիկա քաջ էր եղած ուղղակի ամբաստանելու թուրք կառավարութիւնը։ Ու սոսիկա այսպէս՝ բոլոր ծանր տագնապներուն համար։ Անիկա անըմբռնելի դիւրութեամբ մը կը ճարէ զրամբ իր բոլոր հանրագուտ ձեռնարկներուն, չնամանելով զրամէն առաջ կազմակերպել ծրագրով աշխատաւորներուն որոնք ԺԹ. դարուն մեր հարուստներուն բարեկամեցողութիւնը օգտագործելու համար պայ-

ման կը նկատէին պիւտճէն, ծրագիրը, նախահաշիւը։ Ազգային դործիչէն այս մարդը ունի անհուն, անուպառ կորովը աշխատանքին։ Կ'ընդունիմ զինքը երբ իր փառասիրութեանց ծիրին մէջ կը նկատէ ամէն բան, Պոլիսէն ինչպէս զաւառներէն։ Ի վերջոյ մոռնալու չէք Վանի համար խմբագրուած բայց Պոլիս տպագրուած հանդէսի մը իր խմբագրապետութիւնը։ Մշտագործն ու մշտաշարժ այս մարդը գրչով, բերնով, մօրուքով, ձայնով, արցունքով, պարզ իր ներկայութեամբը պիտի կատարէ առանձին այնքան դործ որքան Ձարթօնքի սերունդին դործաւորները միասնաբար։ Ուրիշ խնդիր՝ կատարուածին որակը։ Վանի մէջ Կեդրոնական մը՝ 1860ին անըմբռնելի, բայց իր Վարագայ որբանոցը նախաստուերն է 1910ի Վանայ Կեդրոնականին։ Այս յոգնիլ չզիտցող դործօնութեան լինչն էր պակասածը որպէսզի աւնոր ճիգերը մնային առանձին, այսինքն չտային իրենցմէ սպասելի բարիքը։ Ահա ճակատագրական, զուցէ անիրաւ ալ հարցապնդումը։ Ձինքը զատափետողները կը ծանրանան իր կիանքին վերջին տասնամեակին բացառիկ անարգասաւորութեան վրայ ու չեն մտաբերիր որ Լուսաւորչի Աթոռին զրկուած իրիմեան կաթողիկոսը բանտարկեալ մըն էր նախ իրմէն, յետոյ դէպքերէն — արտաքին քաղաքականութեան —, յետոյ Լուսաւորչայ իսկ գահէն։ 1900ին անոր խեղճ ու պատառ քերթուածները երբ կը փորձեն օգտագործել անոր անփառունակ կաթողիկոսութիւնը արժեզրկելու, արագ կը սահին գերագոյն իր ժեսքէն, ազգային կալուածները, գլխուն զինովը, կառավարութեան չըյանձնելու։ Կիցէք վաթսուէն աւելի գիտակից դործօնութեան իր տարիներուն գումարին առջև ու ըսէք ինձի թէ սո՛րն էր հայ եկեղեցականը որուն օրերը ըլլային լիցուն այդքան ծանրածանր ապրումներով, իրենց կարգին չօչափելի արարքներու վերածուած երբեմն։ Կը տառապինք որ այդ արարքներէն ոմանք ըլլան կերպարանքն առած անտանելի գիրքերու։ Բայց իր ճիշդ գեղեցկութեան, արժէքին մէջ չենք տեսներ անոր Վանը, անոր Տարօնը, որոնք հայութեան ամենէն սրտոտ, յառաջահայեաց հատուածները պիտի ըլլային։ 1896ը չյաջողեցաւ կործանել Վանը որ միս մինակը մնաց 1915ը անվտանգ անցընելու շքեղ գիւցազնութեան մէջ։ Քառորդ Միլիոնի մօտ հայութիւն մը երբ փարեցաւ խեղճ ու պատառ իր զէնքերուն, ընդդէմ գերման կատարելատիպ զէնուզարդով զրահաւոր կառավարութեան մը գրոհին, կը գործէր հեռու բայց զօրաւոր ուժերու ունկնդիր, ցանուած այդ մարտիկներուն հագեցաւորն, քառորդ դար առաջ,

Խրիմեան Մկրտիչին մատուցներէն ու բերնէն: Ազգային գործիչը միայն արարքի մը գործադրիչը չէ, այլ է նոյն չափով արարքները կարելի ընող հոգեխառնութեան մը ստեղծիչը: Խրիմեանի համար ազգային գործիչը ամենէն տիրական վերադիրն է: Ձեռք տներ շատ իմ վերլուծումը: Համապատկերը գրականութեան պատմութիւնն ըլլալուն չափովը, ազգային մեր ապրումներուն հանդիսարանը, յայտարարեր եմ այնքան անգամներ: Քիչ անդին, երբ ես կը տարրադարեմ իր մեծագոյն տիպարը, Հայրիկը, կը նետեմ նժարին ուրիշ ալ նկատողութիւններ:

է) — Գրագէտը՝ զոր կը վերլուծեմ առանձին, ուրիշ գլխու մը մէջ:

շ) — Հայրիկ հայոց: Համապատկերի Ա. Հատորին մէջ, Գրիգոր Օտեանի առիթով, ես խօսեր եմ ազգային համբաւին տարողութենէն: Հոն Խրիմեան, Ալիշան կը յիշուին իբր այդ համբաւին ամենէն ընդարձակ մարմնաւորութիւնները: Գրիգոր Օտեան այդ երկուքէն տարբեր տարողութեամբ անուն մըն էր, անշուշտ թափանցումի տեսակէտէն նուազ հեռահաս, քանի որ զանգուածները հազիւ լսած էին զայն: Խրիմեան համահայկական գերագոյն անունն է լման կէս դար: Գրականութեան պատմիչը գիրքերու անուններու հաւաքիչ մը չէ: Անիկա այդ գիրքերը լեցնող հոգիին հետ ամենէն շատ ունի պարտքեր: Կրնայ պատրանքը միջամտած ըլլալ, աս ու ան անունը աստուածացնելու արարքին մէջ: Ժամանակին պարտքն է լուսաւորել առեղծուածը, փարատել պատրանքը ու արժէքներու կշիռը գործադրել ժամանակէն դուրս չափերով: Ունինք Մամուրեան մեծը, մեծապայծառ իմացականութիւն Պէրպէրեանը, ազնուական Բերբով Թէրգեանը, անհունն Ալիշանը, անզուգական Բերբովուհի Սիպիլը: Ու շարունակելը ձեզմէ: Մօտեցէք վերադիրներուն ստանց նախապաշարման: Առնուազն կը վարձատրուիք զանոնք յօրինող հոգեխառնութիւններուն վրայ ձեր գտածովը:

Ըսի թէ ոչ մէկ անուն, մերձաւոր ընդարձակութեամբ մը, ըրած էր թափանցում գէպի զանգուածներուն հոգին որքան ատրկա կը հաստատենք Հայոց Հայրիկին համար: Կանխող էջերու մէջ տրուած են տարրեր, եզրեր, այդ հրաշքը ընդունելի ընել աշխատող: Կ'անցնիմ շատ արագ, անխուսափելի կործանիչներէն, ոչ անոր համար որ այս մարդիկը սխալ էին զգացած կամ գտած մարդն ու իր գործունէութիւնը, այլ միւս փաստին ուշագիր, որուն համեմատ այս ծաւալով ամէն համբաւին քնարերաբար կ'ալակերպուի, կ'աղաւաղուի, տեղողութեան

որքան միջոցին մէջ, ինքզինքը պաշտպանելու անկարող : Մահ մը երբեմն փրկութիւն է , քանի որ կը սառեցնէ համբաւները ու ողջերը միշտ քիչ տրամադրութիւն պիտի ունենան մեռելներով զբաղելու , մանաւանդ վերջնականապէս քանդուած անգամ մըն ալ քանդելու :

Հայոց Հայրիկը ժողովուրդէն ըսող տարազ մըն է , ամենէն առաջ : Այդ ժողովուրդը այդ գնահատումները կազմակերպած ատեն , ամենէն քիչ մտիկ պիտի ընէ իրմէն դուրս ազդակներու : Դրողներու ընկերութիւն մը , կուսակցութիւններ ի վիճակի էին աս ու ան անուններ լուսապսակելու : 1860ին Պէշիկթաշեան իր տաղանդին բոլոր ուժովը , շատ շատ Արսէնին (Բագրատունի) դահ մը կրնար ճարել , Պառնասի մէջ , ան ալ Վերդիլիոսին ձեռքովը , բայց էջեր կրնար Հայի Գեղեցիկ իջեցնել ընթերցումի : 1870ին Պետրոս Դուրեան , հաւանաբար ընդհանուր խանդավառութեան անձնատուր , Մկրտիչ Խրիմեանին Պոլսոյ պատրիարքութեան մէջ փառքի տիտ մը կը փառաբանէ , գրելով այսպէս իր ամենէն միջակ քերթուածները (երկու հատ են Հայրիկին ուղղուած բանաստեղծութիւնները այդ տղուն կողմէ) : Հայոց Հայրիկը ուրեմն գրողներու հնարք մը չէ , ու իբր այդ՝ աւելի արտայայտիչ : Կասկած չունիմ որ Խրիմեանի գիրքերը այդ վերագիրին դարբնումին մէջ հիմնովին անազգեցիկ մնացած են : Ու կայ միւս փաստը — բարձրաստիճան եկեղեցականութեան գրիթէ աննուաղ հակառակութիւնը՝ Վանեցի այս վարդապետին , եպիսկոպոսին , պատրիարքին ընդդէմ : Չեմ կրկնիր կենսագրութեան մայր գիծերը : Պաշտօնական եկեղեցականութիւնը , այսինքն ժողովները , առնուազն զչարած են զայն : Երկրորդ փաստն ալ չեմ հետաքրքրուիր աչքէ , — ազգին բարձր դասուն ընդդիմութիւնը իր մանաւանդ քաղաքական ձեռնարկներուն : 1876 — 1877ի տաղնապներուն , Համբարի խաղարկութիւնը հայ դատը վարկարեկելու , ատեն մը գետին է շահած , Վարժապետեանով ու անոր ետին դործող թրքական ուղղութեան պաշտպան հայ աւագանիով : Խրիմեան մինակն է պաշտպանելու անպաշտպանելին : Այս հաստատումները կը ձգտին հասկնալի ընել Հայոց Հայրիկին վարկը , որ կը յօրինուէր իր բնական կալուածէն դուրս բարեխառնութեան մը մէջ , Խրիմեան հալածուած է քիչ մը ամէն տեղ , մասնաւոր սաստկութեամբ մը իր եղբայրակիցներէն ու դործակիցներէն : Այս իրողութենէն անդին կը ծագի իր ժողովրդականութիւնը :

Զայն , այդ ժողովրդականութիւնը ընդունիլ ծնունդ իր

մարդոց, Պոլիս, ուր գիտէք թէ որքան մեծ էր թիւը Վանեցի, Տարօնցի պանդուխտներուն, պիտի նշանակէր աններկի պարզապաշտութիւն մը: Հայոց Հայրիկը կուգայ թերեւ շատ աւելի խորունկ հոգեխառնութիւններէ: Տարազին անդրադա՞րձ մը՝ խոշոր այն տագնապին որ արեւտահայ ժԹ. դարն էր, մանաւանդ իր կէսէն, երբ Կալկաթա, Էջմիածին, Վինետիկ որոշ հասունութիւն մը ճարող մեր Զարթօնքը կը ձգէր այլեւս վաճաքիւր, գիրքերու, արկածախնդիրներու խանձարուին ու պաշտպանութիւնը ու կ'իջնէր իր իրական գետինը, ծոցը այն ժողովուրդին որմէ վկայութիւն էր ըլլալու սահմանուած Եւ կամ, միշտ ժԹ. դարուն, մեր շուրջը հողովող քաղաքական մեծ ղէպքերու հակազդեցութիւն՝ երբ առտու մը կ'արթննային մեր մեծերը, մեզի բախտակից ժողովուրդներ գտնելով քարտէսին վրայ, այլեւս ազատագրուած դարաւոր ստրկութենէն: Ու, շարունակելով՝ բողոքի լուին, անկարող եղանակ մը, քանի մը միլիոն մարդոց վրայ գործադրուել սկսած սառն հալածանքին դէմ, մինչ մեր երկրին մէջ մեր հողերը կը բռնադաւաւէին մեզմէ, արուելու համար գաղթական իսլամներու, մեր երիտասարդները կը բռնադատուէին գեղն ու քաղաքը լքելու ու Պոլիս վազելու, հոն հալելու համար, ու մեր տուններուն վրայ կը հիւսուէր ահաւոր սպառնալիքը մահուան, ամէն օր դործող, ամէն օր օճախ մը մարող, առանց որ մէկը կարողանար իր կարգին սպառնալ այդ մահուան:

Ինչպէս կը տեսնէք, Մկրտիչ Խրիմեանին հետ դրուած ապրումները, իրենց կարգին, ամենէն ընդարձակներն են մեր այդ շրջանի պատմութեան: Ալիշան մը ուսումնասիրել կը նշանակէ մարդ մը անդամազննել, այսինքն՝ ուղեղ մը խորաչափել ու գրեթէ միայն այսքան, քանի որ պատմական պեճեթիքինը գրած է իր քերթուածները ամենէն առաջ իրեն համար, իր հաշուոյն, հազիւ մտածելով իրմէ դուրս ընթերցողներու, ասոնց հոգեկան պահանջները ընդառաջելու սրտոտ ցանկութեամբ, երբ գրական փառասիրութիւնը կը յաջողէր լռեցնել: Անոր պատմական վաստակն ալ հայոց պատմութեան կը սպասարկէ, ու շատ ալ հեռուէն՝ այդ պատմութեան մէջ հոգի վնասող մարդոց: Այդպէս չէ Խրիմեանին ո՛չ անձը, ո՛չ գործը: Այդ անձնաւորութիւնը, գիտէք, եղած է մեր ժողովուրդը յուզող ամենէն ծանր տագնապններու ոչ միայն խանձարուին, այլեւ յաճախ պատանքի հանդէսին: Ու եղած է անկարող հանդիսականի ամենէն նոսմ ճակատագիրով: Զեեցէք արագ թուումի այդ մարդուն կեանքին

հիմնական թուականները, ու պիտի գտնէք որ այդ թուականները իրենք իրենց արդէն մեր պատմութեան ամենէն բախտորոշ, ամենէն տոամաթիփ տարիներուն կը զուգադիպին։ Ասիկա մի համարէք արդիւնք պատահման։ Ասիկա նշան մըն է թէ այդ թուականները ծնունդ կուտան մարդերու, գործօնութիւններու, տառամաներու, որոնց համագումարը երբեմն կ'ամփոփուի անունի մը ետին, երբեմն տարեթիւի մը։ Հայոց Հայրիկը մէկն է այդ անուններէն։ Ապրիլ 24ը՝ մէկ ուրիշը։

Կատարեցէք փորձը անոր անունին կապուած հարցերը հասկնալու, առանց իր ներկայութեան։ Պիտի զգաք որ այդ բոլոր տաղնապները իրենք իրենց իրաւ են արդէն։ Գաւառական լուսաւորութիւնը, ինքնամեանով զխաւորուած ու լուսապսակ, ինքնին իրականութիւն է 1860ի խղճմտանքներուն համար։ Գաւառի հայերուն հարստահարութիւնը այս մարդը չգործածեց Պոլիս խռեփելու համար։ Կար անիկա, այդ հողերուն երեսին, հեռու գարեհէն ոկսեալ։ Խորիման երկու տաղնապներն ալ կեդրոնացուց իր անձին ներսը ու հագաւ զանոնք արմատապէս, բացարձակութեամբ մը որ զինքը կ'ընծայէ առանձին։ 1860ին մեր Զարթօնքին աշխարհիկ ինչպէս կրօնական գործաւորները տողորուած էին անշուշտ խանդով, կիրքով, հայրենասպաս գաղափարներով։ Բացի Ծերինցէն, որ իր արհեստը իբրեւ վահան գործածեց իր գրական ձգտումներուն, միւսները կը գործեն իրենց հունովը, սեպհական ծիրին մէջը ոչ միայն իրենց կարողութիւններուն, այլև կարելիութիւններուն։ Ոսկի գանձի մը զինով դուք պիտի չյաջողէիք Լուսինեան խորէն եպիսկոպոսը զրկել վան կամ ճարօն։ Խորիման, գանգատան յատուկ հայրենասիրութեամբ մը չէ որ ձգած է Պոլիսը, ինչպէս փառքի հետամուտ ախորժակներով չէ որ հեռացած է պահ մը վանէն։ Անիկա այդ երկու կեդրոններուն ալ խուլ, անմերժելի ձգողութեանը մէջ գործած է, գործածած է իր ուժերը։ Այս անձին չմտածելու, պէտքին առջև թեւաբաց վազելու, ու երբեմն ալ կարիքը յաղթահարելու բախտ մը սխալ չըլլար նկատել Հայոց Հայրիկին անգրանիկ խանձարուրը։ Այս վարկածը իր բոլոր լոյսը, ստուգութիւնը կը գտնէ երբ մօտիկէն քննէք 1860ի երկտասարդ հոգեորականներուն պարզած կեդրոնաձիգ ախորժակները։ Մայրաքաղաքը ասպարէզն է, փառքը, հանգիստը, զերազոյն գիրքերու հեռակէտ մը, առնուազն պատրիարքութիւն և . . . կաթողիկոսութիւն։ Գաւառը։ Զեզի կը ձգեմ պարտքը, այդ շրջաններուն լիովին մտապատկերելու

մեր եկեղեցիներուն, մանաւանդ առաջնորդանիստ թեմերուն իրական պատկերը (*):

Բայց Խրիմեանի տիտղոսը, ծնունդ առած ժողովուրդին ծոցէն, Պոլսոյ մէջ տակաւ պիտի ամրանայ ի հեճուկս բոլոր չըկամութեանց, իր կարգակիցներէն որքան գործակից աշխարհականներէն հանդերձուած բոլոր արգելքները նուաճելով: 1870ին այդ մարդը ազգին խղճմտանքն է որ կը փոխադրէ Պուս-Պարուի աթոռին: Մօտ քառորդ դար իր զարգացումը անչեղ առաջ վարող յղացքը — Զարթոնքը արդէն կերպարանք է կրօնական, ընկերային, կրթական, գրական մարդերու վրայ: Քաղաքականը, Հոս կը ներուրի գետնի վրէժէն հանրահռչակ արեւելեան խնդիրը որուն մէկ երեսակն է մեր քաղաքական կացութեան խորհուրդը: Ոսկեգործը՝ եւրոպական դիւանագիտական հակամարտութեանց, ուստի հիւպատոսներուն ու սկսող գերման փառքին: Ազգային պատմութիւնը, Խրիմեանին հետ, իր հարազատ գետնին վրայ է սակայն, քան մեր ուրիշ որեւէ գրողին հետ: Ու ընդարձակ զուլումը, որ մեր լրագրողներուն մէջ հարստահարութեանց հարց անունն ունի, Խրիմեանի ոչ միայն պատրիարքութիւնը կը կանխէ, այլև կ'ապրի Վանեցի պատրիարքին հոգակաւոր հրաժարականէն վերջն ալ այդ Աթոռէն: Պ. Դուրեան Հայոց Հայրիկը Աթոռ է առաջնորդած: Իր մահէն վերջը մեր գրողները, լրագրողները Հայոցը հաշիւուցած են, թերևս քաղաքական իմաստութեամբ մը ու վերածած են հայրենախօս վարդապետ Խրիմեան Հայրիկին: Բիւրեղացումը կատարեալ էր: Խրիմեան, 1850ին, Հրա-Երախ Լեւոնիստ քերթուածը սապէս կը մկրտէ:

յօրինեալ ի չափս հայկական
ի Մկրտիչի Խրիմեան Վանեցւոյ:

(*) Ես չեմ ապրած 1860ը, բայց անջինջ սեւեռումով մը հոգիւս բոլոր ցանցին վրայ ունիմ 1900ը: Այդ 1860ին մեր եկեղեցականը, թեմ մը վարելու իր դերով, սանկ առաջնորդ մը վանի, կարնոյ, Տիգրանակերտի, արարած մըն է որ ղուրս է մեր պայմաններէն: Ու կը մնան անգին՝ Աղթամարն ու Սիսը, իրենց անորակելի կաթողիկոսներով ու ահաւորօրէն տգէտ միաբանութիւններով: Դարձեալ, Պոլիսը, իր հրաշագործ պատրիարքներով: Ասոնք, ժամանակին մշուշին ետին, կորսնցուցած են ոչ միայն իրենց կմախքները, այլև գիծերը: Ի՞նչ մարդեր էին Խրիմեանի հակառակորդները վաճառ մէջ, Մտածեցէք այդ եպիսկոպոսներուն ծանր փառքին, աւելի ծանր չարագործութեանց: 1900ին, Արմաշականները իբրեւ եկեղեցական, գաւառներու մէջ գործելու ատեն, կը վայելէին ոչ միայն պատրիարքարանին այլև Պապը - Ալիին պաշտպանութիւնը:

1867/ին՝ Մարգարէի Արտայոնէան Սրէնէյ արձակ հատորին համար կը
գրէ

խօսն վաստակ երկոց

Մկրտիչ Վարդապետի խրիմեան:

1876/ին՝ երկու հատորներ

ա) — Վէրջին Ծաբսի և Խաչի ձառ

բ) — Ժառանգ և Խորհրդար Խոր

կը հոգեգրուին և կը խորհրդաւորուին

խրիմեան Հայրիկէ:

1894/ին՝ Պապի և Թառնիկը կը գրէ

Հայոց Հայրիկը:

1900/ին հրատարակուող Թառնիկը Ժողովը հեղինակ ունի

Հայոց Հայրիկը:

Այս նկատողութիւնները բան մը կ'ընեն պարզ . — ատիկա
այդ տիպի տիպի (Հայրիկ) գրականութեամբ նուիրագործուածն է
զոր գրական տաղանդին չափովը անշուշտ յաջողագործած է
քաղաքական գործունէութիւն մը: Նախապէս Հայոցը, անհոռա-
նալի այդ 1860/ին, չհասաւ ժողովրդական լայն խաւերուն: Այլ-
շանի համարաւ մահէն վերջ պիտի աճէր, գերաճէր . . . գիմիլու
համար իր մահուան:

Ինչ որ ալ ըլլայ Հայոց Հայրիկ խորհրդանշանային տա-
րազին կշիռը, ըսել կ'ուզեմ՝ երբ գործադրենք անչահախնդիր
վերլուծումը Վանեցի վարդապետին գրական վաստակին վրայ,
մենք հարկին տակն ենք Հայրիկը փոխադրել իր գրական կալ-
ուածէն դուրս, իր հարագատ միջավայրին մէջ որ կիսադարեան
մեր քաղաքական կեանքն է, առանց այլեայլի: Ու անմիջա-
պէս անողոք հարցականը:

— Ի՞նչ է ըրած այս անգոյգ վարդապետը, մանաւանդ
այդ գետինին վրայ, արժանանալու համար սա համայնական
գնահատման:

Գրականութեան պատմութիւնը չի կրնար հանգամանօրէն
լայննալ, իր մէկ վաստակաւորը գնահատելու տեսն, ասոր ար-
տագրական վաստակը ազատօրէն օգտագործելու (*): Զարթոնքի

(*) Եթէ աչքէ հեռացնենք Համալսարաններին ծրագիրն ու նպա-
տակները, թերիս արտօնուինք իրիմեանի և ուրիշներու համար գոր-
ծադրել ժամանակին մեքոսը, որ մարդը եւ իր գործը կը քալեցնէ միասին,
մարդուն համար լայնօրէն օգտուելով շրջանային իրադարձութիւններէն
ու հոգեխառնութիւններէ, մտայնութիւններէ, զորքը յարդարելով բխում
մը, մարմնառութիւն մը այդ ամենէն: Այսպէս՝ ազատ ենք ճայսթայէվս-
քին ինքիւ մէջ արժեւորել, այսինքն անոր գործին բացատրութիւնը կա-

գործաւորները, առաւելագոյնց աստիճանով մը, կը պատկանին մեր մշակութային, ազգային պատմութեան մանաւանդ: Հայոց Հայրիկը խորհրդանշիչ տարազ մըն է: Բիշ վերը գանազան բաժիններու մէջ (եկեղեցականը, վարդապետը, ազգային գործիչը) ես տուի մաս մը բան այն նկարագիրներէն որոնց գումարը կը հալի տիտղոսին ներսը: Կայ ուրիշ եղանակ մը, կեանքին չափ նպաստաւոր, տիտղոսը թելադրելու: Ատիկա՝ իր անձնականութեան հզօր ճառագայթումը պիտի բլլար, իր արարքները լուսաւորող ու ասոնք ազգային մեծատարած նշանակութեան մը առաջնորդող: Պոյիս, պատրիարքութենէն վերջ, այս մարդը, մինչև Պերլինի վեհաժողովը, գրավաճառներու և թաղականներու, քաղքեցիներու և մաքսատան բանուորներու ընտանութիւնն է նախասիրած: Իր բախումները, պատրիարքական Սթուսին վրայ իր *sommaire* գործելակերպը, հրեւոփոխան էֆէնտիները և կայսերական պալատին մէջ լաւ դիտուած պէյերն ու փաշաները իր դէմ հանելու իր թերևս դիտումաւոր, թերևս ակամայ *monoeuvre*ները մէկ կողմէն երբ կը յօրինեն իր հէքեաթին հակադիր երեսը, լինչն է միջամտողը որպէսզի զանգուածը իր բոլոր ուժերը յատկացնէ չքաւորելու հէքեաթին միւս

պէլ հեղինակին հակադրեցութիւններուն: Սեթոտը, թէև խնդրական, պարտքին տակն է գործերու ծնունդն ու զարգացումը շահասիրելու, գործաւորին ապրումներէն առաւելագէտ լուսաւորուած: Գործադիւյէք այդ մեթոտը իրիմեանի համար: Դուք կը գտնէք զձեզ անկարելութեան առջև: Ուրկէ՞ կուգան Հրաւիրականները եթէ ոչ 1850ի վեներտիկէն, այսինքն տեղէ մը ուր հայոց հայրենիքէն խօսող վարդապետը ստերջ տանաւորներ միայն ունէր շահարկելի: Ուրկէ՞ կուգան Սարգսիւս Արմաշուրեան Թեկնիցը, Խաչի Ճառը, Սիրամ և Սամուէլը եթէ ոչ ... գրաւահառի կրպակէն ուր գործնապաշտ մարդ մը կերպը գտած է խօսքը զրամի վերածելու, ոչ անշուշտ զեղին տեղէն վարակման մը գինով, այլ ինքզինքը ամէն տուն թափանցուած ընծայելու թերևս թաքուն փառասիրութեան զուգորդելով ձեռքի տակ բարերարելու սկզբունքը: Արծուիները անշուշտ պէտք մը կ'ընդառաջեն: Ունինք Վառդգոյժը, Հայկոյժը որոնք գրական գործերու անուններ են բայց չեն գրականութիւն: Պապիկ և Թոռնիկը գրուած է 1890ին, երեսուդէմ, այսինքն տեղ մը ուր հողի տեղ Աստուած քար է բաշխած ու անձրեւ տարին քանի մը ամիս կը դանդաղի, ոչինչ փոխելով Ս. Քաղաքը եզերող անիծակուռ ամայքէն: Ու անոր (Պապիկ և Թոռնիկ) պարունակած թելադրանքները կը նմանին Թագաւորաց Ժողովին և Ողբացող Խորեմացիին: Իրիմեան Հայրիկի գրական - քաղաքական տիտղոսը դուրս է հոգեբանօրէն իր գիրքէն: Ու այս հաւաստումին չուշանար հետեանքը, — քաղաքական պատմութիւն որուն հանդէպ ամէն գրականութեան պատմիչ պարտաւոր է զգոյց մնալ:

երեսը: Իր գիրքերը, մանաւանդ Վախճանի ուրոշ յանդգնութիւններ էին, որոշ վտանգ՝ իր քարոզներէն վերջ: Հարկսան եւ երկարե ճեմեմը Պերլինէն վերջ անոր անունը լուսապսակեցին նոր վտանգներով: Իր կենսագիրները կը ներկայացնեն Պերլինէն վերջ անոր քարոզները, լայնորէն յեղափոխական: Հնչական կուսակցութեան պետերէն Խան-Աղատ, իր յուշերուն մէջ կուտայ այդ հոգեբանութեան անդրադարձը, թէ կը պղտկցնէ Հայրիկը:

Իր քարոզները, 1880էն վերջ, գրաքննութեան ամրանալը, յեղափոխական կուսակցութեանց սաղմնաւորումը վաթսուներեայ այս մարդը կը բերին ժողովրդական լուսապսակի մը: Հայկական խնդիրը Մախին մէջ քանի մը տարի սինակի մը վերագրու կազմելէ վերջ, կամացուկ մը պիտի անհետանայ: Մեր գրականութիւնը, վարժապետներու ազդեցութեան տակ, պիտի զգուշանայ այդ խնդրով զբաղելէ: Մեր քաղքենին իր համակրութիւնը բացէ ի բաց կը ցուցադրէ թրքասէր շրջանակին, կազմուած կայսրութեան սպասարկող հայ պաշտօնատարներէ: Ազգային ժողովը նուաճուած է փաշաներէ, վսեմաշուքներէ: Հին, արի տրիբուններուն ձայները, երգերը տակաւ կը դասուին վրտանգաւոր: Մինչեւ Հայրիկի աքսորուիլը Երուսաղէմ (1890), հայութեան ճակատագիրը մտած է վճռական փուլի մը մէջ: Յեղափոխութիւնը, մուծ իր հմայքովը, հասկնալի իր սարսափովը, իր ստեղծած ահաւոր լարումովը, եւրոպական գիւնազիտութեան ստորին հաշիւներուն վրայ իր միամիտ վստահութեամբ, ոչ միայն շրջանին ծանրագոյն հոգեխառնութիւնն է, այլեւ կ'անդրադառնայ զանգուածին ալ դարաւոր հիմունքներուն: Առանձին գիրք՝ շրջանը որ կը փակուի 1895-1896ի փողոտումներով: Խրիմեանի վարկը ոչ միայն չի տժգունիր, այլեւ կ'առաւելու: Երուսաղէմէն ազգը գինք երբ էջմիածին կը ճամբէ իբր հովուապետ, հայրապետ Լուսաւորչի Տունին, աւելորդ անգամ մըն ալ փաստը տուած կ'ըլլայ Հայոց Հայրիկ տիադոսին աննուազ կենդանութեան:

Ձեմ զբաղիր այդ տիտղոսին ճառագայթումովը հայոց հայրապետութեան զահին վրայ: Խրիմեան իր կորովը լիովին սպառած մարդ մըն էր հրա իջման տեղին ըրաւ իր պատարագը: Այդ կորովէն վկայութիւն անշուշտ՝ իր ճամբորդութիւնները դէպի Ջարերու քաղաքները, փոխարքաներու վերջնադիրներուն դէմ (կալուածներու եւ էջմիածնի գանձին յանձնումը, զպրոցներու պետականացումը) իր կտրուկ ընդդիմութիւնները, Մայր Աթոռոյ տաճարին ներսը իր նորոգման ձեռնարկները: Ու ահա-

ւոր կամքը Վերջալայի Զայնէրուն և Ուլբաշու Խոբէնացիին: Հայկական հարցը կ'ապրէր իր հոգեվարքը, այնպէս ինչպէս դրեր էին զայն սեղանի 1870ի, 1880ի, 1890ի մարդերը: 1900ին մեր ժողովուրդը, արեւմտեան իր կէսին մէջ, կը դիմէր մահուան (1915ը գերեզմանն էր այդ մեծ հոգեվարքին): Արեւելեան իր կէսը կը մտնէր պայքարի ճամբան: Ու Հայրիկը անկարող հանդիսատեսն էր այս երկու մեծ աղէտներուն: Իր գերեզմանը, Լուսաւորչի Տան մէջ.

— Անպատմելի տրտմութիւն:

Իր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ ձախողած այս մարդը զոնէ փրկած էր իր տիտղոսը, իրմէն վերջը ապրող: Հալոց Հայրիկը, դասական յղացքէն բոլորովին պարպուած, այսօր սրտառուչ *épitaphe* մըն է գերեզմանին վրայ մարդու մը որ աւելի քան վաթսուէն ձիգ տարիներ պայքարեցաւ իր ժողովուրդին համար, յուսաւէտ, քիչ անգամ յուսահորոյս: Կտրեց այդ տարիները անհուն տրտմութիւններով ինչպէս քիչ խանդավառութեամբ: Հաւատաց, նման ամէն Վանեցիի, իր ժողովուրդին ոչ միայն դատին արդարութեան, այլև այդ ժողովուրդին պատմութեան ու մեծութեան: Խոնարհագոյն սեմերէն մինչև բարձրագահ ապարանքները պտտցուց իր խորհուրդը, ազգային ազատագրութեան սրբազան երազը, բաժնելով իր ժողովուրդին տագնապանքն ու կարօտները մարդկօրէն ասրելու, ստեղծելու և մեռնելու: Ու արգիլուեցաւ տարրական իսկ սփոփանքէն: Մահուան առտուն, հաւանաբար անոր հոգիի աչքերուն շինուեցաւ Սղթաւ մարայ նսեմ տաճարը, իր ծնրագրումը, ընդունելու Հայաստանեայց Եկեղեցիին կարգաւորի իր պաշտօնը ու այն 50-60 տարիներուն պողոտան որ քալեց իր հրայրքներուն հետ, ինչպէս կախարդ դօտի մը, ժապաւէն մը, որոնցմէ մեր նոր պատմութեան ամենէն ծանր տռամաները կը պարզուէին:

Ի՞նչ կը տանէր անիկա, այդ վերջին ընկէին, այս աշխարհէն, դէպի այն միւսը ուր իր Պապիկը հաւանաբար, արքայութեան ոսկեքեր արտերէն մէկուն մէջ, իր լուծքը կը դնէր հանգիստի, ընդունելու համար ալեւիառ հայրապետը, ու, դուրովոտ, հպարտ, անոր յանձնելու

— մահը,

որուն արօրը հերկելու էր այլևս յաւիտենութիւնը . . .

Բ.

ԿՈՂՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Այս մարդէն այսքան չժեղանք, գործօնութեան մարդկերուն վրայ, ինչպէս այսքան ալ կորանք, պիտի նկատէի բաւ որպէսզի Համադարէրէն անոր մուտքը ինծի չազդէր տառապանք: Ընաց որ ընթերցողը պէտք է վարժուած ըլլայ սա չեղումին: Զուտ գրական մտահոգութիւններէ վարուած աշխատասիրուած թիւն մը կանխահաս է մեզի համար: Զարթոնքի Սերունդը, Իեպի Խապաւոսները խմբակը թերեւս կէս դար տակաւին կը պահեն իրենց զիջուած փառքը:

Խրիմեան, գիրքի մարդին վրայ, իր սերունդէն ոչ ոքէ ետ չի մնար, եթէ պնեցեալքն Ալիշանը և թիապարտ Պարոնեանը բացառենք:

Ահաւասիկ ցանկը իր աշխատասիրութեանց.

Հրա-խրայ Արարաբեան (1850, Պոլիս):

Հրա-խրայ Սրբի Աւետեաց (1851, Պոլիս):

Արծա-ի Վաստաբանի (1855, Պոլիս կը տպուի ու կը ղրկուի Վան: 1858/ն՝ Վարազայ վանքին մէջ, սեպակաւ տպարանէն):

Արծա-ի Տարնայ (1863, Մուշ):

Մարգարիտ Արարաբեան Սրբի (1867, Պոլիս):

Խաչի Ճաւ (Վերջին Շաբար) (1876, Պոլիս):

Վաստա-ի և Խաւահարի Իւր (1876, Պոլիս):

Վանգոյ (1877, Պոլիս):

Հայգոյ (1877, Պոլիս):

Դրախի Ընդանի (1878, Պոլիս):

Սրբա-ի և Սահման (1879, Պոլիս):

Պապի և Թաւի (1894, Էջմիածին):

Թաւահարայ Վաղարշ 1900, Էջմիածին):

Վերջապի Զայնի (1901, Գահիրէ):

Ուրբանայ Խաւահարի (1902, Վաղարշապատ):

Այս անուններուն տակ մատենագրութեան պատմիչը, աւելորդ է յիշեցնել, պիտի գտնէ ծանր վրիպանքներ: Համադարէրէն հեղինակը չ'ազդուիր փաստէն ալ, որ այդ գիրքերուն բոլորին ալ մէկէ աւելի անգամներ տպագրութեան արժանացած

ըլլալն է ինքնին: Կան հատորներ որոնք գտած են չորրորդ տպագրութիւն: Կը յիշեմ, 1929ին, Ամերիկա լոյս տեսած իր Ամբողջական գործը:



Այս խառնակ, գրեթէ անտարազելի արդիւնքէն այն գիրքերը որոնք գրականութեան պատմութիւնը ուղղակի կը շահաւորուեն, տարօրինակ հաւատարմութեամբ մը կը գուգադիպին անոր վաղ երիտասարդութեան ու լիալիր չափահասութեան շրջաններուն: Խրիմեան մտած է մեր գրականութենէն ներս, Բաշմաշի մէջ (1849), Բագրատունիին ուղղակի նամակով մը, հայկական չափի հարցերուն շուրջ: 1902ին, վերջին իր քերթուածը, Ոչքացող Խաբէնացին, դարձեալ ոտանաւոր մըն է: Երկուքն ալ գուրս են անշուշտ հայոց գրականութեան պատմութենէն: 1850ին՝ Լեւոնիսի Արարատեանը ու 1894ին՝ Պապէի և Թառնիկը, որ գրուած է, հաւանաբար 1890ին, Երուսաղէմ: Այս երկու թուականներուն մէջտեղ կը զետեղուին այն հատորիկները որոնք գրականութեան չպատկանելով հանդերձ՝ բախտը կը պատահն շատ կարգացուած գիրքերը ըլլալու արեւմտահայ գրականութեան: Արթուր Վապուրիսի և Արթուրի Տարնոյն, իբր մտադրութիւն, ճիգ, թերեւ կը խանդավառեն գրականութեան պատմիչը, բայց անբաւական են զայն մշելու զիջումի: Հ. Աճէմեան, Հայրիկի կենսագիրը, Վասպուրականի մտաւոր հունձքը կը սիրէ պատկերել սերունդի մը ձեռով որ պատրանքը կը թելադրէ Արթուրիներու շունչով աճած ըլլալու: Բացի Փարիզին վարդապետ Սրուանձտեանցէն և Տ. Ամիրճանեանէն, այդ սերունդէն անուն չէ անցած գրականութեան: Բաշմաշի ալ գրողներ չյայտնաբերեց: Բայց արեւմտահայ գրականութեան մէջ աւելի է քան պարզ անուն մը: Մկրտիչ Խրիմեան գրական հասկացողութեան գետինին վրայ անշուշտ կը մնայ շատ ետ իր ընկերներուն լայնքէն: Ոսկանի հանդէսները, մանուսանդ Մամուրեանի Արեւելեան Մահալը կը զատուին Վասպուրական և Տարնոյն լոյս տեսած պարբերութիւններէն, գրական որոշ կեցուածքով մը: Ու այդ կեցուածքն է ահա որ միշտ ալ պակսած է Խրիմեանին:

Լեւոնիսի Արարատեանը, որ պիտի վերլուծուի քիչ անդին, կը պատկանի գրական որոշ սեռի մը որ ԺԹ. դարուն ըրած էր որոշ նուաճումներ արեւմտեան գրականութեանց մէջ: Չափաբերեալ պատմումն է ատիկա, օտարներուն մէջ աղմուկի ինչ-

պէս միառքի հասած ու անոնցմէ անցած մեղի, Վենետիկ, Կալկաթա, Կրկին չեմ գրադիր սեռին շրջափոխութեամբը (տեսնել Համապարկէր, Ա. հատոր: 1850էն վերջ, նկատի չառնելով Ալիշանի և Բագրատունիի զրաբար յեղումները, կը գրեմ անունները անոնց որոնք այդ սեռէն սիրած են համբաւի հասնիլ: Նար-Պէյ, Լեւոն Սեդրոսեան, Վարուժան, մանաւանդ Որբերեան): Իրեաները, բարոյախօսական խորքով, ամենէն բախտաւորները իրենց օրին, մեզ կը ձգեն այսօր հիմնովին անտարբեր: 1900էն վերջ՝ Թագաւորաց Ժողովը աշուղական անորակելի էջ մըն է, հիմնովին ծերութեան, չըսելու համար զառամութեան ծընունդ: 1901ին Գահիրէ լոյս տեսած Վերջալոյս Զայնէր քերթուածներու փունջը չի պատկանիր հայոց բանաստեղծութեան: Ողբացող Խաբէնացին աշուղական պատմում մըն է, Հայոց Հայրիկէն միտին սպասելի անփութութեամբ մը յանձնուած մամուլին:

Իր մահէն վերջ, զանազան տեղեր իրմէ անտիպներ անբաւական՝ ոչ միայն իր դրողի վարկը պաշտպանելու, այլև իր տխուր արգարացնելու: Չեմ տեսած իր նամակները: Ամերիկայի հրատարակութիւնը կը պարունակէ պատճէնը իր համբաւաւոր հրաժարականին, Պոլսոյ պատրիարքութեան աթոռէն:

Ահա վերտառութիւնը.

houf
հրամարման
սրիմեան
Ա. Պատրիարքի Հայոց
Ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ
64րդ պատմական նիսին
որ տեղի ունեցաւ 1873 Օգոստոս 3ին:

Ճառը կը սկսի «Ներսիսիսանք Հայոց» ու կ'ընէ համարատուութիւնը իր իշխանութեան չորս տարիներուն: Խրիմեան մեր մէջ անգոյ սեռէ մը — քաղաքական գրականութիւն, եթէ չէք նեղուիր տարազէն — իրագործում չէր հետապնդէր անշուշտ ժողովի մը առջև որուն անդամներէն մեծ մասին համար քաղաքական անտեսութիւնը, առնուազն լրագրական իմաստութիւնը կը մնային սիրական, չահուած արգիւնքներ: Ճառը պատմական վաւերագիր մըն է ինքնին, բայց յարգարուած, ինչպէս կ'ըսեն: Ինծի համար կարևորը՝ անոր հեղինակին մէջ քաղաքական իմաստութիւնը պիտի ըլլար, որմէ այնքան խօսած են իր ժամանակակիցները, որուն վրայ կը ծանրանան իր կենսագրողները: Որուն գերազանց ապացոյցը արդէն կը խտանայ Հայոց

Հայրիկ վերագիրին մէջ, Խրիմեան Օտեան մը չէ, Չէ նոյնիսկ Ռուսինեան մը: Իր պերճախօսութիւնը Երեսփոխանական Ժողովի մը առջեւ, իրեն օգնելու տեղ՝ կը դառնար վնասակար: Բայց կայ աւելին: Այդ աւելին քաղաքական հասկացողութեան անգոյուցիւնն է որ երեւան կուգայ զէպքերու տրամաբանութիւնը նուաճելու անկարողութեան մը ձեռք: Խրիմեան կը հասկընայ Ժողովականները իրրեւ հայեր, կը հասկնայ հարցերը որոնք հասարակաց են արդէն: Ձի հասկնար քուրքը որուն ուրտին մէջէն կը քաշին սակայն այդ իշխանները, Ժողովականները, տազնապները: Այս անհասկացողութիւնը մտքէս չանցներ դատապարտել Ռուսինեանի մը մօտ, օրինակի մը համար, որ կը հաւատար իր դարբնած պատրանքին ու Ղալաթիոյ Ժողովատնայնը կը շփոթէր անգլիական կամ ֆրանսական խորհրդարաններուն հետ: Չեմ դներ սեղանի՝ տազնապը, ասոր քաղաքական շեշտ նկարագրին պատճառով: Իր հրաժարական ճառին մէջ Խրիմեան կը մնայ Խրիմեան, այսինքն իր յաւիտենական պարզութեան, անձնապաշտ ջերմութեան փաստերովը միայն պաշտպանուած: Խելքը — չարամիտ մը թերեւ պիտի ուզէր սրբազրել — զիւանագիտութիւնը գործ չունին հոն: Ու այդ խելքը դարձեալ ևս չեմ հաստատեր իր նամակներուն մէջ որոնք իր մահէն վերջ զանազան տեղեր լոյս տեսան: Շնորհալին իր Լնդհանբախովը, Լամբրոնացին՝ իր Ապէնաբախովը (Տարսոնի կալիկոպոսոսց Ժողովին մէջ) ձգած են մեզի այլապէս թանկ էջեր, չըջանը ինչպէս իրենց անձնաւորութիւնները լուսաբանող:

Ահա արագ կշիռ մը:

Հայոց Հայրիկ տարազին ետին դրուածը ու անոր անուշով մեզի հասած գործը տարօրինակ կենդանութեամբ, խտութեամբ իրողութիւններ, հոգեվիճակներ էին սակայն, մօտաւորապէս երեք քառորդ դար: Ըսի թէ չունէինք երկրորդ անձնաւորութիւն մը որ ըլլար հասած վանեցի սա վարդապետին անպարագրելի Ժողովրդականութեան: Ըսի թէ մօտ կէս դար աւելի կրեց իր տիրողոսը, միակտուր որքան բացարձակ, — եղակի պատուանուն՝ զոր յետպատերազմեան (1918) մեր յուսախաբութիւնները կրնան չհասկնալ, բայց ըլլալու չեն պատրուակ այդ համակ խանդ, կորով, ջիւղ, գործօնութիւն եղող վկայութիւնը տմարդօրէն հերքելու: Մկրտիչ Խրիմեան, ամենէն պատասխանատու զիրքերու վրայ, տեսակ մը նախնական ցեղերուն ցեղապետ, քապու անձնաւորութիւն՝ գործած է այդ ցեղերուն

անմիջական, բնավ դային, գրեթե տարերային կարիքներուն ձայնին համաձայն։ Այդ դործունէութիւնը ազատ էք վերլուծել իմացականութեան լոյսին մէջ որուն չի կրնար զիմանալ, բայց ինք իր մէջ հետեւողական ըլլալէ չի դադրիր։ Մէկ ակնարկով բերէք ձեր մտքի զաշտին ձեր ժողովուրդին բոլոր ղեկավար ղէմքերը։ Ու պիտի գտնէք որ անոնք ամէնն ալ քաղաքական, ազգային մարդին վրայ եթէ ոչ խամաճիկներ, գէթ տարտամ, տրտում, գրեթե անկշիռ մարդեր են։ Անիրաւ էք երբ այս նուազումը չէք կապեր իր անդրադոյն պատճառին որ գերութիւնն է այդ ժողովուրդին։ Ուրքան անկնիք, անարիւն մարդեր, օրինակ՝ Իսրայէլի մարդարէները, ազգային դործօնական կրկէսին մէջ, հակառակ իրենց շատ զօրաւոր կնիքին հոգեկանին, իմացականին վրայ։ Նոյնն է պարագան մեր արքանիւրուն, սպարապետներուն, նախարարներուն, եպիսկոպոսներուն, կաթողիկոսներուն։ Ամենէն լուսապայծառ ղէմքը Հայոց Հայրապետութեան, Ս. Սաւակ Պարթեւ, ասորիի մը Էմբրիկներէն կը տապալի, քանի որ Արաաշատը զիւզակ մըն է Տիգրոյնին հետ բազմատուած։ Խրիմեան չի կրնար զիմանալ նոյնիսկ Պօղոս վարդապետի մը սաղարանքներուն։ Ու այդ Պօղոս վարդապետը Վանեցի կրօնական մըն է, քիչ մը աւելի քիչ խղճմտանքով, բայց քիչ մը աւելի շատ ճկունութեամբ, խորամանկութեամբ։

Այսպէսով է որ, իր ժամանակէն երեք քառորդ դար վերջը, ազգային պատմիչը չի կրնար չզարմանալ Վանեցի այդ վարդապետը — այս անգամ Խրիմեանը — գտնելով իր ժողովուրդը յուզող ամենէն խորունկ տագնապնեւում ծիրին, յորձքին մէջ։ Զեմ երթար առաջ՝ այդ իսկ յորձանքներուն ծնունդ մը դաւանելու ոչ միայն անոր գիմագիծը, այլև համբաւը։ Ինծի չ'իյնար սա վերլուծումը տարածել Համապափէլի առաջադրութիւններէն անդին ալ ու յօրինել քաղաքական դործիչ մը, ազգային leader մը, ծանր գատի մը նուիրեալ ախոյեանը, — տիտղոսներ ասոնք՝ որոնք մտածելի են իր անունին համար ու հետ, բայց չեն պատշաճիր մասնաւոր սեղմումով մը լուսաւորելու ենթական (մնաց որ իր սերունդին դործաւորներուն մէջ քիչ է թիւը այդ ախոյեաններու անոր հաւասար սովորականութեամբ մը չհագնողներու)։ Այդ պարտքը կատարած են մէկէ աւելի ուսումնասիրողներ։ Ըսի՞ր սակայն թէ գրականութիւնը տարօրինակ առաւարէզ մըն է, նոյնիսկ քիչիկ մը ապերախտ, որ շատ արագութեամբ կը թաղէ մարդոց աւելորդ մասերը, իրենց փառքերը, գերը, օգուտը նոյնիսկ, ու կը սիրէ ծանրանալ իրեն միայն սեպհա-

կան գործօնութիւններու վրայ: Այս հաւաստումին բնական է հետեւանքը: Արեւմտահայ գրական ժառանգութեան մէջ բաժինը՝ մէկու մը որ տեսակ մը վառարան իրբն ծառայած է իր ժողովուրդին բոլոր հօգի խոսիլքներուն, ճանչցած գայն իր բոլոր խաւերուն սքրադաններուն զանազանութեանը մէջ (կրօնականը, այդ շրջանին, ծաւալուն անձնաւորութիւն մըն է բժիշկին չափ, փաստաբանին չափ, որոնք իրենց զբաղանքներուն կը մնան պարտական որոշ յաջողուածքները իրենց զբաղան ալ գործունէութեան: Զօհրապ մը, Սեւակ մը ձեզի կրնան փաստ ծառայել), մեր հայրենիքին սիրտը, Վանը իրբն կաշի և ոսկոր կրելով աւելի քան կէս դար, մեր Պոլիսը հազնելով վայելչութեամբ, մեր մայր հայրենիքը, տրարատեան աշխարհը ապրելով դարձեալ մեծ հարազատութեամբ: Խոնարհ աւանէն մինչև փարթամ ուտաններու ոսկեգրուագ ընկերութիւնը, անիկա մտած է հակադիր բոլոր խաւերուն ընտանութեանը: Խորքին մէջ զեղջուկ, իր հօտին գլխուն ծանր, պատկառալից, օտարներու առջև յուռութիւն մը պէս խորհրդաւոր, բերնին մէջ լեզուն, մատներուն միջև գրիչը զիւրապահ այդ մարդէն, կը կրկնեմ, լինջ է ժառանգած արեւմտահայ գրականութիւնը: Ահա ճակատագրական հարցումը:

Պատասխանը ինծի կը պարտադրէ բանալ քանի մը երեսներ:

Անոր մէջ կան

— Բանաստեղծ մը և Բարոյախօս մը. վերագրինեմ՝ որոնց տակ կ'իյնան իր բազմաթիւ գիրքերը:

Գ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԷ

Ո՛չ տարօրինակ, ո՛չ ալ անարդար սա վերագրիւր սա աշխատաւորին համար: Խրիմեան չէր կրնար չնմանիլ իր սերունդին միւս միաւորներուն: Ասանաւորը, 1850ին, անառարկելի վկայութիւն մըն է բանաստեղծութեան: 1950ին ալ աշխատանքը թերեւ կը պահէ իր ճակատագիրը: Մեր դրիչ բռնող կաթողիկոսներուն շատին նման Մկրտիչ Խրիմեան սպասարկած է Մուսայի Աղապիւնին, հպարտութեամբ ու հաւատքով: Քիչ անգին վերլուծումը կը ճշդէ, իր տաղաչափեալ գործին կշիռին մէջ, բաժինը որոշ հասկացողութեան մը դարաւոր այդ յղացքէն:

Աճբողջական Ներկեր հաւաքածոն իր կարգին պաշտպան՝ բանաստեղծ Խրիմեանի մը յիշատակին:

Ահա ցանկ մը.

Հրա-խալի Արարատեան (1850), Հրա-խալի Ներկին Աւետեայ (1851), Թաթաւորայ Ժողով (1900), Վերջաւոյի Ձայներ (1901), Ողբացող Խորե-հային (1902):

Ասոնք գործերու անունները ըլլալուն չափ, խառնուած քիւտի փաստեր են նոյն ատեն: Առաջին երկուքը լոյս տեսած են Պոլիս (անդրանիկ տպագրութիւնները), երրորդը և հինգերորդը՝ Էջմիածին, չորրորդը՝ Գահիրէ:

Ամբողջութեամբ իր շրջանէն ըստով ու անոր ուղղուած բանաստեղծական սա վաստակը, այսօրուան քննադատութեան դիմանալու բոլորովին անկարող, է սակայն գրականութեան պատմիչին համար ինքնին ուշագրաւ, ճաշակներու, մտայնութեանց, մանաւանդ գրական հասկացողութեան տեսակէտէն իր թեւագրած բազմատեսակ հարցերովը:

Չեմ հարցնէր լրջութեամբ թէ ո՞ր յաջողած է սորվիլ այս մատաղատի վարժապետը, ճոխ, գաշն գրաբարը Հրա-խալեաներուն, թէ և կանխող դարու կէսերուն վեհեցիկը, մանաւանդ կալկաթան ոչ միայն լեզուի կեդրոններ իրբն ունէին որոշ հըմայք, այլև պատմով բանաստեղծութեան բազմութիւ հատորներ գրած էին հրապարակ (Վանանդեցի, Թաղիադեանց): Բայց կայ աւելին: Արքիան Հայաստանի լեզուն, շողջողունակ որքան զըրքունակ, մնացած է գրաբար տաղաչափութիւն: Անոր հեղինակը Խրիմեանին հաւասար է, բանաստեղծական զգայարանքէ անմասնութեան մը մէջ: Հրա-խալեաները առնուազն ժամանակակիցէն մեկնող պատմութեան չափաբերութիւններ են: Ազգային և սրբազան պատմութիւնները բախտաւոր պաշտպանութիւնը կը վայելին ուղեւոր-ուխտաւոր, հայրենախօս վարժապետին:

Միւս կողմէն, Խրիմեանի ամբողջական գործին մէջ մոտ-սաներու բարբառով մատուցուածը, իբրև քանակ ու որակ, ի վիճակի է նախանձը շարժելու թովմաս թէրզեանին, օրինակի մը համար, որ երկու երեք սերունդի յարգանքին մէջ բիւրեղացած կը գտնէր բանաստեղծի վարկ մը, փառք մը նոյնիսկ: Բանաստեղծ Մկրտիչ Խրիմեան մը մատենագրական գիւտ մը կը թուի շատերուն համար. այնքան անոր անունը ինքզինքը մասնաւորաբար է ուրիշ գործունէութեան մը ներսը: Յետոյ, կայ քերթողական զգայարանքի մէջ ալ որոշ փոփոխութիւն: Խրիմեանի սերունդին համար այդ յղացքը չէ առանձնացած, աղատազըր-

ուած իրեն զուգորդ ուրիշ երեսներէ: Զէ՞ որ ամէն Մխիթարեան ամեն բան փորձելու ազատ է ձգուած: Այսպէս թէ այնպէս պարտաւոր եմ զբաղիլ այդ քերթուածներով, մանաւանդ երբ համոզուած եմ որ զանոնք դուրս ձգել արեւմտահայ գրականութեան հոլովոյթէն համազօր է ծանր անարդարութեան, կողմնակցութեան: Նոյնիսկ Հրա-էրազմուսն զրաբար զրուած ըլլալը չէ բաւական այդ վտարումին, քանի որ Ալիշանին աշխարհաբար բանաստեղծութիւնները չէին անոր քերթողի պսակին յօրինիչները: Ունինք տակաւին Զարթօնքի ու ասիկա Իրապաշտներուն փոխանցող սիրունդէն ուրիշ մեծափառ ալ վկայութիւններ: Պէշիկթաշլեանի գրաբար ֆերբուածները ոչ միայն բնո մը չեն իր յիշատակին (ընթերցողը կ'ընէ անհրաժեշտ զանազանութիւնը. գիտել՝ Լաֆայետէր Բ. հատոր, Մ. Պեքիկբաշեան), այլև հեղինակին փառքին իրաւ, անթառամ յիշատակարանները, արժեւորելով վաղամեծ քերթողին գերազոյն գեղեցկութիւնները նոյն իսկ Արտասանիցէք Խորէն Նար-Պէշը, որպէսզի զգաք զժուարութիւնը այս անունը արեւմտահայ գրականութեան մէջ կարեւոր ազդեցութիւն, հաւանաբար անբանաստեղծութեան անոր մեղքին վրայ ծանրօրէն զգալնուդ լեզուին ալ ճնշումը: Ու ասիկա այսպէս՝ որձեգ է լեզուի, ընտրողական աշխարհաբարի հերոսներուն համար ալ: Ահա թէ ինչու կ'ընեմ զիջումը Խրիմեանի գէթ գրաբար, զիւցազնաշունչ քերթուածները (երկու Հրա-էրազմները) ենթարկելու արագ ու ամփոփ վերլուծման մը:

Ի յառաջագունէ: Դիւցազներգութիւն, զիւցազնալէպ, պոէմա յորջորջումներով ծանօթ գրական կրթանքը անկանգնելի վրիպանք մըն է Վենետիկ ինչպէս Պոլիս ու Կալկաթա: Թիֆլիսի գպրոցին (արեւելահայ գրականութիւն, մինչև Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւն) մէջ քանի մը յաջողուածք կը մնան պարագայական: Մկրտիչ Խրիմեան պիտի չըլլար աւելի բախտաւոր հոն ուր վրիպած էին Բագրատունին, Ալիշանը: Բնել կ'ուզեմ՝ զիւցազներգութիւնը իբր գրական աւագ սեռ ըմբռնելու և գործադրելու հասունութիւնը, ենթադրելի Վենետիկի գպրոցին համար, պահանջելի հանգամանք մը չէր կրնար ըլլալ... Վան: Դարձեալ, միանգամ ընդմիշտ: Խրիմեանի գրաբարը թէև չի հասնիր Վենետիկեան արքաներուն խնամուած, նոյնիսկ հզօր կամ շնորհալի կատարելութեան, բայց ասկէ աւելի ջերմ, հաղորդական, քիչ կնճոտ ու քիչ ուղղափառ միջոց մըն է արտայայտութեան: Կ'ընդունիմ որ Վենետիկի արքաներուն փառքին մէջ բանաստեղծականէն աւելի թերեւ ֆեռականականը ու-

նենայ ճնշում: Ու գրականութեանց պատմութիւնը սրբապաշտութիւն մը չի գործադրեր երբ կ'ընէ սա ճշգրտմանը անցողակի:

Կ'առնեմ Հրաւիրանները իբրեւ լեզու և խորք, այնպէս ինչպէս ըսած է Վանեցի երիտասարդ այդ վարժապետին սրտէն, երբ կը հաղորդուէր անիկա, անձնական շփումով մը, իր ժողովուրդի պատմական իմաստին, գիրքերէ զուրս վկայութեանց բարիքովը: Աւիշան 1850ին Բաշափէշի մէջ սա տեսակ քերթուած մը հրատարակած է:

Իսէր Նախահարսանեաց գրգարանին Ադեմայ որ ի բնագաւառն Հայաստանեայց Արգադիր, ի Մխիթարեան ուխտէն որ ի Ս. Ղազար Վեհեակոյ, 1850 = ՌՄՂԹ:

Նուէր Հարսանեաց Ազնուախալ Սեպհոյ Յ. Գարեգինի Տասեան, Որդւոյ պերնապատիւ Յոնաննու ամիրայի հայկազն ազգասիրի:

որ իբրեւ գրական մեծ յաջողուածք, 1901ին Չօպանեանի կողմէ պիտի վերածուի արեւմտահայ աշխարհաբարին: Հիմա խընդրոյ նիւթ չեմ ընէր պարագայականը այդ քերթուածին մէջ: Պերճապատիւ Գարեգիններուն հարսնիքը երգելու առիթը անշուշտ որ երիտասարդ արքայի մը համար տուիքն անդին ապրումներու թեւագիր իրողութիւն մըն էր: Խրիմեան, այդ պարագայականը պահած է որոշ ստուերի մէջ, նոյնիսկ փառքի հասնելէ վերջը (1901ին Մ. Պէլէրեանի իր զիջումը Վերջապէ Չափէքը հրատարակելու գրական զատմամբիւն մըն է և ոչ թէ երիտասարդ արքայի մը խանդին, կիրքին, մարդահաճութիւն նշանակելու չափ բարեկիրթ ախորժակներուն բիւրեղացումը), հանդիսականէն իր զգացած խորշանքին զինովը թերեւս Հրաւիրանի Արարարին, ուրեմն, իբր ձեռքէն ունէր զոյութիւն ոչ միայն Կալկաթայի վարժապետներուն մշակած պոէմաներով, այլև Վենետիկցի արքաներուն նախասիրած զրուագային, հանդիսական ոտանաւորներովը: Խրիմեան տուած է գրաբարը ու զայն գործածած թէև նոյն թուող (չայլ Դիւցաղնը, թէև ուշ, բայց Բագրատունիի թարգմանութեանց ճաշակովը տարածուած նախաժայիւք մըն է այդ քերականական բանաստեղծութեան), բայց հիմնովին տարբեր հոգեբանութիւն մը արտայայտելու: Այս տարբերութիւնը կուգար Վանէն որ Թաալիա չէր, առանց այլևայլի:

Հրաւիրանի Արարարեանին խորքը կուգայ 1850ի նորադարձ, ազգայնական ուժանիւթի մէջ: Կը սկսի մանուկները հրաւիրելով զրախտ, Արարտեան զաշտը, երասխի ափունքը, հոն պար-

զուած տեսարաններուն, աւերակներուն, այրեցաւեր այգիստաններուն կսկիծին մէջը հառունցնելու անոնց հայրենասիրութիւնը, որպէսզի ետեէն քաջէ զանոնք գէպի գազաթունքը Մասիսին: Լուրջ, թափանցող, մանաւանդ արդիապաշտ, Վանեցի վարժապետը պիտի չթերանար օգտագործելու ժամանակակից գէպքերը որոնցմէ մէկն էր 1840ի Ակոսիի մեծ երկրաշարժը, զիւզին կործանումը, զիւցազներգակ բանաստեղծի մը համար այնքան թանկագին, քանի որ հրարուխը, շարժումները հողին, լեռներու փեռնկումը և լման զիւզի մը խորասոյգ ընկղմումը հողին ծոցը ոչ միայն կը յուզեն մեր զգայնութեան ամբողջ գործարանները, այլև կը մարակեն մեր երեակայութիւնը: Յիշեցէք մեծ զիւցազներգակները որոնք այդ արհաւիրքը, այդ հրաշալին ստեղծել կարենալու համար զիցարանութեան կ'ապաւինէին: Խրիմեան աչքին տակ ունէր իր տոմային ամբողջ հանդիսարանը:

Երկրորդ նուագին մէջ (Հըս-է-է Ալ-Էս-Է-է) մանկտի հայկազնեանը կը հրաւիրուի Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, լսելու համար քաղաքամայր այդ օստանին անշքացման պատմութիւնը: Խրիմեան դասական բոլոր գաղափարադրութիւնը — մինչև իր ժամանակը — իւրացուցած է զարմանալի բնականութեամբ մը, առանց զպրօցի անշուշտ: Հայոց պատմութիւնը, Չամչեանով, այդ սիրունդին գերագոյն ուսուցիչն էր արդէն: Վաղարշապատը, միայն իբրև տեղի և թելադրանք, ինչ ապրումներ պիտի արթնցնէր հայրենախօս վարժապետին ներքը: Հրաւիրակը կ'անցնի Անի: Քաղաքին շուրջ մեր ումանթիք հետաքրքրութիւնը սրկորանքէն աւելի էր: Խրիմեան իր անունին արժանաւոր մէկը պիտի չըլլար եթէ երբեք չօգտուէր զարձեալ պատեհութենէն: Կուտամ խօսքին թելը Բագրատունիներու քաղաքամայրին (Խրիմեան Անին նկարագրած է Անին բերանովը):

Սա քաղաք հրաշակեալս 'ի Շիրակայ ճոխ գաւառիս
Ան Ախուրեան գետոյդ եզերք եւ հուպ ձորոյդ ծաղկոցայ
Յարգաւանդ եւ բարեբուդիս դաշի շինեալ վայելչապէս:
Լայնանիս յարմարադիր զարմանալի յօրինուածովք,
Դրամբք աշխարհամուտ եւ մեծամեծ ապարանօք,
Պարսպօք բնիք բնիք աշտարակօք բարձրադիակ,
Ես 'ի մեզ աներկեղուտ ոչ սարսէի յիս քրքնամեաց.
Եւ քանի՜ բիւրաւոր եւ բնաշխարհիկ ժողովրդօք
Լըցեալ հարսացեալ քան զհամօրէն հայոց քաղաքս:

Արժունիք արժաւանեմ շինեալ էին յիս փառաւոր,
 Ի նոսին Բագրատունեան զահրն կազմեալ շրջեղանոյս,
 Յոր բազմին ծիրանեօք Առոս, Սրմբաս եւ Շահրմշան:
 Նախարար, աւագանիք եւ իմ իշխանք ազաստոնմ
 Ի նրապարակս այդ խրցեալ նըստեալք 'ի կառքս քառածի
 Ելումոս առնէին միշտ յիմ արժունիս փառազարդեալ:
 Պրսակաւորն իմ բնդ այգւոյն մինչ ելանէր դրանէս 'ի դուռս
 Պաղպաջուն զգեստով պննեալ եւ քազ 'ի զլուս մարգարտախոռոն
 Զօրէն նոր փեսայի որ ելանէ յառագաստէն.
 Առաջի ընթանային կարգ ըստ կարգի ազասագունդք,
 Եւ նըթոյգք ոսկեսարեան քերեւ քարով նոխանեմելով.

(Հրաւիրակ Արարատեան, նուագ Բ.)

*ու այդ վերարտադրութիւնը՝ այս տաք, հաղորդական էջերով:
 Հետաքրքրականէն անդին բան մը պիտի ըլլար հոս յիշել Ալի-
 շանը, նման նիւթերու շուրջ: Վահրամ Պահլաւունին է որ Ա-
 նիին ողբը կ'ողբայ.*

Դարձեալ մտցեն օտարք ի տունս եւ կերիցեն ըզո վասակս.
 Նոր ժողովուրդք ի վեր ի վեր ելցեն, իջցես դու վայր ի վայր.
 Նոքա տարք ազասացեալք, դու հեզ ծառայ ստուկ եւ գերի,
 Որդիք վառեալք քո սօր եւ պէտ, գիրք օրիորդք յաղախնութիւն.
 Աշխարհ ամեն հրնուեալ, դու յանմըխիբար համակեալ սուգ.
 Փող հարսանեաց հարցի, զմանկունս դու ողբացես՝ որ ոչ եւս են.
 Դոփենք քմբուկք արի արանց, երիտասարդք յառնեն ի պար,
 Քեզ ոչ հանդէսք քաջաց, ոչ տոնք՝ ոչ յիշատակք քաջք հայրենեաց.
 Այլ իբր ըստուեր խաւարակերպ երբալ ըստ կամս՝ զոր չախորժես.
 Կամ խուսափեալ մենիկ մնջիկ ձեռն ի ծնօտի նոսիլ ի լաց.

(ՆՈՒՍԱՔԻ, Հայրունի, Բանք Վահրամայ Պահլաւունայ)

*Պէտք կայ արդեօք ծանր քննադատական նկատողութիւններու
 օրպէսզի այս երկու մէջբերումները վկային մէկ ու նոյն բանէն,*

— Ռումանիքի հայրենասիրութեան, որ չըջանին ամենէն
 տաք ու ընթացիկ ապրումները կը գումարէր ... բառերուն
 ներքը: Երկու քերթուածներն ալ այսօր մեզ կը ձգեն անտար-
 բեր: Անշուշտ: Բայց հոս չէ որ կը վերջանայ թեւադրանքը սա
 ստանաւորներուն: Ատոնցմէ վերջինին հեղինակը 1905/ն եզակի
 բերքով մըն էր, ազգային գնահատման միջինին վրայ, ու անոր
 բարձրորակ ընտրանին համար առնուազն անհունն Ալիշան,

հրկրորդը՝ Խրիմեան Հայրիկ, որմէ զանգուածը կը յիշէր երկաթե ճեւեփը ու հաւիսան, ու մտաւորականը կ'անդիտանար ամէն բան։ Գրական բախտն ալ անխմտ տալիս տալիս թաղուած էր ։

Հրաւիրուի Արարիկին երրորդ նուագը մեզ կ'առաջնորդէ Եւրոպային, յարակից սրբավայրերը, հանդիպումը ընկու համար Դ. և Ե. դարերու հայրապետներուն, հերոսներուն, սուրբերուն (Լուսաւորիչ, Միսրոպ, Եղիշէ, Վարդան)։ Աւելորդ է մէջբերումը։ Նոյն դիւրութեամբ, նոյն ջերմութեամբ, Խրիմեան այս մարգերուն վրայ կը տեղայ իր բառերուն անձրևը, ինչպէս ըրեր էր Վենետիկի արքան, մինչև 1850, Հայրենիին մեծ ու պղծ տիկ հերոսներուն համար։

Չորրորդ նուագին մէջ . . . Վան, այսինքն տեղ մը ուրկէ այս վարժապետին հոգին չունէր թափնուելիք։ Ու վառվառ կան ոգումին զուգորդ բոլոր Բիւսէները։ Ու բոլոր նուիրական անունները, կղզիները, վանքերը ու ասոնց կապուած խորունկ ներշնչումները, ապրումները, այսինքն տեսակ մը նախազիծ այն դորձունէութեան որ աւելի յետոյ պիտի տունէր պայծառ կերպարանք Արարիկին Վառարիկին մէջ։

Ամբողջ այս ուրուագիծը սա պոետին ինձ թելադիր է մէկէ աւելի նկատողութիւններու։ Կրնամ ըսել ամենէն առաջ որ արեւմտահայ գրականութեան համար (չըջագծեցէք՝ Պոլիսը) սեռը եթէ ոչ նորութիւն՝ գէթ նորոգեալ յանդգնութիւն մըն է, քանի որ դրքայից Պայրընեան եղանակով մը (որմէ չեմ կարծեր որ լուր իսկ ունենար Վանեցի Վարժապետը, որ Եւրոպա դուրսէն մէջ անգլիերէն սորվելու պատեհութիւնը չունէր Որդերեանին նման) կը քալէ, Չայլու Հարստի անձնապաշտ, յուսովից պաւին տեղ՝ հաւաքելով դարաւոր տրամութիւնը հազարամը անցնող գերութեան մը։ 1850ին մարդիկ կը տառապէին մեղմէ աւելի թերեւ, վասնոր կը գտնէին իրենց չըջապատը այնքան գեղեցիկ բայց այնքան ալ սգաւոր, օտարին հանդերձող իր բարիքները։ Խրիմեան իր մանկին կ'անցընէ իրարմէ փառաւոր, իրարմէ անուշ, իրարմէ տխուր զգայութիւններու հանդէսէ մը։ Եթէ արարքը — հայրենիքին ոգեկոչումը — հասարակաց է չըջանին, հասարակաց չէ սակայն այդ հայրենիքին զգայութեանց իւրացումը, արտարձակումը, ամէն զրիչ բոնողի համար։ Նոյն արարքէն՝ Հայրենիք, Բարաստեմք, թերեւ Հայ Դիւանը։ Բայց Վենետիկի արքաները մատենադարանի ասպետներ, քերականական նրբակառոյց օրէնքներու փորձարկուներ էին, բանաստեղծներ ըլլալէ առաջ։ Բախտը ուղեց որ Հրաւիրիկին հեղինակը, ըլ-

լալով հանդերձ վարժապետ մը, ըլլար նաև այդ տեղերը կրունկովը ապրող (Այրաբախի իր ճամբորդութիւնը մեկնակէտն է քերթուածին, ինչպէս իր Պաղեստինը զինքը պիտի ներշնչէ Աւեսեաց երկրին հրաւիրակը դառնալու) ու խորունկ զգայնութեամբ օժտուած ճամբորդ մը որ դարձեալ կը նպաստաւորէր իր չորհրդով նուագին համար պորտի մըն ալ անփոխարինելի բարեքովը։ Խրիմեանին Վանը գերեզմանով չի մահանար։ Վասպուրականը Խրիմեան ոչ միայն իր միսերուն մէջը ունէր, այլև բերեղակերպած էր զայն իր արևան խաւերուն ներսը։ Քերթուածին տեղադրական, պատմական, հայրենասիրական մթնոլորտը, առաջին նուագներուն մէջ ծխարձակումն է կարծես հայոց պատմութեան ամենէն անմահ ապրումներուն, բաւական տարբեր չոր, գրեթէ գրքունակ շունչէն զոր կը հաստատենք Հայի Դեցաշին և Հայրաշին մէջ։ Ըսել թէ Բագրատունիի, Ալիշանի, Հիւրմիւզի քերթուածներուն մէջ բանաստեղծ մը կայ, կը նշանակէ թեւադրել ուրիշ, նշանակալից իրողութիւն մը որուն համեմատ նոյն այդ եղանակով՝ ազգերու գրականութեանց մէջ չատ չատեր յորջորջուեցան կապարճակիր ... Ապրդունի։ Ի վերջոյ Յեւեաշը ուրիշ արժանիքներու (բանաստեղծական կառուցում, պատմող, տոսմաթիք զարգացում, որոշ գիւցազներգաց շունչ, եայլն) չէ պարտական իր փառքը։ Ի վերջոյ ուրիշ բան չըլին մեր մէջ Հիւրմիւզը, Բագրատունին, Ալիշանը, որոնց բոլորին ալ փառքի շրջանը կը զուգադիպի Հրա-Էրաշներու յղացման օրերուն։ Թէ Մկրտիչ Խրիմեան վարժապետ է երեսնամեկի, երբ Հրա-Էրաշները կը յանձնէ մամուլին, փաստ է անշուշտ տաղաչափական կիրքի մը։ Բայց Անիի Ուլի ան, Ալիշանի կողմէ գրուած (որմէ՞ վերի հատուածը), կուգայ 1847էն, այսինքն տարիքէ որոշ մերձաւորութեամբ մը։ Մուսաներու տրտում, այսօր դժուար հասկնալի դարպասը։ Բայց դուք գիտէք պերճագեղ Տատեանի ամուսնու թեան նուիրուած հարսները (ուր Վենետիկի արքան կը գտնէ, կը գրէ ... անկարելի բաներ, անշուշտ վաղելի արուեստով մը, գիտութեամբ մը բառերու ձայնական, նկարչական արժէքներէն)։ Հրա-Էրաշ Արաբաշին, մանաւանդ չորհրդով նուագին մէջ մեղի կը տրուի հաստատու քերթողութեան իրաւ շունչ մը, հայրենիքին լման թեւադրանքներովը ոգևոր, անձնական, ապրուած, անքակտելի կերպով գրուագուած զգայնութիւններուն ալ բարեքովը, տեղ տեղ նոյնիսկ յուզումի տարրերով։ Ու զարմանալի չէ ասիկա, երբ մտքի առջև բերէք ոտանաւորին գործաւորը, Խրիմեանի պարագային միշտ պաշտպանուած, Ալիշանի

պարագային առնուազն հղօր տաղանդի մը նպաստին մշտապարօտ :

Կ'ընեմ փորձ մը մեր օրերու լեզուին փոխադրելու մաս մը բան : Այս աշխատանքը անկարելի է Ալիշանին համար, ու Հիւրմիւզի, Բագրատունիի հետ (տեսնել Համապարկէր, Ա. հատոր, Մխիթարեաններու ազգեցութեան նուիրուած գլուխը) ծանօթ է արդիւնքին տժգունութեամբը, չըսելու համար հասարակութեամբը : Ի վերջոյ թարգմանութիւն մը չէ որ կը կատարենք :

Իսկ երբ որ կ'աւարտեն պաշտօնն երկար ճաշուցն, նլլելով դուրս ալօրքի տունէն երթալ դեպ' ճաշատուն. Կը բարձրանայ մեկն ամպիոն մերք կարգալու վարքն հայրերուն, Լուռ եւ մնչիկ կ'ուսեն միւսներն ու նոյն ասէն կ'ընեն մրտիկ : Ի՞նչ է սակայն ճաշածն անոնց : Հոն կը տեսնեմ պահի օրհնք. Միայնակ հաց, բանջարի հէտ կը համեմեն զոր պուտ մ'ալով, Կամ ապուր ընդեղեն եփուած տապակ, ծերոց համար : Հոն չըկան ոչ խոճակեր, ոչ ամնաբեր, ոչ ծաղարար, Ոչ խորոված գառնուկներու, կամ համադամ պէս պէս խորտիք, Ոչ գինի եւ կամ ուրիշ օշարակէ քաղցր բնակի. Զի ազատ է սեղանն անոնց փափկանաւակ վայելքներէ : Անպանոյն այդ սեղանէն ելած զուարթ ու անհրաժեշտ Կը գոհանան Պարգեւոյէն, դառնալ իրենց մեծախոյզին. Վերձանելով անկէ յետոյ անյազ ոգւով նոգեգրեմ, Որ քաղցած անոնց ոգւոյն ճաշ է քաղցրիկ ոգեպարար :

(Հրաւիրակ Արարատեան, Նուագ Դ.)

Ձեզի հետ եմ սա տողերուն սովորականութիւնը, չըսելու համար տափակութիւնը խոստովանելու : Բայց չեմ ալ կրնար ձեզ չղրկել բոլոր տաղաչափներու մեծահոգի քերթուածներուն որպէսզի համադուրք թէ անոնց մօտ ալ ձեր դատածը, գտնելիքը շատ չի տարբերի իրիմեանի տուածէն : Ձեզի հետ չեմ մանաւանդ երբ յանուն այս ու այն կարգախօսի, կանխակալ կարծիքի դուք չէք վարանիր ձեր գաղափարութիւնը ընել, երբ սա տողերուն մէջ առնուազն մարդկային միջին մը կայ, պատկեր մը անհետացած կեանքէ : Այդ սեղանին վրայ կերեր է այդ վարժապետը պահքին սիսեռն ու ձիթապտուղը, բրբր է մօտիկ 18րդ դարու վիճակեման սրբազան պատմութիւնները : Ու կը հրաւիրուիք սա իրաւութիւնը փորձի ենթարկելու ուրիշ քերթուածի

մը ներսը ուր Ադամն ու Եւան պսակելու համար երկինքէն կը կանչուի կնքահայրը :

Որիմեանի ազգային հերոսները, Դ. և Ե. դարերուն մեծ գէմքերը չեն տալարայնացած. կ'ընդունիմ: Բայց մ'ըր է որ զուք կը հաստատէք այդ գործողութիւնը Հիւրմիւզէն, Բագրատունիէն, Ալիշանէն, Պէշիկթաշիանէն, Հէքիմեանէն, Թէրզեանէն, յիշելու համար շրջանին հանգամանաւոր տնունները, որոնցմէ զինքը զատել, արժեւորելու համար ուրիշ արժէքներու շուկայի մը վրայ, պիտի նշանակէր գործադրել բացառիկ անարդարութիւն մը: Ի վերջոյ գրելու արուեստին ամենէն պատասխանատու արարքը մարդերու տալարայնացումը կը կազմէ, արուեստին ըսկիզբէն իսկ: Ու գրելու դիւրութիւն մը հոմանիշ չէ կեանք նշուածելու կարողութեան մը: Կայ տակաւին առարկութիւն, Որիմեանի արտաքին աշխարհին ոչ — փողփողուն պատկերացումին համար: Չեմ տառապիր, քանի որ արտաքին աշխարհը մարդիկ արտօնուած են ձգելու իր իսկ սիրոյն: Նկարագրելը նոր է որ տոնձողութիւններ կը փորձէ կեանք տալու աշխատանքին վրայ: Յետոյ, բառերով ճարտարապետեալ աշխարհը Ալիշանին, Հիւրմիւզին, Բագրատունիին, իր բոլոր շքեղութեանը հակառակ, չի կրնար ստուերածել Վանեցի վարժապետին պարզուկ, բայց անզին վրայ, տաքը տաքին սեւեռուած առնուազն իրաւ աշխարհին:

Քերթուածի ընթացքին Որիմեան մտածած է իր շրջանին գաղափարաբանութիւնը, զոր չեմ վերլուծեր: Ատոր հիմնական յօդուածը կուգայ Բալթիկաւրոպեան, պատմական որքան կրօնա-բարոյական և գրական: Եւրոպային հոտն իսկ չառած վարժապետը, այդ մարդին ալ վրայ գտած է միջին մթերքը մեծահամբաւ Միխիլարեաններուն:

Թերեւս քիչ մը աւելի խօսեցայ սա պէմային վրայ: Ունիմ իմ արդարացումը:

— Մէկ ու նոյն մեթոտով, ու մերձաւոր արդիւնքներով յղացան ու գործադրեցին իրենց արուեստը, իրենք զիրենք բանաստեղծ դաւանող 1850ի մարդերը որոնք Որիմեանի վրիպանքին չքմեղանքն ալ արտօնուած չեն արժեւորել, քանի որ ծանօթ էին միջազգային գրականութեանց ջոջ պէմաներուն, իրենց բաղմալեղու իմացականութիւնները իրենց կատարելութեան հասցուցած ապահով ուխտերէ ներս: Վանեցի վարժապետը արուեստի իր հասկացողութեամբ ու ասիկա իրադարձելու իր պարկեշտութեամբ ո՛չ աւելի, ո՛չ ալ պակաս է պատկառելի այդ արբանեքէն: Տեղն է կրկնելու հարցումը:

— Ո՞ր հրաշքը կը միջամտէ որպէսզի Ալիշան մը մեծագոյն քերթող մը իւրն փառաւորուի մօտ հարիւր տարի ու մարդիկ անգիտանան որ Հրա-խրայ Արարաթեանը նոյն այդ դպրոցին մեր կտակն է մեր գրականութեան, ստերջ և կիանքի անընդունակ իր մէկէ աւելի նախատիպարներուն մէջ (prototype)։

Աւելորդ է ծանրանալ Հրա-խրայ Ներքին Աւերապ կոչուած միւս պոէմային վրայ, որ միայն ժամանակով ուղղակի շարունակութիւնը է Հրա-խրայ Արարաթեանին թէքնիքին, այլև հոգեբանօրէն ալ կը պահէ յատակի միութիւն։ Պիտի յիշէք իր Նրուսաղէմ ուխտագնացութիւնը (1850)։ Ու պիտի մտածէք որոշ վարանքով մըն ալ սա վարժապետին խուլ, խորունկ, թաքուն բնազդներուն, իր ասորումները օգտագործելու կիւթթէմպէրկի մեքենայով։ Համբաւ, դրամ կը հետապնդէր թէ իրաւ բանաստեղծի մը կիրքէն կը տառապէր երեսնամեկի սա պարթև երիտասարդը։ Հրա-խրայ Ներքին Աւերապը շատ քիչ լոյս կը բերէ այդ անձէն, տրուած ըլլալով նիւթին դժբախտութիւնը։

1851ին քերթուածը՝ որմէ ոչ մէկ բարիք ունիմ արժեւորելու։ Հայկական տաղաչափութեան փառքի օրերն էին։ Խրիմեան կը կրկնէ նախորդ Հրա-խրային թէքնիքը, կ'որդեգրէ լեզուական գնացքը, զարգացումը գործողութեան կը պահէ նոյն ուստոստուն անխնամութեան մէջ։ Ի՞նչ որ սա անբանաստեղծութիւնը կը ծանրաբեռնէ՝ ատիկա Հին ու Նոր Կտակարաններով սփռն տղու հոգիին մէջ տարր դարձած սրբազան պատմութեան դրուագային միջամտութիւնն է անպայման։ Բոլոր վերլուծումները բեռ՝ եթէ երբեք չեն նորոգուիր, ըսիւ կ'ուզեմ՝ նոր վիճակին մաս կազմելու չափ մասնաւորութեամբ, անձնացած չեն ներկայանար։ Հոս այս վարժապետը չունի պաշտպանութիւնը ոչ միայն իր երկրին, այլև անոր պատմութեան (Հրա-խրայ Արարաթեանը իր ամէն մասերուն մէջ վայելած է այդ պաշտպանութիւնը)։ Աւերապ երկրին մէջ ան ունի տրամագրութեան տակ դրօսաւ շրջիկի մը անվարժ աչքերը։ Անշուշտ քերթուած մը տեղագրական տեղեկագիր մը է։ Բայց մեզի բոլորովին ծանօթ բաներու չափաբերեալ ներկայացումն ալ է։ Ի վերջոյ մօտ հարիւր տարի առաջ Խրիմեանի նայուածքը տառապեցաւ այրեցաւ բոլորնէն որոնք քար քարի վրայ կը մնային բոլորովին անայց։ Մանաւանդ Ս. Յակոբայ, պատրիարքարանին պատշգամէն դիտեց Կեդրոնի Ձոր անունով նշանաւոր ամայութիւնը ուր արեւը դեղին իսկ չի կրնար ըլլալ։ Ու ապրեցաւ հին Նրուսաղէմին բոլորն ու բոլորսը որոնք մարդուն հոգիին վրայ կը ծնուն, առանց

աստուածածահալած ժողովուրդին իսկ հակադդեցութիւններուն, ամէն ուխտաւորէ ներս: Ու տակաւին որբատեղիները, այնքան տարօրինակ, այնքան թելադրիչ՝ այցելուի սեպհական զգայութիւններու հանդէսին համար: Այս ամենէն ոչ մէկ հետք, նըշմար նոյնիսկ: Արդիական տպաւորապաշտ արուեստը չունիմ նկատի սա ժողերուն ետեւէն: Բայց պիտի չսպասէիք որ տպագայ կաթողիկոսը, դեռ երիտասարդ, սանկ ապրումի փորձի մը հնթարկէր Աստուածորդին վսեմ, տառապագին դէմքը, որ Ս. Բաղաքին բոլոր խորշերը մինչև թափած է Իր ճառագայթումէն մասեր, կտորուանք, երբ կ'անցնիք խշտենման վայրերէ, հանդիպելու համար անկիւնի մը, յուշքի մը, աւանդութեան մը . . . : Ասիկա մարդերը տիպարայնացնելու իսկապէս ստեղծագործական արարքն ալ չի նշանակեր հոս: Ասիկա ներքին ապրումներ առարկայելու պատեհութիւն մըն է յաճախ: Ու իրիմեան կը հաւատար Յիսուսի Քրիստոսի:

Դիտել կուտամ սակայն որ իրիմեան այնչափով կ'անդիտանայ հարազատ, իրաւ ստեղծումը ո՛րչափով որ կայ ասոր պակասը Ալիշանին ալ մօտ: Այնպէս որ Ալիշանի Յիսուսները (Առ Յիսուս մակագրեալ բաղմաթիւ քերթուածներ, Տէրաշէին մէջ) եթէ չեն խօսիր մեզի, հակառակ անոր որ պատուական արբան խորապէս կը հաւատար Յիսուսի Քրիստոսի, մեղքը՝ երկուքին ալ համար կուգայ մտքի ձեւէ մը: Պարզեցէք այդ ձեւը ու պիտի գտնէք որ անիկա հասարակաց է բոլոր դարերուն: Անշուշտ անդրադարձաք որ կ'ակնարկեմ տալաշափուքեան, ասիկա ընելու ընդունակութեան, խորթակին, փառասիրութեան: Եթէ երբեք սերունդ մը շատ շատ մէկ կամ երկու իրաւ բանաստեղծի կարող է ծնունդ տալ, ճիշդ է սակայն որ այդ սերունդը հարիւրներով տաղաչափ ոչ միայն կը մարտէ, այլև կը յօրինէ հաւաոր պատրանքներ: Տաղաչափը բանաստեղծ: Ու պէ՞տք է կրկնելու որ առանց ստեղծագործ ուժի չիք բանաստեղծութիւն: Զրաշէին երկրէն Աւետեացը յուշքերու, գրքէ փշրանքներու հաւաքածոյ մըն է: Ձայն յօրինող դէպքերը, վիճակները, տեղերը, անունները կային իրիմեանի հոգիին խորը, երբ տակաւին պարմանի՝ կը թափառէր վառայ ծովուն ափունքներուն, կամ Վարադ լեռան փէշերուն: Իրիմեան ուրիշ բան չէ ըրած եթէ ոչ այդ պատրաստ կաղապարները ապրումի վերատպել տարիքի ուրիշ շրջանի մը վրայ: Միաքին մէջ սաղմնաւոր այս կաղապարները երբ եկան հարազատ իրենց շրջանակին, պահեցին իրենց նախաւոր շէնքը: Արուեստը այդ պատանութեան բերե-

վացումները այլակերպելով է որ կը տարբերի զուր յիշողութեանէն, գաղափարաց զուգորդութեան, կրկնութեան զովքներէն: Հարկ կա՞յ յիշեցնելու որ Խրիմեան ոչ մէկ ատեն պիտի տագնապի արուեստ ըսուած բանի մը նոյնիսկ կասկածէն:

Այս երկարաշունչ գործերէն զուրս՝ հազիւ կը կենամ, յիշատակելու պարտքով մը միայն, հատորին առջև որ կը կոչուի Վերջալոյսի Ձայնէր, գիտէք՝ տպուած Գահիրէ, 1901ին: Ի վերջոյ դժուարութեան մէջ չեմ կապոյտ-Գոալայ (Bas-Bleu) վերադիրով ծանօթ կրներու փառասիրութիւնը ըստ արժանւոյն գատելու: Մարի Պէյլէրեան էր անունը այդ կնոջ որ քառորդ դար առաջուան նուէր մը (Մարգարէր Աբայո-Ռեան Նբէնջ) խելքով պիտի օդատագործէր հայոց հայրապետին համբաւը իր ձեռնարկին (Աբե-Քանունով կանանց հանդէս մը) հովանաւոր ընծայելու ու պիտի առնէր արտօնութիւնը Հայրիկին քերթուածները տպագրելու, ծանօթ պիտակին տակ: Ասկէ անդին: Տիկինը հասկնալի: Հայոց Հայրիկը: Ան ալ հասկնալի անշուշտ՝ երբ ակնարկ մը նետէք անոր ծննդեան թուականին (1820): Ունիք՝ առեղծուածին լուծումը: Կ'անցնիմ:

Վերջալոյսի Ձայնէրը, ինչպէս պիտի թելադրէր վերնադիրը, քերթողական դիւան մը չէ, այնքան ընտանի՝ մեր գրական տարեգրութեանց համար: Ըստ սահմանի՝ պիտի պարունակէր չափահասութեան արդիւնքներ: Ողբացող Զինադէ Յէշարալէն, Ողբացեալ Զանգէն Յէշարալէն, Խահալայ Զեհաճն, Դեցալայ Կարէնի Յէշարալէն, Բեթլէհէթ Ծաղիկ, Իմ Ուրա Թարթի Վանոց վերնադիրներու տակ Խրիմեան պատմած է օրուան դէպքերու, անձերու շուրջ ինչ որ ծանր ծերութիւն, կաթողիկոսական փառք կ'արտօնէին: Այդ քերթուածներուն միամտութիւնը, անարուեստութիւնը չեն զընուիր փորձառական ոչ մէկ ապրումով: «Գրչի գրութան», խաղեր, ինչպէս էին եղեր արդէն իր բոլոր գիրքերը: Չեմ գատեր, պարզ այն պատճառով որ անոնց հեղինակը երբեք չմտածեց գրականութիւն ընելու մեզի շատ ծանօթ փառասիրութեան: Ըսի թէ Հրախիւները ծնունդ էին Վենետիկցիներու հետ քերթողական թաքուն մրցակցութեան: Էջմիածնի մէջ հայոց Հայրիկը վեր էր այլեւ այդ նկատումներէն, կիրքերէն: Ու զրած է, մօտիկ ընելով աշուղից որ երբեք չէ պակսած այս մարդուն ոչ մէկ շրջանին: Ու այսքան: Աւելի ուշ գրուած Ողբացող Խորեհայն (1902) վերջին նմոյշ մըն է այդ պատմողական սեռէն որուն առաջին նմոյշը կարելի է ընդունիլ Ալիշանի Շահալայ Շահալայ պոէման: Դիտենք թէ սեռը ինչ լրջութեամբ, փառասիրական տագնապ-

ներով մշակուէր պիտի, արեւմտահայ գրականութեան լման հասակովը, մինչև իսկ անցնելու համար սփռուք, ուր Տարաբոյնի Հարբ, հակառակ չափ փորձ արուեստագէտէ մը գալուն, չէ ազատագրուած իր սկզբնական մեղքէն որ միայն մեր նախահայրերը — Աղամ և Եւա — չէ գարկած, այլև մեր քերթողները:

Վերջապէս Ձայնբուն իբր յաւելուած կցուած են 1870ի քաջածանօթ ողբերը, մրմունջքները, ընդհանրապէս Սահմանագրութեան, Վարդանանց հանդէսներու առթիւ արտասանուելու համար գրուած: Ահա ձեզի քանի մը վերնագիրներ գորս կ'ընէք լաւ մօտեցնելով Ալիշանի պարագայական վերնագիրներուն, Նոստրոֆ շարքէն:

ա) — Մբռնել Հայրենասիրի, առ Քաջն Վարդան և Նիշակնիցս Իւր, է Յէշարայ Տէնի Ս. Նահապետի: Աւելորդ է խօսիլ պարունակութենէն: Քերթուածը գրուած է 1869ին:

բ) — Ողբերգութիւն, առ Քաջն Վարդան և Նիշակնիցս Իւր, Յէշարայ Տէնի Նահապետի (1875):

գ) — Ողբերգութիւն, է Յէշարայ Տէնի Սբոյ Ղեւոնդեանց (1876): Այս երեքը գրուած են գրարար, ու հարկ կ'ա՛յ աւելցնելու որ կ'արժեն աւելի քան աշխարհարար կտորները:

Կը յիշեմ Թագաւորաց Ժողովն ալ, գրուած Լիւմիւսին, ու կը լրջանամ:

Սխալ պիտի ըլլար քերթողական սա վաստակը ենթարկել պարկեշտ իսկ վերլուծման մը: Անոր գրաբարով գրուած մասը, մեռած սեռէ մը իբր վերջին վկայութիւն, ո՛չ աւելի է և ո՛չ պակաս՝ քան արդիւնքները Վենետիկեան դպրոցին ամենէն բարձրահամբաւ գործերուն: 1950ին դժուար պիտի ըլլար այդ արդիւնքն ու այդ անունները արժեւորել արեւմտահայ գրականութեան օրոքականներուն ակօսովը: Ասիկա ո՛չ ապերախտութիւն է ըսել, ո՛չ ալ ուրացում: Գիրքերն ալ կը նմանին մարդոց որոնցմէ պահուած անունները որքան քիչ՝ երբ բազմաթիւն հետախաղաղ անցած, ջնջուած միլիոններուն:

Աշխարհաբար քերթուածները իրիմեանին դարձեալ անբաւական են պաշտպանելու անոր անուան համար յիշատակի անկիւն մը արեւմտահայ գրական արդիւնքներու դաշտին: Այո՛, կը կարգանք, նոյնիսկ որոշ յուզումով, Ողբալեւ Ձայնէն Յէշարայի քերթուածը, ինչպէս պիտի կարգայինք մեր հին գրչագիրներէն պատմում մը, բայց երբեք չմտածելով անոր հեղինակին, անանուն ու անկնիք, քանի որ ինքը, իրիմեան, այդ քերթուածը գրած ատեն չէր մտածած երբեք արուեստին: Ողբացող

խորեւացիներ, Թագաւորաց ժողովը, Խահ-կայ Զեւո-ճը կտորներ են ուր
Սառանցի Վաւիլ ժողովրդական պատմումին ցուքը կը զգանք,
բայց չենք սփոփուիր ժողովրդական իրաւ պատմումին առ-
նուադն վաղնջական բարիքովը:

Ձգելէ առաջ բանաստեղծ Խրիմեանը, ունիմ քանի մը
խօսք Վաւիլ և Հայֆայ պրակներուն վրայ, որոնք, թէև արձակ,
կը պատկանին, իբր յղացք ու գործադրում, արձակ քերթուածի
սեռին, անոր՝ որ աւելի յետոյ, սանկ աւելի քան կէս դար ու
մինչև մեր օրերը պիտի յաւակնէր զրական գերագոյն յաջող-
ուած քննարկուն փառքին, բայց զիմաւորելու բախտով մը ամենէն
անձածկելի ձախողանքը: Երկուքն ալ սեռէն առաջ փորձեր են
ուրեմն: Ու հասկնալի՝ վրիպանքը, քանի որ շատ կիրթ ճաշա-
կով, եւրոպական նման կտորներու լայն ծանօթութեամբ մը
պաշտպանուած տաղանդներն իսկ անկարող եղած են ազատա-
գրել զերկու այդ կերպը հիմնական այդ խօթութենէն: Վաւիլ և
Հայֆայը գերազանցապէս համայնական տարողութեամբ վի-
ճակներու ծնունդն են: Ու Խրիմեան նման նիւթեր նուաճելու
համար անհրաժեշտ ո՛չ երեւակայութիւնը, ո՛չ շունչը, ո՛չ ալ
արտայայտման կորովը ունի իրեն տրամադրելի: Ինչ որ աւելի
վերջը Վարուժան, Սիսմանթօ, Թէքէեան պիտի ջանային գոր-
ծադրել, գրագէտի, բանաստեղծի շատ ապահով իրենց տուր-
քերով, Խրիմեան իր վարժապետի, տաղաչափի գիւրութեանը
ապաստանելով հաւատացած է նուաճել: Ահա պատրանքին բա-
նալին:

Վաւիլը 1875ին Վանայ հայոց շուկան «զաշտացնող» հըր-
դեհին առթիւ գրի առնուած, կը պարունակէ իրաւ խոռվքի
տարրեր: Ինք այդ կտորը կը փոխաբանէ իբր «կոյժ մի ջուր, իր
այլած հայրենեաց վերայ» որոկելու: Իր կալուածին մէջն է հե-
ղինակը, Հրա-էրա-կէ Երա-էրա-էր շատ մօտիկ ալ հոգեբանութեամբ
մըն ալ պաշտպանուած: Հարկ կա՞յ բանալու սիրտը նախորդ
պատրիարքին որ Գուգլունճուքի իր համեստուկ սենեակէն կ'ո-
գեկոչէ իր հայրենի քաղաքին կենսերակը կազմող այդ շուկա-
յին, իր բովանդակած հարստութեամբը, մոխրի վերածուիլը . . .
Այդ յուզումը զայն պիտի առաջնորդէր որոշ, տանելի pathé-
tique-ի մը, քերթուածին քանի մը մասերուն մէջ: Մտաստեղծմը
այդ աւերածին: Խռովակոծ դրութիւն մը ջիւերու (մինչև 1885
Պոլիս ազգեցութեան տակն է Վասպուրականցի և Տարօնցի . . .
մաքսատան բանուորներուն), շրջանին բացառիկ ելեկտրակա-

նութիւնը — մեծ խմորումներու օրեր էին — խանդավառ, անհակակշիռ հայրենասիրութիւնը զոր աղէտը ահա կը հրահրէր, հոգիներուն ընկալչութիւնը ազգային դարաւոր երազին, զոր կը կարծէինք շատ մօտիկը իրականացման, իրարու կ'աւելնան Վառճապի էջերը ազատեալու բառակոյտի(*) ճակատագրէն: Յետոյ, ինչպէս գիտեի տուի, մոռնալու չենք որ մեր ամենէն գլոխացկուն զգացումները անոնք են զորս առեր ենք մեր պատանու-

(*) Զեմ առաջարկեր իբր հակազդեցութիւն այդ բառակոյտին համար ուրիշ վերապահ մը, ան՝ զոր մեր յեղափոխութիւնը թեազրեց իբր ստեղծագործական արդիւնք, իր զանազան ու զարմանազան երգերով, քայլերգներով, իրիմեանին հետ ու համար, մինչև 1880, ունինք վեներտիկեան, պոլսական հայրենասիրութիւնները, այսինքն ասոնցմէ սերած հայրենասիրական քերթուածները. սկսած Բամ Փորոսունէն մինչև Հեռաուր Երկիրը: Ընդհանրապէս տարողութիւնը, Բայց ատկէ առաջ՝ այդ երգերը կարելի ընծայող հոգեխառնութիւնը մանաւանդ, Ու վերլուծողը հոս գործ ունի շատ ընդարձակ, գրեթէ ամենթափանց զգայնութեան մը: Տուէք, եթէ կ'ուզէք, ատոր դասականացած, ծածղելիին ինկած անուններ, ինչպէս մխիթաեան հայրենասիրութիւն, հոսոսութիւն, յեղափոխական ռումանթիզմ ու շարունակելը ձեզմէ, իր բոլոր պիտակներուն տակ, զգացումը ունի յատակի նոյնութիւն մը զոր մեր օրերու նենգ, ներկուած մտածողութիւնը միայն պիտի զատէ իրարու հակադիր կերպարանքներու: 1850ին ինչպէս 1880ին, ինչպէս 1915ին, այդ զգացումը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ հայոց հայրենիքին ազատագրութիւնը: Զայն կարելի ընող ազգականներուն արժեւորումը ուրիշ հարց, վեներտիկը, Պոլսը, Վառճ, Թիֆլիսը ունին տարբեր դարմաններ մէկ ու նոյն տաղնապին համար: Իրիմեանի հայրենասիրութիւնը, Վանգոյմին մէջ զանազակատան հայրենասիրութիւն, Հայգոյմին մէջ ինքնաբերաբար կը վերածուի իր ազգային իմաստին: Թէ երկու հոգեխառնութիւններն ալ անկեղծ էին ու ըստ բաւականի խորունկ, ու ասով ընդունա՛կ՝ արուեստի իրաւ գործեր ստեղծելու, վարկածէ մը աւելի է ինքիր մէջ, Այդ արուեստի գործերը մեզի եկան ուրիշներով, իրիմեան, արուեստի մասին բոլորովին անխուռով միամտութեամբ մը, թուղթին է յանձնած՝ հազարները, բիւրերը յուզող զգացողութիւններու շեմաներ: Իր պատրանքը թէ այդ զգայնութեանց ձեւը պիտի բաւէր իրենց, չենք բաժնիր, իր արդարացումը թէ այդ կերպարանքներու տակ այդ գրքոյկները հասած են իրենց նպատակին, ինչպէս երգերը թուած հայոց աշխարհին ամենէն խուլ անկիւնները, զարծեալ չենք բաժնիր: Ու կը հրաւիրուիք պզտիկ զանազանութեան մը: Ողբամ զիկզ Հայոց Աշխարհը (Ալիշան) և Հայգոյմը ո՛ւր կը տարբերին իրարմէ, եթէ ոչ անխնամութեան առաւել կամ նուազ աստիճաններու մէջ, Հոգեյառակը՝ նոյն, Պանդուխտի Կուսնէնը և Քնար Պանդուխտինը (Նար-Պէյ) գիրքեր են որոնցմէ մէկը կը պատկանի մեր գրականութեան, միւսը, հակառակ գրական բոլոր քնարներուն, դուրս է անկէ: Կը կասեցնեմ ընթացքը սա նկատողութիւններուն, ծանրանալու համար Վանգոյմ և Հայգոյմ գրքոյկները ներշնչող հակառակ տաղնապին որ

թեանը, մեր անմիջական ապրումներուն շրջանակէն: Վաճը Խրիմեանի ծննդավայրն է: Ու այս հաւաստումը պիտի բաւէր մեզի թեւագրելու ամբողջական հասկացողութիւն: Պէտք կ'ա՞յ, հիմադրեմք իսկ յիշելու որ, իր գլուխ գործոցը, Պապէի Լ Թառնի, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ նկարահանումը այն օրերու զգայութեանց որոնք զեռ կը պահէին իրենց կարկառը անմա՜ջ՝ Երուսաղէմի աքսորականին աւերակ հոգիէն ներս (1890): Հայֆոյժին համար սա անձնական տարրին նուազ դերը մի արհամարհէք: Այդ զիրքը 1878ի ռուս-թուրք պատերազմին սոսիթով դորձագրուած ջարդերը ունի ողբալու: Զաւլէդդէնի Արշաւանք (Ռաֆֆի) նոյն նիւթէն յաջողակ պատմում մըն է: Խրիմեան հատորիկը կ'ենթատիտղոսէ սա յատկանշական բառերով — Լեխարանք հայոց աշխարհի զորքում եւ աշխարհագրութեամբ է Խրիմեան Հայրիկ:

Ըօր թէ կշռաւոր արձակի, աւելի յաւակնոտ տարազով մը՝ արձակ քերթուածի նախափորձեր են երկու հատորիկները: Հանդամանօրէն վերլուծել իբր այդ վրիպանքը անոնց, կը նկատուի անտեղի, քանի որ Համադարէի ընթացքին, աւելի հանգամանաւոր անձնաւորութեանց վրայ պիտի կատարուի այդ փորձը: Ինչ որ մասնաւոր է Խրիմեանի վրիպանքին, ատիկա թերեւ նշանակալից միւս իրողութիւնն է որուն համեմատ նիւք, զգայնութիւն, դրեւու որոշ վարժութիւն (1875ին Խրիմեան կ'ապրի իր գրական ստեղծագործութեան երկրորդ թափը, Հաւաքակներէն, Արշաւանք, Վարազայ արքանոցներէն վերջ որոնք անոր գրականութեան անդրանիկ շրջանը կը լեցնեն), նոյնիսկ Տալաւնի անրաւական կուգան երբեմն գործ մը ազատագրելու: Ի վերջոյ Վանայ կրակը

ահա հարիւր տարի է, կը լեցնէ մեր ժողովուրդին բոլոր հոգին: Այդ տաղնապին տուէք դարձեալ ձեր ուզած վերադիրը, դատապարտութիւնը, բռնաշապիկը, Անիկա համահայութիւնը գտնող գերագոյն բարեխառնութիւնն է: Անկէ հատուածներ են ջարդը, քաղաքական իմաստասիրութիւնները, կուսակցական տեսութիւններն ու հակամարտութիւնները: Այնպէս որ չէք արտօնուած դատելու, դատապարտելու, փառաւորելու նոյն վիճակէն ըսող մեր ներկայ հակադրութիւնները, ատելութիւնները, կիրքերը եւ փառաբանութիւնները, Հարցուցեր հո՞ն ես ինձի. — ունէ՞ր այս ժողովուրդը, 1850էն առդին, վիճակը՝ որ այսօրան ընդարձակութեամբ ըլլար գրաւած անոր հոգեղէն զրութիւնը: Ու պատասխանը, տրտում որքան տարօրինակ.

— Մեծ սէրերուն ճակատագիրն է ասիկա, իրենք իրենց մէջ այլալիլ: Անապակ գինիին իր իսկ խոտութեամբ քացախի փոխուիլը: Ամենէն նուիրական զգացումը — հայրենիքին ազատագրութիւնը — մենք կը վերածենք իրար հերքելու, հալածելու կարմիր պատրուակի մը:

մինչև Պուլիս տաքցնելու չափ ուժով էր եղած: 1877ի Ալաշկերտի կոտորածը, որ անդրանիկ մեծ փողոտումն է մեր ժողովուրդին, կը բացուէր մեր առամին առաջին վարագոյրը իբրեւ, արժելով մեզի 15-20,000 հոգի, ինքնին ծանր, արիւնոտ ներշնչում մըն էր խրիմեանի նման պարագաներու համար ու պարագաներով ապրող գրողի մը: Այս մարդուն բուխ սիրտը, գէպքերուն ահաւոր ծանրութիւնը ու հասարակաց յուզումը անբաւական՝ այդ էջերուն միջակութիւնը փրկելու: Հոս դաս մը կայ զոր կը յանձնեմ ձեր ուշագրութեան. — ատիկա ճակատագիրն է արուեստի գործին, ենթակայ՝ միայն ու միայն կրական (affectif) ուժերու, առանց իմացական հակակշռի: Այսինքն մեր սիրտը կը զգայ բայց չի կրնար կազմակերպել այդ զգացումները որոնք արուեստի գործի մը ձեռով կերպարանք առնելու համար պարտաւոր են պաշտպանուիլ, ղեկավարուիլ խելֆէն:

Բանաստեղծ խրիմեան մը, հասարակ զգացողութեան չիջնող հէքեաթ մըն էր նոյնիսկ 1870ին: Մարգիկ, ատէէ քսան տարի առաջ, զարմանախառն մտածումներով ողջուներ էին Հրա-էբէկները: Մուսաններուն պալատը ոչ Պուլիս, ոչ մանաւանդ Վաճն, քանի որ Վենետիկը քաղաքամայրն էր այն օրերուն շնորհալի քոյրերուն կայսրութեան: Իրտէք թէ որ փառքերը կ'իշխէին հայոց բանաստեղծութեան երկնակամարին: Բայց առանց դաւնութեան, մանաւանդ՝ առանց չրջաբանութեան: Հրա-էբէկները չունին անշուշտ լեզուական կատարելութիւն, ոճի կորով, պղնձակուռ դաշնակութիւնները Հայի Ինչոյաշին, պատկերակերտ յանգրնութիւնները Նոսրէտին, ոչ ալ Բուրաստաշին կոկ, քաղցր շնորհները, բայց ունին բան մը, իրենց յատուկ. — ատիկա գէշ-աղէկ պաշտպանութիւնն է իրականութեան: Երկու պոէմաներուն համար ալ Վանեցի վարժապետին զգայարանքները կը պահեն մեցնորի իրենց դերը, քերթողը վարելու գէպի անցեալը, միշտ սակայն ներկային ընդմէջէն, — պաշտպանութիւն՝ որ պակսած է զժողով կերպով մը Վենետիկցիներուն, զանոնք ստիպելով ապաւինիլ միայն ու միայն իրենց երեւակայութեան: Ընդունելով պէտքերու սա կշիռը չորսին համար ալ, խրիմեան ամենէն քիչ սուստիւզ պիտի ըլլար սա ճակատագրական յարդարանքէն: Նար-Պէճը, իր Վարդէշէով, Բնար Պանդիպէնով: Բայց ինչո՞ւ չյիշել Թէրդեանը որուն գրարար քերթուածները կուգան մէկ ու նոյն աւազանէն:

Անցեր է հարիւրի մօտ տարի: Արեւմտահայ քնարերգութիւնը, 1950ի մօտերը կը գրուի քիչ անգամ սիրտով, երբեք

միտքով: Անոր հաւատարիմ մշակները սփիւռքի քաւարան-
եան դալկութեամբը դալկահար, կը տառապին ապրելու փոխա-
րէն: Զանոնք զարնող ցաւը այլապէս դաժան որքան անդարման:
Ամենէն մերձաւոր քնարահար մը, այդ սփիւռքէն, իրիմեանի
ալ հայրենակից, Հրա-էրա-հնրուն ներքին աշխարհը, այսինքն
նկիւթը փոխակերպած է տրտում, վախկոտ խոստովանութեանց
որոնց ակնբախ է դժուարութիւնը ծնունդին, քանի որ 1950ի
մօտերը Երուսաղէմը օտարութիւն մըն է հայ հոգիին ու Այրա-
րատը՝ քաղաքական փորձարկութիւն մը: Անշուրքը (Եղիշարդ)
վկայութենէն աւելի բան մըն է այդ ուղղութեամբ, տեսակ մը
վաւերագիր՝ ուր խելացի մարդ մը պիտի չուշանար տեսնելու
կատարուած փոփոխութեան անգարման ճակատագիրը: Հաճա-
հապէս սփիւռքէն կուգայ, բայց կ'անցնի զայն: Հրա-էրա-
հնրուն կուգար հայոց պատմութենէն և կ'ուղղուէր հայ ժողո-
վուրդին որ զայն կարգաց խորունկ յուզումով և հպարտու-
թեամբ: Եղիշարդի Անշուրքը կը խտայնէ Այրարատն ու Սաղէմը:
Աւելին. անսփոփ տառապանքը ոչ ոքի երթալու: Մինակ են
սփիւռքի քերթողները, գրողները: Իրենց ետեւէն մարդեօրը՝ —
կան անշուշտ, բայց նման են կործանարար զօրասիւններու: Փո-
ղահարնօրը: Կան անոնք ալ, բայց իրենց դերը արհամարհել
կրնալու համար անգամ տառապող. այնքան անիմաստ, անկեանք
բան է սփիւռքի գրական դատաստանը:

Խրիմեանի մէջ բանաստեղծը երբ սկսայ, չէի վստահ թէ
պիտի յանգէի սա եզրակացութիւններուն: Մոռցուած էին Հրա-
էրա-հնրուն, արեւմտահայ գրականութեան կենդանի մթերքէն
փաստօրէն հեռու, իրենց լեզուին պատճառով: Մէջտեղն էր
աղէտը Վերջալոյսի Զայեբ, Թագաւորաց Ժողով, Ողբացող Խորենացի
անուններով ծանօթ տկարարանութեանց: Զեմ արթնցներ այս
վերջին գրքոյկներուն երանելի, խաղաղ քունը: Բայց կը դառ-
նամ ետ, Հրա-էրա-հնրուն: Անշուշտ պաշտօնական, տիտղոսաւոր
քերթող մը դժուար էր եղած ընդունելի ընել իրիմեան տաղա-
չափէն երբ կ'ապրէր, իր չափահասութեան ծանր փառքին մէջ:
Ալիշան ալ ձգած է կանուխէն բանաստեղծութիւնը (իր վերջին
քերթուածները, որքան կը յիշեմ, գրուած են 1857ին, այսինքն
Հրա-էրա-հնրէն 5-6 տարի աւելի ուշ ժամանակի մը վրայ), բայց
1905ին դեռ կը պահէ եղակի Բերքողի այնքան աժան զիջուած
դափնին: 1901ին, Վերջալոյսի Զայեբը մեր գրական հրապարակին
համար ոչ միայն դառն յուսախաբութիւն մըն էր, այլև փաստ
մը գրական հիմնական անհասկացողութեան:

Միւս կողմէն, Խրիմեանի անհուն համբաւին երբ պէտք կ'ըլլայ արմատները քրքրել, այս տրամութիւնը, յուսախարութիւնը կը վերածուն իմացական ալ աղէտի: Չեմ լայննար: Ըսի թէ գրականութեանց պատմութիւնը իր շեշտը կ'ախորժի դնել զործին վրայ, գործաւորին բարդ անձնաւորութենէն ըսող հարցերուն տալով քոյմտի միայն հետաքրքրութիւն: Չէ կարելի ծածկել Խրիմեանի քերթողական վաստակին միջակութիւնը: Կը հետեւի թէ չունենանք կարիք այդ համբաւին, հասկնալի արարքին համար գործաւորին ուրիշ արժէքներու չուքին, փայլին: Ուրիշէ՞նք ինչո՞ւ, 1870—1880ին, հայոց Հայրիկը ըլլայ ամենէն աւելի տարածուած հեղինակը, ըլլալէ ետքը ամենէն ժողովրդական անձնաւորութիւնը, լման երկու սերունդի հասակով: Արդարացում — Թերեւս երբ իր շուրջը, իրմէ առաջ, մարդիկ կոյս, զեփիւս, Նոճի, լուսին, ալեակ, Վոսթորոս կը դարպասէին, ու Վենետիկէն, Նոյնիսկ Բարիզէն պատկաւոր իրենց քնարները կուտային վարձու հայոց պատմութեան, ընդհանուր մանկավարժութեան, բարւոյն, գեղեցիկն բարոյախօսութիւններուն, Վանիցի այս տաղաչափը դէպի Արարատ իր մանկսիմ հրաւիրած ատեն, անոնց ուղղեալ իր խօսքերուն մէջ մէկէ աւելի տեղեր գտած է անկեղծ յուզումին, իրաւ զգացումին շեշտը: Արդէն իր յաջողագոյն գործին մէջ ալ, Պապէի և Թառնիի, անիկա հասարակ տեղիքը երբ կը գործածէ այնքան երջանիկ անպատասխանատուութեամբ մը, կը գնէ իր մեղքը քանի մը անմահ էջերուն բարիքովը:

Վերի տողերը, սա խոստովանութեան մէջէն, կը գնեն իրենց յոգնութիւնը: Խրիմեան կը պատկանի հայոց բանաստեղծութեան:

Դ.

ԲԱՐՈՅԱԽՕՍԸ

Առանց դժուարութեան չէ որ նման երես մը կը փորձեմ բանալ Խրիմեանի գրական գործին վրայ: Գրականութիւնը, մասնաւորէտի համար որոշ իր իմաստովը, կը մերժէ իրմէն դուրս թէն արտաքնապէս իրեն պատկանող հետաքրքրութիւնները: Գիրք մըն է Սէրաս և Սահաէլը, ինչպէս Հայկա՛ն Նահապէ՛ն կամ Դրահան Փոքճե՛րը: Ու արտաքնապէս բանաստեղծութեան հատոր՝ Տէրահէն, Խահա՛նին, որոնք սեռին բոլոր պաշտօնական վաւերաւորերը ունին լիարժան ու շքեղ, բայց չեն բանաստեղծութիւն:

Ի վերջոյ պարտաւոր չենք պատրանքներ յաւերժել: Բառը — բարոյախօսութիւն — իր իմաստին դատապարտութիւնը անկարող է արդէն հերքելու: Օտարներու մօտ անիկա երբեմն, մեծ գրագէտներու գրչին տակ, ըրած է նուաճումներ, յայտնութիւններ: Մեր մէջ՝ լման Վենետիկի գիրքերը գրեթէ կ'իշխան սեռին տիրական ցուցմունքին տակ: Խրիմեան, իր այդ արձակներուն մէջ, ոչ միայն ընթացիկ բարոյախօսութիւնը կը գործադրէ ոչ-գրագէտ մարդոց, այլեւ կը հպատակի եկեղեցականի մըն ալ կոչումին: Անիկա ամէն շարթու Բանդերսնուած էր եկեղեցիի բեմէն, ուր մարդիկ այնքան քիչ տկանջ կը տանին:

Միջազգային գրականութիւնները ունին անուններ որոնք փառքը կը կազմեն շահագրգռուած գրականութեանց: Սոնթէներ, Ռապըլէ, Վոլթարկ, չափով մը Բասգալ, ուրիշ բան չեն ըրած եթէ ոչ մարդկային սպրումին համագումարին վրայ իրենց սեպհական, փորձառական թելադրանքները, կշիռը բերեղացած ձեւով մը յանձնել տպագային: Ոչ սխալի, ոչ ալ չափազանցութեան մէջ եմ երբ իր ժողովուրդը գրեթէ իր բոլոր խաւերուն մէջ ճանչցող, անոր հոգիին ամենէն ամուր մասնայատկութեանց կատարելապէս *initié* մը կը կանչեմ վկայելու այդ ազգէն ու այդ հոգեբանութենէն, առնուազն քանի մը խոր, իրաւ բարոյախօսական գիտողութիւններ որոնք ոչ միայն գրող մը արժանի կ'ընեն ուշագրութեան, այլեւ քիչիկ մը լոյս կ'արձակեն մարդ կոչուած բարդ յղացքին ներսերը: Ալիշանի արձակներուն, խորհրդածութեանց մէջ (գլխաւորապէս *Բէշ Եղէ-Էէա*) մենք շփումի կուգանք եկեղեցադիրական, հայրենասիրական, պատմաբանական ու բարոյախօսական որոշ մթերքի մը հետ, բոլորն ալ հասարակաց խորքէ մը հանուած ու հասարակային հասցէին զըրուած: Ալիշան մարդերը ճանչնալու համար զուրկ էր Խրիմեանին պատեհութիւններէն: Պատմութիւնը գերեզման մըն է, ու դուք զիտէք թէ ժամանակը որքան արագ կը փոշիացնէ անձերը: Այդ գերեզմաններէն փոս փորողները՝ սոկոր, և բանաստեղծներն ալ ունայնութեան քարոզ կը հանեն:

Բայց Մկրտիչ Խրիմեան ճանչցած է իր ժողովուրդին ոչ միայն գերեզմանատունը — անոր պատմութիւնը — այլեւ այդ ժողովուրդին բոլոր դասերը: Պայման առաջին ու աւագ: Յիշեցէք Նար-Պէյը, Ելիշէ Դուրեանը որոնք շփումի եկած են անշուշտ զանգուածներուն հետ, բայց փոյթովը իրենց սքեմին: Ըսել կ'ուզեմ՝ իրենց նախասիրութիւններուն սպասարկելով: Խրիմեան ճանչցած է ուրիշ ժողովուրդներ, զրացի, որոնք գերի

են պահած իր ժողովուրդը: Այս՝ երկրորդ պայման: Ամէն պատ-
րիարք քիւրաերու հետ մարմնական աղերս չէ ունեցած: Խրիմ-
եան, այս անգամ ներհայեցօրէն (intuitivement) հաղորդ է իր
ցիւղին հղօրագոյն բնազդներուն: Անիկա գիւղացի մըն է: Ան-
շուշտ Պոլիսին բոլոր գրողները, գործիչները, մէկ սերունդ ե-
տով, այդ գիւղացին են, հաւասար հարազատութեամբ: Բայց
Նար-Պէյ մը Պոլսոյ գիւղերուն մէջ քաղաքը շարունակած է:
Խրիմեան միշտ դարձած է հոս, իր գիւղը — Վանը մեծ գիւղ
մըն էր — ու թարմացուցած է իր զգայնութիւնը այդ վայրին
մէջ: Գիւղացի մըն էր երբ կը զրաւէր Հայոց Եկեղեցիին բարձ-
րագոյն գահը: Այս՝ երրորդ պայման:

Միտք բանի՞ն:

— Ա՛ն՝ որ այս բացառիկ հանգամանքներով պաշտպան-
ուած, բանաստեղծի երեակայութեամբ օժտուած, իր հայրենի-
քին բոլոր ձայներուն հաղորդ, ու իր մարդոց բոլոր զգայու-
թիւններուն հետ զգայարանական կապերով ալ հաղորդ մարդ մը
որեւէ ուրիշէ աւելի հանդերձուած էր նոր, իրաւ, խոր բան ըսե-
լու, երբ կը զիջէր այդ խօսքին: Յետոյ կան անհերքելի վիա-
յութիւններ: Ըսին թէ կը տպաւորէր մարգարէի մը նման, ըսել
կ'ուզէին անշուշտ թէ ամէն ինչ սա կղերականին վրայ նպաստ
մըն էր քանգարացած մտածումը — խօսքը — ուժգին, չքեղ, թա-
փանցուն ընծայելու: Խօսեցայ իր Պերլինի պատուիրակուկներէն,
այսինքն այն pittoresqueէն որ այս արեւելքցին էր, այլապէս
խորհրդաւոր իր վեղարին շուքին կրակէ իր աչքերը սեւեռարիւ
արժեւորող, մանաւանդ չքեղ որան իր մօրուքին փոխելով լայն
իր կուրծքին . . . : Տպաւորիչ էր այս մարդը մարգարէի մը պէս:
Իրեն համար գործածուած է ուրիշ ալ տարազ մը, sketվիւր, որ
արեւելքի մէջ այնքան խորունկ, իրաւ թելադրանքներ կ'ար-
ձակէ, հասարակաց գութին, պատկառանքին, երկիւղին մէջէն:
Ըսել կ'ուզէին, անշուշտ, այդ տարազով, թէ այդ ֆեթիւր ու-
րիշ խմորէ մէկն էր, ուրիշ որակով,՝ առնուազն հոգիով, եթէ
ոչ միտքով: Ունէ՞ր sketվելու (մեր զգայարանքներէն վեր, ան-
ղին) թաքուն ալ շնորհը որուն մասնիկն է որ կը յօրինէ իրական
մեծութիւնները, այն զտոակարգը որ կը վարէ մարդերը, միտ-
քին և գործածութեան մարդերուն վրայ, իրենց շրջանակէն միշտ
անղին անցնող, գործող: Մեր կարիքները այս մարդուն չտուն
պատահութիւն՝ թաքուն զգայարանքներ զարգացնելու: Լման
վաթսուն տարի մեր հասարակութիւնը գործածեց այս մարդուն
բոլոր ուժերը, մաշեցնելով անշուշտ այդ ուժերուն մթերքը:

Մինակ իր թափառումները, պայքարները, իր աշխատանքները բաւ էին անիկա սպառելու, որպէսզի հրայրքին ապացոյցները չպակսէին: Խորհեցէք Աւետարանի պատմումին ուր խեղճ ու պատառ ժողովուրդը «նեան» կը խնդրէր Կալիլիայի Քարոզիչէն: Խորհեցէք քանի մը միլիոն հայերու միամիտ, թշուառ հաւատքին, «նեսն խնդրելուն» իր նոր ձեւին մէջ երբ այդ միլիոնը իր ազատութեան խորհուրդը կեդրոնացուց այդ տէրվիշին վրայ:

Խրիմեան տեսաւ, ապրեցաւ կէս դարը այս ժողովուրդին ամենէն խորունկ բեկումներուն, կորանքներուն: Հոս անիկա կը միանայ իր սերունդին բոլոր աշխատաւորներուն, պղտիկ առաւելութեամբ մը սակայն: Ի վերջոյ Նար-Պէյ մը, իր շատ աւելի զարգայուն իմացականութեամբը, ընթացիկ դորժօնական արժանիքներովը չէր որ պիտի ըլլար կարող լման հայութիւնը կեդրոնացնելու իր մէջ, քանի որ հիմնականէն պակաս էր ծնունդով: Պոլիս մը Հայաստան մը չէր: Ու մեր ժողովուրդը այդ Պոլիսին յարմարելու արարքին մէջ հազիւ թէ կը պահէր պապեանականէն անհրաժեշտը: Խրիմեան Նար-Պէյէն աւելի պիտի արժէր այդ Բայբեքիին ճանաչումին, արժեւորման մէջ, քանի որ հաւասար չափերով բաժնէր իր տարիները ընդմէջ հայրենիքին և ... Պոլիսին: Ահա իր առաւելութեան մէկ փոքր կողմը: Եղաւ անիկա ուրեմն մեր ժողովուրդի — համայնական — բոլոր տաղանդներուն, բոլոր ծանր, սուր հոսանքներուն մէջ ու վերս: Սուտ չիմըսեր երբ յայտարարեմ որ անիկա հայ հոգիին ամենէն խորունկ աւազանն էր, յեղափոխական շարժումներէն անմիջապէս առաջ:

Նման մարդէ մը, ահա, մեր իրաւունքն էր սպասել ոչ միայն մեր իրականութեան ամբողջական անդրադարձը, այլև աւելին, այսինքն քանի մը տիրական, խորահաս պատգամներ որոնք ըլլային իր ժողովուրդին եթէ ոչ ամբողջ մարդկութեան հոգիէն վկայութիւններ: Կարգացինք զանոնք, հիացումով, հըպարտութեամբ, ինչպէս կ'ընենք ատիկա Ֆրանսացի բարոյախօսներուն համար, հակառակ անոր որ Ժ. Գարու ապրումները այնքան օտար, հեռու, անկարելի կը թուին մեզի: Այս պահանջը դրէք իր ճշմարիտ կշիռին մէջ ու մի մեղադրէք զիս մարդոց պակսածովը^(*) զրադելու իմ տրամադրութիւնը աճեցընելով քրէական յանցանք մը մինչև:

(*) Քննադատներու աշխարհն ալ ենթակայ է ծանր վերիվայրումներու: 1900ին կարգախօս էր, արեւմտեան մշակոյթին պատկանող դրականութեանց մէջ, գործերու զրական մասով միայն զբաղիլ, լռելով պակսածը, որ, իր զգայութեամբը, ինքնին կը մնար զուրս մեր հասողու-

Այն հատորները որոնց մէջ իւրիմեան կը բարոյախօսէ (Մարգարէի Արշալուսեան Արհիեպ, 'Իբրեւի Անդաւիտ, Խաչի Ճառ, Արքայ և Սահման: Աստուծոյ ընդհանրութեանց հաղորդ, բայց բանով մը զատուող անոնցմէ՝ Պապի և Թառնիլը առանձին կը տեսնէք), հատորները եզան արեւմտահայ գրականութեան ամենէն աւելի հեշտագին կարգացուած: Ո՛չ գերգնահատում, ոչ ալ արժեզրկում: Գործածելով կեանքին մեթոտը այդ գիրքերուն բազմազրիչները արտահանելու, ես կը կենամ ամենէն առաջ անոնց հեղինակին

թիւնէն: Անաթոլ Ֆրանս, ժիւլ Լըմէթը, գլխաւոր ներկայացուցիչները այդկերպ դատումին թերեւ կ'արդարացնէին իրենց կեցուածքը՝ dogmatiqueներու (Պրիւնէթիէն) ծանր ամբարտաւանութեան դէմ: Բայց արեւեստը ոչ մէկ դասակարգի մենաշնորհը չէ: 1930ին, քննադատութիւնը հռեն չփոխեց անշուշտ, բայց ամէցաւ մարդոց գովեստը գովեստի սիրոյն գործադրելու: Քննադատութիւնը մէկ պայմանով ինքզինքը պիտի արդարացնէր, — ասիկա՝ իր մաս կառնեալ կազմելն էր կեանքին, որի խօսքով՝ լրագրական նկարագիր մը պիտի պարտաւորէր վառասիրել, կատարուած է այս անփառունակ գիշումը: Գրական քննադատութիւնը այսօր վերածուած է կէս սիւնակնոց զեկոյցներու, երբեմն հանդէսին կողքերուն ապաստանած նոյնիսկ: 1860ի մեծ ու խրոխտ յաւակնութիւններուն սաձե հաշուեյարդարը բարիք մը չէր սակայն: Առաջին մեծ պատերազմէն ասդին Մօրուա, Բէյլըրլինի, Բիւրթիւս զայն ջանացին ազատագրել զեկոյցի ճակատագրէն: Այսօր essais յաջողութեամբ յաջորդած է գրական ուսումնասիրութիւն (etude litteraire) որակուած ծանր լրագրութեան: Ու հոն է որ կ'ըլլայ փորձը գիրքերը ենթարկելու ամբողջական քննութեան, եթէ չէք խորհիր՝ քննադատութեան: Այն ատե՞ն, Գիրք մը ստիպուած պիտի վերածուի իր բազմազրիչներուն: Աստուծոյ անտեսելիները, ամենէն առաջ, հասարակաց յատկանիւնները, անոնք զոր խմբած են ոճին, գրական սեռերու օրէնսդրութեան, և rhétoriqueներու, poetiqueներու տնտիւքին տակ, Գրեր եւ այնքան անգամներ թէ հեղինակի մը ոճին վրայ խօսիլը ուրիշ ըսելիք չունենալու նշան մըն է: Այդ բազմազրիչներէն ամենէն աւելի ծանրակշիռները ապահովաբար անոնք՝ որոնք կուգան ուղղակի ապրումէն, կեանքին խուլ ծորումները, զօրաւոր կսկիծները, բուն տաղանայները իրար կը պաշտպանեն գործի մը մէջ երբ անոր գործաւորը հանած է զայն այդ կեանքին իսկ քուրայէն: Կուտամ օրինակներ: Հարցուցէք թէ ո՞ր պանդուխտն ֆնաբն է գիրքը որ նար-Պէյի անունով կը բաղմի մեր բանաստեղծութեան մէջ: Անոր հեղինակը սրբազան պանդուխտ մըն էր անշուշտ, քանի որ վենետիկ, Բարիդ, Լոնդոն, Թրիմ, իրենց ճիւղճ կամ չքեղ հիւրանոցներով ընդունած են անոր մօրմինը, անոր հոգիին հայթիթիւնով cosmopolite այդ կեղքոններուն կարելի հեշտանքները: Նար-Պէյի տաղարանը ոչ մէկ իրաւ ապրումէ կուգայ: Ու ան միւսը, որ մեր գրականութեան մէջ ունի անուն Պանդուխտի Կառնֆելդը: Պէտք կ'ա՞յ արդեօք մանրամալ վերլուծումներու, ապացուցանելու համար որ այս քրոնիկներուն իւրաքանչիւր տողին մէջ պահ մը, տաւամ մը, արցունք մը ծրարուած են: Բացէք տողերը ու պիտի թափին

առջև: Կը մտածեմ անոր ընդարձակ ծիրով, արկածալից, անհաւասար, խռովայոյզ կեանքին ու կը նօթեմ այս հանգամանքները, քանի որ անոնք չեն կրնար չտալ մարդերէ անհրաժեշտ հասկացողութիւն: Հայոց Հայրիկը պարտքեր կը զգար իր մէջը, հանդէպ իր ժողովուրդին: Անոր հոգեզէն կարիքներուն կը բողոքարկէր իրեն յատուկ խանդով, ծրագրով: Մի մտնաք Հրապարակները, Արշակունիները որոնք նոյն այդ ոգիին թելադրանքէն կուգան: Մի մտնաք մանաւանդ գործնական իր բնագոյնները, խմտտութիւնը, մարդերը տպաւորելու իր մեծ հմայքը: Քոյքովի բերէք սա շնորհները որպէսզի տպուին հանդէսներ, բացուին որբանոցներ, հարթուին ճամբաներ դէպի Եպիսկոպոսութիւն, պատրիարքութիւն ու ասոնցմէ վերջ հայրիկութիւն, աշխիւնքն մարդարեւութիւն: Խրիմեանի բարոյախօսութիւնը այնպէս յարգարուած գործօնութեան մը վաւերացումն էր: Ըսի թէ մէկէ աւելի անգամներ լոյս են տեսած այդ հատորները: Պիտի աւելցընէի որ անոնք լոյս տեսան միշտ բարեբարուած, նոր բաւով մը՝ մեկեմաւսուած: Ու կը խնդրեմ որ հարհամարհէք միւս փոստն ալ, քանի որ այդ բարեբարութեան տաքքինութիւնը տակաւին չէ պաղած: Կ'ակնարկեմ Ամբրիկայի հատորին: Յետո՞յ: Թող ներուի ինծի մտածել զրաւաճողային ալ բարքերու, որոնք

ձեր առջև որաները այդ ցաւերուն, միշտ զաւար: Կը հասկնաք անշուշտ այս մերձեցումները թելադրող մտածումին տարողութիւնը: Որո՞ւ համար գրուեցան Խրիմեանի բարոյախօսական գործերը: Պատասխանը կը թուի պարզ, բայց կը պատրէ: Այդ քարոզներուն, խրատներուն բովանդակութիւնը անգիտողը: Այդ է ահա խնդրականը: Չեմ երթար առաջ բոլոր քարոզները դատապարտելու: Բայց Արամ եւ Սամուէլը կարգացողը, այս անգամ հասարակ ընթերցող մը, պիտի անցնի անդին այդ խրատներէն, քանի որ գիրքերէն ազդուելու համար մասնաւոր պատրաստութիւն է հարկաւոր: Իսկ գրողները, երբ կ'առնէին ձեռք այդ գրքոյկները՝ Անոնք առանց ատոր ալ Խրիմեանի կ'ուրանային արդէն զրական արժանիք, անոր ազգային գործունէութիւնը գովելը բաւ համարելով իրենց մեծամտութեան: Համապատկերը կը քննադատէ այդ գործերը, անոնց ետին երևան բերել չկրնալով կեանքի այն շերտը, հաստատել, որոնց ծնունդ է ամէն արուեստի գործ: Երբ Պարսիսի Ընտանիքը ջանաք թանձրացնել, այսինքն իրաւ տունի մը վերածել, պիտի գոգաք ձեր դժբախտութիւնը: Այդ դրախտը ոչ Պոլիս է, ոչ ալ Վան կամ Տարսն: Այլ՝ Վենետիկի վարդապետական թարգմանութեանց մէջ, Խրիմեան չէ կրցած ընտանիքին վրայ իրաւ ակնարկ մը անգամ ունենալ, որպէսզի տեսնէր պակասը: Ահա թէ ինչու, շատ բախտաւոր այդ քարոզները կը քնանան իրենց անձակ քունը, նոյնիսկ այսօր, երբ մեր քրքաղան խօսքին կարօտը, պէտքը ստիպողական են այնքան, մեզ մղելու չափ՝ անիմաստ փոխադրումներու, օտարներէն:

տաղանդային յանդգնութեանց կը բարձրանան երբ հարցը կայ համբաւէ մը արդիւնք ճարելու։ Ու Խրիմեան ժխ. դարու մեր մեծագոյն համբաւն է։ Ուրեմն մարդը, իր փորձառութիւններով, շրջանակը՝ իր կարելիութիւններով, երկու տիրական ազդակներ ալ դ գործը բացատրող, որպէսզի հասկնալի դառնայ զրահան եթէ ոչ զայլ տակդութիւն մը, գէթ անբնականութիւն մը, ժողովուրդի մը մէջ որ կրօնական մատեաններէն դուրս Ղաւբեդիսեան Զօհան և Խաչատուրեան միայն արժանացուցած է «վերլուտին» ծննդեան։

Այդ հատորները իրար յաջորդած են զարմանալի արագութեամբ մը։

Անոնցմէ Մարգարիտ Արայոսեան երկնից տասնամ մը կը կանխէ յորդումը, գրուած ըլլալով «Իբր խում վասակ երկոց (1867) Մկրտիչ Խրիմեան վարդապետի»։ Զօնրւած է «Ան բարգաւաճեալ Շառաւիղս ՕՏԵԱՆ ԳԵՐԳԵԱՍՏԱՆԻ»։

«Հայաստանցի նմոյսն» վարդապետը շրջանի մեծագոյն հայերէն մէկուն (Ի. Օտեան) ունայնամտութեան չ'ապաստանիր անշուշտ երբ կը հրատարակէ իր գիրքը (թէն 1869ին Օտեան պիտի առաջարկէ անոր անունը Պոլսոյ պատրիարքութեան)։ Անիկա խոր համոզումն ունի իր գործին բարիքին։ Կը հաւատայ թէ երկինքի արքայութեան ալ դ մարգարիտները պիտի լուսաւորեն իր ժողովուրդին մօայլ, անտարբեր թմբիրը։

«Աս տրուպս, որ իբրեւ վարդապետ և մատակարար պաշտօնեայ կոչուած եմ Աւետարանի սեղանոյն, աւաստիկ նոյն աւանալի, անոպառ սեղանէն դոյզն մի ճաշակ պատրաստեցի Սիօնի որդոց համար։ Մատթէոսի Աւետարանին հինգերորդ, վեցերորդ և եօթներորդ գլխոց վրայ մեր մտաց չափաւորութեամբ խորհրդածելով . . . »։

Ահա գրքին ծագումը։ Կը բացուի յիշուած զլուխներուն արտագրումով։ Կը հետեին խորհրդածութիւնները։ «Վեբջանաւ Ընկերացող»ը կը փակէ այս շարքը։

Համապարհէրը հազիւ թէ գրականութեան պատկանող գործերու վերլուծումը անկարող է գիմաւորել։ Դիտել կուտամ քանի մը անհրաժեշտ իրողութիւններ։ Ատոնցմէ մէկն է այս «տրուպ» վարդապետին մեծ ողջմտութիւնը երբ Աւետարանեւրու ամենէն հզօր զլուխները նիւթ կ'ընարէ խորհրդածութեան։ Աւելորդ է ծանրանալ լերան քարոզին (Յրանիցեւր) համաշխարհիկ տարողութեանը վրայ։ Երբ այնքան դիւրին էր Հին Կտակարանին pittoresque պատմումը օգտագործել (Նոր Կտակարա-

նէն խաչելութեան տուաման անիկա պիտի վերածէ աժան քարոզի, Մարգարէի Արտայումեան Երկնէն տասը տարի վերջը) Որիմեան կը խորհրդածէ քրիստոնէութեան բարոյական օրէնքները համադրող այդ էջերուն վրայ: Ուրիշ հարց՝ իր խորհրդածութեանց նկարագիրը: Բայց բարոյական հասկացողութեան սափաստը ինքնին գրաւական մըն է մարդու մը կշիռէն որ նժոյհն վարդապետէն հանդերձուած էր Պոլսոյ պատրիարքութեան և աւելի վերջը ամենայն հայոց հայրապետութեան բարձրագոյն Սթոյի գահակալը ըլլալու: Կայ տակաւին այդ մարդուն ակօրժանքը՝ հովիւի իր պաշտօնէն: Երբ Հրապարակէն գրական նախնային մը կարող են հեռուէ հեռու թելադրել, միւս բոլոր գործերը այդ հովիւին սրտազին վկայութիւնները իրիւ ստիպուած ենք արժեւորել: Միշտ ուրիշ խնդիր՝ ըսուածին ներքին արժէքը: Որիմեան իրիւ գրադէտ վերլուծելի անուն մը չէ: Երբորդ նկատողութիւն՝ իր սերունդին գործնապաշտ ցանկութիւններուն բուրրանուէր իր սպասը: Մարդիկ երբեք, իր շրջանին, մտածած չունին իրենց մեծ կամ պզտիկ անձերուն, մեծ ու պզտիկ սէրերուն, նանրանքներուն: Եթէ Ալիշան կը յօրինէ իր Նաագօնը, արտաքնապէս տարբեր հոգեբանութեամբ, ներքնապէս հաւատարիմ է սերունդին հանգանակներուն: Քրիստոնեայ, հայրենասէր, պատմաբան Ալիշանը կը կատարէ իր դերը հայոց լեզունին սխրանքին ընդմէջէն, բայց երբեք չի մտածեր իր ըրածին արդիւնքին, այսինքն՝ գրական փառասիրութեան: Չորրորդ՝ 1870ի յատուկ ուրիշ նկատողութիւն, — բողոքականներով ընդհանրապէս բարոյախօսական ակօրժանքը հայացմել: Այսինքն պատրաստել գործեր՝ ուր Աւետարաններու մեկնութիւնը գահացում տար մեղքերու հասկնալի ծարաւին: Ալիշանի գրաբար խորհրդածութիւնները բարոյական իրողութեան շուրջ անկարող էին հասնելու միջին ընթերցողին:

Մարգարէի Արտայումեան Երկնէն, ինք իր մէջ, այսինքն իր պարունակած բարոյական հասկացողութեան մթերքովը, մեղջարտօններ Որիմեանի անձին ետեւէն բարոյախօս մը գտնել: Խորհրդածութիւնները, գործնական, անմիջական, չեն պաշտպաներ խորհրդածողը: Ըսել կ'ուզեմ ընդարձակ իր փորձառութեան, մարդերու իր ճանաչողութեան մեր դտածը, այդ էջերուն վրայ, անբաւական՝ հիմնովին ազդեցիկ խօսողը, քաջ հովիւը արտահանելու: Հոս ու հոն, փայլական, խօսքի կտորներ, որոնք կը խղզուին անխուսափելի հոսարակ տեղիքին մէջ,

երբ Աւետարաններու մատակարարը, այդ գիրքին ամբողջ հարըստութիւններէն փշրանքներ կը նետէ կարդացողին: Իր լեզուն, աղուաչ ու տաք, թափանցումը կ'ընէ, խստնուածքէն որոշ պաշտպանութեամբ մը: Ասկէ աւելին չեմ արտօնուած խօսելու: Բայց զրքոյկին աղդեցութիւնը: Թորգոմ Սրբազան կը նօթէ որ անիկա ծնունդ էր առած շրջանին կրօնական զգացման մէջ նուազումէն, նահանջէն: Խրիմեան պէտք մը կը գիտաւորէր, ըստ իրեն, հասարակութեան ընծայելով կրօնազգած ապրումնաբուն հանդէս մը այդ գիրքով: Թորգոմ Սրբազան խանդավառ խօսքեր ունի երբ կը գնահատէ Մարգարէի Արայո-Նէաւ Ներէնը: Չեմ վիճարկեր: Եկեղեցւոյ պաշտօնեայ մը և գրականութեան պատմիչ մը տարբեր հոգեբանութեանց կը սպասարկին: Խրիմեան ոճի ասպետ մը չէ որպէսզի իր խօրքին սովորականութիւնը չափով մը ըլլար փրկած: Այսպէս թէ այնպէս, թերևս շատ կարդացուած այդ հատորը արեւմտահայ գրականութեան դիւանին մէջ թիւ մըն է, անուն մը, բայց ոչ կեանք մը:

Խաչի ձաւը, տոսը տարի վերջը (1877): Գրքոյկը ունի Յիշատակարան մը, իր հօրեղբոր յիշատակին, որմէ Մկրտիչ առած էր իր կրթութիւնը: Ունի Յարգոյ մը, պաշտօնակից եղբայրնորուն: Կը հետևի ձաւը: Կուտամ բովանդակութեան գլուխները:

Սինի վերնադաս և Զարեհի Գաւ: Յիշատակ Գիւնեմանի Ձոր: Յիշատակ Լաւաշի Դարասարաց: Յիշատակ Զանապարհ Խաչկերտեան: Յիշատակ Բեմելայ Սար: Յիշատակ Անգլիական Թողեալ: Յիշատակ Գիւնեմանի Մահո: Յիշատակ Ներսէս Բանդի Սանդարափոյն: Յիշատակ Յարո-Նէաւ և Յաղիաշակ Խաչի: Յիշատակ Լեւոն Ձեմեմեաց: Անշուշտ պզտիկ ուշագրութիւն մը պիտի բաւէր այս գլուխներուն տակ գրուած իրողութիւնները գնահատելու: Տնօրինական չաբաթէն ամինէն սոսմաթիք իրողութիւնները: Յարութիւն և համբարձում: Խրիմեան իր փառասիրութեան մէջ մինչև ո՞ր է նայած: Արդիւնքին սուվորականութիւնը մեկ կը վարակէ այսօր ծանր անտարբերութեամբ մը: Ի վերջոյ, այդ ճառերուն հեղինակը Հրապարակներուն առնուազն տանելի ոգեկոչողն էր: Ու տնօրինական չաբաթը մէկն է մարդկութիւնը խորապէս յուզող սոսմաներէն, եթէ չէ գերադոյն իսկ: Այն ատեն: Պոլիս, իր աշխատանքի սեղանին վրայ, 1876ին, երբ նախորդ պատրիարքը կը մտապատկերէ Սուրբ Բաղաթը, չունի՞ այդ մտքին առջև թանձր տեղեր, իրաւ որքան տրտմաթախիծ, որոնք Երուսաղէմ ուխտաւորը կ'ընեն հոգեկան ուրիշ միութիւն: Այս հարցումին պատասխանը գուք

կը գտնէք գրքին մէջ ուր կը ղրկեմ ձեզի: Ոչ միայն այդ պատասխանը պիտի գտնէք, ձեր ուղղակի փորձառութեամբը, այլև պիտի համոզուիք թէ ինչ կը նշանակէ նեհել բռնելը, զոր լսած էք ժողովուրդի բերնէն: Պիտի զգաք թէ մարդիկ ինչ անպատասխանատու այլուրութեամբ մը, երբեմն մեծատուութեամբ, երբեմն խառնուած քէ բխող ուժանթիւմով մը կ'արձակեն բառերը տեղէ, պայմանէ, պատշաճութենէ, իրաւութենէ բացարձակ անմասնութեամբ մը: Չունինք վկայութիւն մը թէ այդ նաւերը խօսուած կրնան ըլլալ Եկեղեցիի Բիմէն, թէև համոզուած եմ որ Մկրտիչ Խրիմեան իր ըսելիքները անկարող էր կարգաւորելու, թուղթի ինչպէս բեմի վրայ: Կան էապէս ներշնչումով խօսող, գրող, գործող մարդերը: Ու ոչ մէկ տարակոյտ որ այս երեք գործօնութիւններուն մէջ Խրիմեան կուգայ առաջին բլանի, իբր ներշնչեալ մը:

Քանի՜ցս ստիպուած եմ եղեր հանդուրժել այս ներշնչումի ասպետները, դարձեալ բեմի, թուղթի վրայ, որոնք հէքեաթ պատմելու, թելադրելու, յուզելու, ծափ ստեղծելու տիրական արարքին միայն ուշադիր, ասկէ բռնաժար, չափէ, պարկեշտութենէ օտար ապահովութեան մը մէջ, խօսքը կը հեղեղեն, երջանիկ որքան անպատասխանատու: Գրող մը, ուսուցիչ մը, աստիճանաւոր մը: Այո, երբեմն ալ որակեալ անձեր (վարդապետ, եպիսկոպոս, արքեպիսկոպոս, պատրիարք Նոյնիսկ) իրենց օսկեպաճոյճ կամ մանրչակագոյն շուրջառներուն մէջ, աս ու ան հանգիստաւոր առիթով, մեծ տաղաւարներու, իրենց կուտան ազատութիւն գլուխ քարկոծելու, բայց հերոսական առաջադրութեամբը, ճակատագիրովը իրաւ բան մը, պուտ մը արդար մտածում կամ զգացում զիրենք լսողներուն չհաղորդելու: Կը խորհիմ թէ Մկրտիչ Խրիմեան, Պսլտոյ մէջ, հալարաւորներ քաշեր էր իր խօսքին հմայքին: Թէ այդ քաղաքին քառասունէ աւելի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ իր աւուր պատեանի քարովը շաքաթ մը առաջ, լրագրական ազդերով, օրակարգի էր անցեր ժողովուրդի լայն խաւերուն: Թէ երջանիկ եկեղեցիին թաղական խորհուրդը հեշտագին հրաւէրներ էր ուղղած համայն հաւատացեալ ժողովուրդին փութալ, ըմբռնել հոգեպարար սնունդը վասպուրականի մանանային, ևայլն, ևայլն: Խաչի ձաւը ուր է խօսուած, երբեկից խօսուած է: Ըսի թէ չունիմ տեղեկութիւն:

Գրքոյկը իր երկրորդ մասին մէջ կը զբաղի բոլորովին տարբեր հարցերով: Այս մասը ունի տխուր՝ Հանդէս Աշխարհամարդ: Ահա բաժանումները. — Աշխարհ Յիսուսէն Դեմ, Մաման Ասորոյ

Դէ՛ժ, Նէ-Ռապաշտ՝ Նախախնայա-Ռեան Դէ՛ժ, Յաղխանակ Ճշմարտութեան։ Այսի՞նքն, Ի՞նչ կ'ուզէ ըսել այս մարդը այս խորհրդածութիւններով։ Այս հարցումին ալ պատասխանը ընթերցողը կը գտնէ գիտելով գրքոյկին։ Որեւէ վերլուծում անբաւարար կուգայ խօսքի հեղեղը իմաստի վերածելու երբ այդ խօսքը խօսի է, չքեղ բացարձակութեամբ մը, առանց ուրեւ տարրի։ Վերնագիրները՝ լայնօրէն թեւադրական։ Նիւթը՝ դարերով մարդերը չահագորդող։ Խրիմեանի գրչին տակ անիկա կը վերածուի անվիրկիլի բառակոյտի մը։ Ու ցաւագին հակասութիւնը սա արդիւնքին։ Խրիմեան ժողովուրդի մարդ մըն է։ Ու նման բերանէ մը խօսքը առնուազն ծանր ապրումին զահաւորակը (Նար-Պէյլի մը թերեւ պիտի ներուէր խօսքի շնորհներ չարաշահիլ ու չապրումներ արժեւորել)։ Եւ սակայն Խաչէ Ճաւին մէջ կը պակսի այդ ժողովրդագական ողջամիտ իսկ տարողութիւնը։ Երբ այս ասղերը կը գրեմ, մաքիս կը ներկայանան գիշերները Պոլսոյ եկեղեցիներուն, ուր այդ թուականին (եօթանասնական), առնուազն հազարաւոր պանդուխտներ, ցերեկուան քրտինքը թերեւ գետ չպաղած իրենց ճակատէն, կը վազէին ժամ, կիսամութ լոյսին մէջ կը խոնարհէին իրենց գլուխները քարերուն, ու իրենց կենդանի խաչելութիւնը — բացէք պանդուխտը ու պիտի գտնէք արդարացումը — հանգուրժել կը սորվէին, իրենք իրենց, մեծ Խաչուողին սրտառուչ, վսեմ օրինակին գիմաց։ Խրիմեան որ եղերականին զգայարանքը ունեցող մէկն էր, եղերական այդ գրքոյկին մէջ ամէն էջի մեղանչած է իր պարտքին դէմ, ապրումի տեղ բառ տեղալով ժամերներուն գլխուն։ Դիտել կուտամ որ մարդկային հոգին խռովող ամենէն բարդ հարցերը — կեանքին առեղծուածը, ցաւը որ իր ժողովուրդին իբրեւ առօրեայ հաց մատուցուեցաւ անոր ջիղերուն, պարէնի, վայելքի փոխան, տառապանքը որ ցաւն է գրութեան վերածուած, համայնացած, մահը որուն գէմն են, քաղուելու ճակատագրով, հասակները մարդոց բոլոր որդիներուն, արքայութիւնը, դժոխքը — սեպհականութիւնն էին ոչ միայն Խրիմեանին, այլեւ զինքը մտիկ ընողներուն։ Խաչէ Ճաւը այդ հարցերուն վրայ հասարակ խօսքէն դուրս ոչինչ է ըսած։ Ոչ իսկ տաք իր խառնուածքին զուր՝ որպէսզի այդ ամայքը մտածումին մեղմանար զգացական տարրերով (*):

(*) Ունինք Մըմբեանի Ալէլուիա, Իննեակ Իմաստասիրականը, նոյն հեղինակէն՝ Ալէլուիա յԹուտաղէմը, գիրքեր որոնք տարբեր հոգեխառնութեան մը ծնունդը չեն։ Բոսել կ'ուզեմ՝ կուգան կրօնական եթէ ոչ տաքնապէ մը, գէթ զգայութենէ մը, այնքան տիրական մեր ժողո-

Նկատի չեմ ասներ ժամանակ և կորհուրդ իւր հատորիկը, թեկնդրուած՝ 1875ի յուզումնայորդ շրջանէն: Արեւելեան հարցը քաղաքակիրթ աշխարհին տիրական տալնապն էր այդ օրերուն ու ազդակ՝ սրպէսդի մեր մէջ ամէն գրիչ բռնող, լեզու չարժող

վարդին պատմութեան մէջ, թէ այդ դրամութիւնը անհրաժեշտ ազդակ մըն էր փոքր, քաղաքականապէս անկշիռ համայնքներու կենսունակութիւնը պայմանող, նոյն իրողութիւնը տեսնելն է տարբեր ակնոցով: Ամբողջ հայ գրականութիւնը երկու մեծ սեռերու մէջ կը հոլովի: Աստուծոյ մէկը սրբազան գրականութիւնն է, զլիսաւորապէս երգերու (մենք ասոնց անուն ենք տուած Շարական), ալօթքներու (մեր Տօնացոյցը մեր կեանքին բոլոր հանդիսաւոր առիթներուն համար խմբագրած է երբեմն շատ խորունկ, գեղեցիկ, երբեմն սովորական խօսքի հանդէսներ), մեկնութիւններու (ընդհանրապէս փոխադրութիւն, երբեմն ինքնագիր, խմբորդողի չհալ պատակը այս մարդին վրայ ստեղծում մը չէ անշուշտ անխառն, բայց կը վկայէ նոյն ախորժանքէն), դաւանաբանական քուղբերու ձևին տակ: Մխիթարեանները այս մթերքին աւելցուցին ժժ. դարու բարոյախօսական խօսքերուն հասարակութիւնը: Տէրոյնից յանդում մըն է: Մըմբան, արևմտահայ գրականութեան մէջ կրօնա-բարոյական առնունդ ծանօթ դրութեան մէջ կը հետապնդէ միսթիք իմաստալիքալիք (Ինքնակը) ու նկարագրել ուսման թիւմ դարձեալ կրօնական խորքի մը վրայ: Մարդիկ, 1895ին իսկ կը հիանան Ինքնակին միութիւններուն վրայ (Անուկը, հայլն) ու չեն կասկածիր որ բառերով մտածումին մէկ փոփոխակը ունին իրենց աչքերուն առջև երբ կը կարդան այդ Ալիլուիաները: Կայ տակաւին սրբազան գրականութեան հարց մը, արևմտահայ գրողներու թիւին մէջ խոշոր բաժինով մը ինքզինքը նկատաւման զնող: Ալիլան, իրիմեան, Սրուանձտեանց, Նար-Պէյ, Օրմանեան, Դուրեան, Բաբգէն կիւլէսէրեան, Դուշակեան, Դարեգին խաչատուրեան հիմնաւոր անուններ են, սքեմաւորներու կարգէն: Պատմութիւն, բանաստեղծութիւն, քարոզ — սրբազան պերճախօսութիւնը՝ իր գրական որակումով — մշակուած են այդ մարդոց կողմէ: Զիս չահագրդողող հոս սրբազան պերճախօսութիւնն է որմէ նմոյշ մըն է անշուշտ Խաչի Ճառը իր Հանգիստ Աշխարհամարտով: Մըմբանի Ալիլուիա յԱրուստղէմը գրահմուտի մը և նկարագրողի մը գումարը կը թելադրէ, որոշ միութիւնի մը վրայ: Տէրոյնիցի աշակերտը և կենսագիրը կը տարբերի Մխիթարեաններէն ինչպէս Արմաշակներէն գրական ու հոգեբանական հանգամանքներով: Զունի քարոզներու, քրիստոնէականներու ընթացք մը որպէսզի Խաչի Ճառին համար եղբեր փնտռէի անոնց մէջ: Իրիմեան կը կարծէ թէ կը մտածէ երբ չին ու Նոր կտակարաններէն, մեր ժամակարգութենէն իր ուղեղին կառչած խոհերը, պատկերները, յաճախ բառական հաւատարմութեամբ մը կը նկատէ առիթ տողեր թաւալի հանելու: Ունենանք մեր մտքին մէջ նմանութիւն յաջքը: Իրիմեան Սուրբ Գրքէն գրտէ Դարեանի աւագածողովին առջև Զօրաբարէլի վկայութիւնը: Ահա թէ ինչպէս պիտի ընթացք տայ այդ յուշին թեկադրանքներէն անդին ալ անցնող խօսքերու և հեղեղին:

«... Ո՛վ ճշմարտութիւն, ասաց Զօրաբարէլ. դու ամէն բանէն

մարդ մեր գլխուն դառնար դիւանագէտ: Աւելցուցէք Ազգային Սահմանադրութիւն անուանուած ոգեւորութեան նոր կերպարանքը: Հրաժարեալ պատրիարք մը՝ ու պոլսական շրջանակները, միջազգային ու թրքական շնչտ կնքութիւններով: Խրիմեան պիտի

զօրաւոր ես, բովանդակ երկիր քեզ կ'ապաւինի. երկինք և երկիր միանալով, համայն կ'օրհնեն ճշմարտութիւն, մարդկային ամէն գործեր քո առաջ են, թէ արդար ապիրատ. դու անխառն լոյս և արդարութիւն ես, անիրաւութիւնը բնաւ քեզ հետ մասնակցութիւն չունի»:

Քիչ մը անդին

«... Ո՛վ ճշմարտութիւն, դատաստանի համար եկիր այս աշխարհ, բայց աշխարհի դատաւորն զքեզ խաչել տուաւ. հզօր Արդարութիւն չօրորնդ քեզ և քո աթոռակիցն էր, նա թոյլ տուաւ որ դատապարտուիս. որպէսզի քո իրաւունքը գերեզմանէն ի լոյս բերելով՝ քո յաղթանակն առաւել ևս փառաւոր կացուցանէ աշխարհին առաջ»:

Քիչ մը աւելի անդին

«... Ո՛վ ճշմարտութիւն, քո աչք ամենատես է, քո լոյս արեւու լուսէն եօթնպատիկ պայծառ է. աշխարհիս խաւարագործ մարդիկ քո լոյս չեն սիրեր, միշտ մթան մէջ գործել կ'ուզեն և դու զամէն ի լոյս կը հանես. եթէ անիրաւ դատաւորները դուռը քո դէմ փակեն՝ հրապարակին մէջ կը բողոքես. կը ներշնչես յանկարծ մանուկ Դանիէլի ոգւոյն որ ի մահ դատապարտուած անմեղ Շուշանին փաստարան կանգնի և զանապարտ ոգին ազատէ հարածեր մատնիչներէն»:

Ու վերջացնելու համար, ութը երկար էջեր գրաւող այս զրմառնութեան որեւէ մէկ տեղէն

«... Ով անկեղծ և անպատրուակ ճշմարտութիւն, աշխարհիս կեղծաւորներ, դպրաց և փարիսեցւոց միացորդ ժանտապտուղ պաւակներ, որ առերեւոյթ արտաքուստ որպէս բռնալ գերեզման ցոյց կուտան, թէ իրենք ճշմարտութեան պաշտօնեայ են, ճշմարտութեանդ անուշով կը պարծին, ճշմարտութեանդ անուշով Եկեղեցւոյ վերայ կը տիրապետեն, իսկ կը կոչեն զիրենք և քո միամիտ զառները կը յափշտակեն. դու ճանչցար զիրենք և շօշափեցիր նոցա ոգին՝ տեսար որ ի ներքուստ լի էին յափշտակութեամբ և նենգութեամբ»:

«... Այլևս բաւ է: Լեւարտեմ քո յաղթական ճառը, ով յաւիտենական ճշմարտութիւն, ես որ Աւետարանիդ ճշմարտութեան մի հէք պաշտօնեան եմ՝ կը պաղատիմ քեզ, քո սիրով և լուսով զինուորէ հոգիս. ես մանուկ էի դեռ՝ ճշմարտութեանդ յաւաքայ. և արդ նոյն լուսով ճշմարտութեանդ կ'ապաւինիմ. և երբ ճշմարտութիւնդ ինձ օգնական կանչեմ. «Յոյց ինձ ճանապարհ յոր և գնացից, զի առ քեզ Տէր համբարձի զանձն իմ»: Յոյց ինձ նաև որ քո ճշմարտութեան ճանապարհն ընտրեմ և քո իրաւունքը յաւիտեան չմոռնամ»:

Ու պրծաւ գնաց, ինչպէս կ'ըսեն:

Այս մէջբերումները հարիւրապատկեցէք, այսպէս անկապակից, Ո. Գիրքէ վերանք, ու դուք ունիք Յաղարտութեան ճշմարտութիւնը:

Քարո՞ղ: Լսեր եմ ասկէ սեւերն ալ, աւա՞ղ, մեր Եկեղեցւոյ բեմերէն:

մտածէ Բաղախական մեծածոյութիւն մը, երբ ատկէ իր անմասնութիւնը աւելի քան պայծառ ապացուցուած էր պատրիարքութեան: Գրքոյկին մէջ կը պակսին ոչ միայն այդ քաղաքական մտածողութիւնը արտօնող ուժեր, այլ մանաւանդ հայ եկեղեցականի գործնական զգայարանքը, այն մեղի յատուկ գործօնութիւնը որ երկար դարեր մեր համայնքները կառավարեր է: Անշուշտ Վանի մէջ, մանաւանդ Տարօնի մէջ առաջնորդական պաշտօն մը մարդը չի ձգեր միամիտ ու անձնահաճ, ինչպէս Բերայի կամ Օրթագիւղի քարոզչութիւն մը: Խրիմեան իր հատորները գրելէ առաջ չէ մտահոգուած անոնց տարողութեամբը: «Խայտառանցիո շԱՅՐԵՆԱԽՈՍՆ է որ պիտի չմեռնի այդ մարդուն մէջ 1850էն վերջ: Այսինքն խօսքի մարդը պիտի վարէ անոր գրիչը ամէն ուղղութեամբ, շքեղ գրաբարով պոէմաներէն մինչև Թափառաց ժողով անունով ծանօթ անտարազելի պատմութիւն: Ժամանակ և Խորհուրդ Խըր ռըրիշ բան չէր կրնար ըլլալ: Բայց մինչ Խաչի ձաւը, Մարգարէի Արայոյնէան իրենցը ուղղակի բարոյական մտահոգութեանց են յայտարար, Ժամանակ և Խորհուրդ Խըր նախկին պատրիարքի մը իմաստութեան, փորձառական զգայարանքի մըն ալ կը յաւակնէր վկայութիւն բերել: Ու այդ անկիւնէն դիտուած, գրքոյկը չի գոհացներ ոչ մէկ կողմ: Խրիմեանին ուղեղովը մտածել իրենց պիտի չներեն Պոլսոյ ազգային չըջանականերու իմաստունները: Ժամանակ և Խորհուրդ Խըր քաղաքական ոչ մէկ տեսութիւն, ոչ իսկ չըջանի աժան լրագրողներուն ողջամիտ քարոզանքը: Ու այս փաստը մի նուագեցնէք իր տարողութեանէն: Եթէ Հռովմի պրոպականճայի ծիրանաւոր հայ եպիսկոպոսները, ազգային եկեղեցիի սպասման դառնալէ վերջ, մեղի չընրին արեւելքը ըմբռնելու ընդունակութիւն (Նար-Պէյ, Սրմանեան, Ասլըն) գէթ եղան զգաստ քաղաքական իմաստասիրութեանէն որ տարբեր բան մըն է անշուշտ քան պատրիարքական ասթուներ լեցնելը, կամ Սահմանադրութեամբ ծնած ժողովներու նախագահութիւնները: Մնաց որ սրբազան մարդէն երբ փոխադրէք ձեր գիտողութիւնը աշխարհիկ չըջանակին ուր բարձրագոյն ուսում, լայն փորձառութիւն, նոյնիսկ անձնական ծանր հրապոյր երբեմն կը պաշտպանեն մարդերը — յիշեցէք 1860ի ծանր աւազանին, եւրոպական կրթութեամբ ու պետական պաշտօններու մէջ որոշ հեղինակութեամբ —, մեր գտածը տարօրէն քիչ է, Բաղախական խելք մը խօսիլ արտօնուելու համար: Ժամանակ և Խորհուրդ Խըր նման է, երկունքին ինչպէս գործադրուումին մէջ, Խրիմեանի միւս գրական ձեռնարկներուն: Չի դար ոչ

ներսեան, այսինքն սեպհական փորձառութենէ, ոչ ալ դուրսէն, այսինքն քաղաքական զէպքերու մղումէն: Կուգայ, ինչպէս միւս հատորները, չեմ ըսեր քմայքէ, այլ թեթեւ փառասիրութենէ: Մարդիկ պարտաւոր են կանաչ պահել իրենց զաւինները, մանաւանդ երբ շատ մօտիկն են կրակին: Հայոց Հայրիկը բաւական ծանրաբեռն էր իր համբաւով, որպէսզի չմտածէր այդպէս ինքզինքը զանդուածին հետաքրքրութեանը բանալու, պարբերական խաղերով, — զիրք, բողոք, քարոզ, բողոքն ալ միջոց՝ զինքը հանելու առաջաւոր բլաններու: Ինքն է որ պիտի գտնէ կերպը, Սուլթան Համիտէն պատուանշանուած Վարժապետեանը հանրային գատառասանին մէջ կործանելու, գրեւով ահաւոր նախադասութիւններ. — «Ոչխարներուն ոսկորներէն մանեակ շինեցին եւ Հովիւին վիզէն կախեցին»: Կը հասկնաք մանեակը ու կը տատապիք Հովիւին հաշտոյն:

Ժամանակագրական կարգով հոս կ'իյնան Վաֆայէն եւ Հայֆայէն, որոնց չեմ գտնար նորէն: Բայց կը խտացնեմ անոնց թեկադիր ապրումները ժամանակ եւ Խաբահաբ Խաբով յայտնի իմացական բարեխառնութեան խորը: Ի վերջոյ, 1946ին մենք քաղաքական իմաստութեան մագիստրոսներ պարտաւորուած ենք պատուել, աս ու ան փաստաբանին, լրագրողին, եկեղեցականին վրայ, մանաւանդ կրկնել, օրինակելի ու կարգապահ, օտարնեւորու քաղաքականութեան կարգախօսները: 1870ին այդ իմաստութիւնը ոչ միայն գերազանց արժանիք մըն էր հետեւի գրեց որակելի կարգի մը, այլեւ պարտք մը: Դասականացած կերպարանքը սա մտայնութեան:

— Իւրովսա՞ն ծառայել ազգին:

Որիմեան կը ծառայէ՞ր իր սիրելի ժողովուրդին:

Այդ շրջաններուն կը զուգադիպի խմբագրումը Մաքէթ Բաբենդաբաճեցի, որ մնացած է ձեռագիր (1909ին, այսինքն երեսուն տարի վերջ, գրավաճառ մը տպագրելով զայն կը ծառայէ իր տունին): Ընթերցումը այդ վաւերագրին ինպտոս է սա Վանեցիին ընթացիկ տուրքերուն: Անշուշտ, էապէս քաղաքական — ընկերային — տնտեսական նկարագիրներ պարզող նման ձեռնարկ մը արդար պիտի ըլլար փորձուած տեսնել հանգամանաւոր անձերէ, այնքան տոտա՝ այդ շրջանին, մեծ մասը եւրոպա ըրած, առնուազն պետական պաշտօնեայ: Մերժած ըլլալու են սա մարդիկը այդ ձեռնարկը, ամենայն հաւանականութեամբ հարցին ազգային հանգամանքէն վախճալով: Որիմեան, իրեն սովորական անփութութեամբը, անվախութեամբը,

մանաւանդ անբաւարարութեամբը կը խմբագրէ վտանգաւոր թուղթը որ կը մնայ քուղիք: Քաղաքական, այսինքն ձեռնահաս մարդը այս թուղթին հոխն կը պահէ նոյն համեմատականութիւնը իրիմեանի և իր գործին միւս երեսներուն հետ, բայց քերթողականէն ուր արուեստագէտը աւելի է քան մարդը:

Կարճ պիտի ըլլամ Մաքսիմ Արշակունիէն նշեց տիտղոսուած հատորիկին հետ: Հոն ո՛չ մարդարիտ կայ, ո՛չ ալ սատափ: Բայց պիտի յիշեմ մատենագրական տարողութեամբ մանրավէպ մը որ կը տարածուի նաև Դրախտի (Լիպանի) հատորիկին վրայ: Այս վերջինը աղջկաներուն իբր օթիտի յարգի նիւթ մը յիշատակուած է Վանայ տարեգրութեանց մէջ: Առաջինը կը պատկերէ գործնական Վանեցիին որ իր եպիսկոպոս ձեռնագրուելուն առիթով (1868, Գէորգ Դ. մեծագործ կաթողիկոսէն) սխնդրականներուն պայմանագրական նուէրները կը վերածէ քուղիքի մարգարիտներու, նախապէս գրգռելով ասորիականները նուէր-մարգարիտներու տարածայնութեամբը:

Դրախտի Լիպանի գրական գործ մըն է և չէ, Հայրիկին միւս նման ներշնչումով հատորներուն ձևատապրովը: Անիկա, մեր երանելի պատմիչներուն նման, չի կրնար իր գործը չսկսիլ . . . արարչագործութենէն: Ահա արագ դասակարգութիւնը գըլուխներուն:

ա) — Դրախտի Լիպանի, ուր կը տրուի դասական պարտէզը մեր սկզբնական ծնողներուն:

բ) — Դրախտի Լիպանի, արտաքոյ գրախօսին: Դիմել Եղեղի Դիւրին:

գ) — Հայոց Նահապետական Տուն և Լիպանի, գիմել ազգային պատմութեան:

դ) — Մաքս և Արշակունիէն, այսինքն խօսքեր որոնց մէջ յիշուած երկու գիրքերը ունին որոշ բաժին և մեր ժողովուրդին բարոյական միջին ըմբռնողութիւնը: Մի փնտռէք ազգագրական հում նիւթ, բարքերէ սեւեռում, որոնք որոշ արժէք մը կարող էին հայթայթել, գէթ մեր ընկերային բարեշրջումը լուսաւորող:

ե) — Տուն և Լիպանի, մի սպասէք ձեր ժողովուրդի միջին կարգին պատկերը, ձեր գեղջուկին խրճիթը կամ հարուստին ապարանքները: Խրիմեան գիտուն մը չէ ու չի մտածեր հաստատ տարրերու օգտագործումին, այդ ՏՈՒՆՆ ՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔ երբ առիթ են աժան խրատներու:

շ) — Ահաւանութեան կա՛ (Լեւոնեկան Կեանքին Խառնարար Զեղծ-
հանգեւրը, այսինքն 1870ի մեր ընտանեկան կեանքին մէջ ուշա-
գրաւ խաթարումներու թեւադրանքը: Ուրիշ որեւէ գրող, նոյն
խոկ խմբագիր, պատահութեան մէջ էր բարքերու լայն պատկե-
րացումի մը, մեզի համար այսօր այնքան թանկ:

Ու այսպէս շարունակելով՝

է. Ը. Լ. գլուխներուն մէջ (Լեւոնեկան Եւրասիական Կեանքին
Ահաւան, Հարանք Եւ Խորհուրդ Առաջին, Կոչումն Հարանք Եւ Փետային)
անիկա իրարու կը խառնէ պատմութիւնը որ իրեն համար կը
նշանակէ Ս. Գիրքը, իր ժամանակի սովորութիւններէն փշրանք-
ներ, մասնաւորապէս հարսանեկան արարողութիւնները, պուտ
մը իրաւ իրողութիւն խղիւղու համար պատուէրներու հեղեղի
մը մէջ: Գիրքին ամենէն քիչ հինցած մասը հոս է անշուշտ,
քանի որ գէշ աղէկ բարքէ տարբերու կրնանք հանգիպիլ այդ
ընդարձակ բազմաբանութեանց մէջ:

Զիմ հետեւի գիրքին մնացեալ գլուխներուն. Ժախն մէջ
Մայր Եւ Դայեակ վերատուրութեամբ Խրիմեան քանի մը իրաւ ապ-
րումներ կը յաջողի փոխանցել մեզի: Ահա պատմակի մը այդ
գլուխէն:

«... Մի օր մանկամայր տիկին դայիկին սենեակ կը մտնէ
այն պահուն՝ երբ նա տղուն կաթ կուտար. և կը տեսնայ որ
դայիկին աչքերէն կաթ կաթ արտասուք կը հոսին մանկան երե-
սին վերայ: Կը հարցնէ տիկին, թէ ինչո՞ւ համար կուլաս և ի՞նչ
է պատճառ: Դայիկակը թէ և առաջին անգամ ծածկել կ'ուզէ սըր-
տին դաւը, բայց երբ կը ստիպէ տիկին, նա կը պարտաւորի
խոստովանիլ:

«Ինչպէ՞ս խօսիմ, Տիկին, և ի՞նչպէս բացատրեմ սրտիս
դառնութիւնը՝ կը պատասխանէ դայիկակը, անմայր մանկիկս յի-
շեցի և կուլամ. և միշտ կուլամ քեզմէ գաղտնի և առանձին. մի
գուցէ տեսնես և կարծես որ ցաւակիր մօր սիրտը կը դառնացնէ
կաթին քաղցրութիւնը. և կամ այս աղի արտասուաց կաթիլները,
որ կայլակելով աչքէս կը թափին մինչև ի կուրծքս, և մանուկը
կը ծծէ դայի կաթին հետը: Կ'աղաչեմ, մի զայրանար, տիկին,
դայիկին կեանքը թշուառ է. ամէն ժամանակ երբ կը յիշեմ
ու կը մտաբերեմ թէ իմ վարձակալ դայիկակը դաւկիս կաթ կու-
տա՞յ, թէ իւր զուկին համար իմ զաւակս կը գրկէ. վասնզի մի
քանի տարի առաջ մի սիրական զաւակս կաթնազուրկ մեռաւ
...» Կը յիշեմ նոյն դպրոցէն Հրանգի Իեշնաթ Թաղիէնը (Ծաղիկ,
1895, Ա. Զօպանեան) ու Զօհրապի Փաշալը: Մեր գրականութեան

մէջ իրաւ վարպետներ այդ նիւթէն անմոռանալի էջեր են ձգած մեզի :

Ու տակաւին ուրիշ վեց գլուխներ (ՃԲ. ԺԸ.) պիտի յատկացունին զաւակներու դատտիրարակութեան, պարտքերուն, յարարերութեան : Յուզիչ է Մահ Ծնողաց և Օրհնութեան (ԺԴ.) գլուխը : Գործնական՝ Ընդհանրական Կրակը (ՃԷ.), և այլն . . . :

Այս հատորը, որն է խղճամիտ լրագրողի գրչէն, մեզի պիտի ըլլար սեւեռած անփոխարինելի արժէքով սրբութիւններ, քանի որ ներկայ ընթանիք ոչ միայն թեւագրանք մը չի բերեր մեզի, այլև իր շատ արագ յեղաշրջումովը կորուստի մատնած է դարերու պահեստը :

Դրախօսք Ընդհանրական շարունակութիւնն է Սէրա + և Սահաւէլ (1879) հատորիկը : Գործին յղացումը, զարգացումը, գործադրումը կը հպատակին նոյն թէքնիքին և նոյն ձգտումներուն : Սէրա + և Բարի հայրն է որ իր Սահաւէլ զարգացած տղուն իր խրատները կ'աւանդէ տասներեք գլուխներու մէջ : Աւելորդ է զբաղիլ անոնց պարունակութեամբը : Այդ Սիրաքը մտացածին էակ մը չէ, անշուշտ : Բայց չէ նոյն ատեն իր ժամանակի միջին մարդը : Խրիմեան, որ քերթուածներով մտած է հայոց զրականութեան մէջ, կը մնայ եղակի գրական զգայաւոր անմասնուածութեամբ մը : Անոր համար գրելու գիտութիւն մը չունի գոյութիւն : Կ'ընդունիմ որ ունենայ իրաւունք 1870ի հոտտորեալ գրականութիւնը անգիտելու : Բայց կուտամ անունները Հրանդին, Թլկատինցիին, որոնք իրեն չափ կ'արհամարհէին այդ զբոսքունակ օրէնսդրութիւնները : Այսօր, ինչ որ մեզի եկած է վերջին երկու հեղինակներու գրիչէն, մեր բարքերուն շուրջ, անգին զանձ մըն է իմ գնահատման մէջ : Այս հրաշքին հեղինակը մեր իրապաշտութիւնն էր որ անկարելի դարձուցած է այդ բոլոր քարոզները : Խրիմեան ապրած է ծանր շրջաններ : Քիչեր անցած են իր փորձառութեան ընդարձակութիւնը, միշտ բարքերուն զաշտերէն : Ու իր գիրքերէն մեզի եկածը այնքան քիչ, ցաւ է ահա : Մատենադրութեան պատմութիւնը կը յիշէ անունը Սէրա + և Սահաւէլին ու կը յայտնէ իր ցաւը հոն չգտնելուն ինչ որ իր հիմնական մտահոգութիւնը կը կազմէ : Սէրա + և Սահաւէլի խրատները ամենէն սովորական խրատներն են, այնքան անտեղի հայոց Հայրիկին բերնէն :

Ե.

Գ Ի Խ Ղ Ա Գ Ի Ր Ը

Խրիմեանի գրական վաստակին սա դժուար արժեք ունի (Հրա-հրաները) ու մէկ մասին ալ (բարոյախօսականները) գրականութեան օտար անորոշութեան արդիւնք յայտարարումը լրջօրէն կը վտանգեն անոր տեղը արեւմտահայ գրականութեան մէջ: Ձեռք գառնար ետ իմ զիջումներուս չքմեղանքներ ճարեւու: Ուրիշ սերունդ մը թերեւս սրբազրէ իմ զիջումները, Զարթոնքի Անուանողը և Դեպի Իրապետները խումբը տեղաւորելով ազգային ընդհանուր պատմութեան մարզերուն վրայ, ծանրանալով այդ մարդոց գերէն, օգուտէն, գործօնական գեղանքէն և լոկով գրականէն: Խրիմեան այդպէս արժեք ունի կարաւանի մը թափօրապետը պիտի ըլլար քանի որ Պ. Դուրեանի ծնունդը կը կանխէ Հրա-հրան և Խրա-հրան:

Ապագայի նայող այդ տաղնապէն առաջ, ես կը ջանամ Խրիմեանը արժանի ընել Համալսարանին մէջ իր ներկայութեան: Ու այս ջանքը ինծի արտօնող գործը՝ Պապի և Թոմէի, զրուած երուստէմ, աքսորանքի վայրը, վտանգաւոր դարձած ժողովըրդական մեծ դէմքին: Հատորին գրութեան թուականին Խրիմեան մտած է, կրնանք ըսել, կեանքին ձմեռը, զիջումով մը՝ աշխատելով, հրա ալեւն մենք կը փաթթուինք մեր յիշատակներուն, ժամանակով, վիշտով, պատրանքներով, մանաւանդ մեր ներկային անսփոփ լքումով, իբր հակազդեցութիւն՝ այնքան քաղցրացած: Կ'արժեք ունի գանձնք, այդ փշրանքները, օր մը սակի ու ագամանդ, հիմա մոխիր մեր անձնականութեան ու որոնց վրայ մտածելու արարքով իսկ կ'ըլլանք ինքնաբերաբար գրագէտ: Բոլոր մեծ գրողներու ամենէն յուզիչ վկայութիւնները իրենց յուշերն են այդ պատմութեան շրջաններէն: Ոչ մէկ կարիք, ջանք՝ գրականութիւն ընելու: Մեր ետին է կախարդական պարտէզը, թանգարանը, զոր անմեռ լոյս մը կամ անվանելի մոռացութիւն մը կ'ընեն այնքան անուշ, սրտակեղէք: Մտքի առջև բերէք հսկայ ծերունին, իր ահաւոր փառքին մէջ պատմութեան, մուսակաւուր, «լյեալ աւուրբ», որ կամարակապ խուցի մը մէջ իր մօրուքը կը տրորէ, կը գզէ, զոգոջ մատներով, ու կ'օրոտած ատամներուն տակ աղալով անհուն իր կարողութիւնը, իր ժողովուրդին գլխուն հիւստած աղէտը գրեթէ տեսնելով,

զոր իբր մարգարէ, դաւառացի, հեռունիւրէն «հոտ առնող» կը հասկնայ շատ աւելի իրաւ ու խոր քան Պոլսոյ ազգային երեսփոխանները, սաղապաճեմ արքեպիսկոպոսները, պատրիարքները. Դրան սպասարկու թէև հայրենասէր բայց խոհեմազարդ աւագորհարը:

Միւս կողմէն, 1890ին մեր գրականութեան մէջ տիրական տազնապ է հռչակից հարցը, որ բռնադրաման նոր իր կերպարանքին վրայ կ'ընդունի ուրիշ, այլապէս վտանգաւոր կնիքը, թուրք մտածողութեան ծնունդ: Զարդերը 1878էն առկին կը թուէին անժամանակ: Եւր այդ կնիքը ամայացումն էր հայ հոլերուն իրենց սեպհական, Փարպեցին պիտի գրէր՝ բնակ տէրիւն: Գերման ժո-բոլիքը՝ երեք քառորդ դար առաջ՝ թրքական այս քաղաքականութիւնը բախեցաւ ազգային ծանր դատակցութեան մը: Իրապաշտները տաւալին մարդկային կողմը կը շահագործեն կարելի ճարտարութեամբ, լուրջ գերակատարէն, թուրքէն, բայց լայնօրէն կը զբաղին զոհէն որ Պոլսոյ մէջ, պանդուխտի կերպարանքով կը խոսովէ խղճատանքները, սիրտերը: Հրանդ փողահարն է վտանգին: Արուանծտեանց, Արփիարեան, բոլոր քրոնիկադիրները իրարու հետ կը մրցին հայ մարդը դարձնելու հայ հոգեւուն, ու մեր գրականութիւնը, այն օրերուն այնքան ժողովուրդ ու ժողովրդական, իր պաշարը կը վարէ երբեք չթուլցող խանդով: Հիմա, մենք ականատես ենք նման հոգեբանութեան մը: Ամբողջ սփիւռքը կ'ապրի ներգաղթը այն կիրքով, տազնապով որոնք իրական էին 1890ի մարդոց: Այժմու Հայաստանը կէս դար առաջ ալ Հայաստանն էր, պանդուխտները հաւաքելու կանչուած: Ազգին ամբողջ իմացական ընտրանին կը սպասարկէր 1890ին, այդ վերադարձի քաղաքականութեան: Հապապիւրը մէկէ աւելի հեղինակներու հետ դրած է այս տազնապին վերլուծումը: Անկէ մենք ունինք շքեղ ալ յաջողուած քներ:

Պառնէ և թռնէ հաւանական տուրքն է Որմեանի, այդ հոգեխառնութեան ընծայուած: Կը գրեմ հաւանակամ, տեղեակ ըլլալով անորբարելի վանեցիկն անորբարելի հաստութեան՝ ընդդէմ ամէն կազմակերպեալ ճիւղի, մանաւանդ քաղքենի խոլովակով բաշխուած: Հոս ալ պարտաւոր էք տեսարան կանչել անոր գործելու եղանակը, բնագոյական, անհակաճիւղ, անմտած: Հոս ալ, տասը տասնհինգ տարի առաջուան ախորժակները որոնք գինքը մղեր էին իր ժողովուրդին խօսելու մեծ իր քարոզները: Բայց կայ արտաքնապէս աննշան, ներքնապէս խորունկ միւս իրողութիւնը: Բարոյախօս Որմեանը իր ժողովուրդը

կը ճանչնայ ա) — ձողեկն, հայրենիքն, բ) — սփիւռքն որ քաղաքներն են, աւելի ճիշդ Բաղաբը, Պոլիսը: Բարոյախօս խրիմեանը այդ խառնակ զանգուածին երբ կ'ուզէր իր խրատները, մշտական պայքարի մէջ էր սա երկուութեան: Դրաւի Ընդհանր Այգեւստա՞ն էր թէ Բերա: Սիրաքին դասերը Վանայ արտերո՞ւն թէ Պոլսոյ արուարձաններուն վրայ կը խօսուէին: Ընթերցողը դիւրաւ կրնայ ստուգել:

Պապէի և Թառնիկը կը զատուի այս ընդհանրաժայերէն, ըլլալու համար հայոց հայրենիքն տիրական խորհրդանիստ աշխարհը: Հոն խօսող ձայնը լուռ, անուշ, կախարդական մեղեդին է հայ հողերուն: Հոն տիրական պատգամ է ԱՅՊԻ ՀՈՂԵՐՈՒՆ ՏԷՐԸ ՄԵԱԼՈՒՊԻ դարաւոր պարտականութիւնը: Կրօնք, կեղեցի, բարոյական ըմբռնողութիւն, ընտանիք, ամէն բան կնիքին տակն է այդ սրբազան պարտականութեան: Հողը ամէն բան է հայ գեղացիին: Երբ անիկա, հողը, ողջ է, ամէն բան ողջ է, ամէն վտանգ խուսելի, ամէն կորուստ դարմանելի: Խրիմեան այս մուսլէ, խորունկ հաւատքը պայծառ միսթիֆով մը կը թելադրէ, երբ տարօրինակ թուող բայց այնքան իրաւ, հեռահաս նմանութիւն մը կը գործածէ Թուռնիկը պատրաստելով Շուեանին (կինը) կորուստին, քանի որ ասոր տեղը Աննա մը կրնայ լեցնել թողնիկին կուշտին: Բայց հողը: Որ մեռնի, ճար չկայ: Ահա Պապէի և Թառնիկի հատորին անխորտակելի, անվերածելի յատակը: Այս հիմնական իր եզրին, կերպարանքին վերածուած հատորը բոլոր յարմարութիւնները կը միաւորէր հայ գրականութեան գոհարներէն մէկը ըլլալու, քանի որ դարաւոր գերութեան ամենէն ազատ, աչքին միշտ փռուած խորհրդանիշը, հողը մեր ժողովուրդի հոգեւորին ամրագոյն սրբութիւնն էր: Բայց, տեղն է կրկնելու:

— Ե՞րբ այս ժողովուրդը եղեր է բախտաւոր, որպէսզի անոր գրականութիւնն ալ մնար հազարդ մեծ գիրք մը ստեղծելու բախտին:

Առանց տարակոյտի, Մկրտիչ խրիմեան մէկն էր քիչ մեր այն գրողներէն, որոնց արուած է պատեհութիւնը վերը պարզուած վիճակներուն վրայ խօսելու, թուղթէն դուրս, վեր, ուրիշ ճամբով մը, ճամբովը աչքերուն, մորթին, սիրտին, զգայարանքներուն: Սրտառուէ է անշուշտ Ախաւանը (Ալիշան), բայց պատուական պէնքսիփէնը Սիրաքի զգացումներով կը մթազնէ հողին հարազատ, անփոխարինելի, tellurique համերը: Խրիմեան իր Աննալի գեղը երբ դասարան կ'ընտրէ իր դասերուն, այդ

գեղը կը ճանչնայ իր բոլոր մասերովը, քանի որ մինչև երեսունն այդ գիւղերուն վրայ սահեր են իր զգայարանքները: Բսել կ'ուզեմ՝ ապագայ մեծ գործիչը դաշտի լամուկ մըն է, գեղջուկ կեանքին բոլոր իրադարձութիւններուն ծանօթ՝ անվրէպ եղանակները զգայարանական հաղորդումին: Եօթանասունի դոներուն մեր հոգին կը նստի մեր անդրանիկ պատանութեան, ու երկրորդ մանկութեան անկորուստ հիմունքներուն: Երեսուղէմ, Պապէի և Թոռնիկը, թուղթին իյնալէ առաջ իր հեղինակին հոգին էր, առանց տարակոյսի, քանի որ հոգեբանութիւնէն զխոնք թէ յիշատակներու կենդանութեան օրէնքը ժամանակին հետ խոտոր կը համեմատի, հեռաւորութեան մէջ մնալու համար ամենէն քիչ մաշածը: Մնաց որ Մկրտիչ Խրիմեան զործեր էր այդ ժողովուրդին մէջ, միշտ այդ հողերուն վրայ, Պոլսէն հոն դառնալով մէկէ աւելի անգամներ իբր աստղնորդ Վանի, Տարօնի: Այս մանրամասնութիւնը ամուր պահեցէք ձեր մտքին մէջ: Պուլիս, պատրիարքութիւնէն առաջ (Մարգարէի Արտայոնէան երկէն) ու վերջ (Բարոյախօսականներ և Գոյժերը) Խրիմեան այդ երկերը ընդ աղօտ կը շահագործէ, վասնզի իր նիւթը չապրիւր հողով ու հողէն: Պապէի և Թոռնիկը հողին պատմութիւնն է, կեանքը, այսպէս ըսելու համար: Իր հասունութեան շրջաններուն, այս անգամ իբր վարիչ, աստղնորդ, սփռիչ, դարերէ ի վեր տառապանքէն աչք չբացած զանգուածներուն, Խրիմեան իր գիրքերը պիտի պատշաճեցնէ մարդոց բարեմիտան, հետապնդելով առողջ, զիտական, բարոյական սկզբունքներուն սերմանումը այդ ընկերութեան նախաւոր խաւերուն մէջ: Յետոյ, 1870էն Խրիմեան կ'ընդգլգայ աղէտը, զոր թուրքերը պիտի մագիտարօտարար մաքրամաքուր կերպարանքովը յանձնէին պատմութեան էջերուն, 1915ին: Այս խուլ կասկածանքը միայն պիտի ըլլար բաւական որպէսզի Պապէի և Թոռնիկը տարբերէր կանխող հատորներէն որոնք գործնական որքան գրական փառասիրանք ներելի էր որ հետապնդէին: Պապէի և Թոռնիկը ահագանզն է, հայ հայրենիքին վերջնական ջնջումին, անոր վրայ ապրող հայ ժողովուրդին աս ու ան կերպ շիջումովը իրագործելի: Հասկնալի՞ որպէսզի հատորը ունենայ խորունկ որքան հաստատուն յատակ: Իրիք մը քիչ անգամ այսքան իրաւ կը հասնի իր ժամանակին, կ'ըլլայ վկայութիւն: Կրնայ ըլլալ դէշ գրուած, փոյթ չէ: Բայց տակէ առաջ՝ իր պատմած փաստն է էականը:

Հիմա, հարցը կը փոխադրեմ նիւթէն դուրս, զործադրումին: Յաջողած է Խրիմեան մնալ առնուազն զրազէտի այն պար-

կեչտ միջինին վրայ որ հաստատելի է, օրինակ, Պանդուխտի կեանքէն յորջորջուած քրոնիկներուն մէջ, Գէշ գրուած, այսինքն անբաւարար մշակուած գիրք մըն է Կարփի Ժամացը: Գէշ կառուցուած չէնք մըն է Ափրայի Աղջիկը: Փորձեցէք սակայն պահ մը ենթադրել պակասած արեւմտահայ գրականութենէն: 2050 թուականին այն իմաստունը որ պիտի ուսումնասիրէր շիջած այդ գրականութիւնը, տպահովաբար անյիշատակ անցած պիտի ըլլար Յոլի, Հայկաճ Եսայի, Գրեգոր Գրիգոր, Աւարիկ Տերեւ, Արտիմ, Հայկաճ, Մայրա, Թորոս Լեւոնի անուններով մեր օրերուն մեծահոգակ գործերուն առջեւ, կենալու համար երկար, խնամոտ, երախտազին ուրիշ խումբ մը գիրքերու առջեւ որոնք Հրանդին, Թիկատինցիին, Համաստեղին անունները կը կրեն: Պապիկ Լ Թորոսիկը, այդ գիրքերու շարքին:

Սէրա Լ Սահակը, իր փառքէն երեք քառորդ դար վերջը ամբողջական շիջում մըն է: Երբ փնտռէք ազգակը այդ շիջումին, պիտի զգաք որ գիրքը մահացու իր մեղքերը ունէր ի ծննդեանէ: Ընդունելով անխուսափելի օրէնքը որ ազօտանքն է ժամանակին մէջ, մեր գիրքերէն, ամենէն առաջ իրենց ծանր, այսինքն Ոճայի անաքինութիւններուն, մենք պիտի աշխատինք փոխարինումներ երեւան հանել, միշտ մեր գիրքերէն, ուրիշ գետիներու վրայ: Հարցուցէք հիմա դուք ձեզի թէ Սէրա Լ Սահակին մէջ կա՞յ բաւարար չափով հայ մարդը, այսինքն հայ ընտանիքին պատկերը, 1870ական թուականներուն: Առանց մեծ կղերիկոս մը ըլլալու, դուք պիտի գտնէք որ այդ խրատները հասարակ խօսքեր են ու այսքան: Պապիկ Լ Թորոսիկը, հակառակ անոր որ փրթած է Խրիմեանի հոգեյատակէն, որոշ չափով կը կրկնէ Սէրա Լ Սահակը, քիչիկ մըն ալ Դեմիտրի Լեւոնիկը: Չուր տեղը չէ որ մարդիկ ծնին պիտի զանազան կնիքներու տակ: Յետոյ յատկանշական ուրիշ գիտողութիւն մը: Խրիմեանի բոլոր գործերը պարագայական ծնունդով, տաք հացի պէս լափուած են հասարակութենէն — ինչ որ կը նշանակէ թէ անոնք կ'ուղղուէին անմիջական շրջանակի մը: Ինչ գժրախառնութիւն որ այդ շրջանակը չըլլար կազմուած գրական հասարակութենէ մը ու գար անկնիք մարդերէ: Պապիկ Լ Թորոսիկը գրելու ատեն, ըսի թէ Խրիմեան ինչ ունէր իր մտքին ետին, վախ, կասկած: Բայց երբեք այն անըմբռնելի իրականութիւնը որ Վասպուրականն էր 1916ին:

Այս նախապատրաստութիւնը՝ որպէսզի Խրիմեանի գլուխ գործոցը որոշ չափով ըլլայ կարող ինքզինքը արդարացնելու:

Անիկա չէ գրուած Մարգարէի Արդարութեան Երկնային կամ Խաչի Ղառին հիմնական ալլուրութեամբը։ Ու այսքան։ Աքսորականը բնական էր որ դառնար ետ իր յիշատակներուն որոնք տարիներու սանդուղի մը ինչպէս կը բարձրանային ետ գէպի գազաթը որ հոս հոմանիչ է մանկութեան։ Այդ սանդուղիին մերձաւոր աստիճանները անոր Պոլիսը, Վանը, Տարօնը, որոնք այս մշտաշարժ, երբեք գոհ մարդուն ներսը վրիպանքներ իրրե կը պառկին։ Ո՞ւր, իր կեանքին ո՞ր շրջանին, այդ աքսորականը պիտի գտնէր կարելի անուշութիւնը, խաղաղութիւնը, պայծառութիւնը։ Դուք ամէնքդ որ կը կարգաք սատողերը, կրկնեցէք հարցումը ձեր հաշուոյն։ Պատասխանը չի կրնար գտլ ձեր մօտիկ անցեալէն, ձեր սիրային, գրական, տնտեսական, վարկային յաղթանակներէն, քանի որ ասոնք կը փոխուին արտում մոխրի, կեանքին հեղուամովը իրենց բջիջներուն վրայ։ Ու այդ անուշութիւնը և այլն ստիպուած էք գտնել ձեր պատմութեան, երկրորդ մանկութեան։ Խորմեան ալ ձեզի պէս արարած մըն էր։

Չեմ ըսեր թէ ինչ էր գործը այդ մարդուն, այդ շրջանէն։ Մարսէլ Բրուսթ ունէր չքեղ քաղաքակրթութիւն մը հանելիք այդ յետ-դարձէն։ Խորմեան՝ իր Վասպուրականը որ մարդ, այսինքն պատմութիւն, կեանք ըլլալուն չափովը հոգ է ու աշխատանք։ Դիւղ է ու վարուցան։ Ահա թէ ինչո՞ւ այնքան քիչ են այդ գիրքին մէջ քաղաքէն իր յուշերը։ Միւս կողմէն կայ իր զգուանքը այդ քաղաքէն, իր ներսը խարխիս կապած, եթէ կը ներէք նման բացատրութիւն մը։

Պապէի և Թառնիի հատորը, տպուած 1894ին Էջմիածին, 24 գլուխներէ բաղկացած է։ Կուտամ վերնագիրները, ենթագրերով որ անոնք կարող են գիրքին աշխարհը թելադրել։

Դիրքը կարծես ընդհանրական մըն է, բացուող՝

Առ Շինական Ժողովարդս Հայոց

ուր Երուսաղէմի աքսորականը կ'ընէ սա շատ յատկանշական նկատողութիւնները

... «Երջանիկ ես և թշուառ կ'ապրիս, բաղամհարուստ դանձի տէր ես և գրպանդ մի փող չկայ, երկրիս մեծ կալուածատէրն ես, բայց միշտ հացի կարօտ ու պարտապան՝ երկրի ընդհանուր քաղաքացի ժողովուրդին ամէն կենսական բարիքներ դու կը մատակարարես, թագաւորէն սկսեալ մինչև յետին քաղաքացւոց սեղանին հաց կուտաս, իւղ կուտաս, միս կուտաս, հագուստներու նիւթ կը մշակես, բուրդ կուտաս, բամբակ կուտաս, քթան կուտաս, շերամ կուտաս ... Բայց ի՞նչ է պատ-

ճառ, զիտե՞ս արդեօք, որ դու քո թուած այնչափ բարիքներէն միշտ զրկուած կը մնաս, դու կարդա՞ Պապէի և Թառնիկի, քաջ կ'իմանաս թէ դորա միակ պատճառ տղիտութիւնն է, զոհհկութիւն, կարգաւ, գրեւ, հաշուել, տնտեսել չգիտնալն է . . . » :

Պէտք կա՞յ ըսելու որ Խրիմեան իր գրքին յօրինման սա զրգապատճառը չէ յերկերած : Ու հետեւա՛նքը, ինքնաբերաբար, քանի որ անոր հեղինակը յուշեր պատմող զրազէտ մը ըլլալէ առաջ, տնտեսադէտ մըն է որ ծրագրած է բարեօքուսը իր ժողովուրդին, անոր ապրուստի պայմաններուն : Աւստասաւոր պատկարգի զրկանքները, զիւղերու ամայացումը ի շահ քաղաքներուն, գաղղաքներուն, պրովինսիաներուն : Պարզ թուող սա բառերուն ետին դուք կը գտա՞ք համատարած տագնապը ԺԹ . դարու երկրորդ կէտը յատկանշող գաղափարաբանութեանց : Խրիմեան առանց գիտնալու կը բանայ դուռը քսաներորդ դարու հզօրագոյն տագնապներէն մէկ քանիին : Վասպուրականի մօտիկ հայ հողերուն վրայ այսօր տղիտութիւնը հալածուած է ու գիւղացիին կարագն ու մեղրը ուրիշներունը ըլլալէ առաջ, անոր պալիկներունը կը մնան : Խրիմեան տաքսուրը չէ նախատեսած, ոչ ալ համայնավար տնտեսութեան արդի բարիքները : Բայց տեսած է մեծ : Ու ասիկա՝ հողին, գիւղին գերը՝ իր ժողովուրդի ու հանգիստըն աւարող մարդկութեան ճակատագրին վրայ : Քաղաքը կործանուած է : Այդ կործանումը զիմաւորելու, չէզոքացնելու ամենէն գործնական եղանակը քաղաքը գիւղացնելը պիտի ըլլար : Դեռ չենք հասած այդ աստիճանին : Բայց ուշ չէ օրը երբ կեանքը պիտի ըլլայ մեծ գործատուն, ժամանցի վայր, բայց երբեք՝ տարեկավայր : Հողը պիտի գարմանէ հողին ու մարմնին մաշումները ու մարդու օրուան երկու երրորդը պիտի անցնի գաշտի երեսին ուր քաղաքին հիմնական միջոցները պիտի ըլլան ընտելացած :

Խրիմեան նախատեսած է կեանքը, գիւղերու մէջ, իրր ազդակ մեր ժողովուրդին մշտագոյնութեան : Ու չէ սխալած :

Պապէի և Թառնիկի հատորը ո՛չ վէպ է, ո՛չ ալ բարոյախօսութիւն : Ո՛չ ստեղծում, ո՛չ ալ պատմութիւն : Այս ճշգոյնները՝ որպէսզի մեր անկէ պահանջելիքը ըլլայ արդար : Ի վերջոյ, բան մը կայ յստակ, Խրիմեանի ամէն մէկ գործին համար փորձելի : — Ասիկա առանց առաջադրութիւնն է, կարիքին նշումը :

Դիրքին առաջին գլուխը կը ներկայացնէ զլիաւոր դերակատարները : Ատոնցմէ առաջինը, Պապիկ, սրտառու է իր

ահաւոր իրականութեամբը, այդ 1870ի շրջանէն, երբ մեր երիտասարդները կը ձգէին գեղերը, իրենց քանի մը ամսուան հարսը յղի, ու կը մեկնէին Պոլիս, հոն դրամ վաստակելու և իրենց ընտանիքին հասցնելու որբազան առաջագրութեամբ, միշտ հերքուած կեանքէն: Այնքան քիչ էին աւերակ դառնալէ վերջ ետ եկողները այդ մարդոցմէն: Պապիկին տղան, Թորոսը, մէկն է անոնցմէ որ թաղուած է Պոլիս: Թոռնիկը մանչն է այդ հօրը: Պապիկը պիտի խնամէ, դաստիարակէ այդ թուը, որ դարձած է հատորին երկրորդ անձնաւորութիւնը: Այս անկարեւոր թուումին ընդարձակ են սակայն թեւադրանքները: Գիրքը ուրիշն Հրանդին, Թլկատիւնցիին, մեր Իրապաշտներուն ծանրագոյն տաղնապին — գաղթականութեան — հաղորդ արբութիւն մըն է այս իսկ մուտքով ու խորապէս ցեղային տարողութեամբ: Կուտամ խօսքը Խրիմեանին. «... Ես միայն մի անդրանիկ զաւակ ունեցայ, Թորոս անուն, որ շատ անեման, կտրիճ, աշխատասէր մի զաւակ էր: Մեր տան գործեր բոլոր նա կը դարձունէր: Ժամանակին ամուսնացուցի զինքն, աւա՛ղ, երկու տարի միայն մնաց իւր սիրական նորհարսին մօտ. թողուց զնաց Ըստամպօլ: Նորագնալէն յետոյ դու ծնար. ես թուղթ գրեցի հօրդ թէ քեզ մի որդի ծնաւ, մկրտեցին, անուն Ռուբէն դրի. Թորոս, քո հայր չտեսաւ քո ծնունդ, քո խանձարուր և չհամբուրեց քո մանկութեան երեսներ: Երբ երկու երեք տարեկան եղար, լեղուղ բացուեցաւ. միայն մայրիկդ և պապիկ կը կանչէիր. հայրիկդ չկար որ տեսնայիր ու ճանչնայիր: Որչա՞փ դառն բան է այս, երբ մայրեր առտ կը ծնեն, հայրեր Ըստամպօլէն կ'իմանան»:

Իր ահաւոր պարզութեան մէջ, այս քանի մը տողը մի կարծէք թէ կը թարգմանէ քանի մը բացառիկ ճակատագիրներ: Ո՛չ, անոր ծածկած տռաման կը տարածուի հարիւրներու, հազարներու, բիւրերու վրայ: Աւելին: Ամբողջ սերունդի մը աւանդէն ծանր մէկ տագնապը կը զգանք հոն: Հարկ չեմ տեսներ հոս կրկին թարմացնելու պանդուխտի հաւրցը: Արեւմտահայ գրականութեան ամենէն մարդկային, իրաւ բաժինը հոն է որ պիտի հաստատէ ապագայ պատմիչը հայ գրականութեան:

Զեմ հետեւի Պապիկի յատկանշել ձգտող հանգամանքներուն: Խրիմեան զայն կ'ենթադրէ քանի մը անգամ Պոլիս պանդըխտած ու դարձած, յայտնապէս ինքնակենսագրական տարրերու շահագործում մը թերեւս վառասիրեւով: Բայց յուզիչ է այդ պապիկը երբ վերջին անգամ, իր կեանքի ծաղիկին խորեակով քառամեկէն ետք, «պիտի երթայ ուխտ Արճախու Ս. Աստուածա-

ծինին, պիտի բանայ գլուխը, դայ ծունկի սեղանին առաջ, պիտի աղօթէ ու պիտի լայ: Ու Քրիստոսի սեղանին խաչին վրայ պիտի ընէ երգում՝ ա՛յ չհեռանալ իր գեղէնը: Ահա քանի մը տող: Բայց դուք ունիք ամբողջ դասակարգ մը, այսօր հետա- խազաղ ջնջուած, որմէ արագ այդ նշմարները թող ներուի ինծի արժեւորել չափազանց թանկ: Ինչ փոյթ որ նման պատառիկներ ըլլան ցանցաւ: Մարդկային է լաւին ու վատին սա առընթերա- գրութիւնը: Մաճկալ է ու կարգալ գիտցող, այդ Պապիկը, ան- շուշտ դժուար ընդունելի հանգամանքով մը: Բայց իրիմեանի հետ քննադատը պարտաւոր է հրաժարիլ իր ամենէն սիրական օրէնքներէն ու ընդունիլ իրեն մատուցուածին մէջ լաւը վատին հետ: Այս գիրքը չէ յօրինուած ոչ մէկ գրական յաւակնութեամբ: Ու ասիկա պարտաւոր ենք երբեք մտքէ չհեռացնել: Այս պար- տադրանքը չունէր գոյութիւն իրիմեանի վաստակներէն ո՛չ մէ- կուն համար, բանաստեղծականներէն:

«Խեղացի և ուշիմ թողնիկ, այժմ պիտի սկսէ Պապիկ իւր դասերն. ոչ վարժատուն պէտք է, ոչ գրասեղան, ոչ թուղթ, ոչ գրիչ, ոչ մեկան, դու տես թէ ո՞ւր պիտի խօսեմ դասերս: Տան մէջ, ախոսին մէջ, դաշտին մէջ, լեռներու վերայ, աղ- բիւրներու գլուխ, գութանին ժամանակ թէ՛ մաճ կը բռնեմ, թէ՛ դասերս կը խօսիմ: Դու լծան վրայէն ականջ անելով դասերուս լսէ, և ձէնովդ լծկաններ խրախուսէ: Բացուած ակօսներուն պէս ես էլ քո միտք պիտի հերկեմ ու բանամ: Սերմնացանի ժամա- նակ վա՛շ. ի՞նչ սիրուն է. մի կողմէն ցօրենի հատիկներ և միւս կողմէն դասերս մտքիդ մէջ պիտի ցանեմ: Հունձքի ժամանակ երբ սարակներ դէպի հովի տակ նստած մանգաղներ կը սրեն, ես էլ կը նստեմ քո դաս կը խօսեմ և կը սրեմ քո գուլ միտք: Կալատեղն ալ ի՞նչ յարմար դասաբան է. երբ դու կամնասային վերայ կը կենաս, ես քառէշտ ձեռքս կը շրջեմ կալին բոլոր, մի կողմէն օրան կը դարձնեմ և օրանիս հետ դասերս կը խառ- նեմ և կասելով ցօրեն յարդէն կը ջոկեմ, դու լից ու պա՛շ դայն մտքիդ շտեմարանին մէջ»:

Ահա այս մարդուն զարմանալի թարմութիւնը եօթանա- տունին: Զարմանալի բնականութիւնը՝ Հրա-Յրայններուն խնամուած տաղաչափութեան և բարոյախօսական հատորներուն հասարակ տեղիքին ընդդէմ: Ամէն անգամ որ ժուժկալ ու արագ տողե- րու վրայ իրիմեան արտաքին աշխարհի պահեր պիտի խառնէ գեղջուկ կեանքի պատկերներուն, պիտի գտնէ բնական յուզում, հաղորդականութիւն, բանաստեղծութիւն: Այդ պատկերներուն

իրաւութիւնը գեղջուկ կեանքին ամենէն սրտառուչ աւարտէն : Այդ բնութեան ամենէն անուշ պահերը, Վասպուրականի չքնադ սինաբիոյով մատուցուած մեր վայելումին : Ահա Պապէի և Թառնիկին երկու հիմնական արժանիքները : Որոնք գիրքին մարմինն ի վեր պիտի միջամտեն առօրեան, հասարակը, անբանաստեղծականը հակակշռելու :

Դժուար է հետեւիլ Խրիմեանի խորհրդածութիւններուն, երբ ասոնք նիւթ ունին ընկերային, բաղադրական, տնտեսական հարցեր : Գիրքին Ա. Բ. Գ. գլուխները (Յիշիք, Նիշիք Բնակչութիւնը, Հողագործութիւն և Խաւ (Արդիւն)) յատկացուած են հանրածանօթ հարցերու, որոնց վերլուծումը մեզ կը ձգէ հիմնովին անտրամագիւր : Հոս ու հոն անձնական ապրումին նպաստը հազիւ կը յաջողի պզտիկ շահեկանութիւն մը, նուազ զոյն մը խաղցընել ընդարձակ հեղեղին վրայ հասարակ տեղիքին : Նոյնն է ճակատագիրը Դ. գլուխին ուր Փոխանակութիւն Գեղացւոյ և Բազմապատկան Նոյնահապետական իմաստասիրութիւնը լրջօրէն կը բացատրուի : Այդպէս չէ կերպարանքը Ե. գլուխին, Վիճակ Սէր Արդի Հողագործութիւն : Առնուազն պատմական տարողութեամբ էջեր կը կազմեն այդ գլուխը : Խրիմեան գիտուն մը չէր որպէսզի այդ հողագործութեան վրայ վերջնական, սպառիչ տեղեկութիւններ ըլլար ձգած մեզի : Բայց մեր գիացածը այնքան քիչ ու գէշ է այդ ամենէն որ տրուածն իսկ կը յօժարինք թանկ արժեւորել : Կուգան ու կ'անցնին մեր առջևէն գործիքները, սայլը, գոմէշները : Վանայ նշանաւոր սայլը : Ագամայ գութանը, որուն մեծղիութիւնը, անգործականութիւնը կը բաղդատուն հերոսական արօրի հետ, զոյգ մը գոմէշով գութանի չորս զոյգին չափ հող դարձնող : Ուսթա Դաւիթը, որ այդ հերոսական արօրները կը նմանահանէ : Դարբին Ալեքսանը, որ երկաթեայ մասերը կը պատրաստէ, հերոսականին «յար և նման, բաւական է որ կաշապար ցոյց տաս» : Յետոյ կուգան սողմնային յղացքները ընկերութիւններու որոնք հողագործական ատարկաներ շինէին : Բարմանքի և գետնախնձորին ոգիականը քով քովի հայ գիւղին ամենէն նկարագրի տնտարաններէն մէկուն հետ ուր գոմէշին հովուերգական կոխը ու անոր բնական պատմութիւնը (histoire naturelle) մեզի կը մատուցուն շատ համեղ պատմումի մը մէջէն : Ու պատկառելի, ակադեմական եղբ, «որ ոչ լուսնաւ կ'ուզէ և ոչ օծել, բաւական է միայն քերոցով իր կոնակ քերել ու մաքուր պահել» : Յետոյ Պիւքոնի քերթուածային կենդանին,

ձին: «Կուրծքը կրկնապատիկ ուժ ունի քան եղան վիզը»: Արագութիւնը:

Ձ. գլուխը նուիրուած է վարուցանի եւ մշակական այլ աշխատանքներու: Գրական գործի մը մէջ, այսօր, այս ամէնը մեզ կը տպաւորեն ծանր ժխտականութեամբ մը: Բայց պարտաւոր ենք հեղինակին առաջադրութիւնը չմոռնալ երբեք: Անիկա Վիրգիլիոսի հետ մրցում մը չունի այլեւ ինչպէս՝ ունեցեր էր այդ փառասիրութիւնը Վենետիկցի տաղաչափ արքաներու հետ Հրա-էրազմոս օրերուն: Խրիմեան գործնական, տարօրէն իրատես մարդ մըն է հոգին հետ, հոգին վրայ: Կը զգար որ իր թոռնիկին իր յանձնարարանքը անիկա գործադրած է ատենին: Երբ կը խօսի հերկին, ջրկալին, մանկեօին, կոէթին, ջրտուքին մասին, անիկա աչքին առջև ունի ապրուած զգացութիւններու անփոխարինելի նպաստը: Վիրգիլիոսէն երկու տող ու զարոյցը: Կարինք և անոր զեղացիներուն հնարագիւտ նկարագիրը որպէսզի երեւան գան Վանեցիներու նախնական միտքը, աշխատանքի եղանակները: Ահա քեզի իր բառերը «Միթէ զիւղացուն համար ցանկու բան կը պակալ՞: Թող խոտ մշակէ, առւոյտ ցանէ, կորնկան ցանէ, վարսակ (իւլաթ) ցանէ, փաթածէ ցանէ, շողգամ ցանէ, ճակնգեղ ցանէ, բակլայ ցանէ, սոպ ցանէ, սոխ ցանէ, . . . »: Աս է ահա իր խօսելու ամենէն ինքնեկ ձևը:

Սերֆ (Նարեկ) և Սերժանցան (Է. գլուխ) իրեն համար աւելի՞ որպէսզի հմուտ երկրագործը խօսի: Կ'ընդունինք: Բայց ահա աւելին: Ձուր տեղը չէ որ եկեղեցական է անիկա: Սերմը օրհնելու արարողութիւնը հնաւանդ կարգ մըն է: Խրիմեան դայն կը յիշատակէ որպէսզի խորհուրդին հզօր թեւադրանքները գտնէ: Աղօթք, շարական: Ոտանաւոր մը՝ որ իր պարզութեան մէջ լման զիրքերը կ'արժէ Վենետիկի քերթողահայրերուն: Կարգացէք «Նս կը ցանեմ ո՛վ իմ կսուլած»ը, որպէսզի համոզուիք թէ որքան իրաւ բաներ կարելի է ըսել մեր լեզուին ամենէն խունար բառերով, հերիք է որ զանոնք գործածողը ըլլայ պաշտպանուած մեր հողէն, մեր կեանքէն: Դատարանի մէջ այդ քերթուածիկին (քսաներկու տող) վերլուծումը ինծի կ'արժէր երկու լման դասապահ ու ես ստիպուած էի մնալ միայն հիմնական թեւադրանքներուն ծիրին: Ամբողջ պատմութիւն մը, բարքերու դրութիւն մը, հոգեկան աշխարհ մը կը մնան ծրարուած այդ անպաճճի՞ ոտանաւորին մէջ: Հայ զիւղացին, իր սրտին բոլոր բարութեամբը, առատութեամբը, անհուն ժուժկալութեամբը, չարքաշութեամբը:

Ը. գլուխը, Ձուր և Ուսման Արարելէն և Պաշտպան, կէս դար առաջ կարծես կը պատգամէ 1946/ի Հայաստանին բարգաւաճ հողագործութիւնը, աւելի կատարելագործուած մեթոտներով: Եթէ խրիմեանի գործօնութեան սլաքը անմիջական շրջապատն է այդ Առճակին, ու քիչ մը բացօք՝ Վանին, ոգին կը պարզէ սակայն մէկ ու նոյն պայծառատեսութիւնը: Այսօրուան Հայաստանին փառքը ջուրէն է, ըլլայ անիկա անապատը ապատի փոխելու գերին, ըլլայ հոսանքը ուժի վերածելու աւելի բարդ կերպարանքին մէջ: Ջուրը մեր հայրենիքին ամենէն սրբազան աշխատաւորն է, բարեբարը: Խրիմեան չոր գիւղատնտես մը չէ երբ կը պատմէ այդ բարեգործութենէն: Այո՛, անոր հետ կապուած է ամբողջ դրութիւն մը (յիշել հին դարերուն Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, Միջագետքը) որ մինակ բանաստեղծական նմանութիւններու թելագիր չէ բարեբախտաբար: Ջրկալը մարդ մըն է, հարկահանին, սպարապետին նման ազդմունքներով: Ու «կադ ու կռիւ»: Ու թումբ: Ու պարարտացում: Կը խորհիմ թէ բարձր լեռներով շրջապատ այդ հովտակներուն մէջէն մեծ ու պղտիկ վեց հարիւրէն աւելի ջուրի ընթացքները Վանայ ծով թափելէ առաջ պարտաւոր էին պաշտօններ ունենալ: Խրիմեան գիտէ՞ թէ ինչ կ'ընէ երբ ջուրին կը վերագրէ թաքուն ալ զօրութիւն, հողը պարարտացնելու:

Թ. գլուխին մէջ՝ Արարելէն Բաժանման և Հասարակ Տարածութիւն: Այսինքն՝ արդի անդաշտութեան օրէնքները որոնց համաձայն արտերու միջև հողեր, ոչ միայն ճամբու, այլև խոտի, անասուններու դարմանին համար: Խրիմեանի գիրքին մէջ անասունը գրեթէ մարդկայնացած է: Խրիմեան անոնց նուիրած է ոչ միայն գործնական թելագրանքներ խնամքի, կերի, աշխատանքի հարցերով, այլ միշտ ալ զանոնք նկատած է ընկեր: Յիշեցի թէ հոգն ու կիմը կ'արժէին հաւատար, իր չափանիշներով: Կ'աւելցնեմ ուրիշ ալ նկատողութիւններ: Եղած եմ գիւղերու մէջ ուր կ'ընն ու գոմէշը ոչ միայն կը լծուէին արօրին, հերկելու առան, այլև կ'արժէին գիրար: Գիւղացին իր գոմէշին սատակը կուլար յորդ արցունքներով, ինչպէս պիտի ընէր իր կնոջը, դաւկին համար: Խրիմեան կ'ողգէ որ արտերը ըլլան խնամով զատուած. վերնայ դրացիին հողէն ահօս գողնալու սովորութիւնը, հողին համար անխուսափելի կռիւները: Արտերու մէջ գոյ անհարթութիւնները դարմանելու իր գործնական խրատները:

Ժ. գլուխը նուիրուած է պարարտացման: Խրիմեան իր ժա-

մանակին հողագործէն ունի իր բոլոր զիտցածը. աւելին՝ պարարի գերին մատակարարութիւնը, ապագային համար՝ Թորոսէն ստանալ:

Գիրքին սրտագին գլուխներէն են Հռէշը (ԺԱ), Կալը (ԺԲ), Եփեմբանը (ԺԳ): Վերնագիրները իրենք իրենց բանաստեղծութիւն ու կեանք են հաւասարապէս: Ափիւռքին համար այդ զուլուխները կ'արժեն աւելին, քանի որ առաւելապէս քաղքենի՝ այդ սփիւռքը այդ ամենուն մօտենալու համար անգիտակցաբար կը մտնէ արուեստի մթնոլորտին մէջ ուր իրողութիւնները կ'ենթարկուին որոշ վստմացման, ֆրէճօյաէն կասկածուած, բայց բոլորովին տարբեր: Այդ զուլուխները թուզթին նետող ծերունին կ'ապրէր զանոնք իբր կեանքի անթարշամ կտորներ, ինչպէս անոնց առիթով սա տողերը դարձեալ ուրիշ թուզթի մը վրայ նետող գիւղացին կ'ապրի անշամանդալ քաղցրութիւնը հնձելուն, կամենելուն...: Խրիմեան, միշտ մոռնալու չէք, մտքէն չ'անցընէր թէ կալը բանաստեղծները յուզելու գեր մը կրնայ ունենալ: Անիկա Պապէի և Թռռիկը գրած է բոլորովին օգտաւաշտ առաջագրութիւններով: Տարիքը, խառնուածքը, աքսորը, վրտանդը, շրջանը միջամտած են անշուշտ որդէսզի անմիջական այդ օգտաւաշտութիւնը չդառնայ գիրքին տիրական նկարագիրը: Անշուշտ պիտի յիշեմ Յէլեմֆորթ-Քէնը Ուոլք-Ուոլք-Ջանապահ հատորը, ու պիտի գոհանամ զայն թելադրող զուտ օգտաւաշտ, բայց կատարելապէս գիտական միտքը, որ իրողութիւններ, թելադրանքներ միայն արձանագրած է ու չէ գտած բանաստեղծական այն խոռվքը զոր ամէնքս ալ կ'առնենք Պապէի և Թռռիկէն: Նալպանտեան գիտուն մըն է զոր իր ժողովուրդին բարօրութիւնը խանդավառած է բայց չէ յաջողած բանաստեղծի վերածել: Խրիմեան բանաստեղծ մըն է զոր իր ժողովուրդին գլխէն կախ վտանգը մղած է աշխատանքի, գործնական, գետնաքարշ, բայց մնացած է անբաւական՝ այդ խառնուածքը (բանաստեղծի) վտանգելու:

Խրիմեան այդ երեք զուլուխներուն մէջ կը միախառնէ հէքեաթն (արտուտ թռչունին հէքեաթը) ու իրականութիւնը. աշխատանքին կրակն ու քաղցրութիւնը. բերքին անհուն ապահովութիւնը. սարակները իբրեւ շքեղ գործօնութիւն. սայլերը. կաւատեղը. օրանն ու ցորենաչեղջերը. կամեող մեքենան ու աղքատ Ղազարը. բերքին փոխադրումը շահմարան. խարխաւն ու իր երգը...: Այս ամէնը, հեռագրական սա ուրուայնութեամբ, Բայց բացէք բառերը ու գուք ունիք լման պատկերը գեղին...:

Կարգացէք.

«... Ահա մեր բարեկամ Կիրակոս աղբոր կալ. կը չափեն, տե՛ս, քսան քիւանոց մի ցորենի շեղջ է. վաշխառու քաղքըցիք եկեր պատրաստուեր են. չափեցին շեղջը, քսան քիւանդաւ: Նախ տէրութեան տասանորդին տուրք տրուեցաւ. վաշխառուներ ամէն մէկ իրենց տոկոսներու հաշուով չափեցին առին. ի՞նչ մնաց. միայն կալատակն. նորա վերայ եւս աղքատներ թափեցան, կալէմասն առին սրբեցին կալատեղ: Դու տես այժմ Կիրակոսին խեղճ վիճակը. նա տխուր երես կախած, առաւ կալին ցախաւել, թիակ, հեծանոց եայլն, գնաց տուն. տանտիկին հարցուց. տօ մա՛րդ, այդ ահագին կալէն մեզ բաժին չը մնա՞ց. ի՞նչ պիտի ուտեն մեր ճժեր ու պժերս: Տանուտէր պատասխանեց. տարեկա՞ն, տարեկա՞ն (հաճար). գարին արդէն գնացող եկող հիւրերուն հազիւ բաւէ: Տանտիկին ձեռքեր կցեց ու լացաւ. ա՛հ, Ա՛ստուած, Դու տեսար, բարկ թո՛րին դիմաց տարին բոլոր հաց թխեցի, կերակուր եփեցի, մշակներ հողացի, ի՞նչ դատաստան է այս, Տէ՛ր, ես ու իմ ճժերս կարօ՞տ պիտի մնամք ցորեն հացին: Ի՛նչ, տանտիկին, դուն չգիտե՞ս, ցորեն քաղքցոց, գէր գէր մօսացուներ դարձեալ քաղքցոց, իսկ գեղացւոյն բաժինն է տարեկան, կորեկ եւ թանապուր»:

Ու ըսէք ինծի թէ կը զգաք սա տարօրինակ մարդուն առթած խռովքը, չոր թուղթին իսկ վրայ: Պապիկ և Թառնիկը, գրեթէ ամէն գլուխի մէջ, մեզ կը դնէ զէմ զէմ մեր կեանքին ամենէն ծանր տագնապներուն հետ:

ԶԹԻՆ և Անանոց Դարձան (ԺԴ), Ոչխար և Խօր Ագնաշահ Արդիան (ԺԵ) գլուխներով ունինք Խրիմեանի գործնական ու բանաստեղծական նկարագիրներուն խառնուրդը: Մեր երկրին ձմեռը: Մեր անոռները: Մեր գոմերուն ոչ-առուն մեր ընկերները: Եօթանասնամեայ ծերունին, երիտասարդի թարմութեամբ կը մըտապատկերէ իր հայրենիքին լեռները, արօտները, ձիւները, կենդանիները: Այս խառն կեանքին գլխաւոր պատահարները կը դրուագուին սրտապեղ բանաստեղծութեամբ, ինչպէս ամենէն իրապաշտ համեմատութիւններով: Կատարեալ հովուերգութեան էջեր կը յիշեցնեն ոչխարին ետեմէն ապրող մարդերուն ապրումները: Խրիմեան այդ հովնոցներուն վրայ ամառ առնա արածող հօտերուն առթիւ չէ նուաճած անշուշտ այդ լեռներուն tellurique ծորումները: Բայց տուածը բաւ՝ որպէսզի մեր մտքին ուրուանան ծանր խոտերով մշտադուարճ այդ վայրերը, ուր ջուրերը կը «չղչվան», ու գիւղացիին ձայնը «կ'ոլլրսի», խառ-

նուեկու համար «քամուն»։ Ու այսքան։ Այսինքն արագ թեւադրանք, որմէ անմիջապէս վերջ՝ հիմնականին ճշուումը։ Գիրքը գրուած էր հողին, բերքին, ընտանիքին համար, ոչ թէ աս ու ան հեշտախոյզ միտքը բանաստեղծական զգայութիւններու առաջնորդելու։

ԺՁ. գլուխը նուիրուած է զքաւսնութեան, մարդերէն անդին, բնական անասնոց վերայ։ Անշուշտ խմաստուն կ'ըլլաք այս երկար գլուխին հիմնական թեւադրանքը միտտել զիւզացի հոգեբանութեան մը մէջէն։ Խրիմեան բուխ-սիրտ, անընչաքաղց հուլիւ մը իբրեւ ծախսած է իր կեանքը։ Բայց այդ առաքելական բարեխառնութենէն վեր է իր մէջ գործնական, օգտապաշտ գեղացին որուն համար արժւ ամէն բան է։ Այդ արտը արգասաւորող ուժերը անոր նկատուման մէջ կ'արժեւորուին այդ հանգամանքով։ Խօսեցայ ձեզի սաակամ գոմէշին ընկերէն, որ հողագործին կրնն է երբեմն լուծքի մէջ։ Ընտանի անասունները զաւկի, կնկայ զգացումներու ծնունդ կուտան գեղացիին մէջ։ Պատմութիւնները եզնիկներու, գայլերու, որոնց մէջ գեղացին դրած է իր խմաստութիւնը, *humeur*, այդ գլուխին ընթերցումը կ'ընեն հաճելի։

Կ'անցնիմ արագ Մշակութիւն Մառադնից գլուխին (ԺԷ), քանի որ ոչ ոք 1890ին Խրիմեանին խրատին կը կարօտէր այդ գետինին վրայ, գալու համար գիրքի միւս կէտին ուր խրատին ետեւէն մեզի կը մատուցուին Գեղական Ժողովրդի Տունն ու Կեանքը (ԺԸ), Գեղական Նիւղեցի Լ Բահանայ (ԺԹ), Գեղական Ժողովրդի Վէճակէն Բարոտոն-Տն (Ի), Թռչնէկէն Հարանի (ԻԱ), Պապի Պապի Ի Պաշտ (ԻԲ), Մեռելոց Դաշտ Լ Գեղեղմանց Յիշարակարաններ (ԻԳ), Պապի Կրակ Լ Մահ (ԻԴ)։

Կեցէք ուշադիր ամէն մէկ հատուածի առաջ ու հնթադրեցէք թէ բերնին եկածը մեզի քշելու սովոր մարդու մը փոխաբէն դուք ունիք պարկեշտ պրպտողը, խնամքով դասաւորողը, ազատ վերլուծողը։ Դուք կը գլտակցի՞ք թէ նման մարդէ մը մեզի գալիք արդիւնքը պիտի ըլլար անհաւաստելի շահեկանութեամբ գանձարան մը։ Ես տառապեալ եմ իմ ժողովուրդիս պահասէն, իր գրականութեան անցեալ շրջաններուն։ Տառապեալ եմ, դարձեալ, որ մօտ երեք քառորդ դար արեւմտահայ գրականութեան մթերքին մէջ այնքան քիչ բան ինկած ըլլար մեր ժողովուրդի կեանքի պահեստէն։ 1860–1915, որոնք՝ գիրքերը որ մեր կեանքը տուած ունենար յատակ, չէնք արուեստագէտին։ Դուք այս հարցումին պատասխանը կը գտնէք Համադարձիւն մէջ,

գլխաւորաբար Յովսէփ աշխարհի և Վասպուրականի գորղներուն առիթով, այսինքն երկվեցեակէն պակաս գործերու ներսը: Խըրխմանի Պապէի և Թառնիկը անշուշտ նախատիպը չէ Թլկատինցիի Գեղի Նաճաղնէի շարքին: Բայց՝ պարտաւոր եմ ընդունիլ որ Պապէի և Թառնիկը արեւմտահայ գրականութեան մէջ առաջին փորձն է ոչ միայն վերլուծական պատկերացումի մը, այլև մեր գեղերուն կերպարանքը արդի կեանքին պատշաճեցնելու փափաքի մը: Խրիմեան, էսպէս լաւատես, իր գիրքը չէ հեղինակած կորուստի մը կսկիծին մէջ (Համաստեղ, Օհան Կարօ, Նուրիկեան, Օշական), ոչ ալ անդարման ողբերգութիւն մը շահագործելու ցեղային տագնապով (Հրանդ, Թլկատինցի, Զարդարեան, որոշ չափով մը՝ Երուստն): Անիկա կը հաւատայ իր խօսքին ինչպէս գիւղացիի սերմին: Ու իր ուղածը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ այդ աշխարհին (գիւղականը կ'ընդգրկէ արտա-Պոլիսը, քանի որ Պոլիս, Պրուսա, Էտիրնէ, Իզմիր քաղաքներ էին ուր մեր գեղացին չէր երևար) բարեխառմը, ամէն երեսներու վրայ: Այս հաւատտուժով՝ Պապէի և Թառնիկը իր խօսքին մէջ կը դառնայ հաւատարիմ Խրիմեանի ընդհանուր գրական արդիւնքին: Անիկա Պոլսեցիներուն խրատ էր տուած իր քերթուածներով, բարոյախօսական գրքոյկներով: Խրատներ՝ ուղղուած իմացականութեան ու սրտին: Պապէի և Թառնիկը իր կարգին խրատ մըն է, ուղղուած գիւղացիին իմացականութեան, սրտին, բայց մանաւանդ գործնական տաղանդին: Խոնջ էր հետապնդած արդիւնքը այդ խրատներուն: — Ապահովաբար երբեք ան՝ որուն մօտեցայ դաւառաշունչ վերի գործերուն առիթով, այլ այն շատ պարզ բարիքը որ մեղի կուգայ գիտակցուած աշխատանքէ մը: Թէ գիւղացին պէտք չունէր իր հողը մշակելու, սերմը ցանելու, հունձքը կտանելու, բերքը պահելու, հարկոտ եփելու արարքներուն համար արտաքին որեւէ թեւագրութեան, ճշմարիտ է անառարկելի կերպով: Բայց թէ միւս կողմէն Պապէի և Թառնիկին մէջ արդի գիտութեան կարգ մը առաւելութիւններուն, նորոգումներուն նըպաստը ի վիճակի էր մեծ բան փոխելու այդ տնտեսութեան ու այդ ապրելու գրութեան մէջ, դարձեալ դուրս է կասկածէ:

*
* *
*

Այս ամենէն անկախաբար, Պապէի և Թառնիկը նորութիւն էր, նոյնիսկ գեղեցկութիւն, իննսունական թուականներուն, դէզին մէջը անտանելի քերթուածներու որոնք մէկ կողմէն Պո-

լիսը կը խանգավառեն ծանր նրբութիւններու հեշտանքով, Դեպի Իրապատեցներ խմբակին ալ հասունցած տաղաչափներու գրիչէն ու Իրապաշտ նորահասներուն յանդուգն, խուզարկու ջանքերէն, միւս կողմէն Վենետիկ, Թիֆլիս կը շարունակեն անհանգուրժելի հայրենամոլութիւնը մեր Ռումանթիքներուն: Հարցնել թէ ո՞ր ժողովուրդին կը պատկանէին այդ գիւտները, այսօր աժան տրամութիւն, 1890ին սրբապղծութիւն պիտի նշանակէր: Խրիմեանի Պապէի և Թառնիկը կը գատուէ ուրեմն թէ՛ իր սերունդին, թէ՛ Իրապաշտներուն օխորժակներէն: Որքան հետաքրքրական՝ գիրքերուն ցանկը որ քսանամեակի մը ջանքը կը պատկերէ (1870-1890): Չեմ քաղեր: Եղիա, Տիւսաբ, Թէրզեան, Աթիւան, Չերազ, Ծերենց, Մամուրեան անուններ չեն միայն, մեծատաւրած յարգի բարձրացած, այլև գիրքերու հեղինակներ: Ու հիմա ձեզ կը հրաւիրեմ որպէսզի բանաք Անգլիական Նախնէն, Մայրան, Սոսերէ, Հայկաճ, այսինքն ամենէն մեծահամբաւ հատորները սերունդին, որպէսզի անոնց մէջէն դուք գտնէք ձեր ժողովուրդին իրաւ ապրումները: Հատորներ ունէին դարձեալ Աթիւանը, Թէրզեանը, Չերազը, Ծերենցը: Բայց բոլորինն ալ մէկ էր անպատեհութիւնը: Ատիկա գոյն էր ժողովուրդի մը որ տարօրէն իրաւ էր այդ Վոսթօրի, Ոսկեղջիւրի, կղզիներու ափունքներուն, ու այնքան սուտ՝ Գրաւն Փոքրերուն, Այգեկոմիտին, Յուլիան Ժաֆերուն, Աւաջէն Տերեւին, Թորոս Լեւոնիին մէջ:

Այն ատեն:

— Այո՛, այն ատեն միայն կը դառնայ ծանրակշիւ իրողութիւն մը Պապէի և Թառնիկ զրքոյկը: Ի՞նչ հարկ գիրքին երկրորդ կէսին պարունակութիւնը բանալ, մէկիկ մէկիկ: Ատիկա պիտի նշանակէր հայոց աշխարհ մը ոգեկոչել: Կը զսհանամ ուրեմն գիտել տալով որ այդ դատերուն նպատակը փորձ մըն է նուաճելու հայ գիւղական կեանքը, գէթ իր գլխաւոր երեսներուն վրայ: Ըսի թէ այդ կեանքը չունէր գոյութիւն արեւմտահայ գրականութեան մէջ, 1890էն գէպի հա(*) և կ'աւելցնեմ:

(*) ձիշղ ու ճիշղ հակառակն է որ կը հաստատեմ արեւելահայ գրականութեան համար զոր եկած է ատենը արժեւորելու հարադատ բխում մը ինչպէս, մեր ժողովուրդին հոգիէն: Այդ գրականութեան բոլոր երախտառատ դէմքերը, չըսելու համար վարպետները, Արուսեան, Պաշեանց, Մուրացան, Ռաֆֆի, որոշ չափով՝ Շիրազեան (հար-Դոսը քաղքենի է առաւելագոյն աստիճանով) գրադած են հայ գիւղով որ մեր կեանքին լայնագոյն մասը կ'ընդգրկէ, անքաղաք արեւելահայաստանին ներսը: ձշղում մը դարձեալ: Միայն խորքը չունիմ նկատի, այդ վարպետներուն

— Այդ հատորիկը անշուշտ անբաւական է ազատագրելու հայ հարազատ գիւղը, ժամանակէն ու միջոցէն (արուեստի զօր-
ծի մը ամենէն նուիրական պարտքն է ասիկա, զայն զատող
գիտութեանէն, պատմութեանէն ու քանի մը հարիւր տարիներու
համար գոնէ կենդանի ընծայող), բայց Խրիմեանը իբրեւ գրագէտ
արժեւորելու իմ տրամադրութիւնն ալ լայնօրէն կը պաշտպանէ:

Ու այս տողերը՝ որպէսզի պարզուի տարողութիւնը իմ
գիջումին: Արեւմտահայ գրականութիւնը տակաւին չէ մեռած:
Լսել կ'ուզեմ՝ զայն ստօքի հանող յուզումները չեն հանգչած իր
յայտադրած բանութիւններէն ոմանց մօտ: Անոր գնահատումը, ու-
րեմն, ստիպողաբար ազգեցութեանը տակ պիտի կատարուէր
այդ յուզումներուն: 1950ին, ոչ ոք՝ դատելու ատեն միտքար-
եան գրական ճիգը մինչև 1850, պիտի սյցուէր իմ խղճահա-
րութիւններէն, վարսնումներէն, քանի որ մեր նախաւոր զար-
թօնքին գրաբարակերտ յիշատակարանները անվերադարձ կը պատ-
կանէին հայոց պատմութեան: Որեւէ փորձ՝ Լաւրադաշք մեր օրե-
րու ապրումին առաջնորդելու, ինչպէս Հայ Դիպլոմաթիկ ընթեր-
ցումի ընդունակ ընծայելու: Այսպէս չէ տակաւին, գէթ ինծի
համար՝ ճակատագիրը Պապէի և Թումէկին: Ծիւղդ է, 1945ին մեր

վաստակին մէջ, կը խորհիմ ձեռքի, որ այս անգամ հասարակաց է հոն,
գրական բոլոր սեռերուն ալ վրայ: Բայց կեանքին պաշտպանութիւնը
այնքան զօրաւոր է որ արեւելահայ ոտանաւորը, իր բոլոր աղքատու-
թեամբ հանդերձ, չի դառնար ձեռի հոպտանք մը, ինչպէս ասիկա հաս-
տատելի է Պոլիս, կրտսեր Ռոմանթիքներուն զիւաններուն մէջը: Սն-
շուշտ արուեստի զօրծեր չեն Թէրզեանի Լուսինները, ինչպէս չէ այդ
արուեստի զօրծը Ռաֆֆիի Քայն Տաւ Ով Ծովակը: Բայց երբ հարկ մը
ներկայանար չարիքին մէջ նախընտրութեան, ես պիտի չվարանչի մը-
տածել Ռաֆֆիին: Արեւելահայ գրականութիւնը ուրեմն իր բոլոր վրի-
պանքները եթէ չի հակակշռեր կեանքի յորդութեամբ, բայց կ'ըլլայ յար-
գանքի արժանի հասարակաց վաստակ: Հոն բոլոր գրիչ բռնողները տա-
րեքը գնազանող ու ստերջ կամ արգասաւոր ընծայող: Պոլիս տաղանդն
ալ անօգուտ բանի մը կը վերածուի օրուան ճաշակներուն բռնութեան
զիմաց: Մտածեցէք երկու սերունդի ջոջ անուններուն և անոնց զօր-
ծին մէջ մեր կեանքի այնքան ճիգ՝ քանակին: Խրիմեանի դերը, ուրեմն,
մեր իրաւ գրականութիւնը, այսինքն տոհմիկ շունչով գրուած վաստակը
առաջ բերելու մէջ կը ներուի ինծի նկատել այս մարդուն գերագոյն բա-
րիքը, որ զիս մղած է Համապապիւրին մէջ իր սա քիչ մը լայն տեղը
գիջելու իրեն: Յետոյ, Պապիկ և Թումէկիլը այն գիրքն է ուր տասը
տասնընչիկ էջ կատարեալ քաղուած մը կը կազմեն: Թէ այդքանը բաւ
գիրքին ընդհանուր վրիպանքը գնելու: Հարցում մըն է որ ինձի վեր-
ջինները պիտի գիմաւորեն աւելի անկախ մտածողութեամբ մը:

հայրենիքը տակաւին իր մեծ մասին մէջ գերի է: Բայց իր ազատագրուած մասին մէջ անիկա մտքէ պիտի չանցնէր Խրիմեանի խրատները որեւէ կերպով օգտագործելու իր հողագործութեան, տնտեսութեան համար: Մեռած, ուրեմն, անյարութիւն՝ Խրիմեանի գործին միակ իրաւ մասը:

Կ'աճապարենք: Նոյնիսկ մեռել, անիկա վկայութիւն է ուրիշ արժէքներէ: Ու նոր չէ որ մեռելները երբեմն աւելի կ'արժեն քան ողջերը: 1914ը թուական մըն է ո՛չ միայն պատմութեան, այլև մեր գրականութեան համար: Դասագիրքի մը մէջ, Մէլքոնի, Ռուբէն Զարգարեան երբ իր սերունդին գնահատանքը կ'արձանագրէ Խրիմեանի գործին վրայ, ապահովաբար ազդեցութեան տակն է անհուն այն ժողովրդականութեան որ Հայոց Հայրիկն էր հայ սրտերուն խորը: Անշուշտ, այդ օրերէն երեսուն տարի վերջ, այդ ժողովրդականութիւնը տժգունած է կեանքէն հեռացմամբ մը, մանաւանդ մեր հոգիները լեցնող ալապէս բարդ յուզումներուն սլաքներէն բզկտուած:

Կ'ընդունիմ որ հայոց գրականութեան ինքզինքը պարտադրել՝ ըլլայ համազօր գործերու ծանր կեիւին մէջ առաւելեալ արժէքին: Խրիմեանի գործին միացեալ մասը գտած է իմ գրչին տակ իր արդար կշիռը: Պապէկ և Թումէկը:

— Հատոր մըն է անիկա ուր գրադէտ մը (այս բառին սուէք իր ամենէն ազնուական ստուամբ) տարաբախտ ձեռով մը կը մնայ անբաւական:

Ու, գազափարներու զուգորդութեամբ, կրկին կը ներկայանայ մտքիս՝ վերերը յիշուած հատորը Նալպանտեանին որ նոյնքան հեղինակաւոր համբաւի մը լուսապսակովը կը բանայ արեւելահայ գրականութեան նախաւոր Զարթօնքը: Ան ալ գրած է Նիքիթոքթոն-Մէն Ուրէն Ռաւապի գիրքը, երգած՝ հայոց հայրենիքը, ազատութիւնը, մուսաներու բարբառով: Ըսել թէ մեծահոջակ այդ աշխատաւորը կը պատկանի արեւելահայ ճշմարիտ գրողներու փաղանգին, պիտի նշանակէր Պապէկ և Թումէկը իրրեւ գրական յաջողուածք մը արժեւորել:

Այս վարանումներուն մէկ է շարժառիթը:

Հակառակ իմ բոլոր փափաքիս, դժուար է Պապէկ և Թումէկը ընդունիլ արեւմտահայ գրականութեան մէջ յաջողած վաստակ մը ինչպէս: Հոգիս պիտի ընդվզէր մտքիս դէմ սակայն եթէ վճռէի ահոր տարագրումը այդ գրականութեանէն երբ նման խղճահարութեան ստուերն իսկ չունիմ Սոսէի և Լալայի համար, քանի որ աւելի քան ստոյգ է եղբրական ճշմարտութիւնը

որուն համեմատ ժԹ. դարու ամենէն ժողովրդական դէմքը ուրիշ ոչ մէկ գետնի վրայ պատահութիւն ունէր իր ժողովուրդին հոգին նամադրելու քան հոն ուր բնագոյրը կը վարէր զինքը, հայոց հայրենիքին ամենէն ապառաժ հոգեմասին, հայ գեղին վրայ: Յետոյ, եթէ այդ հոգին ինքզինքը պիտի չչայտնարերէր իր ամենէն բարձրակարգ առնձնաւորութեանց ընդմէջէն, ո՞ր պիտի ներուէր մեզի փնտռել զայն, հոգին այդ ժողովուրդին, սրտազարկը, քանի որ այդ մարդերը ամենէն աւելի հանդերձուած էին այդ գերին: Երբեք չէր ընդհատուի իր օրը ձեռքէն իր ձեռքէն, ինչպէս անկարող է գործադրել, առանձին, Պապէ և Թոմէիով թեւադրուած նորութիւնները: Կը հասկցուի՞ թէ ուր է գիրքին տկարութիւնը, բուն իսկ իր ընթերցողներու շրջանակին համար: Ամէն Պոլսեցի — որ քաղաքացի կը նշանակէ հոս — երբ պիտի ուզէր այդ հատորը ձեռք առնել, հոն գտնելու փափաքով ճամարիտ գիւղը, առնուազն ասոր տեսիլքը ունենալու համար իր հոգին խորը, պիտի տառապի ամէն էջի իր զրածէն որ անկազմակերպ, չատարան քարոզն է, «յամենայնի» մակերեսային, անբաւարար:

Գիւղացիին քիչ օգտաւէտ, քաղքեցիին համար անհրապոյր այդ գիրքը ունի սակայն ամէն դասի մէջ մասեր ու երբեմն լման դասեր (Պապէ Պապէ Ի Վաշ, Պապէ Կապէ և Մահ) որոնք անառարկելի սեպհականութիւնն են հայոց գրականութեան: Միակ անպատահութիւնը — քանակին սակաւութիւնը — կը դադրի ծանր կշռելէ, այդ լաւ մասերուն որակի գերազանց աշխուժութեան առջեւ: Ես չեմ կարգացած որեւէ գրականութեան մէջ էջ մը տոյնքան իրաւ, մարդկային, սրտառու ուրքան Պապիկին խօսակցութեան մէկ մասը մահուան հրեշտակին հետ ուր անիկա արքայութեան գաշտերէն իրեն բաւող վարելահոյն կը պահանջէ: Ասիկա գիրքերուն վստահ է ահա: Դարձեալ, Պապէ Պապէ Ի Վաշը ծանր տարողութեամբ էջ մըն է, հայ հոգիուն հետ հայ գիւղացիին անքակտելի միութեան խորհրդանիշ պատգամը: Այս գլուխին տակ իրիմեան գտած է մեր ժողովուրդի ապրումներուն ամենէն իրաւ գանձարաններէն մին: Յուզիչ են գերեզմաններու արձանագրութիւնները, աշուղ Մուշոյի մահը, պապիկէ կապիկ:

Այս քանը բաժնի՝ որպէսզի արեւմտահայ գրականութիւնը տեղ մը նուիրէ այս մարդուն։ Կը պատասխանեմ, առանց վարանումի։

Այո՛։

Թէ Մկրտիչ Խրիմեանի գրական զգայարանքը աւելորդ որքան անօգուտ գերածուծով մը, զէպի ազգային—քաղաքական գործօնութիւն մը, զադրած է իր հարազատ գերէն (Հրաւիւրէնէն յետոյ անիկա չի պատկանիր արդէն գրականութեան), անձածկելի իրողութիւն մըն է այսօր։ Թէ իր աչակերտ Սրուանձրտեանցով, իրեն գործակից, իր խէշալին հաւատարիմ արուեստագէտներու որոշ խումբի մը կողմէ հրապարակ նետուած գաւառական գրականութիւն վարդապետութեան իբր թելադրիչ, այս մարդը ծառայած է հայոց գրականութեան, դարձեալ դուրս է տարակոյսէ։

Ոմանք չատ, ոմանք քիչ։

Յուզիչ է այս մարդը։

Համապարօշին հեղինակը, Խրիմեանի վրայ սա նշմարները վերջացնելու ատեն, չի կրնար չյիշել իր մանկութիւնը երբ տոպրակ մը ուսին՝ կ'ելլէր կալերը, գեղացիին բերքէն որբի իր բաժինը առնելու (չեմ գրեր՝ մուրալու)։ Կալուորներէն ոմանք ալի մը բան կը նետէին անոր տոպրակին։ Ուրիշներ գրուանի մը փորը լման կը պարպէին նոյն տոպրակին, որ օրհնութեամբ կ'ընդունուէր իմ մօր բերանէն։ Վաթսունի մօտ տարիներ անցեր են այդ օրերէն։ Հիմա, նոյն որբը, տարբեր տոպրակ մը ուսին, սա տողերուն վրայ, կը պտտի ուրիշ կալերու մէջ, հայ գրողներու հունձքէն առնելու, չըսելու համար մուրալու քիչ մը բանը որով կ'ապրին փորերը ինչպէս հոգիները։ Ու անիկա միշտ կը յիշէ օրհնութիւնը իր մօրը բերնին։

— Այի մը, ինչպէս գրուան մը ցորեն տուողին։

Խրիմեան մէկն է այդ մարդերէն։



ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

(1840 — 1892)



յս անունին ետին փառք մը, կսկիծ մը, անդարձ
կորուստի մը տագնապը, ինչպէս նաեւ անորակելի սերունդի մը
խորհրդանիշ մէկ պատկերը կը թուին ըլլալ խտացած: Կ'աւել-
ցընեմ անմիջապէս որ սանկ քսան մը տարի, 1870էն մինչեւ իր
մահը, Գարեգին Սրուանձտեանց արեւմտահայ գրականութեան
մէջ աւելի է քան բոլոր երեսակայելի համբաւները: Ուրախ եմ
կարենալ ըսելուս որ այդ վարկը չի նմանիր իր ուսուցչին և հայ-
րենակցին, իր իմանին նախաւապեամբ սուտ ու փուտ փառքին:
Եթէ երբեք երկուքին ալ համբաւը իջած է լայն խաւերու, Սըր-
ուանձտեանցի դոտած ժողովրդականութիւնը և զիմաւորած յար-
գանքը ալլապէս ուշագրաւ, խորունկ զեղեցկութիւններ ունի
իր մէջը, վասնզի անով խանդավառուած եղան Վեցեցիկը ինչ-
պէս Վիեցնաց, Թիֆլիսը ինչպէս Մոսկովաց: Հայրենագիտութեան
լուրջ և իրաւ կեդրոններէն բարձրացող սա խանդաղատագին
հիացումը անշուշտ բան մը կ'ապացուցանէ և է աւելի քան ինչ
որ իրագործած է իր իման իր տէրտէրի միջոցներով, գրավա-
ճառներու բարեկամութիւնը շահագործելով իր ողբալի արձակին
համար: Սրուանձտեանցի մեղի ձգած վաստակը ուրեմն մօտէն
և ծանրօրէն կը շահագրգռէ հայրենագիտութիւնը, բառ մը՝ զոր
հազիւ կարելի է այսօր իբրեւ աւարտած յղացք նետել հրապա-
րակ: Սնծանօթ չէք ճիգին որուն գինն է այդ տարտղը: Մեր
ժողովուրդին իրաւ փառքերուն, հարազատ բարքերուն, պատ-
մութեան իմաստին և անոր ապագայ կեանքին տագնապը դուք
գիտէք որ կ'ապրուի երկու հարիւր տարիէ ի վեր: Վեցեցիկ,
Վիեցնաց, Պոլիս, Տիֆլիս, Վաղարշապատ, Մոսկովա այն մեծ
կեդրոններն են ուր այդ գիտութիւնը մշակուեցաւ, պաշտուե-
ցաւ անհաւասար արդիւնքներով անշուշտ: Այսօր աւելի գիտենք
քան այն օրը երբ Սեբաստացի տրբա մը կղզիի մը մէջ հիմը կը
դնէր մեծ գործին, հայ հայրենիքին վերագիւտին: Ի՞նչ չքեղ
անուններ այս տողերուն ետեւէն կը յառնեն իմ մտքին: Որքա՞ն
չատ աշխատած են այդ սերունդները, այդ սրտառուչ առաքե-

լուծեան մէջ երեւան բերելով մեր ժողովուրդին արլուծիւն-
 ները, շինարար այն ստեղծագործութիւնը որով կը զատորոշ-
 ուին անոր բոլոր արարքները նիւթի ինչպէս ոգիի գիտութիւն-
 ներուն վրայ: Սրուանձտեանց այդ անուններու մէջ տարօրինակ
 ճակատագրով ողբերգութիւն մըն է: Իրբեւ աշխատող — այսինքն
 ճիւղին ընդունակ և ատակ — անիկա ամենէն զրկուածն է այդ
 խումբին անուններէն, ոչ իսկ կանոնաւոր կրթութեան մը բա-
 րիքէն անցած այս վարդապետի կտորը առանց օտար լեզուի,
 առանց միջազգային բանասիրութեան մեծ ու անխուսափելի
 նպաստին ու նոյնիսկ առանց մատենադարանի գրասենեակի,
 թէկուզ իմացական կրթանքը արտօնող ժամանակին, մեզի ձգած
 է զորք մը որուն գինը այլևս դարձած է անհատելի: Կան բա-
 ռեր որոնք վեր են մեր գիներէն ու սակերէն: Ասոնցմէ է Սըր-
 ուանձտեանցով փրկուած հայ հայրենիքին ամենէն ծփուն բայց
 ամենէն թանկ հոգեղէն դրութիւնը, նոր բառով մը՝ հայ հոգիին
 յօրինուածքը, ատոր ներքին տարողութիւններն ու տարրերուն
 վրայ ձեռք ձգած սեւեռումը: Այս մտածումս իր ամբողջ եղե-
 րական հոծութիւնը կը զգենու երբ ու տողերը թելադրած պա-
 հուն (1943 փետրուար) աչք մը կը նետեմ մտքով այն տեսա-
 րանին որ իմ հայրենիքն է, իր պատմութեան մէջ սուշին ան-
 դամ վերջապէս տաճկցած ոչ միայն իր մարդերուն հետախա-
 ղաղ բնաջնջումով այդ մարդերէն, այլ մանաւանդ անոր հոգիին,
 անոր մշակոյթին կերպարանք տուող մեծ ու պզտիկ բոլոր նըշ-
 խարներէն: Սրուանձտեանց հաւաքած է այդ հողերուն վրայ
 ապրող շրթունքներու ամբողջ ծորումները, այդ հողերէն ծնած
 դարերուն ամբողջ պատկերները, մատենադարաններուն բոլոր
 բարիքը, որ խուցերու, մատուռներու և հիւղերու պաշտելի
 հիւրերը հղան դարերով, ձեռագրի, զարդի, նկարի, գիրքի կեր-
 պարանքներուն ներքեւ: Զգացած է վերջին անգամ (անկէ յե-
 տոյ հայ հայրենիքին ապրումները, անոր հողերէն արթնցած ըզ-
 րայութիւններուն հանդէսը մենք չունեցանք ոչ ոքի գրչին տակ:
 Գրաքննութիւնը քսանէ աւելի տարիներ արգիլեց մեզի տեղա-
 գրական ասումներ մեր հայրենիքէն) այդ հայրենիքին խուլ, խո-
 րունկ, անվերածելի պատկերակերպումները որոնք իր էջերուն
 մէջ կը մնան ընդմիջտ չահուած: Իր Մանա՛ն նման պատկեր-
 ներու անփոխարինելի հանդիսարան մըն է հայ հայրենիքին ֆի-
 ղիք կերպարանքէն: Զուր տեղը չէր որ մարդիկ լալով կը կար-
 դային Հա՛մլ Հա՛մլ որ դարձեալ հայոց հայրենիքին համե ու հոտն
 է իսկապէս, կախարդական alchimieով մը կարծես զողջուած

և թուղթին մէջ ընդմիջաբանտարկուած : Կը յիշեմ Թորոս Աղբարը ուր ինծի տրուած է կարգացած ըլլալ ամենէն քաղցր քանի մը էջերը որոնց ներքե կարենայի հաստատել ամենէն իրաւ հայը , իր թերութիւններովն ու առաւելութիւններովը : Եւ սակայն Սրուանձտեանցի գործը հազիւ թէ կը շօշափէ զրաւանութեան յղացքը այնպէս ինչպէս զրիւր եմ զայն իմ աշխատանքի մուտքին : Հայոց քաղաքակրթութեան ցեղազրական պատմութեան համար այնքան թանկ տարրեր փրկագործող այս մարդը հազիւ հազ մտածած է զրաւանութիւնը ըսուած բանի մը կարելիութեան , չըսելու համար նոյնիսկ գոյութեան : Բախտը ուզած է որ այս բացարձակ անշահախնդրութիւնը հանդէպ գեղարուեստին , այս հաշտ արհամարհոտ զգուշաւորութիւնը , պոլսական դրամաձառական ստոր շտհագիտութիւններէն այդ գործը իրագործելու համար իրմէն հանդուրժուած , յօժարուած հերոսական զոհողութեանց գինովը (բռնուած ուսուցիչ մըն էր , սիրուած եպիսկոպոս մը , ազգեցիկ ազգային մը՝ Պոլսոյ մէջ բոլոր բարիքներուն ու վայելքներուն արդար իրաւունքով) , աւանատեսի , բուն իսկ հողէն հաւաքողի կենդանի իր արդիւնքներովը՝ Գարեգին Սըրուանձտեանց կ'աւելնայ հայրենագիտութենէն , ցեղազրական ըստորոգելիներէն ու կը մտնէ արեւմտահայ զրաւանութեան կալուածէն ներս , բաց ճակատով , շատ աւելի հարուստ ու իրաւ նուիրանքով մը որքան չեն եղած պարագաները իրեն կարգակից ջոջ եկեղեցականներուն , սկսելով Նար-Պէյէն մինչև Օրմանեան , Գուրեան և Գուլեսկեան :

Իր անունին կը կապեմ հետեւաբար արեւմտահայ զրաւանութեան մէջ եկեղեցական գրողներու փաղանդը , ասոնք արժեւորելու հարցը , անկախաբար ահաւոր իր միւս բարիքէն որ փրկութիւնն էր հայոց հայրենիքին , այնքան հանճարային յըստակութեամբ մը երկնուած և գործադրուած , իր շրջիկ տէր պապայի պարզունակ բայց երկաթ կամփին իբր նուէր այս ժողովուրդին : Գարեգին Սրուանձտեանց բարիք մըն է , գեղեցիկութիւն մը , երախտիք մը :

Ա.

Ինծի համար դժուար է Գարեգին Սրուանձտեանցին վըստահիլ միայն ու միայն ազգային պատմութեան երախտագէտ նկատառման, նոյնիսկ հայրենագիտութեան մատուցած իր բարիքին լիակատար արժեւորմանը գինով։ Կ'ըսեմ այսպէս՝ վասնզի այդ ընդարձակ գործին մէջ բազմաթիւ են սրտի էջերը որոնք քով քովի գալով՝ կարող են գրագէտի սրոշ գէմք մը կերպազրել։ Յետոյ պէտք է աչքէ հեռու պահել այն թշուառ իրողութիւնն ալ որուն համեմատ Ձարթօնքի սերունդին վաստակն ու խմացական ճիգը իրարու խոտոր կը համեմատին դժբախտաբար։ Բոլորն ալ այդ սերունդէն, իրենց ասաջադրութիւններովը, ճիգին ազնուութեամբը, հոգիին զեղեցկութեամբը, կէս դարու մշուշէն աւելի ազնուացած՝ կը ծանրանան իմ դատաւորանին։ Ուրիշ սերունդի մը կը ձգեմ գործը այդ մարդերը իրենց վաստակին համեմատութեանը մէջ արժեւորելու։ Մարդկային տկարութիւններ կան, որոնցմէ մէկն է ձգտումին, ոգիին, ազնուութեան զգայարանքը։ Հազիւ հազ քերթուած մը կ'ազատի նիկողայոս Ռուսինեան անուանուած մեծատարած փառքէ մը։ Այս դժբախտութիւնը պէտք է կուրցնէ սակայն դատողը, չտեսնելու չափ երեսունի մօտ տարիները այդ մարդուն, ամբողջութեամբ իր ժողովուրդին բարիքին յատկացուած։ Սրուանձրտեանցին պարագան աւելի է անշուշտ։ Ատոր համար է որ կը թելադրուին յետագայ տողերը։



Ձեմ խօսիր, այսինքն կենսագրեր այս մարդը։ Մեր հայրենիքին սրտէն՝ Վասպուրականէն, իր ուսուցչին՝ Խրիմեանին նման, անկէ աւելի բոլորանուէր՝ իր ժողովուրդի սպասին, անոր շունչին տակ ճարած անհուն պաշտամունք մը հանդէպ հայ հայրենիքին, անկա պիտի պտտցնէ իր խուզարկու, տարօրէն հետաքրքիր զգայնութիւնը, այդ հայրենիքը ճանչնալու շատ ինքնատիպ որքան դժուար, դժնդակ առաքելութեան մը մէջ, չնմանելով Խրիմեանի որ դրքունակ ու դասական միտք մըն էր, նոյնիսկ քիչիկ մը fanfaron։

Եղած է Վան, Տարօն, Ակն, եկեղեցական պաշտօններով. այս տողին ետեւը դուք գրէք երիտասարդ վարդապետը որուն

հոգին կ'ողուէ հողերուն և մարմիններուն ցաւերը, յիշատակա-
րաններուն և պատմութեան անմահ թրթռումները, իր ժողո-
վուրդին պարտադրուած գերութեան ալլապէս ահաւոր աղէտը,
յուզեալ արիւնով արտած օրերուն շրջաններուն: 1870ին, մա-
նաւանդ քիչ մը աւելի վերջ, հայկական գաւառներու մէջ ա-
ռաջնորդական պաշտօն մը ինքնին հղերական՝ երբ անոր զոր-
ծադրիչը առնուազն նախնական զգացողութիւն մը, սրտի մօտ
բան մը կը կրէ իր կուրծքին ներքեւ: Եւ սակայն սիրով, նուի-
րումով, խղճմտութեամբ անիկա կատարած է իր պարտքը ա-
ռաջնորդող եկեղեցականի: Մութ ու մոռյլ շրջաններ են Զար-
թօնքի սերունդին իմացական բարգաւաճման այդ օրերը: Սըր-
ուանձտեանց ոչ միայն կը բաժնէ սերունդին աւագ մտահոգու-
թիւնները, այլ այցուած ալ է անպասկի որքան տարօրինակ
ուրիշ ազդեալով մը. — ատիկա հայ կենդանի հայրենիքին,
այսինքն շարժուն ժողովուրդին լիակատար ուսումնասիրութիւնն
է, իր արտայայտութեան մանաւանդ այն կողմերուն վրայ ու-
րոնցմով հազիւ հազ հետաքրքրուած են Պոլսեցիները: Անշուշտ
գոյութիւն ունէր Լազարեան Ճեմարանը, արեւելեան ethnogra-
phieի հայ միջոցներով կանգուն այդ վառարանը, ուր կը զոր-
ծէին այդ գիտութեան առաջին մշակները: Անշուշտ գոյութիւն
ունէր Ալիշանի վաստակը այդ հայրենիքէն, և Վիեննան այդ հայ-
րենիքը ճանչնալու առաքելութիւնը վերածեր էր մենաշնորհի:
Բայց այդ պատկառելի հաստատութիւններէն զրիթ է ոչ ոք՝ որ
տառապէր գիրքերէն անդին կենդանի գիրքերու վկայութիւն-
ները իր մատներովը, մորթովը, աչուքներովը գտնելու, հաւա-
քելու, դասաւորելու, այսպէսով հասնելու համար այն միակ և
անպատրի արդիւնքին որ անձնական շփումին գինն է, ատով
անփոխարինելի: Ըսեր եմ Ալիշանի մենագրութեանը մէջ թէ ին-
չու այդ անհուն հմտութիւնը, ամբարումը մեռել ու դամբարան
կը հոտէր: Պատուական արքան պիտի չհամարձակէր երբեք իր
այնքան սիրած երազին մէջ աստուածացուցած Սիսուանը, Սիւ-
նիքը, Շիրակը, Այրարասը ոտքովը տեսնելու, հասկնալու, զգու-
լու ալլապէս սրբազան բայց փորձանաւոր արարքներուն: Նոյնն
է պարագան Էմիլին (Լազարեան Ճեմարան), Այտընեանին (Վի-
եննա) և բոլոր անոնց սրտնք քաղաքակիրթ ուսանանքէ անկա-
րող զատուելու, կ'երազեն և կը ճառեն Վանքն, Կարիքն, Մո-
փաց աշխարհն, ինչպէս պիտի ընէին ատիկա Պոլսոյ վրայով,
Վենետիկի վրայով, Մոսկուայի վրայով:

Սրուանձտեանց կը զատուի այս շքախումբէն պանդուխտի

իր մախաղովը, իր մականովը ու եթէ չվախճամ՝ տրեխներովը։ Երբ այդ հայրենիքին ուսումնասիրութիւնը կը կատարէ ուսուցչական, առաջնորդական պաշտօններու ընթացքին հայոց հայրենիքին մէջ։ Անոր Պալիսը բան չի փոխեր այս հոգեկան վիճակէն, հակառակ անոր որ, ինչպէս վերը գիտեմք տուի, փնտռուած ուսուցիչ մըն էր, հմայքի և եռանդի տէր, խօսող, անիկա պիտի չվարանի երկու անգամ ձգել Վոսփորի «գեղազուարճ» ասիւնքները և մխրճուիլ այդ օրերուն Ափրիկէէն աւելի խաւար գաւառներուն մէջ հայոց հայրենիքին։ Այդ երկու անգամ շատ փորձանուտ պայմաններուն մէջ կատարուած հետազօտական պատշտներուն ընթացքին Սրուանձտեանց պիտի կատարէ իր պետերէն ուղուած (հայոց պատրիարքարանը, քաղաքական հաշիւներով, անոր յանձնարարած էր իրագործել ստոյգ վիճակագրութիւնը մեր ժողովուրդին, պատմական իր հայրենիքին աւագ ոստաններուն մէջ, թիւէ, վիճակէ) պարտականութիւնը ուսումնասիրելով վեց հայաբնակ կարևոր նահանգներուն մէջ, հայ ժողովուրդը ոչ միայն իր ներկային, այլև անգիր հարստութեանց, ձեռագրային ժառանգութեանց լիակատար ծանօթագրութեամբը։ Այս աշխատանքն է որ ահաւասիկ անոր առիթ է տուած նոյն ատեն մօտենալու մեր ժողովուրդի բարքերուն ամենէն ամուր, առատ և անվթար պահուած մթերքին։ Ինչ որ աւելի վերջը գաւառացի գրողներ (Հրանդ, Ամիրճանեան, Զարգարեան, Թլկատինցի, Շաքարեան, յիշելու համար միայն հիշերը) արուեստի էջերուն վրայ պիտի փորձէին ազատել այս ժողովուրդէն վէպի, պատկերի, քրօնկի, թատրոնի կերպարանքներով, Սրուանձտեանց կատարած է պարզ, պարկեշտ ընդօրինակութիւններով։ Եւ իր ընդօրինակածը զանձն է հայ հոգիին։

Այս տողերէն յետոյ՝ քանի մը բառ միայն մարդուն վրայ։ Խելացի, կրակոտ, անվախ, խորամանկ նոյնիսկ (ինչպէս են քիչ մը բոլոր Վանեցիները) Սրուանձտեանցի նկարագիրը թերևս այդ գործին փնտռող միակ տրտումն ու թն է աշխատանքին մէջ։ Կ'ըսեմ այսպէս՝ մտքի առջև ունենալով երկու հակադիր յղացքներ — գրագէտ և ազգագիր։

Թէ ասոնցմէ երկուքն ալ էր անիկա, որոշ վերապահումներով, դուրս է կտկածէ։ Թէ չեղաւ թէ՛ մին և թէ՛ միւսը, բառերուն թեւադրած ամբողջ խռովքովն ու պատկառանքովը, դարձեալ դուրս է կտկածէ։

Գրագէտ մը դժուար է ընդունիլ այս տարօրինակ աշխատանքին մէջ ո՛չ թէ որովհետեւ ատիկա անկարելի հրաշք մըն է

մեր օրերուն (ունինք Հրանդը, Թվաթինցին, Շաֆաբեանը, որոշ չափով՝ Երուսաղիմը, որոնց գրական մշակոյթը նախնականէն չանցաւ անգին, և որոնցմէ ոմանք օտար լեզու մըն ալ չունէին իրենց գործին իրր սատար), այլ թերեւ ա՛յն հիմնական, աննահանջ փաստով որ զգայութիւնն է Սրուանձտեանցի, յորդ, սանձարձակ, անընդունակ որեւէ մարդանքի, կրթանքի, այսպէս ըսելու համար։ Անշուշտ զգայնութեան տուրքը գրագէտ մը պայմանաւորող հզօրագոյն շնորհն է որեւէ գրքի աշխատաւորի համար, բայց միւս կողմէ գիտենք որ արուեստին տիրական նկարագիրը կարգն է, չափն է, ներդաշնակութեան մտատեսութիւնը։ Առանց այս տարրերուն որեւէ վաստակ չանցնիր ապագային։ Վկայ՝ Աղջեմադեանը որ կը կրկնէ գրեթէ զգայնութեան նոյն տեհի յորդութիւնը, գեղեցկութեանց նոյն շառաւիղները, բայց որուն ետին գիրքերու արհեստաւորը, ճարտարապետը դժբախտ ձեռով մը կը պակսի։ Առանց երեւակայութեան և զգացումին նըպաստներուն, Նարեկացիի զգայնութիւնը կրնար խղզուիլ հետախաղաղ, ինչպէս կը հաստատենք ասիկա Նաբէլին երեք չորրորդին մէջ։ Սրուանձտեանց իր զգայնութիւնը ոչ միայն չէ պաշտպանած որեւէ կրթանքով, այլ կարծես անոր է վստահած իր գործին ճակատագիրը։ Ու կ'ունենանք անխուսափելին։ Կը համակրինք այդ զգայնութեան, բայց կը յոգնինք անկէ, մենք՝ որ չափի և դաշնակութեան առաքեալները կը մնանք։ Միակ բարեքը զոր կարելի է հոս շեշտել՝ ա՛յն ալ այդ զգայնութեան գերծութիւնն է Ալիշանեան, չըսելու համար Մխիթարեան գրականութենէն։ Այդ է պատճառը որ թերեւ իրեն արգելած է զառածիլ դէպի քերթողութիւն (թէ Հայքեշեայ Պատկադէրը միակ քերթուածն է որ կը յիշատակուի իրմէ։ Ուրիշներ, Խրիմեանի Աբժառէներուն մէջ, դպրոցական տաղաչափութիւններ են և զուրկ լրջութենէ։ Այդ զգայնութեան իրր զառածում կ'ընդունիմ Շաշան Շաաբշանայ անորակելի բանը որ Վարդանանց խորհուրդը նպատակ ունի բեմագրելու և կը կրկնէ սարսափելի նկարագիրները մեր ռոմանթիք թատրոնին)։ Միւս կողմէ, աւելի վերջը վերլուծելի պատկեր մը իրմէն՝ իմ մտքիս մէջ գրագէտի, անշուշտ անկատար, դժբախտ, ինչպէս օրինակ այդ բառը կը գործածեմ Մամուրեանի մը, Միսաբեանի մը, Ծեփեցիի մը, Տիւսաբի մը վաստակները պիտակելու ատեն, անուններ՝ որոնց անկարելի է զլանալ նուիրագործուած տիտղոսը, գրագէտը։

Դարձեալ, խեղճ ու կրակ ժառանգաւոր վանքէ մը ուսում տեսած վարդապետէ մը դժուար է սպասել ա՛յն ապահովու-

Թիւնը, մեթոտիկ աշխատանքի հերոսութիւնը, լայն և խորունկ շրջաններու ընդգրկումը կարելի ընող պատրաստութեան լրջութիւնը որոնք կը կազմեն տարրական նկարագիրները ամէն զիտուն, ազգագրական ուսումներու հետամուտ գիտնականին: Այս բառերուն հետ մաքիս կ'այցելեն Մոսկուան, Վիեննան, Վեներսիկը, Տիւսիսը, այսինքն այն կեդրոնները որոնք ոչ միայն ազգագրական ուսումներու համար մասնաւորուած յարմարութիւնները կը ներկայեն, այլև խմբումները կ'ընեն այդ աշխատանքին բոլորանուէր փաղանգներուն: Արուանձտեանցի անունին հետ կապուած են անունները Ալիւանի, Էմիլի, Գալեֆեարեանի, Ալաբէկեանի նման ազգագրական ուսումներու մէջ մասնագիտացած հսկայական դէմքերու: Նշան՝ թէ վանեցի վարդապետին դործը կը պատկանէր մեծ գիտուններու այդ շքախումբին նախասիրութեանց: Պահ մը կուտամ ինծի ազատութիւնը մտածելու՝ փոխարինել վաւազալ վանքը Վիեննա և Միսիլարեան հաստատութիւններով: Անփոփոխ պահելով զգայնութեան, խանդի, երևակայութեան ստորոգելիները, կը հետեւի երիտասարդ վարդապետին գերման համալսարաններն ի վեր ահաւոր, անհուն իր հետաքրքրութիւններուն: Ամբողջ Եւրոպան, Մերձաւոր Արեւելքը, անհուն Ռուսաստանը, կէս հարիւրը անցնող ցեղերու իր խայտաճամուկ պատկերովը: Կարկինը, մեթրոն, քրիական դեղերը, ներկերը անփոփոխ, պայուսակը մէկ անութիւն, միւսին՝ աղօթքները, աւանդութիւնները, լեզուական միջիւրքը, նկարները ընդօրինակելու, արտագրելու յատուկ խոշոր *souffle*: Թող այս մարդը տարրալուծէ՝ հողերը, գոյները, չափէ հասակները, հաւաքէ բարրառները համաձայն գերմանական համալսարաններու ազգագրական սկզբունքներուն: Այսօր մեր ունեցածը այդ մարդէն՝ ամբողջ հայոց հայրենիքն էր, ժողովուրդովը միասին, պատկերի մը տակ որ գերագոյն բարիքն էր իր զաւկէն, նոյնիսկ մեծագոյն զաւկէն սպասելի այդ դժբախտ ժողովուրդին: Կը ձգեմ հետեւիլ սա քաղցր երազին և կը դառնամ տրտում իրականութեան: Ի՞նչ տուինք այս մարդուն, համալսարանի և անոր բարիքներուն փոխարէն: — Վանքի մէջ վարժապետութիւն մը, զաւաններու մէջ՝ եկեղեցականի քճքճուած պատմութեան մը, Պաւսոյ մէջ՝ պատարագելու քանի մը խորան, և առինք իր օրերը ամբողջ իրմէ մեր հազար ու մէկ պէտքերուն ի հաշիւ, պտտցուցինք լեռնէ լեռ, ջորիներու կռնակին, մահուան հետ ամէն բոլոր դէմ դէմի, և, յիսունի դոններուն, այդ ամբողջ զբոկանքին իբր հետեանք՝ անբուժելի հիւանդութիւն մը:

*
* *

Շատ կանուխէն, գպրոցի սեղաններէն խոկ, սկսած է գրել: Կը զրկեմ Աբծոմէ Վասպուրականի հանդէսին ուր տաղաչափեալ և արձակ շարագրութիւններու ներքեւ կ'երևայ իր անունին սկզբը-նատառերը, Գ. Ս. Ստոնք գրականութեան չեն պատկանիր, ոչ ալ կը մատնեն արուեստագէտի բացասիկ զգայնութիւնը: Պատմութիւն, բարոյախօսութիւն, ժողովրդական գիտելիք, հայրենասիրական ումանթիզմ, քիչիկ մը ազգագրական հետաքրքրութիւն, ահա պատանի և երիտասարդ Սրուանծտեանցի նախասիրութիւնները: Հետզհետէ կեանքին հետ զբաղմանց ընդարձակ բերումով՝ նոր աշխարհներ (գլխաւորաբար Տարօն ուր առաջնորդ է իր վարպետը՝ Խրիմեան, յետոյ Ակն ու Պոլիս, և պատրիարքարանի կողմէ մասնակի պաշտօններով ճամբորդութիւններ հայաբնակ նահանգներու մէջ): Սրուանծտեանցի գործը կը բխի այս պայմաններէն: Աւելի յետոյ, 1900ին, Պոլսոյ մէջ Իււրաքի շաքաթաթերթով հետապնդուած շարժումը կերպով մը կրկնութիւնն է Սրուանծտեանցի գործին երկնումին: Միակ տարբերութիւնը՝ այդ շաքաթաթերթը լիցնող յօդուածներու հեղինակներուն զգայնութիւնէ նիհարութիւնն է:

Դրոյ և Բրոյ: Հատորիկ մը ուր եօթանասնական թուականներուն ընթացիկ գրաբարով և ճոռոմ հայրենասիրութեամբ յառաջարանի մը կը հետեւին հին քանի մը ձեռագիրներու տպագրումները, որոշ ծանօթագրութեամբ: Տեսակ մը կրկնութիւն Ալիշանի Առէքէ Լալեաֆաֆա տպագրական ձեռնարկին: Բայց հոն խոկ կը միջամտէ իր զգայնութիւնը, այդ հատորիկին տալով տեսակ մը անձնականութիւն և նկարագիր:

Ասոր աւելի կատարեալ և գրեթէ արդիացած մէկ փոփոխակն է Լնոյ և Նորոյ ուր գիրքերու վկայութիւնները նետուած են երկրորդական բլանի, առաջինին պահելով աւանդութեան կենդանի պատմումին, աչքին գերադանց վկայութիւնները: Հատորիկին մէջ այլևս կերպարանք առած է Սրուանծտեանցի ըզգայնութիւնը, ջերմ, դիւրահաղորդ, զեղուն, որ կը համակէ և կը հրապուրէ, արուեստի գործի մը կը վերածէ գրեթէ այդ հում նախանիւթերու փառսը:

Հաճի Հոգովը նուիրագործից իր համբաւը: Հայոց հայրենիքն էր որ կը մատուցուէր այդ պարզուկ էջերով, անոր կա-

բօտոմիս այրուող ամբողջ սերունդին, այն սերունդին՝ որ ըրեր էր այդ զգացման մկրտութիւնը մեծ մարդերու յաճախանքին մէջ (զլխաւորաբար Ալիշանի Յոշէկէ Հայրէնէպը), բեմերու վրայ ռումանթիք թատրերգակներու զեղուն հայրենասիրութեան ընդմէջէն, ազգային պատմութեան, հայրենագիրտութեան առաջին մեծ յիշատակարաններու վերծանումովը (Սխաւա՛ն, Սխաւա՛ն ելն)։ Աւելորդ է ծանրանալ այդ մարգանքին անայժմէ, չըսելու համար զբաւեռնակ տարողութեանը վրայ։ 1860ին բոլոր շրթունքները հայոց պատմութեան, բայց մանաւանդ ներկայ տագնապները խանդաղին կ'երգեն։ Մթնոլորտը թրթռուն է փոշիովը, աճիւնովը հայ պատմութեան սուրբերուն, հերոսներուն, մեծերուն։ Կը հետեի թէ որքան բուռն պէտք է ըլլայ կարօտը այն միւս թրթռումին որ այս անգամ ձայնն է հողին, ձեռքով շօշափուածին, ոտքով ճմուռածին, շրթունքներով ըմբոշխնուածին, այսինքն կենդանի հայրենիքին, այսինքն անոր համբիւն եւ հոսիւն։ Սրուանձտեանցի հատորը այդ գերը ունեցաւ շմբէն կողմէ, Մոսկուա, Վիեննա, Վենետիկ, Տփլիս, մարդիկ երջանիկ էին սխրագին զգացման մը մէջ։ Վերջապէս հայոց հայրենիքը զաւկըններուն զգայարանքներուն կը մատուցուէր զիրքերէ դուրս վկայութեամբ մը, խենթ, կապուելու չափ խենթ մարդու մը տարփանքին ընդմէջէն, այդ հողերու վրայ։ Սրուանձտեանց վարդապետը սիրահարն էր այդ հողերուն։ Մանաւան շարունակութիւնն էր, բառ առ բառ կրկնելով վերի վերագրումներուն տարողութիւնը։

Երկհատոր Թորոս Աղբաբը, աւելի խնամուած ծրագրով դէպի մասնագիրտութիւն որոշ հակումով, եթէ զգայնութեան նոր փառտ մը իբրեւ մեզ չի տպաւորեր, բայց կը պաշտպանէ հեղինակը իր բարեքովը դարձեալ։ 1870ի պատկերն է անիկա, կարգ մը գաւառներու վիճակագրական, տեղագրական անփոխարինելի տեղեկութիւններով։

Պարտաւոր եմ յիշել Ծոշանն Ծաւառշանայ հատորիկը, իբր թէ թատերական յօրինում, որ իրականութեան մէջ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ դպրոցական հանդէսի մը համար հայրենասիրական բացազանչութիւններու երկախօսութիւն (dialogue) մը։

Հոս ու հոն նկարագրական, պատմական յօդուածի փըշրանքներ, սանկ քսան մը տարիներու վրայ բաշխուած, որոնք հատորի մը տակ՝ անշուշտ բան մը կ'աւելցնեն, բայց չունին վճռական կշիռ՝ վերը յիշուած գործերը գատելու, գասաւորելու աշխատանքին վրայ։

Սրուանձտեանցի գործը ընդունուեցաւ ջերմագին հիւսցումով։ Տուի այս վիճակին զլխաւոր ազդակները։ Ահա ուրիշ իրողութիւններ։ Այդ գործը զպրոց ստեղծեց մասնաւորաբար արեւելահայոց մէջ, ուր աւելի քան քսանըհինգ տարի Գիւլէ Քաւանայ և Նրուանդ Լալաեան, անխօն խնամքով, Վանեցի վարդապետին հիմնադրած գործը շարունակեցին, աւելի կազմակերպուած, զիտականացած և անշուշտ վճռական արդիւնքներով։ Վերը ակնարկեցի 1900ին Պոլսոյ մամուլին մէջ յայտադած աշխատանքի մը։ Ինքա՛ն հանգէսին (1899) թէ՛ տարողութիւնը, թէ՛ մեթոտները անբաւական են զիրենք լրջութեամբ արժեւորելու։ Յետոյ, այս տողերը խօսուած պահուն, Սրուանձտեանցով փրկուած աշխարհը ընդմիջտ ջնջուած է իբրև հող և իբրև հոգի։ Ահա թէ ինչո՞ւ այսքան թերի,՝ այսքան անյարիր աշխատանք մը զիս կը մղէ արեւմտահայ գրականութեան պատմութենէն ներս առնելու Սրուանձտեանց եպիսկոպոսին ժառանգութիւնը, — իր բոլոր մեղքերով։

Բ.

Այս տողերէն յետոյ, հարկ կը ներկայանայ ընել անհրաժեշտ զիջումները, Գարեգին Սրուանձտեանցի գէմքը կարելի արդարութեամբ արժեւորելու նախ իր ժամանակին, ապա հայ գրականութեան ընդհանուր զգայնութեանը մէջ։

Տրուած ըլլալով այն խոտապահանջութիւնը, արուեստի այն կեցուածքը որոնք քիչիկ մը պարտադիր կը դառնան անցնող շրջանները դատելու արարքին մէջ, ստիպուած եմ կատարել անհրաժեշտ զոհողութիւն, զիջում, որչափով որ չեն վտանգուիր արեւմտահայ գրականութեան աւանդութիւնները։ Մէկէ աւելի անգամներ խօսեմ եմ անկարելիութեան վրայ այդ գրականութենէն վտարելու շքեղ համբաւներ, որոնք այլապէս թանկ բայց որոնցմէ եկած ժառանգը նոյնքան անկշիռ է այսօր։ Արդարեւ ի՞նչպէս արժեւորել Զարթօնքի սերունդին աւագ անուններուն մեծ մասը (Նահապետ Ռուսինեան, Նիկողայոս Զօրայեան, Խաչատուր Միսաքեան, Սեփիան Ոսկան, որոնցմէ այդ գրականութիւնը խոշոր երախտիքներ է գտած իրենց ողջուցը, բայց որոնցմէ շատ քիչ բան պահեր է իր ազգային հարստութեան գիւղանին)։ Արդարեւ ի՞նչպէս կ'ործանել ամբողջութեամբ քաղուչական, հրապարակաբանական վաստակը Խրիմեանին։ Եւ սա

կայն պէտք է մօռնալ որ Սրուանձտեանցի գործին մէջ, ըսի վերը, անուրանալի կերպով ունի գոյութիւն եթէ ոչ զրազէտի զգայարանք մը, գէթ զրազէտի տեսակ մը զգայնութիւն, անշուշտ շատ պզտոր, շատ նախնական, բայց որ կը միջամտէ գրեթէ ամէն էջի, որպէսզի այդ գիրքերը ազատագրուին գիտական, հաւաքչական, ազգագրական, պատմագրիտական կըրթանքներու հասարակաց չորութենէն և դառնան անձնական վկայութեան էջեր։ Հոս է զրազէտը ճշգրտող հանգամանքը։ Դրմուարութիւնը հոն է որ սա զգայնութիւնը ներկայանայ գրեթէ միշտ ծանրաբեռն, ինքնիրմով պզտոր, վտանգելու չափ իր տարողութիւնը։ Կը զգաս որ ընթերցումին հետ բարախուս բան մը կը քալէ տողերն ի վար, տաք, գրեթէ արեան համով, որ քիչ քիչ բարեխառնութեան կը վերածուի, կազմելու համար տեսակ մը բացառիկ աշխարհ, ճիշդ այնպէս ինչպէս կը արուի առիկա ընդհանրաբեռ Ալիշանի պատմական, հայրենագիտական գործին ետին։ Մեր հայրենիքին վերագրւած անշուշտ դժուար բայց գեղեցիկ փառարանութիւն մըն է ԺԹ. դարու մեր մտաւորական փառանգին համար։ 1850ին Մխիթարեաններու հետապնդած այդ գեղեցիկ երազը տարբեր ճակատագիրներով կը սաւառնի մեր նոր զոյգ զրականութեանց վերև։ Սրուանձտեանցի գործը միջակ գետինն է ուր այդ երկու գրականութիւնները ընդհանուր նիւթի մը վրայ, որ հայոց հայրենիքն է, իրար եթէ չեն հանգուրժեր, գէթ կը հասկնան։ Հոս է թերևս բանալին այն խորունկ խանդավառութեան զոր Սրուանձտեանցի գործը արթնցուց արեւելահայ մտաւորականութեան մէկ որոշ դասակարգին մէջ։ Այնպէս որ հայոց հայրենիքը իր միսին մէջ ունեցող այս վարդապետին մեղի բերած վկայութիւնները, հակառակ անոր որ վիրաւոր են արտայայտման լայն մեղքերով, զանցումներով, կը պահեն գրական տեսակ մը սեղմ նկարագիր որ լայնօրէն կը դիմաւորէ մեր զիջումը։

Ով որ ձեռք կ'առնէ Հոգի Հոգով, չի կրնար ինքզինքը ազատագրել միամիտ որքան սրտառուչ յուզումէ մը որ այդ էջերէն կը փոխանցուի իրեն։ Երբ սեղմենք մեր միտքը և աշխատինք վերուծել նկարագիրը այդ յուզումին, մեր գտածը՝ բիւրեղացած, ճշգրիտ զգայնութիւններու, արուեստի ելած ապրումներու մխիթարութիւն մը չէ, պէտք է ըսել ասիկա։ Բայց պէտք է աւելցնել անմիջապէս որ միշտակ մեր միտքը չէ որ շահագրգռուած է այդ ամէնով, այլ մեր զգայարանքները լայն չափով մը բաժին կ'առնեն մեղի մատուցուածին զգացական տար-

րերէն: Այս հաւատաւորութիւնը մեզի կը բերէ դրապէտը: Ո՞ր հրաշքին գինովը ամբողջ Սրուանձտեանցի զիրքերէն լատաակերտուող սա խառնակ և պղտոր կեանքը մեզ կը յուզէ երբ ամէն ինչ, մանաւանդ գրեւոր օրէնքներուն դէմ տիրական մեղադարտութիւն մը, արգելք էր այդ յուզումին: Պատասխան չունի այս հարցումը: Ինչպէս որ մենք չենք կրնար հակադէմք մեր զգայութիւններու հանդէսը մեզմէ դուրս, այնպէս ալ անկարող ենք ճշգրիտ սահմաններու մէջ վերլուծել Սրուանձտեանցէն մեզի եկած ապրումներուն նկարագիրը: Բայց ստույգն այն է որ այդ ապրումները ունին զոյւթիւն:

Բոլոր իր գործերուն մէջ սա զգայնութիւնը զոր ա՛լ կարելի է որակել իրր կենդանի հայրենիքի մը զարկը, իր ինչպէս գործին, կը պաշտպանէ ամէն ինչ որուն կը մօտենայ: Եւ որովհետեւ այդ զգայնութիւնը ճարուած է հողին խոկ ընթերքէն, սնած է գերեզմաններէն (պատմութիւն) և զաշտանկարներէն (հայոց աշխարհ), հասկնալի կը դառնայ թէ ինչպէս այդ ամենէն տարազիր, այդ ամենուն համար կուրացած զգայարանքներով մեր մտաւորականութիւնը (Պոլիս, Վեներսիկ, Մոսկուա) խանդավառ հիացումով մը ինքզինքը գտնէ ողորդուած: Դարերու կարօտն էր որուն յագուստ, գոհացում կուտար Սրուանձտեանցի գործը, իր հայրենիքը օտարութեան մէջ կ'եղի կերպով մը ունենալու:

Հաճախ Հարաւը հայոց աշխարհն է իր երեսի փոփոխութեանց քաղցրագին ապրումներուն հանդէսովը, ինչպէս գինովցնող շունչումներովը, որոնք վայրի մը, զաշտանկարի մը, երբեմն ամբողջ աշխարհի մը հողին կը վերբերեն և Ժողովուրդի մը խմացական արտայայտութիւններուն մէջ ոն և ոգի մը կ'ըլլան: Ինչ խանդաղատանքով վարդապետը կը խօսի ջուրէն, հողէն, քարէն, լեռնէն ու ծաղկէն, բոլորը՝ տեսանելի մա՛տը այդ աշխարհի անդրադոյն ինչպէս նորադոյն կերպարանքներուն: Ինքնին այդ ամենուն կարօտին մէջը տառապող մեր մտաւորականութեան համար ի՞նչ հեշտագին լոգանք՝ երբ պատմութիւնն ալ իր սըխրանքը կը խառնէ ներկայի թեւադրանքին: Սրուանձտեանցի համար ամէն աւերակ ոչ միայն տեղի մը վրայ թրթռագին վկայութիւն մըն է հայոց աշխարհի ֆիզիք կերպարանքը ժանկող, այլ հայոց Ժողովուրդին հազարամեայ ապրումները կենդանի բուրվառի մը պէս արտարձակող բացօդեայ ներշնչարան մը: Եւ ո՞վ չի գիտեր թէ վարդապետին կոխած հողերուն տակ, ինչպէս երեսին, մեր քանի մը հազար տարիներն են որ հանդեր-

ձուած են ամենէն իրաւ ու սրտառուչ յուզումներով: Կ'անցնի Սրուանձտեանց վանքի մը փէշերէն, պատմական դաշտի մը մէջէն, հինաւուրց եկեղեցիի մը սահմաններէն, խռովայոյզ, «ամբոխեալ» այն բոլորէն որոնք այդ պարզ պատկերներուն ետին եղեր են դարերը իր պապերուն: Ու ահա աւելին: Թերեւս քիչեր ըլլան տեղեակ թաքուն այն բիւրեղացման որով փաթթուած կը պառկին երբեմն կարգ մը տեղեր արեւին տակ: Սրուանձտեանց բնութեան մեծ զիրքին այդպէս տարտղնուած և ոչ ոքէ կարգացուած էջերն է որ ամենէն աւելի գուրգուրազին զմայլմամբ մը աշխատած է կարգաւ, հաւաքել և մատուցանել այդ ամենուն զրկանքին մէջ տառապող իր եղբայրներուն: Ժողովըրդային ստեղծումի այդ անսպառ մթերքը (Յօբելոն, աւանդութիւն, պատմութիւն, հրաշք) Սրուանձտեանց առաջին անգամ շահեցաւ նախ հայ գրականութեան համար, երկրորդաբար հայ ազգաբնութեան համար:

Եւ այն միւսները որոնք անուն ունին Մանա, Թորոս Աղբաբ, Կրօն Լրօն, Զօն — Նարօն, իրար ամբողջացնող վկայութիւններ են մէկ ու նոյն զգացումին: Սխալի մէջ չեմ երբ այդ ըզգացումը կը նոյնացնեմ հայ հայրենիքին համին և հոտին հետ: Այսպէսով Սրուանձտեանցի գործին զգացական մասը կ'ըլլայ կենդանի վկայութիւն գրագէտի խառնուածքէ մը: Այլևս մատի չեմ փաթթեր այդ խառնուածքի զեղուն, երբեմն գրքունակ, յաճախ միամիտ, անհաւասարակչիւ, չըսելու համար խակ կերպարանքները: Նիւթին խռովքը այնքան իրաւ կը համակէ մեզ որ կը տարուինք և ժամանակ չենք գտներ այդ ամենէն հաշիւ պահանջելու գրական օրէնքներու, պարտքերու ուղղափառ հաշիւը՝ որոնցմէ այնքան յոգնած է խեղճ արեւմտահայ գրականութիւնը, մանաւանդ Սրուանձտեանցի շրջանին: Նոյնիսկ այն պարագային երբ սա խառնուածքը աւելորդ ձևով մը կը միջամտէ խանդարելու չափ մեր ողջմտութիւնը, մեր հանդարտութիւնը, դարձեալ մեր անհանգստութիւնը չի փոխուիր անտրամադրութեան, քանի որ մեր ամենուն ներսը Սրուանձտեանցի աշխարհը միշտ կը մնայ ի զօրու: Կը ժպտինք այդ աւանդութեանց միամտութեանը վրայ, մեր ներսէն, բայց կը սիրենք զանոնք: Ուրիշ բան է արդեօք արուեստին հրաշքը: Ուրիշ՝ թատերական պատրանքը, որ մեր աչքերուն տակ փռուած բեմի սենեակ մը պալատի կը փոխակերպէ և կը յաջողի տախտակի վրայ խօսող այդ մարդերը իրաւ մարդերու վերածել: Ուրիշ՝ այն մտահոգութիւնը որով կը համակուինք դարձեալ երբ քաղցր բառեր

մշտամրմունջ մեղեդիի մը պէս քերթուած է մը կը քակուին և մեր մէջ սէրը, աղօթքը, երգը, լացը, ժպիտը կ'ըլլան: Տրուած ըլլալով նախնականին, հեքեարայինին, ժողովրդականին, ախիւսին բաժինները այս ապրումներուն մէջ, ինքնին հասկնալի կը դառնայ թէ ո՞րչափ իրաւ ժառանգութիւն մըն է Սրուանձտեանցի խառնուածքին վկայութիւնը արեւմտահայ գրականութեան ընդհանուր արգիւնքին մէջ, ուր այնքան քիչ է բաժինը կենդանի զգայութիւններուն:

Գիտեմ թէ այսքանը անբաւական է գրագէտի մեծ գէմք մը յօրինելու, բայց, միւս կողմէ, վստահ եմ թէ հարիւր տարի ետքը մարդիկ շատ դիւրաւ, զրեթէ հաճոյքով պիտի մոռնան թերեւս Ալիշանի ամբողջ գործը (բանաստեղծութիւն), ինչպէս կ'ընենք այսօր Շնորհալիի տաղաչափեալ մեծ գիրքերուն համար, բայց սրտայայտ երախտագիտութեամբ պիտի դողզղան Սրուանձտեանցէ փրկուած ամէն մէկ պատուօրիկի վրայ: Այս ենթագրութիւնը աւելի է քան ձրի վերագրում մը: Ըսի թէ կէս դար է անցեր անոր գերեզմանին վրայէն: Ատկէ առդին անոր ձգած գործը փոխանակ աղօտելու, պաղելու, կը պայծառանայ և կը թւերկանայ: Այսօր հոգին փնտռողները զայն կը կարդան աւելի խորունկ հեշտանքով մը որքան չէին ընէր թերեւս 50-60 տարի առաջ, երբ այդ հոգին կրող ժողովուրդը կ'ապրէր իր հողերուն վրայ: Ի վերջոյ ո՞վ է գրագէտը եթէ ոչ ան՝ որ պահ մը, աշխարհ մը, ոգի մը կը փրկէ: Այս տարազը Սրուանձտեանց կը կրէ մեր մեծ գրողներու բոլոր արժանաւորութեամբը:

*
* *

Կարելի՞ է այս վարդապետին առիթով դնել հարցը եկեղեցական մատենագրութեան, այսինքն գրականութեան այն մասնաւոր կերպին որուն հասարակաց տարրերը պէտք կ'ըլլայ անջատել արեւմտահայ գրականութեան եկեղեցական գրագէտներու խումբէն: Այսպէս, այն ութը տասը անունները, որոնք աշխարհաբարի գոյութեան սկիզբէն իսկ իրենք զիրենք պարտադրեցին, ո՞ր չափով կ'արդարացնեն գրագէտի ընդհանուր յղացք մը: Ի վերջոյ ո՞ր անունին հետ պիտի ներուի մեզի կախարդ այդ տարազը արգարութեամբ գործածել: Դժուար է այս հարցումներուն յատակ և վճռական պատասխան հայթալթել Սրուանձտեանց սրբազանի գործին մէջէն: Ճիշդ է որ Արմաշեան դպրոցի հեղինակաւոր գէմքերը, յետպատերազմեան Սողխմին երիտասարդ

գրողները աւելի ճարտար, աւելի արդար կերպեր ունին իրենք զիրենք արտայայտելու: Միւս կողմէ՝ նոյնքան ճիշդ է որ անոնց կը պակտի հայեցի խորունկ, անկեղծ զգայնութեան մը բարիքը: Սրուանձտեանցը իրը յանգում մը ընդունիլ մեր հին մատենագիրներու սիրական եղանակին, դարձեալ կը դառնայ գծուարին, քանի որ Վանեցի կախկոպութեամբ չատ բացօրոջ կերպով մը կը զատուի այս մատենագրութեան ընդհանուր tonalité-ն որ կրօնապատմական է առաւել չափով և կ'ըլլայ ազգային, աւելի ճիշդ՝ ազգազրական հետաքրքրութեանց, խանդավառութեանց հանդէս մը: Արդ, ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ գիտական նկարագրով սա աշխատանքին համար զրազէտի ոճ մը, արտայայտութեան բացառիկ կողապար մը չըլլայ անհրաժեշտ:

Կը մնայ քննել Սրուանձտեանցի գործին բուն իսկ ազգագրական տարողութիւնը:

Քիչ վերը ըստեցաւ այդ մասին թէ անբաւական զարգացումը, գիտական հետազօտութիւն մը արդիւնաբեր ընող միջոցներու սակաւութիւնը, վարդապետին մտքին իսկ ձևը (որ պատմութեան ու գրականութեան կը հակի քան թէ հանդարտ զընթեքութեան) ճակատագրական եղան իր գործը արժեքներու տեսակէտէն: Պարզ է որ ոչ մէկ կանխադրեալ ուղեցոյց, խնամեալ ծրագիր, պրպտումի հիմնական տուեալներ չենք հաստատեր Սրուանձտեանցի ոչ մէկ գործին մէջ: Ամէն ինչ կը մատուցուի անոր գիրքերուն վրայ, իսակ ու խառնակ, ծանրաբեռն, աւելորդ զեղումներով, զգացական բացազանչութիւններով և մանաւանդ գիծի, կարկուռի հանդէպ հիմնական անհասկացողութեամբ մը: Եւ սակայն հակառակ բոլոր այն անբաւականութեանց, մեղքերուն, Սրուանձտեանցի գիրքերը արեւմտահայ գրականութեան ամենէն երախտառատ բարերարութիւնները սխալ չըլլար նկատել: Տրուած ըլլալով գրականութեան մէջ այդ կարգի գործերուն ցանցառութիւնը կամ եղածներուն ալ վարժապետական, վարդապետական անհրապոյր չորութիւնը, Սրուանձտեանցի վաստակը կը զատուի տիպէնութեանց այդ մթերքէն և կը բարձրանայ իրեն յատուկ յարգանքի գիրքի մը: Իրմէ վերջ Պոլիս (1900), մանաւանդ արեւելահայերը մղում տունին Սրուանձտեանցի աշխատանքին: Չեմ խանդավառ Պոլիսով. գաւառացի վարժապետներու փառասիրութեանցը միայն գոհացում հայթայթող կրթանք մը եղաւ անիկա: Հիացում ունիմ արեւելահայ զպրոցի լայն, չափազանց օգտաւէտ ձեռնարկին վրայ (Լաւեանց), բայց այդ հիացումը չ'արտօնեմ ինծի որպէսզի իբրեւ գրագէտ ընթացք տամ

այդ աշխատանքի հեղինակին։ Այնպէս որ Սրուանձտեանցի գործին մէջ հաւաստարարէս նպաստաւոր արդիւնքներ կը մնան ազգաբնական նշմարանքները, ինչպէս վարդապետին զգայնութիւնը խտացնող գրական բազմաթիւ էջեր որոնք միայն գրագէտէ մը կրնային գրուիլ։ Երբեմն էջ մը բան աւելի կ'արժէ քան մատենադարանները։

Գ.

Սրուանձտեանցի առիթով կը զգուշանամ զնելէ այն շատ կարեւոր հարցը որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ զբաղեցուց մէկէ աւելի սերունդներ։ Ատիկա հարցն է հայեցի գրականութեան, լրագրական բառով մը՝ զաւառական կամ վաղուան գրականութեան։ Ատիկա անոր համար՝ վասնզի — ինչպէս քանի մը անգամ գիտել արուեստաւ Սրուանձտեանցի մէջ — անհեթեթ պիտի ըլլար գիրքերու գործաւոր մը փնտռել ու արժեւորել։ Ինչ որ աւելի վերջը Թլկասիցի, Զարդարեան, Համասեղ, Բ. Նուրիկեան իրագործեցին յստակ, վճռական կերպարանքի մը տակ, արդիւնքն է արեւմտահայ գրականութեան մէջ հայեցի հարազատութեան, յղացքին կրած եղափոխման։ Բայց սխալի մէջ չեմ երբ կը մտադրեմ այս արդիւնքին մէջ որոշ բաժին մը հանել վասնցի վարդապետին։ Կ'ըսեմ այսպէս վասնզի իր հէքեթները, երբ մեալուիմ, ընդունակ են հաստատ ու հարուստ ատաղձ հայթայթելու որեւէ իրաւ գրագէտի, որպէսզի իրագործուի այդ տարրերով իր ժողովուրդին հոգեկան և իմացական փորձառութիւնը։ Անշուշտ ինք չստեղծեց Սիւսանթոյի սըրտառուչ գիւցազնաժէպը, բայց իրմով փրկուած այդ պատառիկը օր մը կարելի շատ գեղեցիկ քերթուածի մը պատրաստ նախատարն է։ Յետոյ, Համալ Հոգով, Մանան, Գրոց Բրոցը հզօր թելագրականութեամբ կտորներ կը պարունակեն մեր երկրին tellurique բխումներովը, շնչումներովը, կենսալից մեր պատմութեան շատ նուրբ, խուսափուկ հեղուկներովը, նոր բառով մը՝ polarisationովը պայմանաւոր։ Ահա թէ ինչու իմ զիջումը Սրուանձտեանցի հանդէպ։

Անկախաբար իր փրկածին անպատմելի արժէքէն, արդար է որ յարգանք ընծայուի մարդուն իսկ կորովին, սրտին, իր ժողովուրդին օգտակար ըլլալու անհուն իր մոլեռանդութեան, քանի որ արեւմտահայ գրականութիւնը իր առաջին հարիւրամեակին

մէջ տեղ չատ ունի, զիրքերու բառով՝ օթեաններ, ուր գործին չափ թերեւս գործողներ իրաւունք մը ապահովէին իրենց բազմելու: Զանազան առիթներով ըրեր եմ այս ճշդութիւն: Զարթօնքի սերունդը — ամենէն արժանաւորը մեր գրականութեան սպասին նուիրուածներէն — հազիւ քանի մը հատոր է կտակած ազգային հարստութեան թանգարանին: Բայց արդիւնքի այս սակաւութիւնը մեզի չի տար արտօնութիւն մոռնալու այն միւս մեծ նպաստը որ զինն է այդ սերունդի մեծ գործաւորներուն ջանքին, նոյնիսկ տքնութեան: Այսօր Նահապետ Ռուսինեան, օրինակի մը համար, մթին և մռայլ անուն մըն է: Երեք քառորդ վար առաջ այդ մարդը համակ խանդ և գործօնութիւն է, դարձեալ իր ժողովուրդին բաղմակողմանի պէտքերուն ի սպաս դրուած, և ատենց շարքին՝ նաև արեւմտահայ գրականութեան: Ինծի չեմ ներեր զանցումը այդ և նման անուններ գործերու կշիռով արժեւորել: Սրտանձառեանց միջին մըն է ընդմէջ առաւելազանց չափով գործիչներու և հարազատ գրագէտի: Արեւմտահայ գրականութեան պատմագիրը եթէ ոչ հպարտութեամբ, գէթ խորունկ երախտագիտութեամբ իր յարգանքը չի վարանիր յայտնելու այս պարզուկ, բացսիրտ, քաջ, սրտառուչ գրական մշակին:



ԽՈՐԷՆ ՆԱՐ-ՊԷՅ

(1832 — 1892)

Կը պատահի որ զրականութեանց պատմութիւն մը հիմնովին ուրանայ գործ մը, բայց ընէ որոշ զիջում գործողին: Կը պատահին գործեր ալ որոնք ժամանակին մէջ կը ծանրանան, կը լեցունեն և կը գտնեն բացառիկ տարողութիւն, դառնալու համար, միշտ այդ ժամանակին մէջէն, ազգային գերագոյն սեպհականութիւն: Նար-Պէյի վրայ ուսումնասիրութեան մը մուտքին, սա ընդհանրութիւնները ինքնաբերաբար կը ներկայանան ինծի: 1880ին այս մարդէն մեր զրականութեան ժառանգը ամբողջ էր արդէն: Դափնիներով փառազարդ, հանճարային լուսապսակով մը «յաւելիալ և ճոխացեալ»: Դարձեալ 1880ին կար այս գործին հեղինակը, խորհրդաւոր, հմայիչ, տարօրինակ: Քիչ հայեր օժտուած են Նար-Պէյի հրապոյրով, վարկով, մեծ մարդ մը բնորոշող այն քանի մը բացառիկ տուրքերով որոնք իմացական գետնի վրայ, ինչպէս աշխարհիկ վայելչութեանց մարդերուն, մարդերը կը տանին դէպի փառք կամ ողբերգութիւն: Կ'ըսեն թէ ան կը խօսէր ջերմութեամբ մը, քաղցրութեամբ մը, առքով մը որոնք անդիմադրելի կ'ընէին իր բառերը: Իմացած ենք թէ իր երգերը կ'երգուէին ամբողջ հայոց աշխարհին ամենախոսել անկիւններուն մէջ իսկ: Բայց այս մարդը գիտենք իր կենսագրութենէն որ ժ. դարու մեր ներկայացուցչական անձնաւորութիւններէն այն բացառիկ դէմքն է որ եկեղեցականի իր հանգամանքը յաջողած ըլլալ արժեւորել արեւմտեան կարտինալի մը բովանդակ նրբամտութեամբը, թափանցողութեամբը, հեղինակաւոր maîtrise-ով: Պոլիս, Իտալիա, Ֆրանսա, Ռուսիա ոչ միայն երկիրներ են, այլև ժ. դարու կիսուն արեւմտեան մշակութի բարձրագոյն ոլորտները: Նար-Պէյ այն մէկ քանի եկեղեցականներէն է որոնք Հռովմի ամենէն մասնաւորեալ հաստատութիւններէն մէկուն մէջ (Հռովմի Collège մը) պատրաստուեցան, շատ խնամքով, իրենց ասպարէզին որ գործելն էր արեւելքի մէջ, Հռովմայ մեծ պապերուն աւանդութեանցը ճամբաներով:

Չունիմ նկատի ծանրաթաւալ փառքը անոր դործին մէջ, ոչ ալ արտում խորհրդածութիւններ պիտի ընեմ գրական համբաւներու գուգորդ,՝ անխուսափելի, առեղծուածային իրողութեանց մասին, որոնց գինովիւ է որ բոլորովին անարժան, երբեմն սակաւարժան անուններ կը յորդին, կը լեցնեն չըջան մը, ինչպէս իր հունէն արձակուած գետ մը, բայց կը ցամքին քանի մը չարթուան արեւով։ Ասիկա անոր համար՝ վասնզի Խորէն Նար-Պէյ կերպով մը քաւած է իր փառքը, քիչ գրողի վիճակուած եղբարականութեամբ մը։ Անոր զագաղը ենթարկուեցաւ հալածանքի մեր բարձր եկեղեցականութենէն և ժանտախտաւոր դիակի մը պէս նետուեցաւ Շիշլիի գերեզմանատան մէկ անկիւնը։ Բայց այդ դիակէն առաջ՝ անիկա տպրեցաւ տարիներով ծանրաբեռն հիւանդ հոգեվարքի մը ամբողջ տագնապանքը հոգեկան մահուան մը որ միս մինակը բաւ էր խոռովելու ամենէն քար սիրտերը։ Այս տողերուն հետ աչքիս կը գծուի ամբողջ հասակը Նար-Պէյի գործունէութեան, իր բոլոր բարձունքներովն ու անկուժներովը։ Մեր գրականութիւնը ի՞նչ է չահագործած մեր ժողովուրդէն որպէսզի խորհէր Զարթօնքի սերունդին շքեղ անձնաւորութիւններուն գրական արժեւորումը, զանոնք առնելով նիւթ վիպական, թատերական, պատմական շքեղ յորինումներու։ Ի՞նչ սրտաուռ է են ճակատագիրները Զօրայեանի, Օսեանի, Ռուսիեանի, Միսաբեանի, Պեթիկբաշեանի, յիշելու համար քանի մը շատ իրաւ մարգերու անուններ։ Բայց այս շարքէն ոչ ոք պիտի ընծայէր արուեստագէտի մը այն սրտաշարժ հանդէսը կեանքին իրողութեանց, որոնք ըլլալով հանդերձ Նարպէյի մը, են նոյն ատեն այս ժողովուրդինը։ Դիտենք թէ ինչ վեհմ, անսրբագրելի յիմար մըն է Մինաս Զերազ, ուր արկածախնդիրն ու գրողը, երազատեսն ու մարգարէն, բանուորն ու կայսրը (ամէն փառասէր կայսր մըն է) քով քովի բնակեցան, համահաճ և զուգահաւան, հանգչելու համար օտար հողին տակ։

Այս տեսակ մտածումներ կը թելադրէ ինծի Նար-Պէյի անձնաւորութիւնը երբ անոր գործը (գրականը) զիս կը թողու հիմնովին անտարբեր, անտրամադիր, նոյնիսկ ցասումնահար (*):

(*) Համապատկիւր անշուշտ որ շեշտը դրած է զործին վրայ։ Բայց գործ մը ինքնին մեհնադրոշեալ մարդ մըն է, Երբեմն իրականն ու խորհրդանշականը իրար կը պաշտպանեն, երբեմն ալ կը հերքեն։ Նար-Պէյի առիթով՝ անձնաւորութեան վրայ շեշտ մը փոխադրելու ճիշդ չի նշանակեր անհաւատարիմ ըլլալ իմ ծրագրին, իմ կողմէ խօսելով մարդու մը վրայ որուն գործէն գրեթէ ոչինչ կ'աղատի։ Հոս չեմ յուզեր գրական

Ա.

Պէտք է խօսիլ պատանի Խորէն Լուսինեանէն, Վենետիկի վանքին մէջ իր ուսումը ամբարեւոս վրայ, ուսում մը որ ամբողջ մէկուկէս տերունդի խմացական նկարագիր հայթայթեց, անոր տալով անսրբագրելի, անխորտակելի յօրինուածք մը, ժամանակին մէջէն փոխուելու տեղ՝ խորացող, յարմարելու տեղ՝ զառածող: Ասիկա ուսումն է վանական շեշտ մտայնութեամբ մը մասնաւորութեամբ, ուր կրօնականին գերազանցութիւնը հաղիւ ըլլար մեղմացած, ազգայնականին շատ ծանր փառքով ճնշումով: Թէրզեանին պէս, Աճէմեանին պէս անիկա իրեն ուսուցիչ ունի 1850ի մեր գրականութեան մեծատիտղոս քերթողները որոնցմէ չեմ կրնար չյիշել Բագրատունին, Հիւրմուշը, Ալիշանը, Այս անունները գրաւական մըն են Նար-Պէյի համար շատ խորունկ, տիրական հայրենասիրութեան մը, ինչպէս շատ ծանծաղ, շատ թերի գրական զգայարանքի մը, այսինքն ասոր ստացումին: Նար-Պէյ այդ ուսումին կը պարտի տիրական սխալը իր կեանքին, — գրելը վերածել կրօնական գրադումի, բանաստեղծութիւնը շփոթել գպրոցական հանդէսներու անուշիկ խանդավառութեան հետ, և պարզեաբաշխութեան կամ տօնական առիթներով գպրոցական բեմերու վրայ կեղծ ցուցադրանքի մը ետին թատերական մեծ խմաստ մը և ասոր հետեորդ փառասիրութիւն մը գտնել յաւակնիլ:

Այս գլուխին մէջ հս պիտի զգուշանամ Նար-Պէյի մեղի ձգած գործը դատելէ, ծանրանալու համար Նար-Պէյի գործօնութեան:

Նորոյթը, շրջաններու ճաշակները, եղափոխութեան կշիռը և այն բոլոր երկրորդական հարցերը որոնք զսպանակները կուտան համբաւներուն: Նար-Պէյ միանեծան փառք մըն էր: Ասիկա ըլլալէ առաջ և վերջ՝ ան եղաւ զարծեալ և էր միշտ ուղբալի, ուղբերգական, արդահատանքի արժանի շքեղ հակադրութիւն մը: Իր շնորհները, պատրաստութիւնը, մարդկային լայն կարողութիւնները ուրիշ ժողովուրդի մը մէջ թերեւս ստեղծէին առաջնակարգ անձնաւորութիւն մը: Մեր բախտը կարգադրեց որ՝ պէսզի այդքան շնորհ գործածուի քանի մը ցայթակղութիւններու, քանի մը միջակ գիրքերու տրտում ժառանգութեան: Երախտագիտութիւնը ամենէն անուշն է պարտքերուն: Դժբախտութիւնը հոն է որ անձերը միշտ ապառիկի կը վերածուին ժամանակի տետրին մէջ: Կը կշռեն, նոյն այդ տետրին վրայ, միայն գործերը:

Մինչև իր հեռանալը Վենետիկի վանքէն (1856) անիկա հրաշալի երիտասարդ մըն է, վանական այդ տարօրինակ տաղաւարին մէջ: Գեղանձն, գեղոճ, քանի մը լեզուներ հաւասարաւ պէս գրող և խօսող բանաստեղծի որոշ համբաւով, աշխարհիկ արտաքին յարաբերութեանց մէջ տիրական ազատութեամբ՝ այս երիտասարդ վարդապետը վանքին փառքն է այնքան որ հոն այցելող հիւրերը կը փնտտեն զինքը, իր անունէն կանխապէս հմայուած: Կը դատախօսէ, կը գրէ վանքի սպասին մէջ, ինքզինքը կը մասնաւորէ աշխարհիկ մարդու մը գեղեցիկ արձակութեամբը, նոյն ատեն Զարթօնքի խէչալներուն լայնօրէն հաղորդ հոգիով կը տազնապի տազնապը այդ սերունդին մեծ բանուորներուն, — ազատագրումը իր ժողովուրդին (այդ ազատագրումը այդ սերունդը առաւելապէս կը հասկնայ իմացական, կրթական, ընկերային և տնտեսական մարդերու վրայ: Քաղաքականը չատալ մատչելի չէ Նար-Պէյի ինչպէս այդ սերունդին յօժարութեանց):

Տազնապ մըն է, իր կարգին բաւական խռովիչ, իր ըմբոստացումը վանքի վերին հեղինակութեան դէմ, հրաժարիլը Մխիթարեան միաբանութենէն որուն կապուած է ուխտով, երազներով և խորագոյն ցանկութիւններով: Երիտասարդ հոգեւորականներու վրայ դիտուած սա տոսման Նար-Պէյը վերածած է անկանգնելի ողբերգութեան մը, ստիպելով զինքը ֆիալ կարգի մը մէջ ուր իր շնորհները ստէն օր պիտի բաղխէին անանցելի պատուարներու, վերջ ի վերջոյ զինքը խորտակելու համար:

Բարիչ է, Մուրաւս-Ռաֆայէլեան փակուած վարժարանին տեղ, հրաժարող միւս վարդապետներու խնամքին տակ բացուած Հայկազնեան կրթարանին իբր դասախօս: Իր մեծ եղբայրը, Ամբրոսիոս Գալփանեան, վարիչն է այդ հաստատութեան ուր հաւաքուած են հայ Լուսաւորչական ուսանողներ և Վենետիկի միաբանութենէն հրաժարեալ ուրիշ վարդապետներ: Իր լրումին կը հասնին հոս այն շնորհները որոնք մեզ հրաշք մը կ'ընեն ընդմէջ քսանին և երեսունին: 1859ին տպուած է Դաշակ + հատորը, որ Լամառթինի Les Harmoniesին գրարար թարգմանութիւնն է: Այս փաստը արժեւորելէ աւելի գրականին մէջ, կ'արժեւորեմ Նար-Պէյի հմայքին ընդմէջէն: Տեղն է հոս յիշելու որ Լամառթինի հիացում միայն զգացած է այդ բազմաշնորհ կեկեղեցականին անձէն ինչպէս տաղանդէն և պիտի չարուեստէ նոյն այդ հիացումը մինչև իր մահը: Տեղն է հոս յիշել որ աւելի յետոյ, Փրանսացի ուրիշ մեծահոգակ բանաստեղծ մը, Վիքթոր Հիւկո,

անոր պիտի պատասխանէ շատ քաղաքավար, թերեւ անկեղծ ալ զգացումներով լեցուն համակի մը մէջ, վկայութիւն մը աւելի արժեքիւն համար հայ վարդապետ Սորէն Նար-Պէյի արժանիքներէն: Երկրորդ կայսրութեան Բարիզն է այդ քաղաքը, այսինքն՝ պսակաւոր ոսմանթիզմի, տրտում իրապաշտութեան, յանդուգն վայելքներու ինչպէս զգաստ խորհրդածութեանց անտարազելի խառնուրդ մը: 1850էն մինչև 1866 աշխարհի խեղճը, դրամը, զեղեցկութիւնը, վայելքները հոն է որ ժամագրուեցան: Սորէն Նար-Պէյ Վենետիկէն իր ճարած հոգիին վրայ հոն կ'աւելցնէ աշխարհիկ մարդու կարտինալական ձեւերը և հայոց համար անսովոր եկեղեցական այն վարուելակերպը որուն սոկեղարը կարելի է նկատել երկրորդ կայսրութիւնը: Հայկազնեանի փակումով՝ զայն վարող կարեւոր ուժերը կ'անցնին Ռուսիա: Խրիմի թերակղզիին մէջ, Թէոփոսիա, կը հիմնուի նոր կրթարան մը, Խալիպեան ուսումնարանը, Դարբիէլ Ալվազովսքիի վերատեսչութեան ներքեւ: Նար-Պէյ դաստիարակ է հոն, հայ լեզուի և գրականութեան ուսուցիչ, ընդհանուր հսկող, և ազոց մէջ ազգային ոգիի մեծ արծարծիչ: Այդ վարժարանին մէջ իր պաշտօնավարութեան ընթացքին անիկա մամուլին յանձնած է Քնար Պանդուխտ, Արշակ Նիկիթ, Ալաֆրանկա գործերը, ինչպէս նաև վարած է խմբագրութիւնը Բարիզէն հոն փոխադրուած Մաւեայ Աւանի հանդէսին:

Այլազովսքի, խոհուն և լուրջ կրօնաւոր, դժուար կը հանդուրժէ Սորէն վարդապետի զեղծանումները կրօնական ըզդաստութեան գետինին վրայ և վերջ կուտայ անոր պաշտօնին իրաւապահին մէջ: Պոլիս (1862), ուր կը դառնար հասուն, փորձառու, խանդավառ, բայց կործանած վարքով:

Այս վերադարձը իր հայրենի զգայութեանց աւաղանին, զոր կ'ընեն անցնող պատանութեան և երիտասարդութեան յիշատակները, ապրումները, անշուշտ քիչ մը աւելի սրտառուչ, բանաստեղծական, Նար-Պէյին համար մուտքն է կեանքի երկրորդ շրջանի մը: Վաթսուհեան թուականներու Պոլիսը իր առիթով վերլուծուելիք տարօրէն շահեկան վիճակ մըն է որ կը պարզէ մեր մերձաւոր պատմութիւնը ուսումնասիրողին: Լուսաւորեալներու և խաւարեալներու պայքարին ամենէն բուռն օրերն են: Ազգը իր բարձրագոյն խաւերուն մէջ բաժնուած է երկու հակամարտ, ոխերիմ ճակատներու: Երիտասարդութիւնը, որ սահմանադրական կարգերը ունի իրեն դրօշ, ճակատ է պարզած աւատութեան, ամիրայութեան և թուրքերով հովանաւոր

ազգային իշխանութեանց գէտ։ Երկու հատուածներուն ետին ալ, ինչպէս միշտ, զիրք բռնած է զանգուածը, արեւելեան խաժամուժին յատուկ անինքնութեամբ որքան կատաղութեամբ։ Պայքարը փոխադրուած է զլխաւորարար եկեղեցիներու շրջափակը և կեդրոնացած՝ օրուան քարոզիչ եպիսկոպոսներու անձին շուրջ։ Ո՛վ ալ ըլլայ, որքան ալ անձանթ՝ պատարագիչ եպիսկոպոսը, խուժանը հոն է, արգիլելու համար անոր անուան յիշատակումը։ Յիշել որ այս խորունկ լարումը — նոյն ժողովուրդի հատուածները իրարու դէմ — այդ Պոլսին մէկ նկարագիրն է կազմած։ Վաթսուհական թուականներէն կէս դար վերջ և մինչև այսօր մեզի տրուած է տխուր հաստատումը ընել այդ իրողութեան, մեր եկեղեցիներու բեմերը եղբայրական արեամբ ներկելու աստիճան կոյր և խորունկ։ Թէոդոսիայէն նոր ժամանող և սուլուելու, նղովուելու պատրաստ հոգեբանութեամբ մը Խորէն Նար-Պէյ կը խօսի իր առջևը ծառացող ամբոխին։ Շքեղ իր անձը, դաշն իր ձայնը, քաղցր իր շարժումները, խորունկ իր հայրենասիրութիւնը, բայց մանաւանդ խօսքի իր մեծ շնորհը կ'ուշեմնան կախարդական ազդեցութիւն։ Ամբոխը տարուած է այդ իրաւ խօսքերուն հեղեղէն։ Արցունքը կը վազէ բոլորին աչքերէն, և իրար թլքտելու համար հաւաքուած մարդեր կ'իյնան զիրկ զիրկի, հասկնալով արեան ձայնը իրենց եղբայրներու կուրծքին տակ։ Փորձը, կրկնուած զանազան եկեղեցիներուն մէջ, կ'ունենայ նոյն արդիւնքը։ Նար-Պէյ ոչ միայն իրաւ խօսող մըն էր, այլև աղւոր խօսող մը։ Ու նոր չէ որ խօսքի վարպետները վարած կ'ըլլան երբեմն նոյնիսկ աշխարհի ճակատագիրը։

Նար-Պէյի կեանքին մէջ ուշագրաւ թուական մըն է 1867ը, երբ կ'ընկերանայ Գէորգ Դ. կաթողիկոսին, Պոլսէն Ռուսիա, Ջարին ներկայանալով իջնելու համար էջմիածին։ Նոյն հրաշքը, գինը նոյն շնորհներու, հեռաւոր հիւսիսի քաղաքներուն մէջն ալ կուտայ նոյն արդիւնքը։ Վաճառականներ, զօրավարներ, ուսանողներ կը փութան անոր պատարագին, փեթերսպուրկի, Մոսկուա, և կը թափին յուզումի նոյն արցունքները, որոնց մասին խօսեցայ Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ։ Այս մարդը տաղանդը ունէր սիրտ հասնող բառերուն և զանոնք հոգիներուն մէջը արդիւնաւորող գիտնութեան մը։ Հայ եկեղեցականի պարզուկ գիրքը մեր ժողովուրդին վրայ, առկէ գալիք սիրտնքը չունիմ նկատի երբ կ'ըսեմ այս տողերը։ Նար-Պէյի առաքինութիւնները մեծ առաքինութիւններ են։ Մինչ իր տկարութիւնները դժբախտաբար փոքր մարդու պարունակին կը պատկանին։ Այս անհաւա-

սար բաշխումն է ահա արժանիքներու և թերութեանց՝ որ ստեղծած է այդ անուանին սրտառուչ բայց անկանգնելի վրիպանքը:

Պոլիս դարձին՝ այլևս անիկա մաս կը կազմէ նորահաս տատ և վերջնական նկարագիրը գտնող, հայոց հոգեւոր իշխանութիւնը կազմող մեքենային: Պատրիարքարանի վարչական պաշտօններուն մէջ անոր լեզուագիտութիւնը, աշխարհ ճանչցողի բազմամիջոց վարուելակերպը, անձին տիրական հմայքը անշուշտ ազդակներ են որոնք կ'ունենան հակամարտ արձագանքներ մարդոց դործունէութեան վրայ: Եկեղեցականի մասնաւոր տիպար մը, բազմադարեան հոլովոյթի մը ընդմէջէն, ստացած է որոշ կաղապար մը մեր ժողովուրդի նկատուման մէջ: Մարդիկ, մանաւանդ իր կարգակիցները, դժուար պիտի հանդուրժին զիրենք այդ աստիճան գերազանց չափով մը զոռ անցնող տաշանդ մը: Ուրիշներ, այս անգամ պարզ ժողովուրդ, դժուար պիտի հաշտուին ընկալեալ կաղապարը զրիթէ ամէն երեսի վրայ հերքող այս տարօրինակ անձնաւորութեան հմայքին: Երկուքին համար ալ հետեւութիւնը նոյնն է. — հալածանք:

Կուգամ Նար-Պէյի անձնաւորութիւնը եղերապէս կոտորակող, չըսելու համար կործանող ամենէն տիրական ազդակին: Ինչ մարդ ունինք մեր եկեղեցական տարեգրութեանց մէջ որ Նար-Պէյին չափ ասիւթ տուած ըլլայ խօսքի, բամբասանքի: Ազգապղծութենէն մինչև պալատական սիրահարութիւն յեղյեղուեցան իր անունին հետ: Կ'ըսեմ ասոնք վասնզի իր մահուան մօտիկ այս բազմատաղանդ մարդուն զիմաւորել հարկադրուած տռաման շատ քիչերու վիճակուած դժբախտութիւն մըն էր: Իր տիպարին իսկ հանգամանքներուն մէջն է սա ճակատագրին բանալին: Առանց օքիմի՝ Խորէն Նար-Պէյ թերևս պիտի տար շատ աւելի եղերական պատկեր մը իր կեանքէն զգացական գետիններու վրայ, ինչպէս ասիկա տրուած է մեզի երբեմն հաստատել մեծ արուեստագէտներու կեանքին վրայ:

Այս ճշդումներուն, մերձեցումներուն ի՞նչ է նպաստը անոր դործին հասկացողութեանը մէջ: Առայժմ չեմ մտածիր այդ գերին: Նպատակս է, ամփոփ գիծերու մէջ, զրադէտէ աւելի՝ մարդ մը գնել ընթերցողին աչքին: Մինչև Պերլինի պատուիրակութիւնը (1878) Խորէն Նար-Պէյ հալածուած ինչպէս փնտրուած, ուրացուած ինչպէս փառաբանուած տեսակ մը հէքեաթ է Պոլսոյ մէջ ուր բոլոր պաշտօնական հաստատութիւնները խուլ հակամարտութեամբ մը կը հսկեն այս եպիսկոպոսին բոլոր արարքները, գասերը ինչպէս գիրքերը, ջանալով զինքը հեռա-

ցընել կեդրոնէն: Կաւառները վրայէ վրայ զինքը կ'ընտրեն իւրենց առաջնորդ: Նար-Պէյ Պոլիս է, անասան, ինչպէս անգարժ կալուած մը: Պարոնեանի սրամիտ որակումը — «կ'իմանա՞մ որ պատրիարքաւոյնը Խորէն Նար-Պէյ եպիսկոպոսը իր անգարժ կալուածներուն մէջ արձանագրած է» — ամբողջ անոր ասպարէզը այդ թուականներուն կը ճշդէ վերջնականապէս:

Անոր վարչական շնորհներուն և դիւանագիտական ընդունակութեանց նոր գետին մըն է անշուշտ Պերլինի վեհաժողովին առթիւ իր պատուիրակած առաքելութիւնը, հայոց հարցը Պերլինի վեհաժողովին մէջ հետապնդելու սխրագին դերով մը: Մենք չափ քիչ բան գիտենք այդ պատմական տոմարէն (կ'ակնարկեմ հայ պատուիրակութեան պաշտօնին 1878ի հաշտութեան վեհաժողովի նիստերուն մէջ, Պերլին): Պատուիրակութեան քարտուղարը, Մինաս Չերազ, անկշիռ գրքոյկ մը հանած է այդ տոմարթիք եղելութիւններէն, Խճճ Եւսէպիանի Պէրլինի Վեհաժողովէն, որ փոխանակ ըլլալու արձագանքը, առնուադն ազօտ պատկերը չափ զմեղակ, չափ իրաւ ապրումներու, երեսփոխանական ժողովներու մէջ խօսուելիք ցուրտ ճառ մըն է: Պատուիրակութեան նախագահը չքեղ մօրուք մը միայն ունէր՝ բան մը տեսնել կարենալու համար արքունիքներէն, դիւանագիտական բուլլիսներէն ներս: Անոր միւս անդամը, խոշոր հետոր վարժապետ մը, Ս. Փափագեան, չեմ գիտեր ինչ ընելու գացած է հոն: Խորէն Նար-Պէյ այդ բոլորէն հանգամանաւոր անձնաւորութիւն էր այդ գերին համար: Ոչ մէկ բան է թողած մեղի, դժբախտաբար, այդ օրերը մեր մտքին մէջ անմոռաց ընծայող: Միայն գիտենք որ կրցածը ըրած է իր շնորհները արժէքաւորելու դիւանագիտական կարծրաստուոյց պատերէն ներս, առաջ բերելու համար պուտ մը գուծի սրտառուչ իր ժողովուրդի դատին վրայ: Չախողանքը, դեռ Պոլիս, բացարձակ էր:

Այդ թուականէն մինչև իր մահը, մօտ տասնընինգ տարի, Խորէն Նար-Պէյ Պոլսոյ մէջ կ'ապրի կեանքը այն եպիսկոպոսներուն որոնք այդ թուականին մեր ազգային, ընկերական դիմադրիժին վրայ որոշ նկարագիր առած են: Մարդեր են ասոնք ընդմէջ քառասունի և վաթսունի, առջի երկտասարդութեան հուրքէն մեղմացած, դէպի զառամութիւն խնամուած յամիցումով մը: Աս ու ան թաղին քարոզիչը: Հեղինակ գասագիրքերու: Երբեմն անձնուրաբար դասեր տուող այդ թաղերուն նախակրթարաններուն մէջ կրօնքի, գրաբարի: Անցողակի գումարուող ազգային ժողովներուն մէջ երեսփոխան: Բայց մանաւանդ

պատրիարքարանի բազմատեսակ զիւաններուն մէջ որոշ անդամակցութիւն։ Մօտիկ անցեալը իրենց համար քաղցր լուսապսակ մըն է վարկէ պարտքը կատարող մարդու հոգեբանութենէ։ Ընդհանրապէս մերձաւոր ազգականի մը տունն է զանոնք պատըսպարողը, ուր տարիքն առած քոյր մը, մանկամարդ զաւակնեւրով, կամ աւելի պզտիկ եղբայր մը, ընտանիք կազմած։ Այս ամենուն մէջ ժողովրդային երեսակայութիւնը անշուշտ կ'ենթադրէ շատ ու շատ խօսւ գայթակղութիւններ նոյնիսկ այն պարագային երբ այդ եպիսկոպոսը տաղանդն ունեցած ըլլայ իր կեանքը կազմակերպելու զգաստութեան, պարկեշտութեան ամենէն ուղիղ պայմաններուն համեմատ։ Մեր ժողովուրդը պիտի խօսի միշտ այդ մարդերուն վրայ շշուկով, փսփսուքով, քիչ անդամ լրբութեամբ, բայց պիտի խօսի։ Ըսի ձեզի Նար-Պէյ ընտանեկան շրջանակին մասին քիչ մը բան։ Գիրք մը, որ Վաբդէնէի տունը կը կրէ, ձօնուած է իր քրոջ, Վարդուհին, ասոր ամուսնութեանը առիթով։ Երբ նկատի առնենք գրական անոր տարողութիւնը, կը դնեմ հարցը փոփոսացուած մեղքին, քերթուածներուն ներքին բարեխառնութենէն գտնելով ինչ որ հեղինակը ուզած է ծածկել աշխարհին աչքէն։ Վաբդէնէի տպուած է Թեոդոսիա (1861)։ Ատկէ քսան տարի վերջ, Սորէն Նար-Պէյ պալատական սիրահար մըն է, որ կրներու ճամբով մուտք ունի ոչ միայն եւրոպական զիւանագիտական բարձրագոյն շրջանակներուն մէջ, այլև Ժ.Գարու ամենէն խորհրդաւոր բռնապետներէն մէկուն, Սուլթան Համիտի պալատէն ալ ներս։

Սորէն Նար-Պէյ իր մահը կանխող տասնամեակին մէջ գրեթէ գրական գործ մը չունի։ Անոր վերջին մեծ հրատարակութիւնը, Սոսէրէ Հայկաշէն (1874), կ'ամփոփէ մէկ մասը իր քերթուածներուն և վէպերուն (կրնանք հաւատալ այդ հատորին յառաջաբանին ուր կը խօսի ընդարձակ իր քերթուածները մոխիրի վերածող հրդեհի մը վրայ։ Նոյնն է ըրած այդ չար հըրդեհը Բագրատունիի Հայկ 'Ինչպէ՛ք քերթուածին համար։ Տարակոյսը մեղք մը չէ, թէ և փաթրութիւն մը)։ Անկէ ասդին չի պատկանիր արեւմտահայ գրականութեան, պատկանելու համար միջազգային զիւանագիտութեան աշխարհին։ Պատրիարքարանը շատ չ'ախորժիր հայկական խնդիրը անձնաւորող այս եպիսկոպոսին հեղինակութենէն։ Ոչ մէկ բան մոռցող, քինախնդիր թագաւոր մը չի կրնար հանդուրժել այս մարդուն հմայքը, քանի որ անիկա կը յիշեցնէ Պերլինի վեհաժողովին պատուիրակչական խորհրդանշը։ Կասկածներուն տակը ուրիմն պալատին, նախան-

ձին մէջ պատրիարքարանին, Խորէն Նար-Պէյ (որ Լուսինեան իշխաններէն սերելու փառասիրութիւն մըն ալ ատեն մը ուզած է արժեւորել: Իր եղբայրը, իր կարգին կարգաթող վարդապետ, արդէն այդ իշխանազնութիւնը կ'իրագործէ Գուլսոն Լուսինեան ստորագրութիւնը գործածելով և վերականգնելով օր մը Կիպրոս գահակալող dynastie) կը քալէ դէպի ծերութիւն, միշտ շքեղ, միշտ շփացուած, միշտ փնտուռած ամենազգի մեծապայծառ բայց ի ներքուստ կասկածելի իշխանուհիներէ:

Առանձին տառաւ մըն է իր վախճանը: Ան այդ տարին եւրոպայի մէջ, գաղտնի միջոցներով, Պոլսոյ ամենէն բարձր շրջանակներուն, մանաւանդ Համիտի պալատին ներքին իրագործութիւններուն շուրջ կը ստորագրէ գրեթէ մասնող թղթակցութիւններ, խորունկ վրդովում ստեղծելով Պոլսոյ մէջ և նոյնքան խորունկ հետաքրքրութիւն՝ եւրոպական ոստաններու մէջ: Այդ թղթակցութիւնները աւելորդ անգամ մըն ալ կ'ապացուցանեն այս մարդուն տիրական տկարութիւնը: Կրներու ճամբով (պալատին բժշկապետ փաշային կինը իր սիրուհին է) անիկա չի խղճահարիր այդ մերկացումներէն, թերևս դայթակղութեան խուլ, հեշտագին սիրոյն, որուն մէջ բացուեցան իր աչքերը պատանի, Վենետիկի օրերէն: Ըսի թէ նիւթական իր նեղութիւնն էր գրգիլը այդ անորակելի արարքներուն: Համիտի լըւտեսները կը յաջողին ձեռք անցնել այդ թղթակցութեանց բնագիրը, Պոլիս: Հետեանքը՝ պարզ: Կը կանչուի պալատ, դէմ դէմի գալու իր ձեռագրին հետ, Համիտի ներկայութեան: Կ'ըսեն թէ ինկած ըլլայ կայսեր ոտքերուն, անոր գութին ապաստանելով: — «Սո ներեցի, Աստուած թող դատէ»: Այդ դատաստանը, չես դիտեր իր ո՞ր շնորհին համար, վրան կ'առնէ Պոլսոյ պատրիարք Խորէն Աշրդեան, հռչակաւոր կոնդակով մը մեծանուն եպիսկոպոսը գրկելով բոլոր իր պաշտօններէն, ինչպէս նաև աղօթելէ և պատարագելէ: Հարուածը ահաւոր էր: Կործանած եպիսկոպոսը զիմում կ'ընէ պատրիարքին ներկայանալու: Աշրդեան, անոր նուաստացումը ըմբոշխնելու համար (ահաւոր են եկեղեցականները երբ առիթը ունին իրենց մէկ կարգակիցէն վրէժ լուծելու, մարդոց միջինը անցնող անգթութեան մը փոստերով), դայն կը ստեղծէ ներկայանալ խառն ժողովին ուր կը պարտաւորուի շքեղ այդ աւերակը ներում խնդրել բոլորին ներկայութեան: «Իթացէք, սրբազան Հայր, անօթի եմ...»: Ալիմ անապատ գնա, Կսուց անապատ գնա՝ կը պատասխանէ պատարարքը և կը հրամայէ զինքը բարապաններով վճատել: Այս ե-

ղերական պատմութեան մէջ կայ անշուշտ հէքեաթի բաժին մը : Իր հզօրը, Գուլիտոն Լուսինեանի թուղթերը, ժամանակին Մա-կար կաթողիկոսի ուղղուած, Աշըգեանի այս անգթութիւնները պարզաբանող, անբաւական են իրողութիւնը ապահովելու : Պու-լիսէն ոչ մէկ փաստութեւզթ : Այդ օրէն անդին անիկա արագ կերպով կը գիմէ դէպի մահ : Ունինք այդ օրերու իր վերջին քերթուածը, Հէ-աւ-դէն Մըհմեդը :

Թուահաւորման հէքեաթ մը, իր մահուան խորհրդաւոր հանգամանքներուն շուրջը, հղերական գեղեցկութիւն մը կ'ա-ւելցնէ սա զիջումին, թէն առանց տտոր ալ հոգեբանական տը-ւալները պիտի բաւէին այդ վերջնական հաշուեյարդարը — կեան-քէն այնքան տխուր զգացող սա մարդէն — հասկնալի ընելու : Իր յուղարկաւորութիւնը՝ դարձեալ հղերական : Ամբողջ եկեղե-ցականութիւնը, հայ վսեմաշուքները կը վախճան իրենց ներկա-յութեամբը իրենք զիրենք վտանգելու Սուլթանին աչքին : Քանի մը հոգի, այդ բարձր դատակարգէն, վախն ի վախ կ'ընկերանան դագաղին : Պարզ ժողովուրդը, որ չի վախճար, իր մտայու-թեանը ծածկոյթին մէջ պաշտպանուած՝ կը հետի անոր դա-գաղին, ինչպէս հետեւեր էր անոր սխալգործութիւններուն, հայ-կական դարաւոր իրաւունքները պաշտպանելու համար (գրաւ-ուած գերեզմանատուններու ազատագրման համար զիմուս և ցոյց), անոր երկտասարդութեան օրերուն հմայուած անոր իշ-խանաղն հեղինակութենէն . . . :

Ահա ձեզի մարդ մը և պատմութիւն մը նոյն տանն : Ինչ առինքնող տիպար անիկա՝ այդ սերունդին գործաւորներուն շար-քէն : Բայց որքան անբաւարար՝ զրականութեան պատմութիւն մը բախտաւորելու տեսակէտէն : Մօտաւորապէս կէս դար կեն-դանի, յարատեւ, յարաշարժ, գործօն աշխատանքին : Սուլթ, ան-կադմիական համայնքի մը խուլ խմորումներուն ընդմէջէն իր հասակը տոած, այդ համայնքին ընկերութեան մը կերպարանքը ստանալու processusին հետ իր լիութիւնը դտած, խառնուած մերձաւոր արեւելքի տմենէն դաւադրաւից աստանին ներքին մե-քենայութիւններուն : Քալած բոլոր ճամբաներէն Աստուծոյ, դժոխքի, պալատի, կնիկի, բանաստեղծի, գործիչի իրարու քով չեկող պողոտաներէն : Քալած՝ երբեմն տարօրէն գեղեցիկ, եր-բեմն անպատմելի կերպով սողոսկուն : Քալած՝ երբեմն իրաւ, երբեմն սուտ արցունքներով : Խօսած, գրած, գործած՝ հաւա-սար այլուրութեամբ մը, այդ բոլոր արարքներէն ըլլալով տի-պար մը, աշխարհիկ հրապոյրներու հանգէսի վայել : Ըլլալով

դժբախտ խլեակ մը, կիրքին անխնայէն ընդ քարշուած : Անդա-
դար փառաբանուած ինչպէս չարաբանուած : Լոյսի և սառնորի
խառնուրդ մը, բայց որ քաւած է իր բոլոր մեղքերը (բացի
զրականէն), իր վախճանին ահաւոր եղերականութեամբը :

Բ.

Արեւմտահայ գրականութիւնը Խորէն Նար-Պէյէն ունի

ա) — Վաշնկէ (1859, Բարիզ) : Համառթինի Les Harmonies-ին թարգմանութիւնը :

բ) — Բաշմէկի մէջ խմբագրական աշխատանք :

գ) — Բարիզի Մատեյ Աշաշի հանդէսին մէջ դարձեալ
խմբագրական աշխատանք :

դ) — Արշակ Նիկիթի (Թէոգոսիա, 1861) :

ե) — Վարդէնի (Թէոգոսիա, 1862) :

զ) — Ալէքսանկա (Թէոգոսիա, 1862) :

է) — Յանգարան (Թէոգոսիա, 1862) :

ը) — Քնար Պանդիտի (Պոլիս, 1868) :

թ) — Սոսէրէ Հայկաշի (Պոլիս, 1874)

և ուրիշ հատորի չմտած քերթուածներ, յօդուածներ : Անդրլեւ-
նականութեան brochure մը :

Այս արդիւնքէն արեւմտահայ գրականութեան կը պատկա-
նին քերթուածները և թատերական երկու գործերը : Անոնցմով
զրազիլ անտեղի է, ոչ անշուշտ այդ գործերուն ներգոյակ ար-
ժէքին համար, այլ այն մէկէ աւելի հարցերուն պատճառով ո-
րոնք կը դուրսն Խորէն Նար-Պէյի գրականութեան հետ :

Արդարեւ Խորէն Նար-Պէյի անունին հետ ես կը գնեմ
հարցը Միսիպարեան բանաստեղծութեան որուն վրայ վերլուծական
կարեւոր էջեր դուք կը գտնէք Համապատկերի առաջին գիրքին մէջ,
առիթովը զուտ դրամար բանաստեղծութեան (Հիւրմիւզ, Բագրա-
սունի, Ալիսան) : Հոս նպատակ ունիմ քերթողական այն զգայա-
րանքը ենթարկելու քիչ մը աւելի մօտէն և սեղմ վերլուծման
մը (Ալիշանի, Պէշիկիմաշիանի, Թէրզեանի, Ալիսանի բանաս-
տեղծական զգայութեանց ուսումնասիրութիւնը կը պարունակէ
որոշ տարրեր : Այն բանաստեղծը, սակայն, որուն գործին մէջ
այդ զգայարանքը ինքզինքը լիապէս կը թուի ըլլալ իրազոր-
ւած, կը յայտնուի Նար-Պէյի բանաստեղծական վաստակին մէջ) :

Հասկնալի է որ ըլլամ ժլատ՝ խօսելու Դաշակի հատորին տարողութենէն։ Ստույգ է սակայն որ անձնական բանաստեղծութեան մէջ Նար-Պէյի գրաբարը աւելի հաղորդական կը ներկայանայ այսօր մեզի, աւելի իրաւ քնարական զգացումը աւելի դիւրաւ իր մէջը ընդունող։ Միւս կողմէ՝ Լամառթիւնի բանաստեղծութեանց մէջ Les Harmoniesն հատոր մըն է ուր կրօնական մտածումը, զգացումը և ապրումները կուգան առաջին դիմի, երկրորդական, չորրորդական բլաններու պահելով զուտ անձնական յոյզերու աւելի խորարմատ, աւելի մարդկային գեղեցկութիւնները։ Այդ տեսակէտէն Նար-Պէյ չէ պաշտպանուած իր նիւթէն, բայց զարձեւալ գտած է ֆրանսացի եղերերդակին վայել լեզուական քաղցրութիւն, դաշնակութիւն։ Դաշակի հատորին ընթերցումը մեզի այսօր ոչ մէկ յուզում կը բերէ անշուշտ (աւա՞ղ, ասիկա ճիշդ է նաեւ բնագրին համար), բայց մեզի կը բերէ քաղցր հաճոյքն ալ մեր գրաբարը տեսնելու իսկապէս արդիական մտածումներ մեզի փոխադրելու ընդունակութեան մը մէջ։ Իւր մը ունի՞ այս յաջողութեան մէջ թարգմանիչին խառնուածքը։ Չեմ կարծեր, քանի որ այդ խառնուածքը ինքնին կասկածելի է արդէն ինքնագիր քերթուածներուն համար ալ։

Հետաքրքրական պիտի ըլլար Լամառթիւնէն քերթուած մը փոխադրել արեւմտահայ աշխարհարարին։ Ինչ կը գտնէք նոյն քերթուածին գրաբար թարգմանութիւնը, անմիջապէս վերջ։

ԱՌԱՋԻՆ ՎԻՇՏՏ

(եղերգ)

Ազնկայոյզ ափունքին ուր Սորեքերի ծովն (կապոյտ)
Կը քաւալէ ալիքն իր նարնջիկն ոսկերուն,
Արահեսին շաւ մօտիկ, ցանկին ներքեւ հոսեւան
Վեմ մը փոքրիկ, ոչ շաւ լայն, հասակն առեր ու պառկեր
Օսար քայլի անսարքեր։

Շահպուրակն հոն կը ծածկէ անուն մը լոկ իր ներքեւ,
Անուն մ'որուն արձագանգ երբեք տուաւ ոչ մէկ բան։
Միայն երբեմն անցորդն հոն դադար կուտայ իր քայլին,
Կարգալու թիւն ու տարիք, խոսերն առած ալ մեկդի,
Զգալով լացն աչքերէն որ կը հոսի այդ քայլին,
Մամշելով՝ «սասնըվեց։ Որքա՞ն կանուխ՝ մեռնելու»։

Ինչո՞ւ դառնալ ու փառելիլ չեսիլն ի վար անցեալին.
Թող հեծկլայն հոլը խուլ ու մրմնջեն կոհակներ:
Ինձի՛ նորեկն, ա՛խ ինձի՛ մըսածումներն իմ ՏԻՈՒՐ:
Ես կը բաղձամ երազել եւ ոչ երբեք արժանուել:

Կուտամ Նար-Պէյին ալ թարգմանութիւնը: Այս մերձեցումը կ'ենթադրեմ թէ պիտի ըլլայ բաւական լուսարանիչ, բանաստեղծութիւնը ըմբռնելու այն ձախորդ կերպին վրայ որ դժբախտ փաստաթուղթիւնն է կազմած ամբողջ Մխիթարի զըպրօցին:

ԱՌԱՋԻՆ ՎԻՇՏ

Եղերգ

Առ բազմագոյն ափամբ ուր ծով Սորենքեան
Դըլէ զկապոյսն ալիս զոսիւք նարնջին,
Ընդ հոսեւան ցանկովն անդէն մերձ յուզին,
Վեմ մի փոքրիկ գոյ եւ անձուկ, աննըւան,
Ջրահե՛տ փայլիցն օտարին:

Անդ լոկ անուն մի քանգուզէ համասպրում,
Անուն զոր բնաւ գանգք ուրեք ոչ կրկնեցին.
Միայն երբեմն անդէն անդէն կառեալ անցորդին՝
Ըզխոսն ի բաց առնու եւ յա՛կն արկեալ զա՛մ՝
Յօղք արժանուաց վազեն յաչաց իւր ի սահ.
«Վե՛տեսաւ՞ ամա ... — հըծծէ — զի՛ փոյր առ ի մահ»:

Այլ հի՞մ ձըգել զիս ի ճեսիլս որ անցին.
Թողուք հողմոց հեծել եւ զծուփ մըմնջել.
Դարձե՛ք, դարձե՛ք ո՛վ իմ խորհո՛ւրդք Տըսմային,
Յերազել կամիմ ես, ո՛չ արժանուել:

Տրուած ըլլալով ԺԹ. դարու մխիթարեան մեծ թարգմանիչներուն նախանձայոյդ եռանդը, նախնեաց բարբառը ոչ միայն վերկենցաղելու, այլեւ զայն ընելու հպարտ գործիք մը ժամանակակից զգայութիւնները, մտածումները նուաճելու ընդունակ, դժուար է միզի հասած զուտ դրաբար արգիւնքներուն մէջ հանդուրժել սա անտարազելի արձակութիւնը, համարձակութիւնը, բնագրին յարգանքը ընդոտնելու և ատոր տեղ ստնկ ու նանկ

բառերով, մանաւանդ քերականական նրբութիւններով տող լեցընելու միամիտ ճամարտակութիւնը։ Ամբողջ 'Խաչակ' հատորը ինքնին քիչ մը վերացական, քիչ մը շատ հոեոտոր և զեղուն, բնագրին մեղքին վրայ կ'աւելցնէ թարգմանիչին սեպհական մեղքերը որոնց ամենէն գլխաւորը՝ բանաստեղծութեան զգայարանքէ գրեթէ հիմնովին զուրկ բառերու լարախաղացի մը ճարտարանքն է ասպահովաբար։ Ինծի կ'այցելեն, այս տողերուն հետ, խոժոռ ստուերները Բագրատունիին, Հիւրմիւլիին, Ջախջախեանին, Ալիշանին, Թումաճանեանին (չիջնելու համար աւելի հին մարդոց)։ Մեծ այդ անունները իրենց բոլոր պատկանելի համբաւին մէջը կրնան խաղաղօրէն քնանալ, բայց չեն կրնար զլիս զիջումի մղել որպէսզի իրենց թարգմանութեանցը մէջ ես կարողանամ հաստատել քերթողական իրաւ յուզում։ Այս տառապանքը անոր համար՝ որովհետեւ բանաստեղծութիւն մը չի թարգմանուիր, կը փոխադրուի, ուրիշ խօսքով՝ թարգմանիչը կը գրէ իր ջիւերով, իր լեզուին էութեանը մէջէն, իր ասպրումներուն հուրքը անցընելով իր բառերուն, ինչ որ ուրիշ մը ըրած է ատիկա իր հաշույն, դարձեալ իր պայմաններով։ Լամառթիւնի քերթուածին բնագիրը, հաղորդական քաղցր տրտմութեամբ մը համակուած, գրեթէ ոչինչ կորոնցուցած է իր ներքին կրակէն։ Նար-Պէյլէն անոր հպանցուածը՝ ցուրտ բառակոյտ մը։ Ըսի այս արդիւնքին հիմնական պատասխանատուն, բայց ատիկա չի բաւեր բացատրելու համար թէ ինչու արեւմտահայ գրականութեան մէջ գրեթէ տասէ աւելի անուններ ըլլան մեզի ձգած քերթուական դիւաններ որոնց մէջ ճիշդ է որ երբեմն մարդկային շեշտ մը կ'ըլլայ զգալի, բայց որոնց ամբողջութիւնը հետախաղաղ կը կորսուի մեր մտքին մէջ, առանց որեւէ ակօսի։ Այսպէսով է որ մենք կ'ունենանք Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի քերթողութեան երեք չորրորդը, Ալիշանի, Չերաղի, Պէրպէրեանի, Եղիայի, Աճէմեանի, Թէրզեանի, Եղիշէ Դուրեանի ոտանաւոր գործերը, մասամբ գրաբար, մասամբ աշխարհաբար, բոլորն ալ մէկ ու նոյն մոլորանքին իբրեւ հետեանք։ Այդ մոլորանքը, չըսելու համար խաբեբայութիւնը, փարթամ զեղեցկութեամբ մը իր փարթամ անձնաւորութեան հետ շողշողուն փառքի մը պէս պատուեցած է այդ անուններուն չափ, եթէ ոչ անոնցմէ աւելի պատրաստուած տաղաչափը, խորէն Նար-Պէյլ։

Նար-Պէյլի քերթուածներուն (զրաբար մասը ունիմ նկատի) հտին գոյութիւն ունի՞ հարազատ բանաստեղծական խառնուածք մը։ Այս հարցումը անոր համար՝ վասնզի Նար-Պէյլի վրիպանքը

իմ կարծիքով շատ քիչ բան կը պարտի լեզուականին: Այնքան
 իրաւ բանաստեղծի համար լեզուն տար մըն է անցուց, բայց
 երբեք հիմնական: Իր ներկայութիւնը որն է գիրքի գործաւորի
 մօտ չ'երաշխատորեր անոր գործին մնայուն արժէքը: Այս ա-
 սուլութեան հակառակը աւելի ճիշդ է երբեմն: Ի վերջոյ ինչ կ'ար-
 ժէ Աբովեանի Վէր+ Հայաստանին իրրեւ լեզու: Այն հատորը ուր
 սպասելի էր որ Խորէն Նար-Պէյ բանաստեղծական զգայնու-
 թեան մը փաստերը ըլլար տուած, ապահովարար Վարդէնիէն է:
 Ուրիշներու պէս պիտի չ'ծանրանամ գիրքին խորունկներէն ըզ-
 դալի աշխարհիկ ապրումներու, վայելքներու, յուզերու համին
 և հոտին: Դարձեալ կարճ պիտի ըլլամ խոսովիչ հարցի մը մա-
 սին որ այդ գիրքին յատակը կը կազմէ. — ատիկա քոյր և եղ-
 րօր խէական սիրոյն խորհրդանիշ պատկերացումն է: Վարդէնիէն
 բացող նախաբանին մէջ Նար-Պէյ իր սովորական սեթեւեթով
 սահմաններ կուտայ այդ զգացումէն, և, առանց վախի, ճամ-
 բու կը դնէ բոլոր անոնք որոնք այդ զգացումը հասկնալու մէջ
 պիտի մնան անբաւարար, չ'ըսելու համար պիտի գնին արտում
 և պղտոր հաշիւներ: Նար-Պէյ մը Պայրըն մը չէր ի վերջոյ, որ
 գրեթէ նոյն զգացումները արտայայտած է, իր քրոջը մասին
 գրելով իր ամենէն գեղեցիկ քերթուածներէն մէկը, հարուստ
 իր խաղնուածքին ամբողջ շահը անոր մէջ թօթուելով: Վարդէ-
 նիէն մէջ մեզ նեղողը միշտ մէկ և նոյն մեղքն է. — անբա-
 նաստեղծութեան մեղքը: Հոս կը կենամ գիտել տալու որ այդ
 հատորիկին խորքը կուգայ կենդանի և իրաւ ապրումներէ, վա-
 ւերական զգացումներէ, ջիւղերով առնուած, դանդաղօրէն ծըծ-
 ուած և իւրացուած խոսովքներէ և յուզումներէ, — բաներ ու-
 ըրոնք մեր պարզ մահկանացուներու լեզուով կը նշանակեն մեր
 մէջ ամենէն շատ գիմացող հէնքը մեր ներքին անձնականու-
 թեան: Ամէն բանաստեղծ այդ ստոր աշխարհէն է որ կը քաղէ
 իր գործերուն նախատարերքը: Իր քրոջ, իր տունին, իր հօրն
 ու մօրը, իր մանկութեան տեսարաններուն ամբողջ արձագանգ-
 ները այս պերճազգեստ հեւտորին մէջը դատապարտուած են
 խուլ լուսութեան մը: Ինչպէս չ'զարմանալ այս ձախողանքին լայ-
 նատարր ընդարձակութեանը վրայ երբ միւս կողմէն ծանօթ ենք
 թէ որչափ խորունկ էր իր համակրութիւնը Լամարտինեան բա-
 նաստեղծութեան որ կուգայ այդ նուիրական ակունքներէն:
 Վարդէնիէն գիրքն է այն մարդուն որ գրել գիտէ, խորունկ զգա-
 ցումներ ունի, բայց վախին մէջը կը տառապի այդ զգացումները
 իրենց իրաւ կերպարանքին տակ արտայայտելու: Այս հաստա-

տուժը մեզի կը բերէ իր ըրածը ներկող, իր ըրածը այլաբանող խաբեբան և ոչ թէ յուզումի ասեղներուն տակ իր սիրտէն զէպի միտքը ընթացող սարսուռները նոր աշխարհի մը վերածող զբժարաստ ստեղծագործը: Յետոյ, միշտ պէտք է յիշել թէ ո՛ր աստիճան տխուր, փոքր ծիրի մը վերածուած է այդ ընտանի քերթողութիւնը Մխիթարեան վանքի աւանդութեանց ներսը: Կ'ընդունիմ որ պատշաճութիւններ կենան: Կ'ընդունիմ որ երկտասարգ վարդապետներ իրենց զգացումները հսկեն խստութեամբ և իրենց ներքին նիւթերուն շուրջը միայն թե փորձեն: Բայց չեմ ընդունիր որ թեթեալութիւններ, պարագայական յուզումներ, պատահութեանց հոսանքներ այդ խոկ հանդամանքներով տեղը անցնին իրաւ բանաստեղծութեան: Վանդակին մէջ սոխակ մը կը մեռնի: Պանդոկին մէջ ուղեւոր մը մլուկներու յարձակման մը կ'ենթարկուի: Վարդապետ մը իր արբահայր ընտրութեան այսինչերորդ արեւադարձի հանգէս մը կը սարքէ: Այս բոլորը չեմ գիտեր թէ ինչ կերպով կապ ունին բանաստեղծութիւն ըսուած արարքին հետ: Եւ սակայն այս արարքներէն Բագրատունի մը կը հանէ Մահ Սեփիւն վերնադրուած երկարապատոււ խօսքի հեղեղ մը: Թէրզեան չի վարանիր Աւ Մլախ զաւեշտ մը տաղաչափել, այդ անասնիկին նուիրելով երկու հարիւրէ աւելի բարձրաթռիչ տողեր: Եւ մեր իրաւ բանաստեղծ Պէշիկթաշեանը Գէորգ Հիւրմուշի վանահայրութեան տարեդարձին սոթիւ էջերով փարթամ բառերու հեղեղ մը կը թաւալէ: Եւ ասիկա այսպէս՝ արեւմտահայ բոլոր մեծանուն բանաստեղծներուն համար ալ: Իմ կարծիքով՝ մէկ ու նոյն է ալը այս ամբողջ աճապարաւորութեան: Գիրքի գործաւորներ, զրադարանի առնէտներ, երբեմն նոյնիսկ պատկառելի ուղեղներով, բայց սուսնց սրտի, ուրոնք իրենց բազմատեսակ զբաղումներուն շարքին իրենց կը ներհն քերթողական ալ ժամանցներ: Վարդէնիք Ս. Պաղարի մենաստանին սա մարզանքին փոխադրումն է Պոլիս, և ուրիշ չատքիչ բան:

Կարճ պիտի ըլլամ Քալ Պանդիտին հատորին վրայ: Վերնագիրը տրտոււմ, չըսելու համար դաժան հեղինակութիւն մըն է մարդու մը բերնէն որ ինքզինքը պանդուխտ կը ծախէ, եւրոպայի բարձրագոյն ուստաններուն վայելքներուն մէջ մինչև աւանջները մխրճուած, և չի վարանիր իր ժողովուրդին հոգիին մէջ շատ զօրաւոր *complexe* մը կազմող պանդխտութեան իրաւ զգացումը շահագործել:

«Ղարիպին սիրսն է խոց, նիկերն է վերեւ,
Կերած հացն է լեղի ու ջուրն է հարամ»

Երկեակը միւս մինակը կ'ըսէ այնքան բան որքան Նար-Պէյի պէս
վաթսուն տաղաչափներու վեց հարիւր հատորները պիտի չըսէին
այս ժողովուրդին հոգիին:

Հիմնական այս ամբաստանութենէն յետոյ այլեւս դժուար
է խօսիլ այդ գիրքը լեցնող վաթսունըութը կարճ և երկար քեր-
թուածներուն վրայ: Ամէն բան կայ հոն: Մեր հերոսները, ամ-
բան հովը, Յորդանանը, Ս. Ստեփաննոսը, գարունը, թռչուն-
ները, սէրը, նախահայրը, արեւը, հանճարը, Վիքթոր Հիւկոն,
անխուսափելի լուսինը, Վարդանի երգը, Ս. Էջմիածինը, յիշե-
լու համար քանի մը անուններ: Ճաշակ: Ահաւասիկ:

ԵՐԳ ՎԱՐԴԱՆԱՅ

Հարա՛ւ շեփոր . . . — Քա՛ջք իմ, լըւա՛յք,
Յերկնից այդ շունչ փողեցաւ, Հա՛յք,
Որ եւ ի ձերդ արդ փարի՛ վառս,
Եւ բորբոքի զսիրս բոցալառս:

Հա՛պա յառաջ
Մանկո՛ւնք իմ քաջ:

Իբրեւ ըզմեզ վաղորդայնի՝
Ի գոյն յայդ շունչ՝ մահ հաւկանի.
Եւ յեսս ի մեկջ առնելով խոյս,
Հեղաւ Պարսից ի գունդս անյոյս:

Հա՛պա յառաջ
Զօրակա՛նք քաջ:

Հա՛պ՝ օ՛ն յառաջ . . . զեմք ձեր սրբալ
Ի հաւատոց եմ լուսափայլ.
Եւ բարկութիւն աստուածազայր
Ի սուսերացդ հանգչի ի սայր:

Հա՛պա յառաջ
Մարսի՛կք իմ քաջ:

Ո՛ր շայկազունք, յառա՛ջ, յառա՛ջ,
 Խաչս ի նակաս, ի լա՛նջըս Խաչ,
 Զի՛ զնա սանգուն իս կալցուք յերկին՝
 Պարսի՛կ գազարք զոսիւք պիտին:

Հա՛պա յառաջ
 Ընկե՛րք իմ քաջ:

Ի շարժ քայլիցդ ըսկայարշաւ
 Երկիր ի բունդ եւ դող հարաւ,
 Գոռա՛ն երկինք բնդ ձեզ ի մարտ,
 Ըշկայեցե՛ք սուր եւ գեղարդ:

Հա՛պա յառաջ
 Հայազո՛ւնդք քաջ:

Հայո՛ց մանկունք, ո՛ն անդր յառա՛ջ,
 Ոսք ի փառաց ռախս աննահանջ.
 Ո՛չ, չի՛ք ձեզ մահ, այլ յաղթանակք,
 Ահա յերկնից հոսին պըսա՛կք:

Հա՛պա յառաջ
 Նահասա՛կք քաջ:

Այս ընթերցումը ոչ միայն ճաշակ մը կը խաչէ, այլև վկայու-
 թիւն մըն է ամբողջ գպրոցը անդառնալի կերպով դատապար-
 տող: Ու ստիպուած եմ կրկնելու թէ այս ամենուն մէջ մտքէս
 չ'անցնիր մեղքի բաժին մը վերագրել ... գրաբարին: Եւ դուք
 գիտէք թէ ով է մեղաւորը:

Կուգամ Նար-Պէյի քերթողական վարկը լուսապսակող
 միւս հատորին որուն անունն է Սոր-Երէ Հայկա՛ն:

Ոստելէ առաջ այդ մասին՝ անհրաժեշտ կը նկատեմ անոր
 յառաջաբանը գնել ընթերցողին աչքին:

ԱՌ ՀԱՅՐԵՆԱԶԳԱՅ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ

Այս երգերը գրուած են մեծաւ մասամբ հայրենի ավունք-
 ներէ հեռու, պանդխտութեան մէջ, յեւրոպա, յիւստակաւ փա-
 ռաց լուսավայլ Անգլիոյն, եւ Ներկայիս սգաստուեր աղետիւն ա-
 ղեկիզելով:

Հեղինակը ներշնչուած է մեր հոյակապ քաղփի մը շուրջ-ներու, եւ մեր զիւղական տաղաւարի մը անդորրութեանը մէջ, երբեմն անտառաց խորհրդաւոր հովանեացը ներքեւ, երբեմն բարձրաբերձ լեռանց խորխոս ապառաժներու վրայ նստած, եւ այլ երբեմն կանաչագեղ հովտաց զեփիւռներու մէջ յերազելով, մեր մեմուացող փրփրադեղ կոհակաց առջեւ, եւ մեր՝ գերեզմանաց մահասարսուռ սուրերներու մէջ քափառելով, Հայրենեաց խանդավառ յիշատակը արհիւն մէջ բորբոքելով, եւ գրեթէ միշտ իւր քնարին քելերը ալեկեղ արտասուօքն ոռոգանելով:

Երկու մաս կամ գիրք բաժնած է Հեղինակն այս երգերը. ՎԷՊԹ եւ ԵՂԵՐԳԷ: Առաջինը Անցելոյն, երկրորդը՝ Ներկայիս նուիրեալ: Երկուքն եւս անկասար, որովհետեւ ոչ մեր բոլոր անցեալ փառքերը կը բովանդակեն, եւ ոչ՝ ներկայ թուառութիւնք: Ասոր պատճառը ոչ միայն իւր տկարութիւնն է՝ նիւրոց անբաւ առատութեանն առջեւ, այլ եւ դժբախտ ու անաւոր հրդեհ մը՝ որ Բերայի մէջ Հեղինակին տանամեայ երկասիրութիւնները բոլոր յանձն փոխարկելով, Վեպերուն մեծ մասը, որ մեր Գիւցազանց կենսագրութիւնն էր, յափշտակեց տարաւ, ուրիշ քանի մը հատորներովական եւ բանասիրական աշխատութեանցն հետ: Իսկ այս հատորին մէջ ամփոփուածները՝ բազմ ունեցան ազատելու, ոմանք ազգային օրագրաց մէջ հրատարակուած լինելով, ոմանք ալ բարեկամաց քով գտնուելու բարեդիպութեամբ:

Հեղինակը այսօր սոյն նշխարեալ մնացորդքն ի լոյս բնծալած ժամանակ՝ յոյս ունի որ հայրենասէնչ ազգայնոց բնդունելութիւնը պիտի բաշխէրէ գինքը որ արհիւն խորշերուն մէջ քաղուած ու նիրհած յիշատակներն արքնցընէ օր մը, եւ իւր սգաւոր քնարին յանձնէ վերերգել այն գուպարայադր Գիւցազունքն եւս ու անոնց լուսափառ Սուրերներուն ալ Հայոց պանդխտութեանը մէջ առաջնորդելով՝ Ներկայիս ալեհները Անցելոյն փառքովը մխիթար եւ խախտոյս բնդունին, ու Արմենիկ օգւոյ մէջ արծառծի յիշատակ եւ սեր հայրենեաց:

Եթէ այս երգերը յաջողին վերասլաց իլծ մը բուցնել տալ դեպի Հայրենիս, կայծ մը վառել հայրենասէր եռանդեան, կարիլ մը արցունք պղպջեցնել, ու հրախանդ ա՛խ մը կորզել Հայուն մը զգայուն արեւն, — Հեղինակը իւր աշխատութիւնը պատկուած պիտի համարի:

1874ին գրուած այս տողերը կը նկատուի չափազանց յատկանշական՝ Զարթօնքի տերունդին, Ռումանթիքներուն ամբողջ

հոգեյայտակը մեզի տեսանելի ընկելու տեսակէտէն: Աւելորդ կըրկնութիւններէ խուսափելու համար շեշտը կը դնեմ մէկ և արարական այն զգացումին վրայ որուն գայեակները եղան հարկւր յիսուն տարիներու երկայնքով միտիթարեան վարդապետները: Ատիկա ազգային զգացումն է, այդ սերունդը կազմող միութիւններուն իւրաքանչիւրին մէջը առանձին առանձին իր արմատները արձակած: Անշուշտ որ այդ կրթութիւնէն չանցած բայց այդ Պոլիսի ծնունդ ուրիշ ազաք ալ, օրինակի համար Պ. Դուրեան, տպրին նոյն այդ զգացումը գրեթէ նոյն միամտութեամբ, իրազանցութեամբ: Հետաքրքիր մը հազիւ երանգի տարբերութիւններ պիտի տեսնէր, եթէ փնտռելու ելէր նոյն այդ զգացումը արեւելահայ գրականութեան ալ համապատասխան շրջաններուն մէջ: Հիմնական տարբերութիւնը սակայն պիտի ըլլար ակնյայտ, խորքին աւելի կամ նուազ նոյնատարր միութեան ընդդէմ, արտայայտութեան եղանակին վրայ: Նար-Պէյ իր այդ յառաջաբանին մէջ ֆրանսական ռոմանթիզմին բոլոր ծաղկիկները անզգալարար ցոյցի է բերած այսպէս, պատկերը տալով մեր ումանթիզմին ալ: Զուր տեղը չէ որ Լամառթինը մերիններուն սիրական քերթողը եղած է: Ֆրանսացի բանաստեղծը իր յաջողակ քերթուածներուն համար կենդանի քաղաքակրթութեան մը, մշակոյթի մը տրտում նուազումները սիրած է չահագործել, ներկայի տրտումթիւնները, գառնութիւնները ոսկեզօծել մօտիկ անցեալին մշուշին ընդմէջէն (եւրոպական ումանթիզմը իր արարական յատկանիշներուն մէկը կը գտնէ նոյն այս վերագրումին մէջ): Մերիններուն համար Պոլիսը այն փղոսկրէ աշտարակն է որ կը վատէ գրողները իրենց ժողովուրդէն, անոր հայրենիքէն, ձգելով միայն բաց անոնց նայուածքին՝ պատմութեան համապատկերները: Ահա թէ ինչո՞ւ հայ ումանթիզմին մէջ երկու հիմնատարր — Պոլիս և հայրենիք — ըլլան տիրական. առաջինը՝ իբր անուցիչ նկարչական յոյզերու, երկրորդը՝ իբր թելագործող ոգեկոչական զեղումներու: Այսպէսով է որ Դուրեանի և Պէշիկթաշեանի գիւտներէն ետքը, Գրէան Փոքէրու հրատարակման տարին, մինք կ'ունենանք Սքոթթ Լայֆլանդը (որքան կը յիշեմ՝ 1875ին է հրատարակութիւնը Պէշիկթեանի Առաջին Տեքետին: Սէթեան իր Յուշման Ժառերուն համար պիտի սղասէ տասէն աւելի տարիներ: Թէրզեան մտքէն չանցուց հատորի վերածել իր քերթուածները: Աճէմեանի հատորները կը զուգադիպին իրապաշտներու ասպարէզ իջնալուն: Բոլոր այս թուականները անոր համար՝ վասնզի Սքոթթ Լայֆլանդը հայկական ումանթիզ-

մին վերջին հատորն է), բազկացած՝ երկու գիրքերէ, սրոնց առաջինին մէջ մուտք ունին տասներեքէ աւելի կամ նուազ կարճ պոէմաներ, իր բառովը՝ Վէպ, և երկրորդին մէջ տասներեքը քերթուածներ, Նշեբէր ընդհանուր վերնագրին տակ խմբուած։ Մինչև 1892 (մահուանը տարին) Նար-Պէյ հրատարակած է զանազան թերթերու մէջ նոյն ոգիով բազմաթիւ ուրիշ քերթուածներ, բայց վարանած է զանոնք համախմբել հատորի տակ։ Ատոնցմէ հատ մը, ամենավերջինը, որ լոյս է տեսած Յակոբ Գուրզէնի Պարթիւր Աշխարհի Գրական-Բեան հանդէսին մէջ, թերևս ամենէն յաջող քերթուածն է, այս անգամ այս բանաստեղծին ամբողջ ստեղծագործութեան վրայ տարածուած գնահատումով մը։ Իբրև աշխարհաբար՝ Նար-Պէյ թարգմանած ունի Հոմերոսէն ընդամենը 463 տող, տպուած 1881ի Մախներուն մէջ (Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր)։

Յառաջաբանին մէջ հերոսական հրդեհին շահատակութիւնները կրնան զիս մղել տարակոյսի, տրուած ըլլալով որ վանական վարդապետներու մօտ շատ ընթացիկ ու թերևս անմեղ փառասիրութեան մը կը հպատակին այդպէս մէկ հարուածով կրակէն ոչնչացած ծանր, հաւանաբար բազմաթէ աշխատութիւններ։ Էականը այդ է, այլ Աբշի Նշեբէրի յառաջաբանին մէջ (1861, Թէոդոսիա) ունինք սա տողերը,

«Մեք եւս քարզմանեցինք, փորձոյ համար, բանի մը եւրուպական անուանի քաջերախաղ, ինչպէս Ալֆիերիի Սառլը, Ռասինի Գլուխը, Քուկիի Պաշտօնը, Վոլքոնի Զաւթն, Արմոնի Մարտը, Շեքսպիրի Կեսարը, Շիլլերի Մարէ Սեռաբը»

Իբր վկայութիւն Նար-Պէյի ախորժակներէն։ Միւս կողմէն՝ Բերայի հրդեհին մէջ յաճիւն փոխարկուած վէպերուն մեծ մասը, արդիւնք՝ հեղինակին տասնամեայ ճիգերուն, ունին իրենց բախտակից ուրիշ քանի մը հատոր ալ «քերթողական» և «բանասիրական» աշխատութեանց։ Կը զբաղիմ ասոնցմով, ցոյց տալու համար թէ կրակները երբեմն ի՞նչ բարերար զեր կը կատարեն, մեզի խնայելու համար անասելի տրամութիւններ։

Արտեք Հայկաձի տաղին գիրքի պոէմաները, տաղաչափաւ պատմութիւններ, բանաստեղծական զգայարանքէ հիմնովին զուրկ մարդու մը գրիչովը գրուած։ Ահա քանի մը անուններ։ — Հայկ, Աբա, Աբա Գեղեցիկ և Նարբ, Տէգրանահի, Հըսէյն Հայոց Տոր, Աբրահիմ Մեծ, Աբրահիմ Առաջին, Նախաճայանէն Սանդուխ, Կոյն Հախիմի։ Բոլորը հայոց պատմութեան առասպել-

լական շրջանէն վերքերուած զրոյցներ որոնք կ'ենթարկուին իբր թէ բանաստեղծական մշակման: Ուրիշ անգիր այդ սեռին մեր մէջ մշակման մասին տուեր եմ բաւարար ծանօթութիւն: Եւրոպական ռումանթիզմի հետեակ կապուածն է անիկա և ուրիշ քիչ բան, նոյնիսկ աւելի օրակաւոր, աւելի իրաւ բանաստեղծներու գրչին տակ, որպիսիներն են Ալիշան, Սեդրոսեան, Վարուժան: Անկարելի է ինծի այդ տառներեք պոէմաներէն որեւէ մէկը ազատագրել իրենց ճակատագրէն որ չափուած խօսքն է վենետիկէն փողբակուած բառերով: Նաւ-Պէյ ո'չ իր երկիրը կը ճանչնայ, ո'չ իր պատմութիւնը կը զգայ այնպէս ինչպէս մարգիկ կը զգան զիրենք ծուէն ծուէն կազմող հողը և իրենց հոգին պուտ պուտ յօրինող իրենց հայրենիքին խորհուրդը: Պոստեցի հոսհոս վարդապետ մըն է այդ ամենուն ետին կեցող մարդը, ու այսքան:

Արտէր Հայկա՛նէի երկրորդ զիրքը վաթսուական թուականներու շատ մշակուած հանդիսադրական (poésie de parade) սեռով լեցուած քերթողութիւն մըն է: Չեմ վախճար առաջ երթալ՝ ըսելու համար որ սեռին ամբողջ սնոտիքը իրմէն առաջ և իրմէն վերջ ոչ ոք յաջողած է նուաճել Նաւ-Պէյի անողոք կատարելութեամբը: Ներելի է ինծի մտածել Պէշկիթաշլեանի նոյն երակէ արտագրութիւններուն, որոնք, հակառակ զիրենք ստեղծողին վաւերական տաղանդին, շատ շատ այս տաղանդին հասկընալի նուազումները կը բացատրեն, առանց վտանգել կարեւորութիւնը: Պատեհապաշտ, պարագայական երգիչ մըն է ամէն մարդ այդ օրերուն, որպէսզի չ'ըլլար ատիկա Պէշկիթաշլի քերթողը: Ներելի է ինծի մտածել Մ'կրտիչ Աճէմեանի ընտանի քնարերգութեան որ իր տափակութիւնը վերջ ի վերջոյ բնական առաքինութեան մը կը վերածէ կարծես և առնուազն Պոստեցիներուն կեանքին կը պատկանի: Ո՞վ էր, 1870ի մօտերուն, այն մարդը որ գրեց սա տասնողեակը.

Վարդեր ու վարդեր
Թերք ի քերք փրքեր,
Ի կապոյս երբե
Ձիւնափայլ ամպեր՝
Քայլերուդ առջեւ

Արփուելով քերքեւ,
Քեզ՝ բնութեան հետ՝
Յայս ծաւ հեզաւետ՝
Մընան մեծայոյս,
Ո՞վ քաջքը Արշալոյս:

(ՍՏՈՒԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

երգ ժ.

Արշալոյս)

Եւ կամ նոյն զիրքէն՝ Երգ Գ. Նար-Պէյ Եւ, և կամ նոյն զիրքէն՝ Երգ ԺԳ. Պանդուխտն աւ Մէծաւնի վերնագրուածը, Բոլոր այդ քերթուածները այսօր կը կարգանք ահաւոր արտօնութեամբ մը, ափսոսալով անշուշտ թէ որքա՞ն յիմար, չըսելու համար միամիտ են մարդիկ, պարզելու աստիճան տարողութիւնը մարդկային գերազոյն տալանայնէն մէկուն, — քնարական բանաստեղծութեան, չվախնալով զայն վերածելէ աններելի բառախաղի մը ճակատագրին։ Վերը ըսի թէ մինակ չէր Նար-Պէյ, բայց ահաւասիկ որ Թէրզեան մը, նոյնիսկ Սէթեան մը որոշ մեղմացմամբ մը կը կրին իրենց մեղադրանքը, քանի որ իրենց տաղարաններուն ետին զէչ կամ աղէկ աշխարհէ մը վկայութիւն մըն են։ Ինծի կը ներուի միշտ Յ. Սէթեանի մը Յաւան ժաֆուրուն ետին իրաւ յուզումի ոչ թէ զգայութիւն, զէթ կասկածներ ենթադրել։ Միշտ նոյն նկատումով՝ Թէրզեանի ընդարձակ տաղարանին մէջ բազմաթիւ են կտորները որոնց ետին մարդ մը կը զգաս (ուրիշ հարց՝ այդ մարդուն բանաստեղծական արժանիքներուն հանդէսը)։ Նար-Պէյը անկարելի է ազատագրել իր գրարար քերթողութեան թոհ ու բոհէն, բանաստեղծական զգայարանքի մը հիմնական պակասին պատճառաւ։ Նոյն խօթութիւնն է որ կը միջամտէ անոր աշխարհաբար քերթողութիւնը տապալելու, և այս՝ վճռապէս։ Այդ արդիւնքը գիտեղել սահմանագրական շրջանի ազգային ընդհանուր խանդավառութեան և ասոր արդիւնք՝ երգաստեղծեան պարունակին և կշռել նոյն կշիռով . . . Սիմոն Ֆէլէկեան, Ս. Փափաղեան, Ս. Հայկունի, Ս. Ոսկան, պիտի նշանակէր Նար-Պէյի մեղքերը ուրիշներուն նախագահութեան մը կանչել։ Վստահ եմ որ այդ անուններէն և ոչ մէկը չէր սնուցաներ իրմէն ներս այն ընդարձակ փառասիրութիւնները որոնք Վենետիկի վարդապետներէն շփացուած էին այս սեթեանի ետ, գործնապաշտ, երիտասարդ քերթողին ներսը։ Առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ մըն է հայ երգը (իւր բառերուն մէջ), կանխող դարու կէսէն մինչև վերջին տարիները։ Ոչ ոքի համար զաղտնիք է որ մեր գրականութեան բոլոր մշակները, տաղանդաւորը ինչպէս անտաղանդը, զբաղած են անով։ Ոչ ոքի համար զաղտնիք է որ այդ երգին ներքին խորհուրդը, բարեխառնութիւնը, ինչպէս կ'ըսեն, ամենէն հզօր զգացումով է թրթռուն, զոր ըլլայ երբ և իցէ ունեցած այս ժողովուրդը։ Ո՞րչար սատանան, չըսելու համար Սեւ Ստուածը, կը միջամտէ որպէսզի այդքան իրաւ հոգեբանութենէ մը մեղի չհասնին քանի մը վճռական վկայութիւններ, մարդերը, չըջանը խորհրդանշող։

Հոս յիշեցէք անուանները մեր մեծագոյն բանաստեղծներուն, մեր նոր զրականութեան երկու հատուածներէն ալ, և ցոյց տուէք ինծի քերթուած մը որ առնուազն ըլլար հանդուրժելի: Նար-Պէյի ազգային այդ բանաստեղծութիւնները այդ օրերէն աւելի քան այսօր անտանելի է մեզի ճիշդ նոյն մեղքին համար որ կեղծիքն է, ներքին իրականութենէ զուրկ ապրումի մը ցուցադրումը:

Թող չառարկուի թէ ատոնք իրենց ժամանակը կը պատմեն մեզի: 1933ին Թորգոմ Սրբազան ժառանգաւորաց վարժարանի հանդէսներուն մէջ տեղ կուտար Հայ Ազգէ՛ժ, Հայ Մեռնի՛ժ վերնագրուած քերթուածներու ոչ միայն ընթերցումին, այլև եզանակներուն և չէր զգար որ դուրս էր ծիծաղելիէն: Մատենադրութեան պատմութիւն մը նկատի ունի, ինչպէս միշտ ըսեր եմ, այն դրծերը որոնք առնուազն երկու սերունդի փորձէն են անցած: Նար-Պէյի Արուեստ Հայկա՛նք սերունդի մը մէկէ աւելի ախորժակները երբեմն հետաքրքրած է նոյնիսկ առաւելազանց չափով (Արուեստ Հայկա՛նքի Բ. տպագրութիւնը խաչագողական ձեռնարկ մըն է, դրամաշրթական տեսակէտով, և ոչ թէ դրական սպասի մը պարկեշտ առաջադրութեամբը դրծադրուած): 1910ին մեր բանաստեղծութիւնը միանգամընդմիշտ կ'ուրանար մեր ռոմանթիք քերթողութիւնը, որոշ գիշումով մը (իր մէկէ աւելի քերթուածներուն մէջ բանաստեղծական շատ իրաւ ըզգայնութեան մը սիրոյն), անկեղծ հիացումով մը՝ Դուրեանի: Մնացեալները դուրս էին այդ սերունդի հետաքրքրութիւններէն: 1929ին Վենետիկ լոյս տեսած Թովմաս Թէրզեանի ամբողջական զիւանը արգիտական գուրգուրոտ խնամքի մը փաստն է և ոչ թէ երրորդ սերունդի մը մէջ վերապրելու կանչուած ճշմարիտ տաղանդէ մը մեզի հասած ժառանգութիւն մը: Նար-Պէյի քերթողական ամբողջ արտագրութիւնը այս տողերով կը դառնայ այն ճակատագրին որ հասարակաց է խօսք չափող բոլոր մարդոց: Կ'ենթադրեմ թէ Ս. Ղազարի զիւանը հարիւրներով անտիպ քերթուածներու գիականեր կը ծածկէ իր երջանիկ շուքին մէջը, բայց այդ քերթուածները զիրենք հեղինակող այս ու այն վարդապետին, արքային, եպիսկոպոսին բերնին ջուրերն էին վազցուցած երբ կը կարդացուէին գպրոցական հանդէսներու առթիւ: Սի կարծէք թէ աւելորդ ենթադրութիւն մըն է հոս ձեզի մատուցուածը: Ինծի կը մնայ խօսիլ տակաւին թատերադիր Նար-Պէյի մը վրայ որ պատրաստուած է դարձեալ Ս. Ղազարի կամարներուն, նկուզներուն ներսը, միշտ այդ գպրոցական կարիքներու հոգածու հոգիով:

Գ.

Չգրադեցայ թատերական վրիպանքներովը Դուրեանին, Պէշիկթաշլեանին, Թէրզեանին, Ռոմանթիք արեւմտահայ թատրոնին գէմ սխալ պիտի ըլլար դատաստաց կանգնիլ արդիական քննադատութեան տուեալներով: Յետոյ, կայ փաստը նոյն մեղքին արեւելահայ գրականութեան մէջն ալ ուր կարինեանի մը «Ալաբաք» Մաթիւնեանը դեռ կ'երեւէր բեմերու վրայ այս դարու սկիզբները, հակառակ անոր որ Մեղուկեանցի Պէպէն լոյս էր տեսած 1871ին: Եթէ չըջանը, գրողներու իմացական տարողութիւնը և մանաւանդ եւրոպական ազդեցութիւնները ջանանք համագործակցել հասկնալու համար թէ ինչո՞ւ մեր նոր գրականութեանց մէջ անոր սա չըջաններուն թատերական ստեղծագործութիւնը պարզէ այս աստիճան տղայամիտ յօրինուածք, պիտի ընենք թերեւ խնդրական ընդհանրացումներ: Յետոյ, կայ փաստը այդ խաղերուն վայելած ընդարձակ, չըսելու համար անհուն ժողովրդականութեան: Յամին 1942ի, մարդիկ չտառապեցան Մուրացանի Ռուշանը առանձին իբրեւ խաղ հրատարակելու, և վստահ եմ որ 1950ին ալ պիտի գտնուին բեմեր, այդ ծիծաղելիութիւնները հանրութեան մատուցանելու: Այս ամէնը ոչինչ կը փոխեն այն տխուր իրողութիւնէն որուն համեմատ 1860ի մարդիկ կը տարուէին լեցնելու մեր հանդիսասրահները և կը ծափահարէին մեր պատմութեան հերոսները:

Մեզի ծանօթ են քիչ վերը յիշուած Արշակ Ներսիսեանի ողբերգութիւնէն յառաջարանի յայտարարութիւնը որուն համեմատ առնուազն Դոնաթ, Պաշտօն, Կեանք, Մարէ Սեփար, մեծարուեստ յօրինումներ են: Անչուտ այս կտորները հայերէնի վերածուելով չկորսնցուցին իրենց դարաւոր գեղեցկութիւնը: Ասոնց թարգմանիչ հեղինակը այդչափ անկարող իմացականութիւն մըն էր, ընտանութիւն մը ձեռք բերել կարենալու համար թատերական գործ մը կազմակերպելու: Դժուար է վճիռը: Ստիպուած եմ Արշակ Ներսիսեանի ձախողանքը բացատրելու համար օգտագործել 1900ին տպուած հատորի մը անսպասելի նպաստը այս դժնդակ հարցին շուրջ: Մխիթարի հաստատութեան երկհարկեւմեակին առիթով հրապարակ հանուած այդ հատորին մէջ Հայր Բարսեղ Սարգիսեան կը խօսի վանական սովորութեան մը մասին որուն համեմատ հարկւրէ աւելի տարիներու ընթացքին Ս. Ղազարի

ուսանողութիւնը, ամէն տարի, զանազան կերպարանքներու տակ, ընդհանրապէս ինքնագիր ողբերգութիւններ կը ներկայացընէ, հայ և ընդհանուր պատմութեան ամենէն *pathétique* զըրուագները տաղաչափեալ ներկայացնելով վարդապետ հանդիսականներուն: Ասիկա աւանդութիւն մըն է որ ոչ միայն վեհերկ ուսում առնելով՝ Պոլիս գործելու դարձող սերունդը կ'առնէ իր կնիքին տակ, այլև կ'անցնի ժողովրդական բարքերու և կը դառնայ պահանջք մը նոյնիսկ, այսօր ինքզինքը պարտադրող՝ Վարդանանց հանդէսները առանց Վարդանի խաղերուն կշիռ մը չունին մեր օրերու զանգուածներուն համար:

Խորէն Նար-Պէյ այդ հնոցին մէջն է ահա որ տեսած է, սիրած է ողբերգութիւն խաղալ: Կ'ենթադրեմ որ իբր ընդունակ, օժտուած ուսանող՝ Ս. Ղազարի մենաստանին տուած ալ ըլլայ ձեռագիր մնալու սահմանուած բայց ներկայացուած ողբերգութիւններ: Այսպէս, գալրոցական կարիքներու սպասարկու, աշակերտական կարելիութիւններէ ինքզինքը ազատագրելու անընդունակ գրելու կերպ մը, ժամանակին հետ, այդ գալրոցներէն դուրս պիտի դառնայ ընդհանրութիւն: Զիտ գիտեր թէ Բարիզ, Հայկազեան կրթարանին մէջ (1857-1859) Նար-Պէյ, իբրև ուսուցիչ, ըրած է այդ տղայամտութիւնը: Բայց ստոյգն այն է որ երբ այդ վարժարանին փակումովը անոր տեսուչը և ինք կը փոխադրուին Խալիլիեան վարժարան (Թեոդոսիա), սովորութիւնը ինքզինքը կը պարտագրէ անգամ մը ևս Նար-Պէյը մզնելով ... ողբերգութիւն մը գրելու: Աբշի Նեկրէթը այդ ողբերգութիւնն էր:

Խօսելէ առաջ Աբշի Նեկրէթի վրայ, քիչ մը կ'արժէ որ կանգ առնեմ անոր ներածութեանը վրայ, տասը էջնոց տեսակ մը մուտք, ուր Նար-Պէյի աշխարհաբարը մեղի կը ներկայանայ որոշ քաղցրութեամբ, չըսելու համար շնորհով: Այդ էջերուն մէջ անիկա ընդհանուր խօսքերուն կարգին կը մօտենայ նաև թատերական յղացքին, նմանելու համար դասական հեղինակներուն որոնք կ'ախորժէին իրենց խաղերուն սկիզբը իրենց արուեստի հասկացողութիւնը թելադրող քանի մը էջեր տեղաւորելէ: Նար-Պէյ նման յանդգնութիւն մը չէ ներած իրեն, չէս գիտեր ինչու: Ներածութեան ամբողջ կշիռը լեզուին վրայ կը թուի ըլլալ դուած: Եւ լեզուի հարցը շատ քիչ անգամ դրական հարց մըն է, այնպէս որ մեծ մեծ անուններու հետ խաղացող այս թատերագիրը աստուածային միամտութիւն մը կը պարզէ թատերական հասկացողութեան բարդ հարցերուն մէջ: Ներածութիւնը մեղի կ'ըսէ որ հեղինակը չէ հետեւած օտար ոչ մէկ ողբերգակի

սկզբունքներուն, «փափաքելով որ Աբշի ներքոյն բոլորովին հայկական մեքի մը ծնունդը լինի քի՛ նիւթովն եւ քի՛ ոգւովը ազգային»։ Եւ ողբերգութիւնը հոն է որ Աբշի ներքոյն ո՛չ ոգւովը, ո՛չ լեզուովը և ո՛չ իսկ նիւթովը հայկական հոգիէն նշանախեց մը անգամ չի յայտնարերիւր։

Յայտնի է որ այս նիւթով (Աբշի ներքոյն) զբաղած են Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, Թովմաս Թէրզեան և Էմմանուէլ Սապեան, երեքն ալ վճռական ձախողանքներ։ Այս ձախողանքին վրայ կ'աւելնայ լեզուական մըն ալ, քանի որ Նար-Պէյ չէ գոհացած արձակ աշխարհաբարով, այլև յանդգնած է նոր չափ մը դարձնել, այդ չափով տալու համար ողբերգութիւնը։ Աւելորդ է զբաղիլ նիւթով, գերազանցապէս թատերական։ Մեր պատմութիւնը քիչ զրուագ ունի այդքան ընդունակ բնական մշակման որքան կը տեսնենք իրադարձութիւնները Արշակունի եղբարաբախտ թագաւորին կեանքին մէջ։ Միւս կողմէն՝ մեր ամենէն տաղանդաւոր քրոնիկագիրը, Փաւստոս Բիւզանդ, գրիթէ հատոր մը նուիրած է այդ նիւթին։ Ականատեսի պարուսններով յօրինուած այդ հատորին ետին նախնական և մեծ գրագէտ մը կար։ Մեր նոր զոյգ գրականութեանց մէջ այդ նիւթը փորձողները վարժապետներ էին, երբեմն բանաստեղծ՝ բայց երբեք թատերագիր։

Չորս գործերէն ամենէն յաջողը ընդունիլ Նար-Պէյինը՝ չհասկնալ է թատերական արուեստի հիմնական պայմանը, որ մարդկային հոգեբանութիւն մըն է ամէն բանէ առաջ, այսինքն այդ հոգեբանութեան կերպարանումը։ Խաղը ունի հինգ արարուած, որոնցմէ առաջինը կ'անցնի պարսից արքունիքին մէջ և միւսները՝ Անյուս բերդ, ուր տարագրուած է աչքերը հանուած հայոց թագաւորը, և պիտի մեռնի։ Փաւստոս կը պատմէ այդ մահուան տեսարանը ամենաբարձր ժուժկալութեամբ էջի մը մէջ, հաւասարելով քոլոր ժամանակներու մեծագոյն արուեստագէտներու կատարելութեան։ Ամէն մարդ արտօնուած է մեր պատմութեան մէկ էջը կրցածին չափ ընդարձակելու, մէկ պայմանով միայն. ատրկա շահեկան մնալու պայմանն է։ Ինչպէ՞ս դատել Նար-Պէյի Աբշի ներքոյն, երբ անոր 112 էջերը անբաւական կը մնան Փաւստոսի մէկուկէս էջը հակակշռելու։

Պէտք չէ մոռնալ որ Աբշի ներքոյն խմբագրուած է Խաչիպեան վարժարանի սաներուն կողմէ ներկայացուելու ծրագրով։ Այս հաստատումին նպատակը ա՛ն՝ որ նոյնիսկ տաղանդի պարագային խաղին ճակատագիրը կը մնայ չափազանց վտան-

գուած, քանի որ պատանին և հասուն մարդը միշտ պիտի տարբերին իրարմէ մանաւանդ կէտի մը վրայ ուր բոլոր թատերագիրները կը սիրեն գետեղել իրենց խաղերուն ներքին հանգույցը. ատիկա վառարանն է ծանր, խորունկ, ահաւոր կիրքին, առանց որուն մեր բոլոր ճարտասանական դարձուածքները, բանաստեղծական պատկերները հովի պէս կ'անցնին անկշիռ: Ձեռք ըսեր որ սեռային կիրքէն դուրս ուրիշ տաղնապիներ անբաւարար կը մնան բնական գործողութեան մը քանի մը ժամերը լեցնելու, բայց կ'ըսեմ որ նման հրաշքի մը համար մեծ և իրաւ գրագէտ մըն է հարկաւոր, և մենք գիտենք թէ որքան սուտ գրող մըն էր Խորէն Նար-Պէյ:

Նար-Պէյի Աբշակ Երէնքը տաղաչափուած խօսքերու հանդէս մըն է որոնց ետին ինծի չարուեցաւ բախտը ոչ մէկ իրաւապրում զգալու: Ինչ տարօրինակութիւն՝ որ խաղը լեցնող անձնաւորութիւնները, գոնէ անոնցմէ երեքը, պատմութեան ամենէն տարօրինակ անձնաւորութիւնները ըլլան նոյն ատեն, իրենց սեպհական ճշմարտութեամբը, որ, հակառակ հէքեաթէն լայն չափով խաթարուելուն, դեռ կը մնան աւելի քան վաւերական մարդեր: Ոչ մէկ խօսք՝ իշխաններու, նախարարներու, գօրավարներու մասին, այնքան դիւրաւ մեր ուսմանթիք թատրոնին մէջ իրենց ճատերը խօսելու հանդերձուած: Ատենք իրենց հարողի ըլլալուն մեղքը իրենց բերանը գրուած խօսքին մեղքերովը կը խորանարդեն: Կը մնան՝ Աբեակ հայոց քաղաւոր, Շապուհ արեւայից արեւայ, Գրասամաս Երբէյնի: Նար-Պէյի հասողութենէն դուրս է անշուշտ արքայից արքայ մը մտապատկերելու, այդ մտալացքին մարմին հագցնելու, և այդ մարմնադուրսութիւնը ապրող էակի մը վերածելու քիչ մը շատ ընդարձակ կարողութիւնը. այս մասին ոչ մէկ կասկած: Խորէն վարդապետ Նար-Պէյ գիրքերու ճամբով չէր կրնար հասնիլ այդ հրաշքին (մեր ուսմանթիք թատրոնին բոլոր պարսիկները սուտ ու փուտ մարդեր են: Իրենց առթիւ թերեւս սրբապղծութիւն պիտի ըլլար յիշել անգլիական և ֆրանսական ողբերգութիւններու մօտ հելլէն և հռովմայեցի իշխաններու անձնաւորութիւնները ոչ թէ նման բաղդատութիւն մը հեղինակէ հեղինակ դժնդակ ըլլալուն, այլ այն մեծ մեղքին համար որ թատերական գրականութիւնն է մեր մէջ, մանաւանդ պատմական խաղերու վրայ: Քսենէյի յոյներն ալ հարազատ յոյներ չեն, բայց անուշադր մարդեր են: Հայոց թատրոնին մէջ գործող պարսիկները դուրս կը մնան մարդկային ամէն կարեւորութենէ): Սակայն Աբշակ Երէնքը մարդ մըն էր առ

նուազն, իր ժողովուրդին ջերմութեամբը, մեղքերովը, ողբերգութեամբը բազմահարուստ: Ձայն բեմի վրայ ապրեցնելու համար (խաղը կը կայանայ Դրաստամատ ներքինիի անոր մէկ այցելութեանը վրայ, Անյուշ բերդին մէջ), Նար-Պէյին կը մնար բեմական եղանակներէն ամենէն դժուարը, յիշատակներու ընդմէջէն մարդկային կեանքի մը հանդէսը: Կ'երևակայեմ թէ ի՞նչ ահաւոր դժուարութեան պարտաւոր է հանդուրժել զրոյ մը երբ ներկային մէջ գործելու տեղ, ամէն բոլորէ անցեալով է հարուածուած: Թատերական արուեստին հիմնատարը ներկայ տադնապ մըն է միշտ: Յիշատակները ներկայի չափ ու թերեւ աւելի ուժով ընծայելը դարձեալ բացառիկ հանճարներու յատուկ հրաշք մըն է, և ամենք գիտենք թէ որքան կասկածելի է տաղանդը Նար-Պէյին: Իր աւագ անձնաւորութեան մէջ թատերագիրը ոչ մէկ բոլորէ մեզ իր հետ չունի, ոչ թէ անոր համար որ Արեակեց մեր գիտցածները մեզ կը նախապաշարեն, այլ որովհետեւ այդ Արշակէն մեր գիտցածները անհունապէս աւելի իրաւ են, խոր են տեղաւորուած մեր ներսը: Նար-Պէյի թագաւորը դպրոցական հանդէսներու մէջ ոտանաւոր արտասանող խումբիկ մըն է: Բայց խաղին ամենէն ծանր կորանքը ես կը հաստատեմ Դրաստամատ ներքինիին յորինմանը մէջ: Հէքեաթը, պատմութիւնը, արիւնը, հին դարերու մշուշը և իսկապէս հայ իշխանի մը հոգեկան frameը ներկայ են այդ անձնաւորութեան մէջ՝ փաւտոսի մէկ էջին վրայ: Անոր առիթով դժուար չէր այս ժողովուրդին մէկ քանի հիմնական, կարկառուն առաքինութեանց արտահայտումը, կենդանի անձնաւորութեան մը շրջափոխութեան ընդմէջէն: Նար-Պէյի խաղին մէջ Դրաստամատը իր թագաւորէն ո՛չ աւելի է, ո՛չ պակաս: Անիկա ոտանաւոր արտասանող մըն է, իր բերանը դուռած բառերը սպառող խեղճ մարդ մը:

Խորէն Նար-Պէյի սա վրիպանքը դատապարտութիւնն է ամբողջ սերունդի մը թեթեաքարոյ, չըսելու համար թեթեասուիկ կեցուածքին ընդդէմ գրական շատ բարձր սեռի մը: Վեց եօթը հոգիներ երբ կը փորձեն նիւթ մը նուաճել, բայց իրարու ճամբով կարծես իրարու փառքը նախանձելով, մինակ ողորմելի cabotinներ չեն (գրելն ալ իր կեղծ գերասանները ունի), այլ և փաստ մը շատ աւելի ծանր խաթարումներու: Գրական յղացքին, արուեստի զգայարանքին բացարձակ պակասն է ասիկա Ջարթօնքի սերունդին շատ մը անձնաւորութեանց համար հաւանաբար պէս իրաւ: Ըսի թէ երբեմն բանաստեղծներ էին անոնք, բայց ատիկա ըսել չէ թէ ամէն բանաստեղծ արտօնուած է ա-

մէջն յիմարութիւն, ցնդաբանութիւն բղաւելու մեր երեսին։ Շատ աւելի խեղճ մարդ մը, ան ալ իր կարգին վարժապետ, իր դպրոցական հանգէսներուն մէջ ներկայացուելու համար՝ Ռուս մանթրիքներուն պէս խաղեր է յօրինած։ Արշակ Երեւոյցէն երեսուն տարի վերջը՝ Էնդէ Գէֆէնը առնուազն հայոց բարձրութեան մահ մէկ հանդիսարանն է և լիուլի կը քաւէ մեղքը թատրոն չըլլալուն։ Թուրքերի դործը կը կարգացուի, պիտի կարգացուի, առանց ներկայացուելու անշուշտ։ 1922ին երբ փորձեցինք Պ. Դուրեան ներկայացնել Պոլիս, հանդիսականները խոր տըրտմութեամբ խաղը կործանեցին, առաջին արարուածէն վերջ ալ ևս ետ չդառնալով իրենց տեղերը։

Անշուշտ Դուրեանի Սև Հողերն ալ Արշակ Երեւոյցի սեռին կը պատկանին։ Փորձեցէք սակայն գոնէ կարդալ այդ դպրոցէն մեզի եկած որեւէ թատերական դործ։ Կա՞յ աւելի վճռական վրիպանք մը սերունդի մը թեթևութենէն, չըսելու համար յիմարութենէն։ Ո՛չ մէկ յետին նպատակ, օգտապաշտ ձգտում՝ անբաւական կուգան այս կորանքը ազատագրելու։

Դ.

Աւստրալիա, կասակերգութիւն ի հինգ արարուածս, զրուած է դարձեալ Թէոդոսիա և կը հասկցուի՝ նոյն ծրագրով ու նպատակով։

Ներածութիւնը, վեց էջ, 1862ի լեզուէն գեղեցիկ նմոյշ մըն է միայն և չունի Արշակ Երեւոյցին բարձրաթոյն տեսութիւնները, միշտ ներածականէն։ Հարիւր ութսուն էջի վրայ տարածուող անհուն dialogue մըն է այդ խաղը, անշուշտ առանց հանդուցի, թատերական զարգացման, նոյնիսկ կատակերգութիւն մը պաշտպանող տարրական առաքինութեանց։ Տրուած ըլլալով անլրջութիւնը ծրագրին և մտապատկերը արուեստի այդ սեռին Նար-Պէյի մօտ, հիմնական է դժուարութիւնը այդ կատակերգութիւնը վերլուծման ենթարկելու։ Կարելի է քանի մը տողի մէջ խտացնել նիւթը սակայն որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ալաֆրանկային սիրահար մարդու մը այդ յիմարութեան երեսէն մոխիրի վրայ նստիլը, մինչև որ — շատ դժուար ընդունելի թատերական կեղծիքով մը — այդ մարդուն հայրենիք մնացած հայրը գայ Պոլիս, մտրակը ձեռքին, վանէ իր տղուն ապարանքի հաց-կատակները և տղան տանի երկիր։ Այս ամփոփոյքը կը բացատրէ

խաղին հիմնական տկարութիւնը, վասնզի, ինչ որ ալ ըսենք, տարիներէ ի վեր Պոլիս հաստատուած, միծահարուստ տունէ մը աղջիկ առած, յետոյ ալաֆրանկային սիրոյն ծախքերու յօժարած հասուն մարդ մը՝ իր կործանումէն յետոյ, գլուխը կախ դառնայ այն դաւառը ուրկէ եկած է։ Այսպէս ծրագրուած խաղին հիմունքը կը ներկայանայ չափազանց խախուտ։ Միւս կողմէն՝ ամէնքս ալ գիտինք որ կատակերգութիւնը չափ խորժիր արամաբանական քալուածքէ մը։ Մոլիէռի խաղերը աւտոր զօրաւոր փաստերն են։ Բայց Նար-Պէյի խաղը իրականութեան մէջ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ հաճելի, խնդացնող, գոհնկութեան մէջ կենդանի խօսակցութեանց մարդէ մարդ միայն կտրտուած շարան մը։ Այնպէս որ արտուածներու, տեսիլներու բաժանումը ձեւակերպութիւն մըն է կարծես կարգ մը ճարեւու համար որպէսզի այդ մարդերը գան, խօսին, ծաղրեն, ծաղրուին, անցնին բեմին ետին, սիկար մը ծխելու, վերստին դառնան շարունակելու համար նոյն անվերջ շաղկապտանքը։

Ոչ մէկ տիպար, որ ըլլար ուսումնասիրուած խնամքով, յօրինուած՝ արդարացնելու համար հեղինակին ծաղրել ուզած հիմնական մօլութիւնները։ Տարօրինակն այն է որ քսանը անցնող այդ մարդոց կարաւանին մէջ ո՛չ մէկը ըլլայ սուտ, առնուազն անվաւեր։ Նար-Պէյի խաղին միակ արժանիքը այս մարդոց կենդանութիւնն է, եթէ երբեք կենդանի, իրաւ ըլլալ մը ինքնին մարդկային անժխտելի իրողութիւն մը չէ։ Իրաւ մարդերը արուեստին փոխադրելու մէջն է գրականութեան հրաշքը։ Եւ այդ փոխադրումը վրիպած է չարաչար այն գլխաւոր անփութութեամբ՝ որ տիրական մեղքն է կատակերգութեան, երբ կը կենայ անիկա խօսուած լեզուն բոլոր խակութիւններուն, թացութիւններուն ու ջրոտ համերուն մօտիկ։ Նար-Պէյի dialogueը ամենահասարակ իրականութեամբ տողորուած հեղեղ մըն է բաւերու որոնք իրենք իրենց, առանց տաղանդի իսկ նւագաստին, բաւ են մեր ծիծաղը շարժելու։

Ո՞ր հասարակութիւնը ունէր նկատի խորէն վարդապետ Նար-Պէյ, երբ իր մանկութեան, առջի պատանութեան խակ տպաւորութիւնները կը ջտնար այդպէս արժեւորել հասունութեան շրջանին։ 1840ին կայլոն այդ մարդերը։ Կայլոն դարձեալ անոնք 1860ին, բարբառային այն մասնայատկութեանց և տիպարային այն խաղքութեանց մէջ որոնք երեք քառորդ դար վերջը իրենց գրուելէն՝ մեզ կը մատնեն դարմանքի, իրենց դժնդակ անիմաստութեամբը։ Կը յիշեմ 1880ի Մ. Մամուրեանի

Աէֆէլէն, Տշահ, դարձեալ դպրոցական կարիքներու համար յօրինուած, բայց կրկնող նոյն տիրական անբաւարարութիւնը: Կը յիշեմ Չաբշլը Աբէլէ Աշան որ առնուազն թատերական քալուածքի մը բարիքը ունի ինքզինքը պաշտպանելու: Ալաֆրանկան, Աբշահ Երէրբէրի հաւատարիմ եղբայրն է անհեթեթութեան մէջ:

Կարելի է՞ հարիւր ութսուն այդ էջերու գէղէն քանի մը դիւրարեկ բարիքներ արտահանել: Այս հարցումը անոր համար՝ քանզի Նար-Պէյ անհմուտ մէկը է միջազգային գրական յաջողուած քներէն, բնականին մէջ անշուշտ: Ուրիշ խօսքով՝ այդ մարդոց խօսքին ետեէն ստկելով ստկելով այդ խօսքերուն ամբողջ կեղեանքը, հասնիլ վաթսուեակն շրջանի բարիքերուն եթէ ոչ համապատկերի մը, գէթ ուրուագծային հանդէսի մը: Ըրի այդ փորձը, և ստիպուած եմ ըսել որ անվաւեր է այդ ուրուանկարն ալ: Պարկեշտութեան զգայարանքը, միշտ պակսած այս մարդուն, հոս ալ կը դաւէ անոր՝ իրականութիւնը ըստ քմաց ձեւագեղծելու: 1868ին Պարոնեան կը տպագրէ Աֆաֆաթայի Աբէլէնը, բայց չի վախնար այդ տպագրուածը հրատարակիչներու մօտէն հաւաքելէ: Էտիրնեցի վարժապետը ոչ միայն ողջմտութիւնն ունէր, այլև պարկեշտութիւնը իր ըրածին: Կէս մնացած Շաշաբէլը ուրիշ վկայութիւն՝ արուեստի զգայարանքէ մը Պարոնեանի մօտ: Աբշահ Երէրբէրէն վերջ Ալաֆրանկան ինչպէս տեղաւորեց Խորէն Նար-Պէյ իր արուեստի խղճմտանքին մէջ...

Միակ բարիքը որ կարելի ըլլայ ըսել այդ խաղին վրայ, dialogue-ին վաւերական, կենդանի հարազատութիւնն է այդ Պոլիսին ստորին խաւերուն հաստ ռամկօրէնին: Թերեւս օր մը աշխարհաբար լեզուին յեղաշրջումը պատմող լեզուաբաններ քանի մը ճշգուհներ ընեն, օգտուելով անոր dialogue-էն: Հայոց գրականութիւնը չի կրնար ընդունիլ այդ գործը իր առնուազն միջակ ժառանգութեանցը մէջ:

*
* *

Պէտք պիտի ըլլար խօսիլ իր յանգարանէն եթէ երբեք տառապանք մը չկազմէր ատիկա ինծի: Արգարեա ինչպէս արժեւորել մտքի կերպ մը, որուն փաստը կայ այդ յանգերու բառարանին մէջ, մէկու մը յիշատակին համար որ սկսած է հեռարձակ բանաստեղծութեամբ, երգած շատ բաներ, փորձած իրարմէ լուրջ սեռեր և... մամուլին յանձնած ոտանաւորձիններու համար օգտակար յանգերու բառարան մը: Բարի եղէք կար-

դաւ Սոսերէ Հայկականէն Արդարացի Ներդրող վերնագրուած քերթուածէն սա տունները

Դավիթ անդ ի դրնդիւն,	Աղեղանց նայքիւն,
Նժուգից վրնջիւն,	Նեխից նարնասիւն,
Որսորդաց գոչիւն,	Շրուինդ ընդ բումբիւն,
Բարակաց հաչիւն,	Անդ յընդոս բընդիւն՝
Նրէոց բաջիւն,	Յանճառ, ձոր բլմբիւն
Զինունց ճառաչիւն,	Դրվարդեն գանգիւն:

(ՍՏՈՒԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ Երգ ԺԱ. Արամազդ Ներկուդ, Ե.)

և չխորհիլ այն բիւրաւոր տողերուն որոնք մեր միջնադարեան տաղաչափները մեզի կ'ընծայեն անհանդուրժելի: Մագիստրոս մը, Շնորհալի մը ճարտասանութեան ընթացքը բոլորած չէին, Նար-Պէյին նման, և իրենց միամտութիւնը ունին, ինչպէս նաև չրջանին ճաշակը՝ իբր չքմեղանք: Նար-Պէյ ԺԹ. դարուն մեծ բանաստեղծները ոչ միայն կը ճանչնար, այլև զանոնք թարգմանելու չափ բախտաւոր էր եղած:

Տխուր է անշուշտ այս մեծ փառքերը այսպէս մերկացնել իրենց շուքէն: Սերունդը, որ կուգայ, այդքանն ալ պիտի չըզգայ այս կորանքներուն հանդէպ: Հայոց գրականութիւնը, բաւերու խաղ ըլլալէ առաջ, տաղաչափներու սնոտիք հայթայթելէ առաջ, հայոց ժողովուրդն է:

Նար-Պէյ այդ ժողովուրդէն ոչ մէկ բան է ըսած որ հասնէր մեզի և անցնէր մեզմէ:



Մ Ի Ն Ա Ս Զ Ե Ր Ա Զ

(1852 — 1929)

Զարթօնքի սերունդին լիութեան օրերուն, մենք ունինք Պոլսոյ մէջ Խառօղիլի դպրոցը որուն ընդհանուր ձգտումները ըլլալով հանդերձ շարունակութիւնը զիրենք անմիջապէս կանխող սերունդին, յաւելում մըն են այդ սերունդի թէ՛ գաղափարագրութեան և թէ՛ ստեղծագործութեան վրայ կատարուած: Զերազ համբաւի կը հասնի 1868ին, այսինքն վեշտասանամեայ, գրականութեան մէջ ուր նուիրագործուած անուններ կան, փառապսակ գեղեցկութիւններ և ներկային ինչպէս պատմութեան մտատեսութեանը համար ընկալուչ իմացականութիւններ: Հզօր ստեղծումի շունչն է, Ալիշանի մէջէն, որ կը տարածուի արեւմտահայ մտաւոր ընտրանիին վրայ, ձևով մը ծանր, հրքեմն շատ իրաւ, չըսելու յամար խոր զիրքերու: Այն տարին ուր Պէշիկթաշլեան իր աչքերը կը գոցէ, Զերազի քերթուածները հակասութիւններ չեն, քանի որ նոյն զգայնութեան մէկ ուրիշ կերպարանքն է որ մարմին կը դառնայ Ներսիսեան-Շաննազարեան ուսանողութեան ներսը: 1929ի վերջերը Մինաս Զերազ, «Երեւալ աւուրք և փառք», օտարութեան մէջ, կը ձգէ ու մեր աշխարհը: Վաթսունէն աւելի տարիներու գրական վատտակի մը ամպհովանին չունի պաշտպան իր յիշատակին համար, զի այդ վաթսունէ աւելի տարիները լեցուն են գործունէութեամբ մը որ իր կարգին սրտառուչ ողբերգութիւն մըն է:

Բանաստեղծ, քննադատ, ատենաբան, ուսուցիչ, գործիչ (յեղափոխական երանգով), դիւանագէտ, զանազան պատուիրակութեանց տնօրէնութեան անդամ, հոգեւոր, օրագրող, գիտուն, վիպիկ, — բոլորը տարազներ են որոնք այդ վաթսուն տարիներուն աս ու ան մասին մէջ բացուեցան, գործեցին, փակուեցան, մեզ, այսինքն ճիշդ երեք սերունդ, ձգելով արդար այն շփոթանքին մէջ որ արդիւնքն է այսքան ներհակ տուրքերու իրարու մօտ դրուելուն: Երբ ուզենք այդ տարազներէն ունէ մէկը մեր սիրական մեթոտով վերլուծել, ստիպուած ենք ըսելու աշխարհք մը բաներ, բոլորն ալ իրաւ ու ապրուած՝ այս

մարդուն հետ։ Ան որ 1870ի զեփիւոը երգեց՝ պատանի մըն է այնքան իրաւ որքան այն միւսը որ նոյն այդ թուականներուն պիտի պուար իր Տրոսնիքը։ Ան որ 1930ի մօտերը ազգային կենսադրական Մի-սի-նները խմբագրեց, իրաւ էր այնքան որքան ատկէ քիչ մը առաջ մեռնող Որքերեանը որ իր յիշատակները կը պատմէր, նոյն այդ փողովուրդին տազնապներէն։ Եւ սակայն ահա տարօրինակը։ Զերազին գրչէն ելած և իրարմէ վաթսուցէ աւելի տարիներով անջրպիտուած այդ երկու կտորներուն ներքը արդի քննադատութիւնը ո՛չ բանաստեղծ կը ճանչնայ, ո՛չ ալ պատմիչ մը։ Ու աւելի տարօրինակ՝ սա իրողութիւնը որ 1943ի Համադարձիկի հեղինակին համար ճիշդ այս նկատումը ճիշդ է դարձեալ մօտ քառասուն տարի առաջ Շէրալի խմբագրին համար (1905, Վահան Թէքէեանի Արեւիկա)։ Մինաս Զերազ իր բոլոր տիտղոսները պտտցուցած է իր ետեւէն, անոնցմէ և ո՛չ մէկը ըլլալով՝ այդ բոլորին թելադրած իրողութիւններէն անշուշտ անմասն, անժառանգ յիմար մը չըլլալով, այլ նոյն ատեն այդ բոլորէն թելադրուած իրողութիւններուն հանդէպ որոշ անբաւարարութեամբ մը անդարմանելի կերպով կնքաւոր։ Մինաս Զերազ անունին տակ իմ Համադարձիկը կ'աշխատի լուծել, այսինքն հասկնալի ընել այս տարօրինակութիւնը։

Ա.

Այսքան տիտղոսներով ծանրաբեւան այս կեանքը հազիւ թէ կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան։ Գրական նկարագիրը ունեցող անոր արտագրութիւններէն ոմանք անշուշտ կը շահագրգռեն մատենագրութեան պատմիչը, գրական զգայարանքին շրջափոխման տեսակէտէն։ Անոր ոտանաւորները, ճառերը, խօսքերը (զորս ինք կ'անուանէ Արգոսի) չեն կարդացուիր այսօր ոչ միայն իբր վկայութիւն մը սերունդէ մը, այլ նոյնիսկ այն միջակ շահեկանութեան մը սիրոյն որ Աճէմեանի մը ոտանաւորները թերեւ կը պաշտպանէ տակաւին կարգ մը հին բաներ փնտռողներու մօտ։ Անոր Ֆոլքլորայի՞ն աշխատանքը (առաւելապէս Պոլիսով և իր ազգագրական տուիքներովը պայմանաւոր) զուրկ է լրջութենէ, ըլլալով աւելի նախնական քան Ալիշանէն փորձուածը, աւելի անկշիռ՝ բաղդատուած Սրուանձտեանցի լայն սեւեռումներուն։

Բայց անոր Արեւելեան Վիպիկները մեծ մասով կը պատկանին

արևմտահայ գրականութեան, ոչ իբր պրական ստեղծագործ աշխատանք մը անշուշտ, այլ բարքերէ, մտայնութենէ, շրջանէ մը սեւեւել յաջողած փշրանքներու զինովը: Այս վերջին հաստատումն է սր անաւասիկ զիս կ'ընէ զիջող Մինաս Զերազին նուիրելու իր տեղը արևմտահայ գրականութեան Հասարակէրին մէջ: Հոս զիս մղողը մէկ ու նոյն մտածումն է. — Զարթօնքի սերունդի բոլոր աւագ դէմքերուն մօտ ստոյգ արամազրութենէն վատ գրականութիւն ընելու՝ անոնց կամայ ու ակամայ բարիքը այս ժողովուրդի մշակոյթին թէկուզ փոքր, իբր քանակ կամ որակ, բայց դարձեալ բաւ՝ իրենց աշխարհ մը մեղքերը դիմակալելու աստիճան: Անխառն արուեստի մտահոգութեամբ և պահանջներով գրահուած սերունդի մը համար (ինչպէս ինքզինքը կը կարծէ ըլլալ Բարիզի սերունդը այսօրուան) դժուար է հանդուրժել . . . Խրիմեանը, նոյնիսկ Սրուանձտեանցը: Իմ սերունդին համար նման անգթութիւն մը անըմբռնելի պիտի ըլլար:

Եթէ գրագէտին շուրջը իմ խօսքերը այսքան դողաշաւոր, վերապահ, նոյնիսկ ժլատ կը գտնէք, ատկէ մի՛ տարուիք մտածել թէ այս մարդուն դէմքը անկշիռ թիւ մըն է իր սերունդին մէջ, և հոս է ողբերգութիւնը անշուշտ: Ամիրաներուն սերունդէն այս ազան, տասնըհինգ տարեկանին, տարօրինակ վստահութեամբ մը բանաստեղծ մըն է արդէն: Աւելցուցէք այդ թիւին վրայ վաթսուն ու աւելի ուրիշ տարիներ: 1868ին և 1930ին մէջտեղ կէս դարէ աւելի միջոցը հայոց նոր պատմութեան ամենէն դժխեմ շրջանն է ապահովաբար: Այդ տարիներուն մեզի տրուեցաւ ապրիլ իրարմէ աւելի ճակատագրական, ազնխարչ պատրանքներ, ողջակիզումներ: Մինաս Զերազ, դեռ քսանամեկի, հոսանքին մէջն է Զարթօնքի սերունդին բոլոր սրբազան կիրքերուն: Տասնըվեց տարեկան տղեկ մըն է անիկա, բայց Ազգային Ոստանադրութեան տարեգարծի հանդէսի մը (1868) տասնեակ հազարներով համրուող ժողովրդական խրախճանքի մը պահուն անիկա կրնայ բեմ բարձրանալ ու ափ ի բերան զինքը լսելու խենթեցած մարդոց խօսիլ հասուն, խանդավառ իր տագնապը իր ժողովուրդէն: Ի՞նչ կրակ էր ասիկա այդ սերունդին ներսը: Ի՞նչ ժողովուրդ էր այդ հանգիստավայրերը լեցնող, և երգէ, բառէ, արցունքէ խենթեցող հոգեբանութեամբ մը թըրթըռուն զանգուածը որուն սրտին ինչպէս մտքին լարերը այնքան դարերու թմբիւրէ վերջ առաջին անգամ սարսուռի կ'ելլային ազգային գիտակցութեան նուիրական տաղնապին մէջ: Մին-

չեւ 1878 թուրքերու կայսրութեան ոստանին մէջ ծնունդ առած քաղաքային շատ մը խռովքներու շարքին Մինաս Զերազի պատանութիւնը ինչպէս առջի երիտասարդութիւնը մարդկային էր որ ըլլար բռնկած ազգային ազատագրութեան սրտառուչ պատգամովը։ Առաջին այդ տասնամեակին իր իմացական գործունէութեան անորակելի տեսքեր մըն է այս տղան ամէն տեղ, կըրկէսին մէջ մէկ ձեռքը սուր, միւսին գրիչ, ինչպէս ինքը կ'որակէ գիրք մը, Գրէւ և Սուր, երբ այդ շրջանի իր պայքարներուն, յօդուածներուն խմբումը կ'ընէ։ Նոյն ատեն ուսուցիչ՝ գրեթէ Պոլսոյ բոլոր վարժարաններուն մէջ, տարուէ տարի կարծես համասեւեւ համար այդ դպրոցներուն ներքին բարեխառնութիւնը։ Միւսնոյն ատեն բանաստեղծ՝ ժամանակին պահանջներուն համեմատ օրուան եղելութիւնները հետապնդող և զանոնք քնարերգող ութը — տասը ոտանաւոր, որոնց մօտ կէսը օրուան մեծանուն անձնաւորութեանց տարփողն է տաղաչափուած։ Մի և նոյն ատեն քննադատ, որ մաս մը իր հասակովը (կ'ակնարկեմ տարիքին։ ինք եղած է տպաւորիչ, բաւական թիկնեղ մարդ մը, անկրճատ դէմքով բայց քաղցր աչուքներով) կը գատէ գիրքեր, ներկայացումներ, գրութիւններ, մարդեր, բաշխելով գովեստը ու պարտաւր աստուածային այլութեամբ, զինքը դովողները հանճարային փառապատկաներով պատուելով, իր ընդդիմադիրներուն մատուցանելով իր ամենախորունկ արհամարհանքին հաւաստիքները։ Քիչ գիրք ունինք արեւմտահայ գրականութեան մէջ այնքան ծածագելի, տոնքիչոթական որքան Գրական Փոքնէրը (1878) ուր քսանամեակի տղու մը բովանդակ դրաւելութիւնը, անկեղծութիւնը, որոշ ալ տաղանդը ամէն էջի գօտեպինդ կը պայքարի ունայնամտութեան, յաւակնութեան, չըսելու համար անխելք մեծամտութեան աններելի մեղքերուն հետ։ Ասիկա իրաւ է դժբախտաբար։ Միշտ այդ թուականներուն անիկա ազգային դաստիարակութեան շուրջ ընդարձակ ծրագրեր ու բուծանող մը։ Այդ ծրագիրները յատենի ժողովոյ մեծ յամառութեամբ ու գիրքերով պաշտպանող մը։ Այսօր մեզի աւելի քան անհասկնալի կը թուի թէ ինչպէս եօթանասնական թուականներուն մեր ջոջ ուսուցչութիւնը, որոնց մէջ քիչ չէ թիւը եւրոպա մասնագիտական ուսում առածներուն, կը հանդուրժէ բազմաթիւ ժողովական նիւտերու մէջ — ազգային դաստիարակութեան վրայ — այս բարձրագոյն նախակրթարան մը միայն տեսնող և սակայն պատմութիւնը, երկինքն ու երկիրը իրար խառնող ճպուռը։ Վարժապետական ժողովին մէջ (1876)

այս տղան միտմինակը պաշտպանած է ոչ միայն մեր դպրոցները բարեկարգելու, նորոգելու, ժամանակին ուսումնասիրուն ընդունարան դառնալու տեսակէտները, այլև վարժապետներու հետ որևէ կապ չունեցող աշխարհաբարի մը այն ժամանակ սրբապիղծ նկատուած դատը: Ով որ կը կարդայ *Իստիքար-է-Բի-ճ* գրքոյը, որ ամփոփումն է այդ ճառերուն, կը պաշարուի անշուշտ տաք զգացումներով, այդ ամէնը տուող ջիղերու ջերմութեամբը և խանդովը, բայց չի կրնար չտալ հարցումը. — Ուրիշ⁶ ու ինչո՞ւ այս ամէնը ըլլան խառնուած միամտութեան, մեծամտութեան նոյնքան անձածկելի մեղքերուն: Ինչո՞ւ Ջարթօնքի սերունդին իսկապէս պատրաստուած մտաւորական փաղանկը չըլլայ գլուխը այս ձեռնարկին և այնքան պատասխանատու ձեռնարկ մը (մեր կրթութիւնը հիմնովին յեղափոխելու, զայն նոր կարգախօսներու ենթարկելու, զայն արդիացնելու՝ հօր, շատ հեռահայեաց արդիւնքներու կապուած իրողութիւն ուր սխալ չըլլար ճակատագիրը ծրարուած տեսնել ժողովուրդի մը) ըլլայ հեղինակութեանը տակ Մինաս Չերազ անունով թէև խեղացի բայց այդ աշխատանքին համար հիմնովին անբաւարար երիտասարդի մը: Այդ ճառերուն ընթերցումը դժբախտաբար մեղ կ'ընէ անտրամադիր Չերազին իմացական կարողութեանց հանդէպ, քանի որ բոլորն ալ գրուած են ընդդիմախօսելու, մեծախօսելու, ատենախօսելու մեղապարտ փառասիրութիւններով և ոչ թէ իսկապէս կրթութեան տաքնապ մը լուծելու անխառն, անշահախնդիր առաջադրութեամբ: Մինչև 1878 անկա քաջուած ալ է արդէն դպրոցներէն, ինքզինքը տալու համար զիւանական, քարտուղարային փառասիրութեանց: Ոչ ոք մեր մէջ երեսփոխանի իր դերը ուզած է տեսնել Չերազի լրջութեամբը, որ շատ մօտիկն է ծիծաղելիութեան: 1878ին Պերլին զրկուած վեհաժողովեան պատուիրակութիւնը կարելի է անոր կեանքին մէջ անկիւնադարձ մը նկատել: Այդ առաքելութենէն անկա անդամ մաների կերպով խաթարուած գրագէտ մըն է այլևս: Հասարակ և Խալէա գրքոյկը դէպի քաղաքականութիւն, այսինքն քաղաքական գրականութիւն անոր առաջին քայլն է: Իրմէն ունինք, 1881ին, առաջին հատորը, Գլխ և Աւր ընդհանուր վերնագրին տակ խմբուած ու խմբուելիք լրագրական իր պայքարներուն: Այս հատորը ոչինչ կ'աւելցնէ քաղաքագէտ, զիւանագէտ մկըրտուած տրիբունի փառքին, եթէ նկատի չառնենք այդ փառքին հաոցուցած անոր բաւական կարեոր լնասները (անցողակի զիտել կուտամ որ Մինաս Չերազի հատորները, Եղիայի ըրածին

նման հիւանդագիրն հողերանութեան մը արտայայտութիւններն են, իրենց շատ ընդարձակ յառաջարաններով որոնց մէջ գիրքին երբեմն քառօրդին, երբեմն կէսին հասնող պատմութեան մեզի կը խօսին այս խեղճ ու պատառ կտորներուն ծագմանը, ստեղծմանը զանազան երևոյթներէն, զանցելով լայնօրէն ընդունելիին, պարկեշտին սահմանները, զանցելու համար ալ երբեմն ծիծաղելին)։ Չեմ հետևիր Մինաս Զերազի կեանքի դրուագներուն։ Այդ թուականէն ասդին անիկա մեծահամբաւ ուսուցիչ մըն է, չքեղ երեսփոխան մը, Կեդրոնականի տեսուչ։ Հայկական հարցին ճիշդ յօդուածին իբր հեռանք Պոլսոյ մէջ ստեղծած խմբումները, թուրք կառավարութեան կտուածն ու հալածանքները, հայ յեղափոխական կուսակցութեանց կազմակերպումը բաւական պատճառներ են որպէսզի Մինաս Զերազ ինքզինք անհանգիստ զգայ Պոլսոյ մէջ, անցնելու համար Եւրոպա։ Հոն անիկա պիտի հիմնէր իր L'Arménie ուր աւելի քան տասնհինգ տարիներ ֆրանսերէն թերթուկի մը ձևով պիտի ընէր իր սիրական դատին — հայկական դատը — հետապնդումը, միջազգային զետեմին վրայ ոտքի կռուան մը ճարեւելով իր ժողովուրդին ազատագրութեանը համար օգտագործելի բոլոր միջոցներուն։ Սրտառու է անշուշտ պատրանքը և չի դադրիր՝ իր մեծութեանը մէջ՝ իր իմաստէն ալ։ Մինաս Զերազ վատառողջ մարդ մըն է, չմոռնաք ասիկա, դեռ դպրոցի սեղաններէն, իսկ Եզրային հետ արիւն թքնող։ Մինաս Զերազ բուռն կիրքերու հանդիսարան անձնաւորութիւն մըն է որ վարժապետի, քարտուղարի նիւթական ճիւղճ աղբիւրներն ալ չունի իր տրամագրութեանը տակ, երբ Անգլիոյ, Ֆրանսայի մէջ կը յաւակնի երկչաբաթաթերթ մը հրատարակել, որուն գիրքերը նուէր էին իրեն, զոր չարելը, խմբագրիկէ ետքը, իր ճիտին պարտքը, և ցրուելը ուրիշ ողբերգութիւն, քանի որ թերթուկը փոսթին յանձնելու գումարն անգամ յաճախ չունի իր տրամագրութեանը տակ։ Այս տողերը կ'ըսուին դիւրաւ թուղթին վրայ, բայց պէտք է ապրած ըլլալ թափառական խմբագրի կեանք մը իր անսրբագրելի մոռցումներէն (վարկէ, համբաւէ, միջոցէ) մէջ կուրծքին, այցեքարտին՝ միակ տիպիսը Պերլինի պատուիրակութեան իր անդամական, շարունակելու համար իր դատին ետեքն իր գիւմուսները, գիւանագիտական աշխարհին այնքան կուղպ գրուններէն ներս, որոնք ասկիի հեղեղներով միայն տեղի կ'ունենան երբեմն։ Հոս կը յիշեմ, իր իսկ խառնուածքին իրր հակազգացութիւն, իր շուրջը ստեղծած՝ չեմ ըսեր հակակրութիւնը, բայց

կը շեշտեմ անտարբերութիւնը որ զինն է իր ինքնագլուխ, անկախ գործելու կերպին: 1890էն մինչև 1908 մեր յեղափոխական հակամարտութեանց ոսկեդարն է: Ասոնք քիչ անգամ չէ որ կը մոռնան թուրքը, փաթթուելու համար իրարու կոկորդին: Բայց ասոնք, գրեթէ միշտ, առիթը չեն ֆախսցներ ուրանալու, նոյն իսկ հարուածելու Մինաս Զերազը և իր թերթը որուն միակ մեղքը թերևս գրագէտին խառնուածքէն կուգայ: L'Arménie իր հաւաքածոյովը հազիւ թէ պատկանի արեւմտահայ գրականութեան: Կ'ըսեմ հազիւ քի, վասնզի անոր հաւաքածոյին մէջն է որ ֆրանսերէն բնագրով առաջին անգամ լոյս տեսան Մինաս Զերազի Nouvelles Orientales-ները, որոնք յետոյ առանձին հատորի պիտի վերածուէին, Մաքլէրի յոռաջաբանով, և աւելի վերջ, 1926ին, Աբէլէան Վիլյուէր անուան տակ պիտի հրատարակուէին հայերէն լեզուով ալ: Եթէ երբեք ձեռնարկը շատ քիչ չափով կը շահագրգռէ մեր գրականութիւնը, բայց շատ մեծ չափով յուզիչ վկայութիւն մը կը հայթայթէ խմբագրողին կորուզէն, սրտէն, անսպառ խանդէն և ասոնց կարգին՝ նաև քիչիկ մը խելքէն: Այս խմբագրական աշխատանքին հետ կը յիշեմ եւրոպական, ամերիկեան զանազան համալսարաններուն հաստատութեանց մէջ իր կատարել փորձած դերերը, արեւելքի Ֆոլքլորին շուրջ, դերեր՝ անշուշտ անբաւարար արդիւնքով, քանի որ Մինաս Զերազ այդ հաստատութիւններու, համաժողովներու շատ մասնագիտական առաջադրութիւններուն անատակ էր որևէ կերպով նպաստ մը բերելու, բայց կը յիշեմ վասնզի ասոնք կը պատմեն մարդէն, այսինքն իր գործունէութեան ընդհանուր տարողութիւնէն: Մինաս Զերազ մէկն է որ միշտ շփոթած է փափաքը և ասիկա իրագործելու ալլապէս բարդ տաղնապը: Ինչ կ'ուզէք անուն տուէք ոտ վիճակին, չէք կրնար դատապարտութիւնը հերքել: Վեշտասանամեայ տղան անշուշտ իրեն կը ներէր վաղիլ «Ապօղոնի քնարով», բայց յիսունը անցնող մարդ մը Եւրոպայի մեծ մատենադարաններուն մէջ հարկադրաբար շփուած մէջ պէտք էր ըլլար հմտական, անհուն տաղնապներու, բոլորն ալ բանասիրական ուսումներու ամենէն կարեւոր տեղերէն ինկած, ընելով իրենց սպասարկուները ալլամերժ, մեռադար, իրենց ժամանակին անհազոր ու օտար: Տեսեր էր համալսարանական կրթանքներու ծանրածանր պարտադրումները, բայց . . . չէր վախցեր Պրիւքսէլի մէջ, օրինակի մը համար, միջազգային ֆոլկլորով մասնաւորուած համաժողովի մը առջև ելլալ, կարգալու համար առնուազն կիսադարեան հնութեամբ

մանկունակ կարծիքներ, հէքեաթներուն շուրջ։ Այս անգիրոսը խորհրդանշական տարողութիւն ունի ոչ միայն Մինաս Ձերազի գրական ճիւղը պիտակող, այլև իբրև մարդ անոր բովանդակ գործունէութիւնը պարզաբանող։ Այս գլուխի մուտքին ես տուի այս մարդուն տիտղոսներուն մերձաւոր գումարը որոնք երկվեցեակը կ'անցնին զրեթէ։ Տրտումը հոն է որ այդ տիտղոսները անհարազատ չեն զիրենք կրողին։ Ձին արդարանար անշուշտ մարդկային միջին ողջմտութենէ մը պաշտպանուած, բայց չեն ալ փոխառիկ, սուտ ու փուտ դարդարանքներ, ապակիէ ուլունքներ որոնցմով կը շքուորուին իմաստին փերեղակները։ Քսան տարեկանին՝ այս պատանին իրեն կը ներէ գերը արեւմտահայ գրականութեան գործիք մը դարբնելու։ — Ընտրողական աշխարհաբարը, իբրև իրագործում, որքան ծիծաղելի, իբրև յըզացք՝ հարազատ բխում է Ձերազի խառնուածքին։ Ձերազ անոնցմէ է որոնք բանի մը շուրջ հիմնական քանի մը գաղափար բաւ կը համարեն զայն կատարելութեամբ իրագործելու։ Ու աւսիկ՝ ամբողջ իր կեանքին երկայնքովը, իր բոլոր ձեռնարկներուն համար ալ։ Իր L'Orient Inédit-ն հաճելի հէքեաթապատում մըն է, միակ մեղքովը գիտութիւն հոտելու։ Իր օրերը սպառող աստանդական աշխատանքը զինքը պիտի արգիլէր ազգագրութեան համար շատ անհրաժեշտ կեդրոնացումէն, եթէ երբեք նախնական շատ լուրջ պատրաստութիւն մը իրեն ճամբայ ըլլար յարգարած այդ չոր բայց իրաւ ուսումին համար։ Վարդապետ մը, իրմէ նսւադ լեզուագէտ, ոչ մէկ հարապական մատենադարան քրքրած, պարզ իր խանդին մղումովը և գործին իր մէջ ստեղծած հուրքովը ըրած է շատ պատուաբեր վաստակ մը, փրկելով անգին բաներ հետախաղաղ կորուստէ։ Ձերազի Պոլիսը, իր թուրքերովը, յոյներովը, նասրէտալին հօճային պատմութիւնները յիշեցնող անկնիք քաղաք մըն է այդ հատորին մէջ։ Պարձեալ այդ հատորին մէջ հայկական դիցաբանութեան վրայ իբր թէ իր ցուցմունքները, զայն լուսաւորող հիթանոսական շրջանէ հաւաքուած մնացորդները շատ անկշիռ մանրամասնութիւններ են, անարժան՝ անհիւյզ վերագիրին որով սիրած է պատուել այդ փշրանքները։ Այս կարգի ուրիշ աշխատանք մը անիկա կատարած էր կանուխ, հայոց նոր բանաստեղծութիւնը թարգմանելով ֆրանսերէնի։ Մինաս Ձերազ տղայ մը չէր անշուշտ չհասկնալու չափ անտիզութիւնը, առնուազն անբարեխըղճութիւնը՝ Պետրոս Դուրեանէն, Քամառ Քաթիպայէն, Սայեաթ — Նովայէն քերթուածներ փոխադրելու օտար լեզուի մը։

Ձեռմ գրադիր մեր բանաստեղծութեան շուրջ իր գաղափարներուն նախնականութեամբ, անբաւարարութեամբ, Բայց կը շեշտեմ այդ թարգմանութեանց հաւանական չարիքը, երբ անոնց արիւնին պատկանող մէկն իսկ չի կրնար ճաշակել այդ հասարակ տեղիք տողերը: Չերազի գրական զործունէութեան ամենէն յուսաւոր թուականը կը նկատեմ իր Աբէ-է-Էւն Վէպպէ-բուն հրատարակութիւնը հատորով (1920): Ասիկա մէկ հատիկ գիրքն է որ Չերազը կը պաշտպանէ ինչպէս իր ժամանակին՝ Նոյնպէս ապագային առջև: Ձեռմ ըսեր թէ այդ վիպակները արեւմտահայ գրականութեան յաջողագոյն էջերը կը պարունակեն: Այդ կարգի հաւաստում մը պիտի նշանակէր Մինաս Չերազի մէջ ընդունիլ վաւերական գրագէտ մը: Արդ, այդ վաւերական գրագէտը իր սերունդին մէջ հազիւ քանի մը հոգիի արդար տիազոս մը կըրնայ հանդիսանալ — ինչպէս Պետրոս Դուբեան, Մկրտիչ Պէշիկ-թաշլեան, քիչիկ մը՝ Ալիշան: Նաև Մամուրեան, Մերենց՝ երբ զեղչենք իրենցմէ գրագէտ յղացքին ամենէն հիմնական տարրերը: Այնպէս որ Աբէ-է-Էւն Վէպպէ-բը կը կազմեն հատոր մը, բոլորովին նման իր սերունդէն Եղիայի փրկութեայական բառարաններուն, Տիւսարի վէպերուն, Մամուրեանի վէպերուն, Օտեանի քրոնիկներուն, յիշելու համար քանի մը յատկանշական զործեր: 1908էն յետոյ Չերազ ատեն մը կ'երեւայ Պոլիս, շատ չքիզ հանդիսաւորութեամբ մը մուտք գործելով այդ քաղաքէն ներս, խառնուելու համար բուն կիրքերու գուպարին, զոր թուրքերու Սահմանադրութենէն վերջ մեր Ժողովուրդը ստեղծեց, ինքն իր ներսը ընելիքէն խենթեցած: Հին օրերու հայ թագաւորի մը պէս տօնեցին իր գալուստը, անոր տունն ամենէն պատասխանատու պաշտօնները և յետոյ կամացուկ մը ճամբու գրին զինքը, մուտքը լիովին հերքող պարզութեամբ մը: 1912ին անգամ է Պօղոս Նուպար փաշայի պատուիրակութեան: Առաջին մեծ պատերազմը: Վերսայլի խորհրդաժողովին մօտ հայկական գաղտին հետապնդումը կատարող մարմինը, քիչ մը hautain քաղաքավարութեամբ մը, պէտք չի տեսնիր անոր աշխատանքին և իր գիւմաւները կը կատարէ առանց Մինաս Չերազի: Ասիկա լրումն է գաղութեան բաժակին: Անկէ յետոյ, մինչև իր մահը, Չերազ անգամ մըն ալ ճաշակեց իր ազգային աշխատանքին արդար փառաւորումը, արժանանալով չքիզ յորքեկանի մը (1926): Ունինք այդ շրջաններէն քանի մը պրօշիւրներ իրմէ, որոնցմէ մէկը ազգային խնդիրներ կը շօշափէ արեւմտահայ ազգային պատմութեան զանազան կողմերը մանր

բայց յստակ լսյա նետելով խոշոր ու պղտոր երևոյթներուն ներսը: Ասոնցմէ մէկ ուրիշը, Կենսագրական Մէտէոլոգիա, — ութը անձնաւորութեանց վրայ, իր շրջանէն — սիրուն զրքոյկ մըն է, անձնական ապրումի անփոխարինելի ջերմութեամբը պաշտպանուած, բոլորովին տարբեր՝ հայ բանաստեղծութիւնները թարգմանելու ատեն անոնց գործին և կեանքին շուրջը իր բրած աշխատանքէն: Այս վերջին զրքոյկին մէջ, նոյն հեղինակէն հրատարակելի կան հետեւեալ խոստումները. — ա) Աւազէն Ուղեորութիւն Սեւ Եւրոպէ մէջ, բ) Կլեմէն Դասախոսութիւններ, գ) Սոք Ճարտար, դ) Հայաստան և Երասխա, ե) Յէր Մահա Երկր: Եթէ երբեք մինչև իր մահը զանազան պարբերութիւններու, գլխաւորաբար Ամերիկա լսյա տեսնող Հայաստանի Կոնգրէսին մէջ իր կցկտուր յօդուածները յիշենք՝ այս առիթով տուած կ'ըլլանք այս մարդուն զրական գործունէութեան ամբողջ հասակը: Վաթսունէ աւելի տարիներ Մինաս Չերազ գործեց: Այդ տարիներու ընթացքին երբեք ալ զրեց: Ինչ տրամութիւն՝ որ իմ Հասարակէրը չկարենայ օգտագործել չքեղ փաստը այս գործունէութեան, ինքը իրեն համար, և ըլլայ ստիպուած այդ վաթսուն տարիներէն աննշան քանակ մը միայն ունենալ իրեն նիւթ, այսինքն իր զիրքերուն տարիները: Ու ինչ առաւելեալ տխրութիւն այս անգամ՝ երբ այդ զիրքերէն ալ հազիւ մէկ՝ երկուքը ուղղակի կերպով պատկանին արեւմտահայ զրականութեան:

Բ.

Մինաս Չերազի զրական փառքին ոսկեգարը շատ վաղատի եղած է, շատ ալ կարճատեւ: 1880ին, Երազաշաները երբ կը ճլտորին, գրեթէ կ'անգլիտանան զեռ երեսունը չանցնող մեծահամրաւ այդ փառքը: Այս տարօրինակութիւնը անով աւելի ցցուն կը դառնայ երբ հոս նկատի առնուի հետզհետէ ամբարձող, իր կատարելութիւնը հագնիլ աշխատող հէքեթային փառքը Եզրայի զրականութեան ու նոյն գիծով հետզհետէ ամբացող, լրջացող համբաւը Ռ. Պէրպէրեանի, երկուքն ալ Չերազի տաւրեկից, գաղափարակից և իրենց սոմանթիլմին մէջ Չերազի հետ երրորդութիւն մը կազմելու չափ միատարր: Երբ 1885ի երեւաւ տարրութիւնը կը ծրագրէ զրական հանգէս մը խմբագրել (Ասիական ընկերութեան Մէլեագրութիւն), չի վախնար կէս խելագար Եզրայի մը մտածելու, անպատեհութիւն չի տեսնիր Եզրայի

խմբագրութեանը վստահիլ թերթին ճակատագիրը։ Անշուշտ այդ թուականին Մինաս Զերազ վտանգուած չէ իր երբեք չունեցած յեղափոխական գործունէութեամբը։ Պատրիարքարանի մէջ պաշտօնեայ, Վարժարաններու մէջ տեսուչ — կա՞յ աւելի ապահով պաշտօն քան գրական հանդէսի մը խմբագրութիւնը սրբատաղին գրադանքը։ Բայց մարգիկ եթէ միշտ արդար չեն տեսներ, յաճախ իրաւ կը նախազգան։ Զօհրապ, որ այդ թուականին պատանի է տակաւին, չափած է Մինաս Զերազի մէջ գրագէտին տարողութիւնը, զայն գրկելու համար լուրջ հանդէսի մը խմբագրական ուղեղին մէջ իր դերէն։ Իրողութիւնը այն է որ Գրական Փորձէր, Ինչ Շահեցան, Պերլէնի Վեհաժողովէն, Իսալէա և Հայաստան, ասոնցմէ առաջ՝ Ագգայն Խոսրէաբախ-Քիւն, մանաւանդ Գրէլ և Սուր (որ կը պարտենակէ մէկ կարեւոր մասը իր մինչև 1881 դրած յօդուածներուն), կը բաւէին Մինաս Զերազին գրական կերպարանքը ամբողջինգ սնկոնելու։ Երբ փորձը կ'ընեմ շատ ընդարձակ, արտում որքան փառաւոր քաղաքական գործունէութենէն այս մարդուն անջատել գրագէտի խառնուածք մը, տարօրէն ինքզինքս կը զգամ տպաւորութեանը տակ մէկ ունոյն վիճակին, — ընդարձակ, փառաւոր բայց վրիպած, ըսել կ'ուզեմ՝ արդիւնքի մը չհասած գործունէութիւնը։ Դիւրին է անոր վաթսուէնէ աւելի տարիները զետեղել ազգային կեանքի վեց հազար կարիքներուն ցանցէն ներս, այնքան շատ են մեր ծածփերը, այնքան քիչ՝ զանոնք հոգացող, դարմանող մեր աշխատաւորները։ Այս մասին ոչ մէկ կասկած։ Բայց ա՞յ կայ Զերազի քերթուածներուն հտին։ Ո՞վ՝ անոր քրոնիկներուն հտին։ Ո՞վ՝ անոր լրագրական, բանասիրական, գաստիարակչական էջերուն հտին։ Այս հարցումներէն առաջինին ստիպուած եմ տալ որոշ, յստակ, վճռական պատասխան մը. — ո՛չ մէկը, եթէ երբեք այդ մէկուն հտին ես պարկեշտ ըլլամ տեսնելու 1860ի ընթացիկ ապրանքէն դուրս (ոտանաւորճի) զգայնութիւն մը, սիրտ մը, առնուազն ջգային դրութեան կծիկ մը որ իր ըսելիքը հանէր իր ներսէն, անոր տալով իր հոգիին միտերը։ Որչափ ալ կարճաժամ այս տարազը բաւ է իրաւ բանաստեղծ մը թելադրելու։ Զերազի քերթուածներուն թիւը տասնեակը չ'անցնիր։ Եթէ կը գրադրեմ հոս այդ քանակով և որակով հաւասարապէս զանցառելի արդիւնքով, պատճառը արեւմտահայ գրականութեան այս շրջանին ձգտումներէն, մտապատկերներէն մեղի ընծայած իր շատ յատկանշական, վաւերագրական հանդամանքն է։ Զերազի քերթուածները չեն նմանիր զինքը կանխող ուսմանթիքներուն

մեզի ձգած աւելի կամ նուազ բախտաւոր վկայութիւններուն : Բայի նար-Պէյէն, միւսները երբեմն բանաստեղծներ (Դուրեան՝ հանճարային ալ), նոյնիսկ անտարազելի Թովմաս Թէրզեանը, Ռեթէոս Պէրպէրեանը, ահաւոր Եղիան : Ըսել կ'ուզեմ՝ այս մարդերը կը հաւատան իրենց դերին, որոշ չափերով՝ իրենց ջիւղերուն, ունին իրենց ապրումները առարկայող գէշ կամ աղէկ իրենց արտայայտութեան կերպը որ ճաշակն է 1860ին : Սինաս Չերազ այն երիտասարդն է որ . . . Հայր Սիմոն Երեմեանի մը նման շատ մը բաներու կարգին աւելորդ չի նկատեր տաղաչաւ փել ալ : Փափուկ բառեր, քանի մը հոետորական ծաղիկ, հիւսանդագին զգայնութիւն մը երբեմն բաւած են մարդոց, որպէս զի իրենցմէ քանի մը քերթուած անցնի ապագային : Արեւմտահայ դրականութիւնը չի կրնար մոռնալ անունները, որքան ալ տեգոյն, Գ. Պեթկեօթիւրեանի, Գ. Շահինեանի, Կ. Ոսկեանի, բոլորն ալ իրենց լիութիւնը չգտած բայց իրենց խառնուածքին փաստը արձանագրած երիտասարդներ : Չերազին վրիպանքին պատասխանատու կը նկատեմ խառնուածքէն աւելի (որ առաւելակշիռ տեղ մը ունի անշուշտ) իր կանխահասութիւնը և ասոր անդրադարձ՝ իր բոլորովին անմօրուս պատանութեան վայելած անմեկնելի հոչակը : 1874ին, երբ քսաներկու տարեկան այս երիտասարդը կը խմբէ հատորի մը տակ իր գրական նախախայրիքը, պարզ մատենագրական պարկեշտութեան մը սիրոյն չէ որ այդ հատորիկին սկիզբը կը դնէ սանկ յիսուն էջնոց յառաջաբան մը ուր մէկիկ մէկիկ կը ծանօթագրուին քերթուածներուն ծնունդ տուող պարագաները, անոնց երեւման տարիները, ամսաթիւերով միասին, անոնց ստեղծած արձագանգը հայ մամուլին մէջ, շահած գովեստները, և այլն, և այլն : Ասիկա ո՛չ հոս-հոսութիւն է, ո՛չ գրական ունայնամտութիւն : Ասիկա բան մըն է որ անուն չունի : Ասիկա գրելն է իր գրածին ազմուկին արձագանգին սիրահար սնօպի մը հոգեբանութեամբ : Ասիկա արհամարհել է արուեստը իր ամենէն սրբազան խորքին մէջ : Զուր տեղը չէ որ այդ գիրքէն յետոյ անիկա չըլլար համարձակած ու տանաւոր դրելու : Այդ փառքին համը վայելած է կուշտ ու կուռ : Չերազի բանաստեղծութիւնները ամբողջութեամբ դուրս կը մնան արեւմտահայ քերթողութենէն, նոյնիսկ — դժբախտութեամբ մը — Թէրզեանի տաղարանը նախընտրելի ընելու : Ըսի թէ կը գրադէի այդ քերթուածներով, վաթսուեակա թուականներուն բանաստեղծական ճաշակին վրայ իր բերած նոր մէկ փաստովը : Իր, Եղիայի, Պէրպէրեանի, որոշ չափով Սէթեանի քերթողական

վաստակները ինծի տալիքներ կուտան այդ ճաշակը, համաձայն այդ անուններուն անձնական թիու մին, ենթարկելու վերլուծման: Հոս Ձերազի պատկանող մասը աւելի քան տխուր հաստատում մըն է բանաստեղծական զգայարանքէն հիմնովին զուրկ ծնած որեւէ մարդու որ ուրիշ շատ բաներու կարգին փառասիրութիւն է ունեցած ոտանաւոր ալ զրելու: Տարօրինակ է անշուշտ այս տեսակ վճիռ մը, բայց տարօրէն արդար՝ երբ Մինաս Ձերազի վաթսուն տարիները նետենք կշիռի մէջ: Այս մարդը ի՞նչ բանի համար էր ծնած: Ի՞նչ ըրաւ լման: Ո՞ւր է իր արգիւնքը: Այս հարցումները կը տարածուին անոր բոլոր արարքներուն (զրելը մէկն է անոնցմէ): Ու ինչպէս որ այս հարցումներուն մէկ է պատասխանը, — զժրախտ անբաւարարութիւն մը, նոյնպէս մէկ է զատաստանը բանաստեղծական իր տաղանդին: Կ'ընդունիմ որ քսանէն վար տղան տաղաչափութեան մէջ յամառի փառք հետապնդել: Բայց չեմ ընդունիր որ այդ տղուն միտքը պահէ իր տղայութիւնը, պատանեկան այդ ներշնչումներուն հաւատարիմ մնալու, անոնցմով խանդավառուելու, երբ քալած է տարիներն ի վեր: Պարունեան, Հրանդ Ասատուր, նոյնիսկ Ձերազէ աւելի փառամով Որբերեան մը ունեցած են զգաստութեան այդ պահը, մերժելու համար իրենց նախախաղիքը իրենց զրական ընդհանուր վաստակին: Անշուշտ տասնըվեց տարուան, տասնըութը տարուան պատանիի մը ստորագրութեանը տակ հաճելի տողեր են

Զեփիւռ զարնան ով դու ծաղիկ գեղապար,
Դու բնութեան փափկասուն հարս օղավար,
Թո՛ղ մի վայրիկ զանհունութիւն եւ կեցիր,
Վար առ մանուկ քեւերդ անխոնջ, ունկնդիր:

Պէտիկքաւելեայ գնա զիս տալանն, ով զեփիւռ,
Թեքերէ հոն գրկէ բազկօքդ համառափիւռ.
Հոն մեծութիւն հանգչի, մի վեհ տալ հնչես,
Որոյ յանկերդ լինի. «Յաւես անմահ ես»:

Մէկգի՛ր՝ այս տողերուն մանկականութիւնը: Բայց չէ կարելի վտարել անոնցմէ բառերը փափկօրէն զօրծածող շատ գորաւոր բնազդ մը, չըսելու համար ճաշակ մը, որուն լիալիր փթթումը մենք կը գտնենք Եղիայի, մանաւանդ Պէրպէրեանի մէջ: Այս երեքին համար ալ ոտանաւոր մը շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ՝ գեղեցիկ բառերու յարդարանք մըն է: Բայց մինչ Եղիան տա-

րիքին հետ իր թեատրոնի երեսակայութեան փաթթուած, անկէ բոնութեամբ գրեթէ պիտի կորզէ թոխքի ուրուացումներ, խոյանքի ճիչեր, երբեմն երբեմն այդ շարժուկոծումին մէջը նետելով շատ իրաւ ապրումի մը ճենճերը. Պէրպէրեան՝ դասական հոստորութեան մը մէջ վարկ վաւելող ըսուածքի ձեւը, ակնարկումներու պիտի սիրէ պաշտօն ընծայել, բայց այդ քաղցրահունչ յօրինուածքին գտնելու համար, շատ աւելի վերջ, իր կնոջ մահուան առիթով, քանի մը իրաւ ալ շեշտեր խորունկ ապրումի. Չերազ պիտի մոռնայ իր հաշտոյն քերթել, շատ աւելի ուշ քերթելու համար այս անգամ օտարներու լեզուով... թարգմանութիւններ, Poètes Arméniennes հատորիկը (1913) կը պարունակէ արեւելահայ և արևմտահայ բանաստեղծներէն կտորներ... Ֆրանսերէն արձակի վերածուած: Այս արարքը ինքնին կշիռն է Չերազի բանաստեղծական ըմբռնողութեան:

Արևմտահայ գրականութիւնը չի կրնար անտարբեր մնալ այսօր Ջարթօնքի սերունդին և Իրապաշտներուն կողմէ իրեն կտակուած քրոնիկներու դէպին: Իբր այդ Մինաս Չերազ մանաւանդ Քրէան Փոքէր հատորիկին մէջ հիւրընկալած է իր քրոնիկները:

Իրեն համար լրագրէն առաջ բեմն է այն տեղը ուր պիտի փորձէ օրուան կեանքին առիթով թեւադրուած իրողութիւններուն շուրջ զրուած խօսքեր արտասանել: Ասոնք Չերազի ճառերն են: Կը նկատուէր արի, տպաւորիչ, անկաշառ, մանաւանդ պերճաբան ատենախօս մը: Այս վերագիրները դուրս են գրականութենէն: Հետեաբար կը ներեմ ինծի՝ դադար տանցմով: Բայց քրոնիկը — խօսուելը կամ զրուելը քիչ բան կը փոխէ արդիւնքին մէջ — ստիպուած եմ արժեւորել իբր գրական վաստակ:

Ըստ տեսութեան, Չերազի ճառերը, ըլլան անոնք Քրէան Փոքէրու մէջ լոյս տեսած կամ Աշխաթն Գառաբաբախան հատորիկով խմբուած և կամ երեսփոխանական պարտաւորութեանց առթիւ ատենաբանուած, ունին լեզուական որոշ կորով, նիւթ մը ընդլայնելու ընդունակութեան փաստեր, խելքի տարրական քանակ, բայց ոչ մէկ կերպով իրաւունք կուտան դատողը արտօնելու ատոնց ետին գրական խառնուածք մը ճշգործչելու, որու գինով միայն այդ խօսքերը կը բարձրանան արուեստի, և նովին բանիւ՝ գրականութեան (*): Կը հրաժարիմ տեսութիւնը

(*) Ջարթօնքի սերունդի տիրական յատկանիշներէն մէկը՝ խօսքին ընծայած իր կշիռն է: Խօսք ըսելով հոս ես կը հասկնամ բնիկ ինչպէս

ընդարձակել օտար գրականութեան մեծ, հին վարպետները ու գեղեցեւու փորձութենէ մը, ոչ անշուշտ Չերազին շատ տեսնելով նման փառք մը, այլ զլիսաւոր պատճառաւ որ տիրական է Չերազի ամբողջ գործունէութիւնը կերպադրելու ճիշդին մէջ։ Ով որ կը կարդայ անկէ մեզի հասած զրաւոր վկայութիւնները, ով որ կը հետեւի անոր կեանքին մեծ ուրբներուն, չի կրնար ազատագրել իր միտքը վերը թեւադրուած անբաւարարութեան զգացումէն։ Հոս կ'աւելցնեմ ուրիշ ալ տպաւորութիւն մը. — անիկա ցուցամուրութեան, նանրամտութեան, ինքզինքը արժեւորելու մեղապարտ փառասիրութիւնն է։ Ատիկա ամէն առիթ չահագործելն է այդ անձը ամէն գետնի վրայ արձանակերպ փայլաւորելու (քիչիկ մը այս մեղապարտ հետաքրքրութիւնը սխալ չըլլար տեսնել իր ընկերներուն ալ վրայ։ Եղիան, առանց ըն-

թերթէ հանրութեան մատուցուած զապաւարներու, յուզումներու այն գումարը որոնցմով հասարակութեան մը, շրջանին բազմաթիւ կարիքները կը բաւարարուին։ Ոչ ոքի համար դադարէք է որ 1860-1870, նոյնիսկ մինչև 1900, մեր հասարակութիւնը չէ բւերեցուցած գրական, հրապարակագրական, գեղարուեստական յղացքներ։ Զուր տեղը չէ որ լրագրութիւնը մեր մէջ երկար առեւն հոմանիշ նկատուած է գրականութեան։ Այս շփոթումին հեղինակները իրենք, գրողները անշուշտ ամենէն առաջ, նկատի ունենալով քանակը բազմաթիւ կարիքներուն որոնց յանձանձումն է առած իր վրան այդ սերունդը։ Հասկնալի կը դառնայ որ ինքնաբերաբար ստիպողականութեան շեշտով մը աստիճանաւորուի անոնց զոհացումին արարքը։ Եւ կայ աւելի գերազանց պահանջ մը քան լեզուի մը կերտումը որուն համար խօսքը, կանոնաւոր նախադասութիւնը, մաքուր քերականութիւնը եւ բառարանը եթէ կը մնան հիմնատարներ, բայց այդ ամէնը տաքցնող, հաղորդական ընծայող շունչը, հետորութիւնը կը դառնայ, այդ իսկ պատճառով, գրեթէ գրական յատկանիշ։ Ահա թէ ինչու այդ սերունդին մարդոց մեծ մասը խօսքի իշխաններ են։ Նոյնիսկ բժիշկ մը, պետական մարդ մը, ի պաշտօնէ վարժապետներ, ազգային բարձրագոյն հեղինակութիւններ, այդ թուականին շեշտը կ'ախորժին գիրէն աւելի խօսքին վրայ դնել։ Կ'ըսեն թէ բանաստեղծութեան չափ քաղցր էր Գրիգոր Օտեան, երբ կը խօսէր։ Չեմ զարմանար։ Պատուական մարդը, որուն անձին հմայքը այնքան իրաւ պարտքած է իր ժամանակը, երբ կը կենար զինքը մտիկ ընողներուն ղիմաց, խորունկ յուզումներ կ'ապրէր իր ըրածին, ընելիքին շքեղ կարեւորութեամբ տարուած։ Իր դերին վրայ այսպէս հանդերձուիլ մը, անկէ ներշնչուիլ մը, անով խանդավառուիլ մը չէրոք արարքներու հանդէս մը չէ։ Ատոր համար է որ այդ սերունդը խօսքին հաւատացած է, արուեստին չափ անոր մէջ արժէք տեսնելէ անդին անցնելով։ Երբ փոխադրենք սա արարքը բնմէն զէպի լրագիր, որ թուղթէ բնմ մըն է, բայց այս անգամ աւելի ընդարձակ տարողութեամբ, քիչ բան փոխած կ'ըլլանք մեր ներքին տրամադրութիւններէն։ Ահա թէ ինչու քրոնիկն ալ մեր մէջ գրականութիւն է, այդ սերունդին ճաշակով։

կերային, բարենորոգչական, յեղափոխական յաւակնութիւններու, Չերազի մօտիկ դեր մը կը վերագրէ իրեն, այս անգամ գրականին վրայ, երբ իրեն կը ներէ 1880էն սուղին լեցնել ոչ միայն չրջանի օրաթերթը, հանդէսները . . . ամէն բանով, այլեւ գլուխը կ'անցնի երկու ծանր գրական ձեռնարկներու, խմբագրելով *Ներքառնորդ* և *Գրական և Իմաստասէրական Ծաղիկները*։ Ասիկա անշուշտ աւելի է քան ներքի յաւակնութիւնը։ Արշակ Չօպանեանը յիշեցնող այս գործունէութիւնը եղիան վատնած է ի հաշիւ գրական իր անձնաւորութեան շփումին։ Նոյնը կարելի է քննել Ռեթէոս Պէրպէրեանի համար, որուն կորովի անհատականութիւնը ինչպէս հաստատ իմացականութիւնը հաղիւ կը բաւեն իմաստասէրի դպրոցին չարիքը հակակշռելու իր յիշատակէն)։ Այսպէսով է որ վարժապետական ժողովին մէջ (1875) այդ մարդը պիտի արտառանէ ճառեր, անոր տասնըվեց նիստերուն մէջ խօսուած, պաշտպանելու համար աշխարհարար լեզուի դատը, գրեթէ մինակը ընդդէմ եօթանասուն ութսուն ջոջ վարժապետներու։ Հոս իր այդ ճառերը հաւաքող հատորիկին սկիզբը չքաղարդող յառաջարանէն (ըսի թէ Մինաս Չերազի յառաջարանները նորանշան երևոյթներ են, մէկ ու նոյն մեղքէն տառապող) կ'ընեմ մէջբերում մը ցոյց տալու համար թէ որքան ումանթիք լրջութիւն դրած է այս քսաներեք տարեկան տղան, այդպէս պատկառելի ատենանի մը առջև այդքան իրաւ դատ մը պաշտպանելու արարքը վերածելով չրջուած տօնքիչութեան մը։

«Վարժապետական ժողովն երկու պատեմութի համար կործանեցաւ։ Առաջին, զի Ուսումնական խորհուրդն, որպէս զգուցուցի նախորդ հասուածին մէջ, Վարժապետական ժողովի ազատ ձկնումներէն խրատ, աւելի անձնասէր քան ազգասէր եղաւ, որով ժողովի գիւտն, ընդհանրապէս Ուսումնական խորհուրդի անդամներէ բաղկացած, տալեցերորդ նիստէն յետոյ ա՛լ հրաւեր չը կարդաց ժողովականներին։ Սրկրորդ, զի վարժապետներն, որպէս գանգատեցայ իներորդ նիստին մէջ, իւրեանց եւրանդ ցրացուցին հետքիցէս, չ'ունեցան յարատեւութիւն, որով, յետին նիստերին մէջ, ուրսուներկու ժողովականներէն հազիւ տասի չափ անձեր ներկայ գտնուեցան, որք, 1873ի սիպերական ձմեռին հակառակ, սասկաւառոյց փոխեի եւ դեղադէղ ձիւներէ դեմ կուրծք տալով, դեռ կը յամառէին հաւատարիմ մնալ իւրեանց ուխտի . . . :»

Թէև լեզուի խնդիրը մօտէն կը շահագրգռէ գրականու-

թիւն մը, բայց Մինաս Չերազ թերամօրուս երիտասարդը, իր զարդացմամբը, հակումներովը, խանդավառութեամբը, ամենէն քիչ յարմար մարդն էր նման գերի մը իրազօրծումին: Բանաստեղծ կրնանք ծնիլ, բայց բանասեր՝ պիտի ըլլանք, այսինքն պարտաւոր ենք ըլլալ ժամանակով, յամառ ուսումնասիրութիւններով և արի հաւատքով, այլապէս՝ այդ կրթանքին շուրջ սանկ ու նանկ խօսքեր միայն պիտի գրուցենք:

Չերազի վարժապետական ճառերն ալ չեն պատկանիր գրականութեան:

Գրական Փորձերը լեցնող կարեւոր քրոնիկները ունին ուրիշ վերնագիր մը, Արփուէ Խոհէր (Երկրաբան, 1870, Յունուար 1-22 Օգոստոս): Ասոնք այդ օրերու հանդէսներուն մէջ կը գրուեն այն տեղը, ուր, աւելի վերջ, շարաթաթերթերու, օրաթերթերու խմբագրականները, գրական քրոնիկները պիտի ընէին աւելի յաճախ և աւելի ընդարձակ եղանակով: Չերազ ասոնց հեղինակութեանը ժամանակ տասնըութամեայ պատանի մըն է. այս ճշգրտմը անոր համար՝ վասնզի այդ տարիքին մարդիկ երեւթեաներու հանդէպ մտքէ չեն անցընէր թուղթ ու մատիտ ի ձեռին ներկայանալ: Այդ շրջանը շրջանն է կեանքը ապրելու, դայն ճանչնալը՝ ուրիշ կրթանք: Ուրիշ ժամանակներու վերադահուած: Չերազ մտածած է կեանքին գիմաց, փոխանակ դայն ապրելու: Ինչ որ ալ ըլլայ մեր կանխահասութեան աստիճանը, դարձեալ ատիկա մեզ չ'արտօնէր զիրքերու կշիռներով կեանքը չափելու (*):

(*) Իրգէպ է աւելցնել որ Դրական Փորձերուն մէջ նամակներ ալ կան, աս ու ան երեւելի անձանց գրուած: Կան նաև գրադատումներ, լոյս տեսնող, ներկայացուող թատերական գործերուն շուրջ: Այս վերջիններուն մասին հոս չունիմ դատաստան, վասնզի զանոնք թելադրող ոգին, գրական պարկեշտութիւն մը, խտապահանջութիւն մը ըլլալէ աւելի, դարձեալ ինքզինքը ցուցադրելու տրտում փափաք մըն է: Տրուած ըլլալով Չերազի իմացական կազմութեան հիմնական աղղակը — Վիքթօր Հիւկօ — ինծի գարմանալի չի թուիր որ աշխարհը հասկնալու, դատելու այլապէս պատասխանատու պարտքը Մինաս Չերազ այդքան թիթեութեամբ ըլլայ դիմաւորած, նման իր վարպետին որ մտածած է իր դարու մեծ հարցերը (Իմաստասիրական, գրական, ընկերային, պատմական) թուղթի մէջէն ու թուղթի վրայ, և իր հիմնովին անդիտած իրողութիւնները չափած է, կշռած է անաւոր պարզմտութեամբ մը, չլախնալով ոչ միայն ծիծաղելիէն, այլև կեղծէն, բռնադրօսիկէն, հետորական բաջաղանքէն:

Այս աղղեցութիւնն է որ նոյնութեամբ ես կը հաստատեմ Չերազի գրական դատաստաններուն ետին:

Արգոսի Խոհերը այդ ժամանակին համար նորութիւններ կը պա-

Արքայի Խաչէրը ըսի թէ այն օրերու քրոնիկին հիմնական կազապարը կուտայ: Չմոռնալ որ Մամուրեան, որ ժամանակին հանդէսներուն մէջ Պոլսահայ կեանքին խոշոր իրադարձումները նիւթ կ'ընէ իր յօրինումներուն, կ'օգտագործէ այդ սեռին համար ուրիշ կազապարներ: Կայ դարձեալ Ծերենցը: Պիտի սկսի եղիան: Գրական Փոքնէրու հրատարակման ժամանակ Պէրպէրեանի ճառերը, դատումները շատ մօտիկէն կը յիշեցնեն Արքայի Խաչէրուն հեղինակը: Բայց ահա այս յիշատակութեանց յետին նպատակը Մամուրեանի յօդուածները կազմեցին Հայկական Նաճական, որ հակառակ իր բոլոր անբաւարարութեան, շրջանի մը կեանքին վրայ ունի ամփոփ թելադրանքներ: Ուրիշներու հետ չեմ այդ հատորը արեւմտահայ գրականութեան մէկ գլուխ-գործօցը դաւանելու (այս մասին տեսնել Համադարձիկի Մ. Մամուրեանի գլուխը): Եւ սակայն հայոց պատմութեան մէջ իր տեղը ունենալու սահմանուած երբեմն հետաքրքրական, կենդանի մանրամասնութեանց հանդէսով գիրք մըն է անիկա: Արքայի Խաչէրուն նման բախտ մը դժուար է գտնել: Մինաս Չերազ անոր մէջ կը սպասարկէ շատ մը ձգտումներու: Երբեմն կ'ընէ տեսութիւն, երբեմն կը պատմէ տպաւորութիւններ, երբեմն կը գծէ նկարագիրներ, ուրիշ տեղ մը կը խորհրդածէ պատմական անձնաւորութեանց ծանր յաճախանքին տակ: Տեղ տեղ չի վախճար ուղղակի կեանքի դրուագներ ալ յօրինելէ, նախահամ մը թելադրելով կարծես Իրազաշտներու ապագայ այնքան յաջող կեանքի պատկերներէն: Ուրեմն քիչ մը ամէն բան: Եւ սակայն Մինաս Չերազ քրոնիկազիր մը չէ ծնած, որուն հիմնական առաքինութիւնները կը նկատեմ պարկեցեցութիւն, սրամեքութիւն, ու չափով մըն ալ ինքնացոյցութիւն: Այս ինքնիրմով յանհունս լեցուած պատանին չունի բաւական համբերութիւն, պարկեշտօրէն մօտենալու օրը յուզող հարցերուն, ասոնց զանազան երեսակներուն, անոնց

րունակէ ուրիշ երակէ մըն ալ: Ատիկա պատմական անձնաւորութիւններու... օգտագործումն է ընթացիկ եղելութեանց լուսաւորման. պայծառացման, ճիշդ Հիւկոյի ըրած իննաման, կ'ենթադրեմ որ այդ խոհերը ափի բերան կարգացող միամիտներ որչափ զարմանազին կը տպաւորուէին յատուկ անուանց այդ հեղեղէն, բան մը զոր եղիա ալ ըրած է նոյն միամտութեամբ և թերեւ մեղապարտ ձգտումներով: Չերազ այս զեղծումը ժամանակին հետ պիտի թափէ քիչ քիչ, բայց դայն ծնունդ տուող ոգիին զէմ պիտի մնայ անկարող: Եւ քանի որ այդ խոհերը թելադրող խորունկ ազդեակները Չերազի շրջապատէն դուրս գիրքերէն, առ նուագն եւրոպայէն կուգան, կը նշանակէ թէ անոնք ապրուած, իրապէս մտածուած խոհեր ըլլալէ աւելի՝ դալկացած արձագանքներ են:

չուրջը ստեղծուած հոսանքներուն։ Այս արարքները ծնունդով լրագրողը, հրապարակագիրը, քրոնիկագիրը կ'երաշխաւորեն։ 1870ին մենք ունինք այս մարդերը (Լւերիւնեան, Փանոսեան, Խօնասարեան, Պարսնեան)։ Ձերազ ո՛չ փորձառութիւն, ո՛չ պատ-
րաստութիւն, ո՛չ ալ ճկունութիւն ունի այս կարգի կրթանքնե-
րուն։ Լեւոնի Խահերուն կը պակսի քրոնիկագիրը ճշգրտ կրկրորդ
մեծ հանգամանքը, սրամտութիւնը, որուն ընդմէջէն է որ օր-
ուան իրողութիւնները կը ստանան իրենց համը, մոյնքը, անձ-
նաւորութիւնով, մասնաւորութիւնով և մտածումի աշխարհէն կեանքի
աշխարհը փոխադրուելու ժամանակ (կամ փոխադարձաբար) մեզ
կը տպաւորեն քաղցր յոյզերով, պատրանքներով, և մեզ կ'ը-
նեն հանդուրժող, չըսելու համար ներողամիտ։ Սրամտութեան
տեղ՝ Ձերազ սպասած է մեծաքանակ կիրք։ Թերևս այդ հրայր-
քին (passion) հանգամանքն է որ միջամտած է այս տղուն խո-
շոր յաւակնութիւնները, յանդգնութիւնները, չըսելու համար
տօնքիջօթութիւնը ջերմացնելու։ Բայց կիրքը առաւելապէս
գրական կառոյցներու մէջ իր դերը կարող է արգարացնել։ Ամ-
բոխային ճառերուն անոր բերածը բոցի փայլ մըն է, ասոր պէս
վաղաթիւ և անկշիւ։ Հմտական բեմերու առջև (ազգային դաս-
տիարակութեան վրայ իր ճառերը) այդ կիրքը կը ստեղծէ հա-
կազդեցութիւն, ջղայնութիւն, զայրոյթ, հանդարտ վերլուծում-
ներու համար ալ, ինչպէս են մտածումով մը յղի մեր քրոնիկ-
ները, այդ վիճակը դարձեալ անբաղձալի է, քանի որ մտածե-
լու արարքը անհանգիստ կը զգայ ինքզինքը՝ անոր մշուշին ա-
ռաջ բերած կարելի աշխարհամեծրուն մէջ։ Այդ զիրքէն եօթա-
նասուն տարի վերջ որեւէ էջ մեզի համար կարդալը ոչ միայն
հաճոյք մը չէ, այլ տառապանք մըն է։ Անոր տհաս ուղեղը
չէր կրնար իր ձեռնած նիւթերը տիրապետել։ Եթէ տարիքին
չքմեղանքը հոս ստիպուած եմ արժեւորելու, բայց չեմ կրնար
չբանաձևել մեղադրանք մը, այս անգամ իր խառնուածքը յատ-
կանչող։ Մինաս Ձերազ Դրակն Փոքէրուն մէջ անցած է փորձի
սահմանը, իրմէն միայն արտօնելի յանդգնութեամբ մը։ Այդ հա-
տորէն արեւմտահայ գրականութիւնը ոչ մէկ էջ չահած է մնա-
լուն արժէքներու տոմարին համար։

Ձեմ գիտեր ինչո՞ւ միտքս կը տարուի, Դրակն Փոքէրէն
ետք, այս մարդուն գործունէութիւնը ազատագրելու համար սա
վերապահումներուն կսկիւծէն իր ետեւ ենթացրել՝ ուժով անհա-
տականութիւն մը, բարենորոգիչ մը, չըսելու համար յեղափո-
խական մը։ Թերևս այս ամէնը անոր համար՝ վասնզի կանխա-

հաս իր շնորհները կը պահեն ամբողջ իրենց խռովիչ հրապույրը ոչ միայն իր ժամանակին մարդոց վրայ, հապա հառ անկէ բաւական հետու այդ շրջանը սեւեռել ձգտող դատողին ալ վրայ: Նեղութիւն է անշուշտ, բայց ոչ անկարելիութիւն՝ դրագէտ մը տեսնել, արժանորել Մամուրեանի, Մերենցի, Պէրպէրեանի, Եղիայի մեղի ձգած զրական վաստակներուն հոխն: Բայց այս կարելիութիւնը չի հաշտուիր Չերազը յօրինող տարիներու վկայութեանց հետ, Պրէն-Փոքթէէն վերջ: Չեմ կրնար լայնաւ պատուիրակին, Երեսփոխանին, ուսուցիչին, սնօրէնին հանդամանքներուն վրայ: Այս բոլոր կողմերը թերեւս հաստատ, նոյնիսկ հպարտութիւն թելադրող ատաղձներ կը հայթաղթեն մէկու մը համար որ նպատակ ունենար ներկայացուցչական անձնաւորութիւն մը կենսագրելու հօթանասունի մարդերէն, որոնցմէ մէկն է անկասկած այդ տիտղոսները խուրձ խուրձ առած, պտտած, անոնցմով ինքզինքը փառաշարժած սա մարդը: Ինծի համար պարագան տարբեր է բոլորովին: Զբաղեցայ այս բազմահաշակ անունին ներկատարողութեան շրջանով (*) և այն Կործերով ու

(*) Նմոյշ մը Գերական Փորձերու յառաջաբանէն, այս տղուն միտքը, խառնուածքը, ոճը յայտնարերով. —

ԺԿ

Ո՛վ զիրք, զկա՛ր արձագանգ մի արթնի որ կը գոռայ, գա՛ղջ դու շունչ մի բոց լեզուի, ապո՛ւհ նեղ մի հրաբուխ հոգիի, գնա ուր բախսը քանի ըզբեզ:

Գնա սաւառնիլ հազարաւոր քեւերովդ հայ հօրիզոնին վրայ, ողջոյն քու հայ աշխարհին, և հայ ժողովուրդը յուզէ դու:

Ո՛վ զիրք, կը գուշակեմ քե դու նամարաւորանի քանամները քեզ դէմ պիտի հանես, անմիտներին անելութիւնը, անօրէններին զայրոյթը քեզ դէմ պիտի գրգռես, բաւուն յարձակումներ պիտի կրես, շատ պատերազմների պիտի բռնուիս. այլ, ի՞նչ փոյթ. ի՞նչ կրնայ անել քեզ խաւարը. բանի միայ այն սիրտ որ ծնաւ ըզբեզ, դու անպարտելի պիտի լինիս:

Գնա կատարել քո պատգոնը և կոչումիդ հպասակիլ. քե բարութիւնը անմիտութեամբ չէ, ազատամիտները, առաքիւնները, ազգասէրները քեզ պատշաճ պիտի կանգնին:

Գնա դասխարակութիւն պահանջել, լոյս աղաղակել, առաջդիմութիւն փռագել, անձնութիւնդ հուշակել, ազատ կեանք խնդրել, և անմահութիւն աւետել:

Գնա երգել նամարիսը և վսեմը. գնա հեզնել ինչ որ կեղծ է, անգոսնել ինչ որ հուսոս, և ազնիւր պանծացունել: Զարին կողին համար մի սլաք լեր դու, բարիին խոցին համար մի սպեղանի:

Երբ ազգը տեսնես բռնի մէջ, զարթեցու դու զայն. երբ ազգը տեսնես անմիտութեամբ, հաւատարմութեամբ դու զայն:

Գնա այն կայծը լեր որ կը հրդեհէ, դու այն շիրք լեր որ ժայռը կը փռէ:

Նոյն սպանին լեր դու, և վրկաւթիւն աւետէ այրաբատան աշխարհին:

րոնք կը հասնին մինչև 1889, այսինքն Չերազին վերջնական հեռանալը Պոլսէն :

Այս կեանքի երկրորդ շրջանը, L'Arménie-ին հրատարակութենէն մինչև իր մահը, մեզի կուտայ պատկերը ուրիշ անձնաւորութեան մը զոր կազմող տարրերուն մէջ գրականը դարձեալ կը մնայ նիհար, չըսելու համար խնդրական : Մինաս Չերազ խմբագրած է L'Arménie հանդէսը, Լոնտոնի մէջ, 1889ին, ֆրանսերէն (երբեմն անգլիական թաժինով) : Անոր վերջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1906ին :

Մարդու մը կեանքին մէջ տասէ աւելի տարիներու վրայ երկարող ձեռնարկ մը, երբ մանաւանդ կը զուգադիպի հասունութեան, խելահասութեան, մաքի գերազոյն կորովի շրջանին, կը նշանակէ այդ մարդը խորհրդանշող տիրական վկայութիւնը : Մենք ահասնք թէ որքան վաղահաս եղած էր անոր տաղանդը, բայց չառնանք այդ տաղանդին արդիւնքները այն երկրորդ տասնընդամեակին մէջ որ կ'երկարի Գրեհէն Փոքէրէն մինչև L'Arménie-ին հրատարակութիւնը : Ուրեմն կը կազմէ Չերազի գրական ալ շնորհներուն վերջին հանդիսարանը : Արդարեւ, մեր գրականութիւնը Չերազէն ունի Աբէէլեան վեպէնքը որ հախ քան հայերէն գրուիլը՝ ֆրանսերէն լոյս տեսաւ L'Arménie-ին մէջ : Դարձեալ հոն է որ անոր գրական երկրորդ ճիւղը, հայ գրականութիւնը Եւրոպայի ծանօթացնելու հաւատաւոր ասպիակութիւնը, ինքզինքը կ'իրազդրէ հայ բանաստեղծներէն թարգմանութիւններուն կցուած նշմարներով : Այդ հանդէսիկին մէջն է

Մի անկեղծ սիրտի խոստովանութիւնները պարզէ դու տեսաւ էսքիւնների առջեւ, եւ փառաւ այն մառախուղը որ ըզնոթս կը պաշարէ ասկալին :

Ձի դու խանդ ես. աւիւն ծաւալէ քո շուրջը :

Հօգտին առջեւ քումբ լեռ դու, սկարին առջեւ ասպար :

Միքէ Արդարութիւնը կը համբաւուի :

Միքէ ճամբարութիւնը մար կը մեկնէ :

Միքէ Առաքինութիւնը մի անո՞ն է միայն :

Միքէ Ազատութիւնը մի ցնո՞ւ է :

Միքէ Աստուած կը մեռնի՞ :

Գնա՛ :

Ահագնազգը հուշակէ դու քո նշանաբանը, մինչեւ որ հայութիւնը զայն խրեան ալ նշանաբան ընդունի . քո հեղինակին հետ անդադու աղաղակէ եւ դու . «Աստուած եւ Լոյս, Ազգ եւ Հայրենիք» :

Ո՛վ գիրք, գնա պատմել Հայաստան ժողովուրդին քէ քո հեղինակը նմա ուխտած է գտնել իւր մեղանին մինչեւ յետին շիրք, իւր արիւնին մինչեւ վերջին կարիք :

որ կարեւոր չափով մը լոյս կը տեսնեն մեր ժողովուրդը հետաքրքրող բանասիրական, պատմական, ազգագրական իր առաւել կամ նուազ չափով խնամուած ուսումնասիրութիւնները։ Այս խօսքերը անոր համար՝ վասնզի Մինաս Զերազ, հակառակ պատրանաթափ մէկը ըլլալուն (Պերլինի վեհաժողովին fiasco), երբեք ինքզինքը չէր զգար, իր աւագ զերը կատարելէ, այս անգամ իր աշխատանքին տալով խմացական, գրական նկարագիր։ Եւ որովհետեւ իմ գրադուամը այս մարդուն մէջ գրագէտ մըն է բացառաբար նկատի առնող, հասկնալի է որ փորձուիմ հանգէսը արժեւորել այդ լոյսին մէջ։ Դժբախտութիւն է որ պարբերաթերթին հաւաքածոն, բացի պատմուածքներէն (Աբէէւան Ախպէնէր), չունենայ ուրիշ շնորհներ այդ գրականութեան սպասին յայտարար։ Սպասելի էր որ պատանութեան տոնքան լայն հորիզոններու հետամուտ, միտքը բաց սա տղան ժամանակին հետ ընդարձակէր իր գրական պաշարը, ճարէր իրեն համար գրական ճաշակ մը, կոթնէր քննադատ մը պայմանող հաստատ զաղափարներու գումարի մը։ Ասոնք կ'ըսեմ՝ նկատի ունենալով իր տարիները որոնք 1889էն վերջ արեւմտեան մեծ ուստաններուն մէջ կը թաւալին։ Զօրաւոր իր յիշողութիւնը, սուր թափանցողութիւնը, մարդերու հետ բազմատեսակ իր յարաբերութիւնները, արքունիքներ, մեծ թերթերու խմբագրատուններ, մեծ ընկերութեանց խմացական, ազգագրական, աստուածաբանական, ուսուցչական համագումարներով համեմուած, արժէքի ելած, պարտաւոր էին անոր մէջ երեսն բերել envergureով գրագէտ մը։ L'Arménieին մէջ գծնդակ կերպով մը կը պակսի այս քաղցր փաստը։

Ստիպուած եմ սակայն պարբերաթերթը տարիներ կանգուն պահող ոգիին վրայ ընել արդար խօսքեր։ Պզտիկ հերոսութիւն մը չէ միս մինակը մութ, դժբախտ դատի մը նուիրուած անապահով, անբաժանորդ թերթ մը տարիներով խմբագրել յամառիլ։ Պզտիկ հերոսութիւն չէ ծաղրուիլ, ճամբու գրիւլ քաղաքավարութեամբ, երբեմն շնականութեամբ, մեծերու զիւաններէն ուր իր դատը կը յոգնեցնէ ամենէն բարեմիտներն անգամ, բայց մաշուանդ ուրացուիլ իր ազգակիցներէն անգամ որոնք նորակազմ յեղափոխական ընկերակցութիւններու ձեւին տակ քաջքնն զինքը, իր հետապնդած քաղաքականութիւնը ցնորք ուրակելով, և կ'առաջարկեն նոր կարգախօս, աստեանի և սպանդի քաղաքականութիւն։ Ծիւղ ու ճիւղ հակառակը իր ըմբռնողութեանց, որոնք, իրենց կարգին, ցեղային մեծ անձնաւորութեանց փոր-

ձառութեանը մէջ մարմինն են առած, ապացոյցը տուած իրենց բարիքին, սահմանադրական մեծ մարդոց (Օսեան, Սեւիլիչեն, Աւարժան, Ռուսինեան), և Վարժապետեանի նման խկապէս բարձր հոգեւորականութեան բարձր շունչովը տաքցած են: Կ'երեւակայեմ տառապանքը այս մոլորեալին, արմատախիլ մտաւորականին որ ստիպուած է իր սեպհական կսկիծին բարդել հաւաքական աղէտներու հեռանկար մղձաւանջն ալ: L'Arménieն այս հոգեւ լիճակը, այս յոյսն ու յուսալքումը, այս լաւատեսութիւնն ու յոռետեսութիւնը քով քովի ապրեցնող, վկայող յիշատակարան մըն է գրեթէ, դժբախտաբար գրուած գէշ գրագէտի մը կողմէ: Անոր հաւաքածոն շատ թանկագին վաւերաթուղթերու հանդիսարան մը կը դառնար, եթէ երբեք անոր հեղինակը գիտնար մնալ առարկայական զիտող մը, գէպքերը իրենց կերպարանքին տակ ճիշդ տուող, արձանագրող մը, ու քիչ գնէր իր անձին զեղուն ձայնը իր պատմութեան մէջ: L'Arménieն մեր լրագրութեան պատմութեան մէջ արդար անուն մըն է, բայց մեր գրականութեան պատմութիւնը զայն կ'անգիտանայ:

Գ.

Կուգամ Չերազի այն գործին ուր ներելի է գրական աշխատանք մը կատարել, առանց այցուելու ծածաղիկութեան վախէն: Ի վերջոյ Գրական Փոքնեղ խակութիւնը, անհարազատ թեթեւութիւնը չափով մը արդարանալի են թերեւ տարիքին, բայց մանաւանդ շրջանին փաստերովը: Արեւելեան Վեպաները կը պատկանին Չերազի հասունութեան, լիութեան շրջանին: Գրուած են վիպողի փառասիրութեամբ + գրականութեան ընդմէջէն եւրոպայի հանրային կարծիքը հայ դատին շահագրգռելու խոչոր, անտարազելի միամտութեամբ մը:

Արեւելեան Վեպաներ հատորը սոսաջին անգամ հայերէն լոյս ընծայեց, 1927ին, Արտաշէս Յովհաննէսեան անունով գրասէր երիտասարդ մը որ վարած է Օշական Մատենադարան անուան տակ մէկէ աւելի հատորիկներ (Ն. Պեթիկրաւելանի Լ'Արեւելեան, Սեպան, Չերազի Կենսագրական Մեմուարները, Աղբայի Խնդիրները): Արտաշէս Յովհաննէսեան Արեւելեան Վեպաներ հատորիկին կցած է ընդարձակ յառաջարան մը, ժամանակը, միջավայրը, գէպքը ներկայացնող: Արեւելեան Վեպաները իրենց ֆրանսերէն բնագրին

մէջ լոյս են տեսած 1910ին, Ֆրէտէրիք Մաքլէրի յառաջաբանով:

Տասնըվեց վիպակներ են անոնք, թէքնիքով ու տարողութեամբ իրապաշտներէն կազապարուած, իրագործուած են արեւմտահայ գրականութեան ամենէն գեղեցիկ էջերը թերեւս պարունակող սեռի մը — նորավէպին:

Այդ վիպակներուն մէջ առանձին ուշադրութիւն կը գրաւեն ա) ՆԵՐՈՍՆԵՐԸ, Բ) ԱՇԽԱՐԻՐ, Գ) ՏՆԱՄԱՆ, Դ) ՏԵՂԱԿԱՆ ԳՈՅՆ ԵՆ ԱՐԵՆԵՂԻ: Այսպէս պարզուած այս վիպակները թերեւս ինծի թեւագրեն իրաւ և արդար խօսքեր՝ արեւմտահայ գրականութեան աւանգուծիւններուն և ձգտումներուն որոշ չափով ընտանի և հարողատ, բայց հակառակ իմ բոլոր բարի կամեցողութեանս, այդ վիպակները ազատագրուած կտորներ չեն, ինչպէս են մեր նորավէպի վարպետներուն մեզի ձգած կտորները: Անոնք կը տառապին որոշ անբաւարարութեամբ մը որ արուեստինն է այս անգամ. ու հոս ոչինչ կայ տարօրինակ, Բացի յոյսէն ու երազէն՝ ուրիշ ամէն կալուածի վրայ Մինաս Չերազի համար հիմնական վիճակ է անբաւարարութիւնը: Այսպէս, երբ կ'առնեմ առանձին առանձին վերի ընդհանրացումները, զանոնք կը գրտնեմ միշտ այդ անբաւարարութեան կնիքին տակ:

ա) ՆԵՐՈՍՆԵՐԸ. — Յայտնի է որ Չերազ զանոնք յօրինած է մասամբ իրականութենէն առնուած գիծերով, մասամբ իր կողմէ երբեմն յաջող՝ աւելի յաճախ ձախող յաւելումներով: Իր ամենէն աւելի հաւնած հերոսը, ԱՐԱՅՆ (որուն համար իր տկալութիւնն ալ խոտտովանած է, մասամբ այդ տիպարին մէջ դրած ըլլալուն շատ մը բան իր անձէն), չի պատկանիր ո՛չ Պոլիսին, ո՛չ ալ դաւառացի հոգեբանութեամբ Պոլիս հասնող երիտասարդութեան մը: Անկազմ զրի առնուած է իբր հանգանակ հաւատոյ, անշուշտ իր մէջ խտացնելով Չերազի դաւանանքը իր ժողովուրդէն, մարդկութենէն, կեանքէն: Այսօր տարօրէն հինցած, տափակ, ծիծաղելի կը թուին այդ հանգանակին էական տարերքը ոչ թէ անոր համար որ արդարութիւնը, ազատութեան երազը, երկնքին վրայ հաւատքը, իր ժողովուրդին երջանկութեան հսկայ իր ցնորքը դադրած են իրենց կշիռէն, սփռուքի նսեմատառնի համար՝ հեգնութեան մը պէս անդրադառնալով, այլ անոր համար որ թէ՛ այդ երիտասարդը, թէ՛ անոր ծովամոյն մահը երեւկայուած են այդ ամէնը մեզի քչելու մանկամտութեամբ: Վիպակը սպորումի տեղ մըն է ու կը տառապի խորհրդածութենէ, մանաւանդ երբ այդ խորհրդածութիւնները չտար-

բերին ընթացիկ, լրագրական, հասարակ տեղիքէն: Արեւն նորա-
վէպին երկրորդ տարրը, պոլսական զաշտանկարը, տարօրէն
ցուրտ է այսօր մեղի, քանի որ գիտենք թէ ինչ անճարակ նկա-
րող մըն է Մինաս Չերազ զեռ Դրակա՝ Փոքէրէն: Դիտելի է որ
մէկէ աւելի են այն պատմուածքները ուր գրողին անձը միջա-
մըտէ: Առօնցմէ ամենէն կարեւորը, Շահէնէ, մեղի կուտայ վի-
պողին անձնաւորութեան դարձեալ վարդիջրուած մէկ նկարը:
Յետոյ, ուրիշ զանազան տեղեր (Տափուտի, Արեւափ) փշրանքներ
կան Պոլսեցի պատանիէն: Երբ նկատի ունենանք որ այդ վի-
պակները գրուած են Պոլսէն հեռու, խորունկ կարօտի մէջ երա-
զայնացած հայրենիքի մը, ա'լ անգարձ մեկնող պատանուութեան
մը շատ քաղցր, փխրուն յուշերուն սխրանքին ընդմէջէն, մենք
չենք կրնար հաշտուիլ Աբեւէա՝ Վէպաֆէրու վրիպանքին, զէթ
Մինաս Չերազ մարդը սեւեւելու հիմնական պարտականութեանց
մէջ: Առանց գրագէտի շնորհին իսկ երբ տարիներէն կոխուած
գրիչ մը ձեռք կ'առնէ, տալու այդ երջանկութեան տարիները
իր պատանութեան, չի կրնար ձախողիլ: Ստոյգն այն է որ Մի-
նաս Չերազ գիտած է իր վրիպակներուն աւելի քան մեծ փառա-
սիրութիւններով: Ու հարկ կա՞յ տրամօրէն դիտել տալու որ այդ
տղուն անբաւարարութիւնն է դարձեալ որ կը միջամտէ սեպհա-
կան անձը տալու արարքին: Միւս կողմէ՝ չմօտեալ որ Աբեւէա՝
Վէպաֆէրու գրական գործ ըլլալէ աւելի՝ բօքալանցի և հետեա-
ւոր ձգտումի արդիւնք կառոյցներ են — ինչ որ համազօր կու
գայ կեանքին միտերը որոշ ակնոցի մը տակ տեսնելու և տալու
արարքին: Իր անձէն դուրս՝ միւս վրիպակներուն մէջ կան իրաւ
մարդեր: Տափուտի, Օհան Ռէիշ, Լեւոն, Արեւափ, Տէֆէ Էֆէն, Շահ-
էնէ Բիւիեռ են, որոշ խտութեամբ, որոշ կարկառով: Իրաւ գրա-
գէտի մը գրչին տակ անոնք կրնային իրենք զիրենք ըլլալ և
իրը այդ մեղ տպաւորել: Բայց բօքալանցիսի մը մտահոգու-
թեանցը մէջ անոնք շատ քիչ անգամ առիթը գտած են ըլլալու
իրենք զիրենք: Շատ մօտիկն եմ ընդունելու որ Ծեր Լեւապաշին
հերօսը Զէյթունցի իրաւ իշխան մըն է: Կը հաւատամ որ իր հե-
րօտական ազնուութիւնը, զթասրտութիւնը կարող են մաս կազմել
իր ժողովուրդի առաքինութիւններուն: Որպէսզի իր մէկ հատիկ
առիւծ գաւկին սպաննումին վրէժը լուծելու համար գերի բըռ-
նուած թուրք մը այդ մարդը զգուշանայ իր ձեռքովը մօրթելէ
և բաշխէ անոր կեանքը սա շատ սրտառուչ խօսքերով. — «Քեզ
կը բաշխեմ կեանքդ: Վերագարծիր հայրենի տունդ, զի ես ինքս
շատ տառապած ըլլալով՝ չեմ կարող չզթալ հօր մը ...»: Մարդ-

կային որքան հայկական սա ազնուութիւնը մեղք որ ըլլայ ազօտած նախնական այդ վսեմը, հոգեկան գեղեցկութիւնը արատաւորող պատերազմական պատկերներու հանդէսէ մը: Նոյնն է պարագան Օհան Ռէիլին, ամենէն յաջողը Արեւելեան Վիպիներէն: Հոն բոլոր անձնաւորութիւնները ունին զմայլելի կարկառ, գիծերու հարազատութիւն, խորհրդանշական տարողութիւն: Անոնց ցեղային ստորագիծները գտած են վերջնական նկարագիր, ցայտեցնելով ու ցայտելով ինչ որ մարդոց ու ցեղերուն անփոփոխելի հոգեյատակը կազմած է: Բայց երբեմն մեր դժբախտութիւնն է որ կը ծանրանայ մեր ցանկութիւններուն վրայ, երբ չորս հինգ էջի վրայ կը փորձենք խտացնել քանի մը տասնհակ դարերու բիւրեղացումը: Օհան Ռէիլը առնուազն մեծաշունչ վիպակի մը մէջ միայն ի վիճակի պիտի ըլլար իր կարելութիւնները իրագործելու: Մանրանկարային այդ անձնաւորութիւնները որքան ալ կատարեալ՝ իբրեւ արուեստի յօրինում, կը տառապին սեռին իսկ տառապանքը: Ինչ որ կը զատէ մանրանկարը միծ նկարէն, ի դօրու է նոյնութեամբ Չերազի անձնաւորութեանց համար ալ:

Ասոնց մէջ կան սեւեռումներ: Տանկապէն իբրեւ անձնաւորութիւն մըն է, քաղուած՝ հաւանաբար հեղինակին մանկութեան յիշատակներէն: Ձեզ կը զրկեմ Ալէհարէ Պարֆէշէրը հատորին (Տիկին Եսայեան), զգալու համար տարբերութիւնը վաւերական և սանկ ու նանկ գրողի մը միջեւ: Տիկին Եսայեանի Խաչիկ հօրեղբայրը անմոռանալի մարդ մըն է, ինչպէս էր, կը հաւատամ, իր գիծերուն շէնքովը այդ աղջնակին մանկութեանը վրայ ամբարձրիկ: Չերազի Տանկուսին կորսնցուցած է այդ իրականութիւնը, այդ կարկառը, այդ շքեղ գեղեցկութիւնը, քանի որ գործածուած է ... բօթականսի ճշմարտութիւններ ջատագովելու:

Հերոսներու յօրինումը գրագէտի մը տաղանդին փորձաքարը կարելի է նկատել: Չկայ աւելի դժուար բան մը քան մարդեր տալու նախնական արարքը: Այս է պատճառը որ կը հրաժարիմ Չերազի մարդերուն վրիպանքը տանելու ծանր իր հետեանքներուն: Չեմ արդարացնիր որ մարդիկ իրենց հասակէն վեր ճիգեր փորձեն: Բայց երբեմն սրտառու է այդ ճիգը երբ գիտակցութեան տեղ հաւատքով է պաշտպանուած: Որո՞ւն համար դադտնիք է որ Մինաս Չերազի մէջ ամէն բան կը մնայ ենթակայ այդ հաւատքին հրամայականին: Դրագէտը, այսինքն վիպողը, անոր մէջ նուազ յոյզեր միայն թելադրած է: Այսպէս,

ուշ կամ կանուխ այդ գրադէտը տիրակալած կ'ըլլար գործիչ մը։ Այսպէս չէ պարագան, վասնզի Չերազի գրական զգայարանքը խզգուած է շատ կանուխ անոր ուրիշ մտահոգութեանց բեռանը տակ։

Բ) Աշխարհը. — Մեծ չափով Պոլիսը։ Բայց Պոլիս մը ուր քիչ մը խառն բարքեր, մտայնութիւններ, աւանդական միջնորոտ, վերջապէս մօտիկ արեւելքը, ուրուածն, միշտ անբաւարար կարիւրութիւն և խտութեամբ։ Անոնք որ 1850ի այդ աշխարհը այդ պատմուածքներուն մէջէն կը ջանան մտապատկերել, կը զգան այն նոյն դժուարութիւնը՝ որով հերոսներու յօրինումը կը տառապէր։ Ի վերջոյ չմոռնալ որ պատմուածքի մը հինգէն տասը էջը որքան ճիշդ մակարդակ մըն է իր վրայ ընդունելու համար մէկէ աւելի քաղաքակրթութեանց, ցեղերու նոյնիսկ տարրական կիրքերը, գիծերը, ապրումները։ Ոհա՛ն Ռէյլ պատմուածքին մէջ քանի մը հարիւր տարուան անցեալով բիւրեղացած աշխարհի մը մանրանկարը, այո՛, կայ, բայց որքան անբաւական այդ աշխարհը թելադրելու։ Շահէնէին մէջ՝ արեւելքէն Պոլիս բերուած գերի գեղեցկուհիներու թուրք ընտանիքէ ներս զգացական գեւորութիւնը և ասոր հակազգեցութիւնները։ Որքա՛ն պիտի սիրէինք թուրք ընտանիքը ճանչնալ, այդ օրերուն այնքան տարբեր, այնքան ինքզինքը, այնքան հակառակ՝ մերիններուն։ Բառաստան կէն Ունէցող Բաշան միամիտ մարմնիկութիւն մըն է Հալար — Ջէյ Վիշէրներու հէքեաթէն փրցուած կարծես։ Վէրջէն Պարը, Լէռն, Օթէ Լէռնայանը, Կադանդն է Հայաստան, Քարէքէն Սէլլա, Կադանդէ Վիշէր, Սա Սաբէ Կարապետ, այսինքն երեք չորրորդը այդ պատմուածքներուն կը խօսին իննսունական թուականներու հոգեբանութիւնէն։ Կը հետեւի թէ հայ յեղափոխութեան զուգընթաց խժգոցութիւններ, ջարդը և արեւմտահայ գրականութեան մէջ սասնց անդրադարձ ծանր, դժուար տարազելի գրական միւս տաղնապը ստիպուած ենք հաստատել այդ աշխարհին երեսին։ 1900ին, Եւրոպացիները այդ արեւելեան պատկերներով յուզուելու, մեր զժրախտութեամբը Եւրոպայի արգահատանքը մեր վրայ հրաւիրելու մտայնութիւնը իրարու կ'եղբայրացնէր արտասահման ապրող և իրենց հայրենիքը մտովի ոգեկոչող մեր զրադէտները։ Բայց Սուրէն Պարթեան մը գլուխ-գործոց մը հանեց այդ նիւթէն (Քայապոս)։ Լիւնոն Բաշալեան՝ քանի մը հզօր պատմուածքներ։ Սրճակ Չօպանեան՝ ... գրական իր քննադատութեան տրտայալալի փառքը (Քալալ, և Ֆրանսերէն հատորները, հայ գրականութեան զործերը ծանօթացնող)։ Ունինք Արփար-

եանը՝ իր Կարֆեր Ժամանակը, Սրամանթոն, սկսող Վարուժանը։ Զուգեցերիայէն գրող Աւետիս Ահարոնեանը։ Ատոնց բոլորին գործին մէջ արուեստի ելած սեւոռւմներ կան այդ աշխարհէն։ Չենք կրնար կարգաւ այդ պատմուածքները, ճանչնալու համար ջարդերով սնած աշխարհի մը ներքին ալքերը։ Հոն գործող թուրքերն իսկ եէնիչէրիներու օրերէն քիչ բան կը թուին փոխած ըլլալ իրենց հոգիին խորը։ Կը մտածեմ որ այդ պատմուածքները գրի առած ատեն հեղինակին աւագ մտահոգութիւնը ի՞նչ զսպանակներէ կը շարժէր։ Չորս էջի մէջ՝ թուրք մտայնութիւնը, մեր ժողովուրդին իմացական ինչպէս բարոյական զգայարանքը մեր զոհաբերումին, ծանր ճնշումը, հատորներու կարօտ նւթեր են իրենք զիրենք սպառելու համար։ Ահա թէ ինչու Չերազի վիպակները իբր աշխարհ, իբր ձգտում, իբր մտայնութիւն չեն պաշտպանուիր իրենց երեւումէն քառորդ դար մը վերջ։ Այսօր Հայահէն (Սուրէն Պարթևեան) մեզ կը նեղէ ճիշդ հակառակէն տկարութիւններով։ Հոն ալ իր չապրած վիճակները երեւկայելու անբաւարար տաղանդ մը գրականութեան կ'ապաստանի այդ պակասը դիմաւորելու։ Մինաս Չերազ կը կարծէ այդ պակասը դիմաւորել իր կարգին գրականութիւնը հիմնովին հաւածելով։ Արդիւնքը երկուքին համար ալ նոյնն է։ Առանց համբերատար ու պարկեշտ պրպտումներու, կեդրոնացման, անցեալը (ամէն բարք անոր մէջ բիւրեղակերպ կը պոսկի, ընդունակ՝ կեանքի գալու երբ զօրաւոր մատներ ընդունակ ըլլան պեղելու անոր ընդերքը) մեզ կ'արհամարհէ։ Ո՛չ արեւելք կայ իբր միտք, ո՛չ անոր գոյները (տեղական), ո՛չ ալ անոր բանաստեղծականութիւնը։ Այդ արեւելքը զուրկ է նոյնիսկ Տիկին Եսայեանի մը քիչիկ մը թացիկ արեւելքին առաւել կամ նուազ հարազատութենէն, չըսելու համար նկարչագեղ հրապօրներէն։ Հասկնալի է որ չմտածեմ օտարներէ փորձուած (Լամառքին, Խընան, Բիէր Լօդի, Քլօս Ֆերար, Մաքլէր, յիշելու համար քանի մը յատկանշական անուաններ) և որոշ նուաճումներու աօթ տուած *exotique* երակի մը։ Մինաս Չերազ, իբրև գրականութիւն, օտարներէն՝ Հիւկոյէն անդին չէ անցած։ Այնպէս որ Փրանսուզիներուն մատուցուած այդ արեւելքը (*) ի՞նչ կրնար արժեկ։

(*) Հոս կ'անդրադառնամ իր միւս հատորին (L'Orient Inédit), լոյս տեսած 1912ին։ Հէքեթներ, աւանդութիւններ, բարձր փշրանքներ, քիչիկ մը տեղական գոյն, Շօլփօր, ընտանեկան սովորութիւններ, բոլորը բարեխառնուած երբեմն երբեմն անձնական ապրումի վկայութիւններովը։ Մարդ կը հարցնէ ակամայ, ինչո՞ւ գրուած են այդ կտորները։

գ) Տնամա եւ յարակից հարցեր. — Տեղական գոյնի Պոլիսը: Ամէն վիպող պարտքին տակն է իր հերոսները գործողութեան մը մէջ զեկավարելու: Խոշոր է թատերական բառը, տնաման, այս արարքը բնորոշելու համար: Տրուած ըլլալով Մինաս Չերազլի հետորական, բանաստեղծական, խորհրդածական համակրութիւնները, դժուար է հասկնալ թէ ինչու անոր վիպականերուն մէջ տոմաման մնացած է նախնական, չըսելու համար դարձեալ անբաւարար: Երեւակայութեան տկարութիւն մը չափով մը

խօսեցայ հատորին մէջ ամենէն երկարաչունչ աշխատանքին մասին, անոր Հայկական Վիցարանուրեան Աւայ Նօրիւ վերնագիրը ունի: Հոն հազիւ հազ քանի մը արժող վշրանքներ որոնք հայ հեթանոսական շրջանէն կայծեր պարունակեն, արդարացեալ համար խոշոր այդ վերնագիրը, բոլորովին անբաւարար: Նոյն անբաւականութիւնը թրքական, յունական ժողովրդի մասին իր հաւաքումներուն մէջ, ինծի կուգայ թէ մէկ ու հիմնական մեղքն է որ դարկած է այս մարդը, և ատիկա՝ իր պատանութեան ետին վայելած չփացնող վարկը: Մինաս Չերազլի կարծած է թէ կարելի է քանի մը կցկտուր ծանօթութիւններով, յուշերու փըշրանքներով դառնալ բանասէր: Ասոր փաստը դառնութեամբ տարածեցէք բոլոր իմացական իր կրթանքներուն ալ վրայ, և դուք կ'ունենաք այս վրիպանքին բանալին: Յօլթօր անհուն գիտութիւն մըն է, մասնաւորապէս աշխատողներու միայն մատչելի և ներելի: Հոն գործ չունի խմբագրողը, բանաստեղծը, գործիչը, որքան ատեն որ այդ ամենէն վեր համբերատար պրպտումներու ոգի մը չպաշտպանէ նման մասնագիտութիւն պահանջող ձեռնարկ մը: Հատորին միւս հէքիթները, ուղղակի փոխադրութիւն ժողովուրդին բերնէն, դարձեալ չեն զօրեր զիս երախտապարտ զգալու հանդէպ փրկուածին: Սրուանձտեանց մը մինակ մեր ժողովուրդէն իր հաւաքումներով՝ անմոռանալի երախտիք է արժած ոչ միայն մեր գրականութեան, այլ նաև մեր ժողովուրդին: Կ'ընդունիմ որ L'Orient Inéditի պարունակութիւնը հաւաքումի մը արժանիքը կրնայ պարունակել, բայց Մինաս Չերազլի գրական վաստակին համար ոչ մէկ կշիռ ունի: Ըսի թէ զայն կարգացող եւրոպացիին պիտի չբաւարարուէր արուածով: Սաակ ու նաակ հատոր մը ուրեմն, գրուած՝ առանց յաւակնութեան և հետեւաբար առանց վտանգի, կը յիշեմ Միսթրալը և հարաւային Ֆրանսայի ըրած իր հաւաքումները: Հոն ոչ միայն բարքեր փըրկուած են, այլ ժողովրդական պատմութիւնները: Զրոյցները անցած են այդ մեծ գրագէտին զգայնութենէն, առնելով ասոր համի ու ջերմութիւնը: Չերազլի արեւելքը նման ոչ մէկ զգայնութիւն կ'արթնցնէ իմ մէջ, Հոն թերեւս դեր ունի սա շատ յատկանշական պարագան: Այդ L'Orient Inéditն, խմբագրուած ֆրանսերէն, այդ իսկ պատճառաւ զուրկ է մնացած անտարազելի այն հուրքէն, ոգիէն, իսկութենէն զորս մենք կը զգանք: Կ'իրագործենք, արուեստին կը տանինք առեւան ճամբաներով, այսինքն՝ մայրենի լեզուով: Թարգմանելը՝ մէկ ձեռքով առնել միւսով տալն է, տեսակ մը բառերու չէզոք առեւտուր: Եւ աշխարհի սկիզբէն ի վեր ոչ մէկ թարգմանիչ գրագէտի փառասիրութիւն է հետապնդած:

կրնանք հեղինակ ընդունիլ այս նուազման։ Բայց արտօնուած չենք ամէն ինչ ծանրաբեռնելու այդ թերութեան կոնակին։ Մինաս Ձերազ ունի բառերու երեւակայութիւն մը, ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս քան ռոմանթիք բանաստեղծներն ու թատերադակները։ Մեզի ծանօթ է թէ ինչ անճարակ պատմող մըն է Ալիշան, Յաշէկներուն մէջ, հակառակ անոր որ ամէն ինչ արամազորուած են իրեն այդ դրուագներէն, կատարեալ տաամաներ լատակերտելու համար։ Մինաս Ձերազ որոշ չափով օգտուած է իրականութենէն։ Աւնուազն իրեն մատուցուած են տիպարները և անոնց աշխարհը։ Իրողութիւն է որ Աբեեւթան Վէպէնէրուն երեք չորրորդը, ըլլալու տեղ շարժական ստեղծում, են կայական (statique) պատկերացումներ։ Ծակատագիրը շատ տարբեր է երկու եղանակներուն։ Dynamique ստեղծումը կրնայ շատ քան դանցել, հերքել է որ պաշտպանութի գէպքերու հեղեղէ մը որ մեզի ատեն չի տար անդրադառնալու, բռնավար մեղ մղելով տաւամթիք մթնոլորտի մը մէջէն գէպի լուծում։ Մինաս Ձերազի որեւէ պատմուածքը չի կոթնիր այս տեսակ իրողութեան մը։ Միւս կողմէ, դարձեալ, որեւէ պատմուածք մեզ չի բաւարարեր կայական առաքինութիւններով, — բարք, հոգեբանութիւն, վերլուծում, խորացում, ևայլն։ Տեսնել, այդ վիպակներուն մէջ, պատմելու սեռէն բացարձակ նուաճումներ (ինչպէս ըրած է գանոնք տպող բարեմիտ երիտասարդը, Արտաշէս Յովհաննէսեան, չվախնալով Ֆլօպէրի եղանակին հետ մերձեցման մը յանդգնութենէն իսկ), կը նշանակէ շատ միամիտ, շատ պարզապաշտ մէկը։ Ըլլալ։ Ինծի համար պարզ է տաւամայի զգայարանքին սա պակասը Ձերազի մօտ այնքան որքան են իր միւս զգայարանքներուն տկարութիւնները։ Ի՞նչ ըրած է այս մարդը աւարտուն, անթերի, որպէսզի վարէր իր վիպակներուն գործողութիւնը պահանջելի maîtrise-ով։ Ծիշդ է որ արեւմտահայ պատմուածքը առաւելապէս կայական շնորհներու հանդիսարան մըն է, բայց լայնօրէն մեզի գոհացում կուտայ մեր բարքերուն վրայ լայն իր սեւեռումներովը։ Տասէն աւելի այդ պատմուածքներուն հերոսները, աշխարհը կը պատկանին նոյն ժողովուրդին։ Աբեեւթան Վէպէնէրը կարգացող հայ մը ոչ մէկ նորութեամբ պիտի աւելնար իր ժողովուրդին վրայ, իր գիտցածին մէջ։ Կը տեսնէք որ չեմ խօսիր միւս պարտականութենէն, այս անգամ արուեստէն եկող, արուեստին համար, վասնզի ոչ մէկ բարքերու ցուցակագրող այդ իսկ արժանիքին համար չի կրնար դրական պանթէոն մը առաջնորդուիլ։ Մինաս Ձերազի Աբեեւթան Վէպէնէրը արուեստի չեն ելած։

Տեղական գոյնի հարցը դարձեալ բարեբախտ ձևով մը չէ լուծուած Աբեւէլան Վիպակներուն մէջ։ Վերը խօսեցայ անոր անբաւարարութենէն։ Աւելորդ է պաշտպանել փորձել վրիպանք մը իր բուն կալուածին վրայ այնքան պարզ ու վերջնական (L'Orient Inédit գիրքը)։ Նրուխան, Բաշալեան, Զօհրապ, Տիկին Նսայեան, Զրաֆեան, Նոյնիսկ բանաստեղծներ (Թէքէեան, Մեծարենց) այդ Պոլիսէն մեկի տուած են կենդանի ապրումներ տեղական զօրաւոր գոյնի հանդէսին մէջ։ Զերազի վիպակներուն թեթեւ հրապոյրը թերեւս կուգայ քիչ մը հինցած և ատով հնութեան համ մը, հոտ մը թելադրող աշխարհէ մը։ Այս հրապոյրը բաժնով որպէսզի Մինաս Զերազ ունենար իր անառարկելի փառքը մեր վիպողներու շարքին։ Զեմ կարծեր։ Միւս կողմէ՝ ո՞րն է գիրքը որ այս անունը ամենէն քիչ մեղքով յանձնարարէր, եթէ ոչ հարկադրէր արևմտահայ գրականութեան։ — Անկասկած Աբեւէլան Վիպակներն է ատիկա։

*
* *

Վերջացնելու համար գործերու այս վերլուծումը, քանի մը խօսք կենսագրական Մեմուրներ հատորին վրայ։

Ութը կենսագրականներ են անոնք, զանազան տեղեր լոյս տեսած։ Առաջին անգամ խմբուած հատորով, դարձեալ Արսաբէս Յովնաննէսեանի հրատարակութեամբ։ Ներսէս Վարժապետեան, Դրիգոր Օսեան, Նիկա, Սերվիչէն, Ռուսիմեան ուղղակի մեր գրականութիւնը և մեր ազգային կեանքը հետաքրքրող մարդեր են։ Կարապետ Շահապը տառամարթիք անձնաւորութիւն մըն է որ իննսունական թուականներուն մեծապէս զբաղեցուցած է հանրային կարծիքը, կնոջ մը համար իսլամութիւնը ընդունելով։ Կարապետ Նրամեան, Յարութիւն Տաշեան վաթսուական թուականներու մարդեր են։

Այս հատորը, հակառակ անոր որ չի պատկանիր դարձեալ բուն գրականութեան, կրնանք ընդունիլ Զերազի ամենէն յաջող գրուածքը։ Ասիկա անոր համար՝ վասնզի հատորիկը կազմուած է բացառաբար անձնական վկայութիւններով։

Հիմա որ տգոյն է մեր ազգային կեանքը և այնքան չուքով քիչ՝ մեծ մարդերը մեր մէջ, ինչպէս թիւով, մեղմադձոտ հաճոյք է հետեւիլ Զերազի գրչին տակ այդ անձնաւորութեանց գիծերուն, կարկառներուն, այնքան հեռու, խոշորցուած, բայց այնքան ալ իրաւ։ Արդէն այդ անձնաւորութիւններուն

կեանքը, դերը, արժէքը կը պատկանէին արեւմտահայ ազգային ինչպէս գրականութեան պատմութեանց: Ձերազ չէ յաւակնած սպառել օրինակի մը համար Վարժապետեանի կենդանազրին փարթամ թեւազրանքները: Ձէ յաւակնած դարձեալ վերլուծել Եղիան զոր կը ճանչնար իր անձին չափ: Օտեանը՝ որուն հետ կապուած եղաւ սրտագին կապերով: Ռուսինեանը՝ որուն կորովը, շքեղ իմացականութիւնը, անխոնջ աշխատասիրութիւնը զինքը տպաւորած էին ի տղայ տիւն: Եւ սակայն ինչ որ ըրած է՝ չահ մըն է մեր ժողովուրդի ընդհանուր հարստութեան ժթ. դարուն վերջին կէսին բարքերէն, հոգեբանութենէն: Ծիշդ անցիւ առեւելք, այս անգամ չըջուած և իրաւ: Իր կեանքի վերջին շրջանին գրի առնուած այս կենդանազրերը թաթախուած են քաղցր տրտմութեան մը մէջ որ կ'ազդուորցնէ այդ նկարներուն ինքնին խորհրդաւոր իմաստը: Կը հասկնամ զինքը հեռաւոր Ֆրանսայի մէկ խորշին մէջ, իր ժողովուրդին կործանած դատին կսկիծը ներսը, քիչիկ մը տարածուող անտարբերութեան, չըսելու համար սառուամին դիմաց որ մեր հողիններունն էր այդ դատին կործանումէն վերջը՝ զայն յիշեցնող ամէն արարքի, զայն վարել յաւակնող ամէն անհատի դէմ: Մինաս Ձերազ քաղցր սփոփանքի մը գինովն է որ թուղթին յանձնած է այդ կենսազրականները: Առաջին և վերջին անգամ այս մարդը կը յաղթէր իր հիմնական անբաւարարութեան, ձգելով հայ գրականութեան կենդանի, մընայուն արժէքով իր հատորիկը, Կէսապէրէան Մէտէֆէրը:

Մինաս Ձերազի վրայ սպառնիչ զիրք մը ունի Արշակ Աւսոյաճեան, որ կենսագրած է զայն իրեն ընտանի թուազրական պարկեշտութեամբ մը, որոշ չափով ապրեցնելով նաև այն խորհուրդը որուն համար ապրեցաւ կարելի է ըսել Մինաս Ձերազ. — ատրիա հայկական հարցն էր, այլ բացով՝ 61րդ յօդուածը:

Կը յիշեմ Արսաբէս Յովնանեանի Արեւելան Վէպէրէրուն ալ յառաջաբանը: Կը յիշեմ Զրաբեանի մէկ բանաստեղծութիւնը Պերպերեանի վրայ, 1911ի Ոսթանին մէջ, ուր ճիգ մը կայ իր դէմքը ճշգրիտ:

Դ.

Ուրիշ առիթով ես մտադիր եմ երբեակի՛ն (Եղիա, Ձերազ, Պէրպէրեան) գրական տարողութիւնը ենթարկել վերջնական վերլուծման: Իրականութիւն է որ երբեակի՛ն միւս միութիւնները մեր գրականութեան մէջ աւելի քան համբաւներ են, մէկը շատ

չփացուած, միւսն ալ տարուած իր սահմանէն անդին արժանաւորութեանց: Դարձեալ, իրականութիւն է որ 1885ին, այսինքն իրապաշտներու ծագման օրերուն, Մինաս Չերազ, Եղիա, որոշ չափով Պեռպեհեան կը վայելէին իրենց համբաւներուն աշունը, այդ փառանքը կազմող գրողներու նկատածման մէջ: Եղիային հիւանդութիւնը, երբեմն երբեմն արտակարգ շողիւններով ընդունիլ փշրանքները, Պեռպեհեանի քրոնիկները այդ անունները պահեցին որոշ այժմէութեան մը մէջ: Չերազի Պոլսէն հեռանալը չարագուշակ հարուածը տուաւ անոր գրական վարկին: Նոյնիսկ 1910ին իբրեւ շատ բարձր անձնաւորութիւն Պոլիս մուտք ընող այս մարդը կը մերժուէր արեւմտահայ գրականութեան բուրձը շրջանակներէն, ապաստանելու չափ տարեգիրքերու ցուցափեղկերու ետին: Պատմութիւն է տարիկա:

Կա՞յ կէտ մը, միջոց մը Մինաս Չերազը արժեւորելու արեւմտահայ գրականութեան Հայապաշտներին մէջ: Դժուար է գրական փորձ մը, արուած ըլլալով այդ անունէն մեղի եկած գործին քանակն ու որակը: Կարելի էր քանակի հարցը աս ու ան միջոցներով տանիլ բաւարար կարգադրութեան մը: Ի վերջոյ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի յաջողած քերթուածներուն թիւը չ'անցնիր Գրական Փորձերու մէջ լոյս տեսած տաղերու թիւէն: Ոչ ոք կրնայ կասկածիլ Մ. Պէշիկթաշլեան քերթողի մը վաւերական փառքէն: Բայց Չերազը կործանողը որակն է ամէն բանէ առաջ: Երկար վերլուծում մը անոր գործին երբ կը փորձուիմ քանի մը էջերու մէջ խտացնել, կը ջանամ այդ մեծադուրդ փառքէն մէկ երկու որակաւոր կտորներու վրայ դնել զնահատման շնչոյ մը: Վկայութիւն մը: Եւ կը զգամ թէ անկարող եմ ասոր: Գրական Փորձերու տաղերը կարգացող մը չի կրնար անոնց ետին բանաստեղծ մը ողջունել: Ի վերջոյ Մինաս Չերազ շատ աւելի է քան այն մեծահամբաւ դատարկութիւնները որոնք ամէն ժամանակ կերպ կը գտնեն իրենց փառքերը յօրինելէ վերջ զանոնք մեծ աղաղակով ալ շփօրելու: Մինաս Չերազ Աղեփստնդր Փանոսեան մը չէ, ոչ ալ Ննովք Արմեն մը, որպէսզի խոհուն, տըրտում լուծեամբ մը, զանցումով մը արգարութիւնը ընէինք իր վրիպանքին:

Որքան ալ տարօրինակ թուի, այս անունին կապուած արժանիքներու ու թերութեանց կշիռ մը չի գաղբիր իրականութիւն ըլլալէ:

Տօնքիւղօթ մը: Ինքնապաշտ մը: Շուքեր հալածող մը, անկանգնելի յաւակնութիւններով ուսեցւորած հոսիս մը: Ին-

չո՞ւ չէ։ Ես կը զրկեմ ձեզ այս ուսումնասիրութեան սկիզբի էջին ուր ընթացք ունին այս անունին համար ուրիշ որակականներ։ Վերլուծումը ցոյց տուաւ թէ այդ շողշողուն որակականները ինչ կ'արժէին իրականութեան մէջ։ Վերջացնելէ առաջ այս աշխատանքը, ես կը մոռնամ պահ մը վերի վերագրումներուն կարելի արդարութիւնը և կը կենամ իր յիշատակին առջև։

Աշխատեցաւ, հաւատաց, երազեց, հասակէն վեր գործերու ձեռնարկեց, բայց միշտ պահեց իր ըսածին հաւատաւոր ըրջութիւնը։ Ինչ գեղեցիկ վէպի հերոս՝ տժգոյն այս մարդը։ Ինչ արնաթաթաւ, եղերական աշխարհ մը՝ վէպի այս մարդուն, վաթսուն, եօթանասուն տարիներու ծիրովը սահմանելի։ Գրուած է որ ոմանք իրենց գործը տան, ոմանք՝ անձը, ոմանք՝ խորհուրդը։ Չերազ, առանց իր ուղեկուն, հերքումն է փորձած այս գիրին։ Պատժուեցաւ՝ վրիպելով հաւասարապէս անձէն, գործէն, խորհրդանշական իմաստէն։ Բայց պարտաւոր եմ ըսել որ իր անունը հայոց գրականութեան Համապէսեցին մէջ չէր կրնար դանցուիլ։ Աս ալ իր արդարացումը, իր փառքը։



ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՅԵԱՆ

(1851 — 1908)

Այս անունին տակ տրեւտահայ գրականութեան պատմութիւնը թերեւ կը գտնէ այն տարօրինակ պատմութիւնը որով ամբողջ երկու սերունդի իմացական, հոգեկան բոլոր մասնայատկութիւնները կը ներկայանան արտակարգ վստահութեամբ մը կերպարանուած: Ստոյգ է որ այդ երկու սերունդները (Զարթօնք, Ռսմանթիքներ) չեն նուաճելի իրենց ամենէն միակտուր ու պայծառ փառքերուն մէջէն իսկ: Կատաղի զիտապաշտ մը՝ Ն. Ռուսինեան, չքեղ բանաստեղծ մը՝ Պետրոս Դուրեան, ծըփուն, իմացական խոր հետաքրքրութիւններով աւելցուն, վրիպած բանաստեղծ մը՝ Գ. Ոտեան, libéral գաղափարներու սպասարկու հաւատարմոր խմբագիր մը՝ Մ. Մամուրեան, տաղանդունեցող վարժապետ մը՝ Ռ. Պէրպէրեան, միտքը բաց՝ բայց խելքը քիչ կանխահաս տղայ մը որ պիտի մնայ այդ տղան մինչև խոր ծերութիւն, չարժանանալով հասունանալու բախտին՝ Մինաս Զերազ — բոլոր այս անունները այդ սերունդին մէջէն ըսի թէ կերպարանքներ են: Բայց ահա աւելին: Եղիան ասոնք ամէնէն է մէկ մարմնի և մէկ գանկի տակ: Կրցա՞ն թեւադրել տիպարին տարօրինակ ընդարձակութիւնը: Ու ինչպէս որ օրէնքն է աշխարհի կարգերուն, այսքան բաներ մէկ անգամէն ըլլալու անկարելիութիւնը առանձին առանձին ինքզինքը արձանագրած է յիշուած անուններէն մեզի ձգուած գործերու ճակատին, Եղիային համար ալ գրականութեան պատմութիւնը հարկին տակը կը մնայ դժուարութեանց գիմաւորումին:

Մօտ երեսուն տարի ամէն տեղ բազմաթիւ ծպտումներու ներքեւ ինքզինքը տեղաւորած գրականութեան սա թիապարտին կեանքը ինքնին առանձին ողբերգութիւն է: Մօտ երեսուն տարի գրեթէ ամէն շաբթու գուշակելի տարազներով վարագորուած իր անունը մենք կը տեսնենք ամէն կարգէ(*) զրու-

(*) Եղիայի մահուան տարին ու անկէ քիչ մը առաջ պոլսահայ թերթերու մէջ փրցուած հաւաքը, հոս կը յիշեմ իբր հետաքրքրական նօթ: Բոտ այդ աղմուկին կառք մը ձեռագիր Եղիայէ (հէքեաթը անշուշտ

թիւններու տակ։ Այս ամենուն արդիւնք եղող հսկայ թոհ ու բռնէն արեւմտահայ գրականութիւնը պիտի հպարտանար մէկ երկու անխառն գեղեցկութեանց հատորաւոր փառքովը, բան մը որ չէ եղած։ Իր միջոցներով հատորի ելած նիւթերը հազիւ թէ շահագրգռեն իր մտքի յեղաշրջումը փնտռել ուղողներ։ Այնպէս որ աւելի խաղաղ օրերու աշխատանք մըն է Եղիան ազատագրել իր իսկ մեղքերէն և վերածել զայն իր տաղանդին արժանի շքեղ անունի մը, ճակատը՝ մէկ երկու գրքի որոնք մարդ մը, շըրջանի մը զգայնութեան մէկ երեսը, շրջանի մը իմացական հետաքրքրութեանց մէկ պատկերը կը հանգիստացնեն։ Բանաստեղծ, քննադատ, վիպող, խմբագիր, իմաստասէր, գիտն, artiste, հիւանդ. — այս տարազները գործածուեցան իր անունին հետ ամբողջ քառասուն տարի, անշուշտ մեր հրապարակին յիմար մեղսակցութեամբը, բայց անոր չափ ու աւելի հեղինակին իսկ անուարկելի տկարութեամբը, չըսելու համար խաթարուած իմացականութեամբը։ Կասկած է դուրս է որ վերի տարազներուն իւրաքանչիւրի զանակներ, վերանքներ, երբեմն ամբողջութիւն մը թելադրող իրողութիւններ ըլլան հաստատելի Եղիայէն մեղի հասած գրուածքներուն խորը, բայց ինչ որ աններելին է՝ այդ տարազները բոլորը մէկ իրացած, արժէքորուած դաւանելու միտմտութիւնն է մեր գրական սուանդութեանց մէջ։ Այսպէս գոյութիւն ունի հանճարային Եղիա մը որուն հէքեաթը դեռ կը մնայ կենդանի, իր մահէն բաւական վերջ։ Միւս կողմէն՝ զարձեւող իրականութիւնն է ուրացուած, արհամարհուած, զգեսնուած և անողորմօրէն ծաղրի ու ծանակի նշտակ Եղիան (Իրապաշտները տրտում հերոսութիւն մը գործեցին այդ մարդը անդիտելու իրենց գործունէութեան թափին մէջ, նեղուելով անշուշտ Եղիայով մարմնաւորուած շատ անձնական, անհակալիւ, նոյնիսկ բանաստեղծական, իրենց համար ապօգուտ թափառումներէն, ումանթիք, այլափոխուած ու Եղիայով յաւերժանալ ձգտող անշուրջ հետաքրքրութիւններէն)։ Այս երկու ծայրայեղութեանց միջև կը խորհիմ թէ քննադատը ունի արդար բաժին մը ան-

կուղէ որ ըլլան անոնք անտիպ) ըլլայ ծախուած ... նպարաւաճառներու, «Եղերապէս» ճիշդ այս հէքեաթը չեմ կարծեր որ եղերական տարողութիւն մը ունենար Եղիայէն մեղի գալիք գեղեցկութեանց հաշուոյն։ Եղիան մարդն էր որուն տախտակին վրայ հացը չլորցաւ երբեք, գործածելու համար ժողովրդական պատկերուն բացատրութիւնը։ Մնաց որ շատ քիչ անգամ ակնաւոր հեղինակէ մը անթափանց շահին յետ մահու հրատարակութիւն մը։

հրաժեշտ ձգտումներու։ Ստեղծագործ Եղիայի գաղարէն կէս զար է անցած արդէն, — բաւարար տեղութիւն՝ որպէսզի հեղինակի մը շուրջ ինքնաբոյս մակարոյծները ինչպէս որդերը, գովեստն ու պարսաւը թառամին ընդմիշտ և ձգեն զայն ինքը իրեն, իր ճակատագրին հետ դէմ դէմիւ։ Զարթօնքի սերունդին և Ռոմանթիքներուն համար կատարուած է արդէն այս սրբազան սրբադրութիւնը։ Եղիան նման գործողութիւնէ չեմ կարծեր որ ունենայ մեծ կորուստ ինչպէս աւելորդ չահ։ Գրեթէ իր ողջ ունը այս մարդը ճաշակեր էր փառքին մէկ տարրը և խաչահանումին քացախով խառնուած լիզին։

Հետագայ էջերը կը պարզեն գրական սա բացառիկ ողբերգութիւնը։

Ա.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԴՈՐԾԸ

Տեղ մը ըսած եմ թէ արեւմտահայ գրականութիւնը երկու կէս խենթեր և մէկ ալ վաւերական յիմար ունի։ Դժբախտութիւն է որ այս վերջին որակումը ստիպուած ըլլամ գործածել, տալու համար ամբողջական գաղափար մարդէ մը որ բոլոր ժամանակներու մեծագոյն արուեստագէտներուն շնորհը նկատուող բացառիկ խառնուածք մը յայտնաբերեց արուեստի։ Յաւը այն է որ այդ խառնուածքը չհասաւ իրեն սրակին արժանաւոր աշխարհի մը մէջէն ինքզինքը ընդմիշտ մեր հիացումին ու յարգանքին պարտագրելու։

Ահա ձեզի քանի մը թուականներ։ Ծնած է 1851ին (Չեքազ՝ 1852, Պէրպէրեան՝ 1851, Դուրեան՝ 1851), տրուած ըլլալով այս բոլոր անուններուն միեւնոյն քաղաքի մէջ և միեւնոյն տարին մէջ ծնած ըլլալը, գծուարութիւն չունինք մտքի եղբայրութիւնն ալ հաստատելու այս մարդոց առնուազն գործին մէջ։ Աւելին։ Ասոնց կրթութիւնը (բացի Դուրեանէն) ունի իրեն որրան իմաստեղը զոր մարդիկ պիտի չվախնային Պուսոյ Աթէնքը յորջորջելէ։ Կանխող սերունդին նեմաբանը, Եղիայի սերունդին Շահնազարեանը, Իրապաշտներու և Արուեստագէտներուն մշակութային վառարանները՝ Պերպէրեան և Կեդրոնական, այսօր մեզի կը ներկայանան վարժարաններու իրենց պիտակներէն շատ աւելի հեռու բաներ թելագործ իմացական կազմակերպութիւններ։ Շահնազարեան դպրոցին մէջ վեշտասանամեայ պատանին

բուս կողմէ խմբադրուած Նըխրաֆաշաշը հրաշք մը չէր անշուշտ, բայց փաստ մը՝ մեր իմացական հրապարակէն հոն դուրսն ու մերու պարսնակին։ Տարօրինակ չէ նոյն ատեն որ մենք Եղիայի կենսեքին ամբողջ երկայնքին այդ իմացական խնամութեանը, մասնայատկութեանը հանդիպինք մօտաւորապէս երեքին մէջն ալ։ Մարդեր են որոնք Զարթօնքի սերունդէն իրենց ժառանգածը կը յաւակնին արդիւնաւորել շատ աւելի անդին՝ որքան չէին արտօներ ատիկա իրենց պատրաստութիւնը, ընդունակութիւնները, տաղանդը։ Դժուար է այսօր հասկնալ յանդգնութիւնը օրինակի համար Պէրպէրեանի մը որուն իմացական ամբողջ գրահաւորումը միջնակարգ վարժարանի մը հնոցէն է հայթայթուած երբ կը յաւակնի բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնները ո՛չ միայն հեգնելու, այլև կը յաջողի զանոնք վերածելու երկրորդական կրթութեան այնքան բազմապահանջ կարիքները լրացնող, վերածելի ձեռնարկի մը։ Դժուար է չհիշանալ ոչ միայն յանդգնութեան, այլև միամտութեան բաժինին որով ուշագրաւ է սկզբնական խանդավառութիւնը Մինաս Զերպ աւանումով պատանիի մը, երբ դեռ քսանը չմտած մեր ուսումնական, կրթական վերանորոգման ոչ միայն մտայղացքը, այլ իրադրութեամբ կը ներէ իրեն պատգամել ու վարել Նըխրաֆաշաշ (վարժարանին մէջն իսկ) երկու միլիոնի մօտեցող ժողովուրդի մը քաղաքական ու իմացական կեդրոնը, իր ձայնը ընկելով թուող, հասցնելով կրթական շրջանակներէն ալ անդին։ Այս սերունդին մէկ ուրիշ կերպարանքն է ահաւասիկ Եղիա Տէմիրճիպաշեան անունին տակ երկարաձգուող կենդանի ողբերգութիւն մը՝ արիւնի ինչպէս մաքի (իմաստի ողբերգութիւն)։

Շահնապարեան վարժարան։

Պետական պաշտօնէութիւն՝ երկու անգամ։ Իր ֆրանսերէնն ու թուրքերէնը իրեն կը բանան դուռը թրքական նախարարութեանց պաշտօնատուներուն ուր անոր կը յանձնուին թուրքերէնի թարգմանուելու համար թուղթեր։ Եւրոպա մը (1876, Մարտի), հետեւելու ... տաւարական վարժարանի մը ընթացքին զոր կը ձգէ կէս, դառնալու համար Պոլիս, իր թափառումներուն որոնք զինք պիտի առաջնորդեն ... վարժապետութեան, առաւել խմբադրութեան։ Եղիայի ուսուցչութիւնը կը յիշեմ՝ յիշած ըլլալու համար խոր այն տպաւորութիւնը զոր իր անձը ունեցած է թերևս իր դժբախտութեանց իսկ լուսապրակով աղուարցած։ Այդ ուսուցչութեան իբրև արդիւնք ունի զրքոյկ մը, Տաբերտ Փէխաֆաշաշեան Պապաֆաշեան, որ ամփոփույք մըն է կեդրո-

նական վարժարանի իր դասերուն (1891)։ Կարգացած հմ դարձեալ Կեղորոնական վարժարանի մէջ իր դասախօսութեանց ամփոփ արձանագրութիւնները ընդհանուր գրականութեանց պատմութեան վրայ։ այս տեղեկութիւնները թերեւս օգտակար են մեր գրականութեան այդ շրջանի ընդհանուր ուղղութիւնը յայտնաբերող ազդակներ իբրեւ։ Արդարեւ, 1875—1890 արեւմտահայ գրականութեան սպասը գրեթէ Կեղորոնացած է վարժապետներու ձեռքին մէջ։ Եթէ գուրս կը մնան սակէ Պարոնեանն ու Մամուրեանը, ասիկա չի ներքեր այդ տաղանդաւոր մարդոց սկիզբը (դարձեալ վարժապետութիւն)։ Պատուելիին (ամիրաններուն սեղանները շքաւորելու կոչուած հացկատակէն, անօթութեան հետ պայմանագիր կնքող թշուառութենէն) տիպարը մէկէն ի մէկ ինքզինքը կը պարտադրէ մեր հասարակութեան։ Վարժապետներու սա պայծառակերպութեան մէջ գրական տաղանդին բաժինը մեծ է անշուշտ։ Զարթօնքի սերունդին ներկայացուցիչները, աւելի պէտական — քաղաքական ասպարէզներու սպասարկու, ատեն չունեցան մանուկներու ճամբով մեր գրականութիւնը փառաւորելու (բոլոր Եղիային է)։ Վարժապետին, ինչպէս դերասանին, ինչպէս երաժշտին՝ նոյնն են ճակատագիրները — հետախաղաղ կորուստ։ Եղիայէն մեզի եկած տպաւորութիւնները, յուշերը լուսապատկուած են գրադէտի, հիւանդի, խմբագրի անհաւասար գեղեցկութիւններով։ Հասկնալի է որ ընթերցումի մօլի, հալածանքի մղձաւանջէն մնայուն տառապող, իր արեան մէջ շրջան ընող խուլ ու դաժան ազդեցութիւններէն չարչարուած, բայց մանաւանդ օրուան հացին ու օրուան ցաւին, մամուլին մէջը անսկիզբն ու անվախճան տուայտանքն եղող այս մարդէն գէթ սերունդի մը իմացական սնունդը, գրական արեւելումը արուեստի որոշ դաւանանքէ մը չըլլան եկած։ Կ'ըսեն թէ իր դասի պահերը վերացման, խորունկ գեղեցկութեան և յուզումի պահեր էին։ Տղաքներէն աւելի՝ ինքզինքը նկատի ունէր այդ մարդը երբ կը խօսէր, կ'երազէր, կուլար, դասարաններու մէջ ուրիշներու վրայ խօսած պահերուն։ Պոստյ բարձրագոյն հաստատութիւնները պատիւ սեպած են իրարու ձեռքէ խել այդ անխելի մարդը, որմէ ոչ մէկ հեռք՝ մեր գրականութեան ուղղութեան վրայ։ Այսպէս է որ անոր շատ գեղեցիկ շնորհները անցան անօգուտ։ Ճիշդ է որ Եղիան սերունդ չէր կրնար ունենալ, բայց նոյնքան ճիշդ է որ սերունդը դործն է պատրաստուած, նոյնիսկ տաղանդով սլաշտպանուած վարժապետներու (Պէրպէրեան, Ե. Դուրեան)։ Այս մտածումը իր բոլոր լիութիւնը կ'առնէ երբ

զայն տեսնենք լուսաւորուած Պէրպէրեանի մը, Ե. Դուրեանի մը ուսուցչական վաստակին մէջէն:

Խմբագիրը նոյն այս դժբախտութիւնը՝ անոր օրերը լեցնող երկրորդ մեծ սպառնալի մը մէջ որ Խմբագրութիւնն է: Իր առաջին գրութիւնը գրաբար ոտանաւոր մըն է (1868): Պէտք կը տեսնեմ յիշեցնելու որ Զեքալի կապուած դպրոցի սեղաններէն կը քալէ անոր փառքին շուքէն (որ կը լեցնէ այդ շրջանը տարօրէն կանխահաս իր իմացականութեամբը) ընդունելով ընտրողական աշխարհաբարը, գրելով անով բաւական մը տարիներ, ինչպէս կը վկայէ նոյն այդ մեծամոլութեան անձնատուր Հրանդ Ասատուրը որ իր ուսուցչին աշխարհաբարովը (Զեքալ ուսուցչին է Հրանդ Ասատուրի) հրատարակած ալ է Պաշտօնէան Ներշնչանք գրքոյկը: Թերթերը գոց են իրեն երեսին, լիզուական այդ արտառոց քմայքին պատճառով: Մինչև 1880, դիւանէ դիւան Եղիա կ'անցնէ չարչարագին իր երկտասարդութիւնը, առանց իր անունին արժանի գօրծ մը ձգելու մեզի այդ շրջանէն: 1880ին, ընտրողական աշխարհաբարը լքելուն իրր վարձատրութիւն, ան կ'ուեննայ օրուան միակ լուրջ *organes*, Մաշուր (Պարոնեանի Խէփը, Մամուլեանի Աբէլէան Մաշուր, և ուրիշ թերթեր իր անունով ունին իրմէն թեթև, յաւակնոտ բայց ձևի մեծ գեղեցկութեամբ պաշտպանուած գրութիւններ): Ակսած է խմբագրական իր փառքը (Մարսէյէն դարձին անոր յանձնուած էր Տիգրանունով առևտրական հանդէսի մը խմբագրութիւնը): Շահնաւարեան վարժարանի մէջ այնքան փառքի հլած Ներշնչանքը 1880էն վերջ կ'անցնի Եղիայի: Կը յիշեմ իր Շաբաթը (գրական և իմաստասիրական): Այս իր իսկ խմբագրութեամբը լոյս տեսնող հանդէսներէն դուրս անիկա կ'երևայ 1875-1895, 1898-1900 մինք իրմէն ունինք իր վերջին յօդուածները: Մինչև իր մահը (1908) անիկա դադրած է հայ գրականութեան ինչպէս ինքը իրեն պատկանելէ, բոլորովին խորասոյզ՝ իր հիւանդութեան ճահիճին մէջ: Գրեթէ ամէն թերթի և հանդէսի մէջ քիչ մը ամէն բանի վրայ — կրօնք, լեզու, իմաստասիրութիւն, պատմութիւն, բարքեր, գրականութիւն — աւելի կամ նուազ կարծ յօդուածներ: Եթէ ասոնց վրայ աւելցնենք իր գրքոյկները, որոնք իրենց լեզուին, գաղափարներու տարօրինակութեան, նոյն իսկ անիմաստութեան պատճառով մերժուած են օրուան մամուլէն և այդ իսկ պատճառով լոյս են տեսած առանձին գրքոյկ իրեր, կ'ուեննանք Եղիայի իմացական գօրծունէութեան երեք չորրորդը գրաւող վաստակ մը: Ու հոս է եղերականը: Ըսի ձեզի

թէ քսանէն վեր աղաք Շահնազարեանի բեմէն իրենք զիրենք իրաւասու կը զգային մեր մաքին զեկը ձեռք տունի (Չերազ, Եզիա, Պէրպէրեան), երբ Զարթօնքի սերունդին համալսարանական պատրաստութիւնը, լրջութիւնը առնուողն մեր միջավայրը խորապէս ճանչնալու առաւելութիւնը, ազգային խորհրդարանը, պատրիարքարանը, մեր վարչական և կրթական կազմակերպութիւնները կը գործէին՝ մեր զարթօնքը «ի բրին ածելու» ասալագրութեամբ: 1870ին տպուած Պրահա Փրէքթը հատորի մը մէջ Մինաս Չերազ խոշոր հպարտութեամբ մը կը խոստովանի թէ իր ճառերը և քերթումները, պատանեկան ներշնչումներու արդիւնք, տէրն էին այդ օրերու հայ հրապարակին: Ճասը տարի վերջ՝ Եզիան ուրիշ բան մը պիտի չընէ եթէ ոչ զպրոցի մէջ սնունդ առած սա ճիզ՝ փառասիրութիւնը, փառամոլութիւնը ընդարձակօրէն դարձադրել ջանալ բոլորովին անպաշտպան ձեռնած այդ հրապարակին վրայ: Այսօր դժուար է հաւատալ թէ ինչպէս յիմարութեամբ լեցուն գրութիւն մը — Շահնաշէրեանի ինչէն Պարզ Գնահատիչը — այդ օրերուն տակն ու վրայ կ'ընէ ամբողջ Պոլիսը: Այդ ճառին մէջ՝ Եզիա յատուկ անուններու կարկուտով մը սպառնալէն, կը պահանջէ բաներ՝ որոնք բառեր են անբովանդակ, թէ և շատ հնչական ձեռք մը որ կը ճօճի ընդմէջ մարգարէական, յայտնութեանական և Հիւկոյիք փայլակումներուն: Եւ սակայն ամէն մարդ կարգաց այդ ճառը և հաւատաց թէ հայութիւնը հանճար մը կ'ուղջունէր իր ծոցին մէջ:

Եթէ թերթ մը վարելու, իմացական շարժում մը առաջնորդելու, գրական դպրոց մը հիմնաւորելու արարքներուն համար Եզիայի պատրաստութիւնը, տաղանդին մասնայատուկ կազմը ու այդ տաղանդը սնունդանելու կոչուած միջավայրին չէզոքացուցիչ ազդեցութիւնները բերենք քով քովի, մեզի համար պարզ կ'ըլլայ թէ ինչու այս մարդը համբաւ մը մնաց, բայց ոչինչ տուաւ ասպարէզի մը մէջ ուր իրեն հղունքը շարժողներ երախտապարտ զգացումներով դեռ այսօր իսկ կը պաշտպանեն իրենց յիշատակը, իրենց ժամանակէն աւելի վերջերէն: Այդ համբաւը ո՛չ ձրի է և ո՛չ ալ անիրաւ, սակայն պայմանաւոր վայն գտնենք ինքզինքը կազմած իր զրական թափառումներու ուղիով, անոնցմէ դուրս շատ արտում դժբախտութեամբ մը — առիկա իր հիւանդութիւնն է:

Ինք կը գրէ թէ դեռ զպրոցի մէջ իսկ կը տառապէր, արիւն կը թքնէր: Հիւժախտի ախտաճանաչումը կատարուել էր իր վրայ և սակայն երեսունէ աւելի տարիներ այդ զպրոցէն ետք՝

անիկա պիտի շարունակէ այդ հիւանդագին վիճակով դասախոսել, խմբագրել, բանաստեղծել, բառարաններ յօրինել, այսինքն իմացական աշխատանք մը, այլապէս սպառիչ, իրեն համար նուրբապէս անօգուտ։ Հիւանդ մըն է անիկա ուրեմն, դպրոցի սեղաններէն մինչև իր մտքի վերջնական խաւարումը, որ իրականութիւն է այս դարուն սկիզբը։ 1890էն մինչև 1900 անիկա եղած է Ալգային Հիւանդանոցի յիմարանոցին մէջ, որոշ մեղմացումովը, որոշ զայրագնումովը քրոնիկ իր հիւանդութեան — մեղմագրութիւն։

Հոս է որ պէտք կայ լուսաբանելու Եղիայի հէքեաթը։ Անառարկելի է որ ոյժեր են Պարոնեան, Մամուրեան, Նոյնիսկ Զերալ և ... Բիւզանդ Բէչեան, իրենց կամ մեր մեղքին համար։ Հոս դժուարութիւն չունիմ այդ ոյժերուն կազմումը, տիրակալումը հասկնալու և բացատրելու։ Առնուազն իրենց իմացական ամբողջ կորովին տէրն ու տիրական մարդեր են վերը տրուած անունները։ Ո՞ր հանելուկին գինովն է որ դատելու իր կեդրոնէն խորապէս խարանահար Եղիա Տէմիրճիպաշեան սանկ քառորդ դար մը մեր գրականութեան անդիմամարտ ախոյեանը, չըսելու համար միահեծան ինքնակալը կը դաւանուի և կը գործէ իբր այդ։ Այս է անհասկնալին։ Փորձելու համար թեթև թափանցում մը այս խորհուրդէն ներս, նկատի առնել չէ Եղիայի դժբախտ կեանքը (գրեթէ քսան տարեկանին անիկա կը գտնուի իր հիւանդութեան լուսապսակին մէջ ու նոր չէ որ մարդիկ արգահատանքը պիտի առաջնորդեն գնահատման), խառնուածքի տարօրինակ քմայքները, յարաբերութիւնները իր ժամանակի բոլոր լրախոհներու հետ, բայց մանաւանդ առատաբաշխ, շնորհաբաշխ գրիչ բռնող ամէն մարդու մօտ սանկ պալիկ հանճար մը ողջունողի իր դերը, յատուկ անուններու իր անհուն բանակը, իր ժամանակը յուզող (յնչիւրպա) գիտական, գրական, ընկերային, իմաստասիրական, պատմական հարցերու շուրջ անպատասխանատու, յաւակնոտ բայց միշտ խանդավառ իր բաժինը։ Կաւեղնեմ ասոր վրայ՝ ատենին ազմուկ հանած և Պարոնեանի շքեղ էջ մը երգիծանք արժած զովամոլութիւնը, որով կը դիւրէր ճամբան իր իսկ հէքեաթին։ Իրաւ է որ ոչ ոք մտիկ ըրաւ զինքը (պայմանն է ատիկա արդէն բոլոր հէքեաթներու հերոսներուն)։ Իրաւ է որ իրմէ մեր գրականութիւնը չունեցաւ ոչ մէկ սան (Զրաքեանի լիզուական, նկարչական զանցումները իբր նախատիպար ունին Եղիայի ոճին յանդուգն նրբութիւնները, բայց այս նմանութիւնը երբեք մեզ չ'արտօներ իմացական ալ յարա-

բերութիւնը) և սակայն իրողութիւն էր միւս կողմէ իր սքանչելի ոճը, ձեւին հանդէպ իր շլացուցիչ, սրտառուչ տաղանպանքը, արեւմտահայ աշխարհաբարի բառերէն նոր լոյսեր, հրծծիւններ, երանգներ ազբերացնելու իր եղական շնորհը։ Այնպէս որ մարդիկ չհասկցան բայց սիրեցին շաբաթը անգամ մը անուն և ուղղութիւն փոխող այս վհուկը որ կը գրէր ամէն բանի վրայ զմայլելի դիւրութեամբ, յաճախ մակերեսային, բայց երբեմն ալ խոր հասկացողութեամբ։ Ձեռք գիտեր, այս տողերը կը բաւե՞ն՝ բացատրելու սա հէքեաթը։ Համագրութիւններէ ախորժող մէկու մը համար թերեւ հաճոյք է Դուրեան մը մտայղացքի վերածել, այդ յղացքին հետը դնել քանի մը շատ զօրաւոր, շատ իրաւ զգացումներ և մտածումներ, սիրտ մը, խառնուածք մը, թարմութիւն մը և կախարդանք մը։ Նմանապէս Պէշիկթաշլեան խորհրդանշան մըն է հերարձակ հայրենասիրութիւն սիրող սրտի մը շնորհայեղ խառնուածքէն, որ ունենար ճաշակը, լայն, դաշն, մեղեգաւոր նախադասութեանց։ Ձեռք չարունակեր սա համագրումները, և կը հարցնեմ. — Ի՞նչ կը ներկայանայ Նզիա անունին հետ զուգորդաբար։ Խուժ իր ոտանաւորը գրեթէ կը ոպանէ անոր երեակայութեան շքեղ ծաղիկները, տառապազին երեակայութեան ճիւղը, աչքին մեկանոյշ քաղցրութիւնները, ընկիւղ անընթեռնելի իրմէն որեւէ քերթուած (Նզիայի ոտանաւորները չըջանէ մը շատ թանկ վաւերաթուղթի հին, ինչպէս պիտի տեսնենք աւելի վերջ)։ Դաշն մեղեդիի մը պէս անուշ իր արձակը կարծես աւելորդ պերճանք մըն է այն բոլոր էջերուն համար ուր մեր միտքը հաստատ տրամաբանութեամբ պաշտպանուած յառաջատու կառուցման, կարողութիւններու պէտքը կը զգայ։ Դժբախտաբար շատ քիչ են այն էջերը որոնց մէջ այս մարդուն զգայնութիւններն ու արուեստը, իմացականութիւնն ու անոր զգեստը, ըսել կ'ուզեմ՝ ասոր արտայայտումը չկործանեն զիրար։ Կան ատոնք սակայն, և թերեւ այդ քանի մը ծաղիկներն են որոնք բուրումնաւէտած են Նզիայի հէքեաթը։

Պէտք է սակայն այս մարդը տեղաւորել արժանաւոր կերպով արեւմտահայ գրականութեան երախտաւորներու շարքին մէջ, վաշել փառքով։ Առնուազն անիկա մէկ շքեղ փաստն է շատ անձանթ և պէտք եղածին չափ չարժեքորուած կարողութեան մը զոր իմ մատենագրական ուսումնասիրութիւնները գտեր են դարէ դար անսպառելի հեղինակներու վրայ իսկ։ Վիեննացիները, Մագիստրոս քերականներ, ուղիղ բանին և տրամաբանութեան նախանձայոյզ պաշտպաններ, միւսնոյն ստեղծարուեստի

զգայարանքէն իզերապէս զուրկ ծնած գօշեր, յաջողած են սակայն մեր լեզուի այդ գեղեցիկ ընդունակութիւնը, ընկալչութիւնը, թէքնիք բառով մը՝ յանդունս կռանելիութիւնը վարկաբեկել, վեցերորդ դարէն իսկ դադրած համարելով հայ արձակին փառքը, գատապարտելով մեր վարդապետներուն սրտառուչ ճիգը մեր լեզուն ընելու ընդունակ յոյն մտածման բոլոր նրբութիւնները արտաբերելու։ Ստոյգ է որ յունարան դպրոցը մեզի դրական դործ չէ ձգած մեր ցեղային ոգւոյն մեծ մղումներովը կենսաւորուած, և իր ճիգին մէջ չափազանց վերլուծական և ճիշդ ըլլալու, կորսնցուցած է ցեղային կնիքին իսկ նկարագիրը, բայց ճիգն իսկ փաստ՝ թէ այդ լեզուն ընդունակ է իր իսկ ընդերքէն ինքզինքը անընդհատ նորոգելու, միշտ աւելի բազմաձալ ու շնորհալի յեղումներով։ Այսպէս կը դատեմ հս. Բոթենաւոր մը, Մագիստրոս մը (երկու եզրերը յունարան դպրոցին)։ Եղիա, Զրաքեան, քիչիկ մը Մրմրեան, արեւմտահայ աշխարհաբարին վրայ այդ ճիգն է որ կը փորձեն։ Ու պատիւ է որ այս երեքին եթէ ոչ ամենէն ճոխը, գէթ ամենէն սրտառուչը, ամենէն դաշնը ըլլայ Եղիային ճիգը։

Բ.

ԵՂԻԱՄԵՐԸ ԻՐ ՏԱՂԱՆԴԻՆ

Եղիայի մէջ տաղանդը վճռական է և վաւերական. այս մասին ոչ մէկ խօսք։ Այս տաղանդը եթէ ինքզինք ամղողջութեամբ չէ իրագործած, կ'ազատի պատասխանատուութենէն՝ զգայնութեամբ, խորունկ, կսկծազին խաթարումներով, որոնք անընդհատ միջամտած են, արգիլելով անոր (տաղանդին) իր բնական շրջափոխութեան աւարտումը։ Ու պէտք է անմիջապէս ըսել. — Սրբիարի հետ անիկա արեւմտահայ գրականութեան մէջ այն դէմքն է որ բացառաբար գրականութեան իսկ սպասին նուիրուեցաւ (իր կեանքին խոշոր շեղումները, տասնեակ տարիներու բարձրացող իր մտքի խաւարումը, վարժապետութիւնը՝ զոր չհս գիտեր ինչո՞ւ կ'ընէ, գրականութիւնը՝ որուն ընդունակութիւնը չպակսեցաւ իրեն, բոլորն ալ քովնոր հետաքրքրութիւններ են, տեսակ մը յոգնութիւն առնելու միջոց մը)։ Ուրեմն գրականութեան մէջ ու անով միայն ապրող այս մարդէն ես կը դատեմ՝

ա) Խմբագիրը (գիտէ՞ք իր վարած թերթերը, անհուն յօգուածները) որուն նկարագիրը կը վատուի դարձեալ զինքը կանխող ինչպէս իրեն յաջորդ ուրիշ նմանօրինակ մարդոց տուրքերէ: Պէտք կ'ա՞յ շեշտելու թէ զգուշացած է օրագրէն որ միշտ արեւմտահայերուն համար քիչ մը շատ չուկայիկ, տնավարի, խոհանոցային զբաղում մըն էր: Հանդէսներու խմբագրում մը, այսպէսով, իր մօտ կը ստանայ ուրիշ տարողութիւն մը: Այսօր ով որ կը թղթատէ Եղիայի խմբագրապետած հանդէսները, կը համակուի զօրաւոր համակրանքով մը՝ արմատական դադափարներու լայնօրէն բացուած անոր իմացականութեան, ութսունական թուականներու արեւմտեան միտքը յուզող բազմատեսակ գրական, գիտական, ընկերային հարցերու շուրջ արթուն իր շահագրգռութեան: Խուժրին մէջ (Եղիա, Չերազ, Պէրպէրեան) ամենէն ապերասանը, անժուժկալը, բայց ամենէն պրպտուն ուղեղն է անիկա: Եթէ այս արժանիքները չգտան իրենց սպասելի հետեանքները և արդիւնքը՝ մեր գրականութեան առնուալն կրթական կեանքին մէջ լայն, արդար ակօսեի բանալու, պատճառը (միշտ պէտք է խորհիլ) անոր հիւանդութիւնն է ապահովաբար: Չէին կրնար մտիկ ընել զինքը, թէ և կը հիւանային իր ըսածներուն նորութեան և խորութեան վրայ: Դժբախտութիւն է որ այսքան շնորհներէ մեր գրականութիւնը չըլլայ ընդունած համապատասխան բարիք: Մի մոռնաք որ գրականութեան պատմութիւն մը միշտ նժարն ունի նկատի այն յաւելումներուն որոնք մարդու մը անունով կը մնան արձանագրուած անոր մեղի ձգած վաստակին մէջ: Խոնչ տրտմութիւն՝ որ անոր հարկւրաւոր յօգուածներէն — ամէն բաներու վրայ — մեղ շահագրգռող գրականութիւնը չըլլայ արձանագրած որեւէ նպատտ ո՛չ վէպի, ո՛չ քերթուածի, ո՛չ պատմումի, և ո՛չ ալ դատումի գետիններու վրայ: Ու ցաւ է ասիկա: Աւելի անդին մենք կուտանք լայնքն ու հասակը խմբագրի այս գործունէութեան:

բ) Քերթողը: Հարիւրի կը մօտենայ թիւը այն քերթուածներուն որոնք երեսուն տարիներու ընթացքին երեցած են քիչ մը ամէն տեղ, բայց չեն կրցած բանաստեղծի արդար վարկ մը վաստակիլ իրենց հեղինակին: Այդ քերթուածներուն մէջ, ճիշդ ինչպէս խմբագրին համար ցուցմունքը եղաւ, դարձեալ գոյութիւն ունի քիչ մը ամէն բան — օրուան կեանքը, մեռելը, կնուները, հարսնիքը, արկածը, պտոյտը, քաղաքական իրադարձութիւնները, պատրիարքներու ելլիլ իջնիլը, որոնց վարժուած ենք մենք արդէն . . . Պէշիկթաշլեանի օրերէն — տաղաչափօ-

րէն՝ կամ քերթողարար, ինչպէս կ'ախորժէին գրել մեր հինները: Ասոնցմէ գուրս՝ իր անձը, փառասիրութիւնները, ընթերցումներուն շուքը, հիւանդութիւնը, մեծամոլութիւնը: Ու տակաւին՝ գրարարը, ընտրողական աշխարհաբարը: Եթէ դնէք այս ցուցմունքներուն քոյլն ի վեր հիմնական իր գուշութիւնը, գրեթէ խուլութիւնը, ձայնական յուզումներէ (զերագոյն բարբարոսն է իր ոտանաւորը, երաժշտական խոշոր վրիպանքով մը), այդ ատեն կ'ունենաք դժուար տարազելի արդիւնք մը: Եւ սակայն այս մարդը բանաստեղծ է: Վկայ՝ իր դմայելի արձակը, երբ իր տպաւորութիւնները ինքնաբոլիս յուզումով մը երբեմն կը յաջողի համակարգել, ոգևորել, շատ աւելի քան Ձերազը, Պէրպէրեանը, Սէթեանը, Թէրզեանը: Իր ու մեր չար բախտէն, այդ շնորհը դարձեալ իր քովը մնաց անարգաւանդ: Դժուար է Եղիայէն որեւէ քերթուած ... վայելել:

Է) Քրոնիկագիրը: Զանազան անուններու տակ (կարծես թէ կեղծ անուններու իր երկար ցուցակը ուղղակի հետեանքն ըլլայ օրուան մէջ և օրուան հետ ըլլալու սա քիչ մը սրբապիղծ փառասիրութեան) անիկա ըսած է իր խօսքը ինչպէս կը փչէ հովը իր ուղեղին մէջ, այսինքն ըսած է այդ խօսքը թեւադրութեանը տակ իր ուղեղին, աւելի իր ջիղերուն, թեթեւ, արագ, կենդանի, խածան ու գունաւոր: Եւ սակայն խօսքի սա դիւրութիւնը, սա թեւաւոր տաքութիւնը, կենդանութիւնը դարձեալ չեն դիմաւորուած սպասելի բարիքով: Ծիշդ է որ Եղիայի գործէն օր մը կազմելի հաւաքածոն ուրիշ տեղէ չէ որ պիտի սնանէր: Եղիան իր լաւագոյնը դրած է այդ քրոնիկներուն մէջ: Իրապաշտներուն մօտ իր ծանօթ կաղապարը չստացած՝ լրագրական այդ ժամանցը թերեւ Եղիային պատկանած է գրական այն հովով, կատարելատիպ վայելչութեամբ զոր Արփիարեան, Հրանդ, Զօհրապ, Հրանդ Ասատուր միանգամ ընդմիշտ պիտի նուաճէին անմոռանալի էջերու մէջ: Այնպէս որ այդ քրոնիկներու մէջ սպրդած երբեմն շատ յանդուգն և իրաւ մտածումներու ցոլքէն ու ափնէն շատ զգայնութեանց, զգացումներու բարախումներէն մեր առած վայելքը լայնօրէն կը հակակշռէ հաստ, անշահեկան, նոյնիսկ անհանդուրժելի հասարակ տեղիքին մթերքը որ այդ բոլոր արտաքին էջերը իրրեւ փաթաթ կը պատսպարէ: Խառնակ այդ նիւթերէն, ըսի, ամբողջ Եղիան ազատագրող ափերով գեղեցկութիւն կարելի է գտնել:

Ը) Վիպոյրը: Նոյն դժբախտութիւնն է որ հալածած է այս մարդը նաեւ վէպին մէջ: Բազմաթիւ են այդ սեռէն իր յօրի-

նուժները: Անոնց ծաւալը ընթացիկ նորաժէպի սահմաններուն մէջը կը տարբերի: Հատ մը միայն Նիքոմեդիոսի վերջին տարին, վերջին թիւին մէջ լոյս տեսած (Աբդակ) կը զանցէ ծաւալի այս չափերը, մօտենալով դէպի վիպակը, գէթ ինչպէս տրուած է մեզի դատել անաւարտ վիպակին ընդլայնումի պայմաններէն: Մնացեալները, փառքի սահմանուած, նորաժէպի ազաւաղ պատկերը կը պարզեն իր միւս երեսներուն մէջ: Եղիայի տաղանդը հոս ալ կը պարզէ մէկ ու նոյն անբաւականութիւնը: Անոր վիպակները խառնուրդ են ոչ միայն անբնական, ախտագին և ցնորայոյզ վերլուծումներու, այլև նոյն ատեն չափազանց իրաւ, նոյնիսկ խոր ժողովրդականութեամբ պաշտպանուած sailliesներու (նետուածքներ): Հոս է բանալին այն վրիպանքին, որ զարկած է գինքը, անկարող ընելով գինքը իր քանի մը պահերէն դուրս իրաւ մարդեր տալու առարկայական պարտքին: Իր վարպետը, Ջերազ, այդ կարգի յօրինումներու իր ախորժակը պիտի պահէր մինչև խոր ծերութիւն (Աբելեւան Վիպակները): Եղիայէն ոչ մէկ վիպակ կ'ազատի:

է) Իմաստասերը: Մեծ բեկամով ու աղմուկով, չըսելու համար թմբուկով արևմտահայ գրականութեան մէջ իմաստասերի իր մուտքը ընող (Փիլիսոփայական Բառարանները, Իմաստ, Շարժում թերթերը, անհամար յօդուածները, փիլիսոփաներու անուններով սպառազէն) Եղիան ամենէն աւելի ամաւր պատրանքով մը մնաց փաթթուած իր իմաստասիրական փառասիրութեանց: Դժբախտութիւն է անշուշտ որ զմայլելի իր զգայնութիւնը չըլլայ գինքը պաշտպանած նաև այս կալուածին վրայ: Եղիան փիլիսոփայի անուններ, փիլիսոփայական դրութիւններ սրտայոյզ անլրջութեամբ մը երեսուն տարի շարունակ հոլովեց ու հոլովեց, հասնելու համար իր հէքիաթին, բայց շատ սուղ գինով մը, — ատիկա վճռական իր ջախջախումն էր այդ իսկ փառքին տակ: Աւելորդ է ըսել թէ ուղղը չըլլար փիլիսոփայ, մանաւանդ Եղիայի պէս մէկը որ արդարացումն ալ չունէր գէթ Ռ. Պէրպէրեանի: Այս վերջինը իր դպրոցին համար դասական պէտքերու հսկատակ՝ ստիպուած էր գոհացում տալ անոնց, մեթոտիք զբոյժներ, այսինքն անոնց ողին փոխադրելով իր դասարաններուն: Եղիան ալ այդ դասը տուած է կեդրոնականի մէջ և չէ վարանած անոնց ամփոփոյքը հրատարակել: Այս ամէնը կը յիշեմ՝ ցաւելով անշուշտ թեթեւութեան սա չափին վրայ: Մնաց որ, խոր և իրաւ գրագէտը՝ Եղիա, միշտ գէշ մտածող մը եղաւ:

Գ.

ԽՄԲԱԳԻՐԸ

Շահնազարեան վարժարանի ներառուէն (1868) մինչև Շամտաճեանի Մասիւր (1900), Եղիա Տէմիրճիպաշեան սպասարկած է հայ լրագրութեան (և հայ գրականութեան)։ Ըսի թէ ունէր անհամար յօդուածներ, տարազնուած հրեսուն տարիներու տարածութեան մը վրայ, ամէն զոյնէ թերթերու և հանդէսներու մէջ։ Կ'ընդունիմ որ այդ տարածուն աշխատանքը անպատուաբեր չէ Եղիայի յիշատակին, տրուած ըլլալով իր իմացականութեան իսկ նկարագիրը որ մտածման, գիտական ձգտումի խոր ակորժակները կ'ընկերացնէ ձեռն շատ օրոշ, երբեմն շատ փոքր տրուած անձնականութեան կնիքին, գրագէտ մը որոշադրով։ Այնպէս որ եթէ արեւմտահայ գրականութիւնը, Ռոմանթիզմի օրերուն, մեր բանաստեղծները ողջակիզեց թատրոնի պահանջներուն, և ուրիշներ՝ ուսուցչական, բարենորոգչական կարիքներուն, և մեր Իրապաշտութիւնը խժոժաբար իր սպասին համար շահագործեց մեր հարազատ վիպողները, զլանալով անոնց կորովը, ինչպէս և պատեհութիւնը, շատ գեղեցիկ աշխարհ մը նուաճելու բախտը (կ'անկարկեմ ժ.Թ. զարու երկրորդ կէտը լեցնող մեր հասարակութեան համագրական նուաճումին, որով առաջին անգամ այս ժողովուրդը պիտի ըլլար սեւեռուած ամբողջական համապատկերի մը գեղեցկութեանը արժէքովը) Եղիան բացառութիւն մը մնաց այդ դպրոցներուն եղբին, ինքզինքը բաժնելով, գրեթէ հաւասար չափերով, խմբագրական ինչպէս ստեղծագործ գործունէութեան մը վրայ։

Ահա անունները իր իսկ վարած թերթերուն. — Նոր Կեանք։ Մարտէյլէն դարձին՝ Տնդէս (1876)։ Ասիական ընկերութեան կողմէ իբրև *organe* խմբագրուած ներառուէն, 1883ին, գրեթէ նոյն թուականներուն և նոյնքան կեանքով (աւելի քան վեց տարի)՝ Պրախան և Իմաստասիրական Շաբաթը։ Հասկնալի է որ խմբագիր Եղիան առաւելապէս իր պատասխանատուութեան տակ լոյս տեսնող ձեռնարկներուն մէջ յատկանշելը՝ ըլլար աւելի բանաւոր ու արդար։ Ասիկա չի նշանակեր անշուշտ մերժել կշիռը, դերը և արժէքը լրագրական այն միւս աշխատանքին որուն գործաւորն է անիկա, հայ մամուլին բոլոր սիւնակներուն վրայ։ Մնաց որ ճիշդ իր հատորիկները (Իմաստասիրական Բառարաններ, Փոքր, Նախադրեք,

Շահնաշարեանի ինչպէս Պարզ Բնութիւնը, Էալըն, Էալըն) ուրիշ բան չեն եթէ ոչ քիչ մը ընդարձակ շունչով լրագրական յօդուածներու արտատպումներ, Եղիա գրած է ամէն բանի վրայ, հասկցածին ինչպէս չհասկցածին, գիտցածին ինչպէս չգիտցածին և գուշակածին: Ստեղծագործական էջերու մասին նման հաստատում մը անիմաստ պիտի դառնար: Բայց հրապարակագրական հանգամանքով ամէն գրուած քառուկան ձեռնհասութիւն, հրատուածութիւն, համոզում, մտքի որոշ constitution (կազմաւորում) մը կ'ենթադրէ: Պէտք կ'ա՞յ աւելցնելու թէ այս յատկութիւնները յաճախ խնդրական սակով մը, երբեմն բացարձակ չգոյութեամբ մը մենք տեսանք երբ վերլուծեցինք մարդը Եղիայի մէջ: Եղիա Տէմիրճիպաշեան կը հաւատայ թէ իր ընթերցումները, սոկէ ու տնկէ մկրատած պոչատ գաղափարի ծայրերը, ժամանակը խանդավառող ընկերային, գիտական, գրական հարցերը հանդէսներու ամփոփոյքներէն իւրացնելը, իրեն իրաւունք կուտան ատոնց շուրջը՝ դիրք բռնելու, վստահելով միմիայն իր արտայայտութեան տարօրինակ դիւրութեան: Այս է պատճառը որ առանց վախճալու ամէն առիթ կը համարձակի շահագործել, ավիրեալ մարդոց ապշանքին առջև, իր ընթերցումներուն արձագանգը, շուքը արժեւորել, գունաւորել և . . . քրմանալ, ոճի հմայքին և խաղերուն ծաղկանկար պատմութեանը տարածելով այդ մուրացուած մարմիններուն վրայ, որոնք իր յօդուածներուն մէջ այդ հարցերը կ'ըլլան: Երբ կըսեմ թէ գրած է ամէն բանի վրայ, ըսել կուզեմ թէ 1870էն մինչև 1895, այսինքն քսուորդ դար, անիկա իր ձայնը պիտի ունենայ մեր հրապարակին բոլոր հարցերուն վրայ: Այլևս աւելորդ է վերլուծումը: Կուգամ արագ ակնարկի մը մէջ կշիռը տալու իր իսկ հանդէսներուն, որոնցմէ երկուքը — Ներքաֆուստ և Շարժում — իմացապէս հասուն անոր տարիքին պաշտպանութիւնն ալ կը վայելին: 1890ին արդէն բաւական խախտած է իմացական իր հաւատարակչութիւնը: Տնտեսը, դարձեալ ընկերութեան մը organen, չեմ տեսած, բայց կ'ենթադրեմ տեսակ մը տարապարհակ աշխատանք մը, տրուած ըլլալով իր անպատրաստութիւնը տնտեսական հարցերու իւրացման մէջ, թէև Ներքաֆուստի մէջ մէկէ աւելի անգամներ տնտեսական գրութիւններու շուրջ յօդուածներէ չէ վախցած:

Այդ հանդէսներուն մէջ Եղիան կը գտնենք միշտ ամէն բանի համար պատրաստ զրիչ մը: Պէտք է խոստովանիլ որ Շարժումը, քերականի ծաւալով քսան էջնոց ամսեայ հանդէս, զուրկ է լրջութենէ, հակառակ իր ահաւոր տխուրսին (գրական

և իմաստասիրական): Ներբաբաշին հետ անոր նոյնաժամանակ գոյութիւնը կը խորհրդաբան թէ կը բացատրուի պահեստի շտեմարանի մը ապահովութեան զգացումովը: Ներբաբաշին ամուր ընկերութեան մը (Ասիական) organen ըլլալով, Եղիայի կը պարտագրէր որով լրջութիւն, առնուազն հանդէսի ծրագրին կարելի պարկեշտութեամբ հաւատարմութիւն: Եղիա, միշտ չափէ խուսող մարդ, անհուն յաւակնութեամբ մը լեցուն, իր մաքի արգանդէն ծնունդ առած ամենախեղճ պատահիկին իսկ արժէքին վրայ, պահած է այդ ամսեայ թերթիկը, հոն գետնդիւու համար ինչ որ ապահովաբար կը մերժուէր Ներբաբաշին կառավարող այն օրերու իմացական ընտրանիին ճաշակէն (թերեւ բան մը կ'ըսէ սա ծանօթութիւնը) — երկատարդ Զօհրապը առաջին ուժերէն է այդ միութեան վարչական մարմինն մէջ: Իր երկու լուրջ ձեռնարկներուն մէջ (Ներբաբաշին և Շարժում) Եղիա խմբագիր մըն է որ բացառիկ շնորհը, չըսելու համար բախտը կը զիմաւորէ հանդէսով մը զբաղիլ կարենալու: Այս հաւաստումը թերեւ չարժեւորուի իր ամբողջ եղբրականութեամբը, եթէ երբեք նկատի չառնուին մեր գրականութեան այդ օրերու մասնակի պայմանները: Խէկաբը՝ 1884ին, Աբեւեւան Մահալը՝ 1871ին, արկածախնդրական ձեռնարկներ հոն գրեթէ, քանի որ մեր կարգացող հասարակութիւնը անբաւական է նոյնիսկ օրաթերթ մը սնուցանելու այդ օրերուն: Հանդէս մը անըմբռնելի շտապութիւն մը պիտի ըլլար: Կը կործանի չքեղ Պարոնեանը, հակառակ անոր որ հանճարով մը կը պաշտպանէր իր շատ ընթացիկ, ամենուն հասնող գործը — երգիծանքով այլապէս հանրամատոյց: Կը զիմանայ Աբեւեւան Մահալը, անշուշտ մշտապէս մեկնեստուած: Եղիայի յեղեղեղ, անհաւասարակչիւ տաղանդը ոչ մէկ ապահովութիւն պիտի ներշնչէր խմբագրական իր ձեռնարկներուն: Կարծեմ այս տողերէն յետոյ հասկնալի՝ Ասիական ընկերութեան տիրական ձայնը, սա յաջողուած քին մէջ:

Այս հանդէսներուն մէջ (Շարժումը, ըսի ձեզի, պահեստի մթերանոց մըն էր, իր բոլոր ցափուտութիւնը տեղաւորելու) Եղիա պանդոկապետի մը տպաւորութիւնը կը թողու, որ իր հաստատութենէն ներս կ'ընդունի, իր կամքէն անկախ, բայց ամբօրէն յանձնարարուած օտարականներ: Այս պարագային՝ ներկայացողը չի շահագրգռեր զինքը բայց պաշտպանուած է թերթին իրական տէրերէն: Եղիա տեղի կուտայ միշտ: Այս է պատճառը որ գրական հանդէս մը ըլլալէ աւելի՝ գիտական և ընկերային հարցերու նուիրուած և խիստ հսկողութեան մը ենթակայ

բեմ մըն է Ներսիս-Նար, Մեծածաւալ, հանդէսի մը վայելող ան-
շուշտ, այդ պրակներուն ներսը Նղիային ձգուած տեղը՝ թիթն,
չըսելու համար աննշան: Անկա արտօնուած է շատ շատ օրուան
կուռքերը գովելու, թերեւ անոր համար որ ո՛չ ոք կ'արժանորէր
իր լրջութիւն, անոր դատումները, գնահատումները, պարսաւ-
ները: Բժիշկներու, օրէնսդէտներու, ընկերաբաններու, գիտուն-
ներու շատ լաւ պատրաստուած փաղանգ մը, թիւէ թիւ բիրտ
հսկողութեամբ մը, իր միջամտութիւնը կ'ընէ յօգուածներու տե-
ղաւորման ալլապէս էական հարցին մէջ, հաւանաբար Նղիան
գնելով կ'աւարուած իրողութեան առջեւ, ինչպէս կ'ըսեն: Այս է
պատճառը թերեւ որպէսզի Ներսիս-Նար չծառայէ գրականու-
թեան, բայց ծառայէ մեր ժողովուրդին, պատմական հարցերու
շուրջ պարզուած դիւրահասկնալի ընդհանրութիւններ մատու-
ցանելով: Այս բոլոր հարցերը, որոնք ազգին քաղաքական կեան-
քը կը շահագրգռեն, այդ շրջանին (1882-1888) այդ հանդէսին
մէջ աղօտակի կ'արձանագրեն, և այդքան: Բացի պաշտօնական
քրօնիկներէն (որոնց առանձնաշնորհաւ մունետիկը կը մնայ Ռ.
Յ. Պէրպէրեան, իր Սոզիոզ(*) — Հրաչեայ) և անտանիլի քեր-
թուածներէն (Նղիա, Սէթեան, Թէրզեան և անխուսափելի ...
Ա. Փանոսեան), թերթը չի ծառայեր գրականութեան: Նղիան
քիչ անգամ կ'երևայ արգէն, լրջօրէն սանձուած (զանազան
կեղծանուններով իր օրագիրները, յուշագիրները խմբագրակա-
նէն աւելի կը պատշաճին քրօնիկին), թերեւ *censure*՝ ալ անցած,
մէկ երկու անշահեկան առաջնորդողներու մէջ: Ու կուգամ ըսե-
լու դժբախտ իմ խօսքը, սա գրագէտի անկանգնելի վրիպանքէն՝
գրական հանդէս մը իսկ (որուն ապահովուած է նիւթականը) իր
նպատակին առաջնորդելու: Ընդունելի է որ անիկա մնար անկա-
րող տիրական գործի մը մէջ ինքզինքը իրագործելու: Ընդու-
նելի է որ հիանալին իր վրայ, բայց արհամարհէին զինքը բո-
լոր անոնք որոնք կը հաւատային գրականութեան ծանր և իրաւ
դերին (ոչ ոք կուգայ Նղիայէն, մեր գրականութեան ծառայելու,
եթէ երբեք նկատի չունենանք երկու ցաւագարներ — Հրանդ Նա-
զարեանց, Լեւոն Խոսճանեան — Զրաքեանը անկէ որդեգրած է
արտայայտման հանդէպ Նղիայի զանցումները): Բայց ընդունելի
է որ իր մինչև եղունգը գրագէտ ծնած սա մարդը չըլլայ բացած
գրական ալիս մը: Ի՞նչպէս չյիշել, տաղանդով իրմէ շատ վար,
բայց կորովով իրմէ անհունապէս բարձր միւս իր ընկերը, Ռ.

(*) Սոզի, որեւէ մարդու մը նմանութիւնը, զոր կը շինեն մոմով:

Պէրպէրեան, որուն վարժարանը մեր գրականութեան ընծայաբերից այնքան սխրալի անուններ:

Աւելին: Իրմով ոչ մէկ գրական զաղափար, չըսելու համար հանգանակ մուտք ունեցաւ մեր այնքան հետաքրքիր, նորութեան հետամուտ գրականութեան մէջ: Չունեցաւ միւսնոյն ատեն ոչ մէկ արձագանգ մեր կրթական կեանքին մէջ: Ազգային շրջանակները կը կարգային իր գրածները, խորունկ քմծիծաղով, կ'անցնէին իրենց յիմարութիւններուն: Այնքան շատ բան ընելու կարող այս մարդը՝ մեր խմբագիրներուն մէջ ամենէն անկշիռը, զանցառելին կը նկատեամ:

Դ.

ԲՆՐԹՈՂԸ

Մինչև իր մտքին վերջնական խաւարումը՝ Եղիա անձանձիր դարպասն է ըրած մուսաներուն: Հոս ոչինչ կայ ինծի համար անսովոր: Արեւմտահայ գրականութեան առաջին երկու սերունդները արժանապատուութեան հարցի էին վերածած . . . ստանաւոր զրելը, որ տեսակ մը կարծես կը կրկնէ հիններուն ֆէրքովաբար գրած ըլլալու փառասիրութիւնը: Չեմ գիտեր, Նիկողոս Զօրայեան կրցա՞ւ արդեօք խուսափիլ այս զլւթանքէն: Մնացեալները, մէջն ըլլալով նոյնիսկ յեղափոխական Ռուսինեանը, բոլորն ալ բանաստեղծութիւններ ունին ստորագրած: Այս հաստատումէն, որ աւելի է քան պարզ մատենագրական նկատողութիւն մը, դէպի բանաստեղծական հարազատ խառնըւածք մը, միջոցը երկար է բաւական, շատ շատերու համար անանցանելի ըլլալու աստիճան: Միւսնոյն ատեն, տեսակ մը խղճահարութիւն կը զգամ Եղիայի քերթուածները բեռցնելու այն վակոնին՝ ուր կը հանգչին, խաղաղ և անայց, օր մը յոխորտ պտակաւոր քերթուածները Պէրպէրեաններու, Սէթեաններու, Թէրգեաններու, Չերապներու, և ինչո՞ւ չէ՝ նաև Ալիշաններու: Իբրև տաղաչափ, յանգերու յարգարիչ, Եղիա ոչ աւելի և ոչ պակաս է այդ անուններէն: Բայց լահա տարբերութիւնը. — Եղիա Տէմիրճիպաշեան գրադէտի շատ վաւերական խառնուածք մըն է: Այն ատե՞ն: Այսինքն՝ հաւանական, կարելի չե՞տ մը այդ խառնուածքէն՝ անոր տողերուն ներքը:

Այս հարցումին պատասխան մը ճարելու համար էր որ

վերստին ընթերցումի մը ենթարկեցի Եղիայի գրիչէն լոյս եկած գրեթէ բոլոր քերթուածները: Ահա քանի մը վկայութիւն:

ա) Ընդարձակ, զանազանակ է Եղիայի բերրողական աշխարհը: Այս հաստատումը անշուշտ մինակ էի պատշաճօր Եղիայի քերթողութեան: Կիտենք թէ այդ օրերուն բանաստեղծութիւնը տեսակ մը քրոնիկ է, մուսաներու բարբառով, անպատասխանատու արձակութեան, ուր զրաբար շատ լաւ գիտցող ամէն վարժապետ իրեն կը ներէ փառասիրութիւնը իր մատերուն վրայ չափել հայոց լեզուին ամենէն շողշողուն բառերը, տաղաչափական կաղապարներու մէջ զանոնք յաղթականօրէն զետեղելու: Այլապէս ի՞նչ անուն տալ այն քմայքին որով Գ. Օտեանի պէս պատկառելի պետական, քաղաքական մարդ մը պիտի չվարանի ծովուն մէջ խեղդուող աղջկան մը մահը . . . քերթելու: Ուրիշ խնդիր անշուշտ զգացման բաժինը այդ քերթուածին մէջ, օրինակի մը համար: Ուրիշ բան է բանաստեղծութիւնը ըսուած շատ դժուար, խորունկ, իրաւ տառապանքը, ճշմարիտ ստեղծումին արիւննոտ երկունքը, որ շատ քիչերու մարմինէն սպասելի հերոսութիւն մը, նահատակութիւն մըն է գրեթէ: Երբ Մկրտիչ Աճէմեան շէնքի վրայ աշխատող ու լատակերտէն թաւալգոր սալալատակ փռուող բանուորի ողբերգութիւնը . . . կը չափաբերէ, լրագրական քրոնիկ մը յօրինելու քաղցրիկ հաճոյքին մէջն է հաւանաբար: Նոյնն է Եղիայի հոգեբանութիւնը երբ Նունկ գործաւորին մահը առիթ կ'առնէ խոշորկեկ քերթուած մը թխմելու: Այսպէսով է որ օրուան ընկերային, քաղաքական, ազգային, պատմական, հանդիսական, հանդիսաւորական, ամէն առիթ հոս ու հոն թելադիրը պիտի ըլլան մեծակառոյց բայց փքոցուռոյց քերթուածի մը: Նունկը օտար գործաւոր մըն է, Մայսուն (Օտեանի երգած աղջիկը) ամերիկուհի մըն է: Բայց Նրկբաճառներուն, Շաբառներուն և այն ամէն տեղերուն մէջ ուր երեցած է Եղիա, իր խայտաբղէտ ծածկանուններով, հանգիպելի են քերթուածներ առ ու ան ընտանիքէն մեռնողին, ծնողին, նշանուողին, պսակուողին չնաշխարհիկ արժէքները փառաբանող: Անշուշտ նորութեան մը մէջ չեմ, երբ այս գանգաւորները բանաձեւեմ: Դուք տեսաք հոգեկան և իմացական սա բարեխառնութիւնը . . . դեռ մեծն Ալիշանի օրերէն: Ինչ որ գառնութիւն է ինծի՝ Եղիայի խառնուածքին ինծի թելադրած կսկիծն է: Ինչո՞ւ մեր ամենէն օժտուած գրագէտներէն մէկը պիտի ըլլար հասարակաց սա անլուրջ հանդէսին ոչ միայն պաշտպան, այլև մասնակից դերակատար: Եղիայի քերթուածներուն

մէջ հաստատուած սա նիւթերու ընդարձակութիւնը, զանազանութիւնը մեր բանաստեղծութեան մէջ բեռն է անընթեռնելի էջերուն: Անշուշտ մտքէս չանցնիր իրական, անմիջական աշխարհը փակել քերթողներու և անոնց առջև բաց ձգել միզամածային գաւառները անլուրջ, թացիկ, անյարիր և անարգաւանդ երազանքին: Բայց արուեստի դործը իր ժամանակին անպայման բիւրեղացմամբ միայն կ'ազատի այդ ժամանակի փտութենէն և դիրտէն: Այդ բիւրեղացումն է որ պակսած է չարաչար կերպով Եղիայի սա ընդարձակ աշխարհին. մեղի համար դժուար է (նոյն դժուարութիւնը իր ժամանակի բոլոր տաղաչափներուն համար ալ ի զօրու) այդ քերթուածներէն, այդ աւխաւհը վերակազմել: Բայց ձեզ կը զրկեմ Հեմա՞ն Երգերուն (Դ. Վարուժան): Այս հատորին մէջ անշուշտ (1900–1910) չըջանին հաւատարիմ նկարագիրը չինք կրնար պահանջել: Հարիւրաւոր, հազարաւոր խռովքներ կ'ակօսէին մեր հոգիները այդ օրերուն: Ատոնցմէ ծուէններ, կայծեր ինկած են սակայն Վարուժանի գրքին խորը: Նոյնքան ընդարձակ է Հեմա՞ն Երգերուն աշխարհը, բայց գիրքէն երեսուն տարի հտքը հոն բիւրեղացած վիճակները հարազատ վկայութիւններ են առնուազն շատ հզօր յուզումներու: Եղիայի քերթուածներէն նման հաստատում մը ոչ միայն մխիթարութիւն, այլև բարիք մը պիտի կազմէր կէս դար յետոյ այդ ամենուն խորունկ կերպով հետաքրքրուած մեր իմացականութեան համար: Ընդհակառակը, աշխարհի սա ընդարձակումը, սա տարտըղնումը խնայած են այդ քերթողութեան նոյնիսկ այդ միջակ բարիքը, չըսելու համար արժանիքը, որով զգեստաւոր են իրենց մոմիայի փառքին մէջ (օրինակի համար՝ Սփռե՛ր Հայհալանք (Ու. Նար-Պէյ), Առաջին Տերե՛ր (Ռ. Պէրպէրեան), Յոգման Ժափը (Յ. Սէթեան), նոյնիսկ մեծահոգակ բայց փոքրատարազ Դրախտ Փորձերը (Ու. Չերպ), իր ոտանաւոր մասերուն մէջ): Բոլոր այս տաղարաններուն կը շնորհեմ առնուազն հատոր մը ըլլալու ընդհանուր հանգիստութիւն մը, հոգեկան միութիւն մը: Եղիա զուրկ է այս իսկ բարիքէն:

Բ) Հասարակ, քաղաքի, նոյնիսկ բռնագոյնի ե երբեմն Եղիայի ֆերթովակն քեֆնիքը: Եղիան այն բանաստեղծն է որմէ այսօր անկարելի է քերթուած մը . . . աւարակել: Հոս անիկա կը բաժնէ ճակատագիրը բոլոր տաղաչափներուն, իր ինչպէս ամէն ժամանակներուն: Չեմ զարմանար: Ինչ որ անհասկնալի է սակայն երեսուն տարիներու վրայ երկարող այդ վաստակին մէջ՝ այս մարդուն վաստկած հոյակապ վարկն է մեծ բանաստեղծի:

Եթէ նկատի ունենանք որ արուեստի ձևերէն ամենէն շատ դիմացողը, իրաւ բանաստեղծութիւնն է, այն ատեն ստիպուած ենք բանաստեղծ Եղիայի մը համարաւ հիմնովին այլափոխել, անգամ մըն ալ զայն փաթթելով քղամիդին մէջը բոլոր ժամանակներու տաղաչափներուն: Այս վճիռը գինն է այն հազարաւոր տողերուն որոնց ետէն, Ներսէս Շնորհալի, Նրեմիա Չիլիպի, Հ. Ղեւոնդ Ալիբաճ, իրմէն սերող դպրոցը, մեզ կը տառապեցնեն այսօր և թերևս միշտ պիտի տառապեցնեն: Հասարակ խօսքը, գոհարկ բառը, դարդարուն աղմուկը, չզգացուած, չապրուած խօսքերուն: Ի՞նչ փաստ նոյն ատեն ճակատագիրը այն միւս քանի մը հարիւրը չանցնող տողերուն, որոնք, դարձեալ նոյն անուններէն, կը պահեն ջերմութիւնը, շեշտը, իրաւ, խորունկ ապրումին: Այսպէսով է որ հասարակ տաղաչափ Շնորհալիէն մեր գրականութիւնը ըլլայ ժառանգած անմահ գեղեցկութեամբ պատառիկներ: Անհուն շատախօս Խրիմեան գտնէ քանի մը տառնեակ տողերուն մէջ հարազատ գեղեցկութիւն, ու ասիկա ճիշդ է Ալիշանի ինչպէս մեր Ռոմանթիքներուն համար: Եղիան, իբրև բանաստեղծ, անարժան պիտի ըլլար ինձմէ առնելու սա էջերը, եթէ երբեք հսկայ կորանքը իր քերթողութեան չըլլար պաշտպանուած, նոյնիսկ հակառակ իրեն, մէկ քանի իրապէս խոր, թէև անհաւասար քերթուածներով, որոնք Հրայր Մոսէն վերնագրին տակ երեցան, երբ իր միտքը գրեթէ կալանաւոր էր ստուերներուն ուժերէն: Այս մէկ երկու յաջողուած քներն են որ ինծի կ'արտօնեն զիջում մը, Եղիայի մէջ տեսնելու բանաստեղծ մը: Այսպէս արժեւորած, իր փառքէն մերկացուած, իր մեղքերէն սրբազրուած, Եղիա գրեթէ բանաստեղծ մը կ'ըլլայ, այս անգամ արեւմտահայ գրականութենէն բոլորովին օտար ազդեցութեանց ենթակայ: Նիւթ, ներշնչում, ճարտարապետութիւն, ամէնն ալ հանելով իր մտքին արդանդէն և իր տողերուն տալով մշտապէս այցուած իր մտքին զարհուրաբին վէտվէտումը, պատկերներու փայլականերով փռեցկուած խտրտումին անհանդարտ անձուկը: Այսպէս կը տպաւորուինք երբ կը կարդանք իր Անգղի Նիքէ, Խաչ ընդ Ասորի, Հրայր Մոսէն, քերթուածները: Անկարելի է ուրանալ ատունց ներսը եթէ ոչ բանաստեղծի հարազատ խառնուածքի մը իրականութիւնը (որ իր խռովքը սեպհական ճարտարապետութեան կնիքովը նուաճած՝ ազատագրէր ժամանակէն, միջոցէն, ինչպէս կ'ըսէր), դէթ այլապէս ծալաւոր, մթնաշառայլ երեւակայութեան մը ալքերէն վերբերուած ուրուացումներ, պատկերներու փշրանքներ, ցնորակոծ, ցնորաբին, որոնք խա-

մը սա վիճակին փաստը իրագործած է մանաւանդ իր արձակ-
ներուն մէջ։ Տպաւորապաշտ իր էջերը, տարիներու վրայ երկա-
րածգուսդ իր օրագիրները, յուշագիրները, իր տրամասութիւնները
(գիտական, բնազանցական հարցերու շուրջ) կը մատենն այս
նոյն վէրքը, աւելորդով, երկրորդականով ծանրաբեռն, անըն-
թեռնելի յօրինումներուն մեղքը, որոնց մէջ երբեմն էջ մը, եր-
բեմն կէս, աւելի յաճախ տողեր սքանչելի գեղեցկութեամբ
գոհարներու նման կը տպաւորեն ընթերցողը։ Այս կերպ տես-
նուած իր ինքնատպութիւնը մի մօտեցնէք քերթողի վաւերա-
կան ինքնատպութեան։ Tour de force մըն է Նոճեպար, բայց արդարանալի, քանի որ զայն կազմող հնչեականներուն
organique միութիւնը առնուազն հաստատելի է գրքոյկին
ներսը։ Փորձեցէք համախմբել Եղիայի քերթուածները հատորի
մը մէջ, այն առին պիտի հասկնալի ըլլայ Տէմիրճիպաշեանի
տարօրինակութիւնը, չըսելու համար այլանդակութիւնը։ Տա-
րօրինակը հոն է որ այս ինքնատպութեան անիկա կը հասնի
գրեթէ միշտ . . . տաղաչափութեան սայլակով մը, իրեն ընկեր
ունենալով այդ օրերու գրարարով ընձեռելի շատ սուղ նպաստ
մը (աւելորդ չըլլայ հոս բացատրել և ճիշդ դատապարտումի
ենթարկել այն աճպարարութիւնը որով 1880ին բանաստեղծները
կը զեղծանեն այդ օրերու ընթացիկ, թացիկ ազատութիւն-
ներով։ Համաձայն վանկին՝ մեր բայերը փոխ կ'առնեն գրաբարը,
մեր գոյականները կը հագնին իրենց գրաբար պատմաճանները,
մեր ածականները, որո՞ւ սեթեթով, իրենց յարաբերութիւնները
կը ճշգրեն գոյականներու հետ, արտօնելով ոտանաւորի գործա-
ւորները որպէսզի կառուցանեն իրենց . . . թուղթէ դղեակները։
Տաղաչափութեան մեղքէն վեր զեղծանում մըն է ասիկա, մա-
տերով տող չափելու պահանջին համեմատ լեզու գործածելու
անհեթեթութիւն։ Այս մեղքով զառաժող ամենէն մեծ մեղա-
ւորը Եղիա Տէմիրճիպաշեանն է արեւմտահայ գրականութեան.
և հասկնալի է ասիկա, քանի որ ամենէն քիչ խառնուածքը ա-
նորն է եղած)։

2. Խժուրիւնը, որ բացառիկ իմաստ մը կ'առնէ իր արձա-
կին մէջ, այնքան հեշտալուր, քաղցրանուագ, սա մարդուն ու-
տանաւորին մէջ։ Այս պարագան մասամբ զգալի է գարձեալ իր
սերունդին ամենէն Խաղոսաւոր եղերերգականներուն մօտ։ Թով-
մաս Թէրզեան մեղաւոր է այս մեծ մեղքով, ինչպէս են, որոշ
չափով, միւսներն ալ, իր ընկերները, որոնց անունը ա'լ չեմ
տար։ Բանաստեղծի մը ամենէն ուժգին մէկ զգայարանքը նը-

կատուող (որոշ իրաւունքով) ձայնականին հանդէպ սա զառա-
ծումը, մեղանշումը թերեւս չի պաշտպանուիր ուրիշ բանով եթէ
ոչ իր մտքին անհուն խաժամուժովը: Ըսե՛ր եմ կանխող էջե-
րուն մէջ թէ Եղիա պահեցու մարդ մըն էր, ինչ որ հոմանիշ է
բանաստեղծութեան: Բայց ահա տարբերութիւնը: Այդ պահերը
Եղիան կը գտնեն իր արձակներուն մէջ, գրեթէ իմացական,
մտածական կաթումներու ձևով: Անոնց մէջն է որ անիկա կը
սպառէ ինքզինքը, իր նիւթը նուաճելու արարքին մէջ դնելով
խեղճ իր մարմնէն ճարուելիք ամէն ուժ: Միւս կողմէն՝ իր մո-
լութիւնը, զրիւը նկատելու իբր խաղարկութիւն, ցուցամոլու-
թիւն, շատ քիչ անգամ՝ զգացական վիճակներու վերլուծում,
պատճառ է որ իր տողերուն պակսի իր հոգիին ձայնը, այս ան-
գամ այս բառին տալով մեղեդային իր իմաստը, այն բխումը
որով պարուրուած մեր բառերը կ'ըլլան մեր հոգիին մէկ ար-
տաքնացումը, կերպարանքը: Իր ինքնատպուլթիւնը անօգուտ
բանի մը վերածող սա վէրքը իր ոտանաւորին մէջ պիտի մնար
անքաւելի: Իր քերթուածներէն կազմուած հատոր մը, ուրիշ
չատ մը թերութիւններէ առաջ, պիտի վտանգուէր սա տկարու-
թեամբ:

3. Խմացապաշտութիւնը, որ կը ձգտի թարգմանել իր ըզ-
գայնութենէն նպաստ չգտնող մարդու դժբախտութիւնը: Աշ-
խարհի սկիզբէն մինչև այսօր քերթուած մը յուզումի հանդէս
մըն է: Տեսիլներու, ձայներու, խօսվքներու տեսակ մը համա-
դրութիւն: Շատ քիչ անգամ՝ մտածելու արարքի մը փաստը:
Ձէք մոռնար անշուշտ իմաստասէր Եղիան, որ քիչ մը շատ լըր-
ջութեամբ առած է իր տիտղոսը, աշխատած է դայն արժեքիւ
գրեթէ ամէն տեղ — աղջիկներու օրագիրներուն, կատուներու
յուշագիրքերուն, ընկերաբանական տեսութիւններու տոսմա-
սութիւններուն, նոյնիսկ տղգային հարցերու բառարաններուն
մէջ: Կը հետեւի թէ անիկա մասնաւոր ախորժով մը պիտի ջա-
նար ըլլալ այդ իմաստասէրը նաև իր ոտանաւորին մէջ: Ինչ որ
ըսինք իմաստասէր Եղիայի մասին, իր անղը, չեմ կրկներ հոս:
Անոր մտածումները, այդ քերթուածներուն ինքնատպուլթիւնը՝
դարձեալ կը խորտակեն ոչ միայն իրենց հասարակութեամբը,
այլև անհիթեթութեամբը, թերեւ իրենց անխմաստութեամբը
ըլլալով փայլակներ, այդ քերթուածի ընդհանուր մտայլին մէջ
զիկզակող, բայց անբաւարար՝ այդ մթութիւնը չէնքի վերա-
ծելու:

Բանաստեղծ Եղիայի մը հէքեաթը երբ իր ճիշդ եզրերուն

կը վերածուի, մեզի կը ներկայանայ ո՛չ աւելի և ո՛չ պակաս քան այն միւսները որոնք իր քնկերներունը եղան։ Այս մարդին վրայ ալ Եղիա կը բաժնէ անոնց ճակատագիրը, որ տասը չանցնող յաջողակ քերթուածներու բախտն է, գրեթէ միծ քնարերգականերու համար ալ իրական։ Տեղ մը ըսեր եմ թէ Լամարթինի անունէն աշխարհ ունէր ժառանգած տասնըհինգ քերթուած, հարիւրներու մէջէն։ Ուրիշ չէ պարագան Միծարենցին, և թեւեւ վաղը՝ Վարուժանին, և ով գիտէ՝ թերեւ թէքեանին համար ալ։ Եղիա ունի երեք չորս հատ եթէ ոչ ուղղափառ, ամբողջական, գէթ իր մտքի հարստութիւնը փաստող, իր զգայարանքներուն նրբութիւնը փրկող և մեր լեզուէն իր maîtriseը ապացուցանող քերթուածներ։ Ի՞նչ մեղք՝ որ ատոնք անբաւական ըլլան իրենց ճարտարապետը մեր մտքին մէջ պարտադրելու այնպէս ինչպէս է, օրինակի համար, այդ պատկերը Պէշիկթաշլեանի, Նոյնիսկ Թէրզեանի համար։ Արտասանեցէք այդ անունները և հետեւեցէք այն զգայութիւններուն, մտածման խաղերուն և յոյզերուն որոնք պիտի արթննան, այդ անուններուն ետեւէն, ձեր մտքին ինչպէս հոգիին խորերը։ Թերեւ կանխած չեմ ըլլար ձեր տպաւորութիւնները եթէ յայտարարեմ թէ այդ անուններուն ետեւէն ձեր մէջ յառնողը՝ այդ մարդոց կեանքէն, դրագէտի փառքէն և համբաւներէն տարբեր պատկեր մըն է։ Պէշիկթաշլեանի համար՝ շատ որոշ, Թէրզեանի համար՝ քիչ մը տարտամ, բայց բանաստեղծի վաւերական պատկեր մը։ Ըրէք փորձը Եղիային համար և պիտի գտնէք դուք ձեզ անորակելի քառսի մը առջև։

Եղիայէն բանաստեղծ մը ո՛չ մէկ քերթուածով չի ծանրանար մեր զգայութեան։ Կ'ըսեմ այսպէս՝ վասնզի ամէն բանաստեղծ մեր զգայութեան մէկ երկարաձգութիւն է մեզմէ դուրս։ Բանաստեղծները մենք է որ կը շինենք։ Եւ Եղիան դուրս է մեզմէ։ Անով ոչ մէկ հայ պատանի չէ ապրած։

Ե.

ՎԻՊՈՂԸ

Անըջութիւն է Եղիայի առիթով արեւմտահայ վէպը ենթարկել ուսումնասիրութեան, հոն տեսնելու համար եթէ ոչ Եղիայի տաղանդին նոր մէկ փաստը, գէթ այն կարելի տիպար-

ները, զգայութիւնները, առնուազն աշխարհի ուրուստութիւնը որոնք իրականութիւն են անձնատնտեսարհ վիպողին համար ալ :

Տառը չ'անցնիր թիւը Եղիայի վիպականերուն : Երեսուն տարիներու վրայ երկարած վաստակի մը մէջ անշուշտ զանցառելի՝ իբրեւ քանակ : Նոյն զանցառումն է սակայն որ տիրական է դարձեալ անոնց որակին համար ալ : Ուշադրութեան արժանի պարագայ : Իր վիպակաները կը սկսին իբրեւ չքեղ յաղթանակ մը, իրապաշտներէն շատ առաջ, զարմանալի կերպով բնական և իւրաւ, այնքան որ լաւագոյն հաճոյքը մարդ կը պատրաստուի առնել չքեղ այդ սկիզբէն յուսապատար : Բայց ահա անխուսափելին : Երկրորդ էջին իսկ սկիզբ կ'առնէ divagationը : Կարծես յոգնած այդ փոքր ճիգէն, Եղիայի միտքը կը զառածի, փնտռելով իր վարժութիւններուն և ինչո՞ւ չէ՝ տաղանդին սովորական ակօսանքը : Եւ կ'ունենանք վէպի տեղ քիչ մը ամէն բան : Այդ ամէն բանին մէջ են մեծ ու պզտիկ փրկիսոփաներ, առնուազն Շօփէնհալըրը, Նիրվանան, Յիսուսը, բայց մանաւանդ անխուսափելին . . . Ե. Տէմիրճիպաշեանը : Չենք զարմանար որ իր բոլոր վիպականերուն հերոսները եկած ըլլան այդ արիւն թքնող, տող չափող և երազ հալածող Ֆաֆիրէն : Եղիան անկարող էր իր անձէն դուրս ելլելու : Պէտք կ'ա՞յ գիտել տալ որ վիպողը այն մարդն է որ կը զոհէ ինքզինքը, ուրիշներու կաշին մէջ մտնելու զիջումը ներելով իրեն, իր գրադէտի խղճահարութեան, և կուտայ մարդերը այնպէս ինչպէս որ են : Այս է պատճառը թերեւ որպէսզի իր վիպականերուն մէջ մեղի չտրուի բախտը նոյնիսկ հարազատ ինքնապատկերացման մը, քանի որ Եղիայի հիւանդութիւնը այդ անձնաւորութեան տարադրումն է, այլափոխումն է տարիէ տարի : Պիտի կրնանք, փոքր ներողամտութեամբ մը, իր քերթուածներուն մէջ երբեմն հաստատել տողին յաջողուածքը, խմբագրականներուն մէջ՝ մտածման մը կորովը՝ քանի մը էջի վրայ ինքզինքը ամուր պահած, բայց իր վէպերուն մէջ միշտ պիտի մնանք շուարուն, մոլորած : Այս սելի էր որ այդ վիպակաները քով քովի բերուելով մեղի թիւադրէին սանկ 1870ի, 1880ի դռներուն Եղիան : Ընթերցումը մեզ կ'ընէ յուսախաբ և ահա մենք կ'ունենանք պատկերը ճողու մը որուն տաղանդը մահախաղութիւն է, սիրային զառանցանքները, իմացական անձուկն ու վրդովումները, պատառ պատառ, մէկ վիպակէն միւսը մատուցում : Կը զրկեմ ձեզ Ներթափանքի վերջին թիւի (1888) Աղաթնեան վիպակին : Պարտիզակցի սպասուհի մըն է ասիկա, արեւմտահայ վիպակին մէջ լաւ ծանօթ, որ բռնի,

կ'առնուի իր զիւղէն, կը բերուի Պոլիս որպէսզի Եղիայի քիւիը ներկայացնող Պոլսեցի պատանիի մը վրայ հաստատէ այն բոլոր տարօրինակութիւնները որոնք անոր ո՛չ միայն պատանութիւնը, այլ թերեւս ամբողջ կեանքը ըրին տակն ու վրայ: Զենք հասկնար թէ ինչո՞ւ այդ խեղճ կիներ կ'ընենք այդպէս անհանգիստ, քանի որ մեր պատմումին մէջ անիկա դուրսէն վկայ մըն է մեր վերլուծումներուն, և սակայն, ինչպէս վերը դիտել տուի, վիպակին մուտքը զմայլելի իրապաշտութեամբ անթերի գործ մըն էր, Եղիայի գրչին տակ քիչ անգամ հանդիպելի:

Վիպումը իր հիւանդ անձնաւորութեան զանազան երեսները միայն կերպարանելու երբ այսպէս կը յատկացուի, կը դադրի այլևս իր սեռին պատկանելէ, ըլլալու համար անորակելի, անտարազելի զբաղանք մը: Ի վերջոյ որոշ վերապահութեամբ ընդունելի է խմբագիր Եղիան: Ի վերջոյ ո՞վ բանաստեղծ չէր 1870էն մինչև 1900 մեր գրողներուն մէջ, որպէսզի այդ դժբախտութիւնը զլանայինք Եղիային ալ: Քերթուած զրելը մաս կը կադմէր գրողէտի անխուսափելի, անխորտակելի սնափառութեանց: Բայց վիպո՞ղը: Ամէն մարդ ստիպուած չէր կամ պարտքը չունէր մեծ կամ պղտիկ ստեղծագործական էջ մը ըստորագրելու ուր մեր անձէն դուրս ու մեր խելքէն դուրս մեր դիտողութիւնը կանչուած է յաճախ տիրապետող դառնալու: Երեսուն տարի այս մարդը իր խելքը և իր անձը միայն կեդրոն ունենալ սիրեց իր ստեղծագործումին: Ոչ մէկ վիպակ կ'անցնի Եղիայէն արեւմտահայ գրականութեան ժառանգութեան: Կ'ըսեմ ասիկա առանց ցաւի:

Զ.

ՏՊԱՆՈՐԱՊԱՇՏՔ ԿԱՄ ԳՐՈՆԻԿԱԳԻՐԸ

Կուգանք Եղիայի համբաւը մասամբ հակակշռող և իր դէմքը արեւմտահայ գրականութեան մէջ անմոռանալի ընծայող այն էջերուն որոնց դժուար է համապարփակ տարազ մը գործածել: Ասոնք Եղիայի տպաւորութիւններն են իր ժամանակէն, ազգային կեանքէ, օտար մշակոյթներէ, շրջապատէն, ճամբորդութիւններէ, ընթերցումներէ, ներքին երազանքէ, թուուցիկ խոկումներէ թնկադրուած, բոլորն ալ զմայլելի իր ջիղերուն ցանցովը որսացուած և ինկած անհամար իր յօդուածներուն

ներսը: Անմիջապէս կ'աւելցնեմ որ այս հատուածները (միշտ հատուածական են անոնք) խառն ի խուռն կը ներկայանան լրագրական, դասախօսական, դատողական բաղմատեսակ խառնուրդներու մէջ: Երբեմն դպրոցական հանգէսի մը նկարագրութիւններէն, յարակից բոլոր միամիտ բաջաղանքով, մեծակառոյց անուններու աղմուկին մէջէն, կամ նոյնքան խառնակ դրութիւններու բաւիղէն անիկա կը գտնէ տասը տող խոր և իրաւ մտածում, որ կը տպաւորէ: Անշուշտ պիտի ցաւիք տասը տողը գտնելու համար վատնուած տաժանքէն որ ընթերցումն է զիրար չբռնող, իրար հերքող, առնուազն indigeste ուրիշ հասարակ տեղիքի: Երբեմն լոյս տեսած զիրք մըն է, վէպ կամ քերթուած, որ կը թելադրէ իրեն բաղմաթիւ էջեր, նիւթին հետ տարտամ աղերսով, բայց որոնց մէջ կը վարձատրուիք կատարեալ, խորապէս գեղեցիկ և յուզիչ, չըսելու համար չքեղ դատումով մը որ ոչ միայն կը տպաւորէ, այլև կը նուաճէ:

Իր հիւանդութիւնը, անհաստատ խառնուածքը, մտքին ոստոստուն խոյանքներն ու կորանքները զինքը անատակ կ'ընեն լայն, երկարաչուռն աշխատանքներուն (լինչպէս բացատրել սակայն իր զարհուրելի բառարանները, իբրև բոնավաստակ իր հանգէտներէն պարտադրեալ, սրբագրումի, դասաւորման ալլապէս դժնդակ տարապարհակները, զորս հանդուրժած է քաջութեամբ, յաճախ «անօթի, արիւն թքնելով»): Գիտենք թէ իր հատորիկները չանցան տասնըհինգ ու քսան էջը: Գիտենք թէ օր մը նպատակ չունեցաւ իր անհամար յօդուածներէն հատընտիր էջեր խմբելու, ինք որ ուրիշներու հատընտիր էջերը չէր վարանած հատորելու (Հաբէշիէ Ընթերցասօժ): Ո՞ր վախին ազդեցութեամբն է որ տպագրութեան այսքան մօտիկ այս մարդը չէ համախմբած, օրինակի համար՝ Կադուէ Ֆրանսէզէ, Ալքիան Ֆրանսէզէ, որ չորս տարիներ անընդհատ կը շարունակուի Նիւրաբանքին մէջ: Ասոնք հարցումներ են որոնց պատասխանը եթէ չի շահադրողեր գրականութիւնը, բայց լոյս կը բերէ գրողին ներքին անձնաւորութեան վրայ:

Նկատի ունիմ Ալքիան Ֆրանսէզէ, Կադուէ Ֆրանսէզէ, գլխաւորաբար այն պատճառներով որ այդ էջերը առիթներ են, բայց ոչ ակադեմական (խմբագրականները, տառամասացութիւնները, քննադատականները, պատասխանները, փիլիսոփայական բառարանները անոր մէջ այդ ակադեմական պատճառարանողը — raisonneur — լիուլի կը գոհացնեն), այլ պարզ, յաճախ անսեթեւեթ բանաձևեր կը պարունակեն օրուան կեանքի գրեթէ ամէն

տեսակ գրուագներու (episode) շուրջ: Կը հասկցուի թէ նոր ելուող գիրք մը, հրաժարող պատրիարք մը, անձնասպան պէյ մը, հիւանդանոցի հանդէս մը, յիշելու համար քանի մը նմոյշներ, այս մարդուն տան պատեհութիւն՝ օրագրի ձեւին տակ իրենց մասին տպաւորութիւններ արժեւորելու: Ասիկա դժուար է որակել քրոնիկ, որուն պաշտօնական կաղապարին մէջ կը հանդիպինք Պարոնեանի, բայց մանաւանդ Մամուրեանի և Ռ. Պէրպէրեանի գրիչներուն ներքեւ (Մէծաշ, Խէկաբ, Հայկաճ Նաճաճի, Անգլիկաճ Նաճաճի, Մարդէ և Իր, Դպրոց և Դպրոցիւն): Դարձեալ չեմ կրնար դաշն բխած ընդունիլ Ձերագէշ, թէ և այս մարդուն Դրակա Փոքրէր նախակարգպետ էջեր եղած են Եղիայի տպաւորութիւններուն: Թերևս աւելի բանաւոր է Արփիարին կապելու սա զօրաւոր ցանկութիւնը, օրուան հարցերու շուրջը կարծիք ունենալու և օրուան ազգային կեանքին մէջ դեր մը ողջունծեալու, քանի որ դեռ 1880էն կը սկսի փառքը Ռուս-Անգլիկներուն: Այսպէս դասաւորուած Եղիայի ճիգը նկարագիր կը ստանայ, միւսներուն հարազատ և հրապարակին ստոյգ պէտքերուն ծառայող եղանակին դէմ՝ ազատ, անպատասխանատու քմայք մը իրել: Երբ անոնք հանդիսաւոր, քիչ մը շատ խոփոք ու լուրջ վարդապետական իրենց կեցուածքները կը փորձեն արժեւորել, Եղիա ծանր բաները ըսելու համար իսկ աղջիկներուն կ'ապաւինի: Միտքս կուգայ, այս առիթով, ժողովրդական պատկեր մը — լատիով ծեծել: Ուրիշ բան չէ Եղիային ըրածը: Ընդարձակ երկու օրագրութիւններուն մէջ ալ մէկ ու անփոփոխ է սա եղանակը, բայց եթէ երբեք կարելի չէ, անոնց բարիքով, օգտագործումը մեր գրական ու ընկերային յեղաշրջումը հասկնալու արարքին մէջ, բախտ է որ այդ քմայքի պահերուն և խաղերուն ետեւէն, մէջէն, երբեմն երբեմն մեղի տըրուին տեսարաններ, զմայլելի նկարչագեղութեամբ, Զրաքեանի մը վայել տուող և կռուցով: Կրնաք նեղուիլ հմտութենէն, ցոյցէն, անձնականին չափազանց զեղումէն, օրինակի մը համար՝ Մէր Պոֆֆրէ հատուածին մէջ, որ թէ և օրագրի էջ մը չէ, բայց կը կերպարէ Եղիայի եղանակը, այդպէս ձեւերէն ու գոյներէն անդին մտածումներու և խաղերու մարդանքին ընդմէջէն խոր զգացողութիւն հետապնդել: Դարձեալ թուուցիկ, արագ, թեթեւ քանի մը ակնարկ՝ երբեմն այդ օրագրի թերթին մէջ գիրք մը կը դատեն այնքան անսխալ և իրաւ, որ զարմանալի կուգայ: Ուրիշ անգամ դէմքեր են կամ պատահարներ, որոնք առիթ կ'ըլլան սրտագին և կամ շատ մանրամասնուած ճշգումներու, միշտ

մեր հրապարակը հզօր կերպով իրենց շահեկանութեանը ծիրին մէջ պահող : Կը հասկնաք թէ մարդիկ պէտք է մեռնին, կամ կարգունին, կամ թերթ մը խմբագրեն, կամ եւրոպա մը երթան ու անկէ գառնան, որպէսզի Նուրանեա, Մելանեա, Թեւանեա զանազան տեղեր էջերով խորհրդածեն, գնահատեն, սխաղին յուզուն և լրագրի մէջ կատարուած աշխատանքը յաւակնին փոխարինել : Տարակոյտ չկայ թէ այդ օրագրիներէն կազմուելիք հատորը երբեք չի կրնար ըլլալ նման միւս անուններով մեզի հասած Ժառանգութեան : Առնուազն անձնական զերաճուն շատախօսութիւն մը կը կործանէ այդ էջերուն վաւերագրական տարողութիւնը : Ահա թէ ինչու սկիզբէն ի վեր հրապարակի պահանջը եղած է հասքնիս Եղիա մը : Այսպէս կազմուած այդ հատորը պիտի համախմբէր իր մէջ թերեւ ամենէն lyrique այնքանի մը էջերը որոնք արեւմտահայ գրականութեան մէջ երբ և իցէ ըլլան գրուած : Այնքան իրաւ բանաստեղծ մը կար այս յիմարին ետին : Դարձեալ հոն է որ մեզի պիտի արուէր երջանկութիւնը՝ կարգալու անհաւասարելի զաշնաւորութեամբ էջերու կը շփոթես ապրումն ու երազը, իրականութիւնն ու քամաքը, սիրտը և միտքը, նիւթն ու հողին, տարօրէն հաշտ, սրտառու խառնուրդի մը մէջ որուն ըլլար խնայուած տաժանքը փիլիսոփայական դաժան հմտութեան, զրական թիթե sophismeին :

Այս շարքին տակն է որ կը կարծեմ թէ սխալ չըլլար զետեղել ինքնավերլուծական այն խոր, մթին, տարօրէն նուրբ և վարմանալի կերպով իրաւ քանի մը գրութիւնները որոնք Մոնազն ստորագրութեամբ երեցան Աբեւէյի մէջ : Արտայայտութիւն, վիճակ, ախտագին ճշգրութեամբ խորացումներ, բոլորը ըսուածքի և պատկերացման անհաւասարելի թարմութեամբ : Չեմ կրնար ասոնց առիթով չյիշել որձեւէզ, յիմար սեռը որ իր փառքը ապրեցաւ արեւմտահայ գրականութեան մէջ, արձակ քերթուած անունին տակ, մեզի կտակելով չքեղ բառակոյտ : Եղիան դուրս է կարաւանէն, առնուազն խորքի հարազատութեամբ մը : Անշուշտ զրազէտին հիմնական մեզքը, ըսել կուզեմ՝ կառուցման մէջ ընդոճին թերութիւնը հոս ալ ըլլայ միջամուտ, կործանելով մեր հիացումը, բայց պաշտպանելով առնուազն զրազէտի անոր վարկը : Հետաքրքրական պիտի ըլլար իր սերունդի մարդոց զրական եղափոխութիւնը (évolution) լուստաւրելու տեսակէտէն մօտենալ Եղիայի եղանակին, որուն մեծ գիծերը գրեթէ նոյնն են, հակառակ սեռերու և աշխատանքներու մեծ տարբերութեանց : Այսպէս է որ, յիշելու համար օրինակ մը՝

Մէր Պաֆֆը, անոր տալ առիթ որ իր անձին խոր յուզականութիւնը, եղերական թախիժը, իր աչքերուն զմայլելի նրբութիւնը, իր իմացականութեան անսանձ խոյանքները քովէ քով գան միշտ արագ, երկրորդականէն խղզուելու վտանգին մէջ, բայց ազատունի այդ վտանգէն ու վերածուն տպաւորապաշտ թէք-նիքին տակ ծանօթ եղանակին կցկտուր, անյարիր, նոյնիսկ հակասական, բայց միշտ եղիտ։ Իր ո՞ր էջերուն մէջ այս մարդը չեղաւ այս ամէնը միտախն, որպէսզի չըլլար գանոնք հոն ուր անձնական հակակշիռը (կ'ակնարկեմ մտքին) կը վերածուի իր նուագագոյն չափերուն։ Մեր գրականութիւնը չի կրնար մոռնալ Ներաշխարհը, Ուղարի էջերը, Ալեհարի Պարտէշէրը ոչ թէ որովհետեւ այդ զիրքերուն ետին ճշմարիտ տաղանդ մը, առնուազն խառնուածք մը իրենք զիրենք կը պարտադրեն մեզի, այլ որովհետեւ իրենց առիթով մեզի համար ընդմիշտ շահուած և այս անգամ մեր հաւաքական զգայնութիւնը շահագրգռող մտավիճակներ, հոգիի պահեր կտակուած են մեր հաւաքական հարստութեանց թանգարանին։ 1880ին Եղիան իր սերունդէն ինչ տախտակ կըրնայ մեզի ներկայացնել։ Այս հարցումին պատասխանը դուք կը գտնէք ո՛չ թէ խմբագրող, վիպող, գատող, փլիսոփայող Եղիային մէջ, այլ այն կցկտուր էջերուն, ուր քմայքը, երազը, զգացումը կը փայլակին ու կ'անցնին։ Ասոնք տպաւորապաշտ էջեր են։ Ըսի թէ Աղջիւն Տը Ուրաքէրը կը պարունակէր Եղիայի բանաստեղծական քանի մը շքեղագոյն էջերը։ Կ'աւելցնեմ թէ այդ էջերը նոյն տտեն արեւմտահայ գրականութեամբ նուաճուած գեղեցկագոյն էջերն են դարձեալ, ուր սքանչելի նայուածք մը, խոր, սխրագին թրթռականութեամբ ջիղերու սարուածք մը, մինչև իր եղունգները ազնուական գրագէտի մը ճարտարութիւնը, բայց մանաւանդ Պոլսէն խուսափուկ, զաղփաղփուն դալկութիւնները մեզի տրուած ըլլար հաստատել այն անորակելի համն ու քաղցրութիւնը, տրամութեան մէջն իսկ սրտառուչ հայ ուղեղէն իրողութիւնը զոր ես զգացեր եմ այս ժողու վուրդին բոլոր միծ ու զօրաւոր ստեղծումներուն ծոցը, մեր գրականութեան նախաւոր շրջաններէն մինչև մեր օրերը։ Ինչ որ անորակելի համն ու գեղեցկութիւնը, շնորհը կազմեց Գիզթան երգերուն, ինչ որ այնքան սրտառուչ կերպով մեզ կը նուաճէ մեր շարականներէն ոմանց ներսը՝ իբր չիւրեղեայ բխում, մեր աղօթքներուն ծոցը՝ իբրև շոգիացած սիրտը այս ժողովուրդին։ Այս բոլոր ինքնատիպ, ուրիշներէ զերծ, սխրագին ապրումներէն — որոնք պառկեր են մեր գիւղերուն ողկոյզներուն, մեր քա-

ղաքներուն այսօր անհետ հոգիին, մեր շարժուն հայրենիքին՝ որ մեր լեզուն է, մեր դէմքը, մեր արուեստը, իր ամենէն բիւրեղացած, մաքրամաքուր կերպարանքներուն տակ — այդ էջերը կը վկայեն:

Դարձեալ ըսի թէ իր ժամանակը դժուար է սեկեել այդ քրօնիկներէն, յուշագիրներէն: Կ'ուզէի աւելցնել թէ իրենց այդ անյարիր նկարագրին իսկ պատճառով անոնք կը պահեն տեսակ մը հրապոյր, թեթեւ, առանց խորացման, մեծ ճիւղի, առօրեայ ապրումներու անդրադարձը ըլլալու, իրենց բախտը յաճախ ազատելու, արժանի՝ մոռացումի:

Է.

ՀԱՄԱԴՐՈՒՄ

Այս ուսումնասիրութեան մէջ մտայ Եղիայի հէքեաթով: Ձայն կ'աւարտեմ քիչիկ մը տրտում, կարծես զղջահար՝ հակընդդէմ ազգեցութիւններու ցաւին մէջ: Անշուշտ իր հէքեաթը իր ժամանակին վրայ դիպած, շեղչտկուած դափնիները, ինչպէս իր ծերացած գլխուն հագցուած փշէ պտկները կը յուզեն զիս, բայց կը մնան անկարող իմ դատումը տպաւորելու: Այդ դատումը չեմ կրկնել սա վերջաբանի մօտօքին: Քսան տարի առաջ Կեդրոնականի մէջ այդ գործին հետ ունեցած իմ շփումը եղեր էր դառնօրէն բախտորոշ: Ապշեր էի այն անհուն անըջութենէն չըսելու համար հոսհոսութենէն, որով Եղիա վարուած էր մեր գրականութեան և առհասարակ գրականութեան հետ: Ձայրացեր էի ոչ թէ իր համբաւէն, այլ իր իսկ ներողամտութենէն, հանդէպ իր տկարութեանց և անծակ այն միամտութեանէն՝ որուն փաստը կար դարէ դար, ժողովուրդէ ժողովուրդ, վարդապետութենէ վարդապետութիւն ոստոստող սա հիւանդին մէջ: Այն ատեն ըսեր էի իմ մտածումը, քիչիկ մը ազգեցուցութեանը տակ չքեղ այդ վրիպանքին և շատ աւելի մօտ այն հուզեկիճակին որուն լարերը կուգային Եղիայէն, այսինքն անոր գրականութիւնը կարելի ընող պայմաններէն: Քսան տարիներ են անցած այդ օրերէն: Արեւմտահայ գրականութիւնը այսօր ուրիշ խորհուրդ, ուրիշ ոլբերդութիւն, ուրիշ կործանում է ինձմէ ներս: Կը նմանի մէկու մը որ իր պալատին քայքայուած աւերակին զխմաց այլևս չի մտածեր գեղեցկութեան ու փառ-

քին ուր այդ սիւնները, այդ կամարները, այդ անդամատակներն էին եղեր: Զրմաածեր խոր ալ յուզումին որով կը թրթռար այդ ամենուն ներսը եւ հկող կեանքը, խոր, փարթամ ալիքներով: Հիւսա ինծի կուգայ թէ պէտք եմ խանդավառուիլ, առնուազն յիշատակին մէջը քաղցրանալ՝ մէջքէն կտրած սիւնի մը դիմաց ուր ինծի տրուէր հաստատել կոր մէկ հմայքը մեր ոճին, աւերներու գէղէ մը դեռ պղտիկ գուռին մէջ իր երգը լացող ջուրին թարմ իմաստին: Այս հոգեբանութեամբ, զոր չեմ լայներ, Եղիայի գործը կը շահի ինձմէ ներս իր վերաւոր փառքին վերաւոր արժանիքը: Ի վերջոյ ո՞րն է գործը որուն մէջ մնայունը սանկ քանի մը սերունդի արտոյտակները դիմաւորէր գէթ իր մէկ միջակ մասին մէջ միայն: Այս նկատումով է որ Եղիային գէմքը կը գնեմ իր սերունդին ամենէն արժանաւորներուն քով ու հաւասար: Ըսի թէ իրմէն կազմուելիք հատորը կը նշանակէ անըստգիւտ գեղեցկութեամբ գլուխ-գործոց մը տալ, արժանի մեր ամենէն վաւերական փառքերուն քովիլը դասուելու: Ատկէ անկախաբար՝ դիրքերը թուղթ ըլլալէ առաջ մարդեր են: Ոչ մէկ գրագէտի գէմք մեր մէջ այդ տարազը (գրագէտի) հազած էր այն սրտառուչ պայմաններու հանգէսով զոր կը գտնենք Եղիայի սանկ երեսունէ աւելի տարիներուն լուսանցքին: Անգութ եղան իրեն հանգէպ իրապաշտները, աւելորդ տեղը աճեցնելով անոր տնձնականութեան անլրջութիւնը, արուեստի հանգէպ անկայունութիւնը: Իր բախտը ուղեց որպէսզի այս հաւածանքը մշտնջենաւորուի իրապաշտներէն ալ վերջը: Ամենէն աւելի իրմէն սորվողներն էին որ զինքը ջանացին արժեզրկել: Յ. Աթէհան անունով տաղաչափի մը վրայ Տիրան Զրաքեան հիացումի սիւնակներ նուիրեց, մինչ իր վարպետէն՝ Եղիայէն իր սեւուումները մեզի այնքան չկամ, չըսելու համար չարակամ կը թուին այսօր:

Իր մահէն յետոյ Եղիայի վարկը կ'ընկղմի շատ արագ: Այս խորացումին պատասխանատուն թերեւ խոր այն փոփոխութիւնն է որով կը ներկայանայ մեզի 1910ի գրական ճիգը, ձգտումը, տակաւ կորսնցուցած իր անձնաքմայական արտոյտակները, ըլլալու համար առնուազն ընկերային երեսլթ: Մինչեւ մեծ պատերազմ՝ մեր համբաււոր գրագէտները, հանրային, աւելի ճիշդ՝ ազգային կեանքին բոլորանուէր սպասին մէջ կը դառնան անտարբեր անձնական զեղումներու որ այնքան արական էր եղած Ռոմանթիքներուն մօտ: Յետ-պատերազմեան սերունդը իր անհուն պատրանաթափութեանը մէջ երբ քաւու-

թեան նոխազներ փնտռեց, իր դժբախտութիւնները անոնց քամակը բառնալու, Եղիան մշտապատրաստ զոհը կը հանդիտանար: Դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ ոչ միայն անոր գեղեցիկ համբաւը (որ բաւական զօրաւոր էր խենթութեան հետ շփոթուող իր տարօրինակութիւնները ստուերի մէջ պահելու), այլեւ այն ամբողջ տագնապը, չարչարագին նուիրումը, որ գրականութիւնն էր եղած այդ մարդուն, ֆութպօլի, պասկէթպօլի, թէնիսի գործնական, բողոքական առաքինութիւններու կամ թթուօրէն կաթուղի կրօնազգած ապուշութիւններու գարապաւ ընող երիտառարգութիւն մըն էր, որ օտար հաստատութիւններու մէջ կազմուած՝ կռնակ կը դարձնէր հայ գրականութեան: Մարդիկ քիթով պոչով կը կարգային մեր մեծագոյն քերթողները: Եղիան վճռապէս ինկած էր թանգարան:

1922 ին Սորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչները առաջարկ բերին ինծի Եղիան հաւընտիր հաւաքածոյի մը մէջ գետեղելու, իր գործին լայն վերլուծմամբը և իր գրագետի դէմքին պայծառ ու ճշգրիտ պատկերացմամբը: Դէպքերը քաղեցին մեր առաջադրութիւններէն տարբեր ճամբով մը: Սորհրդային Հայաստանի պատուիրակներուն առաջարկը կը մնայ միշտ առաջարկ բոլոր անոնց համար՝ որոնք հայ գրականութեան նըւազագոյն զգայնութիւնը տակաւին կը կրեն իրենց մէջ: Ըսի թէ իր օրագիրներուն մէջ, տպաւորապաշտ յօդուածներուն մէջ անհաւասարելի գեղեցիկութեամբ կտորներ կային: Կ'աւելցնեմ որ 1868էն մինչև 1902 թուականներուն մէջ սեղմուած քառասունի մօտ տարիները կը պատկանին արևմտահայ գրականութեան տարօրինակ մէկ շրջանին: Անոր առաջին քերթուածէն մինչև 1861 (1871) ու մինչև Ապագայն (Եղիշէ Դուրեան) տասնէն աւելի տարիներ կ'անցնին որոնց ընթացքին Եղիա կը գրէ, կը քերթէ, կը խորհրդածէ, կը հիանայ ու կը հայհոյէ, ինչպէս կարծես թէ ընել էր պարտքը շրջանի բոլոր գրիչ ճօճողներուն: Եղիայի այդ տարիներէն ընտրեալ կտորներ իմ կարծիքով կը կաղմեն գերազանցապէս հաւատարիմ վաւերութեամբ՝ շրջանի իմացական, զգացական խառնուածքէն: Մարդ կ'ապշի ամբարտաւանութեան ու միամտութեան սա չափերէն, երբ կը կարդայ Շահաշաբէռնի յը խշէն Պարշ Բնեմ-Բեմը անորակելի պրակը: Հասկնալ տալիս իբր շրջանի մը մենագար մեծամտութեան փաստաթուղթ՝ պիտի նշանակէր հասկնալ մեր գրականութեան (արևմտահայը ունիմ նկատի) սկզբնական մեղքը: 1890 ին Աբեւեյի մէջ լոյս տեսած Մոնազն ստորագրութեամբ իր վերլուծումները հեռուէ հեռու կը

թեւագրին Ներշնչւմը (1900)։ 1900ի իր քերթուածները (Խեղճ Լեւոն) կը պատկանին հայ գրականութեան, այս անգամ առանց թուականի։ Այս ցուցմունքներուն ընդմէջէն պարզ արժէքը հատորին որ մեղի պիտի տար ոչ միայն մարդ մը, ընկերութեան մը սերունդները, այլ մանաւանդ գրականութեան մը յեղաշրջումը, գրական ճաշակի մը գնացքը, փոխակերպումները, անհաւասարելի վաւերատպութեամբ։ Ատոնք պիտի ըլլային կըտորներ, տարօրէն թեւագրող, իրաւ, ինչպէս կ'ըլլան անգամ մը մոխիրի մէջ թաղուած ու յետոյ հրաշքով ազատուած բեկորները կործանած քաղաքի մը քաղաքակրթութեանը։

Ոչ ոք Եղիային չափ մեղ պիտի ձգէր երախտապարտ սաղեանին վրայ։



ՄԱՏԹԵՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

(1830 — 1901)



Ամբողջ յիսուներորդի դարի վերջին Մատթէոս Մամուրեան ապրեցաւ արեւմտահայ գրականութեան մէջ ծիրանաւոր գրագէտի մը փառքը: Մահուընէն տարի մը առաջ այդ փառքը լուսապսակող յորեկեանը չեմ արհամարհեր, տրուած ըլլալով մեր երջանիկ բարեմտութիւնը՝ մեր վաստակաւորները այդպէս շուրջառուած գերեզման դրկելու: Ինչ որ յուզիչն ու տարօրինակը այս միակտուր փառքին մէջ՝ ան ալ ընդունուած ըլլալը հեղինակին իսկ կողմէ, որ ունայնամիտ մը չէր ամէն պարագայի, ոչ ալ գրական հոսհոս մը: Մ. Մամուրեան, Զարթօնքի սերունդի ամբողջ լրջութեամբը սպառազէն, օգտապաշտ ձգտումներով հպարտ, սկսող գրականութեան մը սպասին մէջ ամէն նորահաւատի նման քիչ մը մոլեռանդ, ճիշդ երեք սերունդի հոգեբանութիւն ու հանգանակ պտտցուցած է իր երկար տարիներու շարանին և հղած՝ գրագէտի — ինչպէս վերը ըսուեցաւ — տարօրինակ որքան բացառիկ տիպար մը:

Իր երիտասարդութեան, այս մարդը գաղիացիներուն բառովը՝ blanc bec (ճերմակ կտուց) մեծութիւն մըն էր կարծես, ինչպէս էին, աւելի փառահեղ չափով մը, այդ մեծութիւնները՝ Եղիա, Զերազ, Պէրպէրեան, բոլորն ալ, գրեթէ քսանամեակի, զինուորագրուած՝ այս ժողովուրդին գրականութիւնը, ընկերային կեանքը, կրօնական հասկացողութիւնը, քաղաքական մակարդակը ենթարկելու խոր ու հիմնական փոփոխութեանց: Մ. Մամուրեան ուղղակի չի պատկանիր անշուշտ երեք հրացանակիրներու շատ համբաւաւոր խումբին: Իր Եւրոպան, քիչիկ մը երէցի (տարիքով) հանգամանքը, ու մեր անսահման միամտութիւնը, ռումանթիզմը, իրար չեն հերքեր սակայն երբ Բարիկի շաղը վրանին՝ մեր երիտասարդները կուգան մթին արեւլք, այդ Եւրոպան յօրինելու, պաղիբկեան էսնաֆներու, սանկ ու նանկ պաշտօնատարներու, դեռ ակռանին չթափած ամիրաներու համախմբում մը եղող համայնքի մը մէջ որուն անունն է Պոլսոյ հայութիւն: Անոնք որ պիտի ուղէին Մ. Մամուրեանը իր փառ-

քին հետ հաշտեցնել, պարտաւոր են խորհիլ, հանդուրժել այն պայմանները որոնք մեր Ազգային Սահմանադրութեան ծնունդին և առաջին զարգացման շրջանները կը յատկանշեն: Մինակ քաղաքական արարք մը չէ այն պայքարը զոր մեր ժողովուրդը կ'ընէ ինքիւր մէջ, ամուր ճակատներու բաժնած իր ափ մը ուժերը երբ մէկ կողմէն իր դարերու մթերքը մեր պատմութեամբ, եկեղեցիով ու ճակատագրով հաւաքուած հոգեկան խարխիւր կը զգայ սպառնալիքի տակ, ներքին պառակտումներու չարիքին (իրմէն բաժնուած էին կաթողիկոսները, բաժնուելու վրայ էին բողոքականները, շատ աւելի գէշ սպառնալիքով մը կը ներկայանային նորերը որոնք յանուն նոր գաղափարներու մեծ փոփոխութիւններ կ'առաջարկէին, իրենք զիրենք հազարամէ տեղուհեան մը արժեւորած գաղափարներու), միւս կողմէ՝ արեւմտեան կեանքի մեծ նուաճումներուն որոնք կը փորձէին անոր ընտրանին ինչպէս հարուստ դասակարգը: Իրողութիւն է որ Մ. Մամուրեան, որ 1866ին նորակազմ ու նոր կազմակերպուած պատրիարքարանի մէջ դիւանապետի այսօրուան շատ համեստ բայց այն օրերուն նախարարութեան մը չափ հեղինակաւոր պաշտօնը կը վարէր, հոգեբանութեան մէջն է ճշմարիտ նախարարի մը: Խորունկ բաղխումներու օրեր են և Մ. Մամուրեան՝ երկտասարդութեան խորհրդանշանը: Իր քրոնիկները, 1865ին և ուրիշ քիչ մը աւելի վերջ տարիներուն, անշուշտ գրականութիւն չեն պարունակեր այսօր (թէև Հայկական Նախախնային, որ ամփոփումն է անոնց, ոչ միայն այդ յաւակնութիւնը ներած է իրեն, այլև ապագային ալ պարտադրած է ինքզինքը, քանի որ 1922ին տպուած գիրքի մը մէջ ('Ինֆորմացիոն, Հ. Ասատուր) այդ բարիքը կը պանծացուի մեզմէ քիչ մը դժուար հասկնալի բարեմտութեամբ մը), բայց այդ օրերուն մեր հրապարակագրութեան ամենէն առողջ, չըսելու համար համեղ սկիզբը կրնան նկատուիլ: Ուրիշ չէ վճիռս իր Անգլիական Նախախնային համար: Այն առիթն: Այսինքն մեծ գրագէտի միակտուր փառքը այս մարդուն: Չեմ կրնար զբաղիլ իր գասագիրքերով, որոնք, որքան ալ արդիւնաւէտ, նոյնիսկ խեղացի, կը մնան գրականութեան պարունակէն հիմնովին դուրս: Արեւելեան Մամուրեան երեսուն տարիներու հաւաքածոն, Իզմիրի մէջ, կրկնութիւնն է Բաշմալիւն, ասոր չափ միամիտ, գրական զգայարանքէ աղքատ, քիչիկ մըն ալ քաղաքական հետաքրքրութեանց, մանաւանդ ազգային ճիշտութեան հանդէսով մը հազիւ ինքզինքը զատող Շաբաբան Պէրանի Գիթիլեայէն, որուն համար կը հիմնուէին արդէն հայոց հանդէս-

ները, անցնող դարուն: Ի՞նչ կը մնայ անդին: — Ան Լեբէն Մաբը, անշուշտ, որուն մասին իր տեղը պիտի խօսիմ հանդամանօրէն: Հոս ըսելիքս այդ սուտ ու փուտ վէպին անկարելի փառքն է միայն:

Այն շրջանը որ Մամուրեանի հասունութիւնը կը սկսի, յանդելու համար անոր ծերութեան (1901), Աբեէլէան Մահալին կը պատկանի ամբողջութեամբ: Անշուշտ այդ հանդէսին ետին մարդ մը կայ, չըսելու համար գլուխ մը: Զայն կարդացող ու պաշտպանող հասարակութիւն մը: Զայն լեցնող բաղմատեսակ խնդիրներ: Ասոնք բոլորը մէկ սակայն գծուար թէ հաշտուն գրագէտի յղացքին հետ որ այլեւս տարտամ բառ մը չէ մեզի համար: Ի՞նչ է այն ատեն Մամուրեան անունը: Մի տճապարէք. — գրեցէք Արփիար Արփիարեան: Բարի եղէք այդ անունին հետ, ետեւէն ձեր մէջ արթնցող մտածումներուն, ապաւորութիւններուն, արժէքներուն և ուրիշ նման զգայութիւններուն, պիտի տեսնէք որ գործունէութիւնները, լրագիրը, ազգային կեանքի հանդէպ տենդը, քաղաքական կեցուածք, պայքարի խառնուածք իրար պիտի պաշտպանեն, երկու անուններէն ալ երբ փորձէք մերձեցումը: Բայց մասնաւորուեցէք գրականութեան շուրջը, ու ահա ձեր գտնելիքը: Անոնք որ օր մը մեծ բարիքը պիտի ընեն համախմբելու Արփիար Արփիարեանի Օրդան Աբաշէները, ո՛չ միայն այս ժողովուրդին տմենէն գեղեցիկ ու սրտառուչ նամականին տուած պիտի ըլլան իր մօտիկ պատմութենէն, տագնապներէն, այլև հայ գրականութիւնը պիտի ըլլան՝ օժտած անխորտակելի կոթողով մը: Այդ բարիքը ըրած են Մ. Մամուրեանի համար, որուն քրօնիկները Հայկական Նամականի ատանձին հատորով ունին իրենց փառքի ԻՄՍՈՐ ... քիչ մը միամիտ անցելապաշտներու զուրգուրանքին մէջ: Հրանդ Ա. սատուը արեւմտահայ գրականութեան մեծ գիրքերէն մէկը կը դաւանի այդ նամականին. — հաւատք՝ կաղմուած սանկ 1870ի շուրջ: Երբ նամականիին հեղինակը իր լուսապստակին մէջ կը ճառագայթէր, տպաւորելու համար սկսնակ երեսկայութիւնները: Սահլի յետոյ՝ Անգլիական Նամականին, աւելի հասուն մարդու գործ, աւելի քիչ գրագէտ կը պարունակէ, արուած ըլլալով Մ. Մամուրեանի ուժերուն ամբողջութեամբ գործածուիլը հրապարակագրական կարիքներուն: Աբեէլէան Մահալը, երեսուն տարինէ լուր կեանքով մը, աւելի է քան պարզ հանդէսի մը կշիւը: Այդ հանդէսը ճիշդ ու ճիշդ կը պատկերէ արեւմտահայ իմացական ընտրանիին ոչ միայն ախորժակները, կարելիութիւնները, այլև

«ընթերցող հասարակութիւն» որակուած չըջանակի մըն ալ հանգամանքը: Ի՞նչ պէտք, պիտի առարկէք, զրադէտի մը, աշխատանքի մը համար ուր աւելի օգտակար են վարչական, կազմակերպչական հաստատ տուրքեր: Յետոյ մի մոռնաք սակայն որ Մ. Մամուրեան այդ հանդէսին հետ, քովը ի վեր կատարած է ուրիշ կարգի աշխատանք մը, դարձեալ զժուար որակելի: Վերը ակնարկեցի դասագրական, ուսուցչական իր զբաղումներուն և ատոնց արդիւնք հատորներուն: Աւելորդ է ըսել թէ այդ գիրքերը դուրս կը մնան մեր հետաքրքրութիւնէն: Բայց ի՞նչպէս հասկնալ այն ակնարկը զոր այս պատուական մարդը շարունակ կենդանի պահեց իր մէջ մինչև ծերութեան դռները — իր թարգմանութիւնները Փրանսական ռումանթիք վէպէն: Ստոյգ է որ ընթերցող հասարակութիւն մը կազմելու ցանկութեան ամենէն աւելի գործնական մէկ իրագործումը տալն էր անոնց կարգադրուող գիրքեր: Մեր միջին ընթերցողին տրամադրուելիք ազգային դործերը հետզհետէ կը դառնային նորոյթէ զուրկ: 1870ին Ալիշանը կը գովէին, բայց հազիւ կը կարգային: Պարտաւոր եմ խոստովանիլ որ գիրքի վրայ թափուած առաջին արցունքներս Աճադէին վրայ եղած են: Այն ատեն ինծի համար հեղինակի հարց մը, թարգմանութեան տագնապ մը չունէին անշուշտ գոյութիւն: Շատ աւելի ուշ դիտցայ թէ անիկա թարգմանութիւն մըն էր, Մամուրեանի կողմէ կատարուած, Ալեքսանդր Տիւմայէն: Պատանիի աչքերէս իջնող սա արցունքը կը խորհիմ թէ գրական ճշմարիտ յուզում մը չէր մեծերուն համար, գէթ կարդալու տագնապ մը կը նշանակէր բոլոր անոնց մէջ որոնք անցեր էին պատանութենէն և մեր հասարակութեան մէջ կարդալ մը կը ներէին իրենց: Այդ թարգմանութիւններով Մ. Մամուրեան արեւմտահայ աշխարհարարին ծաւալման, ընդհանրացման, զտումին մէջ իր որոշ բաժինը ունի, Իւթիւճեանին համահաւասար եթէ ոչ աւելի:

Եւ սակայն այս մարդը վէպ գրած է. Սև Լէրէն Մ-ԵՄԵ: Ոչ միայն հետաքրքրութիւն, այլև աղմուկ ստեղծած: Ոչ միայն գրականութիւն ըրած այդ վէպով, այլև քաղաքական կեցուածք պարզած: 1880ին որոշ հոսանք մը, ուր մինչև իսկ պատրիարքներ իրենց մասնակցութիւնը բերած են, որդեգրած էր Մամուրեանով բանաձեւուած քաղաքական այդ կեցուածքը: Կորիզը այդ վարդապետութեան, — խորշիլ ռուսերէն: Շրջեցէք տարազը և դուք կ'ունենաք սա տարօրինակ և սրբապղծութեան մը պէս հնչող նախագասութիւնը. փաթեցուիլ քուրճին: Աւելի անդին,

վէպին վերլուծման առիթով, ես կուտամ մանրամասնութիւններ հարցին շուրջ:

Բացի հատորի մտած քրոնիկներէն, Մ. Մամուրեան անթիւ առաջնորդողներ, ազգը յուզող հարցերու շուրջ նոյնքան անթիւ լուսաբանութիւններ, վկայութիւններ ստորագրած է: Տրուած ըլլալով հրապարակագրական ու գործունէութեան պարբերութեան (périodique) նկարագիրը, անիրաւութիւն պիտի ըլլար սպասել այս մարդէն այն վարկը, ազդեցութեան ընդարձակ ծիրը, որով պատուած են Արփիարեան մը, Չօպանեան մը, Լեւոն Բաշալեան մը, ... նոյնիսկ Բ. Քէչեան մը: Ըսի թէ վէպին չէր արհամարհած՝ քաղաքական կեցուածք մը արժեւորելու: Ըսի կ'ուզէի թէ իրեն պէս մտածող մարդեր կային: Ստոյգը այն է որ զանգուածները կը գործեն իրենց յատուկ օրէնքներով և Մ. Մամուրեան երբեք զանգուածին մարդը չուզեց ըլլալ, թերեւս անոր համար որ չէր կրնար:

Քառասունէ աւելի տարիներ միշտ պատնէշին վրայ, վարող, կազմակերպող, խմբագրող, սորվեցնող, թարգմանող, վիպող, ազգային կեանքի բոլոր հարցերուն շուրջ իր խօսքը համոզում, շեշտ ունեցող սա մարդուն մեր կողմէ շնորհուած մեծ գրագէտի տիտղոսը, այսօր, իր մահէն մօտ կէս դար վերջ, երբ կրկին կը դնեմ կշիռի, սրտի սեղմում կը դգամ: Այս սեղմումը չզգացի Ջարթօնքի սերունդին միւս գէմքերուն հետ:

Նահապետ Ռուսինեան մը սրտի հանգարտութեամբ կըրնանք նետել ազգային պատմութեան շքեղ չարտէզը, կռակին տարով իր անդրին: Մ. Մամուրեան կը խորհիմ թէ պիտի տառապէր նման անարտութեան մը առջև: Բայց մեռելներուն տառապանքը մեր օրերուն անտեղի Ռումանթիզմ է կարծեմ: Իրողութիւն է որ այս մարդը վէպ մը գրած է ու երկու հատոր քրոնիկ: Յետագայ էջերը այդ գործին տարողութիւնը ունին նկատի:

Ա.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԴԱՐՄԸ

Ստիպուած եմ Մամուրեանը արժեւորած պահուս կանգ առնել անոր ստեղծագործական աշխատանքին վրայ: Իր կենսազիրները կը խօսին իր մէկ թատերախաղին վրայ, Իդմիրի մէջ ներկայացուած — Սեֆիլէն Տուլը — և տպուած առանձին, իբր

յաւելուած Արևելեան Մահաւի, ուրկէ արտատպուած ալ է հատորի ձեռք: Չեմ կարդացեր դատելու համար: Բայց կարդացի 1887ի Արևելեան Մահաւին մէջ լոյս տեսած Տռնէն Կոստէ թատերախաղը (յերիս արար): Տխուր է ըսել որ թատերական խաղի մասին Մամուրեանի հասկացողութիւնը ոչ միայն փարսախնկրով վար է մեր Ռումանթիք թատերադիրներու զգայարանքէն (թատերական), այլև իր իսկ վիպական զգայարանքէն:

Ռումանթիքները առնուազն արդարացումը ունէին սկիզբի: Անոնցմէ մօտ քսան տարի վերջ թատրոն յօրինող Մամուրեան անճարակ է մնացած Պէշիկթաշլեանի, Դուրեանի թատերական լեզուն իսկ գրուած պահել իր հասողութեան տակ: Աւելորդ է ըսել թէ Ռումանթիք վէպերէն իր թարգմանութիւններն են որ կը սնուցանեն այդ փառասիրութիւնները, մեղապարտ ըսուելու չափ տղայական:

Կուգամ երկրորդ մեծ ստեղծագործութեան որուն անունն է Ու Լեբէն Մարք: Այս վէպը տպուած է 1879-80ին, Արևելեան Մահաւին մէջ: Տուր թուականը, վասնզի արեւմտահայ գրականութեան գրիթէ անդրանիկ վէպն է, եթէ նկատի չառնենք վաթսուեան թուականներուն մէկ երկու փորձեր: Միսաքեանի Սօֆիան, Հայկունիս Էլիշան: Բայց եթէ Էլիշան լոյս տեսած է 1860ին, Սօֆիան մնացած է ձեռագիր: Մայրա՝ 1883ին, Անհեղացած Սերունդ չէ՝ 1885ին, Վարժապետի՝ Աշխէ՛՛ 1888ին, յիշելու համար քանի մը խոշոր իրագործումներ արեւմտահայ վէպէն:

Ինքնագիր վէպերու սակաւութեան, ցանցառութեան հակառակ, թարգմանութիւններու շատ ընդարձակ stock մը միւս կողմէն թելադրիչ է բաւական, արեւմտահայ վէպին նհարութիւնը, տկարութիւնը բացատրող: Յետո՞յ: Եթէ Պոլիս օրաթերթին ծաւալումովը թերթը կը դառնայ քիչ առ քիչ իմացական սնունդը մեր ընթերցող հասարակութեան, Իզմիր, իր թարգմանութիւններով եւրոպական մեծ ռոմանթիք վէպերէն, գլուխն է վիպական մեծ շարժումին: 1868ին հայերէնի թարգմանուած է Թշառառները (վէպին բնագիրը լոյս է տեսած 1865ին, Զիլինկիրեանի կողմէ): Կը յիշեմ այս պարագան, ծանրանալու համար անհուն այն ախորժակին զոր մեր գրողները ինչպէս ընթերցող հասարակութիւնը ցոյց կուտան վէպին հանդէպ: Հիւսկոյի բարդ այդ գործին անկազմ այդ աշխարհաբարով հայերէնի փոխադրուելուն մէջ ես կը տեսնեմ սերունդին կռանդը, յանդգնութիւնը, ինչպէս գրականութեան հանդէպ կեցուածքի միամտութիւն մը: Մնաց որ Զիլինկիրեան դատական գործերով զբաղող

արգուհալնի մըն է: Մ. Մամուրեան վարժապետ, գիւանապետ, քարտուղար, տեսակ մը հանրային գործերով մասնագիտացած անձնաւորութիւն մըն է: Բազմահատոր գործեր, բոլորն ալ թարգմանութիւն (Տիւմա, Էօժէն Սիւ, Ժիւլվէոն) անշուշտ անոր մէջ յարգարած պիտի ըլլային գետինը ինքնագիր վէպի մը: Այս տեղեկութիւնները աւելորդ չեն Մ. Մամուրեանի մէջ վիպող մը տեսնել կարենալու համար:

Ուրեմն, ֆրանսական ուսմանթիք վէպերուն լայն ազդեցութեանը տակ (ընթերցումէ ինչպէս թարգմանութենէ) Մատթէոս Մամուրեան տարուած է իր վէպը գրելու: Ասոր մէջ ոչինչ կայ անբնական: Բայց ահա տարօրինակը: Մ. Մամուրեան յիմար մը չէր. ունէր գրական լայն զարգացում: Տէրն էր ֆրանսերէնին, այսինքն անոր գրական աւանդութիւններուն լայնօրէն տեղեակ, քանի որ Լամառթինի իսկ ձեռքէն առած է Մուրատ-Ռաֆայէլեանէ չրջանաւարտութեան վկայականը ի Բարիզ: Տենդագին հետաքրքրութիւններ ունէր ազգային բայց մանաւանդ գրական հարցերու շուրջ: Յետոյ, գոյութիւն ունէր արեւելահայ վէպը, որուն իշխանը (Ռաֆֆի) գրեթէ ստեղծեր էր բացառիկ գեղեցկութեամբ, տարողութեամբ ու խորութեամբ իր գործը: Աւելին: Հիացման առարկայ էր դարձած այդ ժամանակներու Աբովեանի գլուխ-գործոցը, Վերտ Լապարաշին: Արեւելահայ հանգէսներու մէջ կը սիրուէին Պօօշեանցի վէպերը: Այս բոլորը կը յիշեմ՝ ցուցնելու համար իմ ապշանքս վէպը ըմբռնելու այն տղայական, չըսելու համար ծիծաղելի միամտութեանը վրայ որուն կոթողն է Աւ Լէրէն Մարքը անուանուած անորակելի գործը: Արմէն Շիտանեան մը (թող ներուի այս մարդուն անունը հոս) իր յիմարաբանութիւններով, Սմբատ Բիւրատ մը (նոյն ներդութեան խնդրանքով) իր մասալապատումներով, նոյնիսկ անկարելի Քասիմը՝ իր մեծ վիպասանի եղերական տիպոսով, եթէ կը յիշուին իր անունին մօտիկ, կրնան իրենց արդարացումը առնուազն պահանջել ինձմէ, քանի որ իրենց վէպերուն մէջ եղած են քիչ մը աւելի իմաստուն, քիչ մը աւելի լուրջ: Աւ Լէրէն Մարքը վիժուկ մըն է: Եթէ կը գրադիր՝ պատճառն այն է որ Մ. Մամուրեանի մեծ գրագէտի վարկը մինէ անկախարար գոյութիւն ունեցիր է, սանկ քառասուն մը տարի: Իմ դատումը պիտի ըլլար թերեւ աւելի մեղմ, եթէ երբեք վէպին վրիպանքը մօտիկը կենար գրագէտին փառքին: Այսպէս, մենք դժուար կը հանդուրժենք Ս. Պարթեանի Զայն Զնէյ վէպը, որ իր կարգին վիժուկ մըն է, բայց ստիպուած ենք մարսել այդ տաղնապը,

վասնդի ունինք իրմէն շքեղ Քայայտմը: Հարցուցի ես ինծի, երբ պատանի՝ կարդացի այդ վէպը, թէ ինչո՞ւ գրուած է անիկա: Ալեւոր մարդ, ըլլալու համար կարելի եղած չափով արդար, անոր յիշատակին հանդէպ, տկար աչքերս նորէն նետեցի 350 էջնոց այդ ձաքոտութիւն վրայ և դժբախտութիւնը հոն է որ պատանիի վճիռը կը պահէր իր ամբողջ սաստկութիւնը, անդառնալի անգթութեամբ մը:

Այսօր ալ կը հարցնեմ. — ինչո՞ւ գրուած է այդ վէպը: Ըսել թէ անիկա հասկնալի փառասիրութիւն մըն էր մեծ թարգմանիչէ մը, ասպարէզին վրայ անբաւարար կուգայ սա յանդըգնութիւնը բացատրելու: Լեգէոն կը կազմեն անոնք որոնք թերթօն են թարգմաներ արեւմտահայ գրականութեան հարկւրաւոր թերթերուն մէջ: Կարապետ Իւթիւճեան, Սիմէօն Զէօմիէքճեան, Բիւզանդ Պօղանճեան (յիշելու համար քանի մը անուններ) մտքերնուն չանցուցին իրենց ստորագրութիւնը ենթարկել սա արկածախնդրութեան վտանգին: Ենթադրել թէ անոր մէջ առնուազն թերթօնագիր մը կար կձկտած, դարձեալ կուգայ անբաւական, քանի որ իր երկու Նախնայները, բազմաթիւ յօդուածները կը խօսին ուրիշ կարելիութեանց մասին, բոլորն ալ վէպէ դուրս կալուածներէ: Այն ատեն, Ո՞ր չար սատանան մղած է այս մարդը սա արկածախնդրութեան: Տարտամ մը կ'ուրուանայ մտքիս մէջ թատերագրի իր փառասիրութիւնը, ու կ'անցնի: Այս տողերէն յետոյ կը մնայ խօսիլ այդ վէպին փառքէն որ բաւական զբաղեցուցած է, հեղինակէն դուրս, արեւելահայ շրջանակները մանաւանդ:

Հասկնալի է այդ վէպին վարկը, քանի որ անոր տիրական միտք բանին յարձակում մըն է Ռուս բռնապետութեան ընդդէմ: Այս հաստատումը թերեւ միակ իրողութիւնն է որով պայմանաւոր ըլլայ Մ. Մամուրեանի խմբագրական խառնուածքը: Օրինակելի հաստատամտութեամբ այս տեսութեան անիկա մնաց հաւատարիմ գրեթէ կէս դար, այսինքն ամբողջ իր գրական գործունէութեան ընթացքին: Չեմ դատեր խելքին բաժինը այս կեցուածքին մէջ: Մամուրեան չէ գոհացած անհամար խմբագրականներով, յօդուածներով, նոյն այդ տեսութիւնը նորոգելէ ու հրապարակ մատուցանելէ: Չայն ընդունիլ վիպական յօրինման մը յատուկ, եթէ գրական մեղք մը չէ, առնուազն խելքի քշիկ մը անսովոր նեղութեան փաստ: Չունինք իրաւունք արդեօք վէպին խմբագրման թուականը առնելու խոր նկատողութեան: 1880ին, այսինքն կէս դար յետոյ ռուսական տիրապե-

տուութենէն, Արարատեան նահանգին մէջ մեր ժողովուրդը հարիւր տարուան գերազանցութիւն մը ձեռք ձգած է այն միւս զանգուածին վրայ որ կը բնակի Վասպուրականի կիրճերուն, Տարօնի դաշտին ու Կարնոյ բարձրաւանդակներուն վրայ: Առնուազն թուրքին դանակը բեռցուած է մեր ժողովուրդին վիզէն: Անիկա չտեսնել և ծայրայեղութեան մէջ արժեւորել ջանալ մեր ժողովուրդին հոգեյատակին հանցուցած առաջին թունաւորութիւնները՝ դէպի ապագայնացում, կը նշանակէ լուռ ուղտի վերածել, ինչպէս վագրը անուշիկ կատու մը հնթադրել: Սա լուսաբանութիւնները անհրաժեշտ են հասկնալու համար այդ վէպին վարկը՝ արեւելահայ մտաւորականութեան մէկ մասնաւոր խաւին վրայ, որ դէմ էր ռուս բռնապետութեան, ձարկումին, բայց երբեք ռուս հոգիին: Ծիշդ է գործին դրական տկարութիւնը: Անկանգնելի ռումանթիկ մը, Ֆանքասքիֆ յօրինուածութիւնը, ծիծաղելի իրադարձութեանց հանդէսը, ահաւոր անբնականութիւնը, մանաւանդ անհանդուրժելի թիրթօնականութիւնը չեն վրիպած արեւելահայ քիչ մը շատ կոյր քննադատութեան իսկ բերէն: Գիրքին վարկը սակայն, Սահակէն ետքը, Իրապաշտ մեծ վարպետներու երևման օրերուն (Շիրվանզադէ, Նար-Դոս, Մուրացան) քչիկ մը դժուար է հաշտեցնել թէ՛ արեւելահայ գրական ընդհանուր զգայարանքին և թէ՛ զայն զետեղել արեւմտահայ վէպին սկզբնական շրջանին: Եթէ երբեք արժանիք մըն է սեռ մը սկսիլ դրականութեան մը մէջ, պարտք է սակայն սկիզբը առնուազն ընել ակօսի մը փառքովը և դեղեցկութեամբը: Այդպէս ըրած է Քանաքեռի աւագերէցին տղան՝ Խաչատուր Աբովեան, որուն Վերջ Հայաստանն ոչ միայն սեռ մը կը սկսի, հապա գրականութիւն մը, լեզու մը (Քանաքեռի գեղջուկ բարբառն է այսօրուան շքեղ արեւելահայերէնին սկզբնական ակը):

Այս տողերէն յետոյ կը հրաժարիմ վերլուծել վէպը, իբրեւ գործողութիւն, տիպարային իրադրութիւն, իրադարձութեանց հանգէս, վիպական շարժումի մը համար անհրաժեշտ մթերք, ապրումներու, յոյզերու, դիտողութիւններու: Մ. Մամուրեան ամենէն ձախորդ վէպերուն թարգմանիչն է մեր մէջ: Որ կը նշանակէ ըլլալ հեղինակը ամենէն գէշ մարտուած տպաւորութիւններով կանգուն վիպային յօրինման մը: Ամէն ինչ սուտ է անոր մէջ, միշտ անբնական: Ոչ մէկ հայ, հակառակ անոր որ մարդերը ընտրուած են որոշ շրջանէ մը, որոշ գետնի մը վրայ գործելու դիտումով: Ուշագրաւ է առնուազն որ չըլլայ յարգած տեղագրական պարկեշտ ճշգրտութիւն մը, այն չափով

դոնէ որքան ատիկա կը հաստատենք Ծիրենցի վէպերուն համար: Տօքթ. Շիշմանեան Գ. դարու Հայաստան մը աւելի իրատեսած է, աւելի ճիշդ պատկերած է քան ԺԹ. դարու սենեկաբնակ թարգմանիչ — խմբագիրը՝ Մ. Մամուրեան, որ չէ իսկ բարեհաճած իր վէպին թատերապայրը գէթ քարտէսի վրայ խըղճատու թեամբ ուսուսմասիրելու:

Աւ Լեբէն Մարտը չի պատկանիր գրականութեան:

*
* * *

Այս հոգեբանութեամբ, մտայնութեամբ, արուեստի տեսակէտներով (եթէ կը ներուին այս բառերը հոս) Մ. Մամուրեան ձեռնարկած է իր երկրորդ, աւելի սխալի արկածախնդրութեան: Կ'ակնարկեմ Անգլէական Նամակներն:

Յառաջաբան ծանօթութեան մը մէջ Մամուրեան կը խօսի այդ նամակներու ծագման և դանձոյ հրատարակելու մղող թելադրանքէն: Անշուշտ տեղն է հոս խօսիլ անգլիական մշակոյթէն իր ունեցած չփման մասին: Կանխող դարու կէսերուն իր փառքին բոլոր շքեղութեանը մէջ ապրող մեծ անձնաւորութիւն մը, ձէղայիրիւսան ամիրա (որ չափազանց չահեկան, ռուսաբիւրժանաւորութիւն մըն է, մեծ վիպասանի մը գրիչին սպասող, արուեստի մեծ դործ մը ստեղծելու չափ ընդունակ, բազմերես և տարօրէն թելադրական), զինքը *initier*ն ըրած է Լոնտոնի փառքերուն: Անշուշտ երկարատեւ բնակութիւն չընդունեցաւ Մամուրեանի որպէսզի գէթ ամուր և խոշոր գիծեր ունեցած ըլլար իբր սեւեռում իր ներսը, գերազանցապէս աշխարհաքաղաքայի Լոնտոնէն: Տրուած ըլլալով որ նամականիներու սեռ մը (թող ներուի այս բացատրութիւնը) միշտ իր նախասիրութիւնը պիտի կազմէ, Մ. Մամուրեան պարտքին տակն էր նման գրութեանքներու յատակ ծառայող երկարատեւ գիտողութիւններ գետեղելու իր նամակներուն յօրինման իբր նախանիւթ: Չէ եղած այդ բարիքը, թերեւ անոր համար որ տիրական, անսրբագրելի լրագրող մը այս փորձառութիւնները միշտ փորձեց արժեւորել ի հաշիւ քանի մը թերթ լրագրական կայծկլտուն յեղումի: Ան որ շատ յուզեալ շրջանի մը (մեր Սահմանադրութեան սկզբնական ռուսաբիւրժ եղելութիւնները, կառավարութեան ձգձգուն քաղաքականութիւնը, Սահմանադրութիւնը վաւերացնելու չվա-

ւերացնելու, շնորհելու, յետո կոչելու խաղերուն մէջ. այս իրադարձութեանց քովն ի վեր՝ դօրաւոր կիրքերու և ըստն անձնաւորութեանց բախումները. կարճ՝ լայնօրէն խոսվեալ չըջաններու յատուկ այլապէս բաղմաթիւագիր դրուողներու շահագործում) տագնապներէն շատ նախնական, չըսելու համար ձանձրացուցիչ մանրամասնութեանց մէջ մօլորուն, աննշան դարձող հանգէսէ մը միայն տեսած է փրոշն իրողութիւններ: Նոյն այդ մարդը այդ ժամանակուան քաղաքակրթութեան դերագոյն կեդրոնէն մեղի — կրնամ ըսել — ոչ մէկ արժէքով անձնական գիւտողութիւն չէ շնորհած, չորս հարիւրը անցնող իր վէպի էջերուն: Միշտ նկատի ունեցէք որ անոր փառասիրութիւնն էր ամէն տեղ մտածել, օրօգհտե համալսարանական կրթութիւն ունէր: Եւ քանի որ շատ ընկալուչ իմացականութիւն մը չէ շնորհուած իւրեն, կը հետեի թէ այդ մտածողութիւնը պիտի թափառի լրացաւորաբազական, պատմատնտեսական, հասարակ տեղիքներու պողոտաներու վրայ (հոս տեղն է յիշել իր դասագիրքերը — Քաղաքացիական Տնտեսագիտութիւն և Ազգայն Պատմութիւն): Կը լրջանամ՝ իմ ցաւս յայտնելու պատահութեան սա անդամանելի կորուստէն: Այս մարդը փոխանակ այդպէս գրքունակ իմաստութեան պատգամներու մէջ քրմանալու, եթէ երբեք իր զգացածները ու տեսածները խորհած ըլլար օրը օրին արձանագրելու, մենք այսօր կ'ունենայինք շատ հետաքրքրական ու անգլխացուց համար ալ շահեկան վաւերագրեր, այնքան սիրելի՝ մեր օրերու մարդոց, այնքան փնտռուած՝ պատմութեան հետամուտ, բարքերու խուզարկու իմացականութիւններէ: Չէ ըրած արդ ամէնը և երեսակայած է ծիծաղելի որքան անպատմելի գործողութիւն մը, ուր, ամէն մեղքի վրայ, վէպի մը կերպարանքը կուտայ այդ ծանծաղ վերլուծումներուն, անիմաստ բարբառջանքներուն: Չպատմեցի Աւ Լեբէն Մարդը, չեմ պատմեր Անգլիական Նախնային:

Հայկական Նախնայինն անցնելէ առաջ, հարկ է սակայն հաշուեյարդարի ենթարկել գրագէտ մը: Ըսի իմ կարծիքս վիպական իր երկու ընդարձակ ձեռնարկներուն վրայ: Անոնց այսօր չկարգացուիլը պարզ մեղքը չէ փոխուած ճաշակներու: Մամուլեանի մը գրիչէն այնքան անկարելի տղայամտութեանց դուրս գալն է պատճառը, որ կը փնտռեմ հասկացողութեան եզրեր ճարել ինծի՝ դարձէ մը որուն հեղինակը մօտ կէս դար անվիճելի մեծ վարպետը, վարդապետը որակուեցաւ գրելու արարքին (յիշե՞՛ւ որ հեղինակած ալ է շարագրութեան դաս մը, մեր բոլոր դպրոցներու մէջ լայնօրէն մուտք գործող): Այս տագնապին տեսակ

մը լուծում են իր երկու խաղերը որոնցմէ մէկուն մասին ըսի իմ մտածումը: Տաւլէն Իսաբըր գառնութեամբ ինծի խորհիլ կու տայ ուրիշ մարդու մը, ան ալ վարժապետ, բայց գեղի դպրոցէն անդին աշխարհ չտեսած ու ինքն իրեն գրել սորված Թլկատինցիին: Խարերգի վարժապետը խեղճ ու կրակ անձնական վարժարան մը ունէր կիրքով, քէնով և յամառութեամբ ոտքի և ոչ թէ Յանիականի դժոխսային (Իզմիր) մեծատարած միջոցներով յղիացած Մեսրոպեան վարժարանին պէս, որ կը վայելէր մեր ամենէն հարուստ զաւուսթին ամբողջական շփացումը: Դպրոցականներու միջոցաւ հերկայանալի խաղերու ճակատագիրը գիտ չի կրնար ասկէ աւելի զբաղեցնել: Մ. Մամուրեան աւելի խեղճ միջոցներով, աւելի դժբախտ արդիւնքներով ինծի կը յիշեցնէ Պէշիկթաշլեանը, և այդ գիծով՝ Մխիթարեան վարժարաններու ամովերջի հանդէսներու թշուառութիւնը: Ու ահա տարօրինակը. Թլկատինցիին թատերական դործին կէսին մօտը՝ կուգայ նոյն նպատակներէ, բայց կ'անցնի հայ գրականութեան (ոչ միայն արեւմտեան) ընդհանուր պահեստին: Այլևս աւելորդ կը սեպեմ իր առիթով թատերագիրի մը հիմնական պայմաններուն մօտենալ: Անոր երկու դործերն ալ դուրս են լրջութենէ և չունին ո՛չ Պէշիկթաշլեանի, ո՛չ Դուրեանի և ո՛չ ալ Մխիթարեան վարդապետներու արգարացումը իրենց հետ, վասնզի անոնք ոչ գիտէին «զինչ գործեն»: Մ. Մամուրեան յիսուսը անցած էր այդ խաղերը յօրինել փառասիրած ատեն:

* * *

Կուգանք Մ. Մամուրեանի տաղանդին կոթողը նկատուող Հայկական Նաճախէի հանրածանօթ դործին: Արփիարեան զրիթէ ճիշդ դատած է զայն Բաշքէրի մէջ, 1905, երբ այդ սերունդին ընդհանուր արդիւնքները ճշգրիտ պահուն՝ արագ քանի մը տուրերով կը փորձէ արգարութիւն ընել հոթանասնական թուականներու մեծահամարաւ այդ դործին: Անցած ժամանակը բաւարար անջրպետ մըն է Արփիարեանի դատաստանը պաշտպանելու: 1922ին տպուած Վիճապոռ-Էբէր հատորին մէջ նոյն դպրոցէն ուրիշ մարդ մը՝ Հ. Ասատուր, չի վարանիր Հայկական Նաճախէին ընդունիլ արեւմտահայ գրականութեան գլուխ-գործոցներէն մէկը: Հ. Ասատուրի գրական հասկացողութիւնը դժբախտաբար այդ հատորին մէջ և անկէ դուրս ալ ինծի կ'երևի բաւական խնդրական,

նման վճիռի մը տարօրինակութիւնը թեթեւեղեղութեամբ մը ի վերջոյ Դեմոսթենէսը, ինչպէս գրքին յառաջարանին մէջ կը յայտնէ հեղինակը, հազիւ հազ կենսագրումէ անդին կը նայի, այնպէս որ Հայկական Նահանգին վրայ նման վճիռի մը գոյութիւնը այդ էջերէն ներս, սերունդի մը դատաստանը չի ներկայացներ։ Այս այսպէս ըլլալով՝ զիրքը կը մնայ միմալ, կէս դարու իր կեանքէն և փառքէն վերջ, այսինքն ստիպուած՝ ինքզինքը պաշտպանելու իր ներքին արժանիքներով։

Նախ պարունակութիւնը. — Նամակներ՝ գրուած իբր թէ Պոլիսէն, օրուան ազգային կեանքի մեծ մղումները և կերպարանքները սեւեռելու, ի պահանջել հարկին՝ դատելու խանդավառ մտադրութեամբ մը։ Ասիկա իր իրաւունքն էր։ Մեր ալ իրաւունքը՝ այդ վստակը վտարելու գրականութեան այգիէն իր ճիշդ տեղը, լրագրութեան, ազգային կեանքի անցողորձերուն մակադատելին։ Ո՞վ ըսաւ թէ գրուած ամէն էջ, թէկուզ մեծ գրագէտի մը գրիչովը պաշտպանուած, իրաւունք կրնայ ունենալ պատկանելու գրականութեան։ Մ. Մամուրեանի Նահանգին գրեթէ կէսը նուիրուած է այդ օրերու ամենէն հրատապ հարցին, Ազգային Սահմանադրութիւն որակուած տաքնապին (պէտք է յիշել որ Սահմանադրութեան բնագիրը, կառավարութեան մատուցուած անգամ մը, անկէ վաւերացուելէ վերջ՝ ազգին վերագործուած, յետոյ նորէն կառավարութեան գործած, զանազան եմքրիկներու և ազգեցութիւններու պատճառով քանի մը տարի քնացած՝ պետական դիւաններուն մէջ, մղձաւանջ մըն է ազգին ընտրանիին համար)։ Բաժնուած են կարծիքները։ Սահմանադրութիւնը աւելորդ նկատողներու խումբ մը պահպանողականներ, զայն անհրաժեշտ պալատանը նկատողներ, ուրիշ խումբ մը ազատականներ, իրարու գլուխ կը պատռեն թուղթի վրայ, մեր ներքին վէճերուն դարաւոր խտրութեամբն ու անանութեամբը։ Մ. Մամուրեան կը հասկցուի թէ ո՞ր բանակին մէջ դրօշակ կը կրէ։ Եթէ երբեք այդ վէճերուն առիթով Մ. Մամուրեան խելքն ունեցած ըլլար առնուապն մեզի իրաւ մարդեր տալու, պայքարին ամբողջ տենդովը ու կիրքին մեզի պարգեւած իրաւութեամբը, մենք կ'ունենայինք 1860ի մարդերէն սանկ կենդանի, թերեւ անփոխարինելի ալ պատկերներ։ Ասոնք ըսողը մարդ մըն է որ տառապել է իր ժողովուրդին դարաւոր գրականութեան մէջ իրաւ մարդոց ահաւոր պակասէն։ Ե. դարուն մենք կռուելու ենք կայսրութեան մը դէմ. ունեցել ենք բախտը այդ կռիւին գրեթէ մասնակից անձնաւորութիւն-

ներու ընդհանուր վկայութիւններ ժողովուրդներու ... աստուածաբանական հարցերու վրայ, բայց զրկուած ենք հոգի իրաւ մարդոց պատկերէն: Ու ասիկա՝ դարերն ի վար: Արեւմտահայ գրականութեան մէջ ալ նոյն դժբախտութիւնը: Մ. Մամուրեան Աստուածաբանական հաւանական օգուտները, անոր զանցուելէն ստոյգ ազէտները գրեթէ դիւցազներգած է, փոխանակ մեզի տալու առնուազն վարիչները այդ պայքարներուն: Այն աստիճան շինծու է ամէն բան իր մօտ, որ չէ մտածած իրողութիւնները իրենց մերկութեան մէջ մեզի մատուցանելու պարկեշտութեամբ, ինչպէս որ ըրած է Անգլիական Նախնային մէջ: Երեւակայած է անտանելի, անկարելի կերպիկ մը Պոլիս եկող Իզմիրցիի մը և անոր սիրուհիին շուրջ: Վերջապէս այդ Պարոյրը Պոլիս պիտի գայ դիմակաւոր պարահանգէսի մը ներկայ ըլլալու: Էվրեֆա: Ու պիտի գան այդ օրերու բոլոր ջոջերը, դիմակաւոր անշուշտ, որպէսզի իրենց առթիւ Մ. Մամուրեան ըսէ երբեմն կէս էջնոց, երբեմն մէկ էջը անցնող ընդհանուր նկարագիրներու արտահանում մը: Արդար ըլլալու համար, այդ նկարագիրները բաւական իրաւ, սուր, իրենց միակ մեղքը, դիմակին մեղքը եթէ երբեք չենք գնոր, բայց կրնանք Մամուրեանի գրչէն մեզի հասած ամենէն հաստատ իրագործումները նկատել: Բայց ահա դժբախտութիւնը: 1950ի մարդ մը երբ կը փորձէ Գր. Օտեանը, Նահապետ Ռուսինեանը, Մ. Պէշիկթաշլեանը (Նուրհան, Եանսինոր Թաշմանը) վերակազմել, պիտի գիտէ ոչ թէ Մ. Մամուրեանի, այլ աւելի խեղճ բայց աւելի կենդանի աղբիւրներու, վաւերական կենսագրիչներու: Ի վերջոյ մէկ հատ մը անոնցմէ՝ Նուրհանը, օրինակի համար, ընդարձակ դործունէութիւն մըն է, հատորներու մէջ հազիւ նուաճելի: Մէկ ու կէս էջով Մ. Մամուրեան տապանագիր անգամ չի կրնար գրել: Այս մէկ հատիկ օրինակը բաւ է ցոյց տալու ձեզի եղանակին ահաւոր վրիպանքը (յիշել St. Simone): Անձերու շարանը, թէկուզ թափանցիկ դիմակներով, կը մնան անշահեկան, վասնզի միտքը կը վարանի ընդմէջ վէպին և իրականութեան: Վէպի մը վրայ այդ մարդիկը մեզ պիտի չնեղէին: Իրական պատմութեան մէջ անոնք մեզ պիտի չշահագրգռէին, տրուած ըլլալով ուրուալին իրենց հանգամանքը: Ետոյ, շինծու անձնաւորութեանց ալ ձեռքերին բարդելով պտոյտը այդ գրքին մէջ (Պարոյրը, Եամիշը, Աշխէնը, և ուրիշ խել մը անուններ) կը ստեղծէ նեղութիւն մը որ բոլոր խառնուրդներուն ճշունքն է մեր մտքին վրայ: Միւս կողմէն՝ չմոռնալ որ խոստագատ, յաւակնոտ, իր դերին վրայ ինքզինքը

ուռեցնող այս վարդապետը, գիւանապետը, խմբագրապետը ունի իր հաշիւները յարգարելիք: Խնդրոյ նիւթ չեմ ընէր իր պարկեշտութիւնը, բայց կը ծանրանամ իր անհուն ինքնաբաւութեան, հրապարակի վրայ իր աքլորութեան, կանոնաւոր հայերէն մը գրելու իր շնորհը մեծ գրագէտի մը հովին բարձրացնելու իր միամտութեան, և այս ամէնուն արդիւնք՝ իր քէնեւրուն վրայ: Հայկական Նախալաշին ամենէն յաջող անձնաւորութիւնը Նար-Պէլին ծաղրանկարն է: Գեղանի եպիսկոպոսը ոչ միայն ծաղրելի եղած է իր գրչին տակ, այլև զղուելի: Անձնաւորութեանց սա ստուերային հանգամանքէն երբ մեր ուշագրութիւնը փոխադրենք Հայկական Նախալաշին լեցնող իմացական բարեխառնութեան, ինքզինքնիս կը զգանք խորունկ բեկումի մը մէջ: Եթէ երբեք 1860ի մարդերը այդ աստիճան նանրամիտ էին մեր հասարակութեան գերագոյն հարցերը այդպէս ակադեմական վիճաբանութեանց ազկազկ հանդէսի մը վերածելու, գրագէտը ստիպուած էր առնուազն վտանգին չըջնը ընելու, լռելով այդ ամենը, և ոչ թէ հարիւրաւոր էջերու վրայ այդ չնչին, ճիզճ վէճերը փռելով՝ ծեծելու ու ծեծելու: Կարգացէք երեք հարիւր այդ էջերը, և խորունկ յուսահատութիւն մը կը համակէ ձեզ սա անլրջութենէն, ծանծաղամտութենէն, հիմնական հարցերը մանկամիտ դատողութեանց ենթարկելու եռանդէն: Պէտք չէ ձեզ զարմացնէ սա խստութիւնը: Մամուրեանի փառքին վրայէն կէս դար է անցած, և անոր անունը մօտիկն էր Ալիշանի փառքին: Վենետիկցի արքայէն առնուազն պատկառելի միտքք կայ իր հում աշխատանքին: Մ. Մամուրեանը արժեւորելու համար, արեւմտահայ գրականութիւնը կը մնայ շուարած: Ուրկէ՞ կուգայ սա համբաւը: Տեսանք իր վէպը: Ըսի իմ խօսքը իր թատրոնէն: Ունինք կշիռը Անգլիական Նախալաշին: Անոր փառքին վերջին կոթողը՝ Հայկական Նախալաշին գիրք մըն է որ անբաւարար կուգայ գրականութեան սիրահար ուսանողի մը, ինչպէս մեր պատմութեան շրջանները ճանչնալու հետամուտ հաւաքողին: Ոչ մէկ էջ՝ ուր առնուազն ձեական վայելչութիւն, զրճաւան գոյն, կեանքի նուաճում մը մեզի ընէին զինովափ: Շատ աւելի խեղճ գրուածք մը այդ օրերէն բախտը կրնայ ունենալ միշտ մեզ շահագրգռելու, ամենէն քիչ վաւերագրական տարողութեամբ մը: 1860ին, պարզեաբաշխութեան հանդէսի նկարագրութիւն մը, Մաթի օրաթերթի մէջ, օրինակի համար, թերևս ունի փշրանք մը բան որ օգտակար, օգտագործելի կըրնայ ըլլալ այդ օրուան պատմական հասկացողութեան: Նոյնիսկ

ամենախեղճ ոտանաւոր մը ճաշակի մը վկայութիւնն է: Հայկա-
հան Նաճախնին, իր ահաւոր փառքին հակառակ, ոչ մէկ կարիք
կը դիմաւորէ: Իրականութիւնը, պատմութիւնը, մեր կեանքին
յեղաշրջումի պայմանով:

Ձէ՛ կարելի այս գրքին վրայ քանի մը բարի խօսք: —
Անշուշտ: Բայց այդ խօսքը իր հասցէն ունի ոչ թէ գրագէտը
(որմով արտօնուած եմ միայն գրադիլ), այլ մարդը, որ հակա-
ռակ մութ կողմերու, թեթեւ արատներու, մնացած է իր սերուն-
դին ամենէն աշխատող, դժուար յոգնող, յարատեւութեամբ
պսակաւոր, և իր ժողովուրդին օգուտը, լուսաւորութիւնը լայն-
օրէն հետապնդող մեծ իր սերունդին հաւատարիմ: Ինչպէս կը
տեսնէք, այս վերագրումը աւելի պատմութեան վերագրում մըն
է, քան թէ գրականութեան: Կը հաւատամ թէ և կը փափաքիմ
որ օր մը գրուելիք մեր պատմութեան մէջ արեւմտահայ գրակա-
նութեան այս վաստակաւոր սերունդը գրաւէ իր փառքի բա-
ժինը, վասնզի այդ մարդերն էին որ ստեղծեցին հայ ժողո-
վուրդի վերջին կերպարանքը, արեւմտահայ յղացքին անդրա-
նիկ գիծերը քաշեցին վճռական և արի մատներով: Մ. Մա-
մուրեան այդ galerie-ին մէջ չքեղ կենդանագիր մըն է:

Ե.

ԽՄԲԱԳԻՐԸ

Եւ սակայն Մատթէոս Մամուրեան հսկայ անուն մըն է
արեւմտահայ գրականութեան սկիզբի կէս դարը լեցնող, ու անկէ
ալ աւելցող: Մենք տեսանք անոր վէպը, թատրոնը: Չեմ գի-
տեր, քերթուած գրած է: Եւ մեր շփումը այդ գործին հետ՝
խորունկ յուսալսարութենէ մը աւելի է անշուշտ: Անոնք որ յի-
սուն տարի վերջ պիտի գրեն արեւմտահայ գրականութեան
պատմութիւն մը, անշուշտ լայնօրէն պիտի կենան Ջարթօնքի
սերունդի ոչ թէ գործին, այլ անոր ընդհանուր տարողութեան
և իմաստին առջև: Պիտի գրադին այդ սերունդը փաղանքող
դէմքերուն այլապէս սխալի, քաղցր, տրտում, դժբախտ և
գրականէն դուրս այնքան հարուստ գիծերու թելադրանքով:
Ընդունելով զնացքի ընդհանուր կերպը որով գէթ մինչև այս
թուականը (1942) քաղեց արեւմտահայ գրականութիւնը: Այդ

ապագայ պատմիչը պիտի ունենայ հաւանաբար բազմաթիւ գործեր, հետզհետէ իրենք զիրենք կատարելագործած, գրականութեան յղացքին շատ աւելի հաւատարիմ: Ի՞նչ պիտի ընդունի անիկա Զարթօնքի սերունդի մարդերէն իբրեւ ցեղային հարստութեան մթերք: Հարցումին պատասխանը այսօր կը սկսի արդէն: Մ. Մամուրեան հազիւ թէ կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան, իր գործին ստեղծագործական մասին մէջ: Ուրիշ հարց՝ մարդ մը արժեւորելու մեր երկիւղած յարգանքը: Այսօր կ'ընեմ այդ զիջումը, փնտռելով Մ. Մամուրեանի անունով մեզի հասած թղթերէնէն երեան բերելու եթէ ոչ խմբագիր մը, գէթ գրագէտի այն տիպարը՝ որ ինքը եղաւ ուրիշներէն բոլորովին տարբեր, չըսելու համար կատարեալ:

Թէ ի՞նչ է այդ տիպարը, որո՞նք են անոր տիրական ստորոգելիները, որքա՞ն իրաւ տարր կայ գրագէտ յղացքէն Մ. Մամուրեան անունին տակ մեր պատմութեան անցած մեծ յիշատակին հետին — յետագայ քանի մը էջերը պիտի ըսեն ատիկա: Մ. Մամուրեան թուղթի գործաւոր մըն է, վարժապետ մը, դիւանապետ մը, ազգային գէմք մը: Հոս չունիմ միջամտելիք: Կ'ըսեմ. — Մ. Մամուրեան երեսուն տարի հանգէս հրատարակած է: Մ. Մամուրեան երեսունէ աւելի հատորներ թարգմանած է Ռոմանթիք վիպասաններէ: Աւելի քան քսան տարիներ Իզմիրի վարժարաններուն ընդհանուր տնօրէնութիւնը վարած է, սերունդներ դաստիարակելով: Ասկէ առաջ Պոլիս անիկա եղած է պետք պատրիարքարանի ազգային դիւանին: Ունեցած է իր ձայնը այս ազգը յուզող բոլոր հարցերուն մէջ, սանկ քառասուն մը տարիներ (1860-1900): Միտք բանի՞ն այս թուումներուն: Սա՛ որ անիկա իր սերունդի մարդն է, իր ամբողջ իմացականութիւնը ինչպէս մարմնական կորովը յօժարակամ սպաս դրած իր ժողովուրդի զարգացման: Այս իտէալը այդ սերունդէն ոչ ոք իրագործած է որքան Մ. Մամուրեան: Միտքս կուգայ Գր. Օտեանը որ դարձաւ գրականութեան, երբ այլեւ քաղաքական գործունէութեան ճամբաները գոցուեր էին երեսին: Ռուսիեանը բաւական տառապելէ հաք (Ուղղախօսութիւն, Տարեցոյցներ, Ներքին Կանոնադրէր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին մէջ արտասանուած) չքեղ ճառեր՝ երեսփոխանական ժողովին մէջ արտասանուած) կը խրի վարժապետութեան ծանծաղուտին ներսը և կը մեռնի վաղազրաւ, առանց կարենալ ձգելու իր զարգացման ու կորովին համարժէք աշխատանք մը մեզի: Կարելի է ընդհանրացնել սա տողանցքը մարդերու և գործերու, ամսոսալ Սոսեթ Լայն-

էանդին, Քնար Պանդիտէնին, Թովմաս Թէրզեանի գիւաններուն, Աճէմեանի բանաստեղծութիւններուն, Պէրպէրեանի քրօնկինբրուն կորանքը: Չենք կրնար Մատթէոս Մամուրեանը մերկացընել խմբագրի իր փառքէն, թէ՛ իր ժամանակին մէջ և թէ՛ այսօր:

Անժամանակ է անշուշտ խօսիլ իր առաջնորդներուն մասին, Աբէէլեան Մամուլին մէջ, և արժեւորել դարձեալ անոր դէմքը հարիւրաւոր այն խմբագրականներուն մէջ, որոնք երեսուն տարիներու վրայ արձակուած նշմարներ են, քիչ մը ամէն բանի շուրջ: Անշուշտ հանդէսի մը (ամսեայ) խմբագրութիւնը (ըսել կ'ուզեմ անոր սկիզբը ղետեղուելիք քանի մը էջ խօսքը) չի բաղդատուիր այն միւս ողբերգութեան հետ զոր ով գիտէ ո՞ր սատանան մեր մեղքին համար դժոխքին ամենէն խոր ալքերէն բռներ բերեր է, գայթակղութեան քարի մը պէս կախելու մեր գրողներու ճիտին: Կ'ակնարկեմ օրաթերթերու մէջ խմբագրականն որակուած տաժանքին: Մարդուկ մըն է մեր օրաթերթիւն խմբագիրը յաճախ, որ պարտքին տակն է ամէն օր երկու երեք սիւնակ խօսք աղալու, հրա այդ խօսքը բուսցնող բոլոր արտերը գրեթէ արգիլուած են մեզի: Ինչ որ հայ հասարակութիւնը կը կոչուէր մեր մերձաւոր անցեալին մէջ, ուրիշ բան էր եթէ ոչ եպիսկոպոսներու, տէրտէրներու, վարժապետներու, թաղականներու խառնիճաղանճ հանդէս մը: Օրաթերթը այս մարդերու շուրջը ստեղծուած, ստեղծուելիք շահեկանութիւնը ունէր միայն իր խօսքին հաստատ զսպանակ: Կը հասկըցուի թէ անգլիական կայսրութեան մը պաշտօնական օրականը, Թայմս, ամէն օր հրամցուելիք նիւթ մը ունենար իր ժողովուրդին: Այնքան ընդարձակ էին կեանքի բաժինները այդ կայսրութեան մէջ: Փոխադրեցէք հարցը մեր ժողովուրդին վրայ, և ըստի եղէք չափսոսալ վատնուած մեղանին, որով գրուեցան հազարաւոր խմբագրականներ, ափ մը ժողովուրդի վայելումին: Մատթէոս Մամուրեան ամիսը մէկ անգամ դժուարութիւն չունեցաւ անշուշտ իր չորս էջերը լեցնելու: Ուրախութիւն է հաստատել որ այդ չորս էջը ունի քիչ մը աւելի ընդարձակ տարողութիւն քան օրաթերթի բաջաղանքը, առաւելապէս հրապարակի ապրանք, սանկ գայթակղութիւն, սանկ հայհոյանք, սանկ քաղաքական իմաստասիրութիւն: Շարունակելը ձեզմէ: Մատթէոս Մամուրեանի խմբագրականները կը շօշափեն քիչ մը ամէն բան անշուշտ — կրթական, գրական, քաղաքական, պատմական, ևայլն, ևայլն: Ատոնց մէջ մեզի մատուցուած մթերքը,

Ծ Ե Ր Ե Ն Ց

(ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ)

(1822 — 1888)



Բարից, 1937ին, Տիգրան Կամսարականի տունը ինձի տրուեցաւ տարօրինակ վկայութիւն մը: Տիգրան Կամսարական, աշխատակցութեամբ խաղ գրելէ ախորժ զգացող գրագէտ, խորունկ խանդավառութեամբ մը որ զարմանք կուտար ինձի, իր տարիքին հետ խոտոր համեմատելուն, կը պարզէր ծրագիրը խաղի մը: Ատոր մէջ, ուրիշ տիպերու շարքին, կը ծանրանար տարիքը առած հօրեղբօր մը գերին վրայ: Իր ճշգրտները, հաւաքած գիծերը, հոգեբանական զսպանակները ուրոնք այդ անձնաւորութիւնը խաղին մէջ կանչուած էին յատկորոշելու, տարօրէն կը յիշեցնէին 1880ի ազգային գործիչի մէկ բիւրեղատիպ ներկայացուցիչը: Կամսարական կը պնդէր որ այդ գիծերը անփոփոխ տիպարը կը պահէին իր իմացական ու ֆիզիք նկարագիրներուն այնպէս ինչպէս անոնք սեւեռուած էին իր անդրանիկ երիտասարդութեան ընկալուչ հոգեյատակին խորը: Կը պնդէր մանաւանդ անունին վրայ — Ծերենց:

Իրապաշտ շարժումի արժանաւոր այս մշակին սա խանդադատալից վերաբերումը մարդու մը յիշատակին որ ըրեր էր իրենց գրականութեան հակադիր գրականութիւն մը (Ծերենցի վիպական վաստակը այլամերժօրէն ումանթիք է), սրտառուչ էր և ուշագրտելի: Ի՞նչ աւելի քաղցր փաստ՝ Զարթօնքի սերունդին լայն, օգտաւէտ ախորժակներէն և փառասիրութիւններէն քան Ծերենցի գործը և գործունէութիւնը: Ո՞րքա կողմէ՝ չեմ կրնար չյիշել սա մուտքին Հրանդ Ասատուրի մէկ քրոնիկը, Ծերենցի Մալբալը, որուն հերոսը՝ Տօքթ. Շիշմանեան, այնքան խանդադատալից յարգանք կը ներշնչէր դարձեալ Իրապաշտ Հրանդ Ասատուրին: Նոյն դուրգուրագին յարգանքը և դնահատանքը այս մարդուն հասցէին ուրիշ Իրապաշտ վարպետի մը կողմէ, Զօհրապէն, որուն Ի Հեռադանէն, հակառակ անոր որ գրաքննութեան ճնշումովը գրուած է (1893), Ծերենցը կը պատկերէր խորունկ գեղեցկութեամբ: Ու Արփիարը, որ իր նշմարներուն մէջ նոյն-

քան սրտայոյզ յիշատակներ պահած ըլլալը կը յայտնէ ԾԵՐԵՆԳԵՆ: Ու վերջացնելու համար՝ ԽՐԵԱՄՏԱԽԱՅ զԲԱԿԱՆՈՒՅԻԼՆԵՐ խորունկ արհամարհանքով մը գատող ԼԷՕՆ, որ յարգանքի և գուրգուրանքի նոյն զգացումները չի վախճար արտայայտելէ ԾԵՐԵՆԳԻ անձին ինչպէս գործին վրայ:

Այս ամէնը անշուշտ բան մը կ'ապացուցանեն:

Երբ այս տողերը կ'ըսուին (1943), արեւմտահայ գրականութիւնը կնքուած ու փակուած գիրք մըն է շատոնց: Այնպէս որ անոր արժանաւոր մշակներուն մենագրութիւնը պարտաւոր է նկատի ունենալ ա) բարիքը որ անոնց գործը եղաւ, Բ) բարիքը որ անոնց անձը եղաւ, Գ) բարիքը որ անոնց անունը պիտի ըլլայ, գալիք սերունդներուն նկատառման արժանի: Շատ չեն այս երեք հանգամանքները իրենց վրայ մէկտեղող անունները արեւմտահայ գրականութեան մշակներուն մէջ, ուր շատ են անոնք որոնց անձը առաւելակշիռ չափով մը բարիք է արժեւորած: Դիչ են անոնք որոնք այդ բարիքին ըլլան աւելցուցած գործին ալ փառքն ու բարիքը: Տօքթ. Շիշմանեան մէկն է այդ քիչերէն:

Ա.

Կաթուղիկ ծնողքի զաւակ՝ Թէրզեանին, Ալիշանին, Աճէմեանին նման վաղատի կը փոխադրուի Վենետիկ: Դիտել կուտամ որ ունի իրեն աշակերտակից Ալիշանը, ուսուցիչ՝ Բագրատունին և Հիւրմիւզը: Տասնըվեց տարեկանին կը ձգէ վաճառքը և կը դադարայ Պոլիս: Եռանդուն, մտացի, արագահաղորդ, համակ հայրենասիրութիւն, այս պատանին Վենետիկէն սորված իր հայրենիքը կ'ուզէ իրագործել, պտտելով հայոց աշխարհին ամենէն խորհրդաւոր և թելադրիչ մարզերը: Քառասնական թուականներուն այդ տեղերուն մէջ սա արկածախնդրական արշաւանքը (թուրքերը աւելի քան երբեք կասկածոտ են դարձած ճամբորդներէ, այցելուներէ, բժիշկներէ, արեւմտեան մշակութի հաղորդամէն օտար գէմքէ, հիւլինական անկախութենէն հտք) վկայութիւն մըն է մարդուն ներքին ուժէն, յանդգնութենէն և մտադրութեանց տեսակարար արժէքէն: Թիֆլիս վերջին կայանը կ'ըլլայ այդ արշաւապտոյտին: Թարմ, պատանի հոգեբանութեան մը շահը այս արկածախնդրութենէն: — Իր վէպերը, այսինքն անոնց ամենէն յաջող մասը Յովսէփ Շիշմանեան պարտական է

այդ անդրանիկ առաքելութեան իր այնքան սիրած հայրենիքին ծոցը: Դարձ դէպի Պոլիս: Ուսուցչութիւն: 1848ին՝ Բարիզ ուր Պոլիս սկսած դեղագործութիւնը կը փոխէ բժշկութեան ընթացքի մը: Վկայութիւնէ յետոյ՝ վերադարձ Պոլիս (1853):

Այսքան մը պատմեցի այս մարդուն կեանքէն, կենալով ամենէն յատկանշական դրուագներու վրայ, որոնք անոր գրականութիւնը հասկնալու միշտ նպաստ մը կը բերին: Ահա ուրիշներ: Փոխանակ բժշկութեամբ կլանուելու ու մեծահարուստ դառնալու, անիկա կը նուիրէ իր ամբողջ կորովը զարթօնքի աշխատանքի մը որ արդէն սկիզբ է առած լուսաւորչական ինչպէս կաթոլիկ համայնքներուն մէջ, Բաւ է հոս յիշել թէ լուսաւորչական հատուածին մէջ զործող հոսանքները, տիրող պայքարները (լուսաւորեալ-խաւարեալ, սահմանադրական-հակասահմանադրական) կաթոլիկէ հայոց մէջ զուգահեռ իրենց չափունակութիւնը ունին Հասունեան և Բակա-Հասունեան տիաղօսութիւններով: Գրականութեան պատմութիւն մը արդար կերպով պէտք է մերժէ իր էջերէն անարժան այդ եկեղեցականին անունը, որ Հասուն կը կոչուի, քանի որ լատինամուր, մասյլ ապագային այդ մարդը ստանձնած է առաքելութիւնը այդ պատուական համայնքին մէջ ոչ միայն չէզոքացնելու, այլ արմատախիլ ընելու հայեցի զգացումը: Ծերենց իր ամբողջ երիտասարդութեամբը կեդրոնն է շարժումին, ունենալով իրեն ընկեր Պէշիկթաշլեանը և քաջալեր՝ մխիթարեան վարդապետները: Միւս կողմէ՝ Նշքայր Էփ Բէի սրտառուչ միւս առաքելութիւնը, որուն հաւատաւոր աշխատաւորն է դարձեալ երիտասարդ այս բժիշկը, համահայկական, համազգային հոգեբանութեան մը ստեղծումին նուիրելով իր խօսքին, գրչին, մտքին բոլոր ընդունակութիւնները: Զարթօնքի սերունդին առաջագրութեանց մեծագոյններէն մէկը եղող կրթական զարթումը այդ օրերուն կ'արտայայտուի լքուած աչքէ և սրտէ, հեռու հայոց աշխարհին մէջ զըպրօցներ հիմնաւորելու, արգասաւորելու սրբազան նպատակներով: Երեան կուգան զանազան անուններով ընկերակցութիւններ, դպրոցական այդ հանգամանքը իրագործելու համար աշխատող: Այդ աշխատանքին մէկ երեսն է Կիլիկիոյ մէջ հոգեբանելով դպրոց, ագարակ, տնտեսութիւն հաստատելու հոռահայեաց ծրագիր մը: Ծերենց Կիլիկիա է այդ առաքելութեամբ: Իր հակառակորդները չին խղճահարիւր զինքը կառավարութեան աչքին արատաւորել՝ իբր քաղաքական նպատակներու սպասարկու մարդ մը: Թուրքերը զայն կը վտարեն Կիլիկիայէն: Բայց այս

Կիլիկիան դարձեալ բարիք մը պիտի կազմէ իր գործին համար, քանի որ իր լաւագոյն վէպին (Թորոս Լեւոնէ) հերոսներուն համար տկանատեսի ապրումներ լեռնէ, քաղաքէ, աւերակէ, ջուրէ, ծովէ պիտի հայթայթէ անոր:

Ներքին այս պայքարներու ընթացքին ան ունի հրատարակած պղտիկ տետրակներ, իր խօսած ճառերը Օրթագեղի լսարանին մէջ: Կը յիշեմ Օրթագեղի վարժարանին իր տեսչութիւնն ալ: Զօհրապ սրտառուէ կերպով պատմած է այդ դրուագը և տուած ամենէն ցայտուն տպաւորութիւնը այս մարդուն ուսուցչական գերէն: Մարմնացեալ հայրենասիրութիւն, յանդուգն ժողովրդասիրութիւն, անկաշառ արիախօսութիւն իր մէջը համադրող այս երիտասարդը Պոլիսէն կառավարութեան պարտադրանքովը կ'աքսորուի, բժիշկի պաշտօնով, Կիպրոս, որ այդ թուականին (1875) քաղաքական և քրէական յանցաւորներու աքսորավայր մըն էր: Ամէն առիթ արգասաւորելու իր իմաստութեամբը՝ Ծերենց կ'օգտագործէ Կիպրոսը իր անդրանիկ վէպին իբրեւ գետին (Թորոս Լեւոնէի մէկ մասը հոն կ'անցնի), իր աղջկան հետ հոն գրելով արեւմտահայ գրականութեան առաջին պատմական մեծ վէպը, Թորոս Լեւոնէ (պատմական վէպի արժանիք մը չեմ զիջիր Աւ Լեւին Մաքշը վէպին որ լոյս տեսած է Աբէլէա՝ Մահալի մէջ, 1871-72: Ասիկա անոր համար՝ վասնզի Աւ Լեւին Մաքշը եղջերուաքաղ է), որուն երկրորդ տպագրութիւնը, Պոլիս, կ'արգիլուի: Ծերենց 1878ին սովեալներու օգնութեան գործին մէջ բաժին կը վերցնէ վտանգաւոր գօտիներու մէջ իր անձն իսկ չխնայելով: 1880ին կ'անցնի Կովկաս, հոն մինչև իր մահը (1888) կը հրատարակէ Լեւոնէի Թ. Դորոս, Թեորոս Ռշտաձէ պատմական վէպերը, ընելով հայոց պատմութեան դասեր Ներսէսեան վարժարանին մէջ: Գրագէտ իր աղջկան մահը կը կործանէ այդ շատ հաստատ և տարիքին հակառակ երիտասարդ մնացած գործիչը: Արեւելահայերը անոր կ'ընեն փառաւոր թաղում մը:

Այս ամփոփ ուրուագիծը՝ որպէսզի ճշդուի հիմնական դիմ մը գրագէտի մը վրայ որ անդրանիկ բացառութիւնն է մեր մտքի աշխատաւորներէ գրական գործունէութիւն մը հողով ալ պաշտպանելու բարձր առաքելութեան: Ծանօթ էք Ռաֆֆիին և իր վասպուրականեան պտոյտներուն: Խրիմեանին, մանաւանդ անոր աշակերտ Սրուանձտեանցին աշխատելու կերպին: Ծերենցի վէպերը կերպով մը գինն են այս մտայնութեան:

Երեսունէ աւելի տարիներու վրայ երկարած գուռը իր պոլսական գործունէութիւնը գրականութեան համար չեղաւ արդիւ-

նաւէտ: Ծխախոտ, Արեւելեան Մահուի իր քրոնիկները քիչ մը շատ ծանրաբեռն են օրուան կեանքին ծանծաղութիւններովը: Ինչպէս որ Հայկական Նախնային գրագէտի գործ մը ըլլալուն հակառակ՝ չէ յաջողած գրականութեան բարձրանալ, նոյնպէս ալ Ծերենցի քրոնիկները չեն պատկանիր արեւմտահայ գրականութեան: Ու ասիկա ցաւ մըն է ինծի: Ծերենց աւելի իրաւ մարդ մըն է քան Մամուրեանը: Եւ սակայն այն խնամքը որ հաւաքեց Հայկական Նախնային՝ զուր վատնուած պիտի ըլլայ եթէ երբեք օր մը տարածուի Ծերենցի ալ քրոնիկներուն վրայ: Եթէ երբեք հայոց գրականութիւնը ուղղակի չ'ունենար ատկէ գրական շահ մը, հայոց մերձաւոր պատմութիւնը պիտի չահէր մէկէ աւելի պերճ վկայութիւն վաթսուներեակաւ թուականներուն ազգային ընդհանուր իրադարձութեանց մասին:

Բ.

Եթէ բանանք մեր նոր գրականութիւնը պատմել յաւակ-նող որեւէ հատոր (արեւելահայ ինչպէս արեւմտահայ), պիտի հաստատենք որ Ծերենցի անունը եթէ կը պատկանի արեւմտահայ գրականութեան գործօնութեան պարունակին, Ծերենցի գործը կը պատկանի հաւասարապէս երկու գրականութեանց ալ: Այս տարօրինակութիւնը անոր համար՝ վասնզի Թորոս Լեւոնի, անոր անդրանիկ վէպը, տպուած Պոլիս (1878), հեղինակուած է Կիւպրոս: Անոր միւս գործերը (Ներսէս, Թեոդորոս Ռշտուշէ) հրատարակուած են ինչպէս գրուած՝ Կովկաս, ուր անցած է Տօքթ. Շիշմանեան, 1880էն վերջ: Թուականի սիրոյն չէ որ կ'ընեմ այս ճշգրտմանը: Իրողութիւնը այն է որ երեք վէպերէն անդրանիկը է նոյն ատեն յաջողագոյնը, ամբողջութեամբ յղացուած և զըրուած արեւմտահայ գրականութեան զգայարանքի մը ընդմէջէն. ըսել կ'ուզեմ՝ զայն երկնող միտքը խորունկ կնիքին տակն է մխիթարեան հայրենասիրութեան ինչպէս պոլսական թերթօնականութեան: Միւս հատորները ծնունդ են այս հիմնական մտայնութեանց վրայ յաւելեալ ուրիշ զգայութեանց, մտահոգութեանց, ախորժակներու: Այս է պատճառը թերեւս որպէսզի Թեոդորոս Ռշտուշէ, ամենէն վերջ գրուած վէպը, լայնօրէն ցոլացնէ իր մէջ արեւելահայ մտաւորականութեան ժողովրդապաշտ ձգտումները, անոնց բողոքարկու կեցուածքը ընդդէմ հայ հո-

գեորականութեան, մանաւանդ նախարարութեանց որ թէև արեւմտահայ հատուածին վաթսուներկան թուականներու սերունդին մէջ պահ մը նկարագրի կազմեց, բայց չուտով հետախաղաղ կորսուեցաւ ազգային ընդհանուր քաղաքականութեան մտայնազացքին ծոցը, Ազգային Սահմանադրութեամբ կերպարանք առած և նկարագրի տուած սերունդի մը առաջագրութեանց:

Այս ճշգրտմէն յետոյ, որուն տարողութիւնը աւելի յետոյ պիտի ըլլայ բացորոշ, կը դնեմ սեղանի վրայ Ծերենցի գործը: Կէս դարը շատոնց է անցած անոր վրայէն: Ըսել կ'ուզեմ՝ գործը անցած է երկու սերունդի բարեխառնութեանը մէջէն: 1943ին այս տողերը թելադրող գրագէտը ամբողջ արեւմտահայ գրականութեան ձգտումները, իրագործումները, նուաճումները երբ կը յաւակնի դատել, դասաւորել, Ծերենցի այս գործը արժեւորած ժամանակ կը կարծէ ըլլալ աւելի քան արդար, քանի որ 1880էն յետոյ անիկա այս ժողովուրդին վէպին մէջ ստեղծագործ ճիգը դատած է երեք սերունդներու առաւելեալ փաստաթուղթերու վրայ:

Ահա թուականի կարգով այդ վէպերուն հրատարակութիւնը: — Թորոս Լեւոնի, Պոլիս, 1878: Ներսէս Թ. Դաւթ, 1881: Թեոֆիլ Բլաշկին, 1883:

Առաջին վէպին թուականէն առաջ՝ արեւմտահայերը ունին Սև Լեւին Մարքը (Մ. Մամուրեան), լոյս տեսած Արեւելեան Մահալի 1871-1872 տարիներուն: Դարձեալ նոյն Մամուրեանի Անգլիական Նամականէն, գրուած այդ թուականներուն, բայց Ծերենցին իսկ մղումով լոյս տեսած ութսուներկան թուականներուն: Տիւսաբի Մայրան (1883) յարաբերութիւն չունի Ծերենցի գործին հետ: Այնպէս որ պարտաւոր եմ Ծերենցը ուղղակի իմացական խնամարկութեանը տակ ենթագրել Իլմիրցի գրագէտին՝ Մամուրեանին: Արեւելեան Մահալին հաւատարիմ աշխատակիցն է արդէն, պարբերաթերթին սկսման տարիէն: Այս հաստատումը կերպով մը կը բացատրէ Ծերենցի վէպերուն խոշոր տկարութիւնները, ինչպէս կարելի յաջողակ մասերը:

Առաջուրէն է ըսած եմ թէ ամբողջական վերլուծում կը փորձեմ այն կտորներուն վրայ որոնց յաջողութեամբ երեք սերունդի ճաշակներէն անցած է առանց վտանգի: Այսպիսի գործ մըն է Դուրեանի դիւանը: Ստոյգ է որ 1940ի տղաքը դժկամականութեամբ պիտի կարդան նոյնիսկ Թորոս Լեւոնին: Այդ է պատճառը որ չպատմեմ այդ վէպերը, չենթարկեմ զանոնք թափանցումի այն եղանակներուն որոնք փորձուած են Նուխանի, Չրաֆ-

Խանի, Զարդարեանի, Թլկասինցիի, Մեծարեցիի, Կամսարականի, Զօհրապի գործերուն վրայ: Միւս կողմէ, Ծերինցի գործին առիթով կը գրուին մէկէ աւելի շահեկան (թէն քոյնտի) ուրիշ հարցեր: Ահա մէկ քանին անոնցմէ: Պատմական վիպի զգայաւորանքը արեւմտահայ գրականութեան մէջ, Տիպարային հարցեր, գաղափարագրութիւն, վիպական գործողութիւն, ձգտումներ, ժամանակը եւ անոր անդրադարձը, սկարութեան ազդակներ, յաջողակ մասերու առեւտումը:

ա) — Պատմական վիպի զգայաւորանքը: Վճռաբար զայն կը մերժեմ Մասթոս Մամուրեանին (տեսնել այդ առիթով Ա. Լէրէն Մարտը վէպին շուրջ ըսուածները, այս գործին Մասթոս Մամուրեան գլուխին մէջ), կը մերժեմ զայն դարձեալ Ծերինցիին, բայց ոչ նոյն վճռականութեամբ որքան ըրի ատիկա Մամուրեանին համար: Կը մերժեմ զայն Ռաֆֆիին որ մեր ժողովուրդին ամենէն մեծ վիպասանն է թէն, բայց չէ օժտուած պատմական զգայարանքով ու թերեւ ալ չէ նպաստաւորուած այդ զգայարանքը իր արդար լրումին առաջնորդող արդար պայմաններով: Հայր Ալիշանին տեղ Ռաֆֆի մը թերեւ յաղթանակ մը ըլլար Վենետիկի մէջ, բայց գրականութիւնը ենթադրութիւններով չ'ապրիր: Ստիպուած եմ վերադառնալ Ծերինցիին և կշռել այս մարդուն մօտ ոչ միայն պատմութիւնը ըմբռնելու իմացական իր կեցուածքը, այլ նաև վիպական գործողութիւն մը կառավարելու իր ուժը: Դիմում կ'ընեմ այս տղուն իմացական կազմաւորութեան, որ ինծի կը բերէ 1850ի միսիթարեան կեցուածքը մեր պատմութեան դիմաց (այդ պատմութեան հանդէպ Վիննաւի դպրոցին կեցուածքը եւ ձգեմ եմ վերլուծման իմ աշխատանքի Արուեստագէտ Սերունդ յորջորջուած մասին մէջ, Դուրեան Սրբազանի առիթով: Այդ պատմութեան դէմ Վիննետիկի դպրոցին իրադրութեամբ վեր ի վերոյ վերլուծեմ եմ դարձեալ իմ գործին մէջ, Հայր Դեանդ Ալիշանի առիթով): Այս երկու *références*ներէն վերջ հասկնալի՞ որպէսզի ըլլամ կարճ Ծերինցի առիթով, որ թէն Ալիշանին դպրոցին ամբողջ խանդը ունի իր երակներուն ներքը, բայց վարակուած է նոյն ատին միամտութեան նոյն աւիւնով՝ որով գրուած են Յուշէի Զայրէն-Եսները: Մինչդեռ Ա. Լէրէն Մարտը անուշով անորակելի գործը ստեղծելու համար Մ. Մամուրեան պէտք ունեցաւ քառորդ հարիւրեակ մը թերթօն թարգմանելու, Թոքոս Լեւոնին իմ կարծիքով կը հպատակի աւելի փառասէր, աւելի ծաւալուն հայրենասիրութեան մը ձայնին, մարդէ մը ներս որ անհուն զրկանք-

ներու գինով իր օրրի հասակը շիներ էր Պոլսոյ փողոցներէն, զայն աճեցուցեր էր Վենետիկի օրրանուէր կամարներուն ներսը, կոխկոտեր էր իր հայրենիքին արիւնշուայ ճամբաները, ըրեր՝ վարժապետութիւն, դարձեր գէպի Բարիզ, ցերեկը խառնելով գիշերին, դաս առնելով ինչպէս դաս տալով՝ շահեր բժիշկի տիազոս մը, և Պոլիս դարձին՝ զայն նետեր էր դարան, իջնելու համար հերարձակ կրկեսը ընդարձակ պայքարին օրուն գինն էր իր ժողովուրդին նորոգումը, ազատագրումը։ Ինծի կ'այցեկեն, այս տողերուն վրայ, Սերվիլէնը՝ որ հարուստ մեռաւ, Տօք. Տաղաւարեանը՝ որ դժբախտ մեռաւ, ճիգէն խղզուած, Քեաքիպեանը՝ որ հէքեաթի արիւնոտ պատմութեան մը առած ծով իջաւ, ըլլալէ ետքը պալատներու փառք և օրհնութիւն, տասնեակ հազարներու ցաւերուն սպեղանի, Սեփան փաշա Ալանեանը — այսինքն անուններ, օրոնք, Ծերեռնցիին նման գլխութեան մարգեր, անկարող եղան սակայն լիովին թօթափելու այդ կրթանքին կապանքները իրենց վրայէն, ինչպէս պիտի ընէր Տօք. Շիւսմանեանը։ Իր վէպերուն իւրեւ հոգեյատակ այսպէս կրթութեան մը անորժակներ ճարելէ յետոյ, դժուար չէ ինծի համար Ծերեռնցի պատմական զգայարանքը ենթարկել մխիթարեան և ֆրանսական ռոմանթիք մտայնութեան շատ զօրաւոր ճնշումին։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ Ծերեռնց շատ լաւ կը ճանչնար իր ժողովուրդին պատմութիւնը, նոյնիսկ այնքան լաւ՝ որ իր վէպերը *fantastique*ի հանուած պատմական տախտակներ են։ Երեքն ալ ձեռուած են մեր պատմութեան մէջ իրապէս գործող, իրենց անունը ազատագրող անձնաւորութիւններու ցանկէն։ Թէոֆիլ Լեռնէն յոյներէն գերի տարուած Լեոն Ա.ի տղան է որ իւր հերոս ունի (գլխիկ պատմութեան)։ Երկուստ Թ. Դաբոն կու գայ Թովմա Արծրունիին որ տարօրինակ էջի մը մէջ պատմած է Սասունցիներուն Յունան անունով լեռնականի մը առաջնորդութեամբ Մշոյ դաշտ իջնալով՝ արաբական զօրքերը ջարդ ու փշուր ընելու հերոսավայել արարքը։ Նոյն այդ վէպին միւս մանրամասնութիւնները կուգան Յովնանէն եւ պատմարան կաթողիկոսի սեւեռումներէն։ Թէոֆիլ Ուշտէն՝ արաբական առաջին արշաւանքները մեզի ներկայացնող Ղեւոնդ պատմիչի ցուցմունքներուն որոշ չափով կը մնայ ենթակայ։ Եթէ նկատի ունենանք որ այս իրարմէ բաժնուած շրջաններու համագրումը իրմէ առաջ կատարուած է բաւարար ընդլայնումով (Մ. Չամչեան, մխիթարեան վարդապետներէն, եռահատոր պատմութիւն հայոց), այդ ատեն մեզի քիչ մը անելի պարզ կը դառնան յանդգնութիւնը,

խանդը, արկածախնդրութիւնը, որոնք բժշկի մը զրազումնե-
րուն մէջ այնքան տարօրինակ պիտի թուէին: Ծերինց փրկուած
է այդ ծիծաղելիէն ոչ թէ գրական տուրքերու պաշտպանու-
թեամբ մը, այլ մեր պատմութեան ամենէն pathétique դուազ-
ներուն արդէն իսկ ժողովուրդին մատուցուած գեղեցկութենէն
առնիքնուով մը: Բայց ասիկա չի բաւեր: Ծիծաղելի չըլլալը
չի նշանակեր ուժով, մեծ, տիրական ըլլալ (կա՞յ դրագէտ մը
որ այս երազանքէն չըլլայ յաճախուած): Պէտք է խոստովանիլ
որ Ծերինց թերևս աւելի բախտաւոր է քան Ալիշանը որ Վենե-
տիկէն մտապատկերած է Յո-շէյ+ Հայբէե-շի չքեղ տեսլապատ-
կերը: Ծերինցի կենսագրութենէն վրտենք որ դեռ պատանու-
թեան թարմ օրերէն անիկա իր օտքերովը կարդացած է հայոց
աշխարհը, և աչքերովը յօրինած՝ անոր հոգին, զայն ծուէն
ծուէն քակելով, քաշելով մեր դաշտերէն ու լեռներէն, մեր
ջուրերէն ու երկինքէն: Երկու անգամ ըրած է անիկա այդ սըր-
բազան ուխտաւորութիւնը իր պապերուն հոգերը գէպի: Միւս
կողմէ՝ Կիլիկիա, Կիպրոս, այսինքն Թուրքիա-Լեւանտին ենթահող ծա-
ռայող աշխարհը անիկա դարձեալ իր կրունկներովը կը ճանչ-
նայ: Թէ այդ բախտը պէտք եղած չափով չէ հասցործուած
իր վէպերուն մէջ՝ ասիկա՝ զիս կը տանի օտրի նկատումներու:
Ի վերջոյ ամէն մարդ Ֆլուպէո մը չէ որպէսզի կարենայ sens մը
չինել քմայականին, հրեականականին, թերթօնականին և նուա-
ճել — այդ արտաքին իրականութեան նպաստովը — այդ իրա-
կանութեան վերև սաւառնող ողբերգականին ալլապէս ահաւոր,
այլապէս անթուշելի թեւազրանքները: Կայ հարիւր տարի որ
մարդիկ այս անգամ — անգլիացիներ, ամերիկացիներ, գեր-
մաններ — պատմական վէպը կը փորձեն: Հակառակ ահաւոր իր
տաղանդին՝ Վոլքըր Սօք չէ գնած իր պատմական վէպին փառքը,
գոնէ երկու սերունդի դիմանալ կրնալու դժուար փառքը: Notre
Dame de Paris (Հիւկո) գրականութիւն է, այլ ընդ այլոյ յե-
րիւրանք, ըլլալու տեղ չքեղ այդ յիշատակարանին հետ կապ-
ուած մօայլ ողբերգութեանց և հզօր գեղեցկութեանց վերաբ-
տադրումը, իրաւ, հարազատ, որ խօսէր ԺՅ. ինչպէս Ի. դարու
մարդոց, հաւասար խոսովքով ու հրապոյրով: Հիւկո, Սօք, Բո-
լեքին գրագէտներ են առաջին աստիճանի վրայ, որոնց գործու-
նէութեան ծանրագոյն կեդրոնը կ'իյնայ ԺՅ. դարու կէսին, այ-
սինքն չրջանի մը ուր նոր կը սկսի պատմութեան զգայաբանքը
այնպէս ինչպէս որ է անիկա այսօր մեզի համար: Միտք-բանիմ
այս հաւաստումներուն. — ան՝ որ ջոջ գրողներու մօտ իսկ չյա-

ջողուած երջանկութիւն մը աւելորդ պիտի ըլլար փնտուել քրո-
 նիկապիր, աղգային գործիչ, ճառասօս, բժիշկ Ծերենցիյն մօտ:
 Բանաձեւ, իր առիթով, պատմական վէպին վայել տարազները՝
 պիտի նշանակէր անգոյ գեղեցկութիւններով ճարտարապետու-
 թիւն փորձել: Բաւ է դիտել տալ որ Յաշիկներէն մինչև Ծե-
 րենցի վէպերը եթէ զգացումը այդ վէպին հանդէպ հիմնական
 փոփոխութիւններ չէ կրած, դարձած է սակայն աւելի խնամ-
 ուած կերպով մը աւելի ազատ խի, այն ձիւ, չըսելու համար
 նեղ կաղապարներէն որոնց վստահած էր Ալիշան այդ վէպին
 ճակատագիրը: Այս փոփոխութեան հեղինակը, զսպանակը միտ-
 միտ մի ըլլաք ընդունիլ աւելցող քանի մը կիններու արարքնե-
 րուն կամ հերոսներուն բերանը դուռած քիչիկ մը շատ ժողո-
 վըրդավար քարոզներուն: Փոփոխութիւնը ուղղակի կուգայ, իմ
 կարծիքով, հայոց պատմութիւնը գրականապէս շահագործելու
 հաստատ, պարկեշտ որքան հնուհայեաց մտադրութենէն: Դըժ-
 քախտութիւնը հոն է որ գրականութեան զգայարանքն է որ ան-
 բաւական զարգացած է խորունկ հայրենասէր, գործիչ, վար-
 ժապետ, հրապարակապիր, բայց դիթէ շատ քիչ գրագէտ այս
 մարդուն մօտ: Արդիւնքը այս բոլոր պայմաններուն անշուշտ
 չարաչար վրիպանքը չէ, ինչպէս կ'ըսեն: Անշուշտ այդ վէպե-
 րուն ընթերցումէն յետոյ այդ անձերը, այդ աշխարհը և այդ
 տոմարները սանկ ծփանում, մշուշային գոյութիւն մը կը շա-
 րունակեն պահել կարճ շրջանի մը համար: Պէտք է բաւ սեպել
 այսքանը և Ծերենցի գործը չքաշել արուեստի մեծ գործերու
 ատենանին: Կը խորհիմ թէ վերջին տեսակէտը լաւ կ'ըլլայ միան-
 գամ ընդմիջտ մէկդի թողուլ և գոհանալ առաջինով: Այն ատեն
 մենք կ'ունենանք Տօքթ. Շիշմանեան մը, իր սերունդին մար-
 դոց հասակով, այսինքն՝ հանրօգուտ, օգտապաշտ, ժողովրդ-
 դանուէր իտէալներու սպասարկու հոյլին մէջ իր սերունդին,
 իբրև մէկը՝ որ գործեց միւսներուն պէս, պայքարեցաւ միւսնե-
 րուն չափ և անկարող մուսաներու դարպասով, թատերական
 ներկայացումներով իր սպասը ոսկեղօծելու, մինչև իր օրը մեր
 մէջ չփորձուած կրթանք մը ներեց իր փառասիրութեան: Ծե-
 րենցի վէպերուն մէջ հայոց պատմութիւնը բան մը չէ շահած
 ու չէր կրնար շահիլ: Հայոց վէպը բան մը չէ շահած ու չէր
 կրնար շահիլ: Հայոց լեզուն կրած է իր առաջին վարանոտ փոր-
 ձերը զանգուածները քաշող ախորժակներու, որոնք Ռաֆֆի
 մը մէջ իրենց լրումին պիտի հասնէին: Երկար պիտի ըլլար այս
 վրիպանքին բաւարար ապացուցումը փորձել: Հոս կը գոհանամ

դիտել տալով որ ուզողը չէ որ ուզածը կ'ըլլայ: Պատմական վէպը աւելի է քան վէպը, տրուած ըլլալով որ հոգ հեղինակ մը վտանգին տակն է անցեալէն, փոշիէն, մոխիրէն ամէն բոպէ խեղդուելու: Նոյնիսկ կանխօրօք պատրաստութիւն մը միշտ փրկութեան լաստ մը չկազմեց (յիշել Հիւկոյի և Սֆօքի վրիպանքները):

Բ) — Տիպարային հարցեր: Ասոնք այս անգամ կը պատկանին, ամբողջութեամբ, արուեստի կալուածին: Ըսի թէ վէպին protagonisները կուգային հայոց պատմութենէն: Ատիկա կը նշանակէր հաստատել այդ անձնաւորութեանց առնուազն իրաւական, պատմական հարադատութիւնը: Բայց չմոռնալ որ վէպը պատմութիւն չէ: Վէպը մեղի կուտայ ազատութիւններ, արձակութիւններ, պատմական հարադատութիւնը չեղծանելու գինով, մեր տիպարները ենթարկելով այն կարգի խորացումներու, ընդլայնումներու, խոշորացումներու որոնք մեղի ներէին իրենց մէջէն խորհրդանշող տախտակներ, մտապատկերներ թելագրել մեղի: Կը հաւատամ թէ Ծերենցի հերոսները հեղինակը տառապեցուցած են այդ կարգի խուլ, խորունկ թելադրանքներով: Պէտք կա՞յ մէկիկ մէկիկ աչքէ անցընելու այդ մարդերը, անոնց մէջ փնտռելու համար կախարդական սա alchimieն ուրուն գինով է որ գիւղացի լեռնական մը, Յովնան (Երէն), կը ստանայ այդքան ընդարձակ, խորհրդանշական տարողութիւն: Թէ և հեղինակը զայն հանդուրժելի ընելու համար՝ զայն կը դնէ նախարարական տոհմի մը ապարանքէն ներս ուր անիկա իր մարմինը կը ճարէ, իր հոգին կը յօրինէ, իր ասպետութիւնը կը յարդարէ գիւղացիի կոշտ պատուաստին վրայ, սիրուելու չափ նախարարազն աղջիկէ մը (Վասկանոյց), նոյն այդ պալատին աղջիկը: Բայց մեղի կը թուի դարձեալ տարօրինակ եթէ ոչ անկարելի՝ երբ կը գործէ, կը մտածէ, մանաւանդ կը խօսի ժիւղարու տրիբունի մը պէս որ մտիկ ըրած ըլլար կրակոտ, ժողովրդապաշտ harangueները Միշլէի (Michelet) մը, Կիզոյի (Guizot) մը, Գինէի (Quinet) մը, Լամարտինի մը (մարդեր ասոնք՝ սրոնք յեղափոխութեան օրերուն Բարիկի boulevardներու և հանդիսասրահին վրայ շքեղ պերճախօսութեամբ մը պաշտպանած էին ժողովուրդը, անոր յաւիտենական անմահ իրաւունքները, լոյսը և անոր բարիքները, ազատութիւնը և զանգուածներուն բարօրութիւնը): Ձեմ ըսեր որ միամիտ մէկն է Տօքթ. Շիշմանեանը, բայց կ'ըսեմ թէ իր խանդավառութիւնը զինքը արգիլած է զգուշաւոր իրապաշտութենէ մը, սրաւեստու

թեհնէ մը, առնուազն պատմական հարազատութեանէ: Իմ իրաւունքս է վէպ մը իր ուսերուն վրայ կրող մարդէն հոգեբանական հարազատութիւն միշտ պահանջել: Այդ իմ իրաւունքը այլապէս կը խտտանայ երբ հոգեբանական իրողութիւնը է նոյն ատեն պատմութեամբ ալ պայմանաւոր: Չենք կրնար է. դարունախարարի մը բերնին դնել խօսքեր որոնք այդ դարը զանցեն, թէն ըլլան կատարելապէս արդար, մարդկային, ԺԹ. դարուն: Այս օրէնքի զինովն է որ Ծերենցի հերոսներուն ճշմարտազանցութիւնը հոս կը յանձնեմ ուշադրութեան: Անշուշտ այս զանցումները ոչ մնայուն են և ոչ ալ տիրական, այլապէս զօրք պիտի ըլլար հիմնովին ձախողանք: Իր դարուն կը պատկանի Թորոս Լեւոնին (Լեւոնի որդին) երբ կը կռուի, կ'ատէ, կը յարձակի, կը կործանէ և իր ետեւէն կը քաշէ իր մարդերը: Բայց կը դադրի այդ դարուն պատկանելէ երբ կը խորհրդածէ, կը կառավարէ, կը տնտեսէ, կը ծրագրէ և պետական մարդու զգայարանք մը կը յայտնաբերէ. — բոլորը արարքներ՝ որոնք չեն ըսեր թէ անկարելի են Ռուբինեանց պայազատին ուժերուն համար, բայց կ'ըսեմ թէ Ծերենցի ուղեղին մէջ բեղմնաւորուած մտածումներու տախտակներ են, աւելի՛ պատրաստ շուրջառներ, այդ իշխանի հոգիին հազցուելու: Աւելի տոգոյնը երեք վէպերուն հերոսներէն՝ Թէոդորոս Ռշտունին է: Ժամանակին մէջ աւելի հեռու ինկած, բայց պատմութեամբ աւելի շատ պաշտպանուած այս իշխանի կերպարանքը Ծերենցի գիրքին տակ մէն րոպէ ենթակայ է խոշոր, դժեղակ նուազումներու, հակառակ անոր որ իր անունը կուտայ վէպին (որով և կ'առնէ պատասխանատու դէմքի մը ամբողջ ծանրութիւնը իր վրայ): Այս մարդը քովիտի գործողութիւններու վրայ կը յաջողի մուրացածոյ հեղինակութիւն մը ապահովել: Ստոյգ է որ իշխանական նկարագիրներու ասպետական, հայրենասիրական, Ծերենցական — այսպէս ըսելու համար — շնորհները առատօրէն բաշխուած են իր դէմքին յօրինման մէջ, բայց այն արարքները ուր այդ դէմքը, այդ շնորհները պիտի կանչուէին պողարերու ելու, կը մնան գրեթէ քմայական, եթէ ոչ անկարելի: Կարելի է Ծերենցի վէպերուն աւագ գերակատարները ենթարկել ամենախիստ գատաստանի: Վիպական տիպար մը ազատագրող, առնուազն քանի մը սերունդի վրայ իր հմայքը պահպանող յատկանիշներէ նիհարութեան մը, աղքատութեան մը պատրուակներով: Արդարեւ բացի Թորոս Լեւոնէն, որ իր վրայ կը բովանդակէ հայոց ազատամարտի, նախարարական տուններու տոհմիկ առաքի-

նութիւնները, բաւարար առատութեամբ և խորութեամբ, միևնույն կը մնան պարտական մարդոց կերպարանքին մէջ, ինչո՞ւ այս ձախողանքը՝ երբ պատմութիւնն ալ իրեն պաշտպան ունէր այդ մարդերու յօրինման ժամանակ, Դիտել տուի թէ այդ պատմութեան նպատակը որքա՞ն անբաւարար էր ինքնին Մերենցի իմացական կազմաւորման ժամանակներուն. կազմաւորում՝ ուր տիրակէլու էր վենետիկեան զգայարանքը այդ պատմութեան հասկացողութեանը համար: Չմոռնալ որ այդ պատմութեան զգայարանքին գերադոյն կոթողը դարձեալ պէտք է գնել Յաշկիներուն մէջը. գործ մը ուր խանդաղատանքը, հիացումը, խանդավառութիւնը կը յաւակնին դիմաւորել, փոխարինել իրաւ կեանքին համազարկը, այդ հեռաւոր դարերու ծոցը պառկած բայց ողջ: Մերենց ուրիշ բան չ'ըներ եթէ ոչ Յաշկիներու թէքնիքին և կառուցման զգայարանքին վրայ պատուաստել Հիւկոներու, Տիւմաներու, Էօթէն Սիւններու ումանթիք յօրինողութիւնը: Հիմնական այս մեղադրանքը թերևս բանալին իսկ կուտայ տիպարային սա նուաղումներուն: Մերենց չի ճանչնար հայոց պատմութիւնը: Ըսել կ'ուզեմ՝ չափազանց լաւ գիտէ Չամչեանցի, Ալիշանով լսատակերառած հէքեաթունակ աշխարհը մեր պատմութեան: Ո՞վ չի գիտեր որ զժուարագոյն հարցը գրելու ասպարէզին մէջ՝ մարդեր կերտելու, բայց իրաւ, վաւերագրական մարդեր կերտելու աստուածային շնորհն է: Փորձեցէք նոյնիսկ ձեր օրերու պարզ մարդ մը նուաճել, ձեր վէպին իբրև հերոս: Ձեզ կ'արտօնեմ նոյնիսկ զայն որոնել ձեր ամենէն մօտիկ շրջանակէն անգամ: Եթէ աստուածային շնորհէն ապաժառանգ մէկն էք ծնած, ձեր տուած մարդը տաճոյն եթէ ոչ տգեղ լուսանկար մը միայն կրնայ արժել: Այս իրողութիւնը եղերապէս ճիշդ է ու շատ աւելի ծանր հետեանքներով այն յօրինումներուն համար որոնք սանկ ինը տասը դար հեռուներէ պարտաւոր են դալ մեր օրերուն: Ի՞նչ ահաւոր ոյժ է հարկաւոր բազուկի այդ մարդիկներէն թօթափելու համար ժամանակին ծանր փոշին, գտնել այդ խակ, անճանաչելի կերպարանքներուն հտեւէն այն քանի մը անմահ իսկութիւնները որոնք պէտք է ապրած ըլլային այդ հերոսներուն վաւերական տաժամներուն ներսը և որոնք մեր օրերուն ալ կը պահեն իրենց ամբողջ ուժգնութիւնը: Նախարարի մը աղջկան սիրահարած գիւղացի Յովնանը (Յրէնէ Թ. Գարո) այսօր ալ իրականութիւն է անշուշտ, բայց Թ. Գարուն զայն կարելի ընող աղքատները պարտաւոր են բաւարար վերլուծումներով յստակ դառնալ մեզի համար: Թորոքէ

անէի մէջ իր հայրենիքին դաւող յոյն գիտնական բժիշկի տի-
 պար մը անկարելի է անշուշտ, պայմանաւ որ տրուին բաւա-
 րար փաստեր՝ այդ պատուական մարդը ընդունակ ընող անըմ-
 բընելի, ռումանթիք հերոսութեանց, երբ, Ծերենցի կախարդա-
 կան կարգադրութիւններով, հայազգի բայց յոյն իշխանի մը հետ
 ամուսնացած Եւփիմէի մը սիրոյն (զգացում մը ուր ոչինչ կայ
 սեռային, և ատով շատ աւելի դժուար՝ մեր մտքին մէջ տեղ
 բռնելու) այդ մարդը կը լքէ Պոլսոյ զեղազուարճ ափերը, չի
 վախճար իր խարխլած մարմինը խեղճ ու կրակ նաւերու վտա-
 հելու և հովերուն կը յանձնէ ճակատագիրը արքայազուն Թորո-
 սին, զայն խենթի պէս սիրող այրի իշխանուհիին, որպէսզի այդ-
 քան վտանգներուն մէջէն (մի մոռնաք՝ Միջերկրականը, ծովա-
 հէնները, հալածող յոյն բանակները, նաւատորմը, պահակները)
 յաջողի հասնիլ հայրենի ժառանգութեան երկիրը, Կիլիկիա:
 Կրնաք շարունակել ձեր հետաքրքրական զարմանքը եօթնա-
 սունը անցնող այդ մարդուն ետեէն, որ պիտի չլքէ փախստա-
 կան խումբը բերդէ բերդ, կածանէ կածան, լեռնէ լեռ, ու
 չհարցնել նման ողբասկանի մը բոլորովին հնարովի հանգամանքը:
 Կրնաք յուզուիլ Վասկանուցի և Յուճանի հղերական հանդի-
 պումին վրայ, իրենց սէրէն աւելի քան քառորդ դար մը վերջ
 երբ նախարարազն կոյսը իր մենաստանին մէջ, ա՛լ ճերմկցած
 մազերով, կ'ընդունի իր սրտին սիրելին, ա՛լ սրտէ պարպուած
 հոգեբանութեամբ մը: Բայց չհարցնե՛՛ր թէ ո՛ր հողերուն վրայ
 այդ կարգի իշխանուհիներ կ'ապրէին Թ. դարուն: Ինչպէս կը
 տեսնուի, աւագ անձնաւորութեանց վրայ սա նկատումներու
 շարքը մեծ չափով կը դառնայ ընդդէմ Ծերենցի կառուցանող
 կարողութեան: Ի վերջոյ չմոռնալ որ վէպերու մէջ (պատմական
 կամ արդի) միշտ հերոսները պատասխանատու անձնաւորու-
 թիւններ են, այսինքն կը ներկայացնեն նախ իրենք իրենց ի-
 րականութիւնը, երկրորդաբար՝ այն յաւելումները որոնք զիրենք
 հեղինակողներուն ստեղծիչ ազգականները եղած են: Ատէ՛՛ք՝ անոնց
 վրիպանքը շատ յաճախ մեր գրականութեանց գրեթէ բոլոր գոր-
 ծերուն մէջ: Վրիպանք է Գէորգ Մարգարեանին, Սահակը (Ռաֆ-
 ֆիին որոշ յաջողութիւն մը կը զիջիմ Գաւթի Բէկէն): Եւ այս
 գործերը վրիպանք են գլխաւորաբար աւագ անձնաւորութեանց
 մէջ հեղինակի անբաւարարութեամբ մը, ինչ որ կը նշանակէ
 երկրորդական նկատուած ազգականիւ (պատմական ամենաճըշ-
 գրիւ ուսումնասիրութիւն, թափանցում, ճանաչում) գումարին
 աւելցնել տաղանդի ալ որոշ անբաւարարութիւն: Անցողակի զի-

տեղ կուտամ որ մեր նոր գրականութեանց բոլոր վէպերուն մէջ գրեթէ, ինչպէս թատրոններուն մէջ, աւագ անձնաւորութիւնները յաճախ կը տառապին այդ դատականիքով: Ծերենցը բացառութիւն չի կազմեր այդ դժբախտ դատաստանին մէջ: Բայց դուք գիտէք որ վէպ մը կազմող մարդերուն մէջ այնքան կարեւորութիւն ունին ոչ—աւագները, պարզ մարդերը: Դարձեալ անցողակի դիտել կուտամ որ մեր նոր գրականութեան վէպերուն և թատրոններուն մէջ այս երկրորդական մարդերը գրեթէ միշտ յաջող դուրս են եկած: Հետեանքը այս հաստատումներուն ան՝ որ մեր վիպողներուն և թատերագիրներուն տաղանդը կը բաւէ իրենց այն պարագային միայն երբ կը զբաղին պարզ մարդերու յօրինումով: Ասիկա ճիշդ է դարձեալ Ծերենցի համար ալ: Երեք վէպերուն մէջ ալ սպասաւորները, գիւղացիները, տունի հաւատարիմ պապենական ծառայողները, ճամբան հանգիստուած ծովահէն մը, ամբարտաւան յոյն զօրավարներ, մուրացկաններ, սանկ ու նանկ արաբներ (ոստիկաններ), երբեմն եպիսկոպոս մը, երբեմն լեռնական որսորդ մը, աւելի յաճախ՝ հանգամանաւոր գիւղացիներ դուրս եկած են Ծերենցի գրիչէն, բաւարար կենդանութեամբ, նոյնիսկ համակրանք կամ հակակրանք թելագրող ուժգին գիծերով: Սմբատ իշխանը վրիպած է անշուշտ բայց չէ կրցած կործանել իր աղջկան՝ Մարգրիտին զմայլելի դիմագիծը: Ծերենցի բոլոր կիները կը պահեն հովուերգական, քնքոյշ նկարագիր և կարծես թէ կերպով մը հաշտ ալ են այն լեռներուն, դաշտերուն ու դարերուն, որոնց վրայ և որոնց մէջ վիպասանին երեակայութիւնը ակորժ կ'առնէ զայն պտտցնելէ: Պահ մը կ'այցուինք, այդ վէպերուն ընթերցումին միջոցին, տեսակ մը տհաճոյ զգացումէ մը որ ծնունդ է այդ կիներով ու աղջիկներով թելագրել ուղուած մարդկօրէն այնքան անուշ բայց հոգեբանօրէն այնքան տխուր սեւալին յօրինումներու: Կ'ըսենք մենք մեզի, ի՞նչ է տեղը այս կնիկներուն սա լեռնաշխարհին մէջ երբ այդ դղեակներուն տէրերը ամէն րոպէ պարտաւոր էին ամէն անկիւնէ իրենց վրայ խուժող հաւածանքները դիմաւորելու: Գլուխը պահպանել, հողը ձեռքէ չհանել, փորը գէշ աղէկ կշտացնել մը գերագոյն իրականութիւնն է այդ դարերուն: Կինը ներկայ վէպին մէջն է որ ազդակ է քանի որ այրիւրու անզբաղութիւնը կամ քիչ զբաղանքը պատեհութիւն կ'ընծայէ սեռային տռամանիքու: Է., Ը., Թ., Ժ., ԺԱ. դարերուն՝ իշխանի մը ուսերուն կին մը առնուազն հոյակապ վտանգ մըն էր: Այս նկատումները իրենց ամբողջ լիու-

թիւնը կը հագնին երբ մասնաւորութիւն հայոց բարձրուն վրայ։ Չեմ ըսեր որ հայազգի Եւփիմէ իշխանուհի մը անկարելի անձնաւորութիւն մըն է ԺԱ. դարուն, բայց կը պնդեմ անոր դերին դժուարութեան, տարօրինակութեան, և չեմ գիտեր ինչո՞ւ այդ իշխանուհին պիտի լքէ Պալիսը ուր անցուցած է իր մանկութիւնը, ստացած իր կրթութիւնը, յոյն պալատականի մը անձնելի ճակատագրովը։ Բայց կը քալէ Թորոսին հետէն, լեռնէ լեռ հալածական իր սիրահարին հետ, առանց վստահ ըլլալու այդ իշխանին հաւանական յաջողութենէն ալ։ Դարձեալ, ՌԵՏՈՆԵԻԻՆ մէջ ալ կան կնոջ տիպարներ, անշուշտ անուշիկ գծուած, բայց որոնք մեզի կը թուին գրեթէ անվաւեր, եթէ ոչ աւելորդ։ Քանի՜ս ասորի իշխանուհին հիմնովին հնարովի կ'երևայ վէպին մէջ։ Մարդ չի գիտեր թէ ինչո՞ւ՝ անոր հետ կնքուած կեղծ ամուսնութիւնը, դարձեալ հնարովի, բայց նոյն ստեղծ անպաշտպանելի։ Երբ հօրի ներկայանայ կշիռի զարնելու Ծերենցի վէպերուն գործող անձնաւորութեանց արժանիքները, հարազատութիւնը, տարողութիւնը և անոնց պարզիկ ուղած խորհրդանշ յատկութիւնները, մեր միտքը կը տառապի հիմնական դժուարութիւններով։ Մերժել անոնց հայեցիլութիւնը, իրաւութիւնը՝ առնուազն կը նշանակէ կործանել Ծերենցը։ Բան մը որ կը նկատեմ հիմնովին անարդար։ Ծերենց հայ մըն է. իր աշխարհը իբրեւ հայ է մտապատկերած, նոյնքան խորունկ զգացումներով՝ ինչպէս աւելի վերջը պիտի ընէ Ռաֆֆի, իր Խէչընին մէջ, մանաւանդ Այաթբուլուն մէջ։ Եթէ չվախճայի տարապայման ընդարձակուելէ, դժուարութիւն չունէի Ծերենցի կին տիպարները ենթարկելու ոչ միայն պատմական հարադատութեան ամբաստանագրի (réquisitoire), այլև օտոտարակ վիպական գործողութեան մը համար անհրաժեշտ նկատուած հանգամանքներու հանդէսին։ Այս երկու հիմնական պահանջներուն չունի դահացոյցի ընդառաջում Ծերենցի կիներուն վաղանգը։ Հասկնալի է օտջինին մէջ իր անբաւականութիւնը (տեսնել պատմական զգայարանքի բաւակրամբ ուր օտաւելակշիռ կերպով մը կը ճնշէ մեր պատմութեան մասին Միթիթարիաններէն իրեն ոսկորները անցած անսրբագրելի իր սոմանթիզմը, պատմական գիտութեան ժԳ. դարու նուաճումներուն բարիքը)։ Ծերենց ներած է իրեն եթէ ոչ մեղքը գէթ թեթեւութիւնը՝ կիմը ստեղծելու։ Բայց անցած է անդին այդ սահմանէն՝ այդ կիները գնելու գործողութեանց գաշտերուն ուր աւելի քան անոնք կը մնան խնդրական։ Մամիկոնեան տիկին Բիւրեղը (ԹԷՊԵՐՈՍ ՌԵՊԵՆԷ) զմայելի դէմք

մըն է, մեր պատմութեան ընդհանուր գունաւորումին մէջէն այնքան ճառագայթուն, այնքան իրաւ: 1895ին, բայց մանաւանդ 1915ին հարիւրներով այդ կիներ ունեցաւ իր մարմնաոռութիւնը մեր դժբախտ զոհերու շարքին: Սասնոյ սարերէն իրենք զիրենք վար վիժող մեր աղջիկները (1895), իրենց կուսութիւնը և իրենց մայրութիւնը Եփրատի անդունդներուն յանձնող մեր հարսներն ու կիները (1915), Մշոյ մարազներուն մէջ ողջ ողջ այրուող մեր մանկասի աղջիկները (1915) մինակ մեր պատմութեան ձայնը չեն, այլ և այս ժողովուրդին հոգիին ամենէն հզօր կերպարանքները: Ծիրինց երբ Մամիկոնեան տիկինը և իր աղջիկը ջուրերուն ծոցը կը թաղէ, արարի ձեռքը չձգելու ազգային յանձնառութեամբ, աւելի քան պաշտպանութիւնը կը վայելէ իր ժողովուրդի անհահանջ բնագոյներուն: Բայց ահա դժբախտութիւնը: Մամիկոնեան տիկինը շուք մըն է, յարագրուագ (épisode) մը, և դուք գիտէք որ ի՞նչ կ'արժեն շուքերը: Ինչո՞ւ գրագէտը չէ զգացած ահաւոր դեղեցկութիւնը որ այս զոհարեւումինն է և ըստ այնմ չէ արժեւորած իր էջերուն վրայ այդ չքեղ դրուագները: Հոս է որ քննադատը կը տառապի, վասնզի այս անգամ պարտաւորուած է այս զանցումը բացատրելու համար կրկէս կանչել արմատական տկարութիւններ որոնք գրողի մը համար կործանարար են եթէ ոչ մահացու: Ինչո՞ւ Ռշտունեաց օրիորդ Սեդան (Թէոդորոս Ռշտունի) դարձեալ իբրև շուք պիտի ելնի այդ վէպին մէջ, երբ կարելիութիւն կար իր վրայ սեւեռումներ ընել և է. դարուն հայ աղջնակի մը, թէկուզ իշխանազն, խորհրդապատկեր իրականութիւնը սեւեռել: Վէպի մը մէջ սեռային տարրի չահագործումը անգամ մը ինքնիրեն արտօնելէ վերջ՝ գրագէտը պարտքին տակն է երբեք չդաւելու իր յանձնառութեանց և ըստ այնմ յարդարելու: Այնպէս որ կին դէմքերը Ծերենցի վէպերուն մէջ նպաստէ աւելի տկարութեան ազդակներ կը մտնի: Յետոյ, ուրիշ անբաւականութիւններ, չըսելու համար քմայքներ: Նախարարութեանց բոլոր տիկինները մեղի տրուած են վարչական, կազմակերպչական, տնտեսօրհան կան պիտի ստորագրելներով, արժանիքներով, որ կատարելութեանց սա գումարին առջև մարդ կը մնայ շուարուն: Այդպիսի խնամքներու ենթակայ հայ ազնուականութիւն մը երբեք պատմութեան մէջ պիտի չպարզէր տրտում ու մոայլ, անուայ ու վայրագ կիրքերու այն գուպարը որ իրական է՝ նախնական ընկերութեանց է՛ն առջի շրջաններուն համար: Հոն ուր կայ խելքը, և ուր ճաշակը և հոգին կը միջամտեն, հոն անըմբռնելի են

մեծ կորանքները որոնք այնքան իրական են սակայն հայ նախարարութիւնները ուսումնասիրող քիչ շատ քննադատ մտքի մը առջև։ Ուրիշ⁶ ուր Ծերենց այցուած է փառասիրութենէն՝ ԺԹ. դարուն հազիւ կարելի ընտանեկան կազմակերպութիւններ ենթադրելու հետու այդ միջնադարու զգեսակներէն ներս։ Թերևս սխալ չլլար այս պատրանքին մէջ բաժին հանել նաև Ալիշանեան մտայղացքին որուն Յոշիշ Լաշիշեացին մէջ այդ գիծէ կնոջ որտառուչ պատկերներ (Պիրի, Զապէլ, Ասլի) տիպարային գեղեցկութեան բարձրացած են, բոլոր վիպողները փորձի ենթարկող։ Ծերենցի բոլոր կիները սոմանթիք կազապարով իրարու նման շատ պարզ գաղափարներու մարմնացումներ են, ոչ մէկ աղերսով այն իրաւ պատկերներուն՝ որ հայ կիներ էր, ըլլալու էր այդ դարերուն, այդ լեռներուն վրայ։ Ծերենցի միւս տիպարներէն ուշագրաւ են Ժողովրդական բխումով անձնաւորութիւններ (Ասով, Սարգիս, Բարսեղ, Ասլի)։ Չեմ ենթարկեր աւնոնց հարազատութիւնը վերլուծումի։ Աւատական կարգերու մէջ հօրէ որդի ծագայութեան դրութիւնը անշուշտ որոշ պաշտպանութիւն մը կ'ընծայէ, այդ տիպարներուն բերելու որոշ հարազատութիւն։ Անշուշտ այդ դարերուն հողին ձայնը, պատգամը, կնիքը ուժով էին չափազանց օրպէսզի մինչև մահ ու ատոր զինով սպասաւորներ արժանանային Ծերենցի կողմէ փայփայուած սա փառքին։ Բայց չեմ մոռնար յիշեցնելու միւս հանգամանքն ալ, այսինքն պատմական զգայարանքին տիրական փաստը որ ճիշդ է աւագներուն, աւագուհիներուն համար այն չափով որ ճիշդ կրնայ ըլլալ պարզ մարդոց համար ալ։ Ո՞ր չափի վրայ այդ մարդիկը կը ներկայացնեն հայ շինականը, միջին մարդը, որոնց մասին մեզի չէ հասած ոչ մէկ վաւերական նշմարանք։ Կաղտնիք չէ որ հայոց պատմիչներու շարքը գրեթէ կ'անգիտանայ հայ Ժողովուրդը, զբաղած ըլլալով իշխաններով, եկեղեցականներով, սուրբերով, թշնամիներով։ Այս հաւաստումէն յետոյ հարկ կը ներկայանայ բաւարարուիլ Ծերենցէ արուած տիպարներու (խոնարհ դասերու) միջին մարդկայնութեամբը։ Ստիպուած եմ հոս ալ գործողութիւն լայն վերապահումներ։ Վէպի հերոսներ են բոլոր այն մարդերը և չեն կրցած հազնիլ անառարկելի հարազատութիւն։ Հասկնալի է որ այս հանգամանքներու մէջ Ժողովրդային շարժումներն ալ մնային ուրուագծային։ Երեք վէպերուն մէջն ալ կան անոնք, յարգարուած՝ վիպողին քմայքներուն համեմատ, բայց հետու՝ իրականութեան կնիքէն։ Ծերենց այցուած է փառասիրութենէն ամբոխային խռովքներ

սեւեռելու։ Այդ իր իրաւունքն էր։ Բայց իր պարտքն էր այդ փառասիրութիւնը նուաճել — բան մը որուն մէջ թերացած է։ Իր յոյները՝ Պոլսոյ մէջ, իր բանականները՝ պատերազմի դաշտերուն վրայ, իր ամբողջները՝ բերդերու զոհնելու առջև, անոնց կատաղութիւնը՝ ինկող բերդերէ ներս սանկ ու նանկ շարժումներ են և կը տառապին վաւերականութեան պակասով։ Այս նկատուղութիւնները իրենց ամբողջ կշիռը կը ստանան, արուած ըլլալով սա խոշոր իրողութիւնը՝ որուն համեմատ Ծերինցի մարդոց չքախուսմը (բացի կիւնիւրէն) կուգայ վաւերական պատմութենէն։ Անշուշտ անիրաւ չեն անոնք որոնք Ծերինցը կը մեղադրին քիչ մը շատ պատմութեան հաւատարիմ մնալու խղճմտութեամբ։ Փոխադրելով մեղադրանքը արուեստի կալուածին վրայ, կ'ուշեմանք արտում վկայութիւնը գրական տնտեսարարութեան։ Ուրիշ խօսքով՝ դրազէտի իր դերին մէջ հիմնական պակասին որ իր օրերուն ընդդգալի՝ այսօր աւելի քան ծանրակշիռ կերպով մը կը ճնշէ այդ պատմական հայրենասէրի յիշատակին։ Ո՞վ չի կրնար գրել պատմութիւն, սկսեալ Ալիւսանէն ... մինչև Աբրահամ Ալվազեան և Արեակ Ալպոյանեան։ Հարցը կը փոխուի սակայն երբ պատմութիւնը կը վերածենք արուեստի։ Ծերինց ո՛չ Ալիւսան մըն է և ո՛չ Ալպոյանեան մը։ Ի՞նչ՝ այն տոնի իր երեք վէպերը։ Քաղցր փութկոտութեամբ մը դիւրին պատասխան մը։ — Թերթօններ են անոնք և իրբև այդ կ'իյնան սեռին բոլոր ծանրածանր մեղքերուն ներքև։ Ինչպէս որ Ալիւսանը չէ նորոգած հայոց պատմութիւնը, Ծերինցն ալ չէ յաջողած ազատագրել պատմական վէպը հասարակ թերթօնէն։ Տիպարներու սա վրիպանքին իբր գերադոյն փաստ հոս կը խօսիմ արար ոտտիւ կանին վրայ (Բուղա), որ մեր պատմութեան մէջ ահաւոր համբաւի մը հասած է իր վայրագութեանց աննախընթաց շարանով։ Յովհաննէս կաթողիկոսի մը, Թովմա Արծրունիի մը մէջ այդ մարդը միամիտ այդ քրոնիկագիրներու գրչին տակ անկարելի իրականութեան մը մէջ կը քալէ։ Թոքս Լեւոնիին մէջ Ծերինց մօտեցած է սեւեռելու յոյն զօրավարներու թիփեր։ Թեոֆոթոս Ռըլլառնիի յոյներն ալ աւելի մօտիկ են իրականութեան։ Ու տըրտմօրէն կը հարցնեմ. ինչո՞ւ այս իրողութիւնը չի սեւեռելիր ահաւոր կերպով իրաւ արար արշաւանքի համար։ Անշուշտ պատմութեան անտաւարար մթերք մը գրքունակ Ծերինցը կը դնէր դժբախտ կացութեան մէջ, որպէսզի կարենար թափանցել է. դարէն ասդին արեւելքն ու արեւմուտքը զղրդող արարական փութորիկին ներքին ալքերուն։ Բայց այդ ժողովուրդը չէ քնջուած

պատմութեան բեմէն: Ծերինց առնուազն թուրքերը ունէր աչքին տակ, արաբը մտապատկերելու առաջնորդող: Ծնած էր արեւելքի մէջ, որ տակաւին մինչեւ այսօր կը պահէ արաբ արշաւանքին մայր գիծերը այնպէս ինչպէս անոնք ձեւաւորուեցան Ը., Թ. դարերուն: Ի՞նչ շահեկան պիտի ըլլային իր վէպերուն մէջ արաբ զօրավարները, կրօնաւորները, բանակը, եթէ երբեք տրուէին մեզի բաւարար մանրամասնութիւններով և ուշագրաւ գիծերով: Ո՞ւր է այդ ժողովուրդին ներքին հոգիին իսկ հասած նենգութիւնը, արեան ծարաւը, կոտրելու կատաղութիւնը, ինչպէս անապատը՝ նոր ձգող մարախի ակորթակները: Պատմութեան ամենէն մեծ իրողութիւններէն մէկն է այդ արշաւանքը, շատ աւելի ուշագրաւ քան տափակ խաչակրութիւնները, միակտուր բարբարոսութեամբ զարգացող թրքական խռժուժը: Ծերինց պատեհութեան մէջն էր մեզի թելադրելու քանի մը չքեղ դրուագներու մէջ թէ ինչ էր արաբը, երբ կը կոուէր, երբ կը դաւէր, երբ կ'այրէր, ցուցմունքին տակը զայրազնած իր բնազդներուն: Այդպիսի բախտ մը մեզի տրուած է վայելել Salammbo-ի մէջ (Ֆլուպէո) ուր խղճամիտ, համբերատար զրագէտը յաջողած է շատ աւելի հին և ընդմիշտ ջնջուած ժողովուրդի մը հոգին, բարքերը վերակազմել անուրանալի ճշգրտութեամբ մը: Ծերինցի արաբները նոյնիսկ ցած կը մնան մեր պատմիչներով յօրինուած միջին յղացքէն (այդ ժողովուրդէն): Իջե՛ր անբաւական պիտի գային ինծի այդ վէպերուն մէջ գործող անձնաւորութեանց անբաւարարութիւնը ապացուցանելու: Ես փաստելու վրայ չեմ գործեր: Այն ատեն միայն պիտի հետեւի տրամաբանութեան պահանջներուն, եթէ երբեք արուեստին վաւերական գործի մը պարտադրանքը ունենայի իմ գէմս այդ վէպերէն: Ամենքս ալ գիտենք որ Ծերինց յաւակնութիւն չէ դրած իր թերթօններուն յօրինմանը մէջ: Կը զգամ թէ իր ծրագիրն էր (ինչպէս իր փառասիրութիւնը, իր մտերիմ, գաղափարակից Մատթէոս Մամուրեանի, երբ այս մարդը, իր թարգմանութիւններէն թեւ աւած, կը զրէր իր անգրելի վէպերը) եւրոպական թերթօնը փորձել մեր մէջ, ազգային գետնի վրայ, ոգևորուած Ալիշանի Յաշիկներէն: Արդէն շատ կանուխէն գործունէութեան ասպարէզ իջած այս գրողը շատ ուշ, գրեթէ կեանքին վերջալոյսին, երբ կը մտածէ վէպ գրել, պարտքի մը մատնած չըլլա՞ր չափը իր արուեստագէտ կարողութեան: Գրականութեանց պատմութիւնը շատ քիչ անուններ ունի այս կարգէ հրաշքներու: Այս նկատումներուն զինն է որ զիս կ'ընէ

նուազ պահանջկոտ, նոյնիսկ զիջող, ինծի արուածին մէջ տեսնելով այն՝ որ հեղինակին հասողութեանը կը պատկանէր ամբողջութեամբ և ոչ թէ ան՝ որ արուեստին կնիքովն է պայմանաւոր: Այլևս չեմ զբաղիր բազմաթիւ մանր մունր կնճիւններով, անճշգոյսութիւններով, անբաւարարութիւններով, որոնք Ծերենցի մարդերը կ'ընեն թերթօնի և ոչ թէ արուեստի հերոս: Զգելէ առաջ այս բարակումը, կը ծանրանամ Թէոֆիլ Ռշտաշէի մէջ ասորական ցեղի մը (Maredite) բարքերէն, նկարագրէն, իր քանի մը արագ սեռումներուն վրայ: Անշուշտ քիչ մը շատ վիպական, կեղծ ամուսնութիւնը հայ իշխանի մը և այդ ժողովուրդին մէկ թագուհիին (Քահինա), Բայց իրաւ էր այդ ժողովուրդը այդ դարուն, և Ծերենցի համար չքեղ պատահութիւն մը կար քիչիկ մը աշխատութեամբ երեան բերել այդ քրիստոնեայ լեռնականներուն փառաւոր գեղեցկութիւնը: Է. դարու վերջերուն անոնք յաջողած են մաքրել Սուրիան արաբներէն և հաստատել հալածուած Քրիստոնէութիւնը վերստին այդ ափերուն վրայ: Ո՞վ է ինչ անոնք, ի՞նչ լեզու կը խօսէին, ո՞ր ժողովուրդին կը պատկանէին, ի՞նչ էր իրենց քաղաքակրթութիւնը: Աղոց մը նման նիւթի մը առջև վստահ եմ այս ամենուն պատասխանը կը գըտնէր, վճռական յաջողուածքով, հակառակ անոր որ գրական յաւակնութիւններ ունեցած չէր երբեք: Ծերենց փախցուցած է նիւթը ձեռքէն: Է., Լ. դարու յոյն և ասորի քրոնիկագիրները ի վիճակի էին զինքը սնուցանելու: Այս գետնին վրայ իր վրիպանքն ալ ցաւ մըն է ինծի:

Գ) — Դաղափարագրութիւն: Ծերենցի կրթութեան ախորժակներուն մէջ էր գաղափարներու հանդէպ լայն ընկալչութիւն մը: Իր վէպերէն առաջ իր բանախօսութիւնները, քրոնիկները, դասախօսութիւնները շեշտ հակում մը ունին մտածման արարքին համար: Ու զարմանալի չէ որ պատմական իր վէպերուն մէջ այս մարդը հեշտագին փորձէ իր ժողովուրդին ճակատագիրը շօշափող հարցերու շուրջ իր մտածումները բանաձեւել: Անշուշտ իր ժամանակին այս կեցուածքը վտանգաւոր իրողութիւն մըն էր, քանի որ դադտնիք չէ թէ վէպին գործողութեան մէջ այս ընդմիջումները աւելորդ դառածութեամբ կ'առաջնորդեն: Ծերենց չէ կրցած զիմադրաւել վտանգը: Այսօր այդ վէպերուն ամենէն մեղած մասերը՝ մտածական մասերն են: Ասիկա զիս չի դարմացներ, քանի որ ինծի ծանօթ է պատմութեան իր զգայաւորանքը (տեսնել վերի բարակումը): Ի՞նչ ունէր ըսելիք այս մարդը մեր պատմութեան մասին, որ ըլլար տարբեր վախճան

նական թուականներու ընթացիկ ազգայնականութենէն: Չեմ կրնար իբր նորութիւն արժեւորել իր հաւատքը հայ ազնուականութեան և գիւղացիութեան ինչպէս նաև եկեղեցականութեան համերաշխ գործակցութեան մը վրայ որ պիտի կրնար թերևս խնայել մեզի մեր պատմութեան աղէտը: Այսպէս մտածած է Ծերենց, բացատրելու համար մեր դասական անմիաբանութիւնը, և չէ անդրադարձած թէ հեռու էր խոր թափանցումի մը բարիքը եղող ճշմարտութենէ: Հոս միջոց չունիմ քննութեան զարնելու ազգերու պատմութիւնը գէշ աղէկ լատակերտող ազդակներու տարողութիւնը: Այնքան ամէն ինչ խնդրական է, անկայուն, նոյնիսկ յիմար, անհասկնալի այն processus-ին որ պատմութիւն կ'անուանուի: Ես կ'ուրանամ պատմութեան իմաստասիրութիւնը որ անիմաստ բառերու système մըն է: Ամէն բան կայ պատմութեան մէջ, բացի իմաստէն: Անշուշտ Ծերենց ինքնիւրեն յաւակնութիւններ չէ ներած՝ մեզի բանաձևեր պարտադրելու: Բայց շրջանը (1850, ուր յօրինուած է այս մարդուն ողնուղիքը) այդ կարգի տարազներու անհուն սպառում մը ըրած է, մանաւանդ Եւրոպայ: 1848ի յեղափոխութիւնը ոչ միայն արևմտահայ գրականութեան զօրաւոր խթան մըն է, այլև արևմտահայ ընկերութիւնը բարեկարգելու ընդունակ ազդակներու հանդէս մը: Ծերենց ապրած է այդ օրերը Բարիզի փողոցներուն մէջ: Այդ օրերուն Եւրոպայի հզօրագոյն պետութիւններէն մէկուն գլուխը բանաստեղծ մը կայ, որ արդարութեան և խաղաղութեան, աշխատանքի և սիրոյ պատգամներ կ'որոտայ մոռուած ամբօխներու հոգիին: Քառորդ դար վերջ այդ պատգամները իրենց պտուղը պիտի ունենային Ծերենցի վէպերուն մէջ, կերպարանքին տակը ազատագրուած (մտքէ և նիւթէ) գիւղացիութեան մը, լուսաւորուած, բարձրորակ ազնուականութեան մը, իր դերին խորապէս գիտակ հոգեւորականութեան մը երազուած եղբայրութեանը մէջ: Իր ժողովուրդին փրկութեան համար սա արձակուած բանաձևերուն մէջ Ծերենց անգիտակցաբար բարիքը ըրած է լուսնային մեզի թելադրելու նոյն ատեն անոնցմէ անդին բայց այլապէս տիրական կռուի զգայարանքին ալ տեղ տալով իր հերոսներուն յօրինման մէջ: Այսպէս է որ Ծերենցի բոլոր հերոսները, այս անգամ առանց քարոզի, չքեղ կոռուողներ են (անշուշտ կ'ականարկեմ դրական հերոսներուն: Սմբատ և Մուշեղ իշխանները, Ժխտական տիպարներ, կաղապարուած են մեր պատմութեան դասական մատնիչներու կաղապարին մէջ) և մեր ժողովուրդին ամենէն աւելի պակսող այդ զգայարանքին վրայ

չափ հաճելի ազդեցութիւն մը կ'ընէին, թերեւ հազար տարիներէ ի վեր կոռուիլը մոռցած ժողովուրդի մը համար: Թէկուզ թուղթի վրայ, այդ մարդերը մեզ կը յուզեն: Դժուար չէ մեզի համար հասկնալ աննկարագրելի խանդավառութիւնը զոր մեր ռումանթիք թատրոնը իր խառաքարտեայ թագէ թագաւորներով և, ինչպէս կ'ըսեն, թիթեղեայ սուրերով արթնցուցած է հանդիսականներուն ներսը, միշտ այդ թուականներուն (1860): Եթէ ջանք մը ընեմք ինչ մը աւելի ճշդելու Ծերենցի մտածողութիւնը իր ժողովուրդի պատմութեան դիմաց, թերեւ գտնեմք անի մը այլապէս չահեկան հաւաստումներ: Այսպէս կրննորոշ յօրինումին մէջ վատնուած խելքը — վարչական բնագոյներ, ընտիր տնտեսութիւն, իրաւ ազնուականը ճշգործող բարձր սուրքեր — բեռ մըն է վէպին: Չեմ ալ միանար ընդհանուր դժգոհութեան, այդ կարգի կրննորոշ անկարելիութեանը դէմ արդարօրէն յարուցուած: Իրողութիւն է սակայն որ եթէ անոր կրննորոշ գլուխը լեցնող մտածումները քիչիկ մը Ծերենցի ժամանակը կը հոսին, չեն անոնք խնդրական, *fantastique*, չըսելու համար յիմարական, ինչպէս է տարողութիւնը Տիկին Տիւսարի հերոսահիներուն մտածումներուն և կամ Մամուրեանի այլ ընդ այլոյ, անտիդիստրոֆներուն (երկու Նաֆալէները, Աւ Լէրէ՝ Մարքը, թատրոնները): ԺԹ. դարու եւրոպական մեծ ռումանթիքներէն անունդ առնող այս մտքին համար բախտաւորութիւն է որ անիկա մեզի ըլլայ խնայած Լամառթինի մը մեղրանոյշ ոգեպաշտութիւնը, Հիւկոյի մը փչուած մարդապաշտութիւնը, Ժօրժ Սանի *utopies* ները և կամ Պալպաքի մը արկածախնդրական ընդհանրացումները, որոնք Ֆրանսայի պէս բարդ ընկերութեան մը ծոցին թեւրեւ չըլլան այնքան նեղիչ որքան պիտի ըլլային եթէ երեք փորձուէին հայ հասարակութեան մը վրայ (մանաւանդ հեռու միջնադարէն): Միւս կողմէ՝ յատկանշական է որ վէպերէն երկուքը ըլլան գրուած բախտորոշ շրջանի մը. ատիկա հայկական դատին եւրոպական դիւանագիտութեան սեղանին վրայ խնդրոյ նիւթ դառնալն է. ըսել կ'ուզեմ՝ միթարեան ազգայնականութեան և պատմական զգայարանքին վախճանը, և ասպարէզ գալը մեր քաղաքական ազգայնականութեան, չըսելու համար յիշափոխական գաղափարագրութեան: Անոր մահը (Ծերենցի) տեղի կ'ունենայ Հալիկ հիմնարկութենէն երկու տարի վերջը, բայց կարգացած է Կաթերը, Խէշը, որոնք մօտ տասը ամով կը կանխեն այդ մահը: Չեմ կարծեր որ Տօքթ. Շիշմանեան մեր օրերու վէպի փորձ մը ընելու չափ յանգնութիւն պիտի զգար

իր մէջը: Ըսի ձեզի իր անբաւականութիւնը վիպելու արուեստէն: Անշուշտ այդ վճիռը ի վիճակի չէր վտանգելու անոր մէջ տարողութիւնը անոր գաղափարագրութեան: Իր ճառերուն և քրոնիկներուն մէջ այդ մարդը ժողովրդավար մըն է, *déiste* մը և *philanthrope* մը նոյն տոնն: Բայց վստահ եմ որ պիտի դժուարէր Կայծէր մը սրբագրելու, վստանդի միսիթարեան ազգայնականութիւնը հոս է որ կը տարբերի մեր ժողովուրդի նոր մշակուած մարտական ազգայնականութիւնէն: Ահա թէ ինչո՞ւ Ծերինցի վէպերը ահօս չբացին, նոյնիսկ չեղան Յալէկինիւ չափ ծաւալուն, քանի որ իր ժամանակին վրայ վրէպի մը պէս (*anachronisme*) կ'իջնէին: Ի վերջոյ է. , Թ. , ԺԱ. դարերու մեր մտայնութիւնները, մտածողութիւնը, խիղքը իրենք զիրենք էին ի հեճուկս Ծերենցներու բարեկամեցողութեան և չէին կրնար առանց բնաղեղծուելու պատշաճիլ ԺԹ. դարու ուսմանթիք աշխարհահայեացքին ալ, ֆրանսականէն պատուաստուած: Ծերենցի գաղափարները *dialogue*ներու ձևով կ'ախորժին էջեր գրաւելէ իր վէպերուն մէջ: Կը հասկցուի վտանգը նման փորձութեան մը: Վերը ակնարկեցի գործողութեանը վրայ այդ մտածումներու չարաղէտ դերին: Հոս կը ծանրանամ այդ մտածումներու ընդհանուր հասարակութեանը վրայ: Եթէ երբեք անոնք մարմին դառնալու համար ընտրած ալ են երբեմն հերոսներու կերպարանք (յատկանշական է Յովնանը, Թէոփիլոս Ռէյսանէ: Թէոփիլոս Լէօնէին ծովահէնը), ատիկա չէ բաւած այդ մտածումներուն տալու անհրաժեշտ հաստատութիւն մը (*consistance*), պատշաճութիւն մը որով առնուազն անոնք ներկայացնէին օրը, օրերը, դարերը, որոնցմէ կը կարծեն վկայութիւններ բերել: Բուզայի զօրքերը ջարդ ու փշուր ընող Յովնանը կը մտածէ ԺԹ. դարու ընդհանուր դատախազի մը պատրաստամտութեամբը, լայնամտութեամբը, կը սարքէ դատական ատենաներ՝ ամբաստանելու համար հոն — օրէնքին բոլոր նրբութիւններովը — դաւաճանները: Այս մարդուն այդ գիրքին մէջ (Կէլանէ) երեւան բերած մտածումներուն զանազանութիւնը, ընդարձակութիւնը, իրաւութիւնը ի վերջոյ կը վտանգեն ոչ միայն Յովնանը, այլև վէպին կառուցումն իսկ: Հայրենասիրական քարոզը, խանդավառ կուչերը, անցելապաշտութիւնը (*passéisme*) և բոլոր յուզիչ խօսքերու, հոետորական զեղումներու ելոյթը որոնք մեր թատրոնն ու բանաստեղծութիւնը կ'ողողեն խղզելու աստիճան (1860ին): Ծերենց անշուշտ մեղմած է, որոշ զգաստութեամբ մը, ըլլալու չափ պարկեշտ, գրեթէ արուեստագէտի մը պատրանքը տուող

գրող մը, Թերէս հոս իսկ է արեւելահայոց մօտ իր վարկին զըս-
պանակը: Նոյն այդ արեւելահայոց մէջ սանկ ու նանկ հետա-
քըրքրութիւն միայն չարժող Սև Լէրէն Մարքը ստեղծող գրա-
գէտը անկշիռ մարդ մըն էր արեւելահայ գնահատանքին մէջ:
Ծերենցը սիրեցին սակայն անոնք, քանի որ այդ զգաստութեան
խելքի փաստը, բառական հոնտորութիւնէ իր խորշանքը որոշ
չափով արդարացուցիչ չքմեղացում էր արեւմտահայ գրագէտի
խոշոր իր վտանգին դիմաց: Ծերենցի գաղափարները Ծերենցին
գաղափարներն են: Ըսել կ'ուզեմ՝ ո՛չ մէկ իրականութեան անդ-
րագարձ կամ ո՛չ մէկ հեռանկար թելադրող դրութիւն:

Դ) — Վիպական գործողութիւնը Ծերենցի մէջ: Երբ լոյս
կը տեսնէ Թորոս Լեւոնէն, արեւմտահայ գրականութեան մէջ իր
ինքնագիր վէպ ունինք Հիսաբեանի Խաբաբը և Մարտինի (1851),
Արմենակ Հայկունիի Էլիշան, (1861), Մասքոս Մամուրեանի Սև
Լէրէն Մարքը (1871): Աւելի բարեբաւտ է արեւելահայ հատուածը:
Յիշուած վէպերը հազիւ թէ պատկանին արեւմտահայ գրակա-
նութեան: Բայց Թորոս Լեւոնէն ճշմարիտ վէպ մըն է: Խօսեցայ
իր վրիպանքներուն մասին, կանխող բարակրանքներուն մէջ:
Անոնցմէ ոմանք այնքան ծանր են որ կը սպառնան Ծերենցի
գործը ընդմիջող կործանել: Բայց վիպական գործողութեան ըզ-
գայարանք մը այս մարդուն քով — գէթ իր առաջին վէպին
մէջ — իրաւ ու արդար իրողութիւն մըն է: Թէ այդ զգայա-
րանքը զարգանալու տեղ հետզհետէ տկարացած է (Թորոս Ռեշ-
տանէն անկանգնելի գործողութիւն մըն է վիպական ապերասան
քմայքի մը), ուրիշ ողբերգութիւն: Ու կը գնիմ իսկոյն հարցե-
լուն ամենէն ծանրակշիռը: — Յովսէփ Շիշմանեան ճշմարիտ
արուեստագէտ մըն է այն կաղապարէն որով կ'արժեւորեմ Ա-
բովեանը, Ռաֆֆին, Շիրվանզադէն, Արփիարեանը, Զօհրապը,
Կամսարականը, տալու համար քանի մը յատկանշական անուն-
ներ: Չեմ բաժներ հասարակաց հիացումը՝ Ռաֆֆիի մօտ պատ-
մական վէպի յաջողուածքէն: Անոր Սահաբը թշուառ գիրք մըն
է: Եւ սակայն Թորոս Լեւոնէն մեր պատմական առաջին իրաւ
վէպն է: Այն ատեն ի՞նչ դժուար պայման կը միջամտէ որպէսզի
նման գործի մը հեղինակը չարժանանայ իր արդար փառքին,
դասուելու չափ մեր մեծ գրողներու շքախումբին մէջ որուն
մաս կը կազմեն տրուած անունները և ուրկէ հարկադրաբար
ստիպուած եմ դուրս պահել Տօթք: Շիշմանեանը, Այն կորանք-
ները, որոնց անդրադարձայ քիչ վերը, ուրիշ կերպարանքներու
տակ, հաստատելի են նաև վերի անուններուն գործին ետին,

բայց չեն կործանած զանոնք: Ծերերնցը հայոց վրայաստուծեան մէջ քաղցր և յուզիչ անուն մըն է, տեսակ մը արտում չուք քան թէ իրական անձնաւորութիւն մը, իր աշխարհը լատտակերտած՝ քառսէն և զայն յանձնած այս ժողովուրդի նկատառման: Երբ կ'ոգեկոչեմ Տիգրան կամոարականը, Վաթէաշէֆն Աշխէլ աւանունով վէպ մը կը յառնէ իմ ներսը, ոչ միայն իբրեւ արուեստի յաջողուածք, այլև տախտակ մը, այս ժողովուրդին մէկ պահը, մէկ բարքերու zoneը ցուցակագրող: Նոյն երևոյթը ի զօրու է դարձեալ նոյնիսկ պատմուածքներ մեզի կտակող Արփիարեանի կամ Զօհրապի համար որոնց գործին փշրանքներովը դարձեալ իմ ժողովուրդի մէկ պահը, բարքերու մէկ մասնայատուկ բայց իրաւ շեշտը ինկած է սեւեման: Փորձեցէք այս պարագան ընդհանրացնել մեծ Ռաֆֆիին մեծ վէպին՝ Սահակին համար ալ: Զեր գտածը իրաւէն գուրս, ումանթիք դործողութեամբ պայմանաւոր 700 էջնոց չէնք մըն է, որ ոչ մէկ ժողովուրդի կը պատկանի: Ինծի կուգայ թէ այդ խոշոր վրիպանքին պատասխանատուն վրիպկան գործողութեան հանդէպ Ծերերնցին կեցուածքն է: Վերերը տեղ մը յիշեցի թէ Մատթէոս Մամուրեան իր Անգլիական Նախնայնի անունով անորակելի վէպը մամուլին յանձնած է Ծերերնցի քաջալերանքովը: Դարձեալ իրողութիւն է որ Բարիկ իրենց ուսումը ընող այս համատի և համասիրտ պատանիները կազմուած էին Ռումանթիզմի ամենէն ուժգին խողովքներուն մէջը: Միւս կողմէ՝ չմոռնալ հիմնականը որ Իգմիրի Տէաշեան տպարանը, Ոսկանի, Մամուրեանի, Զիլինկիրեանի միջոցով, հայերէնի վերածեր էր ԺԹ. դարու ամենէն շողջողուն ումանթիքներու ամենէն մեծատարած փառքերը: Աւելցուցէք թերթօնին մեր մէջ հետզհետէ ստացած ծաւալը: Իր կեանքին աւանդէն զօրաւոր, երկտասարդ շրջանը իբրեւ գործող, խօսող, ուսուցանող և սանկ ու նանկ պրօցլուրներու հրատարակմանը միայն վատնած այս մարդը ո՞ր ստատանայէն թեւադրուած ձեռք երկարեր էր վիպելու փառասիրութեան: Պատասխանն է թէ և խնդրական բայց ոչ դժուար. — հայացած ումանթիք վէպն էր հեղինակը այդ արկածախնդրութեան: Այս վերլուծումներուն միտք բանին ընդգծել է զրազէտի այն կեցուածքը զոր Ծերերնց ներքեց իրեն, իր ներքին խառնուածքին, ամենէն առաջ անչուշտ անսալով անոր, աւելի ետքը ըլլալով իր շրջափակին մղումներուն հնթակայ: Կապել այդ վէպերուն ծագումը հայկական խնդրոյ սկզբնաւորման (Թորոս Առաքելի տպուեցաւ 1878ին և զուք կը հասկնաք այդ թուականին իմաստը մեր ճակատագրին վրայ),

թերևս սիրուն զուգադիպութիւն մը իր իմաստէն աւելի արժեւորել պիտի նշանակէր։ Ծերինց պարտքին տակը չէր իր ժամանակէն այդքան հեռու փախչելու։ Երբ իր մտերիմը (Մ. Մաւուրեան) ժԹ. դարու առաջին քառորդի դէպքերէն փորձիր էր ստեղծել Սէ Լէբէ՝ Մաբլը, իրեն համար դժուար չէր առնուազն Աշտարակեցիի շարժումը ունենալ մեկնակէտ, յօրինելու համար արուեստի իրաւ և ծաւալուն գործ մը։ Գաղտնիք չէ որ Ծերինցի վէպերը տոհմային առաքինութեանց փառաբանութիւնը ընելու կանչուած յօրինումներ են։ Առ այդ 1820-30 մեր ժողովուրդին շարժումները լիււլի բաւարարութիւն կրնային հայթայթել միջակ տաղանդով բայց իրաւին զգայնութեամբը օժտուած սեէ զրոյի (միաց որ Խաչատուր Աբովեան այդ օրերէն պիտի հանէր շքեղ զուլս-գործոց մը, Վէբէ Հայաստան)։ Այնպէս որ Ծերինցի վէպերը կ'ազատագրեմ հայկական, դատին հետ զուգորդ վիճակներու հետեանք մը ըլլալու հանգամանքէն և կը զննեմ իրենց իրական իսկ կերպարանքին մէջ, որ վիպական գործողութեան, ա՛ն ալ ռոմանթիք երակէն, որոշ զգայարանք մը ունէր իր մէջ։ Ծերինցի վէպերը յօրինող հանգամանքներէն ամենէն շահեկանը և կենդանին իր այս կարողութիւնն է, չնայած այդ գործողութեան թերթօնական, քմայական, արկածախնդրական, կարճ բառով մը՝ ռոմանթիք նկարագրներուն, այդ վէպերը կը կարդացուին այն որոշ աշխոյժին պատճառով որ այդ մարդերը կ'առնէ և կը տանի բեմէ բեմ, աշխարհէ աշխարհ։ Անմիջապէս կ'աւելցնեմ հոս որ այդ զգայարանքը գործողութեան հազիւ քանի մը անշան կէտերու վրայ զանցած է տանելին, կարելին սահմանները, ինչպէս է տրամօրէն պարագան Մամուրեանի և մանաւանդ Տիւսարի որոնք իրենց արդէն պակասաւոր անձնաւորութիւնները առնուազն շահեկան ընծայելու համար չեն վախնար ԺԶ. և ԺԷ. դարերու pittoresque վէպերուն շատ ախորժած անակնկալ իրողութիւններու շարանէն։ Թէև Ծերինցի ծովահնները, իշխանները, իշխանուհիները կը թուին pittoresque հերոսներու աշխարհին պատկանիլ, բայց պատմութեան պաշտպանութեամբը կ'ազատագրուին և կը պահեն որոշ իրականութիւն։ Ուրիշ խնդիր՝ իրենց անբաւարարութիւնը։ Որքա՛ն պիտի ախորժէինք որ այդ զգայարանքը վէպ մը զարգացնելու արարքին Ծերինց ըլլար պահած ճշմարիտ արուեստին պարունակին մէջը։ Այն ատեն անոր երեք վէպերուն ստեղծած միամիտ խանդավառութիւնը պիտի շահէր շարժումէն անդին, աւելի տեական առաքինութիւններ որոնք այս անգամ

կապ ունին իրաւ, չըսելու համար մեծ արուեստին հետ: Տըրոււած ըլլալով որ անոր իւրաքանչիւր վէպը պատմական խոշոր անձնաւորութեան մը շուրջը կը թաւալի, ու այդ անձնաւորութեան միւս նկարագիրը, որուն համեմատ ամբողջ ժողովուրդի մը ճակատագիրը այդ մարդուն ակօսովն է որ կ'երթայ իր լրուամին, կը հասկցուի թէ որքան դժուար էր այդքան ընդարձակ գործողութիւն մը սանձահարել կարենալ: Ծերենց յանդգնած է իր վէպերուն, Ալիշանեան միամտութեամբ և Մամուրեանի մը պատրանքներովը: Այս երկու ազգեցողութիւնները անոր վիպական գործողութիւնը կ'ընեն շնչատ և քմահաճ: Այդ մեղադրանքը ծանր է անշուշտ բայց ոչ կործանարար, ինչպէս եղան միւսները: Ի վերջոյ ի՞նչ է 300 էջ ըսուած ծաւալը որպէսզի մարդիկ անոր մէջ կարենան զետեղել ընդարձակ աշխարհ մը իր ընդերքներէն իսկ տակն ու վրայ ընող իրարմէ ահաւոր քառորդ դար մը սևեռելու: Մեր օրերուն իսկ սահմանափակ հերոսներու շրջանակի մը մէջ դարգացող տռամաներ իրենք զիրենք նեղ կը գտնեն արդի վէպին կազապարներուն ներսը: Մինակ Բուդայի արչաւանք մը իր բոլոր ահաւոր անդրադարձումներով սևեռելու համար Եփեսոսի 300 էջերը անբաւական պիտի գային: Ի դարու արաբական խոստումը Հայաստանի սրտէն ներս՝ ուրիշ տոսմա, զոր բաւարար ուժգնութեամբ նուաճելու համար դարձեալ քանի մը հարիւր էջեր պիտի գային անբաւական: Ծերենցի համար այդ խոշոր իրողութիւնները մնացած են հեռանկարային, չըսելու համար ուրուագրային: Անիկա չէ վախճած այդ արիւնի հանդէսին վրայ բազմաթիւ ուրիշ տոսմաներ հետապնդել (իր կինները, վանքերը, պատերազմները, սիրահարութիւնները, քարոզները, իրենց կարգին ինքնաբաւ, անկախ, պատմական ֆոնին վրայ այդպէս իրենք զիրենք ձևակերտող), նոյնիսկ առաջ տարած է իր քմայքը, իջնելու համար հողերուն ընդիրքը, աւերակներուն ներքեւ, և վերակազմելու իրը թէ հեթանոսական բարքեր (Եփեսոսի Թ. Դարոս, Յովնանի թեսիլքը Աեսիւսի աւերակներուն մէջ): Խոշոր շարժումներու հանդէպ այս անբաւարարութիւնը գործողութիւն մը վարելու՝ իրական է դարձեալ մանր դրուագումներու համար ալ: Տրուած ըլլալով իր մտքին anecdotique (վենետիկեաններէն ժառանգ) ախորժանքները, մեզի համար հասկնալի կը դառնայ իր վէպերը յարդարող ճարտարապետութիւնը: Սանկ ու նանկ 300 էջ, որոնք բաշխուէին երեսուն քառասուն գլուխներու վրայ, իւրաքանչիւրին մէջ նոր եղելութեան մը շահագործումովը պայմանաւոր: Այս է պատ-

ճառը թերևս որ Ծերինց չէ զգացած անտեղութիւնը վէպին մարմնին հետ կապ չունեցող անձնաւորութեանց գոյութեան: Թէոֆան Սլուսկին մէջ հերոսին հետ հազիւ հազ աղերս մը պարզող ուրիշ անձնաւորութիւններ իրենց ինքնիշխան կեանքը կը վարեն, անշուշտ վէպը տկարացնելու անխուսափելի ճակատագրով: Յիշուած վէպին հերոսը կը մեռնի և Ծերինց չ'զգար անպատեհութիւնը այդ մահէն վերջն ալ տակաւին վէպը շարունակելու: Նոյնն է պարագան Նէլսոնի Յովնանին համար, որուն անփառունակ վախճանը վէպին լրանալէն բաւական առաջ մեղի կը մատնէ շփոթութեան: Թոքս Լեռնի մէջ Մլեմի և Սեմվանի կենդանագիրները, մանաւանդ արարքները ուրիշ վէպէ մը փըրցուած գլուխներ կը կարծես ու բռնի փակցուած այդ վէպին: Խնդրոյ նրաթ չեմ ընել Ծերինցի մօտ կարողութիւնը մարդիկ ապրեցնելու, բայց կը դատապարտեմ այդ կեանքերը սանձահարելու իր անկարողութիւնը՝ դանոնք վէպին ընդհանուր մարմնին մէջը ընդարձակօրէն շաղապատելով: Այս գիծէ եւ իր զօրավարները, իր իշխանութիւնները, մանաւանդ երբ մանկատիկն, որոնք բոլորը թէև կը պատկանին այսպէս ըսուած պատմութեան մը, բայց չեն նուաճուիր վիպական գործողութեան մը համար: Եթէ երբեք փորձ մը կատարենք այս անբաւարարութիւնը հասկնալու, պիտի այցունենք թերևս իրաւ այն մտահոգութիւնէն որ Ծերինցինն էր իր վէպերը հեղինակած ժամանակ: Ատիկա արդիւնքն էր պատմութեան ճնշումին, ճիշդ միևնոյնը այն տալանապին զոր ունեցեր էր Յոշիքներու հեղինակը, զանոնք խմբագրած պահուն: Չափազանց ազատ, չըսելու համար մեծ արուեստագէտ մը պէտք է, այդ կապերէն ինքզինքը զերծ պահելու համար: Աւստիս իրաւ մնալ գետնի մը վրայ որ պատմութիւնն է, ինքնին պատասխանատու արարք մըն է: Ես գիտեմ թէ միևնոյն գէպքը (կատարելապէս պատմական) երկու տարբեր գրիչներու ներքեւ մեղի պիտի պարզէր բաւական իրարմէ հեռացած նկարագիրներ: Պարագան այլապէս կը տարբերի երբ մենք այդ պատմութիւնը կ'ենթարկենք վիպական մեակման: Հոն է գաղտնիքը Ծերինցի վրիպանքին: Ձեզի ծանօթ է անոր պատմական զգայարանքը: Ծերինց երբեք առուեսսագէտ մը չէ: Այս երկու հաստատումներուն զինն է անաւարակ այն տկարութիւնը որով հետզհետէ կը տժգունի Ծերինցի գործը ժամանակին հետ: Մարդիկ սիրեցին Թոքս Լեռնին որ հիւսիսայգի մը կը նմանէր հայոց գրական երկունքին վերև: Ըսել կ'ուզեմ՝ նոր էր բոլորովին: Ատոր յիշատակին մէջէն սիրեցին

մտապատկերել Նիկոնի որ դարձեալ ունեցաւ որոշ ազդեցութիւն: Թէպէտ Ուշտանին անցաւ անտարրեր: Ծերենցի մէջ դործողութիւն մը տիրապետող արուեստագէտ մը անբաւարար է:

Ե) — Զգտումներ: Իր վէպերը յօրինած ժամանակ ինչ ձգտումներու կը հպատակէր Տօքթ. Շիշմանեան պատուական բժիշկը: Այս հարցումիս պատասխանել փորձած են արեւելահայ դատողները, այդ վէպերը ընդունելով նոր արծարծուիլ առնող հայկական դատին իբր բօքականս մը: Կը մերժեմ նման տեսակէտ մը: Դարձեալ կը մերժեմ Ծերենցի ճշմարիտ վիպողի, հարագատ արուեստագէտի կեցուածք մըն ալ իր գործին դիմաց: Ինչ որ ըսի իր գաղափարադրութեանը մասին, չեմ կրկնէր հոս անգամ մըն ալ: Աւելի իրականութեան մօտիկ կը զգամ ինքզինքս երբ Ծերենցի ձգտումները հաշտեցնեմ հօթանաւանական թուականներու արեւմտահայ ընդհանուր հոգեբանութեան: Ուրիշ խօսքով՝ Զարթօնքի սերունդին մայր ցանկութիւններուն: Ո՛չ պատմիչ մը, ո՛չ արուեստագէտ մը և ո՛չ ալ 1900ին կարիլի բօքականսիս մը: Այլ մէկը այն մարդերէն՝ որոնք այդ սերունդին մէջ իրենց կրցած ու հասկցած կերպով աւխտեցան իրենց ժողովուրդին բարիքին համար: Այս մէկը կը հաւատար թատրոնին, այն միւսը՝ գաղափարին, երրորդ մը՝ քերթուածին, չորրորդ մը՝ զպրօցին, հինգերորդ մը՝ Սահմանադրութեան, և այսպէս ամէն մէկը իր կերպով կը կենար իր ժողովուրդին կարիքներուն դիմաց: Ծերենց սորվեցուցեր էր, պայքարեր էր, խօսեր էր և երազեր էր: Ըլլալով գիտութեան մարդ մը՝ տառապեր էր դրականութեան տագնապ մըն ալ (Արեւելահայ մէջ իր քրօնիկները բաւական պերճախօս են այդ մասին), և նմանեալու համար իր ընկերներուն՝ անիկա վէպ գրեց որպէսզի լուսաւորուի հայոց ժողովուրդը: Հետեւաբար արդար է տեսնել իր գործը այդ մայր ցանկութեան լոյսին ներքեւ: Հանճար մը չէր որպէսզի հիմնովին նոր ազօս մը բանար և մտքերը, ցանկութիւնները իր ետեւէն ընդքարչէր, ծնունդ տալով աւական, խորունկ, խոշոր արդիւնքներու: Բանասէր մը չէր (մտքիս մէջ ունիմ Ագոնցի մը նկարը) որ կենար իր ժողովուրդին անցեալին դիմաց և դժնդակ տագնապներու գինով հասկնալ փորձէր իր ժողովուրդին դարերը: Բայց խորունկ հայրենասէր մըն էր և կը հաւատար թէ զիրը միջոցներէն մէկն էր այդ հայրենասիրութիւնը արծարծելու: Չեմ իջեցնէր զինքը Կարինեանի մը, Շիտանեանի մը, Սմբատ Բիւրատի մը աստիճաններուն, բայց շատ ալ հեռու չէ այդ մարդերէն: Իրաւ արուեստի տարրեր կան իր

մօտը, խոնուած՝ հասարակին, քմայականին, թերթօնականին։ Այս խօսքերէն յետոյ, աւելորդ է այլեւս մեծ արուեստագէտը յատկանշող, նորութեան, խորութեան, կենագործման, առնուազն ժողովուրդ մը հասկնալու և զայն ընդգրկող վարդապետութեան մը տուրքերը պահանջել իրմէն։ Այդ կալուածին վրայ (վէպ) նման պահանջներ հազիւ կը գրուին այսօր, Ծերենցի վէպերէն մօտ երեք քառորդ դար վերջը։ Խօսելու ատեն Ծերենցի ձգտումներուն մասին՝ իմ մտքին կը ներկայանայ արեւելահայ գրականութեան տիրական գիծը որուն սկզբնական կերպարանքը ես արդէն հաստատիր եւ մեր Զարթօնքի սերունդին մէջ (երկու հատուածներուն ալ հաւասարապէս)։ Արդարութիւն մըն է ասիկա, քանի որ Ծերենց այդ սերունդին ամենէն վաւերական ներկայացուցիչն է արդէն։ Բայց ահա տարբերութիւն մը։ Նոյն այդ ձգտումը արեւելահայ գրականութեան մէջ հետզհետէ յեղաշրջուելու տեղ կը դառնայ հիմնական պատգամ մը որուն մէջէն մեղի կը խօսին ձայները արեւելահայ բոլոր վաւերական վարպետներուն։ Փայաջուկցի մեծ վիպողին աշխարհը լայն դարպասներ ունի բացուած դէպի իրաւ, համամարդկային արուեստ մը։ Բացի Թորոս Լեւոնտէն — ըսի ատիկա — միւսները չեն հասած արուեստի։ Այնպէս որ դատողին կը ներկայանայ դժուարութիւն՝ բիւրեղացնելու այն հիմնական ազդակները որոնք կը միջամտեն արուեստի ամէն գործի յօրինման։ Ինչ որ Տիւսարը մղեր է յօրինելու իր գործը, չափով մը ի վերջոյ է Ծերենցի համար ալ։ Հաստատ, իրաւ, լիցուն, պարկեշտ, հայրենասէր մարդ մըն էր։ Նման առաքինութիւններ երբ կ'ընկերանան քիչիկ մը փառասիրութեանց, շատ մի՛ տեսնէք, մանաւանդ երբ այդ փառասիրութիւնն ալ կը սպասարկէ նկարագրին հիմնական տուեալներուն։ Լէօ մը չէր անիկա, գիրքերը խաչագողօրէն արժեւորելու ձգտումով, ոչ ալ Շիրվանշադէ մը որ գայթակղութիւններու chantageը այնքան ախորժապին պտացուցած է իր հոնէն, մակարոյծի կեանք մը ապրելով աւելի քան յիսուն տարի։ Ծերենց իր վէպերը գրեց միա՛միտ պատրանքով մը, և հոս էր իր արդարացումը։

2) — Ժամանակը եւ անոր անդադարը։ Ըսի թէ Ծերենցի վէպերը ողջունուեցան, դիմաւորուեցան մեծ համակրանքով։ Այդ գեանին վրայ զինքը գերազանցող Ռաֆֆին միայն ունինք։ Ուշագրաւ է որ Ռաֆֆիի գործերէն Զաւլէդդէն, Խէնէն, և պատմուածքներու միջակները միայն կը պատկանին գրողի ժամանակին, եթէ նկատի չառնենք Ուլի Ասալաւը։ Մնացեալները

վերցուած են մեր պատմութեան զանազան շրջաններէն։ Անոր տիրական գործը՝ Իսա-իլ Բէկ, ժն. դարէն։ Անոր Կայծերը կը պատմէ կեանք մը որ իր մահէն վերջը պիտի մօտենայ իրականութեան։ Այս զանազանութիւնը՝ շատ մը շրջաններէ վկայութիւն բերելու, առաւել՝ վիպելու խոշոր ընդունակութիւն մը, մասամբ կը բացատրեն Ռաֆֆիին փառքը։ Ո՞ր ժամանակներու հոգեբանութեան կը խօսի Թորոս Լեւոնի ըսուած կայծկաւուն, արկածախնդրական թերթօնը։ Ո՞ր իրականութեան կը համապատասխանէ Նիկոնիսի հետապնդած զաղափարագրութիւնը։ Այս հարցումը այսպէս կարելի է ընել Թէոդորոս Ուշտանիի համար ալ։ Այս հարցումներուն ո՛չ մէկ պատասխան։ Անոր վէպերէն առաջինը գրուած է Կիպրոս, հաւանաբար 1875ին, ուր կը գործէր անկաւայդ թուականին իբր բժիշկ։ Ով որ Կիպրոս եղած է, մօայլ, ահաւոր մղձաւանջի մը պէս իր աքսորաւայրը հանդուրժելու համար ուրիշ բան չունի եթէ ոչ ինքզինքը սպաննելու ... թուղթի վրայ եթէ հրեք գրիչ մը ունի ձեռքին մէջը։ Այդ կղզին այդ օրերուն Տանքեակաց տարագրութեան վայր մըն էր։ Այդ թուականէն կէս դար յետոյ, Օշական հոն երկնեց իր վէպերը որոնք չեն պատկանիր դարձեալ որեւէ ժամանակի, և կը խորհիմ թէ նոյն հոգեբանութիւնն է որ այդ գիւղացին ալ մղած է ինքզինքը սպաննելու, քանի որ ձեռքին գրիչ մը ունէր։ Կովկաս անցնելէն յետոյ, Մերենցի միւս վէպերը ոչինչով կ'անդրադարձնու և կ'անդրադառնան իրենց ժամանակի հարցերը և հարցերուն։ Հոս չեմ հաներ խնդիրը այժմէականութեան, քանի որ ժամանակը անխմտ տարազ մըն է և անոր մէջ դրուածն է որ բան մը կ'արժէ միշտ։ Ինչե՞ր ապրիր է այդ մարդը Խալիպէն Ֆրանսա, մօայլ Անատոլուն և չէնչով Կովկասը ունենալով իր ոտքերուն։ Պէտք է յիշել որ երբեմն գործադրած ալ է իր արհեստը, բժշկութիւնը, առանց որուն հազիւ թէ այսօր վիպասան կ'ըմբռնենք, վասնզի մեր քաղաքակրթութեան բոլոր մեղքերը այդ գիտութեան մէջն է որ կ'աւազանուին։ Մերենց չպատկանելով իր ժամանակը պատմող վիպողներու խումբին՝ բարձր քաջութեան օրինակ մը ընծայած կ'ըլլայ հետուն գիտողին։ Ուրիշ խնդիր՝ իր ժամանակէն փախչելու ու հերոսութիւնը պաշտպանել ժամանակէն վեր մարդու արժանիքներով։ Նման պահանջ մը չեմ բանաձեւեր Մերենցի համար։ Ի վերջոյ արեւմտահայ գրականութիւնը դատող այս ընդարձակ ձեռնարկին մէջ եթէ երբեք եղած եմ հրապոյրներուն տակը եւրոպական մեծ գրականութեանց, հոն իրագործուած չքեղ արժէքներուն, միւս

կողմէ կրթեք ինծի չեմ ներած ծանծաղամտութիւնը՝ իմ ժողովուրդիս տարողութիւնը աճեցնելու, փառաբանելու աւելի անգին քան սահմանները կարելիութեան։ Ասոր համար է որ մեր բոլոր զրոյները ինծի համար ունին որոշ շահեկանութիւն, հելլէ է որ յիմարներու, ունայնամիտներու, առնուազն խարդախներու հետ չըլլայ իմ գործը։ Ոչ յիմար մըն է Ծերենց և ոչ ալ խարդախ մը։ Մանաւանդ երբեք՝ արուեստէն անմասն բառերու մարզիկ մը։ Յետոյ չմոռնալ միւս պարագան, որ պատմական վէպը գրեթէ իրմով կը սկսի մեր մէջ, և իրեւ այդ՝ անկա ենթակայ է անխուսափելի տկարութեանց, հրապարակին, գովեստին կամ պարտաւին հաւասարապէս մնալով հպատակ։ Ըսի թէ կը խենթենային իր վրայ արեւելահայերը չըջանի մը՝ ուր մեր նոր բացուող իմացականութիւնը սովոր էր ամէն բան խոշոր և աղուոր տեսնելու։ Ծերենցի վէպերը այս կերպով իրենց ճամբան ըրին առանց աղօս մը բանալու։ Սխալ չըլլար Վայթերը նախաշաւիղը ընդունիլ հայ յեղափոխութեան։ Սխալ չըլլար Յաշէմ Լալէն շարունակելու փառաբանութեան շարունակը։ Ծերենց երկուքէն ալ աւելի պարկեշտ զրոյ կը մնայ, դուրս՝ երկուքին ալ փառքերուն պարունակէն, վասնզի դուրս էր իր ժամանակէն։

է) — Տխարութեան ազգակներ։ Վերի էջերը ինծի տուն պարտքը գատելու գործը որ որոշ չըջանի մը խանդավառութեան արարք մըն էր Պոլիս, բայց մանաւանդ կովկաս։ Իրական գործերու շուրջ աս ու ան ազգակներու միջոցաւ ծնունդ առնող այս կարգէ իրողութիւններ զիս չեն դարմացներ, քանի որ համբաւը ինչպէս գործօնութեան գերը կը հպատակին աւելի շատ տաղանդէն դուրս պայմաններու։ Այն փառքը որ Ալիշան քերթողինն է և իր գիծով . . . Թէրզեանինը, Սիպիլինը, մինչև իսկ Աղեքսանդր Փանոսեանինը, գրականութենէն դուրս ազգեցութիւններու ենթակայ իրողութիւն մըն է։ Ծերենցի գործը, այդ օրերու հոգեբանութեան արդիւնք, անշուշտ ազգուած է համբաւ մը լատակերտող սա միջոցներէն։ Անցողակի այս խօսքերուն նպատակը ուրիշ է ուղիայն։ Կա՞յ ասպարէզէն վիպասան մը այս մարդու ետին։ Կա՞յ այդ վիպասանը Տիւսարին, Մամուրեանին մէջը։ Տարակոյսը հոս աւելի քան ստուգութիւն է ինծի համար։ Այդ անունները, ինչպէս Զարթօնքի սերունդին բոլոր ջոջ անունները մամուլաբուրած զրոյների չեն։ Անհիթեթ բան մը պիտի չըլլար եթէ երբեք նահապետ Ռուսինեանի մը ձեռագիրներուն մէջ այսօր մենք հաստատէինք գոյութիւնը վէպի կամ վիպակի։

Այն անլրջութեամբ որով Պէշիկթաշլեան կը գրէ իր թատրոնները, թէրզեան, Դուրեան՝ իրենցը, նոյն անլրջութեամբ Ծերենց ինքնիրեն իրաւասու նկատած է պատմական վէպ մը գրելու։ Պատմական իր զգայարանքի մասին վերը ամբողջ բարակրան մը նուիրեցի։ Հոս տկարութեան ազդակներու սա արտահանումի տեսն անգամ մըն ալ կը ծանրանամ այդ զգայարանքի ազեատլի պակասին իր սերունդին բայց մասնաւորաբար իր մօտ։ Ազգային պատմութիւնը Ռոմանթիզմի ներշնչարան ընդունիլը ոչ միայն վնասեցական հերոսութիւն մըն է մեր մէջ, այլև ժթ. դարու առաջին կիսուն քիչ մը բոլոր ժողովուրդները խանդավառ միամիտ պատրանք մը։ Ծերենցի մեղադրանքս անշուշտ շատ աւելի ծանրակշիւ է որքան չի ներուիր մեր գրականութեան ուրիշ վաստակաւորներուն հասցէին կատարուած ամէն վերդահատման նկուսթիւն, ձանձրոյթ։ Ռաֆֆիէ մը չեմ սպասեր Սահա-էլի մը հեղինակութիւնը զգալ և իրագործել այն բծախնդրութեամբ, մտքի լայնքով, որոնք եւրոպական արուեստի լայնօրէն հաղորդ Ծերենցի մը համար տարրական պարտականութիւններ կը կազմեն։ Վերերը խօսեցայ այս մասին։ Հոս չեմ կրկնել իմ վերապահութիւնը այն ամէն անփութութեանց անգէպ որոնք չէին ներուէր աւնուազն Salammbo կարգացողի մը։ Յղացքի և գործագրութեան մը սա տիրական նշանադրմը կուգայ շեշտել ժամանակը. ըսել կ'ուզեմ՝ մեր գրականութեան սկզբնածագ շրջանը։ Եթէ նկատի չունենանք զինքը կանխող երեք ինքնագիր վէպերը (Խաբէ և Մարտահէ, Էթիա, Սէլէրէ Մարտէ), Թարս Լեռնին անդրանիկ հայ վէպ մըն է արեւմտահայ գրականութեան մէջ։ Մարդիկ նոր չէ որ տկար պիտի ըլլան հանդէպ անդրանիկներու։ Այս նկատումը բաւ է բացատրելու ոչ միայն Ծերենցի համբաւը, այլև անոր պատրանքը իր տողանդին վրայ, քանի որ մեծ խանդավառութիւն մը, չըսելու համար հիացում մը գիմաւորեցին այդ առ առաւելն տանելի վաստակները։ Այս երկու հիմնական ազդակներէն դուրս (պատմութիւնը և ժամանակը) տկարութեան ուրիշ գորաւոր պատճառ՝ գրագէտի հիմնական զգայարանքի մը խօթութիւնն է իր մօտ, չըսելու համար պակասը, 1870ին մեղի համար ամէն գրիչ բռննող՝ ամէն բան գրելու արտօնուած արարած մըն է։ Ոչ ոք կը կասկածի իր կարողութեան հիմնական նկարագրին վրայ։ Այնպէս որ Ծերենց իր վէպերը գրելու մղուեցաւ ինչպէս Տիւսարը, ինչպէս Մամուրեանը. ըսել կ'ուզեմ՝ առանց այդ վէպերուն ինքզինքը նախատահմանուած աշխատաւոր մը հաւատալու։ Հոն

ուր մեր խորագոյն վկայութիւնը մեր ներսէն չի պաշտպաներ մեր դուրսի արարքները, վտանգ կայ հաւասարակշռութեան խանգարման: Արուեստի գործերէն անոնք միայն կ'ապրին որոնք կուգան մեր ալքերէն հաւատարիմ մեր խորագոյն ձայներուն, մեզ կը փոհն կարելի անկեղծութեամբ մեր շրջափակին վրայ: Կրնան խանդավառել, կրնան անցնիլ անտարբեր: Երկու պարագաներն ալ ոչինչ կը փոխեն արուեստի գործին ճակատագրէն: Էականը արուեստի գործին արժէքէն անոր ըլլալն է անխարդախ վկայութիւն մը: Ծերենց ինքզինքէն բան մը դրած է անշուշտ իր վէպերուն մէջ, բայց անբաւարար է քանակը տրուածին: Ասոնցմէ դուրս՝ դեռ կը խորհիմ իր զրական կրթութեան մեղքերուն, մեր հրապարակին պարզած տրամութիւններուն, մեր չտեսութեան, մեր զրական ճաշակներուն նախնականութեան, և ամենէն շատ՝ տաղանդին իսկ տեսակարար կշիռին: Եթէ երբեք պէտք ըլլար Ծերենցը վճռաբար յատկանշող տարազներ փնտռել, վստահաբար կ'ըսեմ ձեզի թէ այդ տարազները պիտի չգային ո՛չ գրագեհեմ, ո՛չ վիպասանեմ: Այս մարդը գործիչ մըն էր, ուսուցիչ մը, պայքարի ջիղ ունեցող զօրաւոր խմբագիր մը: Բախտը սակայն իրեն չընծայեց անհրաժեշտ գետինները՝ այդ տուրքերը արգասաւորելու: Անոր խօսքին ոչոք Հասունեան պայքարներուն մէջ բաղխեցաւ հռովմէական եկեղեցւոյ պողպատէ պատերուն և կորսուեցաւ այդ եկեղեցիին անգնդային նկուղներուն ներսը: Անոր շատ վառվռուն նկարագիրը, ոչ-գործնական ելոյթները, թերեւ հրապարակին ալ եմքրիփները գինքը ըրին անընդունակ հրապարակադրական ամուր, ընդարձակ, հաստատ ձեռնարկներու: Անոր ուսուցումը շատ շատ նախաիրութեան ընկալեալ պարունակէն անդին չկրցաւ գետին գտնել: Պէրպէրեան մը չէր անիկա, մինչև իր ոսկորները վարժապետ և ատոր մէջ իր գոյութեան *raison*ը արժեւորել փառասիրող: Ահա այս նուաղումներն են, իր հիմնական շնորհներէն հարկադրեալ իր նահանջներն են որ Ծերենց փորձած է հակադէմել . . . վէպ գրելով: Կ'ընդունիմ թէ քիչ մը աւելի ձկունութիւն, խելք, գործնական բնադէներ այս մարդը ընէին շատ աւելի արգասաւոր գործունէութեան մը ասպետը, ինչպէս է պարագան տաւոր գործունէութեան մը ասպետը, ինչպէս է պարագան տաւոր գանդով իրմէ բաւական վար Մատթէոս Մամուրեանի: Այս ժողովուրդը իմիւրցի վարժապետը պատուեց Մեծ տիտղոսով մը: 1900ին Մեծն Մամուրեանը աւելի էր քան աժան ներքող մը: Ծերենցին չէ վիճակուած այդ բախտը: Իր գրականութեան սա վերարժեւորումը, վերգնահատումը կէս դար յետոյ իր փառքէն,

պէտք է ցաւցնէ ոչ ոք: Կործանել Պետրոս Դուրեան մը, իր թատրոններուն համար, սրբապղծութիւն մըն է անշուշտ: Բայց գրագէտի պայծառ փառք մը ապահովել բժիշկ Յովսէփ Շիշմանեանի, անոր համար որ երեք հատ անբաւարար վէպեր գրած է, դարձեալ տկարութիւն մըն է:

*
* *

Երբ կ'աւարտեմ սա վերլուծումը, կ'այցուիմ մէկէ աւելի հակամարտ զգացումներէ: Տխուր բան մըն է անցեալ մը դատելը անշուշտ, բայց ատկէ աւելի է նոյնիսկ փոքրագութիւնը՝ զայն դատապարտելու: Ծերենցին համար այս վճիռը բարեբախտաբար կը պաշտպանուի գրական կաշուածէ մէկէ աւելի թէն փոքր բայց նոյնքան իրաւ առաւելութիւններով, նոյնիսկ արժանիքներով: Անոնցմէ՝ մէկն է վէպին մէջ կին տիպարներու բարեբախտաբար կարգ մը տեղեր պայծառ կերպարանքը: Այդ կիները իրենց անիրականութիւնը կարծես կը փորձեն գնել իւրենց յօրինման մէջ վատնուած սրտայոյզ շնորհներով: Թուրն ալ, բացի մէկէն (Թուր Լեան), ունին հայեցի քաղցրութիւն որ ի հեճուկս գրագէտի բոլոր մեղքերուն՝ կը թափանցէ անոր *fantastique* յօրինուածքը և դանոնք օտար չ'ընծայեր իրենց պատմութեան: Առանց հերոսուհիներ ըլլալու, այդ կիները Ծերենցի աշխարհին սրտայոյզ գեղեցկութիւնները կը կազմեն և իբր այդ վիպական գործողութեան վրայ իրենց բոլոր ճնշումը (արդիւնք իրենց անիրականութեան) կը հակակշռեն, ըլլալու համար յաջողակ գրուադէսեր վէպերուն մարմինն վրայ: Յետոյ կ'ուզեմ խօսիլ այն լաւատես ոգեկանութեան ալ վրայ որ առանձին երեւոյթ է, ամբողջ իր սերունդին խորհրդանշող արտայայտութիւնը, և կը ստանայ դարձեալ սրտայոյզ արժանիք մեր օրերու ապաւարոյ, ապագային հոգեբանութեան դէմ գրուած: Խոշոր իտէալ մըն է անիկա և դար մը կործանում դեռ է խլած մեր հոգիներէն սերմերը այդ երազներուն որոնց ծրարները իրենց գիրկին՝ առպարէզ իջան Զարթօնքի սերունդին խստեռանդն աշխատաւորները: Մթերքը այն գաղափարներուն, որոնք ամբարուած են Ծերենցի վէպերուն աս ու ան խորհերուն, կը պատկանի անշուշտ առաւել չափով կանխող դարու կէսին գաղափարաբանութեան: Կ'ըսեն թէ գաղափարը չի մեռնիր, բայց չեն ըսեր թէ կը չորնայ, անատոք դառնալու գինով: Այսօր ո՛չ սփիւռքը, ո՛չ մայր հայրենիքը ոչինչ ունին սորվելիք այդ մարդէն, բայց

պարտաւոր են արդարութիւն ընել գործի մը որ սանկ երեսուն քառասուն տարիներու վրայով հայ հոգին յուզող մեծ տագնապներուն շուրջ վիպական յօրինուած քով անուղղակի լուծումներ առաջարկեց։ Կայծէր մը չգրեց անիկա, բայց երկնքին մէջ հայ գիւղացիին բերանը դրաւ թերեւ իր պատմութեան ամենէն *sensée* խօսքերը։ Մեղք որ քիչ ըլլան իրմէ ստորագրուած քրօնիկները, մանաւանդ քիչ մը շատ ծանրաբեռն, վիճարկու հոգեբանութեամբ։ Խնչ թանկագին գանձ կ'ըլլար հատոր մը այդ մարդուն ներուժ ապրումներէն այն կէս դարին վրայ ուր սաղմնաւորուեցաւ և իբրեւ խարտեաչ պատանի կրկէս իջաւ հայ ժողովուրդին վերջին Ձարթօնքը։ Խնչ մարդերու հետ անոր պարկեշտ զգայնութիւնը մտաւ չփումի։ Խնչ խռովքով հետեւեցաւ իր ժողովուրդի վերելքին, շքեղ գիւցազներգութեան։ Բախտը խնայեց իրեն՝ կանուխէն փակելով անոր աչքերը պատրաստուող հսկայ եղեռնին։

Ըսի թէ հիացումով, դուրգուրանքով կը խօսէր զինք մօտէն ճանչցող Կամսարականը։ Ինծի չտրուեցաւ երջանկութիւնը անձնական ծանօթութեան, բայց կը հաւատամ թէ իրմէ դուրս այդքան աղւուր ճառագայթող այդ մարդը եթէ մեծ գրագէտ մը չէր, շատ քաղցր անձնաւորութիւն մըն էր, հայուն յատուկ կրակով մը տոգորուած, տաքցած։

Իր սերունդին մէջ իր տեղը ուրիշներու կարգին այնքան ամուր է իմ սրտիս համար։ Այս աշխատութեան մուտքին ես տուեր եմ իմ չափերուս տարողութիւնը Ձարթօնքի սերունդին ընդհանուր կշիռին մէջ։ Փոքր, նոյնիսկ միջակ գրողներ, բայց շքեղ մարդեր բոլորն ալ։



ՍՐԲՈՒՅԻ ՏԻՒՍԱՐ

(1842 — 1901)



րեւմտահայ գրականութեան մէջ Տիկին Տիւսար աւելի է քան անուն մը: Թէն իր գործը այսօր հիմնովին պաշտօնէն իր ատենին ունեցած է խոշոր արձագանգ ու անդրադարձ: Բայց ճակատագրական է որ իր սերունդին շատ մը դէմքերուն գրեթէ նման անիկա կը պահէ առեղծուածային իր նկարագիրը, պատկանելով արեւմտահայ գրականութեան՝ գործէն աւելի անունովը: Ինչ մտածում որ զիս ըրած է զգուշ այս գրականութեան դռները փակելէ Զարթօնքի սերունդի ջոջ դէմքերուն երեսին՝ նոյնութեամբ ի վօրու է Տիկին Տիւսարի համար ալ: Անբաւարար գրագէտ, բայց շողարձակ գործունէութիւն: Մանաւանդ վաթսուական թուականներուն, Զարթօնքի բուն, խռովայոյզ պայմաններուն վերեւ: Այս հաստատումը բաժնէ՝ որպէսզի նուիրուին իր անունին յետագայ էջերը: Կը խորհիմ թէ այո՛:

Իրմէն առաջ արեւմտահայ գրականութեան մէջ հազիւ թէ կը յիշուի կանացի որեւէ դէմք: Կամսարականին մօրաքոյրը, վաթսուական թուականներուն, որ զրած է յօղուածներ, հրատարակած՝ Կիւտանունով հանդէս մը, առաջին հետաքրքրական նմոյշն է կիներու սեռէն այդ գրականութեան սպասին: Տիկին Տիւսար, Օր. Սրբուհի Վահանեան անունին տակ (մինչեւ իր ամուսնութիւնը, 1871) բերած է լայն մասնակցութիւն կըրթական, գրական, Զարթօնքի սերունդին նախասիրութիւնը կազմող բարենորոգչական կարեւոր ձեռնարկներով: Իր ընտանեկան շուքը, հոգեկան իր խանդը, զտրդացած, շնորհալի օրիորդի մը իր հմայքը բարեբար կերպով մը իրար կը բարեխառնեն որպէսզի գրեթէ արեւմտացած (որով և իր ժողովուրդին համար գրեթէ կորսուած) այս ոյժը մեր ընկերութեան վերին խաւերուն մէջ ինքզինքը արժեւորէ: Անշուշտ գրականութեան պատմութիւն մը գործերու պատմութիւն մըն է: Այդ զժբախտ ճշմարտութիւնը պէտք է կրկնել Զարթօնքի սերունդին գրեթէ ամէն դէմքերուն հետ: Արդ, Տիկին Տիւսարի գրական վաստակը ուշագրաւ է թէ՛ իբրեւ քանակ, թէ՛ հետաքրքրութիւն, թէ՛ իբրեւ ժամանակ: Պէ-

չլիկթաշլեանի մահուան առիթով՝ երեսունէն վար այս օրիորդը իր ուսուցչին յիշատակին գրաբար եղերերգութիւն մը գրելու չափ թրթռալին ումանթիզմ մը կը պարզէ (Պէշլիկթաշլեանի գործերու յառաջաբանին մէջ այդ տաղը հիւրընկալած է Ծեւրենց)։ Աշխաբէաբ Լեւոն անունով իր գրքովը (1880) տարօրինակ վկայութիւն մը չէ անշուշտ կնոջ մը համար որ այլեւս իր իմացական հաւասարակշռութիւնը և ընկերային գիրքը ամրապնդած՝ իրեն կը ներէ աշխարհարարի և գրաբարի պայքարին վրայ իր այլապէս հեղինակաւոր — որովհետեւ անսովոր ու անսպասելի — ձայնը բերել։ 1883ին՝ Մայրա, 1884ին՝ Սէրանյշ, 1887ին՝ Աբաթախ կա՛մ Վաթանգին։ Առոյգ արգանդէ մը կանոնաւորաբար դուրս եկող զաւակներու նման սա գիրքերը եթէ մեր գրականութիւնը չեն բարերարեր բայց ժամանակէ մը վկայութիւններ կը կազմեն իրենց արթնցուցած ընդարձակ հետաքրքրութեան անսակէտով։ Մայրան կատարեալ գրական *evenement* մըն է։ Անիկա մեծաքանակ մեկան թափել է տուած ութսու նախան թուականներու ջոջ ինչպէս նոր փետրաւորուող զրոգներու։ Մինչև իր մահը (1901), վերջին գիրքէն ետքը Տիւրի Տիւրսար ոչինչ է արտադրած։

Եթէ նկատի ունենանք երեք այդ վէպերուն հիմնական ձախողանքը և կենանք մտածկոտ այն ընդարձակ վարկին դիմաց որ իր անունն է մինչև 1900 ու քիչ մը աւելի վերջ, պիտի այցուինք իրարու հակադիր մտածումներէ։ Աւելի անդին ես կը վերլուծեմ այս վարկին ազդակները տրամօրէն, և զօրծին վրիպանքը փրկելու իմ անկարողութեանս ցաւը կը ջանամ զիմաւորել անձին կարելի խորհուրդովը։

Ա.

Զարթօնքի սերունդին մէջ գրական յղացքը տարօրէն անբաւական կը գտնենք առհասարակ։ Այդ սերունդին մտահոգութեանց կեդրոնը ընկերային եթէ ոչ քաղաքական խոչոր փառասիրութիւն մըն է, չըսելու համար պարտականութեան զգացում մը։ Ոչ ոքի համար զաղտնիք է թէ զայն կազմող բոլոր զէմքերը միջինէն վեր, նոյնիսկ բարձրագոյն (համալսարանական) կրթութեամբ մը օժտուած կը ներկայանան։ Եւ ինչպէս որ կը դիտուի նման պարագաներուն, չըջանին, միջավայրին պահանջներն են որ ամենէն աւելի կ'եղանակաւորեն գործունէութիւնը։

Թափ կուտան իմացական հետաքրքրութեանց ամենէն աւելի անհրաժեշտին ափսոսով: 1860ին մեզի պէտք եղածը զրականութեան յղացք մըն է, բայց ասկէ առաջ՝ այդ յղացքը կարելի ընծայող ուրիշ մտահոգութիւն, աստիկա հայ հասարակութեան արդիացումն է:

Զեմ կրկներ այս աշխատանքի մուտքին ընդհանրութիւններ տրտղոսին տակ կատարուած ճշգրտմները: Դերին վրայ այն երիտասարդութեան որ կանխող դարու կէսին կ'իջնէր հրապարակ արեւմտահայ ժողովուրդը օժտելու մեր ժամանակներու յատուկ ընկերութեան մը հանդամանքներով: Աւագ, միջակ, նոյն իսկ խոնարհ դասերէ խանդավրին հաւաքուած, արեւմուտք փոխադրուած այդ տղաքը զիտենք թէ ո՛ր չափով արդարացուցին իրենց հետ կապուած ակնկալութիւնները: Ֆրանսա, Խալիլա անշուշտ այլապէս դեր մը ունեցան այդ սերունդին ընդհանուր միջինը կազմաւորելու աշխատանքին մէջ: Բայց Օտեան մը Պուլիսէն առանց բաժնուելու, ըսել կ'ուզեմ՝ առանց եւրոպական ջնարակի, հլօր հմայք մըն է սերունդին յատկանշական գիծերը իր մէջ համադրող: Զեմ վարանիր այդ անունին հետ յիշել Տիկին Տիւսաբը որուն անդրանիկ պատանութիւնը և երիտասարդութիւնը կ'իյնան ճառագայթման ճիւղ կեդրոնին այդ սերունդին անդրանիկ գործունէութեան: Օրիորդ Վահանեան ալ Եւրոպա մը չունի իր ուսանողութեան կերպարանքը որոշադրող:

Անիկա գինն է այդ թուականներուն մեր ընչեղ դասակարգին մէջ գոյութիւն ունեցող եթէ ոչ փառասիրութեան մը, դէթ արեւմուտքին դարձող խոր ախորժակներու որոնք լեզուի, տարազի, ընդհանուր զարգացման, նոյնիսկ զրական հետաքրքրութեանց ձեւերով, ամիրաններէն փոխանցուած, նոր բացուող պետական պաշտօններու դիւրաւէտ պայմաններուն իբր հետեանք խանդավառած են ընտանեկան արամագրութիւններ: 1910ին նման երեոյթ մը ես գիտեցի Ծովաց աշխարհի երիտասարդութեան ալ վրայ, որ գունդ առ գունդ կը վազէր Ամերիկա ի խնդիր միւսին: Տիկին Տիւսաբի դատարարակութեան առաջին գործաւորը կը հանդիտանայ իր մայրը, որ անոր վաղահաս որբութիւնը կը ջանայ պատսպարել ոչ միայն իր անձին կամաւոր զոհաբերումով իր երկու զաւկըներուն (Օր. Վահանեանի եղբայրը արժէքաւոր ոյժ մը պիտի ըլլայ աւելի վերջ) գլխուն, այլ կ'իրագործէ այդ որբութիւնը հիմնովին մոռցնելու ընդունակ աշխատանք մը, իր աղջկանը համար ըլլալով ճշմարիտ ուսուցիչ՝ զգաստ իմաստութեան և հանրանուէր խանդավառութեան:

նոյն տառն անոր հայթայթելով իմացական անկասութեան զօրաւոր դործիք մը — օտար լեզու — որուն Տիկին Տիւսաբ մայրենի լեզուէն աւելի խորունկ թափանցումով մը պիտի տիրապետէր։ Ունինք Մայրային ֆրանսերէն բնագիրը։ Կայ իր օրագիրը, դարձեալ նոյն լեզուով բռնուած։ Պոլսոյ գեսպանական շրջանակներու մէջ անիկա կը խօսէր առանց *levantin* չեչափ։ Բարիդ, ուր պիտի երթայ իր հիւանդութիւնը դարմանելու, կ'ընէ զօրաւոր տպաւորութիւն իմացական շրջանակներու մէջ, ընդհանուր հմտութեամբ, մանաւանդ ֆրանսերէն խօսելու իր շնորհովը։ Եթէ այս անկէլիո նկատուած մանրամասնութիւնները կը յիշուին հոս, պատճառն այն է որ Տիւսաբի համար իր գրական դործէն հանելիք չունիմ առատ նիւթեղէն։ Ըսի թէ անոր դործը չէր անցներ հայ գրականութեան փառքի *rayon*ներուն։ Կ'ուզեմ ըսել որ անոր անձը ներդաշնակ և զեղեցիկ իրագործում մըն է, թերեւս այս ժողովուրդին կարգ մը ընդունակութիւններուն մէկ յայտարարն ալ։ Զուր տեղը չէ որ այդ թուականներուն ու աւելի վերջը մերիները խօսած ու գրած ըլլան Պոլսոյ մէջ պետական լեզուն, անդերադանցելի հաւատարմութեամբ մը տիրող ցեղին ընդհանուր բնազդներուն (լեզու մը արեան ձայնն է)։ Օրիորդ Վահանեան հազիւ կը կարդայ և կը խօսի իր մօրը լեզուն։ Օրիորդ Վահանեան ծեքծեքուն արհամարհանք մը ունի մեր պապերուն լեզուին դէմ։ Այս քիփը վաթսուներկան թուականներուն քիչիկ մը ընդհանուր է մեր բարձր դասակարգի շնորհանակներուն համար։ Ամերայութիւնը իր վերջին օրերը կ'ապրի, իր անձնական մեղքերուն բռնին տակ կործանելով ցեղային բարիքը որ արեան նուէրն էր ընտրեալ իր զաւակներուն, այս ժողովուրդին հեռաւոր դարերէն։ Մեր նախարարութիւնները, մեր կայսրերը, մեր կարաւանները, մեր ամիրաները արտայայտութիւնն են այս խորունկ և հզօր ձայնին։ 1860ին անոնցմէ մէկ քանիններ (կը յիշեմ Պալեանները) եղանակ մը գտան հաշտեցնելու իրենց ցեղը և նոր ժամանակները։ Օտեաններուն հայրը, առանց ամիրայական արիւնք գալու, կը կրկնէ տրեսաւոր մանուկներու պատմութիւնը որոնք օր մը ծիրենաւոր պիտի մեռնին (կայսրերը, Բիւզանդիոն)։ Դրամով, պաշտօնով, խելքով հարստացածներու, կրօնական պաշտպանութեամբ փառքի հասնողներու սերունդին կը պատկանի հոգիով Օր. Վահանեան։ Հակառակ զմայլելի իր մօրը շքեղ պատկերին, որուն հիացման մէջ մեծցող իր աղջիկը շատ աւելի վերջ, մայր ըլլալէ վերջ միայն պիտի զգայ թէ որքան քիչ հասկցած է զայն իր պարմա-

նութեան կապոյտ օրերուն: Տիկին Սրբուհի Երիցեանց կը պատմէ թէ այս գեղանի, թեթեւ, պուպրիկ աղջիկը ինչ խոր հեշտանքով կ'արհամարհէր սալօններու մէջ հայոց լեզուն, ուղղականին ու գիրը խորանարդելով, սեռականին ուն անհեշտելի չափերու վրայ շեշտի, ռռռռռռ, կառաշարի մը աղմուկը կապկելով շնորհալի իր շրթներուն վրայ: Այսպէս էր հոգին այդ սերունդի աւագանիին: Վաշիք, պտոյտ, Պոլսոյ հեշտութիւնները, պարտահանգէսներ, նուագ (խորունկ հակում ցոյց տուած է դաշնակի, որ զինքը տարաւ մինչեւ իսկ օտարազգի ամուսնութեան մը փոքրութեան, իրեն ամուսին ընտրել տալով դաշնակի ուսուցիչ մը), ջուրերը, դեսպանատուները, Պոլիսը՝ արեւելեան իր pittoresque-ով, և շփացուած աղջկայ մը քմայքները դժուար չէ ընդարձակել՝ վերածելու համար մտայնութեանց ընդհանուր հանդէսի մը: Օր. Վահանեան այսպէս է ապրած իր այն տարիներուն՝ որ մեր մէջ արուեստագէտը կը յօրինուի: Ամէն բան թեթեւ է իր վրայ, իր մէջը և իր շուրջը: Հեռու է մանաւանդ իր ժողովուրդին լայն միջինէն: Մի՛ մոռնաք ասիկա, քանի որ Տիւսաբի երեք վէպերը դատ, թէզ (thèse) կը պաշտպանեն, իր ժողովուրդի կիներուն ազատագրութեան սրտառուչ բայց օգտլին հարցը: Թերեւս հոս է պատճառը այն ահաւոր վրիպանքին որ Տիւսաբի կիներն են այնքան սուտ, այնքան անկարելի, չը պատկանող ոչ մէկ ժողովուրդի, ինչպէս ինքը, անոնց հեղինակունին դժբախտ էր ոչ մէկ ժողովուրդի պատկանելու դժբախտութեամբ: Թերեւս հոս է դարձեալ այն միւս գաղտնիքը որով իր վէպերը կ'ըլլան այնքան անկարելի, սուտ, քանի որ անոր այր հերոսները և անոնց կապուած արարքները կը թուին Եւրոպայէն բռնի փոխադրուած ըլլալ դէպի արեւելք: Մնաց որ ամէն վէպի մէջ առնուազն քանի մը անգամ Եւրոպան կը միջամտէ: Մայրաքի գործողութեան մէկ կարեւոր մասը կ'անցնի . . . Թորֆու և Բարիլ: Չեզի կը ձգեմ օգտփոխութեամբ ճանչցուած այդ տեղերուն վրայ տուամ քայեցնելու միամտութեան մեղքը դատել իր պատշաճ խտտութեամբ: Որիորդ Սրբուհի Վահանեան թերեւ ընդմիջտ կորսուէր մեր գրականութեան համար եթէ երբեք իր թեթեւեւ հետաքրքրութիւնները, աշուտապետական քմայքները զինքը չըլլային առաջնորդած այդ օրերու մեր իսկապէս աշուտական շրջանակներէն ներս: Զէյթունի ապստամբութեան օրերն էին (1863): Պոլիսը դըրգած է ամի մը լեռնականներու քաջագործութեամբ: Բանակներ կը պարտուէին գիւղացիներու գրոհին զիմադրելու անկարող: Եւրոպական միջա-

մտութիւն (Նաբոլէոն Դ. ի անձնական գիմումը ի նպատակ Զէյթունի ըմբոստներուն)։ Ազգային խանդի գորաւոր պոռթկում, հայրենասիրական ներկայացումներ։ Կրակուած մթնոլորտ։ Երգեր՝ որոնք այդ պէտքերու ուղղակի շուքին տակ ծնունդ կ'առնեն Պէշիկթաշլեանի մը սրտէն, ՌԻՈՒ զԵՐՎ խնդրես մայր իմ աւնուես, զոր ամբողջ Պոլիսը կ'հղանակէ արցունքի, հպարտութեան հզօր տագնապումներով։ Այս ամէնը խորապէս կ'ապրին մեր բարձրագոյն շրջանակները, լուսաւորչակաց ինչպէս կարոլիկ, բոլորն ալ ազգային գերագոյն երազին ծախքերուն մէջ իրենք զիրենք թուիչքի հանած։ Դեռ քսանընէնգ չմանող երիտասարդուհի մը, Օր. Սրբուհի Վահանեան, հրաշքի մը զինովը չէր որ պիտի կակուղնար իր արհամարհանքին ծեղծեքումին մէջ և իր սիրաբան քանար իր պապերուն արեան ձայնին։ Չմոռնալ հիմնականը. Օր. Վահանեան ռումանթիք մըն է մտքով, հոգիով, պատրաստութեամբ, կեանքով։ Կա՞յ աւելի սրտառուչ հմայք քան արկածախնդրութիւնը լեռնականներուն որոնք մահուան վրայ կը յարձակին ահաւոր գեղեցկութեամբ։ Կա՞յ աւելի յուզիչ քաղցրութիւն քան դարաւոր գերութեան մը մէջ կործանած ժողովուրդի մը հաւատքը իր ազատութեան, իր նոր կեանքին խորհրդանիշ։ Չեմ չարունակիր այս վերլուծումը։ Կը բաւէ յիշել որ վերը տրուած երգին սրտագրաւ, տրտում և մահայնօրէն գեղեցիկ հեղինակը՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը չքեղ, ոսկրուտ, լայն իր ճակտին գրաւչութեամբը, սե իր աշուրնեւուն շօշափելի հուրքովը, կենդանի հրկիզեալ մօրենիի մը նման բռնկած իր անձնաւորութեամբը ռումանթիք ասպետ մըն է, շատ նմանը անոնց որոնք Շաքոպրիանի, Լամառքիւնի, Հիւկոյի, Միւսսէի վէպերուն և քերթուածներուն մէջ արդէն կախարդած էին այդ աղջկան կոյս երեակայութիւնը։ Պէշիկթաշլեանի ազդեցութեան տակ՝ Օր. Վահանեան կը դառնայ՝ հայ լեզուին և գրականութեան։ Ասկէ անդին հասկնալի՝ խեղճ ողբերգութիւնը։

Ուսուցչին և աշակերտուհիին յարաբերութիւնները սրտառուչ տառամ մը կը կազմեն, որեւէ թատերագիր փորձի ենթարկող։ Յաճախուած եմ նիւթին հմայքէն։ Կը յանձնարարեմ աւելի երիտասարդներուն՝ օգտագործել այդ տառաման։

Օր. Վահանեանի կեանքին մէջ թուական մըն է անշուշտ իր ամուսնութիւնը (1871)։ Ինք քանի մը տեղ կը գովէ իր ամուսինը որ պալատին նուագածուներու պէտք իբրեւ կը պատուուի փառաւորիտողոսով։ Ասկէ առաջ՝ ընդմէջ Պէշիկթաշլեանի և Տիւսաբի, անոր նշանուածքը բժշկի մը հետ և խզում։ Մինչև երեսուն,

իր աղջկայ աղատութիւնը պահելու հոգածու այս կինը հաւատարիմ կերպով կ'անդրադարձէ իր պարմանութեան օրերը և ոգին զոր ծծեց իր շրջանակէն: Մինչ իր մայրը ազգային ամէն ձեռնարկներու մէջ (խմացական, կրթական, բարեսիրական, կաղմակերպչական) հեղինակաւոր և վարիչ միտք մըն է, աղջիկը՝ նոյն այդ ձեռնարկներու շուքին մէջ իր սեթևեթները պատցնելէ համ առնող պչրուհի մը գրեթէ: Իր ամուսնութենէն յետոյ, անիկա դադրած է իր վրայ խօսեցնելէ ազգային շրջանակները: 1880ին կը հրատարակէ տետրակ մը, լեզուապաշարին իր մասնակցութիւնը բերելով, աւելի իր անունին շուրջը հետաքրքրութիւն ստեղծելու հետամուտ քան թէ լեզուական հարցին վրայ իր ըսելիքներուն ետեւ կեցող իմացականութիւն մը: Ճիշդ է որ այդ տետրակին մէջ անցած է աշխարհաբարեաններուն կողմը: 1870ի գրաբար քերթուածի շողշողուն և ուռուցիկ լեզուէն սա իր նահանջը անշուշտ ի նպաստ իր մտքին համեմատ վկայութիւն մը կը կազմէ, բայց չի պաշտպաներ իրաւ դրագէտի մը ո՛չ կուշումը և ո՛չ ալ ուղեղը: Չեմ դրադիր հոն յայտնած կարծիքներուն տարողութեամբը: Տիկին Տիւսար չէ կրցած նմանիլ Տիկին Սիպիլին, որ իրեն պէս գրաբարի կախարհութեամբը սնած, անոր խորհուրդին դարպասած, բայց կրցած է ինքզինքը ազատագրել հիմնովին պարմանութեան օրերու այդ մեղքէն, և ո՛չ միայն գրած է մտքուր աշխարհաբար մը, այլև ամուսնոյն հետ (Հրանդ Ասատուր) այդ աշխարհաբարին քերականութիւն մը օրինադրելու չափ խանդավառ աշխատանք յատկացնելով: Տիւսարի աշխարհաբարը 1880—1890 շրջանի յատկանիշները հաւատարմօրէն կ'անդրադարձէ ոչ միայն ձևաբանական (morphologie) այլև համաձայնական մասնայատկութեանց մէջ: Մարդ կը տառապի ուղղակի երբ իր Պոլսեցիները կը խօսին, Գրիգոր Օտեանի աշխարհաբարովը, իր վէպերուն մէջ:

1883ին, Մայրան, առաջին իր վէպը, խոշոր երևոյթ մըն է: Կնոջ կողմէ գրուած առաջին գրական լուրջ երկն էր անիկա: Իր ստեղծած հետաքրքրութիւնը անկախ է վէպին արժանիքներէն. բայց այդ մասին՝ աւելի ուշ (այս վէպին ֆրանսերէն բնագիրը գտնուած է իր ձեռագիրներուն մէջ): 1884ին Ալեքանդր ուր վիպական գործողութիւնը գէթ քանի մը գլուխի մէջ կը գտնէ որոշ յուզում, բայց անբաւական է գրագէտի գէմք մը ազատագրելու: Երեք տարի յետոյ՝ վերջին վէպը, Սրբաբէն վարժանի: Բնական կեանքով մը իրարու յաջորդող այս հատորներու մէջ իր ժամանակը գտնել կարծեց գրագէտի ազնուական

դէմք մը: Իրականութեան մէջ սխալ չըլլար զանոնք նկատել աղջնակութեան օրերուն պէտքին մէկ փոխատնկուած արտայայտութիւնը: Հակառակ անոր որ տարիքը, հասունութիւնը, փորձառութիւնը և կեանքին հետզհետէ իրեն համար բերած նորանոր տպումները ի վիճակի էին այդ պուպիկէն առնուազն իրաւ կին մը երեան բերելու, իրականութիւնը հերքեց այս արդար սպասումը: Տիկին Տիւսարի վէպերը մտքի խաղարկութիւններ են քան թէ իրաւ արուեստի մը, զգայնութեան մը պատկերներ: Ամէն անոնք որ պիտի զարմանան սա անակնկալ իրողութեան, պէտք է շատ խորացնեն իրենց յուսաբեկութիւնը: Գրականութեանց պատմութիւնը ունի նման զառաժումներ, չըրջումներ, երբեմն ամբողջական շիջումներ իսկ: Անվարագոյր կենսագրութիւն մը, Տիկինին ամուսնական կեանքին ներքին ծալքերը երեան բերող, կրնար այս առեղծուածին լուծում մը բերել: Չունինք ատկեալ: Միւս կողմէ ունինք իր ամուսնին լայնախօհութիւնը, արուեստագէտի արժանաւորութիւնը վկայող խոստովանութիւններ որոնք սակայն անբաւական են օժտուած կնոջ մը վրիպանքը հասկնալի ընելու: Իրողութիւն է որ մինչև իր աղջկան մահը (1891) այս կինը ապրեցաւ գերաճուն (hyper-trophie) զգացում մը որ հիւանդութեան մը պէս տիրապետեց իր քիչ մը ամէն մասերուն: Այս զգացումը մայրենի զգացումն էր: Ոչինչ գիտենք իր մանչ զաւկէն: Բայց շատ լաւ գիտենք թէ ինչ կ'արժէր իրեն համար Տօրինը որուն վրայ սպասեց թերեւ իր յուզումներուն, կորովին, սիրոյն ամբողջ մթերքը: Աշխարհիկ կին մըն էր, լայն յարաբերութեանց ախորժակով: Մեզի անծանօթ են այդ աշխարհէն իր զգացական փորձարկութիւնները (Տիկին Նոայեան իր վիպակներուն մէջ, այս մասին, իր վերլուծումները իր կեանքովը յաւակնեցաւ պաշտպանել և արդարացուց իր խառնուածքը: Ազգէն ինչ Սէրքէ վէպը Տիկին Սիւպիլի հոգիին երկու բաժանումները համադրող խոստովանութիւն մըն է և կը քաւէ իր առաջին մասին մեղքը՝ երկրորդին սրտառուէ հարազատութեամբը: Տիկին Տիւսարի վէպերը ոչ մէկ փաստ կը բերեն անոր զգայնութենէն, բայց գիտենք որ իր աղջիկը իր հոգիին կեդրոնն էր, իր «ապաստանը», ինչպէս կ'ըսեն կիները երբ մեծ յուսախաբութիւններ կ'աշխատին դիմաւորել: Ո՛չ հնթադրութիւն, ո՛չ ալ մթին հետաքրքրութիւն: Վերլուծման սա նրբացումները կը հետապնդեն Արիւն լաւ երեան բերել, բացատրելու համար թէ ինչու մեր ամենէն մտացի, զարգացած, գրելու ընդունակ կինը միջակ, չըսելու համար ողորմիլի

վէպերու հեղինակ մը մնար երբ բոլոր կարելիութիւնները դոյ էին առնուազն ազնուական, պալատական, գեասպանական, դիւանագիտական շրջանակներու ապրումները նուաճելու, որոնք բոլորն ալ վստահ եմ գըրգած էին իր ջիւերուն ոտուածը:

Իր կենսագիրները կը խօսին 1890ի ջղալին սպառման մը վրայ զոր դարմանելու համար անիկա կ'անցնէր Եւրոպայ: Կը գտնէ ինքզինքը այդ հիւանդութենէն: Կ'ապրի Բարիզը, արուեստի բարձր մթնոլորտը և քովը ի վեր մեծցող նոյնքան շնորհալի իր աղջկան արշալոյսովը խանդավառ՝ կ'ունենայ ամէն մօր ներելի երազանքին փառասիրութիւնն ալ: Տիկին Տիւսար երջանիկ էր. մայր ու աղջիկ Բարիզի սալօններուն մէջ իրենց զարգացումին և գեղեցկութեան արժանաւոր յարգանք և հիացում կը գտնեն. նոյնիսկ աղջիկը կը պատրաստուի Բարիզի բարձրագոյն ընկերութեանց մէջ դաշնակի իր ճարտարութիւնը հրապարակ բերելու: Անոր ուսուցիչները խանդավառ են պարման այդ աղջկան ընդունակութիւններով: Բայց բախտը ուրիշ կերպ կ'ուզէ:

Կողատապ մը (bronchite) վտանգաւոր կերպով կը հարուածէ Տիւսարի առողջութիւնը: Աղջիկը զիշերը ցերեկին խառնած չի բաժնուիր հիւանդին մահիճէն: Մայրը կ'առողջանայ: Աղջիկը, իր կարգին, նոյն հիւանդութեամբ կը մտնէ անկողինը: Կողատապը կը վերածուի թոքախտի: Բժշկապետներու յանձնարարութեամբ՝ մայր ու աղջիկ կը դառնան Պոլիս: Մտաղը կ'երթայ իր հողքին: Երէջը ողջ գերեզմանը կ'ըլլայ անոր յիշատակին:

Այդ օրէն ասդին Տիկին Տիւսար կը դադրէր իր ժողովուրդին ինչպէս ինքզինքին պատկանելէ:

Բ.

Տիկին Տիւսարի հետ արեւմտահայ գրականութեան մէջ կը դրուին սա հարցերը.

ա) — Կիմ գրողի թիփը, բ) — գաղափարագրական վէպը, գ) — արեւմտահայ վէպը և յարակից խնդիրներ (վէպի մը յաջողութեամբ կարելի ընող պայմաններ, տիպարներ, գործողութիւն, բարք, հայեցիութիւն, պոսական զիծեր, թերթօն, օտար աղդեցութիւններ, և այլն), զ) — խմբական նկարագիրը այդ գործին, է) — մտածող կիւնը, ը) — վարկը, ե) — տեղը:

Անցնելէ առաջ այդ հարցերուն վերլուծումին՝ գործը .

ա) — Մայրա (1883, Պոլիս) .

բ) — Սէրաֆիմ (1884, Պոլիս) .

գ) — Աբադաթէ Էմմա Վարժապետ (1887, Պոլիս) :

Վերը յիշուած աշխատքարի վրայ իր պրակը գեռ գիրք մը կը գրուէ մեծ պայքարին մէջ աշխարհաբարին : Գտած են իր թուղթերուն մէջ Մայրայի ֆրանսերէն ձեռագիրը : Թէոդիկ իր տարեցոյցներէն մէկուն մէջ ֆրանսերէն բռնուած անոր օրագրէն թարգմանութիւններ է տուած : Աւստրալիան գրքոյկ մը նուիրած է անոր կեանքին և գործին :

*
* * *

ա) — Կիւն գրողի թիփը : Արդար է իր անունին հետ կապել անդրանիկ հայ գրագիրտուհիի տիտղոս մը : Առաջին կինն է մեր մէջ գրականութեան նուիրուած , եթէ չհաշուենք Խօթանապետի թուականներուն օրիորդ մը որուն անունը մտքէս կը վրիպի , բայց որուն հրատարակած Կէլա անունով հանդէսը մնացած է մտքիս մէջ :

Թուական մը ուր գրականութիւն ընկը վառասիրութիւններուն ազնուագոյնն էր Պոլսոյ հարուստ գասակարգին , ինչպէս զայն պաշտպանելը՝ տրամօրէն քաղցր ազդասիրութիւն , ուշադրաբար էր որ ազգին բարձրագոյն խաւերուն պատկանող և նոյնիսկ օտար չըջանականերու մէջ լայն կապեր ստեղծող և ազգային իրադարձութեանց քիչ չատ մասնակից ընտանիքէ մը յանկարծակի երևան գար գրագէտ կինը : Ըսի թէ Մայրա լոյս կը տեսնէր 1883ին : Շրջանը , մինչև 1885, Պերլինի գաշնադրին անմիջապէս հետևող , յատկանշական կողմեր ունէր եթէ ոչ բացառիկ նկարագիր : Վարժապետեանէ զլիսաւորուած և ազգային գիտակցութեան մէջ իր ծիւղերը արձակած ազատագրական շարժումը ալլեսս վախճուքով չէր որ կ'արտասանուէր : Թէև սկսող գրաքննութիւնը անկարելի կ'ընէր անոր տանիքներու վրայէն աղաղակաւ լը , բայց ստոյգ էր որ պատերազմը կանխող սահմանադրական , կրթական , վարչական բոլոր զօրաւոր կիրքերը և ձգտումները Եգիպտի և Չերաղի սերունդին մէջ գտեր էին ուրիշ կերպարանք : 1886ին՝ Հալլի հիմնադրութիւնը , անկէ տարի մը առաջ՝ Լեւեւի ձեռնարկը նշաններ էին թէ մեր գրականութիւնը կը մտնէր գիտակցուած պայքարի կրկէս մը : պայքար մը որ կը լրջանար մանաւանդ իր դէմ ձեռք առնուած հակամիջոց-

ներով, թուրքերուն կողմէ: Կը յիշեմ Ասիական ընկերութեան հրատարակած *Եւրոպայի Կարտադրութեան* (1883), *Եւրոպայի Կարտադրութեան* և *անոր շարժումը* (Գրական և Իմաստասիրական Շարժում): Ռոմանթիք և ազգայնամոլ հայրենասիրութիւնը պարտադրուած կը մտնէ կերպարանքին տակը սա իմացական զարթոնքին: Պաշտօնին մէջ յարգ ունեցող փաշայի մը կ'ընէ՝ Տիկին Տիւսար երբ հրապարակ կ'ընէ իր վէպովը, 1883ին, պերճախօս ապացոյց մըն է թէ ո՞ր չափով մեր ժողովուրդը այդ թուականներուն կը հաւատայ իր ուժերուն, կը զգայ վայրկեանին պահանջները և կը ձեռնարկէ ինքզինքը յարգարեւու, յարմարցնելու այդ պայմաններուն: Աստուծոյ մէջ անկասարար Տիկին Տիւսար, ինչպէս ըսուեցաւ կանխող բարակրամին մէջ, օժտուած է զրազէտի սեպհական խառնուածքով մը: Պէշիկթաշլեանի ազդեցութիւնը, մինչև Պաշտօնական Ռուս-թուրք պատերազմը, թուրքիան փոխակերպելու ջանացող իմացական շարժումները և ասոնց հետ մեր ժողովուրդը յուզող հարցերը իրարու կ'աւելնան՝ բնական այդ ընդունակութիւնը (չեմ գործածեր տաղանդ բառը) արժեւորելու ինչպէս որ պէտք է:

Դիւք Տիկին Տիւսարը 1910ի օրերուն, հաւանաբար պիտի ունենայիք այդ տիկինէն ուրիշ գործ, ուրիշ տարողութեամբ: Ժամանակը այնքան վճռական ազդակ է երբեմն մեր իմացական իրագործումներուն վրայ: Առաջին կին գրողը, մեր բախտէն, չէր օժտուած բացառիկ տաղանդով, ինչպէս է ատիկա, օրինակի համար, արեւելահայ գրականութիւնը սկսող առաջին գրագէտին հետ (Արուսեան): Ընթերցումներու, կանացի փառասիրութեանց levantin հոգեբանութեան, ֆրանսական ազդեցութեան և այդ ժամանակուան պետական պաշտօնէութեան և բարձր աւստրականութեան յաճախանքներուն մէջը ինքզինքը կազմաւորած, ընդունակ միտքն է անիկա և ոչ թէ բնածին տաղանդ:

Եթէ նկատի ունենանք իրեն հետ գրել սկսող և իր մահէն վերջ վիպասանի մը վարկը արժեւորող երկու կին գրողները (Սիպիլ և Նոյեան), այն ատեն մենք կը ստիպուինք ընել կարելի վերապահումներ Տիկին Տիւսարի գրական գործունէութեան վրայ: Նախ՝ ի՞նչ էր մղողը այս կինը որպէսզի խմբագրուէր Մայրան, երբ հոն ծեծուող հարցը (կնոջ ազատագրութիւնը, իմացական կապանքներու խորտակումը, ազատ մտածողութեան մուտքը, արեւելեան բարքերու արեւմտացումը, բոլորն ալ Մայրայի էջերուն մէջ լայնօրէն ծեծուած են և սակայն հայ իրականութեան մէջ հիմնովին անդոյ) որահի խօսակցութեան, շատ

չատ առանձին խորհրդածութեան նիւթ միայն կրնար հայթայթել որեւէ մտածողի։ Արուեստի գործերը խելագատակէ գալուտեղ՝ արիւնէն կուգան, ուրիշ խօսքով՝ կեանքին կը մնան ենթակայ։ Կը հետեւի թէ Տիկին Տիւսարի վէպերը բերքը չեն հայ միջավայրին։ Փոխադրուած ապրանքներ են և իրեւ այդ՝ շատ մը կողմերով խոցելի։ Արդարեւ եթէ Մայրան խօսուցուց իր վրայ՝ ատրիկա գինն էր անակնկալին և ոչ թէ արժանիքին։ Միւսները անցան աննշմար։ Երկրորդ՝ ո՞ր չափով ինք, գրողը, առնուած էր իր նիւթերէն, քանի որ գիտենք թէ մահաւանդ ամուսնութենէն ետքը Տիկին Տիւսար վարեց աւելի ինքնակեդրոն, աւելի շրջափակեալ կենցաղ մը։ Իր աղջիկութեան քիչ շատ ընդարձակ հանրանուէր գործունէութիւնը բախտ մըն էր զինքը շփման դնելու մեր հասարակութեան քանի մը խաւերուն հետ։ Կին ըլլալէն ետքը՝ հոն հանող ճամբաները փակուեցան իր առջև։ Ու բացուեցան իրեն ուրիշ դռներ՝ դէպի պալատական, գիւանադատական միջավայրեր։ Այս նկատուամիտուն իբրեւ հետեանք՝ պարտաւոր կ'ըլլամ Տիկին Տիւսարի մէջ կին գրողի թիփը ենթարկել ծանր զեղչերու։ Ժի տարուիք Մայրային ստեղծած աղմուկով։ Զայն հարուածող ինչպէս պաշտպանող երիտասարդ գրողները առնուադն մեղքն ունին երիտասարդ ըլլալու, ըսել կ'ուզեմ՝ գրելու զրականութենէն դուրս ազգականներու ճնշումին տակ (միայն Պարոնեանն է որ իր կտորիկ մը խելքը՝ այդ բաներէն հասկնալու՝ պիտի գործածէ իրեն սովորական պարկեշտութեամբը, պարզմտութեամբը և պիտի ըսէ այդ կնիկին վրայ թիրեւս ամենէն իրաւ թափանցումները)։ Ինծի համար գրագէտ չէ այն միտքը որ իր գործը կ'առնէ իր ժողովուրդին պարունակէն հեռու տարածքներէ։ Կաղտնիք չէ սա տխուր ճամբարութիւնը որ Տիւսարի վէպերը չեն պատկանիր ոչ միայն մեր ժողովուրդին, այլև այն իսկ քաղաքին ուր անոնք ծնունդ առին։ Ամէն վէպի մէջ անխուսափելի Եւրոպա մը, զոր իբրեւ tourist կը ճանչնայ անշուշտ Տիկին Տիւսար, բայց որուն հոգին ծծելու չափ արտօնուած չէ ապրելու, ինչպէս ըրած է այս տարօրինակ մկրտութիւնը Տիկին Եսայիան, իր եւրոպական բարիխառնութեամբ վէպերուն մէջ։ Վերերը ըսի թէ չէր ճանչնար իր ժողովուրդը։ Ըսել կ'ուզէի թէ այդ ժողովուրդէն որոշ զասակարգ մը միայն մտած էր իր հետ շփումի։ Ու տարօրինակն հոն է որ գէթ այդ կարգը պաշտպանէր սա գրագէտը։ Իր հասարակութենէն դուրս գրագէտի մը անկարելիութիւնը իրեն համար այսպէս ճշգրիտ ետքը, ինծի կը մնայ այդ գրագէտը փնտռել ու գտնել Տիկին

Տիւսաբին իսկ մէջը (վասնզի կան այն մարդերն ալ որոնց անձը բաւական է ոչ միայն շրջապատը լեցնելու, այլ անկէ յորդելու: Այսպիսի տնուններ են Պետրոս Դուբեան, Տիրան Զրաքեան, ուրոնք չեն պաշտպանուած ոչ մէկ աշխարհէ բացի իրենց ծնունդին կախարդական բարիքէն): Տիկին Տիւսաբ իբրեւ Օր. Վահանեան ըսի ձեզի թէ ապրեցաւ խոովայոյզ օրերուն, երբ այս ազգին խղճմտանքէն ծանր ձայներ կ'անցնէին, երբ իր աչքին առջեւ խենթ-խելօք, խեղճ ու տկլոր երիտասարդութիւն մը թեալաւար կը փաթթուէր ցեղային զարթոնքի սրբազան տախտակներուն: Ի՞նչ ըրաւ ինքը եթէ ոչ պարկեշտ ըլլալ առնուազն իր ցեղին վրայ իր արհամարհանքը օտարներու աչքէն ծածկելով և իր մօրը լեզուն սորվիլ զիջանելով: Ի՞նչ ըրաւ ինքը եթէ ոչ իր պուպրիկի շփացած ութիւնը հարուստներու սրահներէն գուրգուրազին տանելով, խնդալով ասոր, նայելով միւսին, իր ըզգայարանքները զարնելով այս ու այն փորձառութեանց և երբեմն յիշելով թէ կին ալ էր (զուր տեղը չէ որ երեսունէն վերջ կ'ամուսնանայ): Այն տառն: Սենեցա՞ւ այս աղջիկը կամ կինը ներքին սուզուով, լուրջ խոովքի, խորունկ նուիրման, իր ժողովուրդին մեծ ցաւին գէմ իր մատաղ մարմինը իբր հնոց, ընդունարան, մօրենի յարդարելու (ուրիշ բան չէ յաճախ գրաւգէտը) արիւթթիւնը, պարկեշտութիւնը, ազնուութիւնը: Ասոնք անխմտաւ հարցումներ են: Կան աշտարակի զրազէտներ ու կան կրկէսի գրազէտներ: Տիկին Տիւսաբ ոչ մին է և ոչ միւսը, վասնզի անոր մէջ սպասին, պարտքին ձայնը միշտ մնաց ստորագոս սրահի, վարթամութեան, բարձր շրջանակներու, քիչ մը ապամարդկային մղումներուն: Ու մտածել որ ուղեղ մը ունէր, այսինքն՝ խորհրդածութեան լաւ մարդուած, հասունցած մեքենայ մը: Ունէր լայն միջոցներ՝ այդ գործարանէն կարելի բարիքը արտահանելու, ունէր առաքելէ՞լ այդ խելքը անոր կարօտ ընդարձակ գանգուածներու մէջ բաշխելու: Ես կը մերժեմ, այս ամենուն իբրեւ եղրակացութիւն, կին զրազէտի տիպոսը Տիկին Տիւսաբի գործին:

Ք) — Գաղափարագրական վեպը: Այսպէս որակուեցաւ անոր վէպը ժամանակի իմաստուններէն: Հզօր է պատրանքը, քանի որ Մայրայի երեք չորրորդը օրադրի ձևով, նամակագրական կերպարանքի տակ մտածումներ կը պատմեն, մոռնալով զրեթէ կեանքը որուն պատկերացումին գործաւորն է ամէն վիպասան: Չեմ ըսեր թէ վէպի մէջ գաղափարները անկարելի, փնտռակար, տունուազն աւելորդ օտարութիւններ են: Շատ շատ

է թիւը մեծ և յաջող դործերու, վէպի կալուածէն ուր գրաւ գէտը — մի՛ մոռնաք որ Տիկին Տիւսար այդ տիտղոսը չկրցաւ արգարացնել — իր ժամանակը խորապէս շահագրգռող հարցերը նիւթընէ իր յօրինումներուն, գանոնք ներկայացնելու, լուծելու խոհ հաստատ, բարերար առաջադրութիւններով:

Այս տողերուն հետ կը ներկայանան բոլոր մեծ վարպետները: Ի՞նչ գաղափարներով կը պաշարուի ան որ Մայրալին ընթերցումը կ'աւարտէ: Ամբողջ մթերքը այդ գաղափարներուն ժ.թ. գարու առաջին կիսուն ֆրանսական գրականութեան մէջ այլևս հասարակ տեղիք գարձած առօրեայ գաղափարներէ կը բաղկանայ — կրօնք և իր դերը, բոնութիւնը և իր ոյժը, տգիտութիւնը և իր ողբը, լուսաւորութիւնը և իր հրազը, բայց մանաւանդ կ'ինը և անոր գլխուն շուրջ հիւստեած զժոխքը: Այս հիմնական մտածումներէն այս վերջինն է միայն որ ենթարկուած է բաւարար չեմ ըսեր վերլուծման, այլ մշակման: Տիկին Տիւսար կը պահանջէ կնոջ հաւասարութիւնը, աշխատանքի ազատութիւնը, ընկերութեան մէջ կնոջ ղերին ճանաչումը, կարճ ինչ որ ժ.թ. գարու առաջին կէսին և մինչև իր ժամանակները *feministe*ներու փաղանգը կշտացուց իրենց պահանջումներուն մէջ գէթ թուղթի վրայ: Կը մտածեմ սակայն թէ Լոնտոնի հրապարակներուն վրայ քուէ պահանջող կիներու թափօրներ եթէ բարիք մը չէին, առնուազն իրականութիւն էին: Եւ հարցուցէք նոյն ատեն թէ ո՞ր իրականութեան կը համապատասխանէ Մայրալուսած կ'ինը արեւելքի մէջ, այդ օրերուն: Այդ կնոջ մարմինը եթէ կը պատկանի այդ Պոլիսին, բայց ուղեղը Բարիզի սալօնները վարդարող պուպրիկի մը ուղեղն է գրեթէ: Տիկին Տիւսար չէ վարանած Տիկին Սիլվիա ստեղծել, որ իր կարգին Մայրալի գաղափարները պաշտօն ունի անդրադարձելու (անցողակի ըսեմ որ կենդանի անձնաւորութիւնէ մը հանուած — իր մայրը — այս տիպարին չարաչար կորանքը, վրիպանքը գժբախտագոյն հարուածն է Տիւսարի վէպին): Այնպէս որ բոլոր այդ վէպերուն մէջ անիկա պատեհութիւն պիտի ճարէ, գրեթէ միշտ ի վնաս պատմումին զնացքին, խորհրդածելու համաձայն այդ պատեհութեան թելադրանքներուն: Մի տարուիք մտածելու որ կեանքի համայնապատկերը ինքնին ընդունակ է մեր մէջ իմացական հակադդեցութիւններ յառաջացնելու. եթէ ասիկա ճիշդ է մարդոց մեծ մասին համար, ասիկա ճիշդ չէ Տիկին Տիւսարի համար, որուն գաղափարները պատրաստ գիրքերու մէջ ուրիշ բան չեն ընդհանրեց տեղ փոխել: Հոս հիմնաւոր է ղիտել որ Տիկին Տիւսարի

գաղափարները բաւական խարդախուած են, իրենց ինքնութիւնը անճանաչելի ընծայելու համար: Մեր թիկնաօսիկ քննադատութիւնը Մայրալի մէջ ուղեց տեսնել Տիկին տը Սթաէլի (Staël) Corinne, վէպի անուն մը, առ ալ նոյն թէքնիքով և շունչով գրուած, ինչպէս են Տիւսարի վէպերը, բայց որ արժանիքն ունի առնուազն իրականութենէ մը բարձրանալու: Ու կը հարցընեմ. — Ե՞րբ իրականութեան վրայ յօրինուած են Տիւսարի վէպերուն գաղափարագրութիւնները: Ուրիշ խօսքով՝ ի՞նչ էին այն իմացական շարժումները որոնք այդ վէպերուն գրուած թուականներուն յազդէին մեր կեանքը: Նկատի ունենալով անոր կազմութեան անդրանիկ շրջանը (1855–1870), մեզի կ'այցելեն այդ օրերը ոգեւորող քանի մը տիրական ապրումներ. — Զարթօնքի իտէալներ, գրական ըզձաւորութիւններ, լեզուական տաքնապ, ազգային ոգիի ընդհանրացում, դպրոցներ և լուսաւորութիւն, մամուլ և կրթութիւն: Ինք, Օր. Վահանեան, հետեւելով մօրը օրինակին, բաժին վերցուցած է այդ գործունէութեան մէջ, որքան որ իրեն կ'աւելնար ժամանակ իր Պոլսեցի աղջկան բազմերանդ զբաղումներէն: Արդ, այս ամենէն ոչ մէկ հետք՝ իր գործին մէջ: Տիկին Տիւսարի վէպերը կրնային գրուիլ 1820ին կամ 1920ին. այնքան անկախ են ժամանակ մը յատկանշող, անոր կնիքը դնող գաղափարագրութիւններէն: Առնուազն մենք կը սպասէինք իրմէն Զարթօնքի մեծ սերունդին հետ իր շփումներուն, անձնական ապրումներուն արձագանդը: Զուր տեղը չէ որ տարիներով ապրեցաւ Պէշիկթաշլեանի շունչին մէջ: Մեր իրաւունքն էր գտնել այդ և նման մարդերու վսեմացած (sublimé) կերպարանքները: Ո՞վ չի գիտեր որ Պէշիկթաշլեան դժուար մըն էր և գաղափարագրութիւն մը միտ մինակը: Օտեան՝ ուրիշ մը: Ռուսիներէն՝ ուրիշ մը: Զգել ասոնք և քրտայական գաղափարներու հանդէս մը ասդիէն անդիէն ճարել՝ Տիկին Տիւսարի տիրական մեղքը կը մնայ:

Է) — Տիպարներ: Հասկնալի է որ տեղի մը պաշտպանութեան համար գրուած գործերու մէջ տիպարները պարզ են բացառիկ կարեւորութիւն: Անոնք են որ իբր կենդանի մարմնաւորում գաղափարներու պիտի մտածեն, խօսին, գործեն, ապրին այնպիսի լրջութեամբ և իրաւութեամբ որ պաշտպանեն գործին մէջ ծեծուած հիմնական հարցերը: Անշուշտ անկարելի է, գրեթէ մեծ վիպասաններու համար անգամ, այդ տիպարներու հանդէպ բոլորովին անանձն կեցուածք մը: Տիկին Տիւսարի համար նման հարց մը անհեթեթ կը դառնայ, քանի որ անիկա իր վէպերը

գրած է ի պաշտպանութիւն իր թէզին և ըստ այնմ դատաւորած է իր անձնաւորութեանց ներքին յօրինուածութիւնը: Զուր տեղը չէ որ երեք վէպերն ալ կրննրու անուններ կը կրեն իբր խորագիր: Տիկին Տիւսար մէկ երկու յառաջաբաններու մէջ ալ (Մայրա, Սէրանյա) ամփոփ ձեռք մը պարզած է արդէն վիպողի իր կեցողածքը, իր գործը ստեղծելու մղող ազդակները և նպատակը որուն իրագործման կը ձգտին այդ վէպերը: Այս ամենէն այնքան իրաւ է մեր պահանջը որքան իրաւ՝ այդ տիպարներէն փնտռելու կարելի լըջութեամբ ոչ միայն անոնց ներքին հոգեբանական, ընկերային իրականութիւնը, այլև անոնց մարմնաւորած գաղափարներու, կեանքի վերածուած ըլլալու կամ չըլլալու աւագ հարցը: Ըստ մեր սովորութեան՝ Տիւսարի տիպարները կը բաշխենք երկու որոշ խումբերու. առաջին՝ անոնք որ վէպերը կը կրեն իրենց ուսերուն (Մայրա, Սիրա, Սիրանյոյ, Արախիա, անոնց համապատասխան այբեր՝ Տիգրան, Երուանդ, Էայլն), և կուտան անոր տարողութիւն, գոյութեան իրաւունք և գրական կշիռ: Երկրորդ՝ մնացեալ երկրորդական անձնաւորութեանց խուժումովը, որոնք Տիւսարի վէպերուն մէջ քսանի կը մօտենան եթէ ոչ կ'անցնին:

Այն պարագային ուր այդ վէպերուն գրական արժանաւորութիւնը ինքզինքը պարտագրէր և զիջումի մղէր տարազը, իր ուրիշ պահանջներուն մէջ, տիպարներու ներքին արժանիքներուն վերլուծումը կը դառնար պարտագիր: Դժբախտութիւնը հոն է որ Տիւսարի գործին գաղափարներու քննութիւնը ինքնին հիմնովին ժխտական տրամադրութեանց մղած է զիս: Կանխող բարակրամը ամբողջութեամբ նուիրուած է այդ ժխտումը ապացուցանող իրողութեանց հանդէսին: Հիմնականին մէջ սա վրիպումը (roman à thèseներ են Տիւսարի վէպերը) ճակատագրօրէն կ'անդրադառնան դարձեալ կենդանի անձնաւորութեանց ստեղծումին մէջն ալ: Դոհացում տալու համար ընթերցողին հետաքրքրութեան՝ կ'ընեմ զիջում մը և կ'ենթարկեմ վերլուծման, վէպերէն առաջինին, Մայրային տիպարները:

ՄԱՅՏԱ. — Անունովն իսկ levantin այս կինը մարդ կը փորձուի վայրկեան մը նոյնացնել հեղինակուհիին և ենթարկել անոր մէջ ինքնակենսագրութեան տարբեր բան մը որ պէտք չէ զարմացնէ մեզ, քանի որ մարդոց առաջին վէպերը իրենց անձնաւորութեան արտացոլումներն են արուեստի գործին վրայ: Իրաւ վիպասան մը Տիկին Տիւսարի ապրումներուն որոշ շրջանէն կարող էր առնուազն նկարագրի խտացնող խոշոր վկայու-

թիւներն ունեւել: Սօսեցայ իր ծնունդէն, անդրանիկ պարմանութենէն և այն ազգեցութիւններէն որոնք կանխող դարու կէսերուն հարուստ ընտանիքի մը հոգեխառնութիւնը կը յօրինէին, եւրոպական բարքեր, levantin հոգեբանութիւն, լայն չափով սնապարծութիւն, դրամ, վայելք, հաճոյքներ և այն մասնաւոր երանգը կրթութեան որ այդ օրերուն պարտադիր էր աւագ տուներէն ներս. — ասիկա մասնաւոր դաստառուներով տունին մէջ զաւակներու կրթութիւնն էր: Ըսէք՝ կանոնաւոր դպրոցներու պակաս, ըսէք՝ անափառութիւն, ըսէք՝ Եւրոպան կապկելու թեթեւութիւն: Իրողութիւնը իրողութիւն է և հասարակաց՝ այդ ժամանակուան բոլոր մեծահարուստ տուներուն: 1830ին աւելի հետաքրքրական երեւոյթներ արձանագրուած կը գտնենք երբ կ'ուսումնասիրենք կեանքերը Զարթօնքի սերունդին բոլոր դերակատարներուն. պատուելիներուն դարաշրջանն է: Միւսոյն ժամանակ շրջանն է ուսումնածառաւ թափառումներու: Գիտենք միայն որ Տիկին Տիւսաբ տունին մէջ մասնաւոր դասերով տիրապետած էր Ֆրանսերէնի: Գիտենք դարձեալ որ խորունկ արհամարհանք ունէր մայրենի լեզուին հանդէպ. ու կը դարմաննք սա իրողութեան վրայ երբ գիտենք մանաւանդ որ իր մայրը ազգային կրթութեան համար աշխատող աւագորեար կիներուն մէջ բացարձակ աշխատող մըն էր: Բախտին հեղնանքովը կիներու հայրենաճէր ընկերութեանց մեծ և անդրանիկ սա հիմնադրուհիին զաւակը իր ամենէն ընկալուչ տարիները ըլլայ անցուցած հմայքին մէջը օտարոտի ազգեցութեանց: Մայրս վէպին մէջ հերոսուհիին տիպարը երբ կը գծեմ՝ ինքզինքս կը զատեմ հասարակաց կեցուածքէն: Գաղտնիք չէ որ հրապարակը գուշակեց վէպին տկարութիւնը, բայց մեծաշուքի փառաբանեց (և ասիկա՝ նոյնիսկ դատաւարտութեան ձերտակ, ինչպէս Զօհրապինն է) վէպը հիւսող, պաշտպանող, պարտադրող գաղափարներու systèmeը: Ըսի թէ ինչո՞ւ ատանկ դրութիւն մը հիմնովին կեղծ էր ու փոխառիկ: Այդ իսկ պատճառաւ Մայրսի տիպարին ծանրութիւն մը ճարելու համար ես կը մնամ զուրկ որևէ նպատէ, գիրքէն ինչպէս հեղինակէն: Դժուար էր հոն Օր. Սրբուհի Վահանեանը տեսնել: Եոյնքան դժուար՝ 1860ին մեծ միտքին, գաղափարագրութեան, ապրումներուն արձագանգները առնել: Ամբողջ շատարանութիւնը (Տիկին Սիրա ստեղծուած է այդ շատարանութիւնը կիսելու, այլապէս ոչ մէկ պատճառ՝ իր գոյութեան, այնպէս որ հարկ չեմ տեսներ իր տիպարը առանձին նկատողութեան առնելու: Մայ-

տան փոխադրուած է Ադրիականեան կղզի մը, քիչիկ մը արեւադարձային բնութեան մը տարտամ նկարագրութիւնները շահագործելու ի հաշիւ վէպին) այդ Մայրայի, որ հիացում ազդեց Եղիաներու, Պէրպէրեաններու, հասարակ տեղիքներ են կանխող դարու կէսերուն լրագրական գէղերուն: Ոչ մէկ իրաւունք՝ մեր մէջ անոնց նորութիւնը արժեւորել փորձելու: Ոչ մէկ իրաւունք՝ մեր միջավայրին մէջ անոնց բնութեացումովը յառաջ դալիք բարիքին վրայ չահարկելու: Այնպէս որ բարքերէն, մտածումնէրէն ազգատիկ այս կինը երբ ուզենք տեսնել բուն իսկ իր դերին մէջ, այսինքն վէպի մը հերոսուհի ըլլալու պայմաններուն մէջ, այն ատեն տագնապը կը մեծնայ աւելի աստիճանով: Տիկին Տիւսաբի արկածախնդրական երեակայութիւնը պէտք է, այնքան անընդունելի իրադարձութիւններու թնճուկ մը իրրեւ այդ գեղանի այրին նետելու համար վէպին էջերուն: Ռոմանթիք վէպին ամենէն կոտորի աշխատաւորը՝ Ժօրժ Սանը անգամ պիտի դժուարանար այդքան իրարու անկապակից դրուագներ հիւսելու որպէսզի այդ տիկինը ինքզինքը պարզէր մեղի Պոլիս, Յրանսա կոմսերու տունին մէջ տարօրինակ հիւանդութեանց մահիճներու վրայ, և այդ ամբողջ իրադարձութիւնները նպատակ ունենար ծառայեցնել քանի մը մեղի համար չանցնող դաղափարներու պաշտպանութեան: Մեր մտքին մէջ չոնդմուշիկ իր սիրահարին ետեւէն Բարիկ մեկնող այդ սիրահարը ուրիշի մը հետ պսակուած տեսնել և այդ տեսարանէն նուաղած՝ փողոց ինկող և մարդասիրաբար զինքը իր գլեակին մէջ ընդունող կոմսի մը խնամքին ապաստանած գեղանի հայուհիի մը պատկերը: Աւելորդ է ասանկ անբնական պայմաններու մէջ պարզ հեղինակին քմահաճոյքովը սկիզբ առնող սիրային արկած մը նկատի առնել լրջութեամբ: Աւելի քան աւելորդ՝ Մայրայի տաճարն լստակերտող միւս կինը, Հեթիքա, որուն ո՛չ Ֆիլիքը և ո՛չ ալ հոգին չեն պատկանիր մեր ժողովուրդին: Տիկին Տիւսաբ այս Հերիքային մարմինը կը յօրինէ դասական արձանագործի մը պէս, ախորժելով, ինչպէս կ'ըսեն, մուրճը ձեռքը՝ պաղպաղուն մարմարէն հանելու համար մեռած արձան մը: Չեմ հետեւիր այս նկարագրութեան աւելորդ շքեղանքին: Կնիկ մը նկարագրելը գրեթէ մեր մէջ արուեստի սեռ մը եղած է այդ թուականներէն մինչև հիմա: Տիկին Տիւսաբ աւելի դժբախտ է. քանի որ պարապի վրայ կ'աշխատի: Արեւիկան գեղեցկութեան այդ հաստ ներկայացուցիչը՝ Հերիքան, անշահական է դարձնալ իր հոգեկան յօրինուածութեան տեսակէտէն: Մարդ ակամայ կը հարցնէ. ի՞նչ պէտք

ունէր այդ կինը այդ աստիճան տակը Մայտան, որպէսզի զայն կործանելու համար անոր սիրածը ձգէ իր հրապոյրներուն ներքեւ։ Անշուշտ կեանքին մէջ շատ բաներ կը խուսափին մեր հասողութենէն, մանաւանդ մեր իրենցմէ պահանջած պայծառ պատասխաններէն։ Պարտաւոր եմ յայտարարել հոս որ նոյնիսկ Շիւտանեանին մէջ այս աստիճան անկարելի կին մը հստիկ զոյուլ թիւն։ Տիկին Տիւսաբ չի կասկածիր իսկ թէ արուեստի գործի մը մէջ մարդերը ունին խորհրդանշական տարողութիւն, թէ առնուազն պարտքին տակն են իրենցմէ աւելին ըլլալու, որպէս զի իրենց վրայով մեզի թելադրեն հոգեկան այն փորձարկուլ թիւնները որոնք արուեստագէտին ջիղերը շարժման հանեցին անոր ընկալուչ տարիներուն։ Կի՞ն կը պակսէր Տիկին Տիւսաբը, նոյնիսկ անմիջական շրջապատին մէջ, սեւեռու համար իր աւմուսինը խաբող տիպարը որ հարստութեան մէջն իսկ իր մեղքերը բոյծի կը գնէ, և ատիկա ընելով ինքզինքը կը կարծէ ըլլալ արժեւորած։ Իբր ֆիզիք և իբրև հոգի ամբողջութեամբ ձախողանք այս կինը, անկարելի պարագաներուն, հանդէսին մէջ ոճրագործութեան իսկ կը ձեռնարկէ, ատրճանակ պարպելու ուրիշի վրայ և իր մտադրութեան մէջ կ'արգելուի զրեթէ հրէշային միջամտութեամբ մը մարդասպան ըլլալու։ Ով որ Մայրան կը կարգայ, կը զայրանայ այսքան անբաւական ապրումներու հանդէս մը պարզող սա կնոջ ներկայութեանը վրայ այդ էջերէն ներս։ Կին տիպարներէն երրորդը, այդ զիրքին մէջ, Սիրանն է անպայման զոր հակառակ իմ բոլոր բարեկամեցողութեանս չեմ կրնար դարձեալ իբրև կենդանի անձնաւորութիւն մը արժեւորել։ Պոլիսը ձգող և Ադրիականի կղզի մը (Փորֆու) իր ալրիութիւնը զուարճացնող, չըսելու համար կանաչցնող տիպարի մը կերպարանքին ներքեւ անիկա պիտի ըլլար առնուազն հասկնալի։ Բորժուն, Լիսոյէն առաջ, ոստանիկ զբօսալայր մըն է մասնաւորաբար իրենց հրապոյրներուն և ուղղութեանը մէջ թիթեակի խանգարուած զգացող կիներու համար։ Քսան տարի առաջ ինծի տրուեցաւ պատեհութիւն Սիրայի թիփով գերմաններ և ուստի տեսնելու այդ կղզիին մէջ։ Հասկնալի և իրաւ կիներ էին, հիւանդութեան զաւկախաւոն կտրմիրը երեսներուն, արաւմ և ուրախ, շնորհալի ինչպէս անմատոյց, աժան խուզարկութիւններու բայց բարձրօրէն ումանթիք արկածներու համար հեշտախտաւոր հետաքրքրութիւններով։ Անոնց հետ իմ խօսքերուս ընթացքին այցելեց իմ մտքին Տիւսաբի Սիրան, բայց հերքուելու ճակատագրով, նոյնիսկ այն պարագային ուր Մայրայի Սիրան

խակապէս ըլլար տէրը գրքին մէջ պարզուած ուղեղին, դարձեալ կը մնար անկարելի ինչպէս անիրական: Գրքի այդ պատգամները, մխիթարողի այդ օծուն կեղծիքը, չպարը, մանաւանդ խղճատանք վարողի ֆրանսական վէպէն փոխադրուած իր կերպարանքը ունէ աղերս չունի կիսաշխարհիկ կիներու այն տիպարին որ հիւանդաներու ամառանոցները, ջուրի քաղաքները, մենաւոր կղզիները և բացառաբար օժտուած ծովափները կ'ընէ այնքան խորհրդաւոր, աոնուաղն իրաւ՝ կեանքին վրայ, և հասկնալի՝ վէպին մէջ, եթէ երբեք վիպողը արուեստագէտ մըն է, այդ բաները նուաճելու չափ ընկալուել զգայնութեամբ մը օժտուած, եթէ ոչ խելքով: Սիրան, ըսի վերը, երկրորդ կէտն է Մայտայի, անոր կարելի պառակտութեանը: Տարիքէն այսպէս պայմանաւոր այս կինը բոլոր պատեհութիւնները կը մէկտեղէր իր վրայ, ոտքի նստելու համար առնուազն Տիկին Տիւսարի մայրը զոր չեմ գիտեր ո՛ր մեղքին համար տիպարէ այնքան տառապող այդ կինը չէ յաջողած մարմնաւորել իր երեք վէպերուն մէջն ալ: Տիկին Սիրա գրագէտ է, խորհող է, փորձառութիւն ծախող է, արձագանգ է, առանց ինքզինքը ըլլալու, Մայսայի՛ն երկրորդ կեսը, երեսը: Տիկին Տիւսար երեք վէպերուն մէջ ալ կ'ախորժի հիւանդներ դնելէ: Մայսային մէջ այն աղջիկը որուն հոգեվարքին ներկայ ըլլալու համար գրեթէ յուզիչ տեսարան մը յարգարած է վիպասանը, ինչպէս նաև ճակատագրական մատանին (նշանին մատանին Մայտայէն առնելու չափ յուզիչ փափաք պարզած է իր մահուան անկողինին վրայ: Մատանին այս փոխանցումը հիւանդին ամբողջ վէպին fantastique եղելութիւնները զսպանակող շքեղ յերկարանք մըն է, վասնզի հիւանդ աղջկան ձեռքէն Հերիքայի միջոցաւ գողցուած այդ մատանին աւելի յետոյ եւրոպա գացած Տիգրանը խաբելու պիտի գործածուի, Մայտային զինքը մերժելու հնարմունքը փաստարկող) կը կրկնուի միւս երկու վէպերուն մէջ ալ: Արդար ըլլալու համար ստիպուած եմ խոստովանիլ որ ամբողջ այդ վէպերուն շէնքերէն և անձնաւորութիւններէն այդ հիւանդ աղջնակներն են որ վիպական որոշ շնորհ մը կը պտտցնեն իրենց հասէն: Այլապէս մէջ յուզումը իրաւ իսկ է այդ բոլոր առարկէ մարմրող աղջկան ցաւին դիմաց: Մարդ ակամայ կը փորձուի այդ երեք յաջողակ մահերու **pénombre**ին մէջը կարծես նախատեսել Տիւսարի ահաւոր հոգեվիճակը, երբ դատապարտուած իր աղջկան կիսամեռ մարմինը Բարիզէն կը փոխադրէ Պոլիս, հանգչեցնելու չարաչուք մահիճին մէջը և ապրելու այն քանի մը ահաւոր շարժումները որոնց ընդ-

մէջէն խարտեաչ, զմայլելի այդ գեղեցկութիւնը, պարման աղջկան մարմինը կաթիլ կաթիլ կը փտտի և ժանեակներու մէջ մահուան հարս կ'ըլլայ: Կը հաւատամ թէ Տիկին Տիւսար մարդոց ճակտին գրուած ամենէն մեծ զարհուրանքը տարաւ խենթեցած: Այդ զարհուրանքը իր վէպերուն մէջ այդ աղջիկներուն վրայ կախ էր միգամածի մը պէս:

Երբ կը ձգենք կիներու շարքը, մօտենալու համար այրերուն, միշտ այդ վէպին մէջ, մենք չենք աւելի բարեբախտ՝ հանդիպելու համար քանի մը իրաւ այրերու: Եթէ կիները անկարելի, սուտ, շինծու են, այրերը աւելի զժրախտ են վառնդի խամաճիկներ են ամբողջութեամբ, առանց ոսկորի կակղամորթների, որոնց վրայ արգահատանքն իսկ չատ կուզայ մեզի. մարդ կը հարցնէ թէ ո՞ր ժողովուրդին կը պատկանի այդ Տիգրանը, որ լուսնի լոյսով սէր կ'ուխտէ երիտասարդ այրիին և յետոյ՝ նախանձող կնոջ մը անճարակ, բոլորովին վրան բաց խաղին զոհ՝ կ'երթայ Եւրոպա, այդ կիներն խաղցուած, մատնուած. բաւ տեպելով իր սիրածին իրմէն պաղիլը իբր փաստ՝ այդ մարդը կ'անցնի Անգլիա, կ'առնէ կին մը, անոր հետ պսակուելու համար կ'անցնի Ֆրանսա, կ'իյնայ աչքին՝ զինքը փնտռելու եկած Մայտային, առանց անոր նուազիլը տեսնելու, յետոյ կը շարունակէ ապրիլ այդ կնոջ հետ... սիրելով միշտ Մայտան: Լուսնային այս արկածներուն մէջ անոր արդէն տկար անձնաւորութիւնը հիմնովին կը աժգունի երբ կը դառնայ Պոլիս և իրեն սիրահար Հերիքային յիսակալ ատրճանակէն կ'ազատէ Մայտան: Այս բոլոր արկածախնդրութիւնները մարդիկ պիտի ներէին սովորական թերթօններուն մէջ, բայց երբեք՝ զրական յաւակնութեամբ ճարտարապետուած գործի մը մէջ: Ուրիշ զժուար մը տաժուելիք և զետեղուելիք անձնաւորութիւն մըն է Հերիքայի սիրահարը որ անոր սև աչուըներուն համար յանձն կ'առնէ ամէն կարգի շոշորգութիւններ, իր վերջին պահուն Փրանսական թերթօնի մը մէջ, վայել այլուրութեամբ մը իրականութեան ամէն զգայարանքէ, կը փութայ կացութիւնը փրկիլ՝ Տիգրանը տեղեակ ընելով Հերիքայի դաւերուն:

Անձնաւորութեանց այս շքախումբը, քիչ մը լայն տեսնուած, այլեւս աւելորդ կ'ընծայէ Մայրայէն դուրս միւս վէպերուն մէջ ալ վերլուծում: Տիկին Տիւսար կը հետեւի թերթօնական վէպի դասական թէքնիքին: Միշտ զժրախտ կին մը ու իր կրկնակը: Միշտ հիւանդ աղջիկներ: Երբեմն, բերանփոխի համար կարծես, հայրեր, մայրեր (մանաւանդ Աբաթախ Կաթախ

հին) որոնց պակսէր սակայն ցեղային հարադատութեան տարտամ խոկ շնորհը։ Ու մարդ չի կրնար չհարցնել այս կնոջ, հերոս կը պակսէր սրայէսզի ստիպուած ըլլար այսքան սուտ ու փուտ անձնաւորութիւններու վստահիլ կառուցման որոշ կարողութիւն, վէպ մը քաղցնելու քանի մը զաղփաղփուն տուրքեր։ Վերերը ըսի թէ որքան շահեկան պիտի ըլլային այդ վէպերը և լայնօրէն պիտի փրկէին իրենց վրիպանքը իբրև արուեստի գործ եթէ երբեք զէթ տրպարային առաքինութիւններու ըլլար հաւատարիմ մնացած այդ մարդերու ստեղծիչը։ Հետաքրքրական է որ Տիւսարի ստեղծութիւնները կանխող մեր քանի մը վէպերը (Մամուրեան զլխաւորարար) կրկինն նոյն մեղքերը որոնք կը թուին թարգմանական վարժութիւններու ծնունդ ըլլալ։ Տիկին Տիւսարի համար մասնաւորաբար մարդերու իրականութիւնը փոքրագոյն խոկ տաղնապ մը չէ արժամ, զբաղած ըլլալով ատենց առիթով քանի մը կարկտան գաղափարներ արժեւորելու մեծ ու հերոսական հարցով։ Մտքովս կը տարուիմ Անհեպացած Սէրաշ Է վէպին որ իր բոլոր անբաւարարութիւնները կը դիմաւորէ պարզ իր հերոսներուն վճռական իրականութեամբը։ Իրապաշտ վէպին ամենէն մեծ ճիգը, Ագրայի Աղջիկը, նոյն պայմաններով իր կառուցման բոլոր թերութիւնները կը յաջողի դիմակալել, ըլլալու համար յաղթանակ մը, որովհետև իր տուած մարդերը աւելի քան իրաւ են։ Ալ չիմ խօսիր Վարժապետին Աղջիկը վէպին բոլոր անձնաւորութիւններէն որոնց ամենէն յետինն իսկ ութսունական թուականներուն կը պատկանի անջնջելի հարադատութեամբ։ Նոյնիսկ ուսմանթիք Բուրուլը (Աղջիկ Է Սէրաշ, Սիպիլ) ծանրահասոյց իր պուպրիկութիւնը զարդամուրութեան մէջէն կերպ կը գտնէ գնելու, և միտլով հանգերձ քիչիկ մը երազունակ, fantastique (վէպին առաջին մասը), կ'ըլլայ իրաւ կին մը վէպին երկրորդ մասին մէջ։ Տիկին Տիւսարի բոլոր անձերը ոչ մէկ ժողովուրդի կը պատկանին և ատով դուրս են լրջութենէ։ Եթէ զբաղեցայ այսքան ատենցով՝ պատճառը իրենցմէ դուրս շրջանային ճաշակներու մասին իրենց բերած վկայութեան մէջն է։ Այդ օրերուն մարդիկ կը հաւատային վէպ գրել ճիշդ նոյն այլուրութեամբ որով տասը տասնըհինգ տարի առաջ կը գրէին թատրոն։ Իրականութեան զգայարանքը մեր գրականութեան մէջ կը մտնէ Իրապաշտներով։ Մեր Ռոմանթիքները (մաւերականները) գիտարութեան մէջ չէին իրաւ բանաստեղծներ ըլլալու, քանի որ այդ պարտքին համար ունէին տրամադրելի առնուազն սեպհական յոյզեր։ Ու մենք ունեցանք յաջող բանաս-

տեղ ծներ այդ սերունդէն: Վէպին նկարագրին է ինքնիրմէ դուրս ելլելու կարողութիւն մը, ուրիշը ըլլալ կրնալու ընդունակութիւն մը: Որքան ատեն որ այս հիմնական տուրքը կը պակսի որեւէ գրողի, դժուար է ռճով, մտածումով, նոյնիսկ արկածախնդրական կառոյցներու հանդէպ սրտը ընդունակութիւններով անցնիլ թուղթին առջև և լեցնել ... 300 էջ: Տիկին Տիւսաբ այս միայն բրած է և պատժուած:

Գործողութիւն. — Աչքէ անցուցի Տիւսաբի վէպերը օտքի կեցնող հիմնական ազդակներէն՝ զազափարագրութիւնը, տիպարները: Կուգամ ամէն վէպի համար կենսական՝ գործողութեան հարցին: Համեմատական լաւ արամադրութիւնը, չըսելու համար տխուր, որ վերի երեք բարակաֆններուն մէջ տեղ տեղ զգալի կը դառնայ, գործողութեան հարցին մէջ կը վերածուի խոփոս, դաժան չկամութեան մը, գրեթէ տրտում զայրոյթի մը: Տիկին Տիւսաբ անընդունիլի քմայքը ապերասան երեսակաշուքեան մը առատորէն վատնած է, իր գաղափարները և իր մարդերը սպաննելու, եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը, իր վէպերուն գնացքին համար ընդունելով ճամբաներ, եղանակներ, բոլորովին անբնական, քմածին, առնուազն ընդվզեցուցիչ: Չմոռնալ որ իր վէպերը թերթօններ են: Չմոռնալ մանաւանդ որ տիկինը ամէն բան պիտի ընէ այս վճիռէն խուսափելու և վիպողի իր դերը լրջութեամբ արժեւորելու համար: Մեր լեզուով ասիկա կը նշանակէ անձրեւէն փախելու համար կարկուտի բռնուիլ: Ի վերջոյ, գէշ կամ աղէկ, մարդ ըսելիք մը ունի Տիկին Տիւսաբի գաղափարագրութեան, տիպարներուն գրականութիւնը ըմբռնելու կերպին վրայ, բայց կ'անճրկի երբ կանչուի դատելու այդ վէպերուն կառուցողական արժէքը: Ի վերջոյ ստիպուած եմ այդ վէպերը դասաւորել մեզի ծանօթ կաղապարներու մօտիկ պիտակներով. — ունինք վերլուծական, հոգեբանական, բարուական (roman de mœurs), բանաստեղծական, իրապատ, ռումանթիկ հիմնական կաղապարները: Այդ բոլորին ետին ենթադրելի է միշտ արուեստագէտ մը: Ունինք ժողովրդական քերթօնը, ապացուցականը (roman à thèse), եղբերուաբար: Դժբախտութիւնը հոն է որ այս մեզի ծանօթ կաղապարներէն և ոչ ոքին տակը կը գետնադուր Տիկին Տիւսաբի գործը, քանի որ իր վզին ունի մեղքերուն գերագոյնը, — գործողութեան հանդէպ անտարազելի կեցուածքը: Ոչ ոք մտքէ կ'անցընէ մեղադրել Շիրտանեանը, Սմբատ Բիւրատը, Վալադեանը, Մալխասը, Լեոն Մեսրոպը, Ռէնը և այն մեծ ու պզտիկ, ան-

ուսանի կամ չանուանի վիպողները որոնք այս ժողովուրդին որոշ կարգերուն իմացական խոտ ճարելու գերը սիրեցին արժևորել և թխեցին իրարու հասէ հատորները։ Անոնք երջանիկ են իրենց յաջողութեանցը մէջ։ Իրենց նպատակն էր . . . անուն և դրամ չահիլ։ Թերթօնը չի պատկանիր գրականութեան նոյնիսկ Ռաֆֆիի մը գրչին տակ, որուն կը պարտինք մեր Ուլէ Առաջադ իրաւ գործը։ Միւս կողմէ արժևորել Մայրայի 300 էջերը, որոնց կէսէն աւելին սեցած են իմացական բաջաղանքով, Սէրաճեզը՝ ուր վիճակները սինեման իսկ գերագանցող անիրականութեան մը մէջ կը սաւառնին, Արապէս Կաթաճեզը՝ որուն պէս աղջկայ մը հանդիպել 1880ին՝ Հրատ մուրաբիկին վրայ իսկ դժուար արկածախնդրութիւն մը կը նշանակէ։ Թերթօն մը՝ իր փառքը ու պատիւը։ Տիկին Տիւսաբ ամենէն աւելի մեղանշած է այս արարքին երեսին, երբ զայն, այսինքն գործունէութեան իր պարտքը վճարելու տեղ՝ տարտղնած է անպատասխանատու առատաձեռնութեամբ մը, հնարելով կացութիւններ, տռամաներ որոնց ոչ մէկ կարիք կար։ Ինչերնուս պէտք Քորմու մը ստեղծել (Մայրա), հոն զրկելու համար Տիկին Սիրան, բայց մանաւանդ թրքուհիի կերպարանքին տակ թափառման գիւմուղ Հեքիֆա մը։ Մարդ ոչ միայն կը հարցնէ՝ այս թափառումներուն անբնականութեան վտանգը խորապէս գգալուն, այլև վէպ մը կործանող սատարողութեամբ առաջին իսկ ակնարկով իր ճիշդ գերին մէջ զգալուն։ Վերցուցէք գործողութեան սա զիկլակները (Պոլիս, Հոնտոն, Քորֆու, Բարիլ, Մայրայի մէջ), դուք պիտի ունենաք ձեզի համար տրամադրելի Պոլիս մը զոր կրնաք նուաճել պարզ իրականութեամբ մը։ Ու տրամուծիւնը հոն է որ միւս երկու վէպերուն մէջ ալ այս տարտղնութեամբ աղետալի կերպով մը կ'անդրադառնայ գործողութեան ճակատագրին վրայ և կը կործանէ զանոնք։ Մէկուկէս էջ, երեք էջ, երեքմի հինգ էջ. — ահա այն բաժանումները որոնց մէջ իբր թէ Տիւսաբի հերոսները պիտի պարզեն մեզի շարժառիթները, զսպանակները իրենց արարքներուն, ինչպէս պիտի պատրաստեն զիրար։ Չեմ գիտեր ո՞ր վիպաւանն է որ պիտի կարողանար այդքան նեղ միջոցի մը վրայ մարդկային իրաւ տռամաներ խտացնելու։ Երբ յիշէք որ Մայրան գրուած է նամակներու ձևով (ոմանք կէս էջոց, ոմանք տասնըհինգ), այսինքն գործողութիւնէն ինքզինքը ազատագրելու մեղապարտ դիտաւորութեամբ, դուք կ'ունենաք բանալին

այն խոշոր կորանքին որ մեր անդրանիկ վիպասանուհիին տա-
ղանդը ենթարկած է անկանգնելի նուազման: Կրնանք զուրկ
ծնած ըլլալ վերլուծող, դասաւորող, թափանցող, վերանորո-
գող, վերակազմող, կենսագործող տուրքերէ որոնցմէ ոմանք
փոխարինելի, ոմանք *luxe*, բայց բոլորն ալ իրաւ արուեստա-
գէտի մը քով դժուար է համախմբուած գտնել: Բայց չենք կըր-
նար վէպը վարող հիմնական տուրքէն, գործողութեան զգա-
յարանքէն անպատիժ կերպով ինքզինքնին անկախ կարծել, ի-
րարու ետեւէ հրեակայելով անկապակից, անընդունելի արարք-
ներ: Տիկին Տիւսար տարրական իսկ կասկածը չունի թէ վէպին
մէջ մեղի չէ ներուած գլուխ մը սկսիլ որ չըլլար շարունակու-
թիւնը կանխողին, առնուազն անկէ նախապատրաստուած, հե-
ռազդուած: Անիկա կը վերջացնէ գլուխը, կ'ենթադրենք, ըս-
կընելու համար յաջորդ մը ... Քարիզ, ոչ միայն միջավայրի
սա դժուար ըմբռնելի փոփոխութեամբ մը, այլև նոր անձեր
հրապարակ նետելու անքաւելի մեղքերով: Ի վերջոյ գրելը կա-
ռուցանել է, կառուցանելը՝ գործողութիւն կառավարել: Ան-
շուշտ այս խոշոր վրիպանքին առջև աւելորդ են այլևս մանրա-
մասնութեանց փաստեր: Կը բաւականանամ զիտել տալ որ ո՛չ
մէկ գրքի մէջ Տիկին Տիւսար չէ կրցած վիպական գործողու-
թիւնը հպատակ ընել իր մատնիւրուն: Անհակադէպ երեւակայու-
թիւն մը զինքը մղած է թափառումէ թափառում, անբաւական-
նութենէ անբաւականութիւն, աւելորդ ձեռով մը ծանրաբեռնե-
լով տրպարներու անհարազատութեամբ մեր մէջ ստեղծուած
չկամութիւնը, դժգոհանքը: Այս բարակրաձիւն մէջ գործողու-
թեան հանգէպ աս մեղքը անիկա երբեք չի կրնար քաւել: Ուշ
չէ այն օրը երբ ուրիշ գատողներ Տիկին Տիւսարի վէպը պիտի
գնեն այն դարակին մէջ ուր կը քնանան Դուրեանի, Պէշիկ-
թաշլեանի առումները: Ամէնքս ալ զիտենք սակայն որ այդ
երկու անուններէն մեր գրականութիւնը այդ վրիպանքը լայնօ-
րէն հակակշռող ուրիշ գեղեցկութիւններ, փառքեր ունի ժա-
ռանգած: Տիկին Տիւսարէն — Հաւանաբար իր անձին օրինակը:

Բարբ, Խայցիլուրիւն, պոլսական գիծեր, քերթոն. — Արեւ-
ելահայերը Պերճ Պոօշեանց անունով վիպող մը ունին որ գրիթէ
ոչինչ է ստեղծագործած, բայց սրուն վէպերը իրենց ժամանա-
կին համեստ իրենց փառքը լիութի կ'արդարացնեն՝ երեք քա-
ռորդ դար ետքն ալ իրենց լոյս տեսնելովը: Պատուական վի-
պասանը հաւաքած է, կրցածին չափ, բարքերը, հոգեկան մըթ-
նոլորտը, կեանքին միջին կերպարանքը իր շրջանի գիւղերուն,

և կրնամ ըսել՝ ծառայած այս ժողովուրդին այն չափով որքան մեծ ստեղծագործ Ռաֆֆին։ Հազիւ իսկ զրեւ կըցող այս մարդը այս կերպով արժեքորելու համար իմ փաստերը աւելի քան կը մնան թանկագին, վասնզի Պռօշեանցի վէպերուն մէջ փրկուած կեանքը շահ մըն է այս ժողովուրդին համար։ Նոյնն է պարագան արեւելահայոց մէջ, որոնց բոլոր մեղքերը արուեստին դէմ չեն զօրեր կործանելու անոր քրոնիկին, թատրոնին, վիպականութեան ամուր աշխարհը։ Հարիւր տարի վերջը այդ զիծէ զրուներու վկայութիւնները պիտի դառնան ա՛լ աւելի թանկագին։ Հարիւր տարի վերջը Տիկին Տիւսարի վէպերը խաղաղ պիտի քնանան անայց մոռացումին ծոցը, վասնզի անոնց զիմով մը ոչինչ պիտի գտնէ այս ժողովուրդին կեանքէն հազարը անցնող այդ էջերուն ներսը ուր կէս հարիւրեակ մը մարդեր կանչուած են այդ կեանքին վկայութիւնն իսկ սեւեռելու, ըստ արուեստի սահմանին, և թերացած են իրենց դերագոյն պարտքին մէջ, ըլլալով սանկ ու նանկ խառնակներ, վիպասանին քմայքին համեմատ բեմ մտնող ու ելող։ Ոչ մէկ ժողովուրդի կը պատկանին այդ վէպերը։ Ու մարդ ակամայ կը հարցնէ (այս երկրորդ անգամն է որ հարցումը կը ներկայանայ մտքիս), — մարդ կը պակսէր այս կնոջ։ Եթէ իր միջավայրը, պատանեկան ապրումները քիչ մը զինքը հեռու պահեցին իր ժողովուրդին լայն խաւերէն, ատիկա բաւարար պատճառ մը չէր որպէսզի աւելի յետոյ, հասունութեան շրջանին երբ ձեռնարկեց իր վէպերուն, չտեսնէր իր ժողովուրդին տագնապանքը, խռովքն ու խանդավառութիւնը որոնք կը տրոփէին աւազներէն մինչև խոնարհներուն կուրծքին տակ։ Լուսնաբնակ կնոջ մը տպաւորութիւնը կը թողու անիկա երբ հայ միջին ընտանիքէն ներս կը փորձէ աչք պտտցնել։ Տարօրինակ է որ հասարակ դադափաբներու շուրջ այնքան առատաբան այս կինը տնտեսական ըլլայ մնացած հայ տուն մը գէթ իր ֆիզիք *intérieur*ին մէջ պարկեշտութեամբ պատկերելու։ Ոժդոժ պակասութեամբ մը կը պակսի հայ բարքը իր վէպերէն։ Եթէ նկատի ունենանք իր *aristocrate* հակումները, սանկ ուրիշներէ տարբերուելու սնոսութիւնը և այն շատ իրաւ արհամարհանքը որ այս աղջկանն էր Պէշիկթաշեանի ճանաչումէն առաջ հանդէպ իր ցեղին և անոր մշակոյթին, կերպով մը կրնանք այդ պակասը հասկնալ, բայց երբեք արտօնուած չենք զայն արդարացնել։ Արդ, այս կնոջ դադափաբները, սնամէջ, օգային, հասարակ *cliché*, անբաւական եղան իր վէպը սնուցանելու։ Անոր վէպերուն անձնաւորութիւնները չեն պատկանիր

այս ժողովուրդին։ Վէպ մը կառավարելու զգայարանքը, տա-
ղանդին ոյժը մենք տեսանք թէ որչափով անբաւական կուգար
այս 300 էջերը քալեցնելու։ Այս երեք հիմնական կորանքներէն
յետոյ ես ինծի պիտի ներէի զիջում այդ գործին հանդէպ եթէ
երբեք իմ ժողովուրդի բարքերը այդ առիթով ըլլային սեւո-
ռած։ Եւ մարդ կը զարմանայ թէ ինչո՞ւ մենք չենք տեսած
այս ամէնը երբ այդ կինը իր վէպերը իրարու ետեւէ աշխարհ
կը բերէր (աւելի յետոյ ես պիտի խօսիմ այդ վէպերուն ստեղծած
ազմուկէն և զայն բացատրելու համար աչքէ պիտի անցընիմ
ութուռական շրջաններու զրական հասկացողութեան տուեալ-
ները)։ Մեր ժողովուրդին սա պակասը այդ վէպէն երբ զայն կը
կործանէ անկանդներէ կերպով, թերեւ զիս մղէր գործեալ լայնա-
միտ զիջումի մը, եթէ երբեք ուրիշ ժողովուրդներ, ուրիշ բար-
քեր այդ առիթով մեզի ըլլային մօտեցուած։ Խօսեցայ այն cos-
mopolite շրջանակէն ուրկէ ճարուած էին իր զգայութեան տար-
րերը։ Հարուստ գաղափարներ հետ իր ունեցած լայն յարաբե-
րութիւնները գոնէ սպասելի էին իրմէն։ 1850ի Պոլիսը արեւել-
եան Բարիկ մըն էր այդ օրերուն։ Տիկին Տիւսաբ քանի մը ան-
գամ Եւրոպա է ըրած։ Իր ամուսնութիւնը եւրոպացիի մը հետ՝
յոբն բացած է միջազգային յարաբերութեանց ճամբաներ։ Այս
կինը յիմար մը չէ, ոչ ալ արկածախնդիր ապրումներու հերո-
սուհի։ Իրաւ է թէ խռովուն երիտասարդութիւն մըն է ունե-
ցած, բայց երբեք չէ կորսնցուցած իր մտքին հակալէիւը։ Իր
չգիտցած հայերէնը սորվելու իր կամքը ուրիշ վկայութիւն՝ դար-
ձեալ այդ մտքին տոկուն արժանիքներէն։ Եւ սակայն ո՞ւր է
փոխարինումը այս ամենուն։ Ո՞ր ժողովուրդին համար գրուած
են այդ վէպերը։ Դիմեցէք այս հարցումներուն պատասխանին
համար այդ վէպերուն։ Ձեր գաղութիւնը հետզհետէ կ'ամրա-
նայ ձեր ներսը։

Կը մնայ, այս առեղծուածը լուծելու համար, ունայնա-
միտ թերթօնագիր մը ենթադրել այս լուրջ կնոջ ետին։ Եւ սա-
կայն անոր գործին յղացքը, հետապնդած արդիւնքները, գոր-
ծածած միջոցները բուն հակասութիւն մը կը դնեն ունայնա-
միտ թերթօնագրին ընթացիկ կաղապարին հետ։ Իր վէպերը ար-
դէն թերթօններ չէին կրնար ըլլալ, քանի որ տիկինը քեզեր ու-
նէր պաշտպանելիք անոնց մէջ։

Այս քիչ մը երկար վերլուծումները, Տիկին Տիւսաբի վէ-
պին շուրջը, չեմ նկատիր աւելորդ ո՛չ թէ անոնց ստեղծած գէշ
կամ աղէկ այսօր հասկնալի համբաւին զիջում մը ընելու պա-

տըրուակով, այլ արեւմտահայ վէպին սկզբնական օրերու այս դայ-
եակը ուզելով արժեւորել իր մեղքերէն և տկարութիւններէն վեր
կարելի ձգտումներու գինով մը: Ի վերջոյ մոռնալու չենք որ ո՛չ
մէկ բան, ո՛չ մէկ հրապոյր կը մղէր այս կինը իր մեծահարուստ
քաղքենիի, չըսելու համար պալատականի հեշտայոյզ առանձ-
նութիւններէն գողնալու կ'ենթադրեմ բաւական շատ ժամանակ,
դայն նուիրելու համար իր գործին իրադրութեան: Ըրած է ա-
սիկա, կը հաւատամ, առանց յիմարութեան, ունայնամտութեան,
փառասիրութեան: Բայց դժուար է աւելցնել թէ անիկա յատ-
կացուցած է իր ժամանակը հարազատ արուեստագէտի մը մթին
ձգողութեամբը դէպի իր ստեղծելիք աշխարհը, հաւատքով մը
որմէ մղուած կը քալեն ամէն իրաւ աշխատաւորներ, անկեղ-
ծութեամբ մը որ պոռթկում մըն է մենէ զուրս կեանքին հա-
վար ու մէկ սեռութիւններուն վրայ լոյսի աղբիւրի մը պէս ար-
ձակուելու սահմանուած: Եթէ առաջին վերագրումը ճիշդ է իր
մեծ գիծերուն մէջ, երկրորդ վերապահութիւնը հաւասարապէս
արդար է իր մանրամասնութեանց մէջն անգամ: Ո՛չ ունայնա-
միտ մը, և ո՛չ ալ արուեստագէտ մը: Այն ատե՛ն: Բայց շատ
պարզ մէկը: 1870ի աշխատաւորներուն մէջ քիչիկ մը քմահաճ,
քիչիկ մը յաւակնոտ, իր ժողովուրդին հաւատքը ունեցող և
գրական թոյնէ թուեաւորուած խեղճ կին մը:

Դ) — Իմացական ցկարագիրը այդ գործին: Այս բարա-
կամիւր տարբեր նպատակներ կը հետապնդէ: Ասոր մէջ Տիւսարի
գաղափարներուն կշիռը չէ որ ընթացք կուտայ իմ մտածումին:
Կ'ուզեմ 1880ի ճաշակներուն հետ այդ գործին ունեցած անխու-
սափելի աղերսը հրեան բերել աշխատիլ: Մատենագրութեան
պատմիչ մը 1870էն մինչև 1880 երկարող արեւմտահայ գրա-
կանութեան տասնամեակին մէջ գիւտը կ'ընէ սա տարօրինակ
հոգեվիճակին. — մեր Ռոմանթիքներու մահէն վերջ, Զարթօնքի
սերունդին ռոմանթիզմը կը վերածուի ուսուցողական, մանկա-
վարժական եւ աւելի անհարազելի գրական ակնորժանցներու, ու-
րոնց գերագոյն ներկայացուցիչներն են Նզիւ, Չերազ, Պէրպէր-
եան: Հարկ կ'ա՞յ կրկնելու հոս որ այդ անունները միւսոյն ժա-
մանակ խորհրդանշաններ են: Ոչ ոք կրնայ կոսկածիլ Նզիւյի
յօդուածներուն ստեղծած խանդավառութեան ետե՛ն: հսկայ այն
հակադդեցութիւնը որ Իրապաշտներու նուէրը պիտի ըլլայ մեր
գրականութեան, աւելիու համար մեր գրական անդադատանէն
այդ սուտ ու փուտ ծաղիկները հռետորութեան: Չես հասկնար
ինչո՞ւ գրականութիւն ընելու պատրուակին տակ մարդիկ կ'ընեն

անասելի փառաբանութիւնը իրենց ճղճիմ անձերուն (Ձերազ մը իր աս ու ան քերթուածներն ու յօղուածները վերախմբելու աւտեն Դրէշ և Սաբին մէջ՝ հաւաոր հեշտանքով մը կը ծաւալի իր խռոշոր դերին . . . այս ժողովուրդին գրականութիւնը, անուաղն լեզուն միս մինակը ազատագրելու : Շրջանին ամենէն մեծ վարժապետները, կրթական խնդրին շուրջ բաղմանիստ ժողովներով վիճաբանութիւններ կ'ընեն, աշխարհաբար լեզուն դատելու, դատափետելու հերոսական ձգտումներով) : Պարոնեան մը, Մամուրեան մը, Իւթիւճեան մը, Խօճասարեան մը, Ջիլինկիրեան մը այս ժողովուրդին մտքի դայեակներն են, եթէ չուզենք հոս յիշել այդ տասնամեակին ամենէն հզօր ինչպէս ամենէն անըմբռնելի փառքը, Խրիմեան Հայրիկը, իր անկանգնելի գիրքերով : Այս անուններէն արեւմտահայ գրականութիւնը անշուշտ ժառանգած է մէկէ աւելի հարստութիւններ (Պարոնեանը ոսկեհանք մըն է), բայց Ասալէն Տերեւը՝ երիտասարդ փառասիրութեան մը խեղճ փաստաթուղթը, Դրէշ և Սաբինը՝ անհուն մեծամոլութեան (mégalomania) մը ուրիշ մէկ վկայութիւնը : Ու սոսկա այսպէս՝ երբ մէկ կողմէն Ալթեանի, Թէրզեանի քերթուածները, Ալփաւլանի ցնդաբանութիւնները և լրագրողներու սուտ ու փուտ աղմուկը կը բաւարարեն մեր իմացական պահանջները : Ահա Տիկին Տիւսաբ այս միջաւայրեւն առած է իր սնունդը : Պարտաւոր եմ աւելցնել որ հայկականին ներքեւ այս կիներ ունի խաղը Քրանոական ումանթիւմին : Ո՛ւր է որ կը նմանի անիկա իր սերունդին աւաղ անձնաւորութեանց և ո՛ւր է որ կը զատուի անոնցմէ : — Հարց մըն է որ կը վճռէ Տիկին Տիւսաբի գործին նկարագիրը : Զարթօնքի սերունդին բոլոր աշխատասօրները իրենց մեղքը լիուլի կը քաւեն մեր գրականութեան հանգէպ իրենց իսկ հասկացողութեան փաստովը այդ գրականութենէն : Անոնք բոլորը կը հաւատան իրենց ըրածին և ունին իրենց աշխարհահայեացքը որ մեզ չի զարմացներ այսօր : Նոր ընկերութեան մը նոր կեանքին կերպաւորումն է, գերագոյն նպատակը այդ աշխարհահայեացքին : Այդ սերունդին համար արուեստի հարց մը գրուած իսկ չէ եթէ երբեք գրաբարի հեշտագին ներութիւններուն վալեւքը չ'ընդունինք նման մտափիճակի մը փաստը : Բոլորն ալ կը գրեն, կը թարգմանեն, կը խօսին, կը կազմակերպեն՝ ժողովուրդ մը վերակազմելու, նորոգելու սրբազան խնթութեանը մէջ : Ասիկա վճռական է : Խնամքն միայն Տիկին Տիւսաբն է որ դոյութիւն չունենցող դատիրու, հարցերու պաշտպանութիւնը կը ստանձնէ փղոսկրէ աշտարակէն : Այն քիչ շրջանը ուր կը հասնի

անոր երկտասարդութեան ծիրը մինչև ամուսնութիւնը, անկախառնուած է, ապահով եմ, կանացի պէրանքով մը քան թէ իրաւ բան մը ընողի պարկեշտ ու պարզ հաւատքով՝ մեր ազգային կեանքի քանի մը մակերեսային շարժումներուն։ Ամուսնութիւնը կը տարադրէ զինքը իր ժողովուրդէն։ Ու իր վէպերը, որոնք գինն են իր սալօններուն, առանձնութիւններուն, անգրագութիւններուն, թերեւ պղտոր երազանքներուն, չեն դիմաւորուիր թէ՛ անցեալի պաշտպանութենէն և թէ՛ ներկային քաջալերէն։ Այսպէս զետեղելէ վերջ այդ գործին ծնունդը Տիկին Տիւսարի մտքին մէջ, ինծի կը մնայ մօտեցնել զայն Ա. Լէբէն Մարքէին, Ծերենցի վէպերուն, հարկերաւոր թերթօններուն (թարգմանուած Իլմիր և Պոլիս), Եղիայի, Չերազի եղջերուաքաղերուն, և ըսել թէ առնուազն իբր ճիգ, իբր ձգտում՝ Տիւսար ունի իրեն համար նպաստաւոր հանգամանքը, լրջութիւնը, ապագայի վրայ չահագիտում մը և տարտամ շուքը ընկերային այն դերին որ գրողինն էր կանխող դարու կէսերուն։ Այս հաստատումը բաւ է Տիկին Տիւսարի մէջ տեսնել կրնալու մէկ ուրիշ կերպարանքը գրագէտի այն թիփին գործիս փորձեր եմ սեռել Մ. Մամուրեանի առիթով, Երկուքն ալ չեն մտածած արուեստին։ Չէին կրնար մտածել, որովհետեւ իրենց ուղեղը գերակշիռ է իրենց սիրտէն, ջիղերէն։ Թերեւ հոս է գաղտնիքը որ գործը ըլլար տպաւորութիւն գործած այն երկրորդ տասնամեակին մէջ (1880-1890), երբ մեր գրականութիւնը ինքզինքը կը գտնէ Իրապաշտներու կորովի մղումին տակ։ Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել որ այդ իմացական նկարագիրը Տիւսարի վէպին կուգայ հաւասար Խասդեղի դպրոցին իմացախառն իմացապաշտութեան և Իլմիրցիներու ապարուեստ գրականութեան։

է) — Մտածող կիներ։ Իր վէպերուն հրատարակման առիթով մամուլը բազմաթիւ յօդուածներու մէջ կարծեց արդարութիւն ընել՝ այդ կնոջ անձին վրայ ընդունելով առաջին մտածող կիներ մեր մէջ, Եղիա, Չերազ, Պէրպէրեան, Մամուրեան, Ջօհրապ քրոնիկներ նուիրեցին անոր վէպերուն իմացական տարողութիւնը և հոն ծածուած հարցերուն հանգամանքները վերլուծող։ Դրեթէ աննշմար անցաւ վիպողին ամենէն կենսական կողմը, արուեստի անոր զգայարանքը։ Մարդիկ խանդավառ էին իրենց մատուցուած 300 էջերու շէնքովը, սոսկական գոյութեամբը։ Ուրեք, ինչպէս Եղիա և Պէրպէրեան, ասպետութիւնը ներեցին իրենց, տկար սեռին դատը պաշտպանելու յանուն յառաջագէմ գաղափարներու։ Ջօհրապ և Պարոնեան գարծեալ

խօսք ունեցան վէպին խմացական տարողութեան շուրջը, կը լսեմ ինչպէս իւրաքանչիւրը ցեղային ողջ մտութեան տուեալներուն: Այս աղմուկին մէջ ուշադրաւ աչի է որ բոլորը համաձայն էին Տիկին Տիւսաբի գործին մէջ մտածող կնոջ մը իրականութեան: Այդ մտածումներուն տարողութիւնը տակէ առաջ անցաւ վերլուծումի: Մահուանը տարին (1901) երիտասարդ գրող մը, Արշակ Ալպոյաճեան, անոր նուիրած ուսումնասիրութեան մէջ երջանիկ լրջութեամբ նկատի կ'առնէ Տիկին Տիւսաբի մէջ մտածող, չըսելու համար խմաստասէր կինը: Քսան տարի զիմացող սահէքեթը տխուր բան պիտի ըլլար խորտակել հիմնովին: Ասոր համար է որ շրջանը կ'ընեմ այդ գովեստներու և կը կենամ մտածելու արարքէն աւելի՝ մտածել սիրող կնոջ կերպարանքին առջև: Թէ այդ կեցուածքը ինքնին բաւարար արժանիք մըն է զիս զիջումի հրաւիրող, չունի բաւարար անդրադարձ ինձմէ ներս: Ինչ վճիռ որ զարկած է խմաստասէր Եղիան, նոյնութեամբ ի վօրու է մտածող Տիւսաբի մասին: Այս մասին ոչ մէկ տարակոյս: Սակայն չեմ կրնար Եղիայի մը անպատասխանատու թափառումներուն կորանքը ողբալէ հտք՝ չմեղադրել առողջ, հաստատ, խելացի, առնուազն bien casée գրողի մը մօտ անհասկացողութեան, չըսելու համար անլրջութեան աստիճանը ուրով բան մը ըրած ըլլալու համար մէկը գրիչ ձեռք կ'առնէ և իր հասակէն հիմնովին վեր հարցերու շուրջ քանի մը հարկը էջ տփան, ձրի խօսք կը մրոտէ: Թէ մեր այս յանգոյնութեան գինը խմաստասէր մտածողի համբաւ մը պիտի ըլլար (Եղիա, Չերազ, Պէրպէրեան, Խրիմեան ասոր չքեղ օրինակները տուեր էին արդէն Տիւսաբէն առաջ), մեր փառասիրութիւնը լայնօրէն զգուող սնափառութիւն մըն էր որմէ պիտի ուզէի զերծ տեսնել Օր. Վահանեան - Տիկին Տիւսաբ մտապատկերին հարին սեւեռուած անձնաւորութիւն մը: Չափով մը կը հանգուրժեմ նոյնիսկ անհանգուրժելի Եղիան, որ գրագէտ է մինչև եղունգները, հանգէսներ կը վարէ, փիլիսոփայական բառարաններ կը հրատարակէ, բոլորին մէջն ալ ինքզինքը արդարացնող սրոշ կողմերով որոնցմէ ամենէն փոքրը մեր մէջ մշակել է խմաստի գրականութիւնը (ուրիշ հարց է վրիպանքը): Ոչ ոք Տիւսաբէն կը պահանջէր իր մտածումները, քանի որ մեր գրականութեան գործօն մասնակցութիւն մը սպասելի չէր իրմէն: Ուրեմն հարցը կը ներկայա-

նայ ուրիշ կերպարանքով մը։ Տիկին Տիւսաբ փոխանակ լրագրի մէջ առաջնորդող յօդուածներ գրելու, հանդէսներու մէջ ուսումնասիրութիւններ ստորագրելու, վէպը ընտրած է իրեն միջոց, իր ընթերցումներէն մկրատուած մտածումները սանկ ու նանկ արժեւորելու։ Մայրան աւոր կոթողն է։ Միւս կողմէն՝ ֆրանսերէն խմբագրուած իր օրագրին տպուած մասերուն մէջ մեղի կը տրուի այս իր մեղքը հաստատել գործողութեան իսկ մէջը։ Տիկին Տիւսաբ փառասիրութիւն ունէր մտածելու, առանց աւոր համար ընդունակ գործարան մը ունենալու։ Այս տողերէն վերջ՝ կը ծանրանամ մտածելէ ակսորժող կնոջ մը կերպարանքին որ իրն է՝ առանց առարկութեան։ Իր երիտասարդութեան մէջ՝ գործիչ, խօսող, քերթող, նուագող, սալօնի ասպետ — բոլոր վերագրումները կ'արդարացնէ անիկա։ Ասոնց քովն ի վեր՝ գլուխ մը ըլլալու տրտում ալ փառասիրութիւն մը։ — Ինչո՞ւ չէ։

շ) — Վարկը։ Տիկին Տիւսաբի մտածող գրագէտի վարկը իր մահէն վերջ մինչև մեծ պատերազմ երկարաձգուեցաւ։ Վերջին վէպէն (Արախա Կա՛ վարժահէն, 1887) մինչև իր մահը խորհրդաւոր լուծութիւն մը, իր մօր սիրտը կործանող ահաւոր հարուածը (որ մահն էր իր աղջկան) և մեր ազգային կեանքը խորապէս յուզող ահաւոր վրդովումները կարծես իրարու կը դաշնակցին այդ վարկը պաշտպանելու, ինչպէս կ'ընենք ատիկա մեր ցաւին մէջ, խնայելով պատրանքներու, հաւատքներու և պահելով անաղարտ երբեմն սենեակներ որոնց մէջ մեծ մեռել մը կը հանգչի։ Պատերազմէն ասդին մեր գրականութիւնը իր անհուն լքումին մէջ մոռցաւ իր ամենէն իրաւ արժանիքներն իսկ արժեւորելը։

է) — Տեղը։ Դժուար է իրեն համար տեղ մը ճարել գրական արժէքներու վաւերական փաղանդին մէջ։ Բայց նոյնքան դժուար՝ ուրանալ, մոռնալ զինքը։ Այս է պատճառը որ Համապակերին Տիկին Տիւսաբ ունեցաւ իր անկիւնը։ Յետոյ՝ ոմանց անձը և քրմանց դորձը։ Տիկին Տիւսաբի անձը խորհրդաւոր, նոյնիսկ հրապուրիչ կողմերով հանդէս մը եղաւ աւելի քան քառորդ դար։ Իր անունը կապուած է մեր իրաւ բանաստեղծներէն մէկուն, անքակտելի եղբրականութեամբ մը։ Իր գործը, գէթ իբր մտագրութիւն՝ պարկեշտ, նոյնիսկ առաքելի արարք

մըն է։ Իր օրինակը՝ աւելի քան խանդավառիչ։ Այլևս մատի չեմ փաթթեր անոր իրաւունքը Զարթօնքի սերունդին մէջ իր որոշ տեղին։ Որքան ալ համեստ, այդ տեղը ունի միջին հրապոյր մը այդ օրերը դատողին աչքին։ Չեմ կրնար չտեսնել փաթթամ այդ կինը գոնէ երեսունի և քառասունի մէջտեղերը, որ Պոլսոյ մեծ տուները կը մտնէ կ'ելլէ, զեղանի, հրապուրիչ, խորհրդաւոր, այցուած մնայլ պատգամներէ, ձայներէ որոնցմէ ոմանք իրեն հասնէին արուեստին խորունկ աշխարհէն, որոնցմէ ուրիշներ զինքը գտնէին կեանքին իրաւ, տրտում, արիւնոտ աւքերէն։ Մայր մըն է, կին մը ըլլալէ առաջ, բայց մանաւանդ գրող մը ըլլալէ առաջ։



ՅԱՆՆԷ

•

	էջ
ՅԱՆՈՒ ՊԱՐՈՆԵԱՆ	7
Մարդը եւ զործը	15
Կողմերը իր տաղանդին	36
Իր գրականութեան հիմնական նկարագիրը	40
Հեղինակը	70
Բարեբերու հանդէսը	91
Պարոնեանի աշխարհը	111
Գրագէտը	129
Պարոնեանի հանճարը	159
Պարոնեանի տեղը	171
 ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ	193
Մարդը եւ զործը	201
Կողմերը իր տաղանդին	247
Բանաստեղծը	252
Բարոյախօսը	271
Գիւղագիրը	289
 ԴԱՐԵԳԻՆ ՍՐՈՒԱՆՉՏԵԱՆՑ	310
Ա.	313
Բ.	320
Գ.	326
 ԽՈՐԷՆ ՆԱՐ - ՊԷՅ	328
Ա.	330
Բ.	339
Գ.	353
Դ.	358

					էջ
ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ	...	...	...	...	362
Ա.	...	...	...	...	363
Բ.	...	...	...	...	371
Գ.	...	...	...	...	384
Դ.	...	...	...	...	393
ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ	...	...	...	...	396
Մարդը եւ գործը	...	...	...	...	398
Կողմերը իր տաղանդին	...	...	...	...	405
Խմբագիրը	...	...	...	...	410
Քերթույր	...	...	...	...	414
Վիպույր	...	...	...	...	421
Տպաւորապատճը կամ քրոնիկագիրը	...	...	...	...	423
Համադրում	...	...	...	...	428
ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐՅԱՆ	...	...	...	...	432
Մարդը եւ գործը	...	...	...	...	436
Խմբագիրը	...	...	...	...	447
ԾԵՐԵՆՅ	...	...	...	...	451
Ա.	...	...	...	...	452
Բ.	...	...	...	...	455
ՄՐՈՒՀԻ ՏԻՍԱՐ	...	...	...	...	488
Ա.	...	...	...	...	489
Բ.	...	...	...	...	496



ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

ԷԶ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՌԻՆԻՂ
16	վերէն 3	մար	մարք
20	վարէն 14	յանձաժ	յանձնաժ
25	վերէն 17	գրականութեան	գրականութեան
34	» 12	բացատրութեան	բացատրութեան
38	վարէն 1	խմբագրաններու	խմբագրաններու
79	վերէն 7	տուքերու	տուքերու
86	վարէն 2	ցուցմունքներու	ցուցմունքներու
91	» 3	ա՛ջ	ա՛ջ
133	վերէն 13	հիւղինակի	հեղինակի
140	» 7	բնաստեղծութիւնը	բնաստեղծութիւնը
142	վարէն 7	անուններէն	անուններէն
155	վերէն 7	վաքերուն	վաքերուն
156	» 1	յսկտակ	յստակ
166	ծանօթ.	խելամտումէ	խելամտումը
189	վարէն 3	վարկ	վառտակ
208	վերէն 11	ոտանաւորները	ոտանաւորները
224	» 2	սլամութեան	սլատմութեան
305	» 19	էը	էր
362	» 12	յամար	համար
387	» 19	անձնաւորութիւն	անձնաւորութիւն
442	վարէն 15	արդ	այդ
447	» 15	Ե.	Բ.
475	վերէն 13	Խոսրովը և Մաքրուհին	Խոսրով և Մաքրուհին
490	վերէն 1	հետաքրքրութեանց	հետաքրքրութեանց

Ս. Աթոռոյս Տպարանէն ցարդ լոյս տեսած են

Յ. ՕՇԱԿԱՆԻ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՅԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

գործէն հետեւեալ հասորները —

Էջ	ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ	ԳԻՆ
368	ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՍԵՐՈՒՆԴ	12 ՇԻԼԻՆ

Տերոյենց Պատուելի	Յովհաննէս Հիսարեան
Խաչատուր Միսաքեան	Սեփիան Ոսկան
Նիկողոս Զօրայեան	Գրիգոր Զիլինկիրեան
Նահապէս Ռուսինեան	Գրիգոր Ոսեան

Էջ	ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ	ԳԻՆ
444	ՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐ	17 ՇԻԼԻՆ

Հ. Ղեւոնդ Ալիբան	Մկրտիչ Պեռիկապալեան
Պետրոս Դուրեան	

Էջ	ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ	ԳԻՆ
183	ԿՐՏՍԵՐ ՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐ	10 ՇԻԼԻՆ

Թովմաս Թերզեան	Մկրտիչ Անեմեան
Յովհաննէս Սեբեան	Ռեքեոս Պերպիլեան

Էջ	ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ	ԳԻՆ
520	ԴԷՊԻ ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ	ՄԷԿ ՏԻՆԱՐ

Յակոբ Պարսեան	Եղիա Տեմիրճիպաշեան
Մկրտիչ Խրիմեան	Մինաս Զեբազ
Գարեգին Սրուանձսեանց	Մասթեոս Մամուրեան
Խորեն Նար-Պէյ	Ծերենց
Արքուհի Տիւսաբ	

Էջ	ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ	ԳԻՆ
484	ԻՐԱՊԱՇՏՆԵՐ	15 ՇԻԼԻՆ

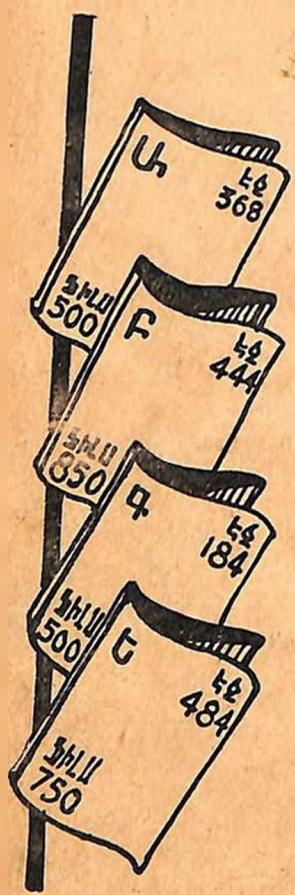
Արփիար Արփիարեան	Տիգրան Կամարադան
Լեւոն Բաշալեան	Արշակ Զօլանեան
Գրիգոր Զօհրապ	Զապէլ Ասատուր
Հրանդ	Հրանդ Ասատուր

ԲՈՒԿՆԵՐ
9-ԲԵՐ
390
6

891-9
0-9

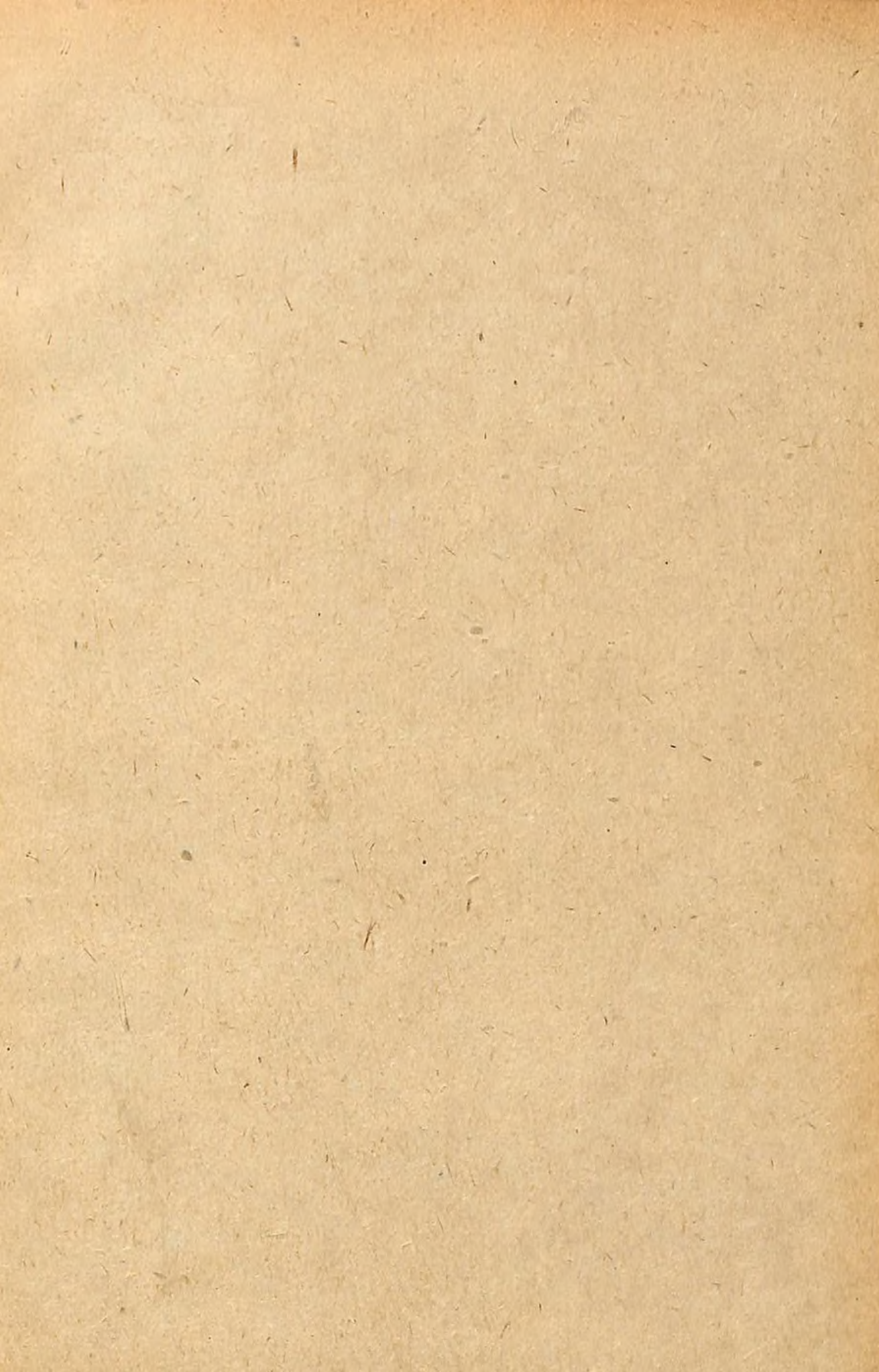
Հ. ՕՐԱՆՆ

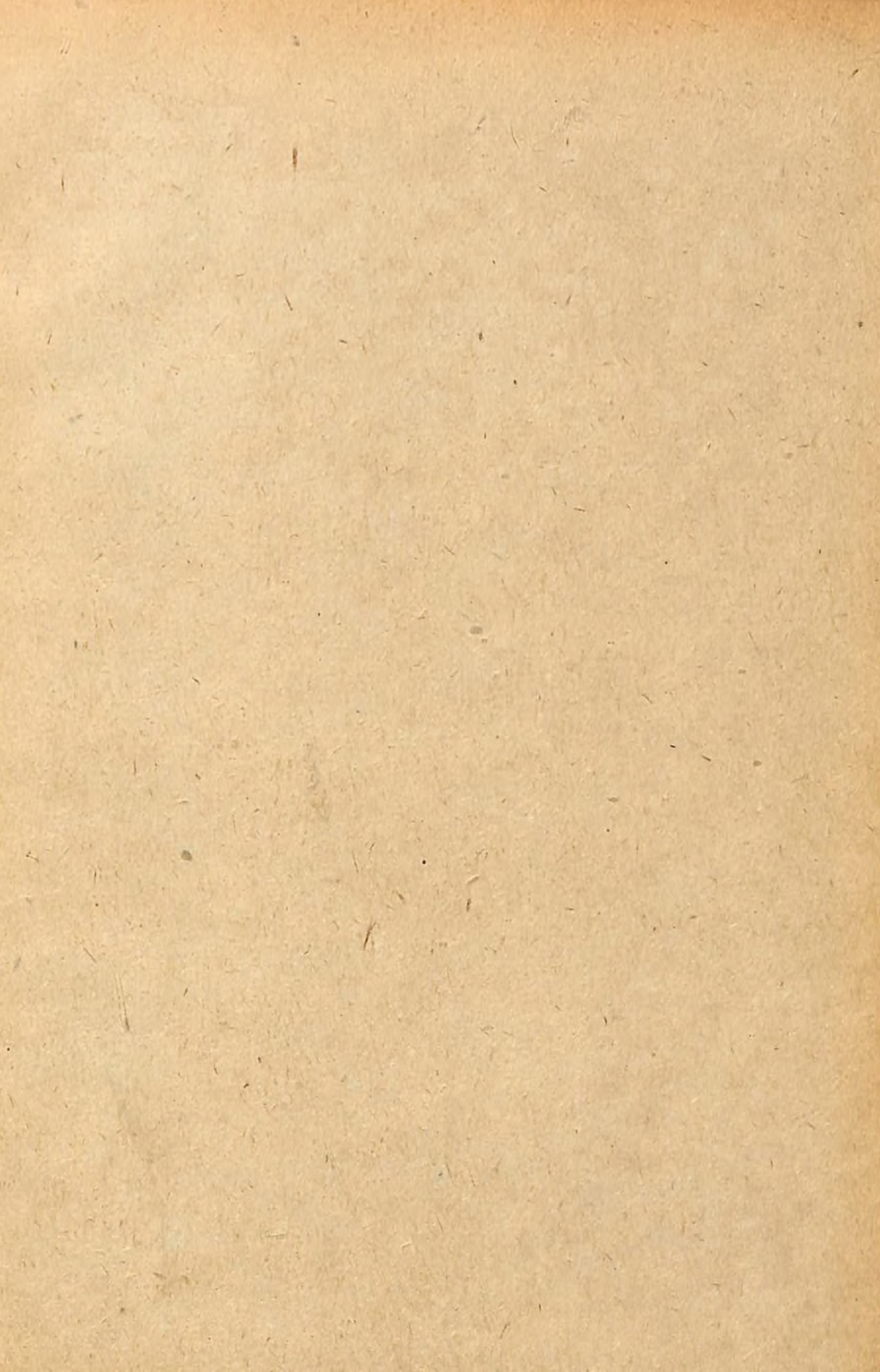
Համապատկեր



ԳԻՆ՝ ՄԷԿ ՍԹԵՐԼԻՆ







~~1/11~~ n. [10 n.]

ЦЕНА

11
A77099